MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Beschermvrouwen H. M. DE KONINGIN en H. M. DE KONINGIN-MOEDER.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

DEEL XXI.

DEEL 47 DER BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN.

T.H.S.
BIBLIOTHEEK
DELFT.

D02 2224

's-GRAVENHAGE.
MOUTON & Co.
1903.

INHOUD *).

	Blz.
Internationale Ereprijsvraag, uitgeschreven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst bij gelegenheid van haar zestigjarig bestaan in 1902. Platen I—VIII . .	1.
Het Hoofdkantoor der Levensverzekering-Maatschappij „Utrecht" te Utrecht, door J. Verheul Dz. Platen IX—XI.	11.
Christelijk Sanatorium voor Zenuwlijders te Zeist, door E. G. Wentink en J. C. Wentink. Platen XII en XIII. .	16.
Landhuis Schoonderlocht te Elst. (Over-Betuwe). Door J. Mutters Jr. Platen XIV—XVI	18.

AFBEELDINGEN TUSSCHEN DEN TEKST.

		Blz.
	Internationale Ereprijsvraag.	
1.	Situatie van het bouwterrein	2.
2.	Plattegrond der eerste verdieping, ontwerp 1842—1902.	5.
3.	„ „ „ „ „ Nec Aspera Terrent.	6.
4.	Plattegrond der eerste verdieping, ontwerp Celui qui a pensé bien c'est le vainqueur	7.
5-8.	Plattegronden der eerste verdieping van de ontwerpen: K. P., H. W., Wapen van Amsterdam, en Nil sine labore	9.
	Hoofdkantoor der Levensverzekering-Maatschappij „Utrecht".	
9.	Voorgevel	11.
10.	Plattegrond der bel-etage.	12.
11.	„ „ eerste verdieping	13.
12.	Doorsnede	14.
	Christelijk Sanatorium te Zeist.	
13.	Paviljoen IIIe klasse voor vrouwen	16.
14.	Plattegrond eerste verdieping	17.
	Landhuis Schoonderlocht.	
15.	Gevels aan het voorplein	18.
16.	Situatie van het landhuis.	18.

*) Bij den inhoud van dezen jaargang van het Bouwkundig Tijdschrift behoort het in boekvorm afzonderlijk uitgegeven werk: „Handleiding voor het huisschilderen ten dienste van opzichters en bouwkundigen, door J. M. Kippel."

INTERNATIONALE EEREPRIJSVRAAG

UITGESCHREVEN DOOR DE

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST

BIJ GELEGENHEID VAN HAAR ZESTIGJARIG BESTAAN IN 1902.

In 1902 werd door het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst bij gelegenheid van het zestigjarig bestaan dezer Maatschappij een Internationale Eereprijsvraag uitgeschreven. Het werd daartoe in staat gesteld door de ruime gift van een belangstellend lid der Maatschappij, die eene som van duizend gulden ter beschikking stelde voor het toekennen van uit te loven prijzen, bestaande uit medailles der Maatschappij met een geldsom. Bij deze gift werd door den schenker in overweging gegeven, tot onderwerp van den wedstrijd te kiezen, het ontwerp voor een Koninklijk Paleis te Amsterdam.

Het Hoofdbestuur beschouwde het als een plicht der dankbaarheid aan dit verlangen van den schenker te voldoen, maar kon zich bovendien met de keuze van het onderwerp vereenigen.

Het programma voor dezen wedstrijd werd opgesteld door eene commissie bestaande uit de heeren H. Evers, Joh. Mutters Jr., C. T. J. Louis Rieber en J. Verheul Dz., die als leiddraad daarvoor een voor-ontwerp opmaakten.

Oorspronkelijk was in dit programma, dat op den 11^{en} Januari 1902 werd openbaar gemaakt, bepaald, dat de antwoorden op deze prijsvraag moesten worden ingeleverd vóór den 15^{en} Mei 1902. Een week na de verschijning werd echter op aandringen van verschillende zijden bepaald, dat de antwoorden zouden worden ingewacht vóór of op den 30sten Juli 1902.

Nadat op den voorgeschreven datum de antwoorden, 18 in getal, te samen bestaande uit 157 teekeningen en een aantal photographiën, waren ingekomen, en nadat de Jury hare uitspraak had gedaan, besloot het Hoofdbestuur een overzicht van het ingeleverde werk te geven. Aan dit besluit wordt hier thans uitvoering gegeven, door middel van afbeeldingen van minstens één gevel van alle 18 ontwerpen die hebben medegedongen.

Ten einde een overzicht als bedoeld is ook zoo nuttig mogelijk te kunnen doen zijn, worden het programma voor de prijsvraag en het rapport der Jury van beoordeeling bij de afbeeldingen, die op losse platen zijn verzameld, gevoegd. Hierbij zijn bovendien eenige plattegronden van de eerste of hoofdverdieping, namelijk van drie ontwerpen waaraan onderscheidingen werden toegekend, en van vier ontwerpen welke tot bij de laatste schifting der Jury behoorden tot die, waaruit een keuze voor de bekroning kon worden gedaan.

Bij het ontwerp ingezonden met het motto „1842—1902" behoorde eene memorie van toelichting, die ter wille der volledigheid mede bij het Jury-rapport is gevoegd.

PROGRAMMA.

BESTEMMING.

Het paleis is bestemd tot tijdelijk verblijf van het Koninklijk Echtpaar met gevolg, gedurende het jaarlijksch bezoek aan de Hoofdstad van Nederland.

BOUWTERREIN.

Het bouwterrein is vlak en gelegen in eene nieuwe buitenwijk van de Hoofdstad.

Aan de voorzijde wordt het begrensd door een ruim plein en aan de overige zijden door avenues.

De breedte van het terrein, die op de bijgaande situatie is aangegeven, bedraagt 145 M.; de grootste diepte is + 130 M.

De grenslijn aan het voorplein *a* wordt aan de mededingers overgelaten onder dien verstande, dat een doelmatige verbinding en harmonische aansluiting met de omgeving verkregen worde.

Het terrein moet rondom door een monumentaal hek van den publieken weg afgesloten worden.

Het gebouw zelf, dat bij eene breedte van + 70 M. ten hoogste 5000 M^2. oppervlakte mag beslaan met inbegrip der binnenplaatsen, moet aan de voorzijde ongeveer 40 M. binnen het afsluithek liggen.

Aan de twee voorhoeken van het bouwterrein moeten, aansluitende aan het monumentale hek, paviljoens ontworpen worden, elk groot + 80 M^2., die door overdekte colonnades met het gebouw verbinding hebben en waardoor tevens een afgesloten voorplein gevormd wordt.

INDEELING.

Het gebouw zal bestaan uit:

A. Kelderverdieping, waarvan de vloer ligt op 1 M. beneden het trottoir;
B. Beganegrond, waarvan de vloer ligt op 2 M. boven het trottoir;
C. Eerste of hoofdverdieping, waarvan de vloer ligt op 6.60 M. boven het trottoir;
D. Tusschenverdieping, waarvan de vloer ligt op 11.60 M. boven het trottoir.

E. Tweede verdieping, waarvan de vloer ligt op 16 M. boven het trottoir;
F. Zolderruimte.

KELDERVERDIEPING.

De kelderverdieping, die slechts onder een gedeelte van het gebouw gebracht mag worden, moet bevatten:
een ruime brandvrije kluisruimte van + 30 M² oppervlakte;
een voorruimte als toegang tot deze kluisruimte;
de vereischte ruimten voor het plaatsen van ketels ten dienste eener centrale verwarming (systeem lage druk stoomverwarming) en voor warmwaterverzorging;

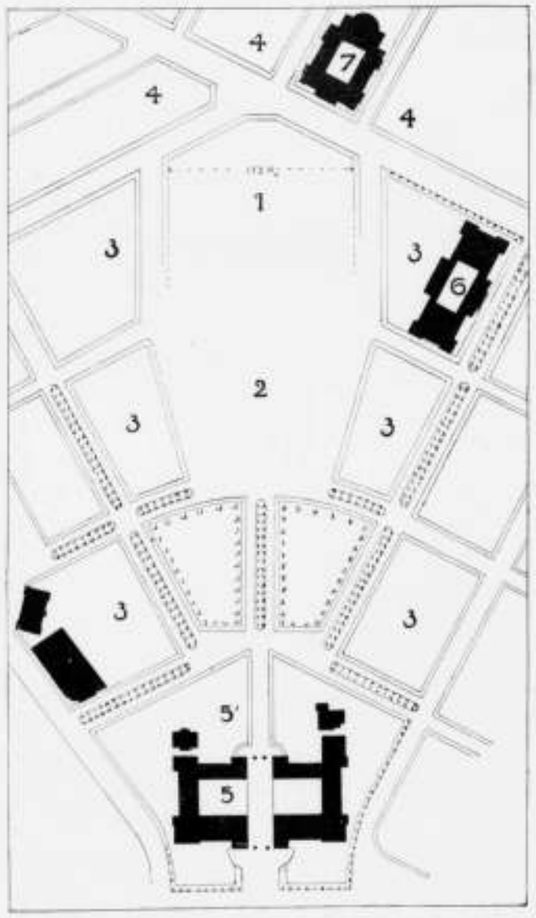

1. Terrein voor het Paleis
2. Plein.
3. Bouwterrein voor villa's.
4. " " huizen, of reeds bestaande huizen.
5. Rijks Museum. 5'. Tuin van het Rijks Museum.
6. Gemeentelijk Museum.
7. Concert-gebouw.

de vereischte ruimten voor het plaatsen van machinerieën ten dienste der electrische personenliften, en van meters voor gas, water en electriciteit;
een flinke ruimte voor berging van brandstoffen met gemakkelijke gelegenheid om van buiten af kolen in te brengen;
ruime provisie- en groote wijnkelders; een hier- en mineraalwaterkelder en twee koelkelders;
een glaskamer;
een kantoortje voor den dienst;
verder de noodige bergplaatsen en W. C's.

BEGANEGROND.

De beganegrond is bestemd voor huisvesting van Hooge gasten en verder voor den dienst.
De beganegrond moet bevatten:
een hoofdingang met overdekten doorrit;
een ruime vestibule; hierbij een portiersloge en een vertrek voor inschrijving van bezoekers;
een trapzaal met eene monumentale hoofdtrap in gemakkelijke en doeltreffende verbinding met de eerste of hoofdverdieping;
ruime en doelmatige garderobes voor genoodigden in de nabijheid van de hoofdtrap;
van de vestibule uit, twee ruime trappen naar de appartementen op de eerste en tweede verdieping gelegen;
de noodige diensttrappen met afzonderlijke dienstingangen;
de noodige personen- en spijzenliften;
eenige appartementen voor Hooge gasten, elk appartement bestaande uit een slaap-, een zit- en werkkamer, een garderobe en een ruimte bevattende een toilet, een badkamer en een W. C.;
een kamer voor adjudanten;
twee vertrekken voor bediening, in de nabijheid van bovengenoemde appartementen gelegen;
twee vertrekken voor den Hofmaarschalk;
een vertrek voor den Intendant van het paleis;
een ontvangkamer voor de Secretarissen met een tweetal werkkamers;
een kamer voor ordonnancen;
een kamer voor boden;
een woning voor den concierge, bestaande uit drie kamers en keuken met bergplaatsen; deze woning in verbinding met een der genoemde dienstgangen;
een vertrek voor den hofmeester;
minstens twee vertrekken voor bedienden;
een hoofdkeuken, twee bijkeukens en een spoelkeuken, een koffiekeuken, drie bergplaatsen en een werkplaats voor de koks; in de nabijheid hiervan afzonderlijke diensttrappen naar de kelderverdieping;
een bewaarplaats voor porselein en kristal;
een zilverkamer;
een bewaarplaats voor tafellinnen;
een linnenkamer;
een vertrek voor den bloemist;
twee eetkamers voor dienstpersoneel, waarbij de noodige kleedkamers en toiletkabinetten met W. C's.;
twee garderobes voor Z. K. H. den Prins;
een centraalbureau voor huistelefoon en telegraafdienst;
verder een aantal bergplaatsen en vereischte gemakken.

EERSTE- OF HOOFDVERDIEPING.

De eerste of hoofdverdieping is bestemd voor:
1°. de officieele recepties, audiënties en feesten;
2°. woning van het Vorstelijk Echtpaar;
3°. woning van Vorstelijke gasten.
De hoofdverdieping moet bevatten:
in verband met de hoofdtrap, ruime galerijen en vestibules, declamatig aansluitend tot een serie van zalen en vertrekken, als volgt:
een audiëntie-zaal (+ 85 M².) aan weerszijden begrensd door een antichambre en gelegen aan den hoofdgevel van het gebouw, en tevens in verbinding met een open terras boven den overdekten doorrit;
een groote feestzaal (+ 280 M².) met gelegenheid tot plaatsing van een orkest van + 40 executanten. De ruimte voor dit orkest moet van af een der diensttrappen gemakkelijk bereikbaar zijn;
een groote eetzaal (+ 180 M².);
een aanrechtkamer (+ 50 M².) en een dessertkamer (+ 15 M².), beide aan de groote eetzaal grenzende;
een groote conversatiezaal (+ 180 M².);
een antichambre (+ 50 M².), in verbinding met de groote conversatiezaal, en ruime toiletkabinetten in de nabijheid;
de drie genoemde groote zalen moeten en suite gelegen zijn

en kunnen, evenals de audiëntiezaal, in hoogte twee verdiepingen bevatten;
een kleine eetzaal (+ 60 M².), in de nabijheid van de bovengenoemde aanrechtkamer gelegen;
een rookzaal en een conversatie-salon (elk + 40 M².), met ruime toiletkabinetten in de nabijheid.
De appartementen van het Vorstelijk Echtpaar moeten bestaan uit:
een salon-, een woonkamer, twee werkkamers, twee slaapkamers met aangrenzende afzonderlijke kleine garderobes en twee ruimten met elk een toilet-, een badkamer, en een W. C.;
een kamer voor adjudanten van dienst;
een kamer voor dienstdoende hofdames;
twee vertrekken voor de particuliere secretarissen;
twee vertrekken voor bediening.
De appartementen voor Vorstelijke gasten moeten elk bestaan uit:
een zit-, een slaap- en een werkkamer en afzonderlijke garderobe, en ruimte met toilet-, badkamer en W. C.
een kamer voor adjudanten;
een kamer voor hofdames;
twee vertrekken voor bediening.

TUSSCHENVERDIEPING.

Deze verdieping is bestemd voor de huisvesting van de hofhouding en voor personen behoorende tot den directen dienst van Hunne Majesteiten.
Zij moet bevatten:
een aantal appartementen voor hofdames en hofheeren; elk appartement bestaande uit een slaap- en een zitkamer, benevens eenige vertrekken voor bedienden;
een conversatiezaal tevens bibliotheek;
een groote garderobe voor H. M. de Koningin, in afzonderlijke verbinding met een der garderobes in de nabijheid van de appartementen van het Vorstelijk Echtpaar op de hoofdverdieping gelegen;
verder de noodige badkamers, toiletkamers met W.C's, bergplaatsen en verdere gemakken.

TWEEDE VERDIEPING.

Deze verdieping is bestemd: gedeeltelijk voor de huisvesting van leden van het gevolg, gedeeltelijk voor huisvesting van officianten, lakeien enz.
Zij moet tevens bevatten de noodige badkamers, W.C's, bergplaatsen, garderobes, enz. De *zolderruimte* boven deze verdieping is bestemd voor berging enz.

PAVILJOENS.

De genoemde paviljoens, aan de voorhoeken van het bouwterrein, zijn bestemd voor de militaire eerewacht.
Elk paviljoen moet bevatten een overdekte portiek, een vertrek voor de wacht en een vertrek voor den dienstdoenden officier, commandant der wacht;
verder de noodige bergplaatsen en W.C's.

AFSLUITHEK.

Bij het ontwerpen hiervan moet gelet worden op twee ruime inrijhekken, met schildwachthuisjes voor infanterie en cavallerie.

Het gebouw moet van alle gemakken voorzien, de communicatie doordeelkundig ingericht, de toegangen naar behooren aangebracht, en zooveel mogelijk brandvrij ontworpen zijn. Ruime loggia's of balcons kunnen op daartoe geschikte plaatsen worden aangebracht.

IN TE LEVEREN TEEKENINGEN.

De gevraagde teekeningen zijn:
A. een situatieplan van het terrein, op de schaal van 2 mM. per Meter, waarop het hoofdgebouw met omgeving is aangegeven;
B. de plattegronden van kelderverdieping, beganegrond, eerste- of hoofdverdieping, en tusschenverdieping, op de schaal van 5 mM. per Meter;
C. de twee voornaamste gevels, op de schaal van 1 cM. per Meter;
D. een der voornaamste doorsneden op de schaal van 1 cM. per Meter;
E. een perspectivisch aanzicht, van het plein gezien;
F. een buitentravee op de schaal van 5 cM. per Meter.
Het is verplichtend in de plattegronden de bestemming der vertrekken te schrijven.
De teekeningen moeten behoorlijk bewerkt zijn.

JURY.

De ingekomen antwoorden zullen beoordeeld worden door een jury, bestaande uit de heeren:
Prof. E. Gugel, Hoogleeraar aan de Polytechnische School te Delft, Eerelid der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.
C. Muysken, Architect-Ingenieur te Baarn Oud-Voorzitter, Eerelid van de Maatschappij t. Bev. d. Bouwkunst.
J. F. Klinkhamer, Bouwkundig Ingenieur, Hoogleeraar aan de Polytechnische School te Delft.
H. Evers, Architect te Rotterdam, Hoofdleeraar aan de Academie v. Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam.
H. P. Berlage Nz., Architect te Amsterdam, Voorzitter van het Genootschap Architectura et Amicitia.
A. Salm G.Bzn., Architect te Amsterdam, Voorzitter van-,
Joh. Mutters Jr., Architect te 's Gravenhage, Lid van-,
J. Verheul Dz., Architect te Rotterdam, Lid van het Hoofdbestuur der Maatschappij tot Bev. der Bouwkunst.
C. T. J. Louis Rieber, Bouwkundig Ingenieur te Amsterdam; Secretaris van de Maatschappij t. Bev. d. Bouwkunst.
Aan den vervaardiger van het beste en ter bekroning waardig gekeurde ontwerp zal worden uitgereikt de **Vergald zilveren Medaille der Maatschappij en f 500.—**;
voor het in de tweede plaats ter bekroning waardig gekeurde ontwerp wordt uitgeloofd de **Zilveren Medaille en f 250.—**;
voor het in de derde plaats ter bekroning waardig gekeurde ontwerp wordt uitgeloofd de **Bronzen Medaille en f 100.—**;

ALGEMEENE BEPALINGEN.

1. Alle stukken in antwoord op deze prijsvraag worden voor of op 30 Juli 1902, des namiddags te 2 uur, vrachtvrij ingewacht aan het adres van den Secretaris van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, den heer C. T. J. Louis Rieber, Marnixstraat 402, te Amsterdam, vergezeld van een open brief, waarin een adres, om 200 noodig met den inzender te correspondeeren, zonder den naambrief te openen.
2. De in te zenden stukken moeten gemerkt zijn met een motto, en vergezeld van een gesloten naambrief, waarop aan de buitenzijde dat motto is herhaald, en van binnen bevattende de aanduiding van naam, betrekking en woonplaats van den inzender.
3. De teekeningen mogen niet opgerold worden ingezonden.
4. De Jury heeft het recht, wanneer geen antwoord ter bekroning kan worden voorgedragen, aan het Hoofdbestuur voor te stellen eene andere onderscheiding toe te kennen aan zulke antwoorden, die volgens haar oordeel daarop aanspraak hebben.
5. De bekroonde of gedeeltelijk bekroonde ontwerpen blijven gedurende een jaar ter beschikking van het Hoofdbestuur der Maatschappij, dat zich het recht voorbehoudt de ingezonden teekeningen in verschillende steden ten toon te stellen, en reproducties van de teekeningen in de werken der Maatschappij uit te geven.
6. De niet bekroonde ontwerpen kunnen na 20 December 1902 afgehaald worden aan het bureau van de Maatschappij te Amsterdam; de niet bekroonde ontwerpen van mededingers buiten Amsterdam wonende, zullen na 20 December 1902 aan de correspondentie-adressen worden teruggezonden.
7. De uitslag van de beoordeeling der Jury zal bij gelegenheid van de Algemeene Vergadering in September 1902 worden bekend gemaakt, en de tentoonstelling der ingekomen plannen zal tijdens die vergadering geopend worden.
8. De Prijsvraag is internationaal.

Amsterdam,
Januari 1902.

Het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst.

A. SALM G.Bzn., *Voorzitter.*
C. T. J. LOUIS RIEBER, *Secretaris.*

RAPPORT DER JURY.

Toen de Jury-leden bijeenkwamen om aan de uitnoodiging van het Hoofdbestuur der Maatschappij gevolg te geven, vernamen zij met leedwezen, dat hun medelid de heer Prof. E. Gugel, wegens ongesteldheid verhinderd was deel te nemen aan het onderzoek der plannen, ingezonden op de Internationale Eereprijsvraag.

Alvorens hare werkzaamheden aan te vangen, en na een overzicht der ingekomen ontwerpen, besprak de Jury de wijze van beoordeeling en besloot zij haar algemeen oordeel afhankelijk te doen zijn van:

1°. het voldoen aan de eischen van het programma;
2°. de situatie en de indeeling van het gebouw;
3°. de aesthetische waarde van het ontwerp.

Eenstemmig was de Jury van oordeel, dat ook wegens het volmaakt academisch karakter van deze prijsvraag, niet verwacht kon worden, en liet tevens vrij onvruchtbaar zoude zijn, alle ontwerpen uitvoerig tot in de onderdeelen critisch te behandelen, maar dat in het uit te brengen rapport slechts de beste inzendingen besproken behoefden te worden. Het was reeds gebleken, dat het rapport een te groote uitgebreidheid zou verkrijgen, en dat het stilstaan bij onderdeelen te veel van de hoofdzaken zou doen afdwalen, indien de Jury eene beschouwing zoude geven over alle ontwerpen.

Op de prijsvraag waren 18 antwoorden ingekomen, onder de motto's — waarachter het aantal der ingeleverde teekeningen is vermeld — als volgt:

1.	Celui qui a pensé bien, c'est le vainqueur	10.
2.	K. P. *(monogram)*	8.
3.	H. W. *(monogram)*	10.
4.	Wapen van Amsterdam *(getekend)*	9.
5.	Rust	11.
6.	Gretha	3.
7.	Nil sine labore	9.
8.	Oranje boven	10.
9.	S. L. N.	8.
10.	Noblesse oblige	9.
11.	Studie	8.
12.	Labore	10.
13.	Schetsen	3.
14.	Nec Aspera Terrent	10.
15.	Montsalvat	10
16.	Koninklijk wapen *(getekend)*	9.
17.	1842—1902	10.
18.	Drie roode concentrische cirkels	10.

1°. werd nagegaan, welke inzenders niet aan de bepalingen van het programma omtrent de in te leveren teekeningen hadden voldaan, wier werk dus niet voor beoordeeling in aanmerking kon komen;

2°. werd onderzocht, welke inzendingen voldeden aan de eischen van het programma wat betreft het aantal der gevraagde lokalen, enz.

De Jury besloot naar aanleiding hiervan de ontwerpen no. 6, 8, 11, 13 en 15 buiten beoordeeling te laten. Hoewel van no. 8 en no. 15 slechts de gevraagde travées ontbraken, behoefde de Jury dit terzijde leggen niet te betreuren: uit no. 8 toch bleek, dat de inzender van dit ontwerp zich gewaagd had aan de oplossing van een vraagstuk dat, én wat samenstelling van een plattegrond, én wat kennis van architectonische vormen in het algemeen betreft, nog verre boven zijn bereik lag; en bij de beschouwing van no. 15 moest wel de vraag opkomen, of het den inzender werkelijk ernst kan zijn geweest, dit werk aan eene beoordeeling te onderwerpen.

Wat het ontwerp no. 6 betrof, betreurde de Jury het echter, dat de inzending zóó onvolledig was.

Na deze eerste schifting ving de Jury hare eigenlijke werkzaamheden aan, en toetste zij de overblijvende 13 ontwerpen nauwkeurig aan de eischen van het programma. Vooral werd daarbij overwogen, of de gevraagde lokaliteiten behoorlijk waren gegroepeerd met het oog op de bewoning van de hiertoe bestemde vertrekken, op het gebruik van de lokalen voor feesten en audiënties in verband met de bijzondere eischen die aan de toegangen daartoe gesteld moesten worden, en op de ligging van-, en het practisch onderling verband tusschen de vertrekken en ruimten die voor de verschillende diensten ten paleize zijn bestemd.

Dit onderzoek gaf aanleiding tot een tweede schifting, waarbij eenparig besloten werd de ontwerpen no. 2, 3, 4, 5 en 7 *) buiten verdere beschouwing te laten, voornamelijk wegens de gebreken in de samenstelling van de plattegronden der hoofdverdiepingen, maar tevens wegens de onvoldoendheid van de gevels.

De ontwerpen nos. 1, 9, 10, 12, 14, 16, 17 en 18 bleven alzoo voor een nader onderzoek over.

Uit deze 8 ontwerpen werden vervolgens die met de nummers 1, 12, 14, 16 en 17 gekozen, die de Jury als de beste erkende.

Na deze laatste schifting bleek de Jury eenparig van gevoelen te zijn, dat, hoeveel arbeid — en daaronder verdienstelijk werk — ook ingeleverd mocht zijn, geen der ontwerpen voor een volledige bekroning in aanmerking kon komen.

Na eene nadere beoordeeling en onderlinge vergelijking der vijf laatstgenoemde ontwerpen werden de verdiensten hiervan door elk der Jury-leden afzonderlijk onder cijfers gebracht, waarvan de waarde vooraf in onderling overleg was vastgesteld.

Deze eindbeoordeeling leidde tot het besluit der Jury, om aan het Hoofdbestuur van de Maatschappij voor te stellen in plaats van de uitgeloofde prijzen, onderscheidingen in verband met de verdiensten der na te melden inzendingen elk voor zich te mogen toekennen als volgt:

2 prijzen, elk bestaande uit de zilveren medaille en *f* 250.—;
1 prijs, bestaande uit de bronzen medaille en *f* 150.—;
en 2 prijzen elk van *f* 100.—.

De Jury was namelijk van oordeel, dat het programma zulk eene wijziging niet uitsloot; maar ook, dat bij een wedstrijd als deze, uitgeschreven bij gelegenheid van een feest der Maatschappij, en afgezien van het meer of minder goede gehalte van de inzendingen, de ter beschikking gestelde totale geldsom voor prijzen, zijnde *f* 850.—, moest worden verdeeld onder de beste der inzendingen. Ook de hoeveelheid geleverde arbeid wettigde deze opvatting.

De bovengenoemde prijzen werden daarop toegekend aldus:

aan no. 17, gemerkt: 1842—1902, de zilveren medaille en *f* 250;
„ „ 14, „ Nec Aspera Terrent, de zilveren medaille en *f* 250;
„ „ 1, „ Celui qui a pensé bien, c'est le vainqueur, de bronzen medaille en *f* 100;
aan no. 16, gemerkt: Koninklijk Wapen, een som van *f* 100;
„ „ 12, „ Labore, een som van *f* 100.

*) De plattegronden der ontwerpen no. 2, 3, 4 en 7 zijn op Bijlage I gegeven.

RESUMÉ VAN HET OORDEEL
over de plannen waaraan onderscheidingen zijn toegekend.

No. 17. „1842—1902".

De planindeeling van het gebouw heeft door haar goede eigenschappen al aanstonds de aandacht der Jury getrokken. Wat de gevraagde hoofdvertrekken betreft, is de distributie in het algemeen met talent ontworpen, hoewel zij eenigszins omslachtig is, — een nadeel dat gedeeltelijk ontstaan is door het opofferen van te veel ruimte aan vestibule en hal. De laatste, op de hoofdverdieping, is, ook wat de hoogte betreft buitengewoon luxueus; daarentegen is op de groote feestzaal minder en niet voldoende nadruk gelegd. Een climax die van af de vestibule op den beganegrond tot aan de feestzaal had moeten in acht genomen worden, is over het hoofd gezien, waardoor de feestzaal — overigens uiterst bescheiden behandeld — niet den gewenschten indruk zal maken. De niet gelukkige gedachtengang bij de oplossing is zeer te betreuren en niet wel te verklaren, omdat de enorme ruimte boven de feestzaal, in het plan doelloos, gebruikt had kunnen worden voor een grootscher ontwikkeling van dit hoofdlokaal.

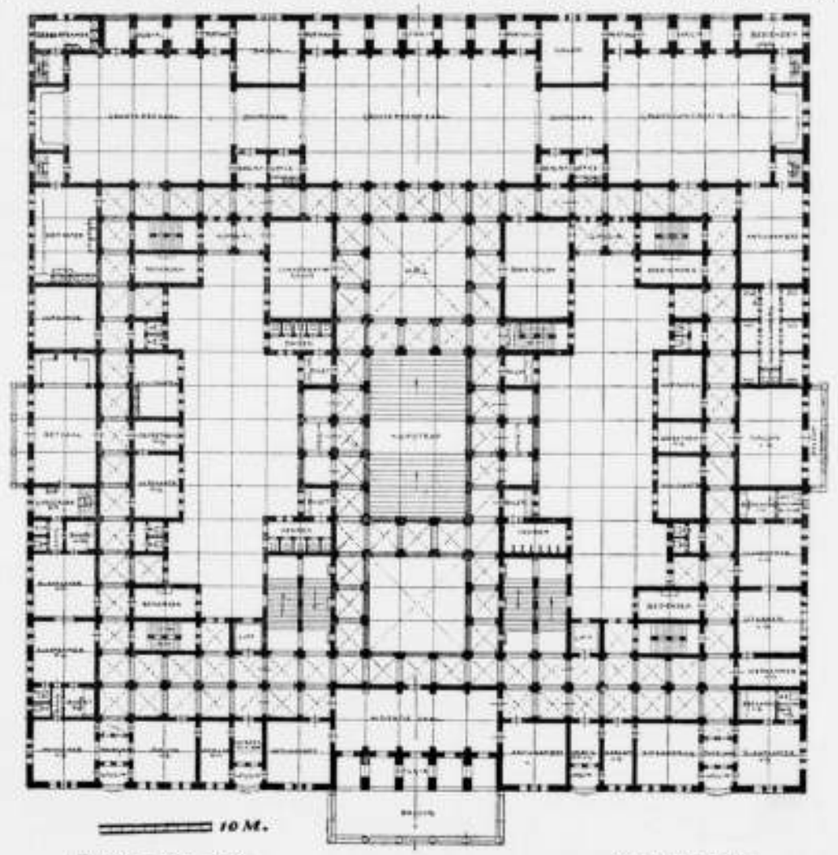

Ontwerp: 1842—1902. Eerste Verdieping.
Ontwerper: W. Van Boxes.

De feestlokalen zijn gunstig gelegen. Worden de daartusschen ontworpen doorgangen bij de groote feestzaal gerekend, dan is het oppervlak van deze voldoende. De ter weerszijden gelegen eetzaal en conversatiezaal zijn ternauwernood groot genoeg. Hetzelfde is 't geval bij vele andere vertrekken.

De appartementen voor het Vorstelijk Echtpaar bestemd, hadden allen royaler ontworpen moeten worden: werkkamers van 2.50 M. breedte à 3.50 M. diepte zijn onvoldoende. De afmetingen der werkkamers voor Hooge gasten (2.60 M. bij 3.70 M.) zijn mede veel te gering.

De dienstlokalen zijn niet practisch genoeg gegroepeerd, hetgeen bezwaren voor den dienst zal opleveren. Deze opmerking geldt ook voor de keukens, die bovendien geen voldoende dagverlichting zullen hebben. Een spoelkeuken is niet aangegeven, tenzij de ontwerper bedoeld mocht hebben daartoe een gedeelte van een der bijkeukens te bestemmen.

De Jury ontveinst zich niet, dat over dit plan zeer mocielijk een goed oordeel is te vellen. De indeeling, die alles geeft wat gevraagd werd, heeft goede eigenschappen, daarentegen ook vele gebreken. Wat het architectonisch gedeelte van het ontwerp betreft, is eene uitspraak over de waarde daarvan al even bezwaarlijk. Dit bleek maar al zeer bij de bespreking der Jury. Het ontwerp, in algemeenen

zin, is zonder twijfel talentvol en bovendien met meesterschap geteekend. Vraagt men zich echter af, of de opvatting der architectuur passend is voor een paleis ten dienste van het Vorstelijk Huis in Nederland, dan kan het antwoord niet bevestigend zijn. Een mistieke stemming die de ontwerper heeft willen bereiken door eene schaarsche verlichting van lokalen moge voor eene bepaalde rubriek van gebouwen gewettigd zijn, voor audiëntie- en feestzalen in een Koninklijk paleis is zij misplaatst.

Wat de gevels betreft, moest de Jury nog de opmerking maken, dat het gebouw eene verdieping te veel bevat.

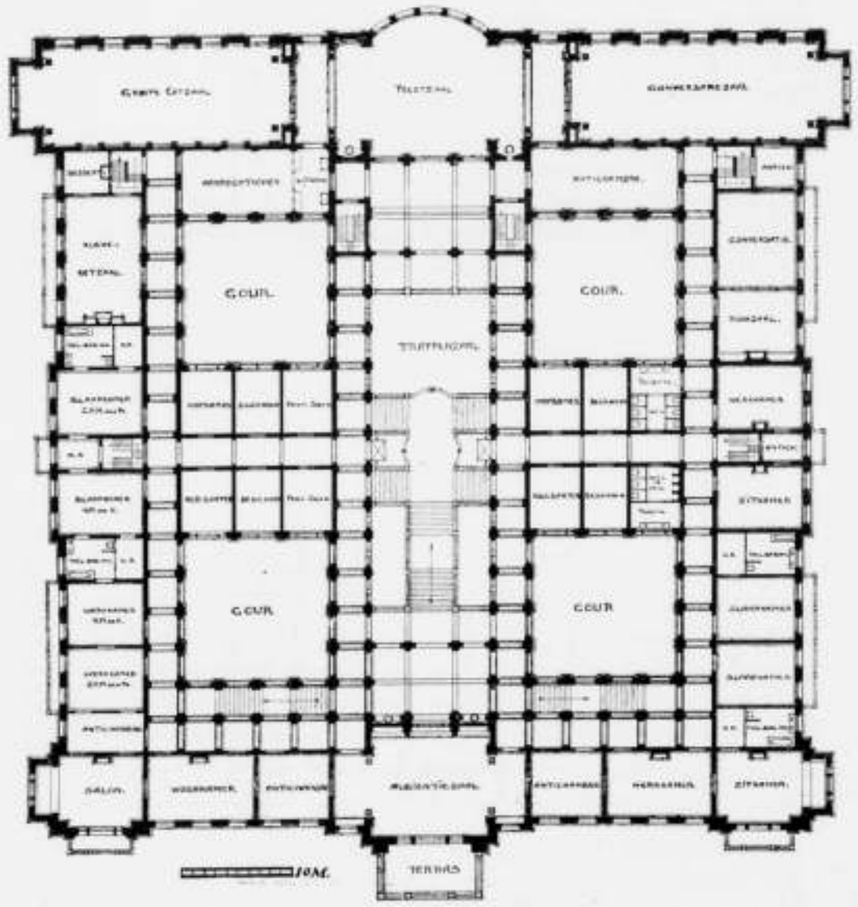

Ontwerp: Nec Aspera Terrent. Eerste verdieping.
Ontwerpers: A. P. Smits en H. Fels.

In vergelijking met de overige mededingende ontwerpen, die allen volgens het oordeel van de Jury het gewenschte karakter meer of minder missen, heeft het architectonische gedeelte van no. 17 zooveel hoog staande kwaliteiten, dat de Jury hierom niet heeft geschroomd dit ontwerp voor eene onderscheiding te doen in aanmerking komen.

No. 14. „NEC ASPERA TERRENT".

Dit ontwerp geeft een zeer mooien plattegrond, waarin vooral de rationeele ligging der dienstvertrekken te loven is. Het is ontegenzeggelijk het meest geslaagde ontwerp wat de planindeeling betreft. Alle gevraagde lokaliteiten zijn overigens in behoorlijk onderling verband en van voldoende grootte aanwezig. De eenige ernstige opmerking die gemaakt moet worden is deze, dat de feestzaal, èn wat vorm, èn wat architectuur betreft, de laatste uit de doorsnede-teekening blijkende, bepaald mislukt is.

Ter wille alleen van de gevel-architectuur heeft de ontwerper de hoogte der salons op de hoofdverdieping vermeerderd met die van de tusschenverdieping; deze bovenmatige hoogte is immers het gevolg van de hooge en breede vensters in de voor- en zijgevels van de domineerende avant-corps. Wat intusschen oorzaak, wat gevolg moge zijn van de opvatting, een feit is het, dat de avant-corps, en de middenpartij van den voorgevel, de zeer zwakke punten van het ontwerp zijn; zij zijn niet voldoende in overeenstemming met de overige gedeelten van dien gevel, waaraan bepaalde verdiensten niet te ontzeggen zijn. Dit laatste heeft de ontwerper klaarblijkelijk zelve begrepen toen hij een keuze deed voor het uitwerken van de gevraagde gevel-travée; voor deze nam hij het beste gedeelte van den

gevel. De detailleering hiervan heeft veel verdiensten en het teekenwerk is gedeeltelijk bijzonder fraai.

Indien de architectonische oplossing der avant-corps, met hunne ramen van niet gelukkigen vorm, mede wat betreft de zeer zonderlinge en wild op den voorgrond tredende aan schreeuwende reclame-kunst herinnerende gevelbekroningen, meer bestudeerd ware geworden, en de ontwerper smaakvoller motieven — waarvoor hij toch blijkbaar gevoel heeft — had gekozen, dan zou zijn conceptie veel aan artistieke waarde gewonnen hebben, en het gebouw een karakter hebben gekregen dat meer passend zou zijn voor een Koninklijk paleis.

Het gevraagde hek tot afsluiting van het voorterrein, hoewel op de situatie aangegeven, komt niet op de perspectief-teekening voor. Alle gegevens omtrent dit toch inderdaad gewichtige onderdeel ontbreken.

Volgens het oordeel der Jury heeft de inzender van no. 14 het succes dat zijn ontwerp voor eene onderscheiding in aanmerking doet komen, uitsluitend te danken aan de indeeling van de plannen.

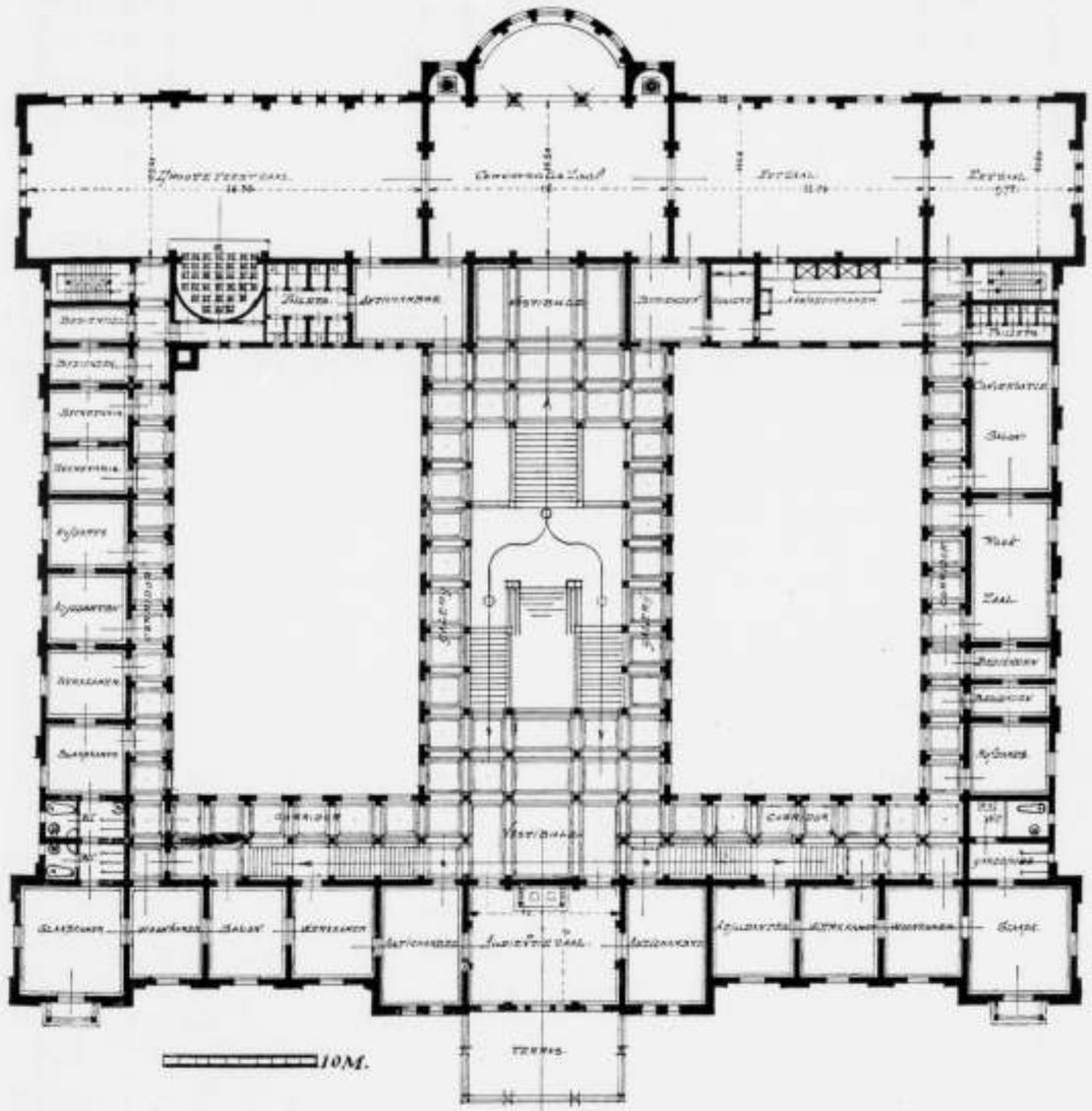

Ontwerp: Celui qui a pensé bien, c'est le vainqueur. Ontwerper: R. J. Hoogeveen. Eerste verdieping.

De groote moeielijkheid in de appreciatie van beide ontwerpen (n°. 17 en n°. 14) heeft de Jury er toe geleid, gelijke waarde, hoewel in verschillend opzicht, daaraan toe te kennen, en dus ook voor beide eenzelfde onderscheiding te bestemmen.

No. 1. „CELUI QUI A PENSÉ BIEN, C'EST LE VAINQUEUR".

Bij de nadere beschouwing van de distributie der hoofd-

verdieping van dit ontwerp ontwaarde de Jury hierin een naar omstandigheden gewijzigde copie van die van het Paleis te Straatsburg.

Van de plattegronden is die van de hoofdverdieping het verdienstelijkst van indeeling; alle vereischte ruimten zijn in een behoorlijk onderling verband aanwezig. De groote eetzaal had evenwel ruimer kunnen zijn. De ligging der dienstvertrekken voor het keukendepartement op den beganegrond is practisch gedacht, en in goed verband met de daarbij behoorende kelderruimte.

De ligging van de groote feestzaal, op een hoek van den achtergevel, is in zooverre minder gelukkig gekozen, dat daardoor de inwendige architectuur der zaal, afhankelijk van de buiten-ordonnantie, niet tot een alleszins bevredigende oplossing kan komen.

In den algemeenen opzet der gevels ligt ontegenzeglijk een voorname uitdrukking. Bij smaakvolle verhoudingen der afzonderlijke partijen van den voorgevel en de bijzonder goed gekozen verdeeling van de raamopeningen in de gevelvlakken, valt het echter te betreuren, dat het middengedeelte van den voorgevel zoo ondergeschikt is gebleven aan de overige partijen en geen voldoend effekt maakt, terwijl het ook niet in genoegzame overeenstemming met de onderdeelen van het geheel is ontworpen. Het is te laag, waardoor de twee flankeerende avant-corps te zwaar schijnen; het verbreekt het verband tusschen de overige deelen van den gevel en verstoort de goede verhoudingen daarvan. Het talent van den ontwerper, zijn kennelijke smaak voor goede verhoudingen, uiten zich het best in den achtergevel. Geenszins mag echter ontkend worden, dat er in de architectuur een bepaalde goede stemming ligt.

Al het geleverde teekenwerk wijst op een vaste hand. In dit opzicht verdient de aandacht in hooge mate de teekening van het inrijhek; dit is bovendien met zeer veel smaak ontworpen en geteekend.

De eenigszins wilde opzet van het geheel blijkt nader uit de overigens verdienstelijk geteekende travée, die echter details doet zien wier functie weinig verdedigbaar is, of die in de werkelijkheid niet ten volle het gewilde effect zullen maken.

Bij een kalmer bestudeering der architectuur zou dit ontwerp zeer veel aan waarde hebben kunnen winnen.

Volgens het oordeel der Jury verdient het waardeering en mag het op de verleende onderscheiding aanspraak maken.

No. 16. „KONINKLIJK WAPEN".

Dit ontwerp, hoeveel goeds het ook moge bevatten, is niet een voor een bruikbaar paleis in den zin als het verlangde. De opzet is hiertoe veel te omslachtig, de indeeling niet klaar. De doellooze enorme hal achter de hoofdtrap, die zeer gemakkelijk vermeden had kunnen worden, eenige niet vereischte ruimten, de bovenmatige grootte van verschillende lokalen en het overdreven gewicht dat aan ondergeschikte ruimten is toegekend, zijn daarvan de oorzaak. Salons en werkkamers voor Hooge gasten ter grootte van 9 M. bij 9.50 M. zijn voor het met het programma beoogde doel te omvangrijk. Ongemotiveerd staan in al de vertrekken in de avant-corps, op de hoeken, kolommen die daar geen aangenaam effect zullen maken.

De planindeeling van de hoofdverdieping heeft dit gebrek, dat de zoo zeer gewenschte goede verbinding tusschen de feestlokalen verwaarloosd is.

De distributie der kelderverdieping is mede aan bedenking onderhevig.

Zeer goed gevonden in verband met de bestaande omgeving is de ligging der paviljoens. Een betere oplossing geeft geen der inzenders.

Niettegenstaande de nadeelen, ontstaan door de te grootsche opvatting van het gevraagde, heeft het ontwerp toch veel aantrekkelijks. Als ontwerp voor een paleis in 't algemeen, is het ongetwijfeld goed in het karakter, hoewel de bewoning niet gemakkelijk zal blijken te zijn. Ook in de opvatting van de architectuur ligt veel goeds.

Voor de gevraagde teekening der travée heeft de ontwerper een detail van een der paviljoens gekozen; de voorstelling had evenwel met een vaster hand opgezet kunnen zijn.

No. 12. „LABORE".

De goede gedachte, die bij den ontwerper heeft voorgezeten om een tusschen zijvleugels beperkt voorplein te maken, had tot een interessanter oplossing kunnen leiden, ware het niet, dat deze vleugels te verre naar voren springen en te breed zijn in verhouding tot den inspringenden gevel. Het voorplein is daardoor te smal (slechts ruim 30 M.), te diep en hierdoor tevens te somber geworden. Een rijtuig met vier of zes paarden bespannen, zal niet dan met gevaar aan den hoofdingang kunnen voorrijden.

De lengte der vleugels is mede een der hoofdoorzaken, dat de distributie van het gebouw niet voldoende, en voor een comfortable bewoning niet geschikt zal zijn.

De architectuur van den voorgevel is niet die welke voor een Koninklijk paleis de gewenschte voornaamheid bezit; goede kwaliteiten daarin mogen echter niet over het hoofd worden gezien. De doorsnede-teekening wijst op een verdienstelijke opvatting van de binnen-architectuur; het is het eenige ontwerp dat een juiste climax te zien geeft. Vooral de architectuur van de feestzaal draagt een goed karakter.

Het teekenwerk is met smaak gedaan.

De Jury:

C. MUYSKEN. A. SALM G.Bz.
Prof. J. F. KLINKHAMER. JOH. MUTTERS Jr.
Prof. H. EVERS. J. VERHEUL Dz.
H. P. BERLAGE Nz. C. T. J. LOUIS RIEBER.

Het Hoofdbestuur der Maatschappij heeft zich vereenigd met het voorstel der Jury wat betreft de wijziging van de volgens het programma uitgeloofde prijzen.

Door de Jury zijn de onderscheidingen toegekend als volgt:

een zilveren medaille en *f* 250 aan den ontwerper van het plan „1842 – 1902", den heer W. van Boven, architect te 's-Gravenhage;

een zilveren medaille en *f* 250 aan de ontwerpers van het plan „Nec Aspera Terrent", de heeren A. P. Smits en H. Fels, bouwkundigen te 's-Gravenhage;

een bronzen medaille en *f* 150 aan den ontwerper van het plan „Celui qui a pensé bien, c'est le vainqueur", den heer R. J. Hoogeveen, architect te Rotterdam;

een som van *f* 100 aan den ontwerper van het plan „Koninklijk Wapen", den heer Jules Van den Hende, architect, Professor in de bouwkunst aan de Koninklijke Academie voor Schoone Kunsten te Gent, en

een som van *f* 100 aan den ontwerper van het plan „Labore", den heer Herm. van der Kloot Meijburg, architect te Rotterdam.

HET HOOFDKANTOOR DER LEVENSVERZEKERING-MAATSCHAPPIJ „UTRECHT" TE UTRECHT.

Kantoorgebouw van de Levensverzekering Mij „Utrecht," te Utrecht.
Voorgevel. Schaal 1 à 200.

Was het hoofdkantoor der Levensverzekering-Maatschappij „Utrecht" tot in het laatst van 1901 gevestigd in de perceelen n°s. 2, 3 en 4 aan den Leidschen weg te Utrecht, meer en meer deed zich de behoefte gelden aan een speciaal voor haar doel ingericht gebouw, waarbij in het gebrek aan goede ruimten, in verband met de verschillende eischen van dienst voorzien werd en tevens de Maatschappij een hoofdkantoor, harer waardig, zou bezitten.

In het begin van 1900 ontving de ondergeteekende van de Directie der Maatschappij de opdracht om voor zulk een nieuw kantoorgebouw plannen te ontwerpen met bepaling, dat de genoemde oude panden aan den Leidschen weg gesloopt konden worden en alzoo de beschikking verkregen zou worden over een bouwterrein van ± 31 M. breed, bij 42 M. diep.

Den 1ste Mei 1900 vond de aanbesteding plaats. Een zestal bekende aannemers, hiertoe uitgenoodigd, traden in concurrentie, met het gevolg, dat de aannemers D. Cerlijn en A. J. de Haan te Amsterdam het werk aannamen; in de aannemingssom waren de kosten voor verwarming en verlichting van het gebouw, alsmede die der betimmering van de bibliotheekruimte niet begrepen.

Nadat de voorbereidende werkzaamheden tot den bouw afgeloopen en de oude perceelen gesloopt waren, de keet gebouwd en de schutting aangebracht was, werd met het graafwerk voor de fundeering den 30ste Juni een aanvang gemaakt.

Oorspronkelijk bestond het plan eene paalfundeering aan te brengen, omdat de zandplaat daar ter plaatse, onder eene kleilaag van circa 1½ M. dikte en afwisselende lagen veengrond, op ± 5 M. onder de straat lag. De aangrenzende huizen waren op genoemde kleilaag gebouwd, doch voor dit gebouw werd het raadzaam geoordeeld een solider grondslag te bezitten, daar de veenlagen onder de kleilaag niet genoeg vertrouwbaar waren.

Uit het grondonderzoek bleek, dat de te verkrijgen waterstand in den fundeeringsput lager dan de stand van den Rijn was en daardoor de ontworpen paalfundeering gedeeltelijk droog zou komen te liggen.

Om een en ander moest daarom dit plan gewijzigd worden en eene fundeering gemaakt worden op aangeplempt in water gestort zand.

Daar hiertoe het te bebouwen terrein, van ruim 700 M^1., ongeveer 5 M. diep moest ontgraven worden, ontstond gevaar voor verzakking der aangrenzende perceelen, welk gevaar echter overwonnen werd door goede voorzorgen en omzichtige uitvoering.

Rond den fundeeringsput werd eene dubbele rij damplanken ingeheid, welke onderling gekoppeld werden door zware schoren of stutten, zoowel over de lengte als over de breedte van den put.

Om het grondwater uit den put te houden, werd een locomobiel en centrifugaalpomp geplaatst, welke dag en nacht in werking bleven. De tot op het welzand uitgegravene put werd daarna met scherp zand — in het water gestort — aangevuld tot op 0.30 M. boven den onderkant der te metselen fundeeringsmuren of wel tot op 2,2 M. onder de straat.

Nadat men hiermede gereed was, werd door den centrifugaal water uit den Leidschen Rijn een halven meter hoog op het zand gebracht en gedurende twee weken op die hoogte gehouden om door inklinking het zand in elkaar te doen pakken. Hiermede gereed zijnde, werden de fundeeringsleuven ter diepte van 0.30 M. gegraven, zoodat op 3 September 1900 er eindelijk met het metselen der fundeeringsmuren begonnen en het geheel dusdanig voortgezet kon worden, dat het gebouw den 15^{en} Maart 1901 waterdicht en op 1 Januari 1902 voltooid was.

Het nieuwe gebouw bestaat uit:

a. Kelderverdieping, waarvan de vloer ligt op ± 0,76 M. onder de straat;

b. Beganegrond, waarvan de vloer ligt op 2,34 M. boven de straat;

c. Eerste- of hoofdverdieping, liggende met den vloer op 8,72 M. boven de straat.

d. Zolderverdieping, waarvan de vloer ligt op 14 M. boven de straat.

Het gebouw, dat zonder den uitgebouwden hoofdingang, eene bebouwde oppervlakte beslaat van 676 M^2., ligt geheel en al vrij, daar aan weerszijden open gangen zijn gehouden, die naar den achtergelegen tuin voeren. Aan de voorzijde springt het gebouw 2 M. binnen de rooilijn terug, waardoor de uitgebouwde hoofdingang op eigen terrein kwam te liggen.

In de kelderverdieping bevinden zich, rechts van den hoofdingang, de ruimten voor de electrische verlichting en de centrale verwarming van het gebouw, benevens een groote kolenbergplaats; verder een vertrek, waaraan grenzen het brandvrije archief en de brandvrije kluis. Links bevinden zich de woning van den concierge, met afzonderlijken ingang van de linker zijgang, de toiletten en de garderobe voor het kantoorpersoneel, een portierskamer en een zitkamer voor den concierge aan de voorzijde van het gebouw. De garderobe voor het kantoorpersoneel, die eene flinke ruimte beslaat, heeft eveneens eenen afzonderlijken ingang aan de linker zijgang, welke dan in hoofdzaak dient tot toegang voor het kantoorpersoneel. In de nabijheid dezer garderobe zijn ook de twee steenen trappen onder de hoofdtrap van het gebouw aangebracht, welke de verbinding vormen van de kelderverdieping met het hoofdkantoor op den beganegrond.

In een ruime vestibule grenzende aan de garderobe en eveneens met een afzonderlijken toegang van de straat is een gelegenheid aangebracht voor het opbergen van een aantal rijwielen. Een tweetal diensttrappen aan de linker- en rechterzijde van het gebouw loopen van de kelderverdieping naar de zolderverdieping en geven tevens toegang tot den beganegrond en de hoofdverdieping.

De uitgebouwde hoofdingang aan den voorgevel geeft door middel van twee hardsteenen vrijtrappen en vervolgens door twee ruime tochtportalen toegang tot de hoofdvestibule of liever de wachtzaal, waaraan onmiddellijk grenzen een vertrekje voor den portier, de traphal en aan de linker- en rechterzijde, door groote loketpuien afgesloten, de ruimte voor het groote kantoor op den beganegrond. Dit groote kantoor is ingericht voor 128 bedienden en neemt de geheele overige ruimte van den beganegrond in beslag. Tusschen de in dit kantoor uitkomende diensttrappen en den achtergevel zijn een aantal brandvrije bockenkasten twee hoog aangebracht, benevens twee kasten, waarin gootsteen, tapkraan, gascomfoor etc. en een handliftje in verbinding met de keuken van den concierge en doorloopende tot de zolderdieping.

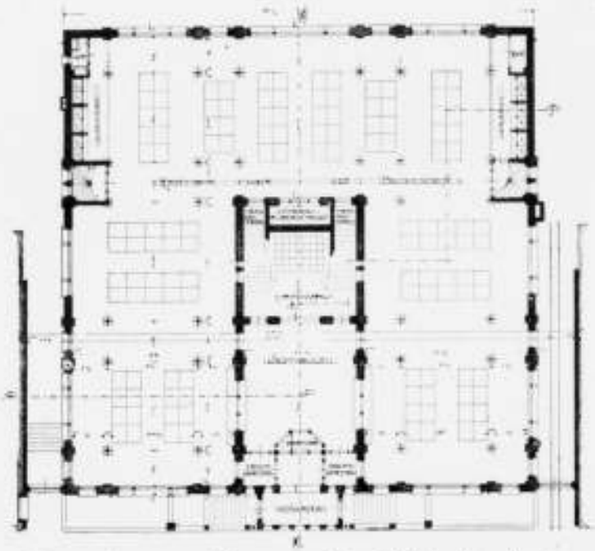

Kantoorgebouw van de Levensverzekering Mij Utrecht, te Utrecht. Bel-etage. Schaal 1 à 300.

De 24 geconstrueerd ijzeren zuilen in dit groote kantoor dragen een raamwerk van gekoppelde getrokken ijzeren balken van 0,53 M. hoogte, waarop de muren van den bovenbouw rusten. Deze saamgestelde, zware ijzerconstructie is uitgevoerd door de Koninklijke Nederlandsche Machinefabriek, voorgeen E. H. Brakmans te Helmond.

Iedere zuil weegt ± 1560 Kg., terwijl de zware ijzeren balken van het raamwerk 169 Kg. per M. wegen.

Een tweearmige marmeren hoofdtrap leidt van uit de traphal op den beganegrond naar een bordes ter halver hoogte der verdieping. Dit bordes heeft door eene breede,

van ijzer geconstrueerde, met marmeren dektreden bekleede vrijtrap op de hoofdverdieping verbinding met de rondloopende galerij, waaraan alle hoofdvertrekken dezer verdieping als: directiekamers, spreekkamers, bibliotheek, diverse grootere of kleinere kantoren grenzen.

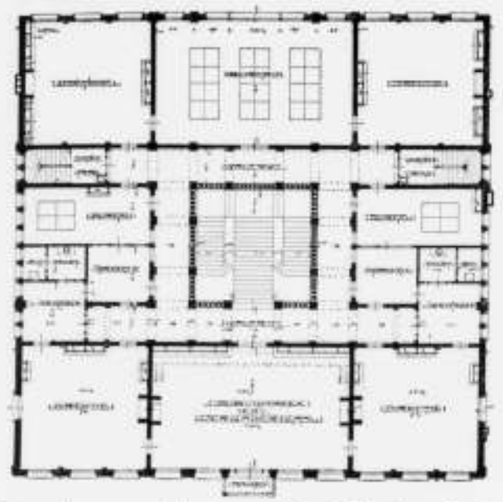

Kantoorgebouw van de Levensverzekering Mij Utrecht, te Utrecht. Eerste verdieping. Schaal 1 à 300.

Deze galerij loopt geheel rond de ruimte der traphal en is van deze gescheiden door open arcaden, waartusschen marmeren balustraden. Deze laatsten sluiten aan bij de hooge marmeren lambrizeeringen, die geheel langs de wanden der galerij met aansluitende gangen en langs de wanden der hoofdtrap rondloopen, en zich verder voortzetten in de traphal, vestibule en hoofdingang op den beganegrond.

De hierbij gebruikte marmersoorten zijn Napoléon (lichtgrijs), Rouge fleuri (donker-rood), terwijl de traptreden van Comblanchen (grijs-geel) zijn.

De traphal, die door de zolderverdieping heen gaat, wordt met de aangrenzende galerijen verlicht door bovenlicht. Het te helle bovenlicht wordt getemperd door een legraam bezet met kleurig glas-in-lood in rijke patronen of versieringen verwerkt. Door middel van eene rijk bewerkte kooflijst sluit het groote legraam aan de pijlers van de traphal zeer harmonieus aan. De arcaden, kooflijst, pijlers, wanden en plafonds zijn hier, evenals in het gansche gebouw, van wit stukadoorwerk, dat bestemd is om later beschilderd te worden.

Dit stukadoorwerk, welks versiering bestaat in scherpe kantige profielen en breed vlak ornamentwerk, is met de meeste zorg uitgevoerd door de firma Gebrs. Ahlers te Utrecht.

De vloeren van de kelderverdieping, van den beganegrond en gedeeltelijk van de eerste verdieping zijn van cementbeton tusschen ijzeren balken geconstrueerd. In de kelderverdieping zijn de vloeren met hardgebakken tegels en in de hoofdvestibule, traphal en galerij met terrazzo belegd. De vloeren van het groote kantoorlokaal en die der woonkamers in het souterrain zijn, evenals de vertrekken op de eerste verdieping en op de zolderverdieping, bekleedt met Xylolith, van de firma A. S. Key te Rotterdam. Deze vloeren zijn direct op de betonvloeren of op de houten vloeren aangebracht, waarmede zij een geheel vormen en brandvrijheid in groote mate helpen bevorderen. Zij zijn aangenaam en veerkrachtig om te beloopen, door het ontbreken van voegen en naden goed en gemakkelijk te reinigen en voldoen tot nu toe in veel opzichten.

Het houtwerk in den hoofdingang, de vestibule en traphal is evenals dat der meubelen, die daarin geplaatst zijn, van blank Java-teakhout. Het overige houtwerk in het gebouw, behoudens dat der bibliotheek, is in vlakke kleuren geschilderd en met zorg uitgevoerd door de firma van Wilgenburg te Utrecht.

Voor overspanning van alle muuropeningen zijn in overeenstemming met de buitenarchitectuur lateiën van getrokken ijzeren balken gebruikt, gedragen door zandsteenen aanzetstukken, welke constructie, hier en daar eenvoudig geornamenteerd, overal zichtbaar is gehouden, evenals de ijzeren zuilen en moerbalken van het groote bediendenkantoor.

De bibliotheek, die ook als vergaderzaal dienst zal doen, is betimmerd en gemeubileerd door de firma Allan & Co. te Rotterdam – Utrecht en is geheel in overeenstemming gehouden met de overige behandeling en opvatting van het gebouw.

De betimmeringen in dit vertrek bestaan in hoofdzaak uit hooge lambrizeeringen langs drie wanden en eene groote boekenkastbetimmering langs den vierden wand. Deze boekenkastbetimmering bestaat uit beneden- en bovenkasten en is voor die bovenkasten voorzien van eene galerij door middel van twee lichte sportladdertjes bereikbaar.

Deze betimmering is evenals de meubelen in dit vertrek van gefumeerd en in de was gezet eikenhout.

De gordijnen langs de buitenramen zijn van gebatikt velours, terwijl de bekleedingen der stoelen en tafels van gebatikt Manchester zijn, beiden geleverd door Arts and Crafts te 's-Gravenhage. Het smaakvolle Smyrna karpet is van de Kralingsche tapijtfabriek W. Stevens & Zonen te Rotterdam.

De forsche schoorsteenmantels, waarin verwarmingselementen geplaatst zijn, zijn van Rouge de Vérone en Napoleonmarmer, op uiterst fijne wijze bewerkt en versierd.

De opening dezer schoorsteenen zijn afgesloten door blank koperen cachets.

De zolderverdieping van het gebouw is geheel benut voor magazijnen, archief, boekbinderij, bergplaats, enz. Door een flinke hijschinrichting bestaat er gelegenheid om van uit de rechterzijgang kisten en boeken naar boven te hijschen, waarom dan ook in die gang een smalspoor is gelegd om door middel van een lorrie die voorwerpen gemakkelijk van straat af te kunnen aanvoeren.

De afdekking van het gebouw bestaat ten deele uit verglaasde lichtbruine pannen, doch grootendeels uit houtcement.

Eene uitgebreide electrische schel- en telefooninrichting is aangebracht, waardoor het mogelijk is om van uit de voornaamste lokaliteiten onderling te spreken.

Ten slotte vermelden wij nog, dat behalve de gewone huisgasleiding en huiswaterleiding eene flinke brandleiding is aangebracht met de noodige slangen en straalpijpen op de voornaamste en gewichtigste punten van het gebouw.

Wat de gevels betreft, zoo is in de eerste plaats gestreefd naar rustige doch sprekende lijnen en in de tweede plaats om in de gevels de lokalen aan te duiden, die daarachter liggen. Zeer goed is b.v. in den voorgevel het groote kantoor zichtbaar, evenals de andere daaraan gelegen hoofdvertrekken, als: vestibule, bibliotheek en directiekamers.

De voorgevel is behalve de sokkel, die van hardsteen is,

geheel van Udelfanger zandsteen opgetrokken. Het sprekende fries boven aan den gevel is van mozaïek de Briare.

Het slanke vrouwenfiguur links boven aan den gevel steunt met de linkerhand op een schild en houdt met de rechterhand een fakkel omhoog. Dit beeld, symboliseerend het doel der Maatschappij, is uitgevoerd door den beeldhouwer Henri Scholtz, voorheen te Amsterdam.

De hardsteenen leeuwtjes ter weerszijden van den hoofdingang en de wapenschilden van de Provincie en der stad Utrecht omklemmende, zijn, evenals het overige beeldhouwwerk aan de gevels, uitgevoerd door den beeldhouwer J. M. Dijkmans te 's-Gravenhage.

De overige drie gevels zijn uitgevoerd in kleurig hard-

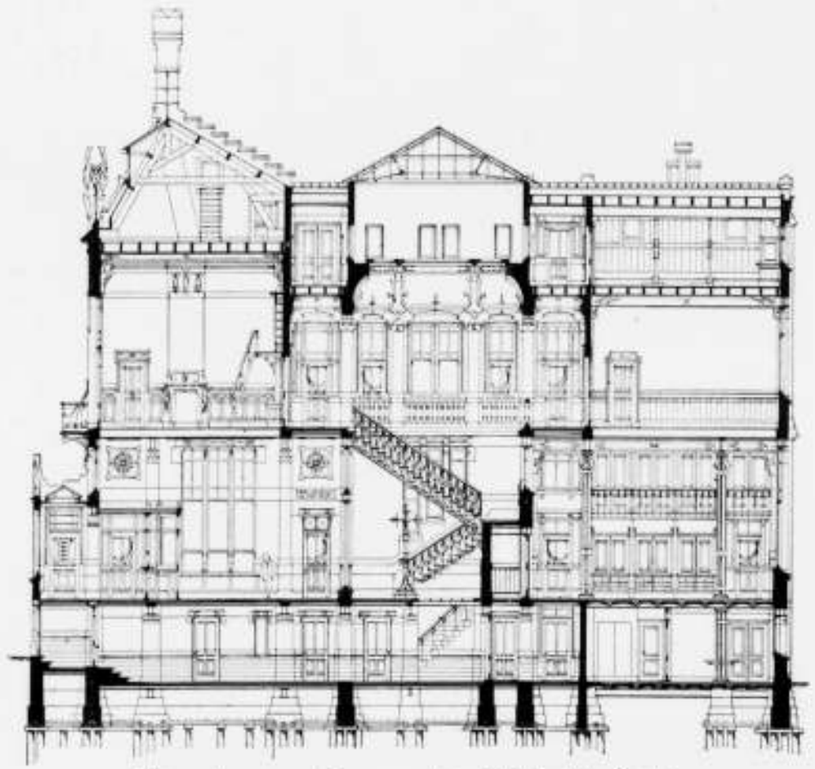

Kantoorgebouw van de Levensverzekering Mij Utrecht, te Utrecht
Doorsnede. Schaal 1 à 200.

grauw met afdekkingen, lijsten, dorpels enz. van Udelfanger zandsteen en hardsteenen plinten, terwijl de meeste muuropeningen afgedekt zijn door gekoppelde lateiën van getrokken balkijzer met volgplaten en eenvoudig ornament versierd. Het zware smeedwerk en de ijzeren bekapping boven de traphal werd uitgevoerd door de firma F. H. Hörmann te Utrecht, terwijl het talrijke kunstsmeedwerk, zoowel in het gebouw als buiten aan de gevels, is uitgevoerd geworden door de firma F. W. Braat te Delft.

Alle onderramen aan de gevels zijn met spiegelglas, terwijl de bovenramen met glas-in-lood bezet zijn, in mindere of meerdere mate versierd of bewerkt. In het algemeen is in dit gebouw veel gebruik gemaakt van glas-in-loodversiering, hetwelk dan ook met de meeste zorg werd uitgevoerd door de Stichtsche Glasverzekering-Maatschappij te Utrecht.

Wat de verwarming van het gebouw betreft, zoo werd deze opgedragen aan de firma D. S. M. Kalker te Amsterdam, als vertegenwoordiger der firma Bechem en Post te Hagen, welke ook de verwarmingsinrichting in de oude afgebroken gebouwen geïnstalleerd had.

De verwarming geschiedt door stoom onder lagen druk welke ontwikkeld wordt door drie ketels die zoo geconstrueerd zijn, dat zij zoowel gezamenlijk als afzonderlijk kunnen werken. Deze ketels zijn geheel zonder gevaar, daar elk een veiligheidsbuis heeft en de hoogst te bereiken druk daarin slechts $^1/_{10}$ atmosfeer bedraagt. Elke ketel heeft een regulateur, waardoor het brandstofverbruik teruggebracht wordt tot het strikt noodige om de lokalen op de gewenschte temperatuur te houden.

Het geheele gebouw wordt verwarmd deels door radiatoren deels door ribbenelementen, welke laatste voorzien zijn van ijzeren of ook wel koperen ommantelingen of cachets.

De vestibule en traphal hebben eene afzonderlijke inrichting ten einde zoo noodig in het voor- en najaar met eene kleine hoeveelheid brandstof eenige verwarming in het gebouw te kunnen brengen.

Elk verwarmingselement is voorzien van een kraan en kan daardoor buiten werking gesteld of gereguleerd worden,

zonder dat zulks op de overige eenigen invloed uitoefent.

Het gebouw wordt electrisch verlicht, welke installatie uitgevoerd is door de firma Mijssen en Co. te Amsterdam.

Als drijfkracht is gebezigd een gasmotor van 25 effectieve paardekracht van de fabriek „Deutz", waardoor eene dynamo der Allgemeinen Elektricitäts Gesellschaft Berlin, van 110 Volts bij 125 Ampères gedreven wordt, waarvan de spanning tot het laden van accumulatoren tot 130 Volts kan opgevoerd worden.

De accumulatorenbatterij is in staat 160 gloeilampen van 16 N.K. of hun equivalent gelijktijdig van stroom te voorzien.

In de machinekamer is een schakelbord opgesteld, dat behalve de toestellen tot reguleering en controleering van spanning en stroomsterkte, tevens afsluiters en loodzekeringen voor de afdeelingen der installatie bevat. In het groote bediendenkantoor is indirecte verlichting door middel van 7 booglampen van 10 Ampères toegepast. Deze lampen werpen het licht tegen het plafond, vanwaar het gelijkmatig door de zaal verspreid wordt.

Verder is in de vestibule een booglamp opgehangen en geschiedt de verlichting der overige vertrekken, gangen en portalen door middel van ruim 200 gloeilampen van 16 N. K.

De lichtkronen, die deels van koper deels van smeedijzer zijn vervaardigd, werden zeer smaakvol uitgevoerd door de reeds genoemde firma Braat te Delft.

Ten slotte past hier zeer zeker een woord van waardeering aan de Heeren C. B. van der Tak te Rotterdam, G. Bloh en W. Bettink te Utrecht, die ondergeteekende op zulke degelijke en flinke wijze bijgestaan hebben, zoowel in de bewerking der teekeningen, als in het toezicht op de uitvoering van het gebouw.

Ook de heeren Cerlijs en de Haan met hun flinken en bekwamen onderbaas W. J. Crull, hebben veel er toe bijgedragen, om alles met zulk een goed resultaat te volbrengen.

Rotterdam.

J. VERHEUL Dzn.
Architect.

CHRISTELIJK SANATORIUM VOOR ZENUWLIJDERS TE ZEIST.

Den 7den Juli 1903 des namiddags ten 2 ure werd door H. M. de Koningin-Moeder het Sanatorium voor Zenuwlijders te Zeist geopend met de woorden:

„Ik spreek den wensch uit, dat vele patiënten in deze stichting te midden van deze heerlijke natuur, de rust zullen vinden, die genezing brengt. Aan zorgvuldige verpleging zal het hen niet ontbreken. Met de innige bede, dat Gods zegen moge rusten op het werk der Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Zenuwlijders in Nederland, verklaar ik dit liefdehuis voor geopend."

Het Sanatorium bestaat aanvankelijk uit een hoofdgebouw, drie villa's, een keukengebouw, een badhuis en een villa voor den Geneesheer-Directeur en is gelegen op een afstand van 5 minuten van den Straatweg van Utrecht naar Zeist en dus gemakkelijk per paardentram te bereiken.

Het is gelegen tegen een dennenbosch van een uitgestrektheid van méér dan zestig hectaren, waarvan een gedeelte tot park werd aangelegd door de Tuin-architecten Groenewegen en Zn te de Bilt, en de bosschen doorsneden zijn met wandelpaden waar de patiënten ruim gelegenheid hebben om in de buitenlucht te verkeeren.

Christelijk Sanatorium voor Zenuwlijders te Zeist.
Paviljoen IIIe klasse voor Vrouwen.

De gebouwen zijn beneden de eerste verdieping in baksteen behandeld en daarboven afwisselend in voeg- en pleisterwerk met gebruikmaking van witte zandsteen voor blokken en sluitstukken.

De gevels, verdeeld door veranda's, balcons en loggia's, maken met de roode dakbedekking een goed effect tegen het groene dennenbosch.

Het hoofdgebouw bevat gelijkvloers aan weerszijden van de vestibule en het trappenhuis, die in het midden zijn gelegen, behalve twee ontvangstkamers, een groote eetzaal ter eenre en een conversatiezaal ter andere zijde, beide met veranda's op het zuiden, en aan een breede gang langs de achterzijde de vertrekken voor den geneeskundigen en administratieven dienst, als kamers van onderzoek, dokterskamers, laboratorium, donkere kamer en operatiekamer, allen naar de eischen des tijds ingericht, verder kamers voor directrice, administrateur, portier, garderobe, aanrechtkamer en de W. C.

Een breede eikenhouten trap die zich op 't bordes splitst in twee trappen, één voor heeren en één voor dames, geeft toegang tot *de eerste* verdieping, waar zich in 't midden een groote recreatiezaal bevindt, die tevens dienst doet voor lichaamsoefeningen.

Verder in den eenen vleugel de kamers voor heeren, in den anderen die voor dames, telkens zeven stuks uitkomende op een overdekt balcon aan de voor of zuidzijde, verder kamers voor verpleegsters, theekeukens, garderobes en linnenkamers. Deze verdieping is ingericht voor IIe klasse patiënten.

De tweede verdieping met 12 kamers is tijdelijk voor IIIe klasse patiënten (mannen) in gebruik genomen en bevat de noodige garderobes, verplegerskamers en theekeukens. Deze verdieping heeft aan de zuidzijde toegang tot de loggia's; zoodra een paviljoen voor IIIe klasse mannen is bijgebouwd, wordt deze verdieping voor observatie van IIe en IIIe klasse patiënten gebruikt.

De zolder is ingericht voor het dienstpersoneel en voor magazijnen. Van af het luitorentje boven de middentravée heeft men een schoon uitzicht over de bosschen, op de stad Utrecht, de pyramide van Austerlitz enz.

Aan de Oost- en Westzijde van het hoofdgebouw liggen *een Villa Ie klasse* voor *heeren* en een voor *dames*, beide met een gebogen en overdekte wandelgang, die aan de zuidzijde open en aan de noordzijde gesloten tegen den Noordoostenwind beschut en met het hoofdgebouw verbonden is.

In elke villa bevinden zich 2 salons en suite met serre en veranda, met 2 patiëntenkamers beneden en 5 boven, garderobes, theekeuken en kamer voor de verpleegster; ook deze kamers geven toegang tot balcons.

Voor de *vrouwen IIIe klasse* is een afzonderlijk paviljoen gebouwd, beneden met 3 gezelschapskamers en 2 kamers elk voor 1 bed, de vertrekken van de hoofdverpleegster, garderobe, theekeuken enz. Op de zuidzijde geven de gezelschapskamers toegang tot een veranda. Op de verdieping zijn 3 zalen elk voor 4 bedden en 5 kamers elk voor 1 bed, en een kamer voor de verpleegster; op den zolder de noodige dienstbodenkamers, strijk- en mangelkamer.

Van uit het Hoofdgebouw komt men door het trappenhuis met een 10 meter lange gesloten gang in *het Badhuis*, waarin zich bevinden een groote zaal voor geneeskundige baden, hoofd- en zijdouches, ring- en zitbaden, kleedkamertjes enz. benevens 4 kamers voor kuipbaden en 1 voor electrisch bad, assistentenkamer en ketelhuis, allen evenals de vestibule, trappenhuis, gangen, wandelgangen, veranda's, operatiekamer, donkere kamer enz. van het hoofdgebouw en paviljoen Ie klasse, met terrazzovloeren en gebeel naar de eischen des tijds ingericht.

Op den zolder bevindt zich het slaapvertrek van het badpersoneel.

Door de aanrechtkamer van het hoofdgebouw, die in de onmiddellijke nabijheid van de eetzaal is gelegen, komt men met een overdekte en gesloten verbindingsgang in het *Keukengebouw*, waaronder de provisiekelders. In dit gebouw bevinden zich de keuken met fornuizen, kookpotten, aanrechtkasten voor eetservies, bergplaats voor vaatwerk en provisiekamer, benevens een spoelkeuken met open waschplaats en een eetzaal voor het personeel en een ruim magazijn.

Alle patiëntenkamers en zalen hebben behalve openschuivende en naar buiten openslaande ramen en deuren en tuimelende bovenlichten, elk een afzonderlijke zomer- en winterventilatieinrichting.

De verwarming is een centrale, lage druk stoom met vrijstaande radiatoren in elke kamer; de gangen, vestibules en trappenhuizen worden niet verwarmd. Voor brandgevaar bevinden zich behalve buiten de gebouwen op verschillende punten ook binnen, beneden en op de verdiepingen brandkranen. Verder zijn alle gebouwen voorzien van gas- en waterleiding van de Gemeentegasfabriek en Waterleiding te Zeist, van electrische schellen en onderling met het hoofdgebouw en de woning van den Geneesheer-Directeur telefonisch verbonden en aan het intercommunaal telefoonnet aangesloten.

Voor aan de oprijlaan is de villa gelegen van den Geneesheer-Directeur.

De geheele stichting die binnen korten tijd nog zal uitgebreid worden, biedt in de thans bestaande gebouwen ruimte aan voor 60 patiënten.

Het werk werd aangenomen door den aannemer N. Willemse te Vreeswijk, die in alle opzichten aan zijne verplichtingen voldaan heeft, onder de leiding van de dagelijksche opzichters M. Delvaux en P. Nauta.

De bouwkosten met de bijbehoorende werken bedroegen *f* 154300.—

Schalkwijk, October 1903.

De Architecten.

E. G. Wentink.
J. C. Wentink.

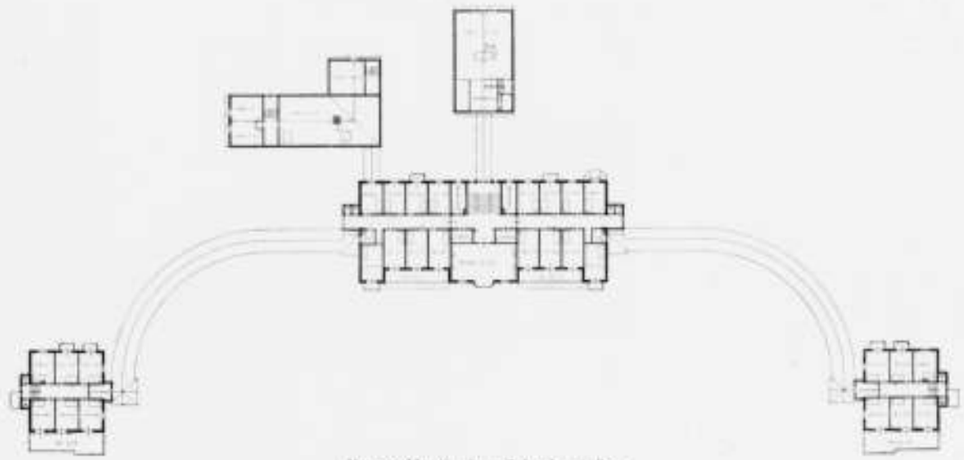

Eerste Verdieping. Schaal 1 : 800.

LANDHUIS SCHOONDERLOCHT TE ELST.

(Over-Betuwe.)

Gevels aan het voorplein.

Het landhuis, waarvan hier de plattegronden en gevels zijn gegeven, werd voor rekening van den heer J. A. Gaijmans, te Elst, gebouwd op een terrein te Elst, vlak bij het station Valburg, in aansluiting aan een kort te voren gebouwde boerderij met aanhoorigheden.

Het plint is gemetseld; het opgaande muurwerk is wit gepleisterd; de strekken en bogen zijn van groen verglaasde steenen.

De dakbedekking bestaat uit rood verglaasde pannen.

De meeste ramen werden bezet met eenvoudig glas in lood gevat.

De indeeling is voldoende duidelijk op de teekeningen aangegeven; hierbij zij nog opgemerkt, dat onder de hal een provisiekelder, en ruimten voor de verwarmingstoestellen en berging van brandstof zijn gelegen, en op de zolders, logeer- en dienstbodenvertrekken, als ook de waterreservoirs.

Het houtwerk in de vestibule, de hal en de gangen werd in gele en groene tinten gebeitst, terwijl de strekken, banden en pilasters der hal van hel-roode baksteenen werden gemetseld, tusschen het pleisterwerk, dat in grove hydraulische kalk in licht gele tint is afgewerkt.

De onderhandsche besteding voor den bouw van dit landhuis had plaats in Augustus 1901. Het werk werd gegund aan den aannemer E. de Geest, te Oosterbeek, voor de som van *f* 30,460, die de werken onder toezicht van den dagelijkschen opzichter J. Th. Van Rossem heeft uitgevoerd.

Den Haag, Nov. 1902.

J. MUTTERS Jr.
Architect.

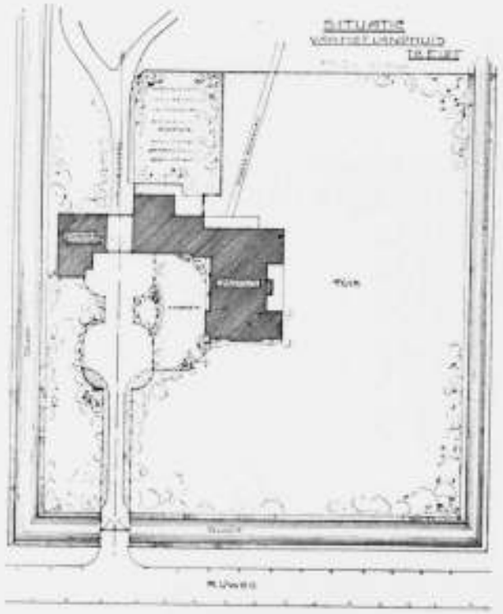

Schaal 1 à 900.

INTERNATIONALE EEREPRIJSVRAAG VOOR HET ONTWERP VAN EEN KONINKLIJK PALEIS TE AMSTERDAM.

Ontwerp: 1842—1902. Voorgevel.
Ontwerper: W. Van Boven.

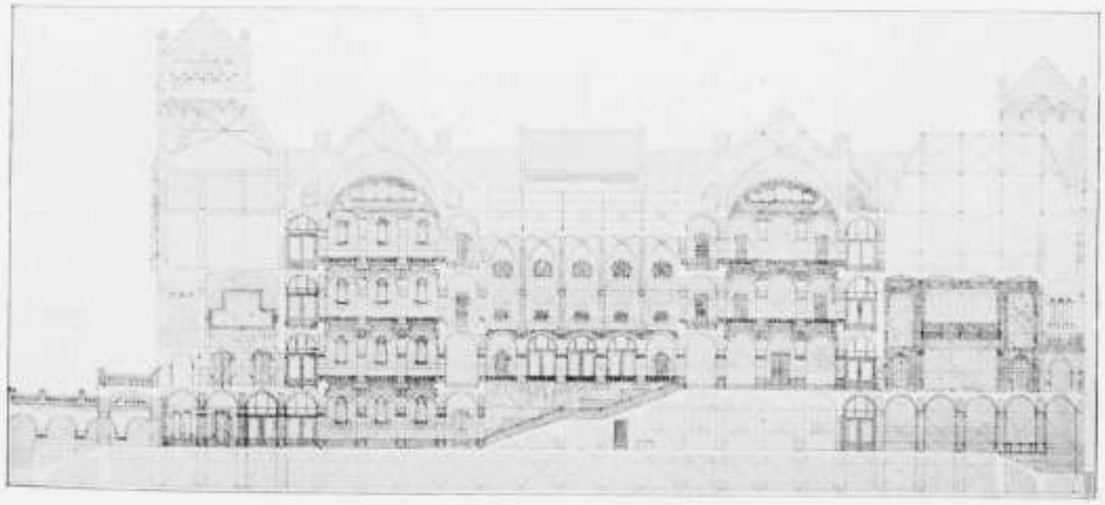

Ontwerp: 1842—1902. Doorsnede.
Ontwerper W. Van Boven.

INTERNATIONALE EEREPRIJSVRAAG
VOOR HET ONTWERP
VAN EEN KONINKLIJK PALEIS
TE AMSTERDAM.

Ontwerp: 1842 — 1902. Hoofdtrap.
Ontwerper: W. VAN BOVEN.

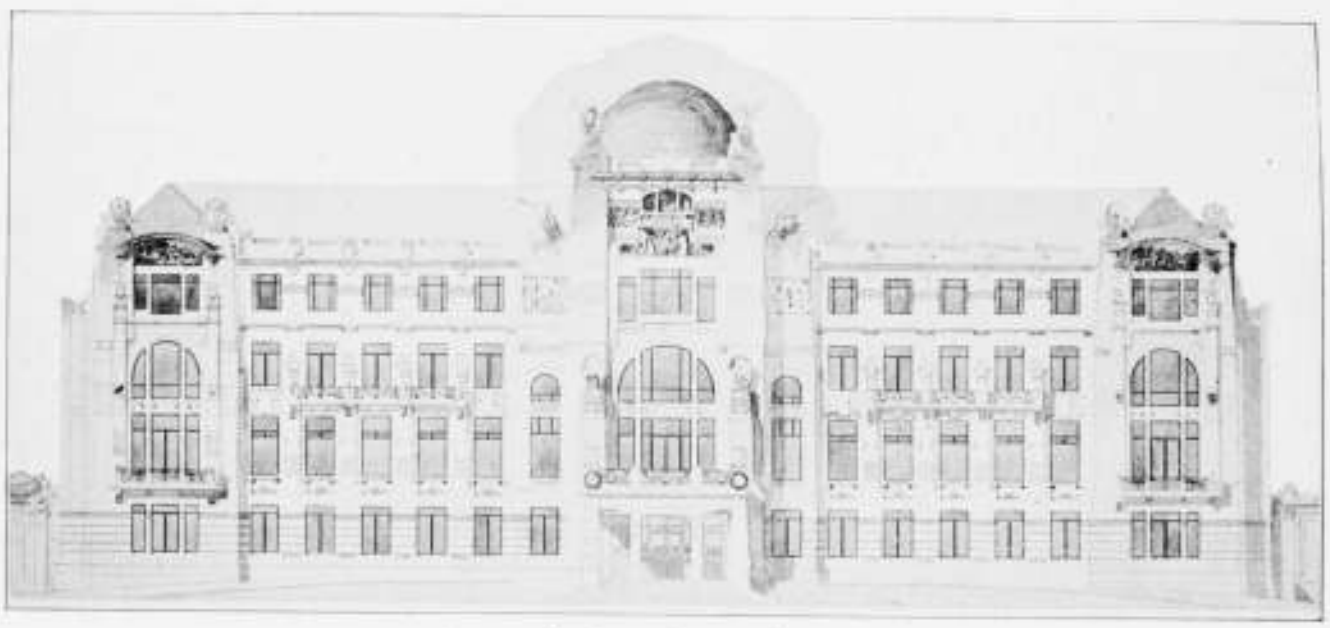

Ontwerp: Nec Aspera Terrent. Voorgevel.
Ontwerpers: A. P. SMITS en H. FELS.

Prijs: Zilveren Medaille
met f 150.

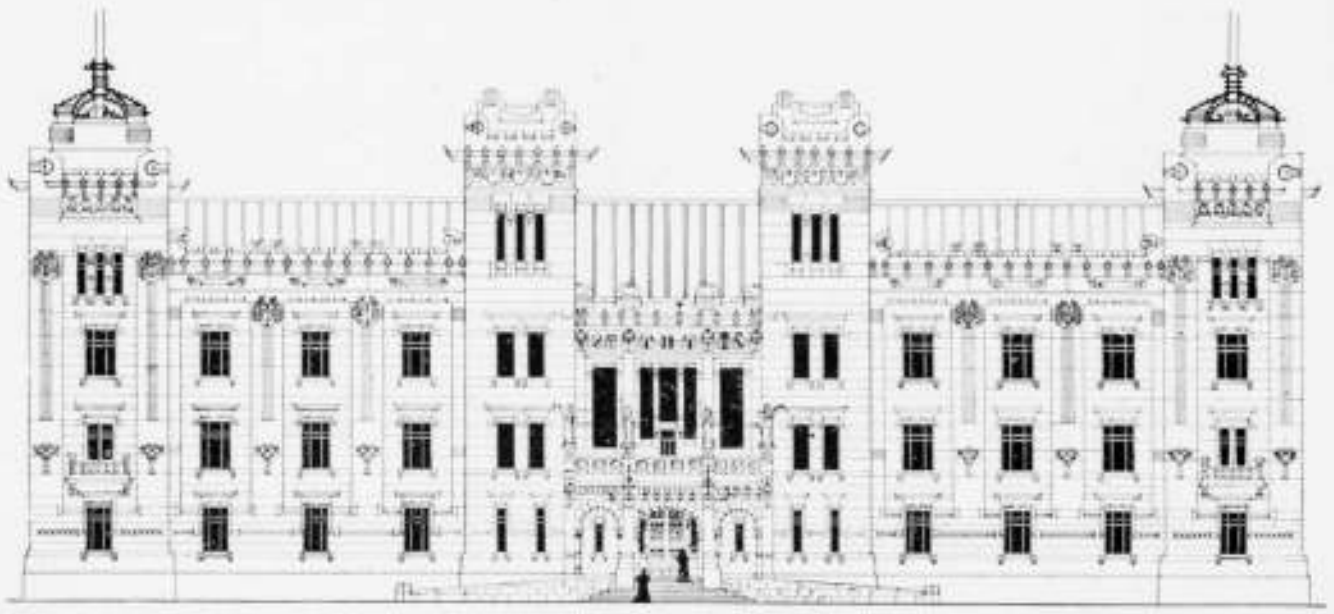

Ontwerp: Celui qui a pensé bien, c'est le vainqueur. Voorgevel.
Ontwerper: R. J. HOOGEVEEN.

Prijs: Bronzen Medaille
met f 150.

INTERNATIONALE EEREPRIJSVRAAG
VOOR HET ONTWERP VAN EEN KONINKLIJK PALEIS TE AMSTERDAM.

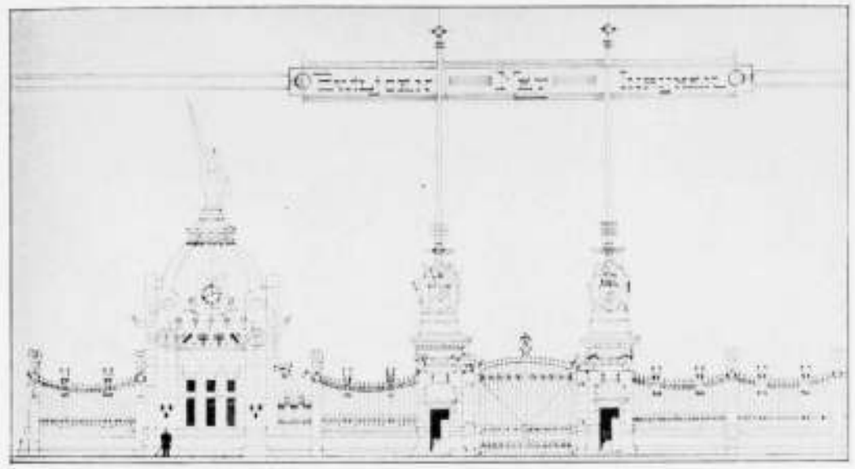

Ontwerp: Celui qui a pensé bien, c'est le vainqueur. Inrijbek.
Ontwerper: R. J. Hoogeveen.

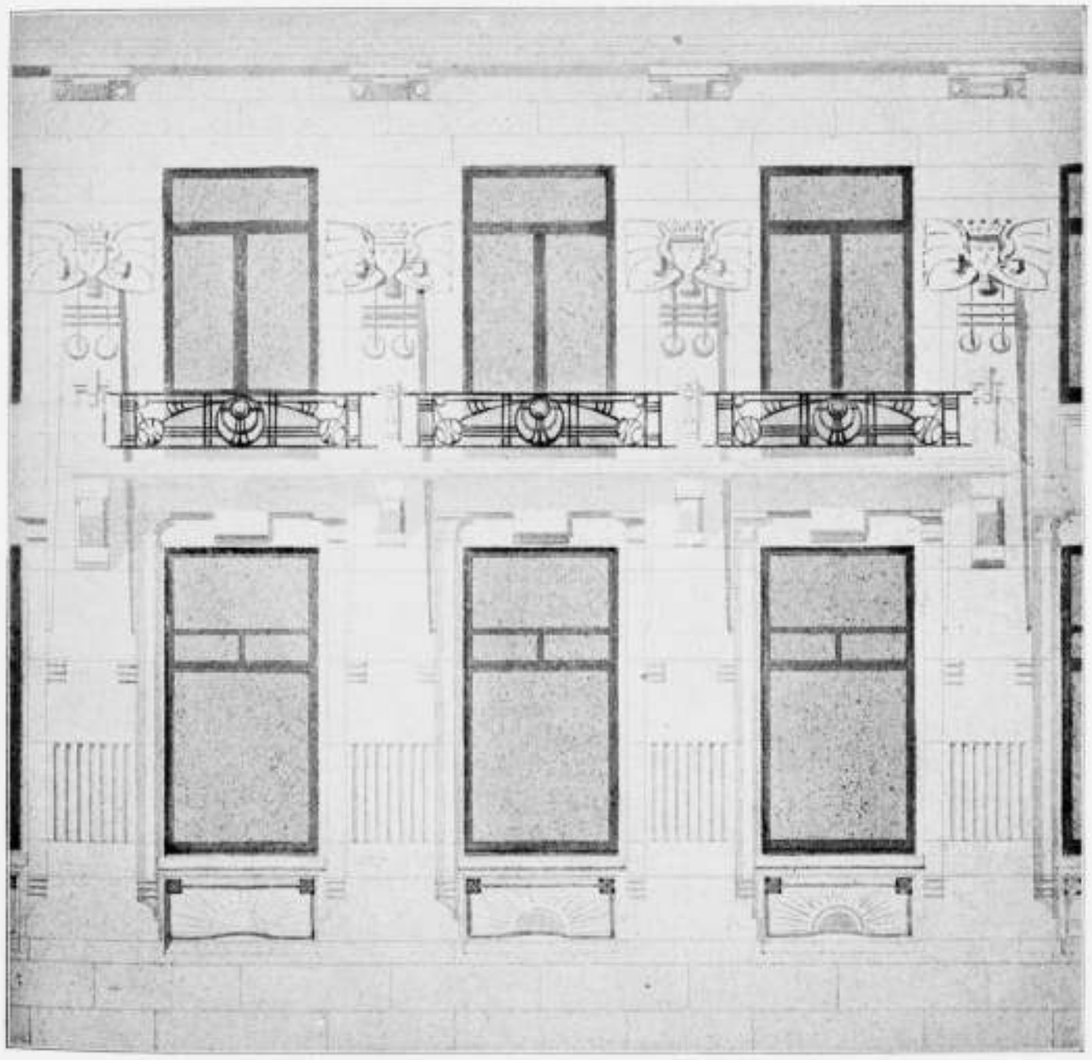

Ontwerp: Nec Aspera Terrent. Detail van den voorgevel.
Ontwerper: A. P. Smits en H. Fels.

INTERNATIONALE EEREPRIJSVRAAG VOOR HET ONTWERP VAN EEN KONINKLIJK PALEIS TE AMSTERDAM.

Ontwerp: Koninklijk Wapen. Zijgevel.
Ontwerper: Jules van den Heste.

Ontwerp: Labore. Voorgevel.
Ontwerper: Herm. van der Kloot Meijburg.

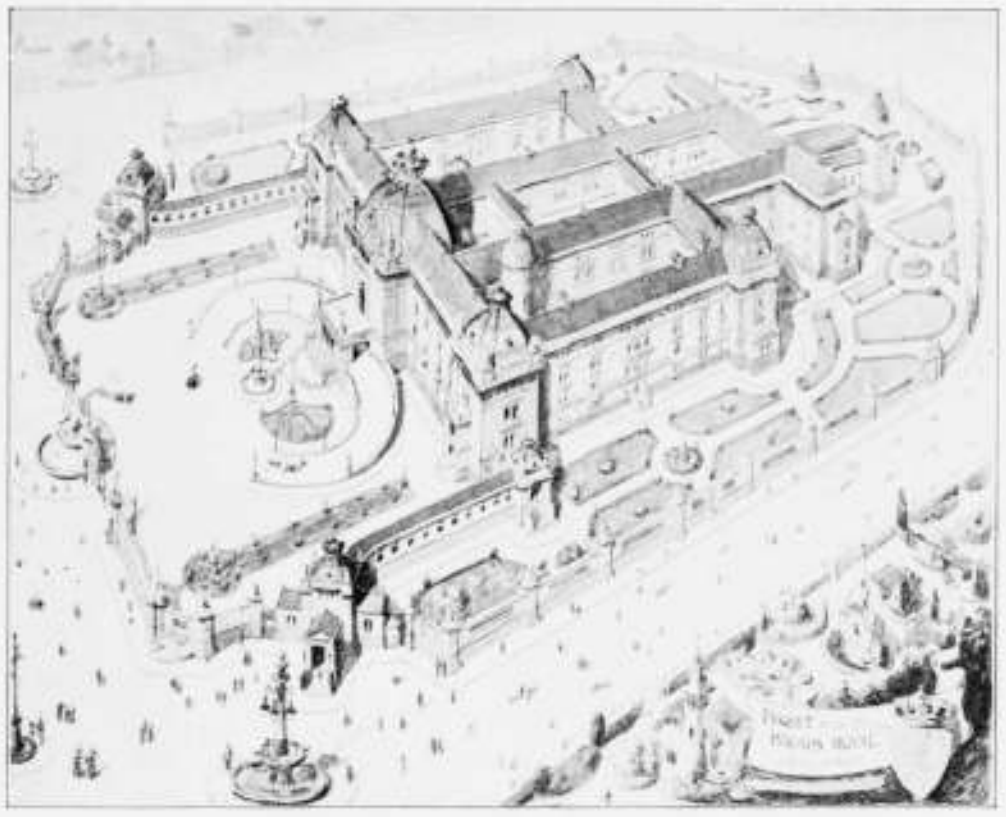

Ontwerp: Koninklijk Wapen. Vogelvlucht-perspectief.
Ontwerper: Jules van den Heste.

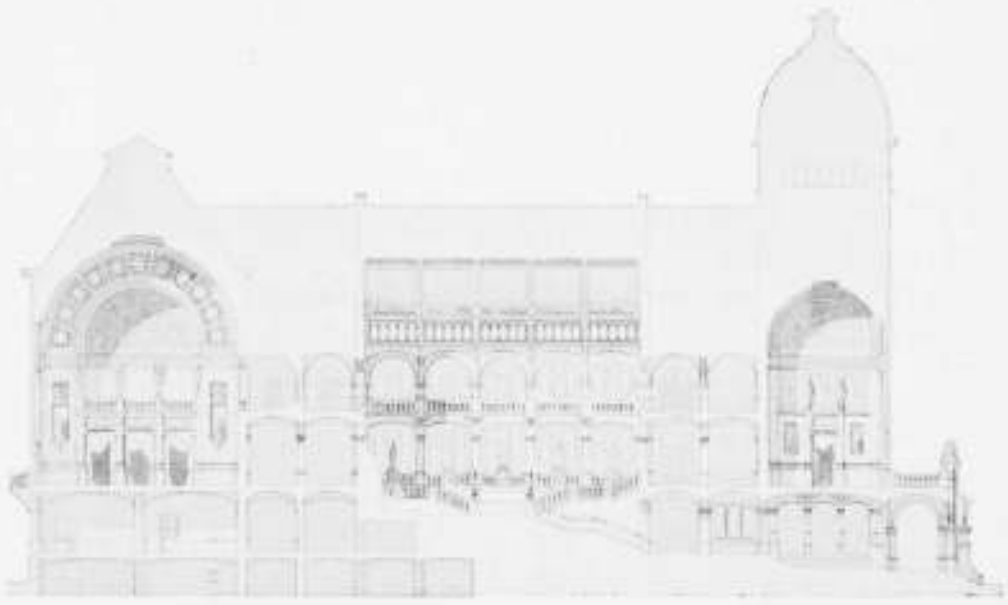

Ontwerp: Labore. Doorsnede.
Ontwerper: Herm. van der Kloot Meijburg.

INTERNATIONALE EEREPRIJSVRAAG VOOR HET ONTWERP VAN EEN KONINKLIJK PALEIS TE AMSTERDAM.

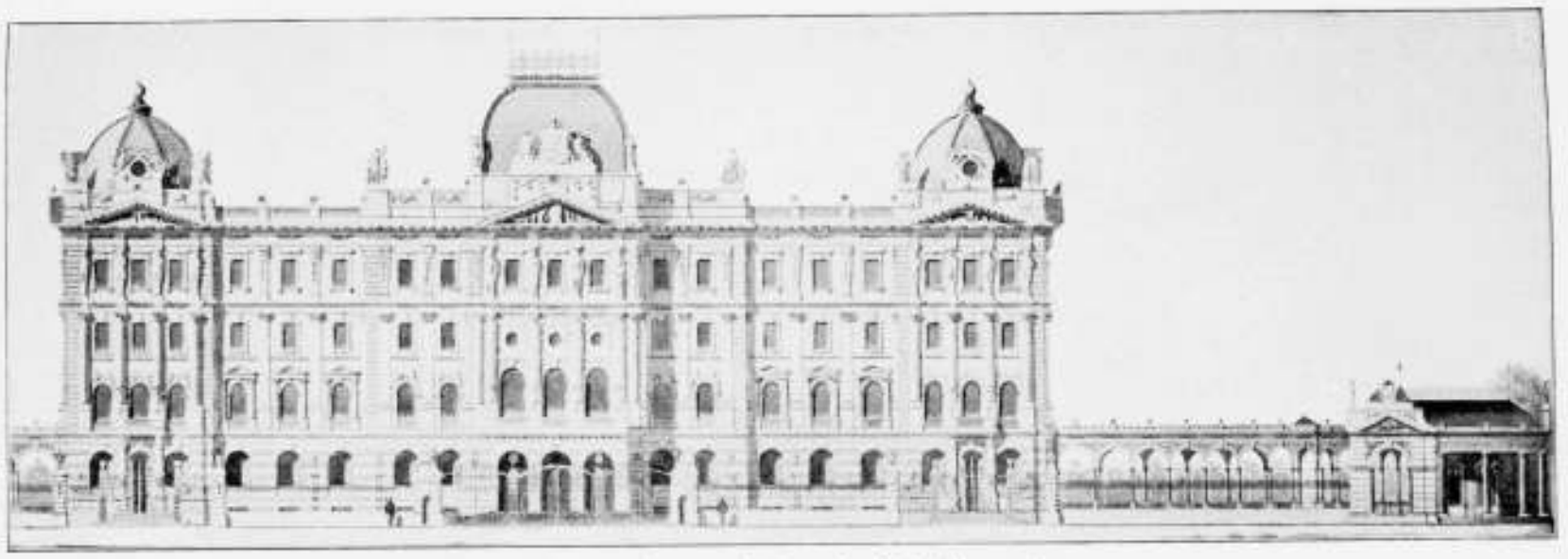

Ontwerp: drie concentrische roode cirkels. Voorgevel.

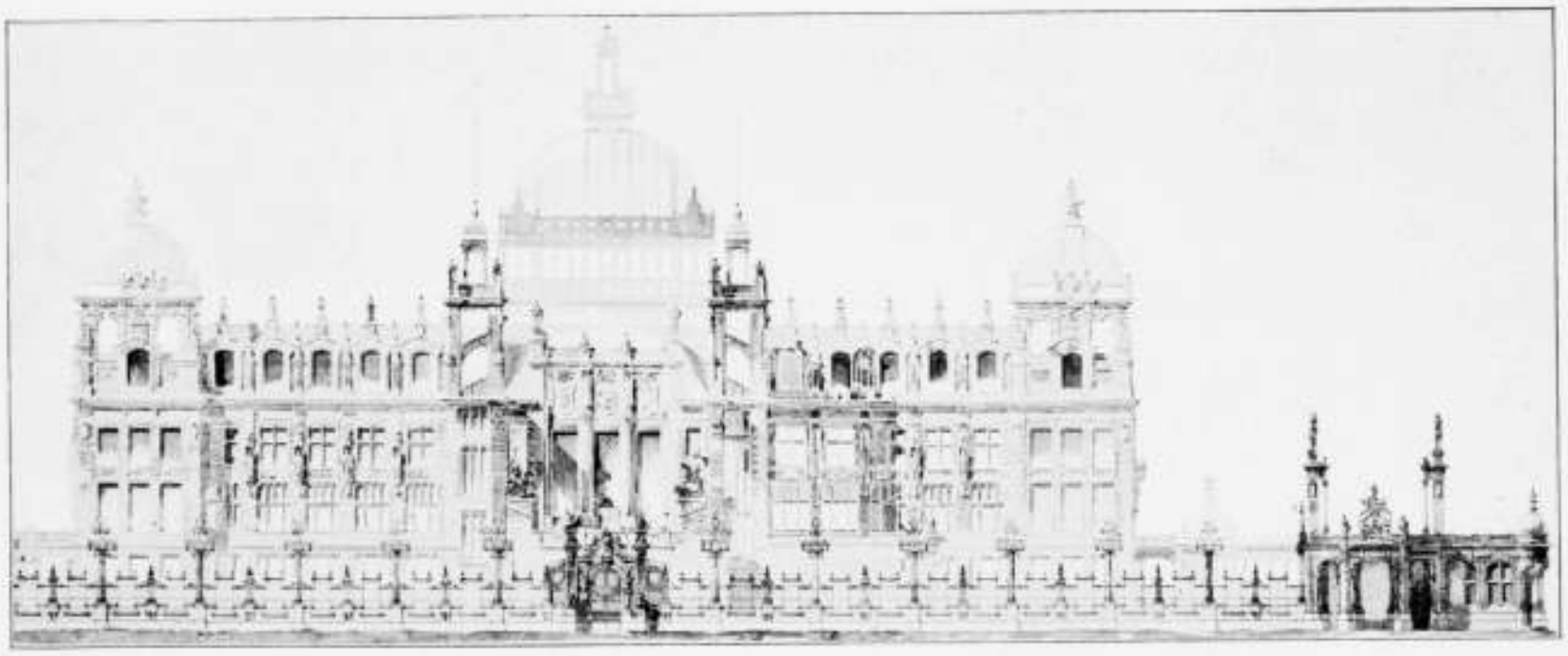

Ontwerp: Gretha. Voorgevel.

INTERNATIONALE EEREPRIJS-
VAN EEN KONINKLIJK

VRAAG VOOR HET ONTWERP
PALEIS TE AMSTERDAM.

Ontwerp: Rust. Voorgevel.

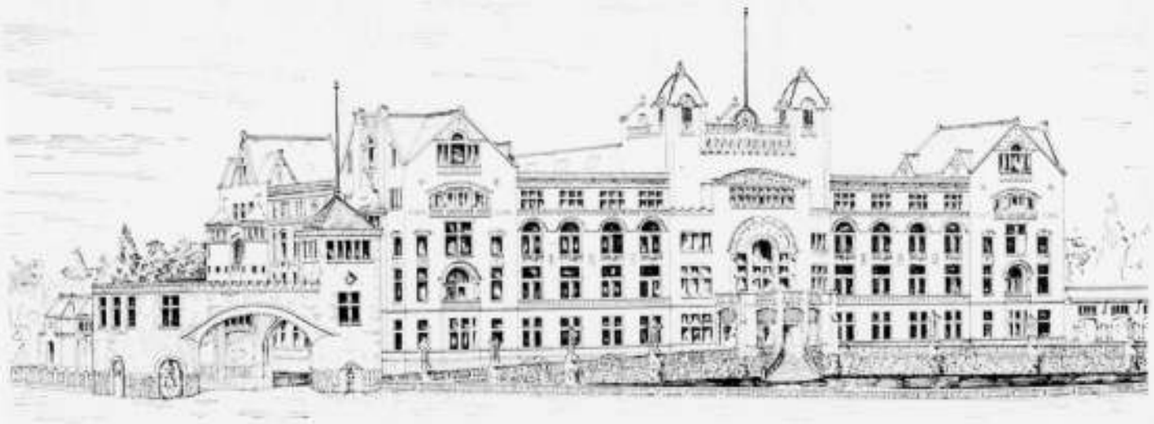

Ontwerp: Noblesse oblige. Voorgevel.

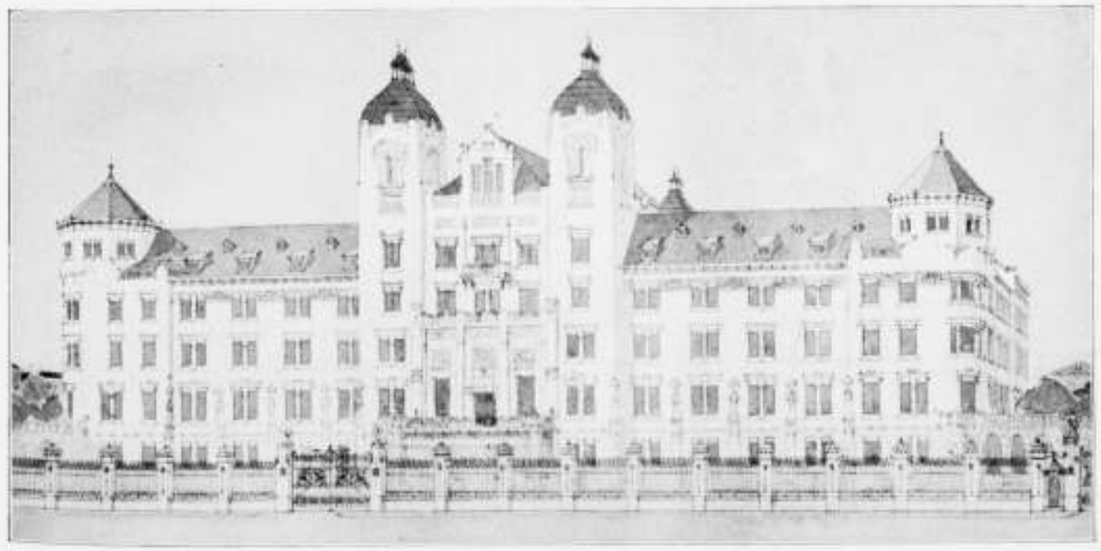

Ontwerp: S.L.N. Voorgevel.

INTERNATIONALE EEREPRIJSVRAAG VOOR HET ONTWERP VAN EEN KONINKLIJK PALEIS TE AMSTERDAM.

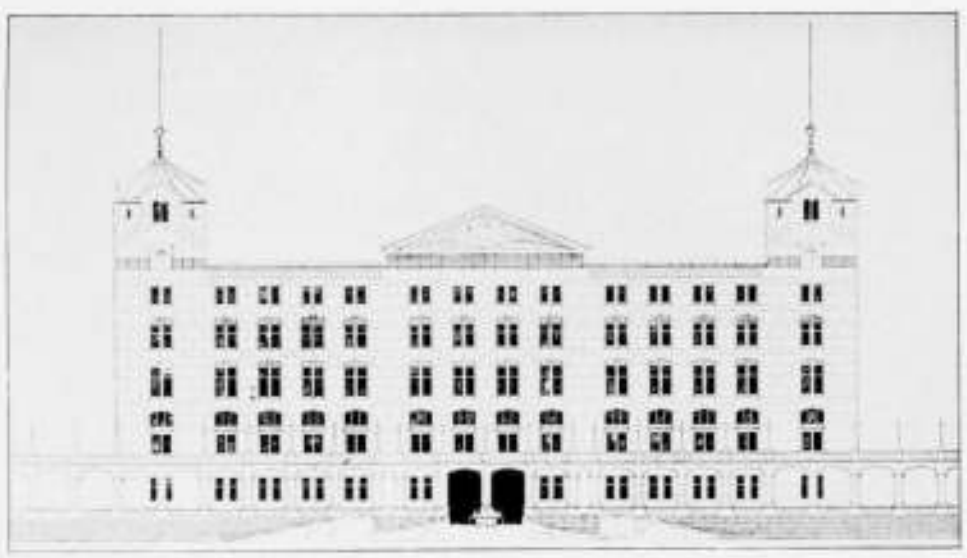

Ontwerp: Wapen van Amsterdam. Voorgevel.

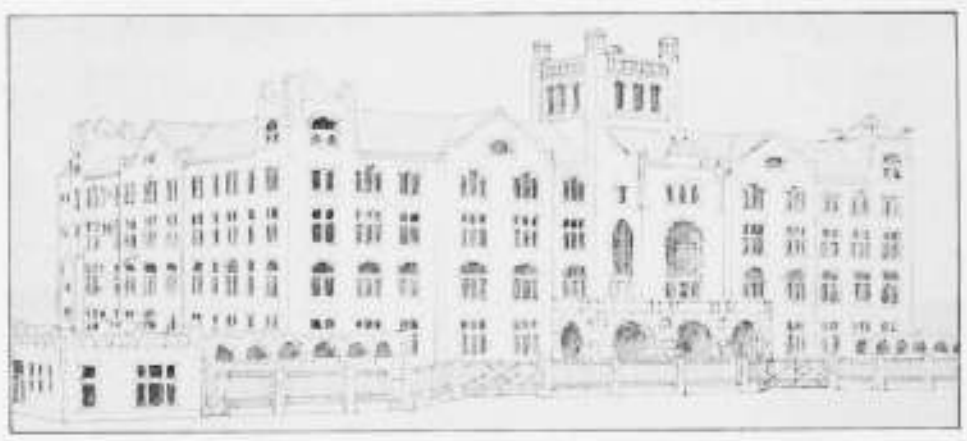

Ontwerp: K. P. Voorgevel.

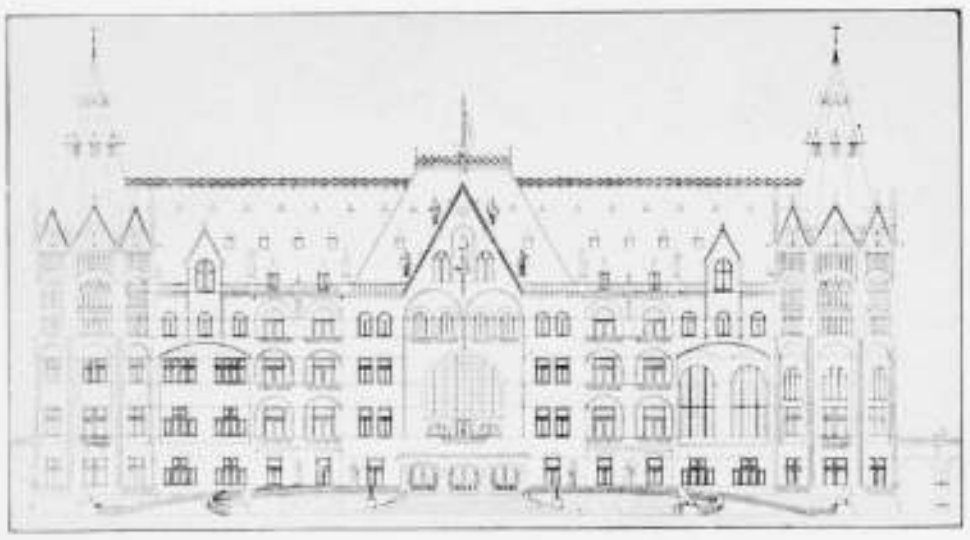

Ontwerp: Nil sine labore. Voorgevel.

Ontwerp: H. W. Voorgevel.

INTERNATIONALE EERE- PRIJSVRAAG VOOR HET
ONTWERP VAN EEN KONINKLIJK PALEIS
TE AM- STERDAM.

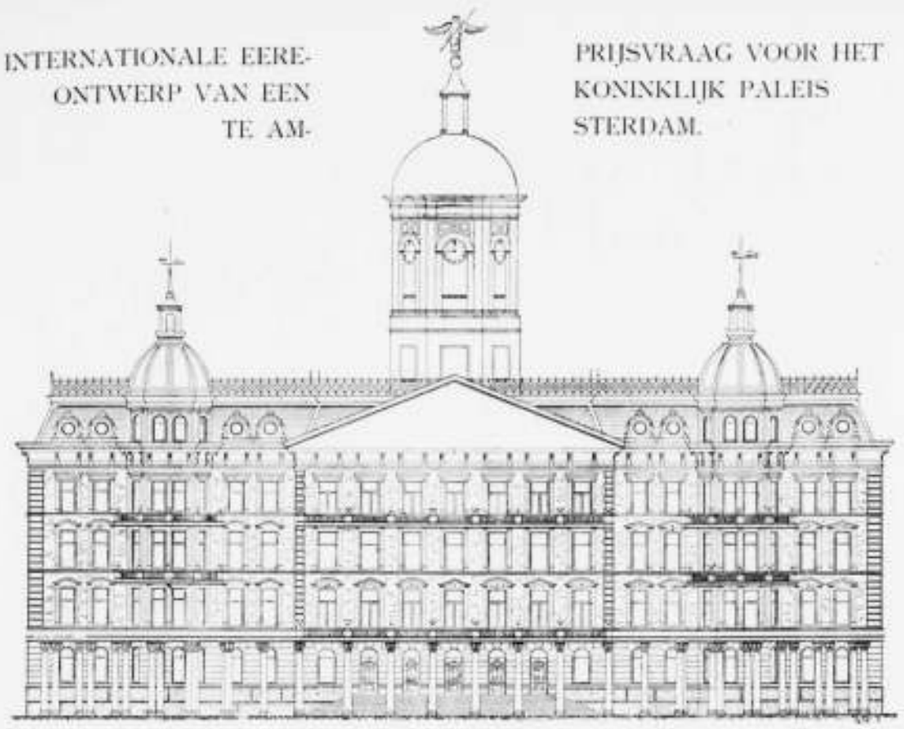

Ontwerp: Oranje boven. Voorgevel.

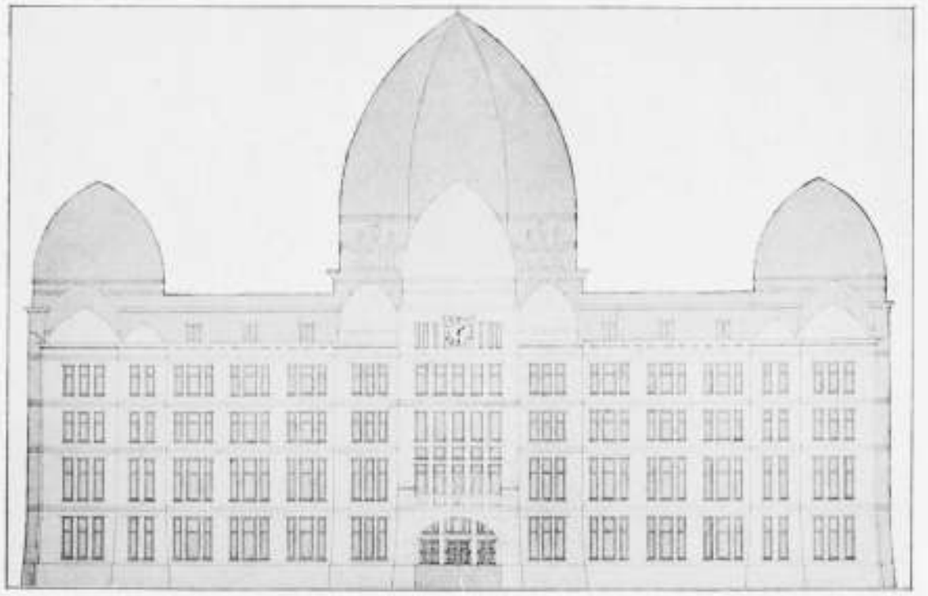

Ontwerp: Studie. Voorgevel.

Ontwerp: Schetsen. Voorgevel.

Ontwerp: Montsalvat. Voorgevel.

Voorgevel.

KANTOORGEBOUW VAN DE LEVENSVERZEKERING-MAATSCHAPPIJ „UTRECHT", TE UTRECHT.

Architect: J. VERHEUL Dz.

...kundig Tijdschrift Deel 21.
...er Bouwkundige Bijdragen.)

Hoofdtrap en galerij op de eerste verdieping.

KANTOORGEBOUW VAN DE LEVENSVERZEKERING-MAATSCHAPPIJ „UTRECHT", TE UTRECHT.

Architect: J. VERHEUL Dz.

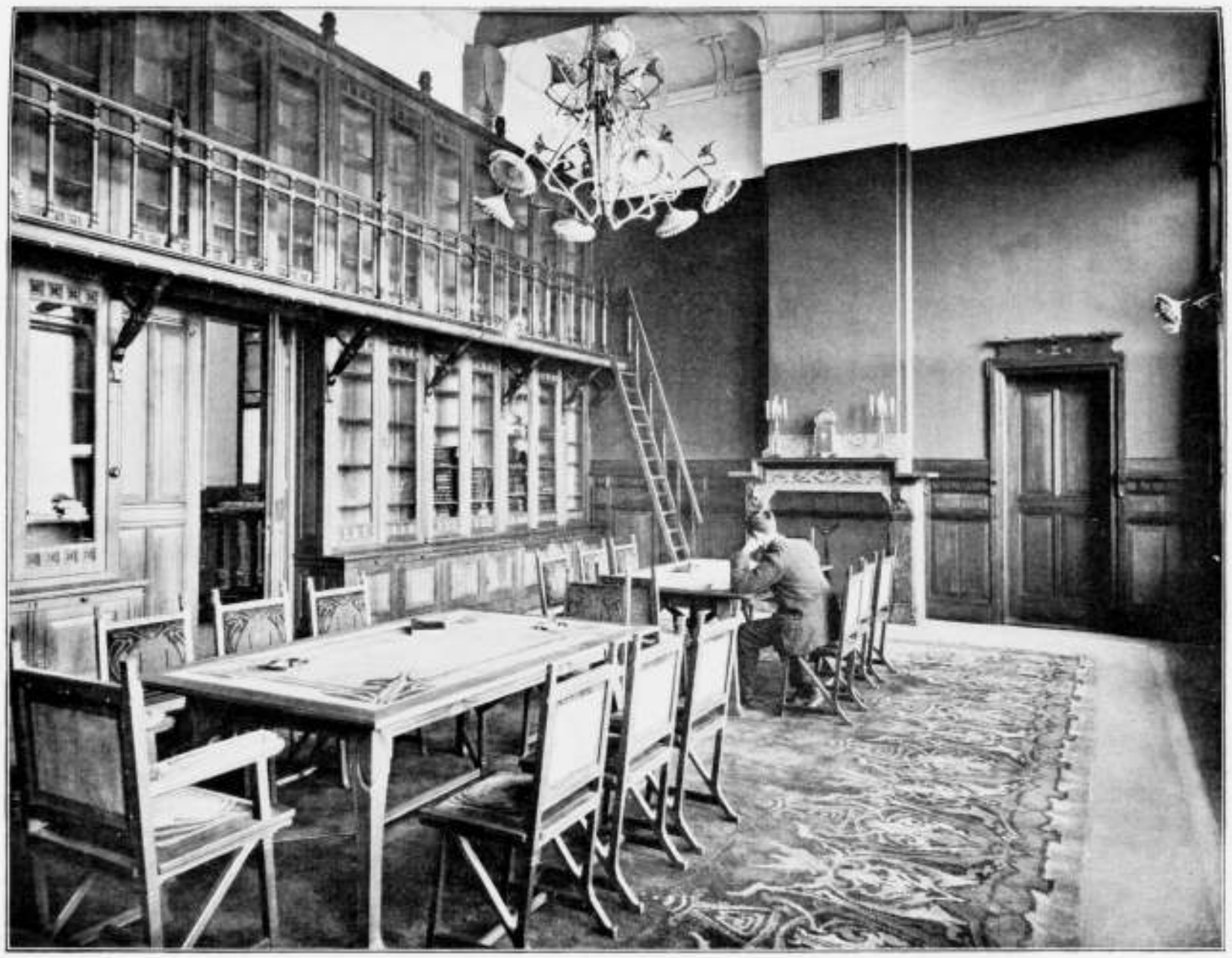

Bibliotheek en Vergaderzaal.

KANTOORGEBOUW VAN DE LEVENSVERZEKERING-MAATSCHAPPIJ „UTRECHT" TE UTRECHT.

Architect: J. VERHEUL Dz.

Villa voor Heeren-patiënten. Galerij Galerij Villa voor Damespatiënten.

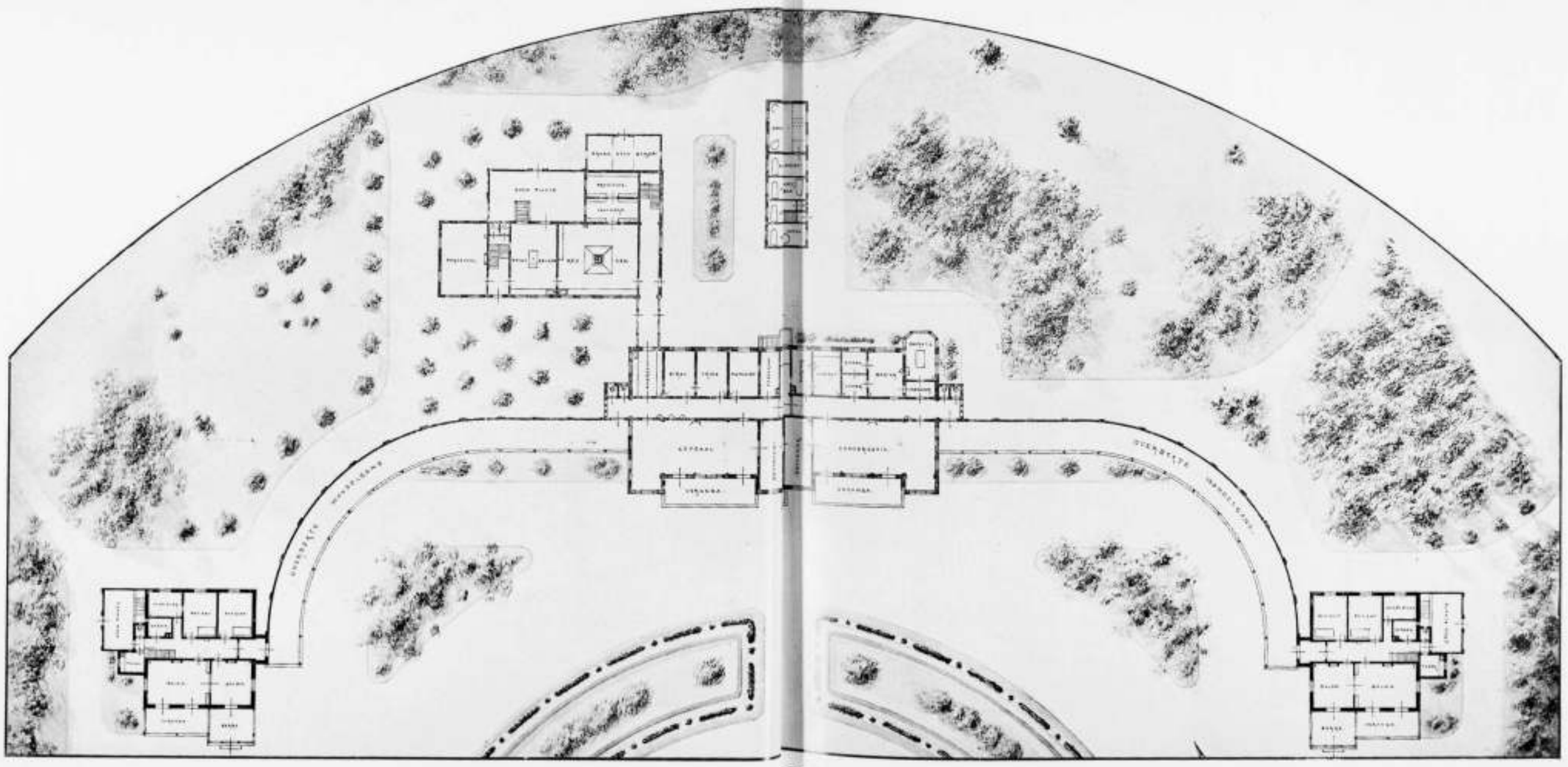

Begane grond. Schaal 1 : 400.

CHRISTELIJK SANATORIUM VOOR ZENUWLIJDERS, TE ZEIST.

Architecten: E. G. VAN ARKEL en J. C. WENTINK.

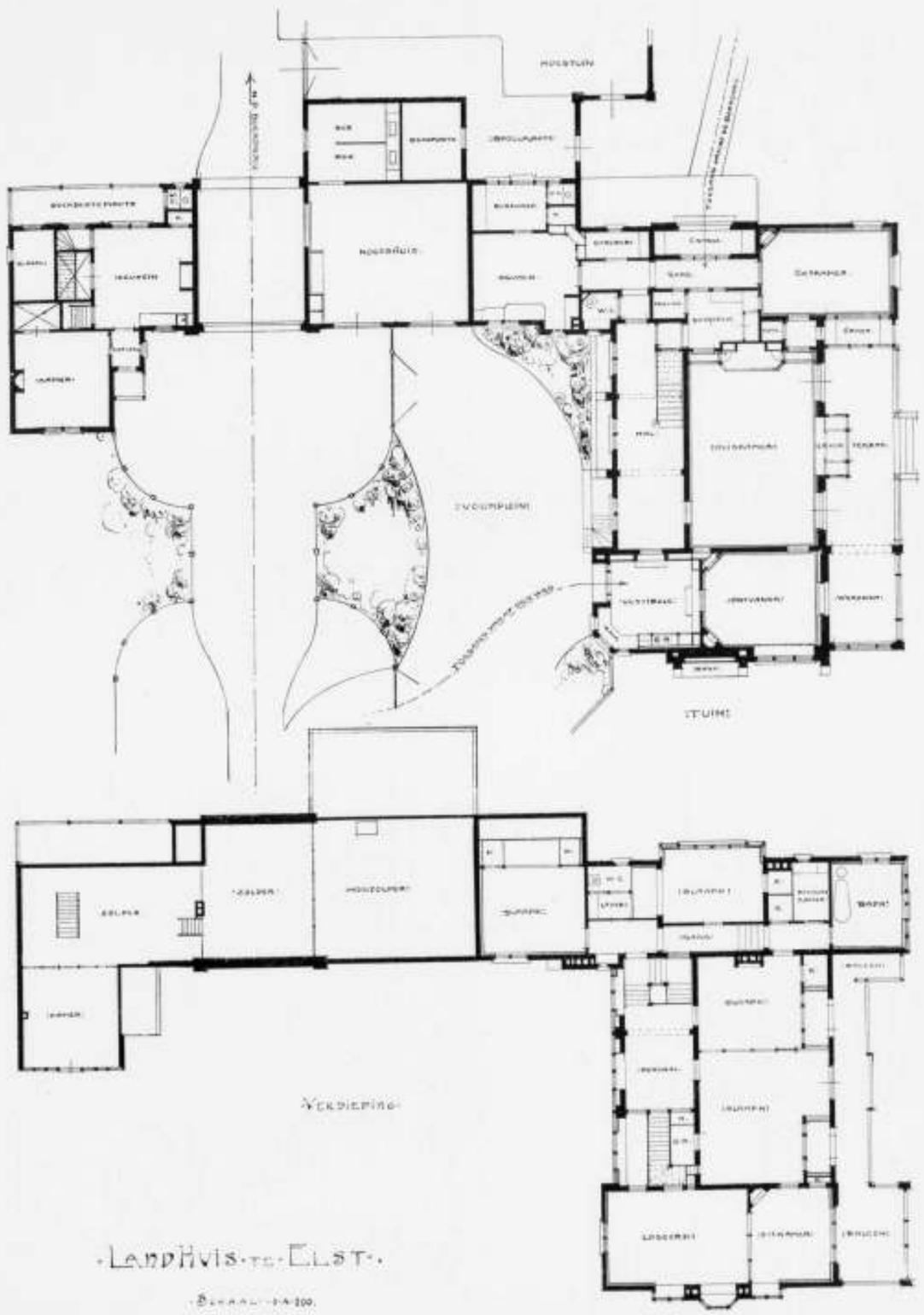

LANDHUIS TE ELST.

Schaal 1:200.

LANDHUIS TE ELST.

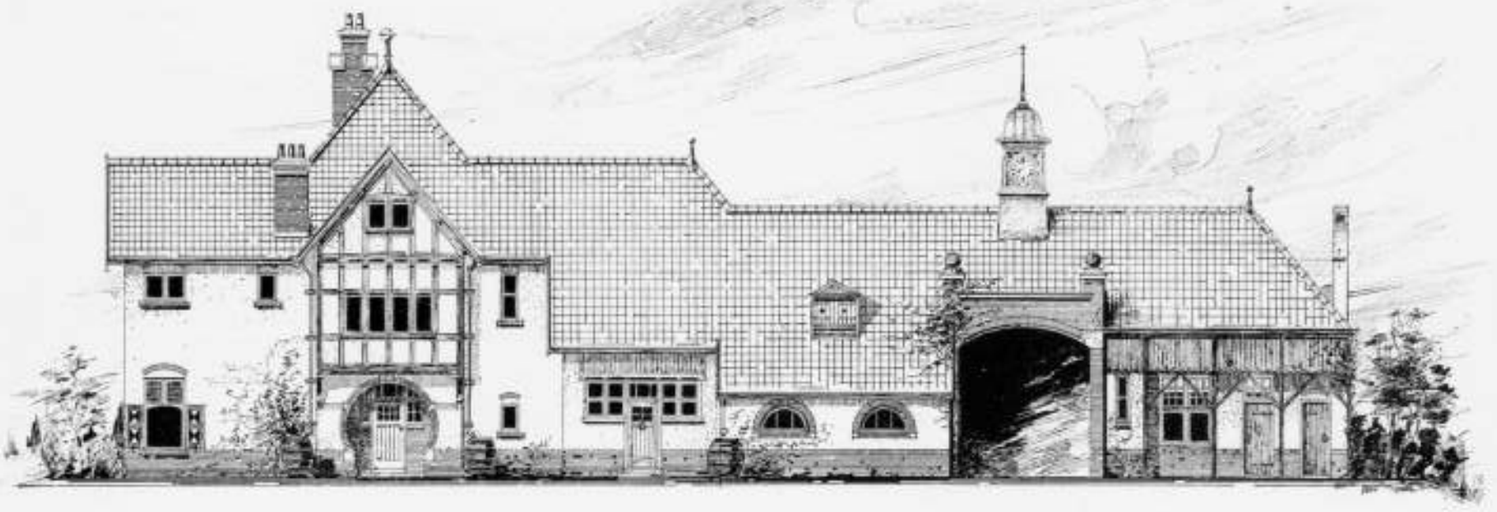

Achtergevel.

Voorgevel.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 21
(Deel 47 der Bouwkundige Bijdragen)

LANDHUIS TE ELST.

ZIJGEVELS.

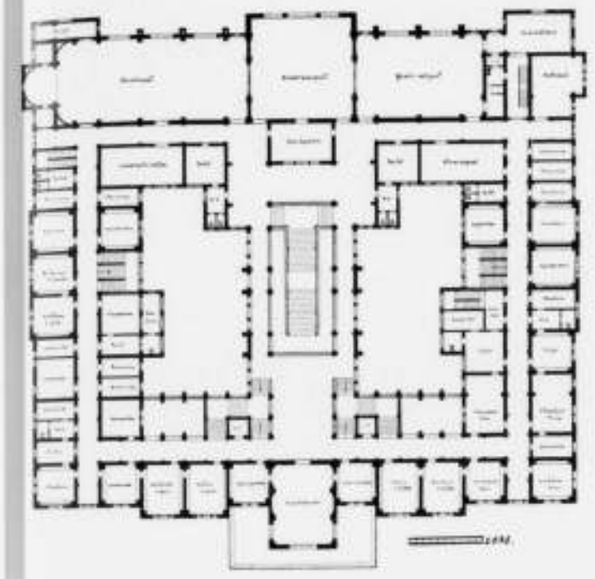

Ontwerp: K. P. Eerste verdieping.

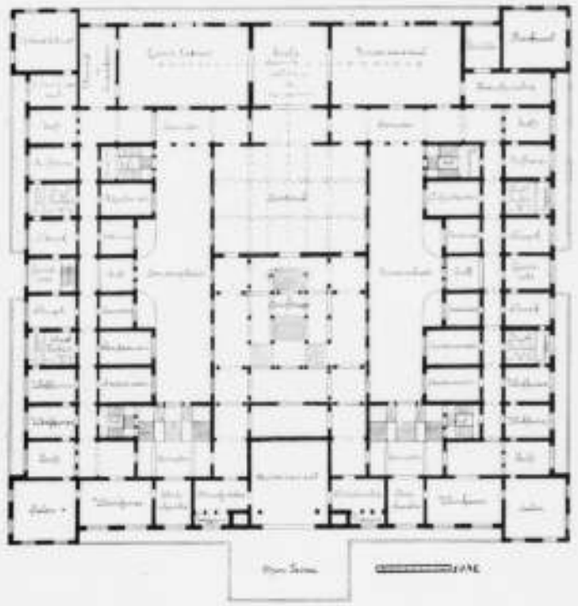

Ontwerp: H. W. Eerste verdieping.

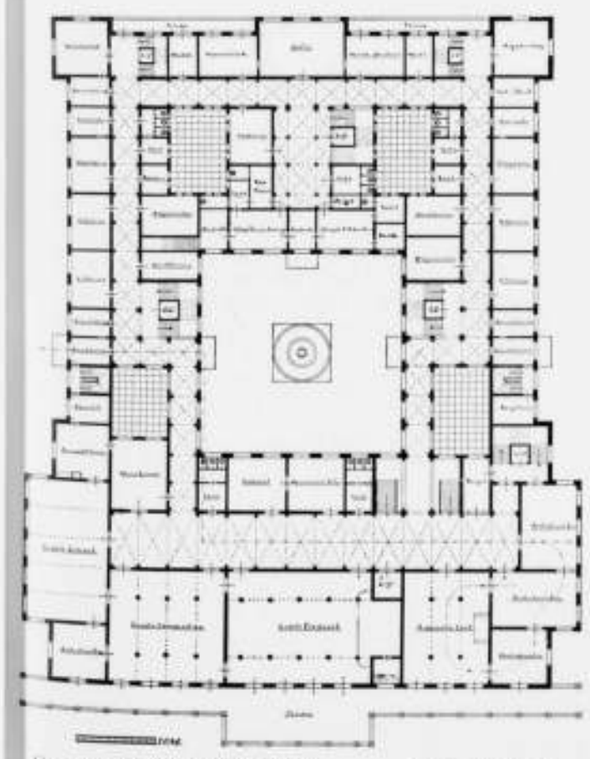

Ontwerp: Wapen van Amsterdam. Eerste verdieping.

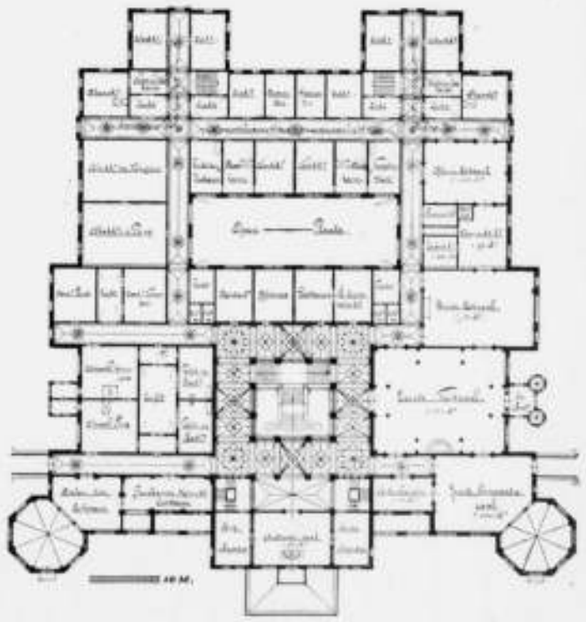

Ontwerp: Nil sine labore. Eerste verdieping.

Bijlage II.

MEMORIE VAN TOELICHTING

BEHOORENDE BIJ HET ONTWERP No. 17. „1842—1902".

INDEELING.

Het paleis is bestemd tot tijdelijk verblijf van het Koninlijk Echtpaar met gevolg; aangezien dit verblijf steeds kort is en zich kenmerkt door vele feesten en receptiën, is ook het hoofdmoment hiernaar gericht. De groote eere-trap, die recht leidt naar de feestzalen, vormt dan ook met deze, met galerijen en loggia's een groot geheel.

In de feestzalen bevinden zich twee plaatsen voor een orkest. De openingen van deze orkestplaatsen kunnen zoodanig met stalen rolluiken worden afgesloten, dat iedere zaal naar willekeur van een orkestplaats voorzien kan zijn; bij groote feesten, wanneer alle zalen in gebruik zijn, is er gelegenheid voor dubbel orkest.

De bediening der feestzalen is zoodanig ingericht, dat de spijzen, enz. van uit de aanrechtkamer en dessertkamer worden aangevoerd, terwijl gebruikte schotels, enz. benevens tafellinnen successievelijk ieder door een lift naar de spoelkeuken of linnenkamers worden gevoerd.

Op iedere verdieping is een aanrechtkamer aangebracht in verbinding met die op den beganegrond.

De buizen voor centrale verwarming en ventilatie zijn in de muurdikten aangebracht.

De overdekte doorrit zou bij eventueele uitvoering bijv. 0.75 M. kunnen zakken, waardoor inwendig een trap in de vestibule van die hoogte zou komen, dit om den oprit wat minder stijl te doen zijn.

MATERIALEN.

Het uitwendige is gedacht in gele baksteen met sokkel, linteaux en afdekkingen van grijs graniet. De beeldhouwwerken van zandsteen. De vlechtingen van witte verglaasde steen met enkele vergulde versieringen.

De trappenhal met vestibules zijn gedacht in verschillende kleuren marmer met vullingen van mozaïek en in fresco gedecoreerde gewelven.

De audientiezaal met muurpijlers en de wand gedeeltelijk van marmer; mozaïek en beeldhouwwerken, en de gewelven in fresco geschilderd.

De feestzalen met wandpijlers van marmer waarin beelden gehakt. Deze wandpijlers dragen de ijzeren moerbinten waarover de ijzeren balken, zoodat het plafond een caissonzoldering vormt, elke caisson gewelfd en in fresco geschilderd. Tusschen de wandpijlers tot bepaalde hoogte marmer en daarboven fresco schilderingen.

De woonvertrekken zijn in fijne houtsoorten tot zekere hoogte betimmerd en daarboven in fresco geschilderd of met stoffen behangen.

Alle balklagen bestaan uit ijzeren binten waartusschen gewelven van cementijzer.

De trappen zijn van marmer.

Op de buitentrappen en oprit zijn geen lantaarns, enz. aangegeven, deze zullen later dienen ontworpen te worden, evenals de beeldengroepen gedacht op de beide voorstekende trappenhoofden. De aangegeven beeldhouwwerken hebben geen directe beteekenis, doch zullen door bekwame beeldhouwers worden ontworpen en uitgevoerd, evenals de decoratieve versiering door versieringskunstenaars in overleg met den ontwerper van het gebouw zullen worden daargesteld.

Het zij zoo.

De Ontwerper.

MAATSCHAPPIJ
TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Beschermvrouwen H. M. DE KONINGIN en H. M. DE KONINGIN-MOEDER.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

DEEL XXII.

DEEL 48 DER BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN

's-GRAVENHAGE.
MOUTON & Co.
1904.

INHOUD.

	Blz.
De oude Geldersch-Duitsche Bouwstijl, door C. L. van Bolen. Platen I—III. (*)	1.
Het Leesmuseum te Amsterdam, door C. B. Posthumus Meijjes. Platen IV en V	37(**).
Villa te Bennebroek van den heer N. Vas Visser, door J. A. G. van der Steur. Plaat VI	39.
Villa van den heer Lefebvre te Duin en Daal, en Tuinmanswoning op het landgoed van mevrouw Visser van Hazerswoude, door J. A. G. van der Steur. Plaat VII	40.
Villa van den heer G. S. de Clercq in het Bloemendaalsche Park, door J. A. G. van der Steur. Plaat VIII	41.
Het gebouw der Amsterdamsche Bank te Amsterdam. Plaat IX en X	42.
Docterswoning te Nijmegen. Platen XI en XII	45.
Heeren-buitenhuis, Schiekade te Rotterdam, door J. Heyink. Plaat XIII	46.

AFBEELDINGEN TUSSCHEN DEN TEKST.

		Blz.
1.	Kraagsteen der pinakels aan de Zutphensche Boterhal	12.
2.	Stadhuis te Münster	12.
3.	Gevel te Kalkar	15.
4.	Het oude stadhuis te Zwolle	15.
5.	Haus zu den fünf Ringen te Goch	16.
6.	Puntgevel oude Wand 26 te Zutphen	16.
7.	Het Duivelshuis te Arnhem in de 18e eeuw	17.
8.	Gedeelte van de Markt te Kalkar	17.
9.	Boterhal te Zutphen	18.
10.	Voormalige gevel aan de Nieuwstraat te Deventer	19.
11.	Huis aan de Zaadmarkt te Zutphen	19.
12.	Huis te Zutphen, hoek Beuker- en Sprongstraat	20.
13.	Paushuizen te Utrecht	22.
14.	Stadhuis te Culemborg	23.
15.	Gevel Sprongstraat te Zutphen	24.
16.	Geveltoppen aan de Hofstraat te Deventer	24.
17.	Gevel Laarstraat te Zutphen	25.
18.	Boerderij 't Meyerink te Leesten. (Warnsveld.)	26.
19.	Oude huizen aan de Markt te Zutphen	28.
20.	In 1902 afgebroken huis in de Hospitaalstraat te Zutphen	29.
21.	Noordoostelijke gevel van het stadhuis te Lochem	29.
22.	Oud hoekje in de Veerpoortstraat te Doesburg	30.
23.	Huis te Kalkar	30.
24.	Stuk van een gevel te Xanten	31.
25.	Voormalige gevels aan de Groote Poot te Deventer	31.
26.	Gevel aan de Markt te Kalkar	32.
27.	Typen van 18e eeuwsche gevels	33.
28 en 29.	Het Leesmuseum te Amsterdam. Plattegronden	37.
30.	„ „ „ „ Doorsnede	38.
31 en 32.	Villa te Bennebroek. Plattegronden	39.
33 en 34.	Villa te Duin en Daal. Plattegrond en gevel	40.
35.	Tuinbaaswoning. Plattegrond	40.
36 en 37.	Amsterdamsche Bank. Details van het Beeldhouwwerk	43.
38.	Amsterdamsche Bank. Details van het Smeedwerk	44.
39.	Woning Dr. Heijer te Nijmegen. Indeeling hoofdverdieping	45.
40.	Woning Dr. Heijer te Nijmegen. Gevel	45.
41.	Heeren-buitenhuis, te Rotterdam. Indeeling bel-etage	46.
42.	„ „ „ „ Voorgevel	47.
43.	„ „ „ „ Detail buffetkast	47.

(*) Op Plaat III staat achter het onderschrift „Het Leesmuseum Het Hoorn" vermeld: te Leeuwen aan de Vecht; dit moet zijn: Pijp de Velvier.
(**) Het nummer dezer bladzijde is met 4, maar moet zijn 37; zie.

DE OUDE GELDERSCH-DUITSCHE BOUWSTIJL.

I. OOSTELIJK NEDERLAND EN DE SCHILDERKUNST.

Er zijn weinig dingen sterker dan de maeht der traditie.

Wij, Nederlanders, zijn tengevolge van een historische traditie gewoon geraakt, den naam van ons geheele land te verwisselen met dien van het voornaamste der gewesten, waaruit het was samengesteld. Om te zwijgen van den officieelen naam „Het Koninkrijk der Nederlanden", dien wij, uit tegenzin tegen het officieele en den officieelen stijl slechts zeer zelden gebruiken, spreken wij ook in de taal van het dagelijksch leven in den regel van Holland en de Hollanders, waar wij Nederland en de Nederlanders bedoelen.

Deze traditie is sterker dan de werkelijkheid van een eeuw nationale geschiedenis. Want niet alleen voor onze vertegenwoordiging, onze wetgeving en onze rechtsbedeeling is het koninkrijk der Nederlanden één en ondeelbaar, maar het is dat ook voor ons nationaal bewustzijn.

En zelfs met de *historische* werkelijkheid (die overigens soms oorwezenlijks genoeg heeft) is zij in strijd. Want in den tijd toen ons land metterdaad bestond uit zeven verenigde gewesten, die in zekere mate ieder hun eigen regeeringsvorm hadden, zou het geen Nederlander in de gedachten zijn gekomen, de Gelderschen, de Friezen of de Zeeuwen onder den collectieven naam Hollanders te begrijpen, en geen Arnhemmer, Zutphenaar, Leeuwarder, Middelburger of Zwollenaar zou, wanneer men hem naar zijn vaderland vroeg, geantwoord hebben: „ik woon in Holland".

Het is waarschijnlijk de langdurige suppremati van het gewest Holland in de republiek der Vereenigde Nederlanden geweest, die dit spraakgebruik heeft doen ontstaan. Voor den vreemdeling was Holland, de machtigste der geunieerde gewesten, de eigenlijke republiek. En het kan den Nederlander op een reis in het buitenland ook nu nog telkens en telkens overkomen, dat men hem niet begrijpt als hij zegt uit Nederland te komen. Les Pays Bas, die Niederlände, the Netherlands zijn geographische begrippen die na een eeuw bestaan van het hereenigd Nederland, van het Koninkrijk der Nederlanden, nog niet voldoende naar buiten zijn doorgedrongen. Men weet niet, waar dat land ligt, al heeft men een flauw vermoeden, dat het ergens tusschen Duitschland, Engeland en Scandinavië gezocht moet worden. Holland daarentegen is ook in het buitenland een bekende klank. Met *dat* woord brengt men den vreemdeling direct zoo niet op de plaats, dan toch op het spoor van de plaats waar ons volk leeft.

Intusschen heeft deze historische traditie voor de overige gewesten die eertijds deel uitmaakten van het statenverbond der Vereenigde Nederlanden een minder aangename zijde.

Niet alleen de vreemdeling die ons land bestudeert, maar ook onze eigen landgenooten welke zich met die studie bezig houden, zijn steeds geneigd het zwaartepunt te zoeken in het Westen van ons land en het overige als een quantité négligeable te beschouwen.

Speciaal is dit het geval op het gebied der kunstgeschiedenis, en daartoe is aanleiding gegeven door het eigenaardige verschijnsel, dat de ontwikkeling der schilderkunst van de 17e eeuw in de Nederlanden vooral beperkt was tot Holland, zoodat ten opzichte van *die* kunst de benaming *„Hollandsche"* schilderkunst inderdaad de juiste is.

Amsterdam — men weet het — is de zetel geweest van opeenvolgende beroemde schilderscholen, in de 16e eeuw die van Jacob Cornelisz van Oostsanen, in de 17e die van Rembrandt, later van zijne leerlingen en van verschillende andere schoolvormende talenten. Haarlem was de zetel van de schilderschool der Ruysdaels op het gebied van het landschap, en van die van Frans Hals op het gebied van het portret en het genrestuk. Leiden was in de 16e eeuw tot in Italië beroemd als de zetel der schilderschool van Lucas van Leyden en Cornelis Engelbrechts; in de 17e eeuw van die der Leidsche fijnschilders met Gerard Dou aan het hoofd. Te Dordrecht vormt Aelbert Cuyp het begin van een school al wordt zijn invloed wekhra door dien van anderen overschaduwd. Te Delft werken Jan Vermeer, Carl Fabricius, Pieter de Hoogh en anderen. In den Haag zien wij onder den invloed van het hof en de luxe der hofstad het eene groote talent na het andere een school van jongeren om zich vereenigen. Tot Utrecht, waar in de 16e eeuw de school van Jan van Scorel, in de 17e die van Abraham Bloemaert bloeide, strekt zich deze zone der schoolvorming op het gebied der schilderkunst uit, maar verder gaat zij niet.

In Deventer en Zwolle vormt zich weliswaar in de 17e eeuw een school (waartoe o.a Caspar Netscher en de portretschilders Pieter van Anraad uit Deventer en Roelof Koets uit Zwolle hebben behoord), die zich groepeerde rondom Gerard Terborch, maar zijn invloed is slechts van korten duur. Zijn oudere stadgenoot, de weinig bekende Hendrick Ter Brugghen, staat geheel alleen, of zijn onderwijs en invloed hebben zich bepaald tot zijn zoon.

In Kampen kennen wij uit de 15e eeuw den naam van Ernst Maeler, die in 1545 het Laatste Oordeel boven het Schepengestoelte van mr. Vrederick schilderde, en uit de 17e eeuw dien van Hendrick Avercamp, den schilder van ijstafereelen, in de kunstgeschiedenis bekend als „de Stomme

van Kampen", maar van schoolvorming door hem is niets bekend. Bij Avercamp is het merkwaardig, dat hij de algemeene verhuizing naar de kunstcentra van het Westen omkeert, en, Amsterdammer van geboorte, na in het atelier van Gillis van Coninxloo te Amsterdam te zijn opgeleid, zich in het stille IJselstadje vestigt, om daar verder zijn leven te slijten.

Uit Nijmegen vinden wij verschillende schilders vermeld, van Cornelis de Macler af, die als ontwerper der gevel-decoraties van het in 1554 gebouwde stadhuis genoemd wordt, maar verder onbekend blijft, tot Hendrick de Fromantiou en Rutger Langeveld toe, die het tot hofschilders brachten aan het keurvorstelijk, weldra koninklijk hof te Berlijn. Van den eerstgenoemde schijnt geen verder te volgen invloed te zijn uitgegaan; de beide laatsten wonnen roem, geld en waarschijnlijk ook leerlingen ..... in Duitschland. Daartusschen liggen de historieschilder Nicolaes de Heldt Stokkade, die geen school vormde, en de glasschilder Aert van Noort, die zich spoedig te Antwerpen vestigde. Ook Otto Marseüs van der Schrieck, de hagedissen- en reptielenschilder heeft Nijmegen spoedig verlaten en woonde toen hij beroemd was, buiten Amsterdam.

Van den straks genoemden Roelof Koets te Zwolle en van Pieter van Anraad te Deventer, beiden gevormd bij Terborch, is weinig invloed uitgegaan. Caspar Netscher werkte te Arnhem bij een schilder, Koster geheeten, maar zijn spoor is vrijwel uitgewischt.

In Friesland ging het niet anders dan in Gelderland. Van Govert Flinck, die te Kleef geboren werd, weten wij, dat zijn rechtzinnige vader hem niet aan het losse, vrije schildersleven waagde, voor en aleer hij overtuigd werd dat een schilder ook een zeer solied en rechtzinnig persoon kan zijn. Het was, toen de Leeuwarder menistenpredikant Lambert Jacobsz, die in zijn vrije uren het penseel hanteerde, in Kleef kwam preeken. Aan hem vertrouwde de oude heer hem toe, en Govert zal in dominee's atelier ook diens zoon, Abraham, later „van den Tempel" bijgenaamd, hebben ontmoet. Maar zij bleven niet lang onder de hoede van den predikant, doch gingen spoedig naar Amsterdam.

Daar heeft hij waarschijnlijk den Harlinger Jacob Backer weer ontmoet, die in de woning van Lambert Jacobsz — zooals Houbraken het uitdrukt — zijn byslaap en gezelschap in de Konst" was geweest en die, evenals hij, in de stad aan den Amstel het werk en den roem was gaan zoeken, die in Friesland niet voor hen te vinden waren.

Een paar 16e eeuwsche Friezen, Boethius en Scheltus à Bolswert hebben zich als graveurs een grooten naam verworven, maar het eigenlijke terrein van hun werkzaamheid ligt in Zuid-Nederland. Ook Joannes en Baptista à Doetichem, hoe ontzaglijk van omvang en beteekenis het werk dezer graveurs is geweest, hebben geen eigenlijke school nagelaten.

En zelfs ten opzichte van het Kleefsche land, waar de kunstvolle versiering en uitrusting der kerken te Xanten, Kalkar en Kleef een eeuw lang vele schilders werk verschafte, kan van een eigenlijke karakteristieke schilderschool niet gesproken worden. Er waren in deze drie plaatsen wel schilders van eenige bekwaamheid, maar vooreerst vormt hun arbeid geen nauw samenhangend geheel, en in de tweede plaats werd het beste werk door Keulenaars en Vlamingen geleverd. Tegenover den schitterenden glans die van de Kalkarsche *beeldsnijders*school uitging, maken de Xantener, Kalkarsche en Weselsche *schilders* een niet meer dan dragelijk figuur.

Kortom van een beduidend schoolvormend kunstleven onder de vaan van vrouwe Pictura is in de 16e of in de 17e eeuw, toen in het Westen de schilderkunst zulk een hooge vlucht nam, geen sprake, noch in het Noorden noch in het midden des lands, noch in de Oostelijke helft van de Nederlanden. En voor de weinigen, die daar nog het pad der kunst inslaan, is het na hunne eerste schreden een uitgemaakte zaak, dat het leidt naar Amsterdam, of althans naar Holland. Dáár was de groote magneet van een krachtig artistiek leven, die alles uit de overige gewesten tot zich trok, en ze in artistiek opzicht ontvolkte, ten bate van het Westen.

Zij, die met leedwezen waarnemen, dat in de Oostelijke deelen van ons land in onzen tijd op het gebied der schilderkunst een minder opgewekt kunstleven heerscht dan in het Westen, en, zelf belangstellende in hetgeen er op dit terrein omgaat, maar wonende buiten de groote centra van het artistiek leven, met groote moeite, en opoffering van veel tijd en geld, zich op de hoogte trachten te houden, mogen zich troosten met de gedachte, dat het vroeger óók reeds zoo geweest is. Gelukkig is tegenover deze strooming in onzen tijd uit velerlei oorzaken een contra-strooming ontstaan.

Vooreerst toch heeft de nieuwere schilderkunst zich meer dan vroeger op het landschap en de directe studie naar de natuur geworpen, hetgeen ten gevolge heeft, dat de bezoeker van een onaanzienlijk dorpje op de Veluwe, in de Zutphensche Graafschap, in Twente, in Drente, op de Noord-Brabantsche heiden, daar menigmaal een schilder gevestigd vindt wiens naam in het centrum van het land een goeden klank heeft.

In de tweede plaats leidt de dienst van vrouwe Pictura meer dan die van eenig andere tot afzondering en isolement, hetgeen mede bijdraagt tot vestiging van schilders in de kleine afgelegen plaatsen van het meer geïsoleerde Oosten des lands, ook al beoefenen zij niet uitsluitend het landschap.

In de derde plaats hebben dezelfde oorzaken, die in de groote steden den levensstandaard deden stijgen, het leven dientengevolge kostbaarder maakten, en hare bewoners in de directe aanraking met de natuur meer bemoeielijkten, de kunstenaars, in het algemeen genomen, in grooter getal naar buiten gedreven.

En in de vierde plaats is, inzonderheid in den laatsten tijd, in het Oosten des lands een duidelijk waarneembaar streven te ontdekken, om in eigen kring het kunstleven op te wekken en het artistiek isolement waarin menige stad van het Oosten jaren en tientallen van jaren verzonken lag, te verbreken.

Inderdaad een reeks van verschijnselen, die voor het kunstleven in het Oosten van ons land van veel gewicht zijn en den belangstellende met blijde hoop vervullen.

II. OOSTELIJK NEDERLAND TEN OPZICHTE VAN DE VERSIERINGSKUNST EN DE ARCHITECTUUR.

Valt dus ten opzichte van de schilderkunst in den tijd die ons bezig houdt in het Oosten des lands weinig belangrijks waar te nemen, gansch anders is het daar gesteld ten opzichte van de bouw-, de beeldhouw- en ornamentkunst, alsook ten aanzien van die kunstuitingen, welke men in het algemeen vaak met den naam van het kunsthandwerk of de kleinkunst aanduidt.

In dat opzicht had Holland niet het monopolie der bevoorrechting.

In vele kleinere plaatsen van ons land zijn meesterwerken op *dit* gebied aan te wijzen, die door inheemsche meesters vervaardigd zijn.

In Utrecht bloeide onder Colyn van Cameryck in de 16e eeuw een school van beeldsnijders en ornamenteurs, wier werken ons thans nog in bewondering brengen. Ik heb slechts te herinneren aan het epitaphium van Jodocus Sasbout in de St. Eusebiuskerk te Arnhem en aan den schoorsteen in het oude stadhuis te Kampen, twee werken die tot de bekoorlijkste uitingen van den Vlaamschen Floris- of cartouche-stijl behooren. Van den schoorsteen staat documenteel vast, dat zij door Colyn van Cameryck is vervaardigd, van het epitaphium is dit op grond van stijlcritiek stellig te verzekeren.

Maar toen Mr. Colijn zijn schoorsteen te Kampen kwam stellen, kwam hij daar in aanraking met een inheemsch meester, werkzaam in hetzelfde vak als hij, die ondanks zijn eenvoudigen naam en titel — hij wordt in de stukken „mr. Vrerick de stadskistemaiker" genoemd — in het schepengestoelte en de betimmering der schepenkamer van hetzelfde raadhuis kunstwerken leverde, die het zijne evenaardden. Zijn naam heeft bij de nakomelingschap niet veel éclat gemaakt en is zelfs nu nog weinig bekend. Maar zijn werk stond ongetwijfeld nög hooger dan dat van zijn beroemden en gevierden Utrechtschen kunstbroeder en mededinger [1].

Even onbekend zijn degenen, die hem in zijn arbeid ter zijde stonden. Wie weet nu nog van Floor van Haerlem, Hendrick van Arnhem, Symon en Albert Jansz., Gheert Reynersz en Jan van Deventer, die de houten betimmering met hem maakten, en die toch blijkbaar meer waren dan gewone timmerlieden. Wie kent nog Johan Stoeldraaier die de groote en kleine kolommen van 't schepengestoelte draaide, Peter van Cranendonck, die de kapiteelen sneed, Zwier Kistenmaker, die de bassen, karbeelen en de kunstig bearbeide balksleutels vervaardigde, Ernst Macler, die den schoorsteen „eijerde" (misschien met eiwit bestrijken en vergulden, want het stuk is met goud gepolychromeerd), het houtwerk verfde, maar ook „het Laatste Oordeel," destijds de onontbeerlijke voorstelling in ieder aan de rechtspraak gewijd lokaal, boven het schepengestoelte, schilderde? Hunne uit de archieven opgedolven namen zijn ondanks die moeite vrijwel onbekend gebleven, zij hebben geen zin of beteekenis meer voor ons. Maar hun werk — voorzoover het is bewaard gebleven — getuigt van hun groot artistiek vermogen en uit de droge archiefstukken (niet het minst uit het in de noot hieronder in het kort weergegeven verhaal over den twist in het stadswijnhuis) waait ons een bries van opgewekt kunstleven tegen.

Hetzelfde wat van deze Kamper kunstenaars gezegd werd, is van toepassing op den Nijmeegschen beeldsnijder Guert van Dulcken, den vervaardiger van de vierschaar in het raadhuis te Nijmegen, en van allen, die met hem aan dat kunstwerk en aan den bouw en de versiering van het stadhuis hebben gewerkt. Ook Guert van Dulcken draagt in de rekeningen den titel van „kistenmaecker". Het door hem uitgevoerde werk toont evenwel duidelijk aan, dat hij veel meer dan een gewoon werkman was, dat wij in hem een kunstenaar ontmoeten die in de theorieën der klassieken diep was doorgedrongen niet alleen, maar deze zoodanig wist toe te passen, dat zijn constructie en zijn versieringsstijl een eigen karakter vertoonen. In de boogvelden boven de zitplaatsen der rechters beitelt hij toepasselijke reliefs vol figuren: Salomo's eerste recht, de aanklacht der kuische Suzanna, de steeniging harer belagers, of ornamenteele composities (z. g. compartimenta) die van een treffende bevalligheid zijn. Uit alles blijkt, dat hij een man van smaak en studie was; maar van hem zoowel als van den vroeger vermelden Cornelis de Maler, die de gevelversieringen ontwierp, en van mr. Willem, die het beeld van Karel V voor de raadzaal sneed, is niet veel meer bekend dan de werken die zij ons hebben nagelaten.

Guert van Dulcken's vierschaar doet hem ons kennen als iemand die óf in Zuid-Nederland gewerkt had, óf althans met de patroonboeken en ornamentgravures der groote Vlaamsche meesters uit de school van Cornelis Florisz en Joan Vredeman de Vries niet onbekend was. De cartouche, dat echt Zuid-Nederlandsche motief, verraadt hem.

Trouwens het was in dien tijd niet moeielijk den versieringsstijl der Vlamingen te leeren kennen, en daar deze in de 16e eeuw — de Vierschaar te Nijmegen dateert uit het midden daarvan — de geliefkoosde modestijl was, hield het toepassen daarvan ook een belofte van succes in.

Het aanleeren ervan was, afgezien van de in groote oplagen in druk verschenen patroonboeken der toongevende meesters, ook uit anderen hoofde gemakkelijk genoeg. Uit Antwerpen en Mechelen, de twee groote brandpunten van het artistiek leven in de 16e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden, trokken de Vlaamsche en Brabantsche meesters als het ware bij troepjes het rijke Noord-Nederland in, om er werk te zoeken en in den regel ook te vinden. Colyn van Cameryck, die zijn atelier te Utrecht had gevestigd, was een Zuid-Nederlander. Jan van den Eynde, wien in 1517—'19 de vervaardiging van het hek om de reliquie van St. Maarten in den Dom te Utrecht werd opgedragen en Gillis van den

[1] Mr. J. Nanninga Uiterdijk heeft ons in de Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijsel (Deel VIII) het uit de Stedelijke Rekeningen der stad Kampen opgediepte interessante verhaal gedaan van een twist in het stadswijnhuis te Kampen die blijkbaar voortsproot uit ijverzucht van mr. Vrerick, den inheemschen kunstenaar, tegenover den Utrechtschen meester wien men een zoo groot werk, op welks uitvoering hij zelf aanspraak had kunnen maken, had opgedragen. Mr. Vrerick was onder den invloed van den wijn aan 't opsnijden geraakt. Terwijl mr. Colyn van Cameryk, die uit Utrecht naar Kampen schijnt gekomen te zijn om met een deputatie uit de vroedschap te confereeren over den schoorsteen, daar ook zijn kanne wijns zat te drinken, pochte mr. Vrerick, dat hij óók werk van de stad had aangenomen, en dat, als men het hem niet liet volbrengen en een ander in zijn plaats met de verdere uitvoering belast mocht worden, hij alles wat hij reeds gereed had, stuk zou slaan. Om den Utrechtschen kunstenaar te tarten verzekerde hij verder, dat hij „den gulden passer" wilde uithangen, „daermede hij toenen wolde, meyster toe sijne boven allen anderen". Colyn schijnt zich niet veel van die woorden te hebben aangetrokken, maar toen mr. Vrerick ten slotte opstond zeggende: Ghij sijnt verreders, ende ick will by u niet sitten", kreeg de „kistemaicker" 't met een ander lid van 't gezelschap — ook een kunstenaar — te kwaad. Vrerick trok zijn „panserdegen", de aangevallene greep Colyns rapier, dat op de tafel lag, en er ontstond een gevecht, waarvan 't uitvoerig relaas in 't Boeck der Getuigenissen der stad Kampen is opgenomen. Mr. Colyn speelt daarin de vredelievende rol. „Die meyster van Wiert kreech een sweijnspit ende vuechde sich mede in dat vechtsell, recht off hij sie wolde helpen scheyden". Het slot van de zaak was, dat mr. Vrerick tot boete veroordeeld werd.

Het geheele verhaal van dezen twist geeft een aardigen kijk op den vaknaijver der plaatselijke kunstenaars tegenover hun Vlaamsche kunstbroeders die destijds overal in de Nederlanden werk zochten en vonden.

Eynde, die in 1527 de doopvont voor de St. Walburg te Zutphen goot, hadden hunne werkplaatsen te Mechelen. Het schijnen meerendeels Zuid-Nederlanders of leerlingen van Zuid-Nederlanders te zijn geweest, die hebben gewerkt aan de ontzaglijke reeks epitaphia voor de kanunniken van het kapittel der St. Victorskerk te Xanten in den kruisgang van het kapittelhuis. Het koorhek in de St. Michaelskerk te Zwolle, de regentengestoelten te Vianen, de uitwendige versiering van het stadhuis te 's Gravenhage, tal van beeldhouwfragmenten i.: het stedelijk Museum te Utrecht, een dubbel-relief van een zandsteenen schoorsteenfries uit een badkamer in een ten onder gegaan kasteel te Eibergen in de Zutphensche Graafschap (thans in het stedelijk Museum te Zutphen) en legio andere werken uit de 16e eeuw in Noord-Nederland getuigen, dat er in dien tijd een ware zondvloed van Vlaamsche kunstenaars over onzen bodem ging. En in bijna al onze kerken spreken de grafzerken, hier in mindere, daar in meerdere mate van de werkzaamheid van op hun ambacht reizende Zuid-Nederlandsche meesters.

Dat dit de ontwikkeling van inheemsche kunstenaars niet belette, maar deze veeleer in de hand werkte, is uit de aangevoerde voorbeelden gebleken.

De kerkelijke bouwkunst was het terrein waarop legio kunstenaars brood vonden. De kerken van dien tijd moeten zelfs, te oordeelen naar de weinige daar overgebleven kunstwerken, ware musea zijn geweest. De van den beeldenstorm verschoond gebleven kerken in het Kleefsche gebied, met name de St. Viktorskerk te Xanten en de St. Nikolaaskerk te Kalkar zijn dit nóg. Het waren kunstenaars die den bouw van die groote werken leidden en ten deele ook zij die ze uitvoerden; het waren kunstenaars die de altaren, de retables, de memorietafels vervaardigden; het waren kunstenaars die de muren en gewelven beschilderden. Hunne namen zijn ons grootendeels onbekend gebleven, maar hunne werken verraden de hoogte waarop hun kunst stond. A. Wolff heeft in zijn uitstekend werk „Die St. Nicolaipfarrkirche zu Kalkar, ihre Kunstdenkmäler und Künstler archivalisch und archäologisch untersucht", en Stephan Beissel, in zijn omvangrijken en degelijken arbeid „Die Bauführung des Mittelalters" getracht de kunstenaars die aan deze beide groote monumentale kerken in het Kleefsche land hebben gearbeid, in hun leven en bedrijf te doen kennen. Maar ondanks de ontzaglijke moeite, aan dat onderzoek verbonden, en de voortreffelijke wijze waarop het is geschied, zijn de met zooveel zorg opgespoorde levensbijzonderheden nog schaarsch en blijven er groote leemten in den samenhang der feiten. De heer Hoefer heeft in zijn beschrijving van de kerk te Hattem [1]) desgelijks een stapel waardevol materiaal verzameld voor de geschiedenis van den kerkbouw in de middeleeuwen en lateren tijd. Uit zijne aanteekeningen blijkt, dat een „meester Huigen" in 1520 of daaromtrent de deuren van het retabel aan het altaar van St. Anna beschilderde, o. a. met de beeltenissen der heilige en van St. Joannes, den drost en de drostinne, geknield voor deze heiligen, en „eenen engell myt een wijroickvath". De „meester van Sutphen", een glasschilder, maakte in 1504 een glasraam, dat de stad aan de kerk gaf. Maar wie waren deze kunstenaars? Wat weten wij van hun leven en streven? Het antwoord moet luiden: niets. Niets dan het weinige, wat daarvan uit hun werk blijkt. En wie waren zij, die de weelderige beschildering van Hattem's kerk, van den St. Eusebius te Arnhem, van den St. Walburg te Zutphen vervaardigden? Eenige onverklaarbare meesterteekens, verscholen tusschen het lofwerk, zijn het eenige antwoord.

Maar niettemin, zij hebben geleefd en gewerkt. Er heeft in deze streken, dit bewijst althans hetgeen van hun arbeid is overgebleven, een eigen opgewekt kunstleven gebloeid, eeuwen lang, zoowel op het gebied der kerkelijke bouwkunst als van velerlei kunsthandwerk.

En vinden wij er voorts niet als onwraakbare steenen getuigen de oude gevels in onze steden en dorpen, de overblijfselen van kasteelen, raadhuizen, gildegebouwen en kerken, die met duidelijk gearticuleerd geluid spreken van een eigen opvatting, een eigen kunstbegrip, een eigen stijl die hier eeuwen lang heerschende waren op het gebied van de oudste der kunsten: de architectuur?

Weliswaar gaat ook op dit gebied, althans op dat der *burgerlijke* architectuur, de vlucht van het weelderige Holland hooger dan die van de andere gewesten, en in het bijzonder is er daar meer eenheid dan hier. Maar dit brengt nog niet mee, dat zich ook in het oosten van Nederland op dit terrein geen belangrijke verschijnselen aan het oog voordoen. Weliswaar zijn ook, waar het de bouwkunst betreft, de schitterendste namen (ik noem slechts die van Lieven de Key, het hoofd der Haarlemsch-Leidsche en van Hendrik de Keyser, den stichter der Amsterdamsche bouwschool) aan bouwscheppingen in het Westen van het land verbonden, maar zooals uit het volgende zal blijken, vertoont zich wel degelijk, ook hier, en speciaal in het Geldersche en Overijselsche Oosten van het land een eigen karakteristieke bouwstijl, steunend op eigen grondbeginselen, ontwikkeld uit een eigen locale gedachtenwereld, en kunstwerken voortbrengend die zoo niet even weelderig van vormen, dan toch even belangwekkend van oorsprong en ontwikkeling zijn als die in het Westen.

[1]) In de uitgave van „Gelre", vereeniging tot Beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht. Arnhem, P. Gouda Quint. Aanteekeningen betreffende de kerk te Hattem door F. A. Hoefer. 1900.

III. STAATKUNDIGE LOTGEVALLEN VAN HET GELDERSCH-DUITSCHE GEBIED. DE TAAL. DE INVLOED VAN DE BROEDERSCHAP DES GEMEENEN LEVENS.

Iedere kunststijl is het voortbrengsel van bepaalde factoren die met de ontwikkelingsgeschiedenis van een volk nauw samenhangen. In den regel is de oorsprong van den een of anderen stijl te verklaren uit algemeen menschelijke oorzaken, uit gedachtenstroomingen die, zooals zij niet in slechts één hoofd maar in vele tegelijk zijn ontstaan, ook in hunne *uitwerking* niet beperkt zijn gebleven tot weinigen maar zich gericht hebben tot allen. Doch hoewel deze stroom niet binnen de dijken en dammen van eene bepaalde nationaliteit vast te houden was, heeft zij zich toch na het doorbreken van de scheidingen tusschen de volken niet als een grootsch eenvormige zee over het land uitgespreid, maar zich verdeeld in vele vertakkingen, die elk haar eigen stroomdal opzochten, ieder een ander stuk van den bemel en een eigendommelijken plantengroei langs hare oevers weerspiegelend. De historische

ontwikkeling van een volk, zijn wording, zijn bloei of zijn verval, zijn vriendschappelijk samenleven of zijn strijdvoeren met anderen, zijn gevoelen en denken in een bepaalde periode van zijn groei, het drukt zich allemaal uit in den stijl zijner bouwwerken.

In hoeverre kan er ten opzichte van het hier bedoelde Oosten van ons land en de aangrenzende nu Duitsche streken, in het tijdperk waaruit de bouwproducten dateeren die van een eigen stijlrichting getuigen, — in hoeverre kan er ten aanzien van deze streek sprake zijn van eenheid in historische ontwikkeling en eenheid van gevoelen en denken?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden — voorzoover zij nu reeds voor beantwoording vatbaar is, — dient men te begrijpen, dat zich in de middeleeuwen onder den invloed van het leenstelsel, aan beide zijden van de nu bestaande Nederlandsch-Duitsche grens een aantal kleine staten en staatjes hadden gevormd, tusschen welke onderling geen andere gemeenschappelijke band bestond dan hunne rechtstreeksche of middellijke leenroerigheid aan de Duitsche rijkskroon, een verband dat in den loop der eeuwen allengs zoodanig verslapte, dat ieder staatje zich onafhankelijk en autonoom was beginnen te gevoelen.

Het begrip „de Nederlanden" was voor de aan zee gelegen staatjes van de latere Republiek der Vereenigde Nederlanden, voor de Westelijke landen dus, in geografischen zin vrij scherp omlijnd; voor de Oostelijke in geenen deele. De Geldersman had meer aanraking met de bewoners van Mark, Kleef, Gulik, Berg, Neuss en Munster dan met die van Holland, en omgekeerd.

Deze aanraking, ontstaan uit nabuurschap, en in de hand gewerkt door eenheid van bloedmenging en afstamming, werd versterkt door het gemeenschappelijk behooren onder eenzelfde kerkelijke overheid, en nog nauwer aangetrokken door staatkundige verhintenissen en verstenluwelijken.

Dit te ver uit te spinnen zou ons van de hoofdzaak doen afdwalen, maar tot recht verstand van de zaak is het toch noodig, zij het ook slechts vluchtig, even bij enkele gebeurtenissen van dien aard stil te staan. Wij bepalen ons tot eenige losse grepen uit den grooten voorraad feiten.

Toen in 1372, temidden van de twisten der Heeckerens en Broeckhorsten, Reinoud III van Gelre, bijgenaamd „de Vette Hertog" stierf, werd Willem van Gulik door de Heeckerens in het land gehaald en regeerde tot 1402 over Gelre. Met zijn broer en opvolger Reinoud IV, die in 1423 stierf, kwam er weer een eind aan de vereeniging van Gelre en Gulik onder een hoofd. Maar deze had intusschen een halve eeuw geduurd en zal niet nagelaten hebben, van invloed te zijn op de wederzijdsche verhouding van Gelderschen en Gulikschen. Gulik viel toen aan de hertogen van Berg ten deel en beide landen bleven vereenigd tot den vrede van Luneville in 1801.

Toen Karel van Egmond, de laatste regeerende hertog van Gelre, zijn strijd tegen Karel V niet meer kon volhouden, droeg hij de regeering over aan Willem, hertog van Gulik, Kleef en Berg, die van 1539 tot 1543 als hertog van Gelre regeerde, maar tenslotte voor Karel V moest wijken.

Tot Gelre behoorde, onder den naam van Opper-Gelre of het Overkwartier, ook het Noordelijke deel van het tegenwoordige Limburg. Daarin lagen o.a. de nu Nederlandsche steden Roermond en Venlo, maar ook de nu Duitsche plaatsen Goch, Geldern en andere. Menzeln, tegenover Kleef, was tot 1388 leenroerig aan Gelre. Het nu Duitsche plaatsje Geldern aan de Niers, ten N.O. van Venlo, is de stamburcht der hertogen van Gelre [1]).

Het Noord-Oostelijk gedeelte van de Nederlanden stond op kerkelijk gebied tot het laatst der 16e eeuw onder het geestelijk gezag van Munster. Maar de Munstersche bisschoppen hadden op Gelderland ook wereldlijke aanspraken. Dirk, broeder van Eringard van Zutphen, die dit graafschap aan Gelre bracht door haar huwelijk met Gerhardt van Gelre, noemt zich, na in 1121 tot Bisschop van Munster verkozen te zijn, tegelijkertijd wettig erfheer van Zutphen. Herhaaldelijk zien wij de Munstersche Bisschoppen zich mengen in de eindelooze twisten tusschen de Gelderschen onderling of met hunne naburen, nu eens als hunne bondgenooten, dan weder als hunne vijanden [2]). Hunne aanspraken op Bredevoort verdedigden deze militante kerkvorsten met het zwaard in de vuist. Terwijl Reinald II met den geïsurpeerden titel van „zoon van den graaf van Gelre" het bewind voerde voor zijn als krankzinnig te Montfort opgesloten vader, nam de Bisschop van Munster Bredevoort en verwoestte een groot deel van Gelre. Reinald sloot toen een verbond tegen Munster met Jan, Koning van Bohemen, de bisschoppen van Luik en Utrecht, en de graven van Holland, Artois, Mark en Berg, terwijl de Bisschop zich verbond met de graven van Lippe, Waldeck en Seyn en den bisschop van Osnabrück. Op de Zwarte Brug bij Groenlo werd op 5 Mei 1323 een overeenkomst tusschen Reinald en den Bisschop gesloten, waarbij besloten werd, de hangende geschillen — want het was er nu niet meer een, maar vele — te doen beslissen door scheidsrechters. Het volgend jaar werd als gevolg daarvan een verdrag opgemaakt door Dirk, graaf van Kleef, en Jan, domdeken van Keulen, waarbij Reinald de heerlijkheid Bermentvelde en het recht om de gerichten Winterswijk, Aalten en Dinxperlo in te lossen aan Munster afstond, doch Bredevoort en de genoemde gerichten behield. In 1436 wordt Filips de Goede, hertog van Bourgondië als scheidsrechter ingeroepen in geschillen over het bezit van Werth en Gennep tusschen Kleef aan de eene en Munster en Gelre aan de andere zijde. In 1475 kreeg Hendrik van Schwarzenburg, bisschop van Munster, van Keizer Frederiek III de stad en het graafschap Zutphen in pand voor 800 ruiters, 4000 voetknechten en 700 wagens, die de kerkvorst den keizer beloofde ter versterking van zijn leger, dat Neuss zou ontzetten. Voorloopig maakte hij geen haast om zijn pand te aanvaarden. Maar in 1478, toen keizer Maximiliaan tegen Gelre oorlog voerde, onderwierp deze met hulp van Kleef bijna het geheele Overkwartier met inbegrip van de hoofdstad Roermond. En toen Maximiliaan de Geldersehen nog erger in het nauw bracht, riepen zij, wetend dat Katharina van Gelre, de tante en voogdes van den minderjarigen Karel van Egmont niet tegen den keizer opgewassen was, den bisschop op een dagvaart te Zutphen plechtig tot „voogd en beschermer der kinderen en des lands van Gelre" uit.

Dit zijn slechts enkele grepen uit de voortdurende nu eens vriendschappelijke, dan weder vijandige verwikkelingen tusschen Gelre en Munster.

[1]) De te Arnhem gevestigde Vereeniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht „Gelre", een Nederlandsche vereeniging dus, hield er, uit historische pieteit dit jaar haar algemeene vergadering.

[2]) Zie hierover het opstel van den heer H. G. Harkema, „De betrekkingen van het Bisdom Munster tot de Nederlanden, inzonderheid tot Gelderland" in deel VII der „Bijdragen en Mededeelingen" van „Gelre".

Op een andere plaats in het Geldersche grensland zien wij een dergelijken strijd. De heerlijkheid Borculo was langen tijd een twistappel tusschen de hertogen van Gelre en de bisschoppen van Munster. Het was op grond van oude aanspraken op Borculo, dat Christoffel Bernard van Galen, bisschop van Munster, in 1653 die heerlijkheid en onderscheidene plaatsen in Twente bezette, en zich in 1672 aansloot bij het aanvallend verbond dat Lodewijk XIV tegen de Republiek had gevormd. Ook de toetreding van Maximiliaan Hendrik, keurvorst van Keulen, tot dat verbond, was aan grensgeschillen toe te schrijven. Het was de toen nog altijd voortdurende bezetting van Wesel en Rijnberg door de Staten-Generaal, die hem tot onzen vijand maakte. De keurvorst kreeg bij den vrede zijn zin en herkreeg de bezette steden, maar de bisschop, ofschoon hij Borculo eenigen tijd bezet had weten te houden, moest voor goed van zijne aanspraken op die heerlijkheid afzien. In 1726 kocht een Duitscher, de Graaf van Flodorf-Wartensleben, de heerlijkheid, later kwam zij aan den Poolschen Prins Adam Czartorinski; eerst in 1777 geraakte zij in het bezit van het huis van Oranje, dat er thans nog de heerlijke rechten uitoefent.

Een andere, nu Duitsche grensplaats, het oude stadje Anholt, was tot in de 17e eeuw Nederlandsch. Het behoorde sedert de 14e eeuw aan het geslacht der Bronckhorsten. Jacob van Bronckhorst Batenburg en Anholt koos in den strijd tusschen Karel van Engeland en den keizer de zijde van dezen laatsten, hetgeen hem kwam te staan op het verlies van zijn slot en stad, terwijl hij zelf gevangen genomen werd, zooals op een der poorten van het kasteel nog te lezen staat:

Karel Hertog van Gelder stolt
Nam Jacob van Batenburch Anholt.

Hij kreeg Anholt nooit terug. Het werd afgestaan aan een zijner neven, Herman van Bronckhorst. Deze teekende weliswaar de Unie van Utrecht, maar verliet spoedig weer onze zijde. De laatste Bronckhorst van Anholt sneuvelde in 1581 voor Lochem. Zijn kleindochter huwde met den Duitschen vorst von Salm Salm, aan wien de heerlijkheid tot heden behoort. Weliswaar protesteerde Anholt telkens over zijne ontscheuring aan het oude Geldersche gebied, maar zonder baat.

In het Zuidelijk deel van Gelre lag, tusschen de Geldersche en Kleefsche landen ingedrongen, het graafschap Bergh, welks graven hun stamslot hadden te 's Heerenberg en hun jachtslot op den Montferland. Sedert Oswald I, graaf van Bergh, in 1486 tot Rijksgraaf was verheven, stonden de graven van Bergh in rechtstreeksche betrekking tot den Duitschen Keizer en hadden met de Geldersche vorsten niets meer te maken. De graven van Bergh hadden ook rechten op Emmerik en meer andere plaatsen die thans tot Duitschland behooren. Dit gravengeslacht, dat in onze geschiedenis een groote rol heeft gespeeld, stierf in 1712 uit en hunne landen kwamen toen aan het huis Hohenzollern-Sigmaringen. De heerlijkheid, het slot en de gronden zijn tot heden het eigendom van een lid der Duitsche keizerlijke familie, hoewel Bergh staatkundig tot Nederland behoort.

In het tegenwoordig Duitschland lagen voorheen drie hertogdommen, die met het hertogdom Gelre in nauw contakt stonden, en die eerst in den Franschen tijd zijn opgeheven. Het hertogdom Kleef lag tusschen Gelre en Opper-Gelre ingeschoven, en strekte zich uit aan beide zijden van den Rijn, Zuidwaarts volgde daarop aan den rechter Rijnoever het hertogdom Bergh. Op den linker Rijnoever tusschen het Maasdal en den Rijn, van welken het door het bisdom Keulen gescheiden was, lag het hertogdom Gulik.

Kleef strekte zich sedert de 14e eeuw uit tot voorbij de Lippe, en had als tweede hoofdstad de sterke vesting Wesel, die voorbestemd was in de 16e en 17e eeuw de voorburg van het protestantisme in Rijnland te worden.

Tot de Gulikssche landen behooren o.a. de nu Nederlandsche plaatsen Sittard, Susteren, Tegelen e. a., die eerst door het Weener Congres bij Nederland werden gevoegd.

In 1609, toen Johan Willem, hertog van Kleef stierf, en de twee vorsten die aanspraak op dit gebied maakten, Johan Sigismund, keurvorst van Brandenburg en Wolfgang Willem van Paltz-Neuburg, het niet eens konden worden, legden de Staten-Generaal beslag op een groot gedeelte van het Kleefsche land, vooral met de bedoeling om te beletten, dat de Spanjaarden zich daar nestelden. In Kleef, Orsoy (ten Zuiden van Wesel), Rijnberg, Gulik en Wesel lag toen Staatsche bezetting. Reeds vroeger hadden onze troepen strooptochten in het Kleefsche gebied gedaan. Bekend is in dit opzicht de heldhaftige tocht van Adolf van Nassau (zoon van Jan van Nassau) in 1608, waarbij hij sneuvelde in een gevecht tegen de Spaansche bezetting van Rijnberg. Zijn graf is in de St. Stephanuskerk te Nijmegen. Nadat het hier bedoelde gebied in 1609 door de Staatschen was bezet, moesten zij Gulik en Wesel achtereenvolgens weer aan Spinola afstaan. In 1629 echter, terwijl Frederik Hendrik den Bosch belegerde en de in het nauw gebrachte stad telkens van uit Wesel hulp ontving, zond de Stedendwinger Otto van Gent, heer van Dalem (een onvervalscht Geldersch-man), van uit Emmerik op Wesel af. Deze overrompelde de stad en zij kreeg weer een Nederlandsche bezetting.

Eerst het Düsseldorfer Vergleich van 1624, waarbij de erfenis van Kleef geregeld werd, bracht eenige stabiliteit in den toestand van de aan Gelderland grenzende Duitsche Rijnlanden, maar later zetten eerst de veroveringsoorlogen van Lodewijk XIV, vervolgens de coalitie-oorlogen van den revolutie-tijd en daarna de Napoleontische oorlogen weer alles op losse schroeven en brachten herhaaldelijk veranderingen in het grensgebied teweeg, nu eens bijeenvoegende wat jaren lang gescheiden was geweest, dan weder vaneen scheurende wat langdurig samen had geleefd. Eerst door het traktaat van Kleef in 1816 werd het verstoorde evenwicht weer hersteld, en hoewel er ook later nog verschillende particele grenswijzigingen plaats hadden, bleef de toen vastgestelde regeling ook na dien tijd in hoofdzaak bestaan. Het is pas sedert dien tijd, dat Zevenaar, Huizen, Gennep, Duiven, Groesen, Loo, Lobith, Kekerdom en verscheidene andere plaatsen uit het vroegere Kleefsche gebied tot ons land behooren.

Het spreekt wel van zelf, dat deze voortdurende aanraking tusschen de bewoners van het land aan deze en aan gene zijde van wat nu de Duitsch-Nederlandsche grens is, in hooge mate medewerkte tot gemeenschappelijkheid van denkbeelden. Dit is te meer het geval daar de zelfstandigheid der afzonderlijke gewesten, het ontbreken van een gemeenschappelijke band die de onderscheidene staten en staatjes hetzij aan deze, hetzij aan gene zijde van de nu bestaande grens, met elkaar verbond, hen in hunne gevoelens tegenover de Duitsche naburen even vriendschappelijk of onvriendschappelijk plaatste als tegenover hunne Nederlandsche. Voor den Geldersman was eeuwenlang een Munsterscher even goed een vreemde of naburr — al naar men het nemen wil — als een Utrechtsche; de bewoners van Kleef, Meurs, Berg en Gulik stonden hem even na als die van Overijsel of Drente en nader dan die van Holland, Zeeland, Friesland of Groningen. Eerst de gemeenschappelijke nationale band waarin Karel V de Nederlandsche gewesten vereenigde, en die in den 80jarigen oorlog door den ouder strijd en lijden veroverden gemeenschappelijken regeeringsvorm allengs werd versterkt, bracht eindelijk een werkelijke scheiding teweeg tusschen de Nederlandsche en de Duitsche gewesten. Maar zooals wij gezien hebben duurde dat proces in de grensstreek veel langer.

De streek die aldus door de hierboven besproken historische, staatkundige en geografische factoren eeuwen lang een gebied van gemengde natiosnaliteit bleef, strekt zich aan de Duitsche zijde tot voorbij Emden, Bentheim, Munster en Dusseldorf uit. Eerstgenoemde plaats kan als de uiterst Noordelijke voorpost van het Duitsche gebied, laatstgenoemde als de uiterst Zuidelijke worden aangemerkt. In Nederland vormt de lijn, getrokken over Groningen, Zwolle, Amersfoort, Utrecht en Culemborg de Westelijke grens er van.

Heeft in den tijd die ons hier bezighoudt, d. i. van ongeveer het midden der 14e tot het laatst der 17e en misschien nog wel een eindweegs in de 18e eeuw, in dit gebied een eigen beschaving gebloeid, onderscheiden van die welke men, zonder al te angstvallig aan de geografische begrenzing van deze streek vast te houden, daar buiten aantreft?

Het is niet gemakkelijk, op die vraag een tot in alle onderdeelen nauwkeurig antwoord te geven. En zelfs is het, met het oog op de groote gapingen die er in de kunstgeschiedenis van dien tijd bestaan, aan ernstigen twijfel onderhevig, of daarover wel ooit het volle licht zal worden verspreid. Maar er zijn toch nu reeds enkele verschijnselen aan te wijzen, die in dit opzicht zeer merkwaardig zijn.

Vooreerst dan is het zeker, dat in de hier aangeduide streek vrijwel eenzelfde taal werd gesproken.

Huet, die er in zijn Land van Rembrandt, naar aanleiding der werken van den bekenden Joannes Murmelius, over schrijft, zet de Oostelijke en Westelijke taalgrens zelfs nog verder uit elkaar. Sprekende van diens schoolboek „Pappa", [1]) een boekje met korte samenspraken in het Latijn met de Nederlandsche vertaling er onder, merkt hij o. a. op, dat men uit deze dialogen kan opmaken, dat te Munster en te Keulen, te Deventer en te Alkmaar, overal in Nederland en West-Duitschland waar het schoolboek van Murmelius bij het elementair klassiek onderwijs in gebruik was, eenzelfde idioom, eenzelfde volkstaal bestond. Hij haalt daarvan eenige staaltjes uit de Nederlandsche volzinnen van het boekje aan, en het is inderdaad verrassend, hoe sterk de taal waarin zij zijn uitgedrukt, op het tegenwoordige grensdialect gelijkt. „Mijn broer und ick hebben voor eyn half iaer ein luchtige kamer om twelf schilline gehuert." — „Ik heb Peter notiirt der irreverencién: want hi voer einen pryester sinen hoet niet afgenomen en heft." — „Het en si sack dat du mi gelie sals doen, ic sal dit cruisken dich vor den cop werpen. — „Ein mensche is gelick als een bruiken opgelopen in den water", enz.

Murmelius, de schrijver van deze handleiding voor de leergrage of niet leergrage jeugd was rector aan de Latijnsche school te Alkmaar tot dat in het jaar 1517 de stad door de benden van Karel van Egmond, den laatsten Gelderschen hertog, uitgeplunderd en in brand gestoken werd, waarbij ook zijn Latijnsche school en zijn boekerij in de vlammen opgingen. Hij werd toen rector van de school van het fraterhuis te Munster, en later te Deventer. Hij zelf was uit de Geldersch-Duitsche streek, nl. uit Roermond, de hoofdstad van het Overkwartier geboortig.

Trouwens niet alleen de spreek- en schooltaal, ook de officieele taal der acte-stukken van dien tijd gelijken treffend op het dialect dat tegenwoordig in den Gelderschen en Overijselschen Achterhoek wordt gesproken.

„Wij Scepenen ende Raet in Campen doen kont allen luden in desen brieve, — lezen wij in het contract dat de stad Kampen in 1369 voor den bouw der St. Nicolaas- en der L. Vrouwenkerk met Mr. Rutgher van Ceulen sloot — dat wi ontfanghen hebben meister Rotgher van Colen tot eenen werremeister Sante Nyclaes kercken ende Onser Vrouwen kerken onser stat de tho leysierne ende to berichten," enz.

Dat klinkt als een mengelmoes van Hollandsch en Duitsch. Het Hollandsche element zou men in Kampen sterker, het Duitsch zwakker verwachten wegens de ligging der stad, ver van het centrum der hier bedoelde streek en meer blootgesteld aan invloeden uit Holland. Erger Duitsch luidt de volgende aanhef van een ten jare 1407 aangegane overeenkomst tusschen Reinald, hertog van Gulik en Gelre en graaf van Zutphen, en den pastoor van Hattem over de aanstelling van een priester op 's hertogen kasteel in de stad.

„Wy Reynalt bi der gnaiden Gaidz hertoge van Gulick ende van Gelre ende greve van Zutphen doin kont allen luden mit desen apenen brieve, dat want wij in die eir Gaidz, Onzer Lieven Vrouwen Synre moider, ende des heiligen Sente Jorys hoirs martelers, omme unser alderen, voorvaderen, den Got allen gnaide, ende omme onze, onzer erve ende nacomelingen zielen selicheyt, zijn averkomen ende geordiniert hebben", enz.

Men zal misschien opmerken, dat deze stukken dateeren uit betrekkelijk vroegen tijd. Welnu in later eeuwen werd de taal er niet zuiverder Nederlandsch op.

In 1504 sluiten twee Graafschapsche edelen, Henrick en Bernt van Hackfort een boedelscheiding. In den aanhef doen zij „semenlijken kunde, dat wij (zij) enen vruntliken scheyt ind deylinge geholden hebben", en er wordt bepaald, „dat Henrick ind Bernt solen holden oer eygen ind horygen, ind synsher lude nae older gewonten desser twyer hose".

De keur van het Kramersgilde of Kremerenampt (deze laatste naam is uit het oogpunt der taal óók karakteristiek) in 1389 te Nijmegen uitgevaardigd, bevat o.a. de bepaling: „dat nyemant onder den Baegh (de Kerkboog op de Markt te Nijmegen) an den Roister (het ijzeren hek) up den vier Hochtijden, onzer lieven Vrouwendaghen, up Sondagen, up Apostcldaghen kremerij veill halden en sall, noch ook gebranden wijn, noch geinrchanden commanschap" enz.

Deze aanhalingen zijn genomen uit geschriften en plaatsen die dicht bij de tegenwoordige grens liggen, zal men kunnen tegenwerpen. Welnu, wij zullen ons wat verder van daar verwijderen.

De rekeningen der boutrichters van het Speulder Bosch, in de 15e en 16e eeuw bij Harderwijk gelegen, bevatten in 1587 de mededeeling: „Anno 1587 is daer mit gedeelt doerch de roefferij van ruter ende knechten". En nog in

[1]) Joannes Murmelii Ruremundensis cui titulus Pappa. Keulen 1513. Deventer 1514, Lubeck 1515, enz. enz. (Huet, Land van Rembrandt, 1e deel, bl. 249.

de 17e eeuw, 1613, vinden wij vermeld: „Den 8 Octobri, als wij holtrichteren int boss waeren om te zien off die Speulder, Holderper ende Dryer verckens om het boueck (beukenoten) te crijgen de jong opgeslagene eycken loetges opwroteden", enz.

Niet minder gemengd en met een grooter gehalte aan Duitsch is de taal waarin een pardon vervat is, dat in 1588 werd verleend aan een doodslager te Hattem: „Und iss demnegt int gerecht erschenen die vorscreven mr. Hanssen, veldtschierder, und voer die erzeigte genade het ersaeme gerichte onderdienigst und am hoegsten midt aller ehr erbietongh bedanckt", enz.

Aan het hof te Arnhem en in de kanselarij des hertogs werd niet beter Nederlandsch geschreven, om te zwijgen van de spreektaal, die nog wel wat erger zal zijn geweest. Een vrijgeleide, op 28 Juni 1520 door hertog Karel toegezegd aan allen die ter bedevaart naar het heiligdom van St. Anna te Hattem willen gaan, begint met een aanhef, welke nu mogelijk nog uitheemscher klinkt dan die van het zooeven medegedeelde stuk van zijn voorganger Reinald: „Wij, Kairle van der gnaden Gaids hertoughe van Gelre und van Gulick und greve van Zutphen doen kond, soe wij verstaen, durch verhenkenisse des almeghtighen Gaids, vermits etzliche heyligdom van der heyliger moder sente Anna", enz. Het stuk eindigt met de verzekering: Dit is onze ernste wille und meynonghe. Sonder argbelist Oirkonde onss gewoentlicken handteykens hijrop gesath, enz.

Trouwens, zelfs na het einde van het huis van Egmond, onder het bestuur van Filips II in 1557, kon een brief van het Hof van Gelderland aan Emanuel Philibert, hertog van Savoye, onderteekend door den kanselier des keizers, de kanselarij te Arnhem verlaten, waarvan de titel luidt: „Den durchluchtigen, hoichgeboren fursten und heeren Emanuell Philibert, hertougen tho Savoye, princhen tho Piedmont", enz. enz. [1] Dit alles wijst op een sterken invloed die de Duitsche taal op de Nederlandsche uitoefende in de hier bedoelde streek.

Naast de staaltjes van Duitschklinkend Nederlandsch mogen de volgende van Nederlandsch klinkend Duitsch uit de streek aan gene zijde der tegenwoordige rijksgrens vermelding vinden.

In 1529 sloot het kapittel van de St. Victorskerk te Xanten met den schilder Bartholomeus de Bruyn een contract voor het schilderen van altaarstukken voor die kerk. De aanhef luidt: „To weten dat die werdighe Here van dat Capittel der Kerken tot Xanten met den ersamen Meister Bartholomeus Bruyn, Meelre, Burger tot Cölne, guetlich averkomen und verdragen syn in maaten hier nae beschreven," enz.

In 1486 schrijft Johan, hertog van Kleef aan burgemeester en raden der stad Keulen een brief, die als volgt begint: „Eirsame guede vrunde. Die eirbere deken ind capittel der kerken sent Victor byunen onser stat Xanctен hebn ons nu to kennen doin geven, woe dat eyn uwer stat borger ind ingeseten, gebeyten Gerhart van Loymer steenmetzer, ter tiet eyn verdinge mittem werckmester derselver kerken angegain is," enz. [2]

Dit epistel uit de kanselarij van den Kleefschen hertog is, zooals men ziet, in beter Nederlandsch gesteld, dan die welke uit de kanselarijen der Geldersche hertogen voortkwamen.

[1] De hier aangehaalde stukken vindt men meerendeels in hun geheel afgedrukt in de Bijdragen en Mededeelingen van „Gelre".

[2] De beide laatste voorbeelden zijn ontleend aan Beissel „Die Bauführung des Mittelalters", Freiburg i. Br., Herder, 1889.

En wat zegt men van de volgende topografische beschrijving uit het Stadtrechtsbuch van Goch, anno 1705: „Toren, zoo voor desen in der stadt muyren syn gemetselt geweest: van de Voschpoort aaar de L. Vrouwe poort gaende is geweest der Polvertoren; by die poort in der stadtsmuyre, daer men inde haven gact, ende waterley tusschen Hendrich van Halekeloms en Claes Janssens Koolhaven aldaer inde stadt gelegen, is loopende; alwaer de halve ronde van den gemelde Polvertoren nu anno 1705 noch te sien in de stadtsmuyre."

Dit Nederlandsch uit een toen reeds Duitsche stad overtreft in zuiverheid verre het Nederlandsch der straks aangehaalde stukken van Gelderschen oorsprong. Zoo is het ook gesteld met het volgende zuiver inheemsche aan een later beeldenstorm herinnerende opschrift van drie kwart eeuw vroeger, dat op een bord van het kleermakersgilde in de kerk te Goch wordt gevonden:

Als Maurits Goch won met vechtende hande
Sagh men d'altaren en belde verbrande
Dus hebben die giltbroers andren t'exempel
Dit altar herbouwt in desen tempel. 1631. [1])

Trouwens ook nu nog wordt het Nederlandsch in het Kleefsche land, tot Wesel toe (d. i. dus de gansche streek die zoo lang onder suppremátie bleef) nog verstaan, door de volksklasse zelfs gesproken, en een enkele maal zelfs geschreven. [2])

Ten opzichte van de taal is dus een *wederkeerige* invloed te constateeren. Het Nederlandsch werd vermengd met Duitsch, het Duitsch met Hollandsch. Het resultaat van beide vermengingsprocessen was een taal die het meest gelijkt op het tegenwoordige grens-dialect.

Op het gebied van het wetenschappelijk onderwijs en de opleiding in de vakken van kunst en techniek schijnen invloeden gewerkt te hebben, die *niet* wederkeerig waren, maar zich van Oostelijk Nederland uit — Deventer en andere nader te noemen plaatsen — in verschillende richtingen naar buiten deden gevoelen.

Het is een weliswaar nog niet genoeg opgehelderd, maar niettemin zeer opmerkelijk samentreffen, dat juist het gebied dat ons hier bezig houdt, hetzelfde is, waarin zich in hoofdzaak de werkzaamheid beweegt van de Broederschap des Gemeenen Levens, door Geert Groote (1340—1384) te Deventer gesticht, en dat die werkzaamheid juist in denzelfden tijd valt.

Het is waar, de broeders hadden ook fraterhuizen in de Zuidelijke Nederlanden en in Holland. Maar deze hebben voor het meerendeel een kwijnend leven geleid. Hunne bloeiendste stichtingen waren de fraterhuizen met de daaraan verbonden scholen te Deventer, Zwolle, Amersfoort, Hulsbergen (bij Hattem), 's Hertogenbosch, Doesburg, Groningen, Harderwijk, Nijmegen, Albergen (bij Ootmarsum), Emmerik, Munster, Keulen, Wesel, Osnabruck, Herfort (in Munsterland),

[1]) De beide laatste vindt men in Paul Clemen: Die Kunstdenkmäler des Kreises Kleve, Dusseldorf, L. Schwann. 1892.

[2]) Typisch is in dit opzicht het volgende opschrift op een uithangbord van een oud-roest, dat ik onlangs te Xanten aantrof:

Ek koop
Lompe Knök
en
Alt Iser.

Ieder zal moeten erkennen, dat dit „Duitsch" meer op Nederlandsch gelijkt dan het dialect van menig Zeeuwsch of Groningsch stadje of dorp.

het klooster Windesheim (bij Zwolle) en andere inrichtingen van dien aard, bestemd tot geestelijk refugium voor diegenen der broeders, welke het stille kloosterleven verkozen boven de voortdurende aanraking met de buitenwereld, welke het lot en de taak was van de bewoners der fraterhuizen.

De eerste dezer stichtingen, het fraterhuis te Deventer, werd omstreeks 1375 gesticht, nadat Geert Groote reeds minstens een total jaren in de richting die later door het onderwijs in de door hem te stichten scholen gevolgd zou worden, was werkzaam geweest. Die te Zwolle werd in 1384, die te Amersfoort in 1388, te Hulsbergen in 1407, te Doesburg in 1405, te Emmerik in 1467, te Nijmegen in 1475 opgericht, om slechts enkele te noemen. De meeste gingen ten tijde van de hervorming of kort daarna te gronde. Die te Deventer in 1591; zij werd toen gevoegd bij de Illustre School. Die te Zwolle in 1590, te Hulsbergen in 1587, te Doesburg in 1571, te Harderwijk in 1572; deze ging later over in een school voor Hervormde predikanten. De school te 's Hertogenbosch hield het uit tot 1623, die te Munster tot 1647 tot zij bij de bisschoppelijke kweekschool werd gevoegd; die te Wesel in het begin der 18e eeuw. Alleen de Emmeriksche school overleefde die eeuw, zij werd eerst in 1811 opgeheven.

De meeste geleerden die deze scholen voortbrachten, of die er als leeraren onderwijs gaven, waren uit de hier besproken streek. Geert Groote, de stichter der broederschap, was gesproten uit een deftig Deventersch geslacht; zijn opvolger Florentius Radewijns was vicaris der St. Lebuinuskerk te Deventer; Joannes Cele, achtereenvolgens schoolhoofd te Arnhem en Zwolle, was een Zwollenaar; Egbert Ter Beek of Torrentinus was geboren te Wijhe; de geleerde Alexander Hegius stond achtereenvolgens aan het hoofd der fraterscholen te Wesel, Emmerik en Deventer; de ons reeds bekende Joannis Murmelius was uit Roermond; Johan Wessel Gansfort uit Groningen; Hendrik Aluys, de stichter der fraterhuizen te Munster, Keulen, Wesel en Osnabruck, uit Munster.

En welk een kijk op de herkomst der geleerden en leermeesters in allerlei vakken van die dagen en op de geografische verspreiding der leerlingen van de fraterhuizen geven ons niet reeds de namen van de aan de scholen verbonden leeraren en broeders: Johannes en Gerard Zerbolt van Zutphen; Joannes van Gulik; Joannes Sintius van Delden; Hendrik van Amersfoort; Johannes Venrados (van Venray in Limburg); Gerard, Albert, Gerard Scadde en Gilbert, allen met den bijnaam van Kalkar of Kalkariensis, eveneals Geert Groote's leermeester en biechtvader te Parijs, Hendrik Aeger, gezegd Kalkariensis; Diderick- en Hendrik van Herxen (bij Zwolle); Pieter van Afferden (bij Gennep); Johan van Munster; Joan en Joan Bode van Goch; Goswinus van Halen (Limburg); Reinier van Winsum; Henricus Sedulius- en Joan van Kleef; Lubbert van Meppen (Hannover); Hendrick van Xanten; en niet te vergeten de beroemde Thomas à Kempis en zijne broeders Joannis en Gerbelinus van Kempen (in de Rijnprovincie ten O. van Venlo.)

De vraag of van de fraterhuizen en hunne scholen ook invloed is uitgegaan op de bouwkunst is bij de gebrekkige kennis, waarover wij aangaande de praktijk van het werk der broeders te beschikken hebben, niet volledig te beantwoorden.

Dat zij zelf op het terrein der bouw-, klein- en sierkunst werkzaam waren, weten wij intusschen met zekerheid. Voor de uitvinding van het drukken werd in de fraterscholen de schrijfkunst beoefend, en na die uitvinding vestigden de broeders op onderscheidene plaatsen drukkerijen. Diegenen der fraters, welke de schrijfkunst niet verstonden, of zich niet uitsluitend met de studie bezig hielden, legden zich op handwerken toe en oefenden die in het belang der broederschap om niet, en voor anderen voor geld uit. Onder hen waren er, die als timmerlieden, metselaars, geelgieters, steenhouwers hun brood verdienden; anderen boonden boeken in, verluchtten die inwendig met miniaturen of initialen, versierden ze uitwendig met kunstig bewerkte banden.

De broeders van Windesheim bouwden zelf hun klooster en kerk. Van den eersten prior dezer stichting, Hendrik Klingebijl van Huxaria (Höxter aan de Weser) lezen wij: „In weerwil van zijn hooge jaren waren bijl, hamer en truweel voor zijne handen niet te zwaar, toen het er op aankwam, om den opbouw van het klooster te voltooien, en was hij zelfs niet achterlijk in het vervaardigen van kruiwagens, sleden, ladders en andere werktuigen, dienstig voor de betimmering, en volijverig tevens in het afschrijven van uitgezochte handschriften [1]." Het fraterhuis te Hildesheim was in de laatste helft der 15e eeuw ontaard in een soort van geestelijke fabriek, waar men behalve voortreffelijk „Maartsch bier" ook misboeken, kasuifels, koorkleederen enz. vervaardigde. In het onder de Windesheimsche kloosterorde staande klooster Vredesweel bij Noordhorn (Oost Friesland) waren de kloosterlingen onvermoeid bezig met timmer- en metselwerk. Te Gaesdonck bij Goch bouwden de broeders hun eigen kloosterkerk. Bouwmeester daarvan was Johan van Broekhuizen, regulier kanunnik van Windesheim, door de broeders van Gaesdonck ± 1406 opzettelijk tot prior gekozen, wijl hij als goed architect bekend stond. Hij had zijn sporen verdiend met den bouw van het koor aan de vroeger gestichte kloosterkerk te Windesheim. Hendrik Schildeken, conventbroeder te Kersendonck, in de metselkunst zeer bedreven, bouwde de nieuwe kloosterkerk aldaar. Met een anderen broeder bouwde hij het klooster Bethlehem te Leuven. Ook de kerk te Zevenbergen, door de broeders gebouwd, was bijzonder fraai. Verder vinden wij nog gesproken van broeder Reinier de Beer, die knap was in het slaan van gewelven.

Het is dus zeker, dat ook de bouwkunst bij de broeders beoefening vond. In aanmerking genomen het legio fraterhuizen, scholen en kloosters, dat door de broederschap werd gesticht, moet ook op dit gebied wel zekeren invloed naar buiten op de beoefening der architectuur en der andere beeldende kunsten van hen zijn uitgegaan, al is het niet mogelijk, dien invloed scherp te omlijnen.

Vatten wij tezamen wat in dit hoofdstuk is behandeld, dan komen wij tot de conclusie, dat de landen binnen de breede strook die gelegen is tusschen Munster en Utrecht, met Keulen en Groningen als uiterste grensposten in het Zuiden en Noorden, in het staatkundige aan de zelfde lotgevallen onderworpen waren, dat er een taal gesproken werd, en dat een duidelijk aan te wijzen wetenschappelijke strooming — al kunnen wij niet in alle bijzonderheden nagaan hoe, — bevruchtend op dit gebied heeft gewerkt.

De bewoners van dit gewest zouden, indien een machtig veroveraar dit gebied aan zich had kunnen onderwerpen,

[1]) Delprat. Verhandeling over de Broederschap van G. Groote blz. 216.

genoeg gemeenschappelijks in taal, zeden, gewoonten en denkwijze hebben gehad om eene afgeronde natie te vormen; het was de geboorteplaats niet alleen van een scherp omlijnde wetenschappelijke beweging welke zich ook tot sommige kunsten uitstrekte, en die er inbeemsch was, maar bovendien het terrein waar de beginselen van die wetenschap en die kunst praktisch in toepassing werden gebracht.

Genoeg gegevens om ook een eigen kunststijl voort te brengen, die, zooals wij in het volgende zullen zien, er dan ook inderdaad zijn opkomst, haar bloei en verval heeft gehad.

IV. KARAKTERISTIEK VAN DEN GELDERSCH-DUITSCHEN BOUWSTIJL.

De hoogste bloei van de Gothische bouwkunst in Duitschland valt ongeveer samen met de eerste helft der 14e eeuw.

In Frankrijk, het geboorteland der Gothiek, was de bloeitijd toen al $\frac{1}{2}$ eeuw voorbij. Het groote moment in de Fransche Gothiek was de inwijding van den dom te Chartres in 1260, in de Duitsche Gothiek die van het koor van den Keulschen Dom in 1322.

De Gothieke bouwkunst was in haar oorsprong en wezen een kerkelijke kunst. Het kan ons niet verwonderen, dat zij, toegepast op burgerlijke gebouwen, iets van het karakter van den kerkbouw daarop overbracht. En te minder kan dit het geval zijn, waar die toepassing samenvalt met den tijd van haar grootste kracht en zuiverheid, toen de weelderigheid nog niet ontaardend of verslappend had gewerkt, maar de idee die hare bouwmeesters aanvankelijk bezielde, met volle duidelijkheid uit hare bouwwerken sprak.

Het is uit dien tijd, dat wij op verschillende plaatsen in het Geldersch-Duitsche gebied een reeks burgerlijke gebouwen van verschillenden aard, bestemming, beteekenis en uitrusting zien ontstaan, die zijn aan te merken als de eerste voorposten van den bouwstijl, welke na verloop van tijd karakteristiek voor deze streek zou worden.

De bouwkunst had hier vóór dien tijd nog weinig gelegenheid gevonden hare krachten aan gebouwen van burgerlijke bestemming te beproeven. Houten huizen waren er toen nog algemeen. De steden waren nog in hun eerste opkomst, en gelieken over het algemeen genomen nog sterk op groote dorpen. In de burgerij begon het besef van eigen kracht te ontwaken; de tijd die de behoefte aan ruime gilde- en raadhuizen zou doen ontstaan, lag hier nog in de toekomst. Buiten den geestelijken stand was alleen de adel van beteekenis; en alleen aan de kasteelen der edellieden had de bouwkunst tot nog toe kunnen toonen wat zij op ongewijd terrein vermocht.

Doch de onrust der tijden belette haar, in die richting hare volle vlucht te ontplooien. Bij den kasteelbouw toch stonden de eischen van verdedigbaarheid op den voorgrond. Ieder slot was een vesting, met muurwerk, wallen en grachten omringd, temidden waarvan het gebouw of de complex van gebouwen stond, die voor bewoning bestemd waren, maar die tegelijkertijd het sterkste gedeelte moesten vormen, daar zij in geval van nood de laatste toevlucht der bewoners vormden. In verband met die bestemming zien wij stevige torens aangebracht, zoowel tot verdedigingsdoeleinden als tot uitkijk bestemd, en met het oog op de bestemming veelal aan de hoeken van het gebouw geplaatst, om naar twee kanten te kunnen uitzien. Verder zien wij het muurwerk zoowel van de torens als van de overige gebouwen met gekanteelde tinnen voorzien, waarachter de verdedigers zich konden verschuilen en in de hoogere verdiepingen op verschillende punten schiet- of werpgaten aangebracht, waaruit de vijand kon worden bestookt. De deuropeningen waren als poorten behandeld, de vensters klein.

Dit bouwtype, in de steden overgebracht door die edelen, welke daar hunne burchten, kasteelen of versterkte woningen bezaten, werd door de opkomende burgerij op bescheiden schaal nagevolgd. Natuurlijk werd de torenconstructie als kostbaar en voor den gewonen burger vrijwel overtollig, daarbij al spoedig losgelaten. Voor het overige evenwel werd het kasteeltype in hoofdzaak overgenomen. Voorbeelden daarvan leveren ons eenige huizen uit de 14e eeuw te Kalkar (plaat I), een huis uit den Hanze-tijd te Wisby op Gothland (plaat I, waarover later meer), het oude stadhuis te Zwolle (Fig. 4), de z. g. Kommandantur (het slot der hertogen van Kleef) te Wesel, en andere.

Aan dit eenvoudige woningtype, gelijkend op miniatuurkasteelen, uit het altijd onveilige platteland overgeplaatst in de niet altijd veilige stad; naast elkander opeengedrongen in de nauwe en hoehtige straten; opgebouwd uit zwaar muurwerk, waarin slechts kleine lichtopeningen zijn aangebracht, afgewisseld door een rond gat daar en een gleuf ginds; hier zijn spitsen, uitgetanden of trapvormigen gevel, elders zijn lange zijde met een gekanteelde borstwering voorzien naar de straat toekeerend; — aan dit woningtype gaat nu de tot vollen bloei gekomen Gothiek, de kerkelijke bouwkunst bij uitnemendheid, hare aandacht en hare krachten wijden.

Kan het ons verwonderen haar daarbij een forschen greep te zien doen uit den overvloed van constructie- en versiering-motieven, die zij tot dusverre op de gelukkigste wijze bij den kerkbouw had aangewend?

Een drietal daarvan vragen direct de aandacht, omdat zij het zijn, die het karakter der nieuwe toepassing zullen bepalen. Het zijn: voorerst de pinakels of fialen die in de kerkelijke bouwkunst de contreforten bekronen; verder de lisenen, die reeds in de Romaansche bouwkunst dienden tot zijdelingsche versterking der muren en die het origine vormen van de latere Gothieke contreforten; en eindelijk de groote verdiepte muurvlakken, aanvankelijk tusschen de lisenen ingesloten, en later als reusachtige blinde kerkramen behandeld, die geheel of gedeeltelijk met maaswerk zijn gevuld.

Deze drie motieven hebben een nadere verklaring noodig.

Voorerst dan de pinakels, fialen of fioelen.

In de kerkelijke Gothiek deden deze dienst, aanvankelijk als afdekkende, later als bekronende motieven. Deze ontwikkeling is een zeer natuurlijke. De contreforten, de verschillende verdiepingen der schraagpijlers, de hoofdpijlertjes der balustraden, kortom alle zuil- of pijlervormige, vrij eindigende bouwdeelen werden door de vroeg-Gothiek met dubbel lessenaarvormige kappen (ezelsruggen), afgedekt tegen inwatering. Oorspronkelijk zeer eenvoudig van vorm en geheel als constructie-deel dienende, doen deze afdekkingen later, geheel volgens den geest der Gothiek, allengs teven als versierende deelen dienst. Het kapje wordt spitser, rekt zich uit tot een piramidaal torentje, dat op de ribben met hogels bekleed wordt en op den top een kruisbloem draagt. Een nog weelderiger versieringstijdvak vervangt het een dubbel lessenaarvormige dakje nu weldra niet door een

torentje, maar door een combinatie van meerdere. Het middelste heft zich boven de andere omhoog, de overige, soms drie, vier, ja zes en meer in getal, omringen zijn voet. Zij vormen tezamen een geheel, van zoo groote sierlijkheid, als alleen de Gothiek in staat was, uit zulke eenvoudige constructie-deelen te ontwikkelen.

De aanblik dezer fiaaltjes of pinakels, hier zich in grooter getale afteekenend tegen de lucht, daar langs de etages der pijlers en der baldakijns omhoog strevend, en toegepast in alle takken van kunstnijverheid, bepalen voor een belangrijk gedeelte het eigenaardig piramidale karakter van de kerkelijke Gothiek.

Deze fialen of pinakels worden nu in het Geldersch-Duitsche gebied door de Gothiek der 14e eeuw toegepast op de gevelversiering der burgerlijke gebouwen.

Bij sommige bouwwerken, wier buitenordonnantie was gekenmerkt door bundelpijlers die het muurwerk bekleeden, en het in vertikale velden verdeelen, heeft zij de pinakels slechts zonder meer uit de kerkelijke bouwkunst over te nemen en ze ter bekroning op die bundelpijlers te plaatsen. Dit is o.a. het geval met het stadhuis te Munster en met verschillende Gothische gebouwen aan de merkwaardige Prinzipal-Markt van die oude bisschopsstad, welke in de middeleeuwen, zooals wij gezien hebben, in zulk een nauwe betrekking tot het Oosten van ons land stond.

Bij gebouwen die ter hoogte van het dak voorzien zijn van een borstwering met kanteelrand, rekt zij de vierkante kanteelen tot torenachtige lichaampjes uit en plaatst de pinakels daar op. Langs de schuine lijnen van den gevel hecht zij ze als zwaluwnesten tegen het muurwerk, in dier voege dat zij, elkaar in opgaande lijn volgend, als torentjes boven den gevelcontrek uitsteken. De trapvorm die daardoor ontstond, sloot zich gemakkelijk aan bij de gedaante van den oud-Gelderschen trapgevel, zooals wij dien uit Emmerik, Doesburg, Arnhem, Deventer en Zutphen thans nog kennen.

Het is noodig hierbij even stil te staan.

De trapgevel had in den Gothieken tijd in Gelderland in den regel een geheel andere gedaante dan in Holland. Daar toch is hij gekenmerkt door een groot getal kleine treden, die alle vlak afgedekt zijn. In Gelderland daarentegen zijn de treden grooter, ieder hunner is niet vlak afgedekt, maar dubbel lessenaarvormig (dus met een ezelsrug). In den top, die meestal zeer breed en forsch is, zit gewoonlijk de rookgang. Vooral in Doesburg komen gevels van dezen vorm nog in vrij grooten getale voor. Zij werden blijkbaar veel minder gebruikt voor frontgevels die aan de straat stonden, dan wel als zijgevels van huizen die met hun lange zijde aan de straat uitkwamen. Omhoogstekend tusschen daken van verschillende hoogte en kleur, maken deze oude trapgevels in die schilderachtige stadjes een hoogst eigenaardigen indruk. (pl. I.) Enkele malen komen zij er ook aan frontgevels voor.

Bij dezen Oud-Gelderschen trapgevel heeft elke gevel als het ware de gedaante van een klein huisje op zich zelf. Van ter zijde gezien vertoonen zij elk een driehoekig geveltspitsje, m. a. w. zij hebben dezelfde gedaante als waarmee aanvankelijk de fialen en pinakels werden afgedekt. Toen nu echter later die afdekkingen in de kerkelijke bouwkunst den vorm van een torentje gingen aannemen, werd die verandering ook toegepast op de treden van het bovenbedoelde trapgeveltype. Doch daar het niet mogelijk was elke trede in een pinakel te veranderen, zonder den geheelen gevel te herscheppen in een opeengedrongen bundel van spitsen, plaatste men den pinakel terzijde tegen de trede aan, en trok hem naar gelang van het effect dat men teweeg wilde brengen, verder of minder ver boven den rug der traptrede omhoog.

Zoo moeten wij ons, naar ik meen, het ontstaan denken van gevels als die van het huis in de Hamburgerstraat te Doetinchem (pl. I), van de Boterhal te Zutphen (Fig. 9), van het Krümmelsche Haus te Xanten (pl. I), van het huis aan de markt te Wesel (pl. I) en vele andere.

Het lichaam, de stand, de proportien, de bekronende afdekking, de benedenwaartsche afsluiting en de versiering der pinakels gaven aanleiding tot een groot aantal variaties.

In den eersten tijd is de plaatsing gewoonlijk overhoeksch, en wel zoo, dat het benedenste gedeelte slechts voor een deel uit den muur naar voren treedt, alleen het topeinde, dat zich vrij boven de gevelvlakken verheft, vertoont het lichaam van den pinakel in zijn vollen omvang. Te Munster komt het vaak voor, dat het eigenlijke lichaam met ornamentwerk, met schroefwindingen of met ruitvormen versierd is. Daartoe leende zich vooral de gebouwen steen. In de Zuidelijke Nederlanden, speciaal te Yperen en Veurne [1]) komt het evenwel ook voor, dat de pinakels, die geheel uit gebakken steen zijn gemetseld, fraai behouwen zijn. Als voorbeeld moge dienen een hierbij gevoegde afbeelding van een gedraaid 18e eeuwsch pinakeltje aan een huis in de Rijsselsche straat nº. 79 te Yperen (pl. I.). Aan huizen in die uit architectonisch oogpunt zoo merkwaardige Zuid-Nederlandsche stad komen ook pinakels voor, die uit afwisselende lagen berg- en baksteen zijn samengesteld (o. a. Rijsselsche straat nº. 111). Elders, zooals aan het stadhuis te Anholt (pl. III) is het lichaam cilindervormig. In lateren tijd plaatste men ze met het voorvlak evenwijdig aan het vlak van den gevel. Deze plaatsing is in de 17e eeuw vrij wel regel. In de 16e eeuw wisselen beide standen af. Soms komt de overhoeksche en de aan het gevelvlak evenwijdige stand gelijktijdig aan hetzelfde gebouw voor, zooals aan het huis van 1549 aan de Zaadmarkt te Zutphen, waaraan trouwens bovendien ook nog het cilindervormige type voorkomt.

De wijze van bekroning en afdekking verschilt aanmerkelijk. Aan het oude stadhuis te Zwolle en de Kommandantur te Wesel is zij dubbel lessenaarvormig, dus al zeer eenvoudig; deze vorm is aan sommige gebouwen zoo gebruikt, dat de spitse, elders zoodanig, dat de schuine zijde naar voren gekeerd is. Aan de boterhal te Zutphen hebben de bekronende afdekkingen de gedaante van een calotje. Aan het op pl. I (rechts) afgebeelde huis te Kalkar (einde 15e eeuw) en aan onderscheidene 16e en 17e eeuwsche gebouwen zijn zij simpel gevormd uit drie lagen steenen, bovenop een, daaronder 2, daaronder 3. Aan het stadhuis te Anholt (pl. III) hebben zij den vorm van een peperbus. Het Krümmelsche Haus te Xanten (pl. I) heeft den vorm die in de kerkelijke bouwkunst het meest gezocht was, overgenomen. Aan de pinakels der Martini Münsterkirche te Emmerik (pl. I) is datzelfde type in

[1]) Het is allermerkwaardigst welk een vlucht te Veurne (Fr. Furnes) in West-Vlaanderen vroeger de techniek van het behouwen van baksteen had bereikt. Geheele Renaissance-frontons met rijk bewerkte pilasters en balusters, consoles, schelpvormen, ja zelfs twee- en driedubbele cartouches met zeer ingewikkelde krullen, aanzet- en uitsluitend uit behouwen baksteen van een eigenaardig gele kleur, treft men daar nog bij vele gebouwen uit de 16e en 17e eeuw in de meest verschieden vormen aan.

eenvoudiger vorm gebruikt. Het meermalen vermelde huis in de Hansburgerstraat te Doetinchem (pl. I) heeft, hoe eenvoudig en kunsteloos de uitrusting van dit merkwaardig gebouwtje overigens ook moge zijn, zeer fraaie pinakels, bestaande uit bundels staven, die met hogels bekleed zijn. Het spreekt wel van zelf, dat voor de bekroningen bij voorkeur van bergsteen gebruik werd gemaakt, en wel omdat juist die onderdeelen zich zoo uitstekend leenden voor ornamentecle versiering, en de zorgen daaraan besteed van zooveel invloed waren op den indruk, dien het gebouw maakte. Een voorbeeld van een zeer eenvoudig maar goed gevonden afdekkingsmotief uit de 16e eeuw levert het type, dat gebruikt is voor het huis op den hoek der Zandberg- en Meipoortstraat te Doesburg (pl. I). Den grondvorm daarvan vindt men reeds aanwezig in den gekanteelden rand rondom de torentjes op de pinakels van het Krümmelsche Haus te Xanten. Het weglaten van het torentopje geeft aan dit deel echter meer beteekenis en brengt den indruk van platte kroontjes te weeg. In de 17e eeuw treedt de versierende functie der bekroningen meer en meer op den achtergrond. Aan de hofstede „het Meyerink" te Leesten (fig. 18) bestaan zij nog uit piramidaal opeengemetselde baksteenen; later vormt een geprofileerde steenplaat de eenige afdekking.

Ook de benedenwaartsche afsluiting der pinakels werd met veel zorg behandeld. Aan huizen te Xanten en Kalkar komen als zoodanig sierlijk bewerkte kraagsteentjes van bergsteen, met maskers en lofwerk voor. Een allereenvoudigste behandeling vertoonen de afsluitsteenen van de pinakels der Zutphensche boterhal (fig. 9). Zoowel het lichaam der pinaketljes als die afsluiting zijn van gebakken steen; voor de afsluiting is een steen op eigenaardige wijze geprofileerd. Een soortgelijke vorm vertoont zich aan het stadhuis te Anholt (pl. III). De pinakels worden daar van onder afgesloten door lijstwerk dat de eigenaardige profielen van den overgangstijd vertoont; de onderste is hol en hecht zich met twee console-vormig behandelde uitloopers tegen den muur; de buitenste pinakels eindigen in drie van die uitsteeksels. Vaak komt het voor, dat het eindigen van de pinakels tegen den muur alleen wordt uitgedrukt door het afschuinen van de onderzijde.

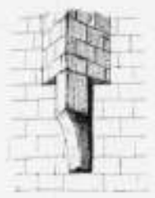

Fig. 1. Kraagsteen tot benedenwaartsche afsluiting der pinakels aan de Zutphensche Boterhal.

Horizontale banden, die over de geheele gevelbreedte of over een deel daarvan met krachtige profielen uit het muurwerk naar voren treden, spelen in den Geldersch-Duitschen stijl een groote rol, en het ligt voor de hand, dat deze banden ook werden gebezigd tot rustpunten voor de pinakels. In den regel is dat het geval met de beide buitenste, ook al hebben de andere ieder hun eigen afsluitingsmotief. Zoo o.a. aan de Boterhal te Zutphen (fig. 9), het Krümmelsche Haus (pl. I) e a. Bij andere, zooals b.v. het huis te Doetinchem (pl. I) rusten de pinakels paarsgewijze op één van die banden en is van een zelfstandig afsluitingsmotief in het geheel geen sprake. In de 17e eeuw vindt men den gevel bij de gehoorte van het eerste pinakelpaar gewoonlijk doorsneden door een forsch geprofileerden, op een haaietandlijst rustenden cordonband, waarop de pinakels worden opgevangen. Het volgende paar van de vijf pinakels die destijds het gewone getal waren, rust soms ook op dergelijke banden, zooals bv. het geval is aan de kosterswoning van de St. Lebuïnuskerk te Deventer (pl. II), aan de deftige burgerwoning (thans timmermanswerkplaats) in de Groote Overstraat n°. 85 te Deventer (pl. II) en aan de boerderij „de Arend" te Voorst (pl. III). Dikwijls evenwel zijn tot steun voor dit tweede paar een tweetal korte lijstwerken van uit den golvenden gevelomtrek tot onder de pinakels doorgetrokken, teneinde deze daarop op te vangen. De kwartronde vakken die aldus tusschen het horizontale lijstje, den pinakel en de rollaag van den gevel worden ingesloten, vertoonen soms een begin van metselmozaïek, een ornamentatie die overigens in den Gelderschen bouwstijl niet zoo veelvuldig voorkomt als in Holland. Sporen er van vindt men ook aan het afgebeelde 18e eeuwsche huis te Doesburg (pl. II) in den vorm van de vlakke banden die den gevel horizontaal doorsnijden.

Hoogst merkwaardig is de vormverandering, die de gevel ondergaat daar, waar de bekronende idee, die aan de toepassing der pinakel-versiering ten grondslag lag, is toegepast op den vlakken gevel, zonder eenig relief of voorsprong.

In het eigenaardige 14e eeuwsche huis te Kalkar (pl. I)

Fig. 2. Stadhuis te Münster (Westphalen). 1350

zagen wij die vlakke lisenijding slechts zoó diep doorgevoerd, dat de muur van boven eindigt in een gekanteelden rand. Aan het oude Hanseatische huis te Wisby op Gothland (pl. I) zijn de muren reeds aanmerkelijk uitgerekt en beginnen op pinakels te gelijken. Aan een woning die vroeger aan den Zuid-vleugel van het duivelshuis te Arnhem belendde (pl. I) en die nog voorkomt op een prent uit het midden der 18e eeuw (fig. 7) zijn zij tot verschillende hoogten

opgetrokken, en de gevel verkrijgt daardoor een silhouet van een zeer eigenaardigen vorm, waarbij de daklijn ten eenenmale niet meer in den gevel-omtrek wordt uitgesproken. Nog erger is dat het geval aan een gevel, die vroeger aan de Zuidzijde van de Groenmarkt te Zutphen stond (pl. I) en die daar, blijkens een oude prent (fig. 19), nog aanwezig was in de 18e eeuw. Men vond in dien tijd meer gevels van dien vorm op de Markt te Zutphen, zooals uit een eenigszins nauwkeurige bezichtiging van die prent blijkt. Daaruit is evenwel niet op te maken, welk het beloop van het dak was achter de zonderlinge muurmassa's die aan de eigenlijke constructie op geenerlei wijze door hun vorm uitdrukking gaven, en die als een soort van vóór-coulisse het spitse Gothieke dak dat daarachter gelegen was, verborgen in plaats van het in hun omtreklijn uit te spreken. Op de markt te Kalkar komen eenige gevels van dit vlak geconstrueerde type voor, (fig. 8) die de gevellijn eenigszins beter tot haar recht laten komen.

In den Gothieken tijd komt het herhaaldelijk voor, dat de pinakels met elkander of met het massief van den gevel verbonden worden door open maaswerk, dat den gevel als met een kanten krans omgaf. Wij zien dat o. a. aan meerdere oude huizen aan de Prinzipalmarkt te Munster en aan het veel oudere stadhuis aldaar (fig. 2). Het bovenste gedeelte van dit laatste gebouw is trouwens enkel sieraad, een sier-verdieping op zich zelve, met à jour bewerkt maaswerk, en met twee nissen, de een boven de ander, in het midden-compartiment. Een groote mate van sierlijkheid is aan dit gevel-silhouet niet te ontzeggen, maar wanneer men naar de daklijn zoekt, ervaart men dat het veronderstellen hier gemakkelijker is dan het vaststellen. Het gevelfront heeft ook hier iets coulisse-achtigs, dat met het gebouw waar het tegen aan staat, geen verband houdt.

Terloops dient hier nog gewezen te worden op den eigenaardigen onderbouw van het stadhuis en aan een menigte andere gebouwen te Munster en in de omstreken van die oude bisschopsstad. De gevel rust daar nl. op een colonnade, en daar dit over de lengte van gansche straten het geval is, wordt daardoor een overdekte zuilengang gevormd, waaronder zich op Zon- en feestdagen de pantoffelparade der bewoners en der winkels-kijkende menigte beweegt; want de meeste gebouwen van dit type zijn winkelhuizen, waarvan de winkelramen onder dien overdekten zuilengang gelegen zijn. De geheele Prinzipalmarkt is een aaneenschakeling van dergelijke gebouwen met „Lauben", zooals dit overdekte gedeelte wordt genoemd. Onnoodig te zeggen, dat deze ongewone constructie een groote mate van schilderachtigheid aan dit stadsgedeelte verleent. Ook in andere straten nabij het oude centrum der stad vindt men deze „Lauben", en aan het slot te Bentheim, dat blijkbaar onder Munstersche bouwinvloeden ontstaan is, treft men ze desgelijks aan.

* * *

De twee andere constructie-motieven, die — zooals in den aanhef van dit hoofdstuk gezegd is — door de kerkelijke Gothiek in het Geldersch-Duitsche gebied op den burgerlijken woningbouw werden overgebracht, zijn de lisenen en de verdiepte, als blinde kerkramen behandelde muurvlakken. Zij behooren bij elkander en zullen dus in verband met elkander besproken worden.

De lisenen zijn constructie-deelen die aan den Romaanschen kerkbouw ontleend werden. Zij bestaan uit vooruitspringende muurdammen, die verticaal omhoog gaan en tot plaatselijke verzwaring van het muurwerk dienen. Aan de zijbeukmuren werden zij aangebracht buiten tegen de penanten tusschen de vensters. Veelal stonden zij op sokkels, streefden tot onder de daklijst omhoog en waren daar onderling verbonden: of door enkelvoudige boogstellingen of door aaneenschakelingen van kleine boogjes, die op kraagsteentjes werden opgevangen. Dit laatste motief vormde de rondboog-, later de spitsboogfries, die een zoo kenmerkend versieringsmotief is in de Romaansche en tot ver in de Gothieke periode. Aan de betrekkelijk talrijke nog overgebleven Romaansche kerken in het Oosten van ons land en aan den Beneden-Rijn vindt men deze lisenen-constructie regelmatig toegepast, en niet alleen aan de zijbeuk-muren, maar ook aan de torens.

Dit bouwdeel is te beschouwen als de voorloóper van de contreforten, die in den lateren Romaanschen tijd en vooral in de Gothiek zulk een groote rol zullen spelen.

De ontwikkeling van de lisene tot het contrefort is zeer logisch en natuurlijk. Naarmate de Romaansche bouwmeesters er naar streefden, den bouw lichter van constructie te maken, met hooge zuilen en groote lichtopeningen, geraakte het evenwicht allengs meer in gevaar. Teneinde dat te herstellen, werden de lisenen, die tusschen de vensters tegen de muurpenanten waren aangebracht, zwaarder gemaakt. M a. w. de lisene veranderde in een tegen het muurwerk geplaatsten schraagpijler. En om de daardoor verkregen meerdere stevigheid ook dienstbaar te maken aan de bevestiging van den hoog boven de zijbeuken en den kooromgang uitstekenden hoofdbeuk, werden die schraagbogen door middel van luchtbogen die de daken van den zijbeuk overspanden, in verbinding gebracht met den hoofdbeukmuur. Daartoe moesten de schraagpijlers hooger opgetrokken worden dan tot aan de daklijst. En zoo ontstond uit de vereeniging van de luchtbogen met de tot schraagpijlers verzwaarde lisenen het samenstel dat wij kennen onder den naam van contrefort. Het spreekt wel van zelf, dat zij den hoofdbeuk ontmoetten ter plaatse waar de zijwaartsche druk der hoofdgewelven het zwaarst was; en dit strookte met de geheele constructie, daar de lichtopeningen in de zijbeukmuren correspondeerden met de openingen die in den binnenbouw aanwezig waren tusschen de pijlers welke den hoofdbeuk van de zijbeuken scheidden, zoodat de lisenen en schraagpijlers op hun beurt correspondeerden met de plaats van samenkomst der gewelfribben tegen de hoofdbeukmuren.

Tot zoover de ontwikkeling van het contrefort uit de Romaansche lisene.

Het lisenen-systeem bracht met zich mede het ontstaan van verdiepte muurvlakken. Want daar de lisenen uit het muurwerk vooruitsprongen, ontstond tusschen elk paar lisenen een dieper liggend muurvlak, dat van onder werd begrensd door den grond of door het lijstwerk van den sokkel, en van boven werd afgesloten door de straks genoemde bogenstellingen, rondboog- of spitsboogfriezen, waardoor de lisenen daar ter plaatse onderling waren verbonden.

In den Geldersch-Duitschen bouwstijl ziet men nu deze lisenen-constructie uit de kerkelijke architectuur overgebracht op den burgerlijken bouw. Soms vindt men ze toegepast in vereeniging met verdiepte muurvelden, soms ook komen die verdiepte velden voor, zonder dat in eigenlijken zin lisenen werden gebruikt. Daar echter in dit laatste geval de tusschen de verdiepte muurvelden liggende penanten natuurlijk altijd

voorsprong hadden, krijgt de constructie dan toch iets lisenenachtigs.

Lisenen, van boven verbonden door dubbele termijn-boogjes, vindt men toegepast aan het huis aan de Markt te Kalkar (pl. I). Aan de benedenverdieping rijzen zij vier in getal uit den grondslag op en zijn zoowel boven die verdieping als nog hooger, onder den gekanteelden trans, met elkaar vereenigd. Die dubbele verbinding geeft het aanzijn aan zes verdiepte muurvlakken. Het is een vaste regel, dat de vensters binnen die verdiepte velden werden geplaatst, en veelal liggen zij er in zonderlinge wanorde, zonder eenige symmetrie in verspreid.

Op dit laatste maakt het stadhuis te Munster (Fig. 2) eene uitzondering. De plaatsing is daar zeer regelmatig. Opmerkelijk is verder aan dit gebouw, dat de lisenen beginnen boven den rustieken benedenbouw, en dat zij zich ontwikkeld hebben tot halve bundelzuilen met zware profielen.

Zeer onregelmatig daarentegen is de plaatsing der vensters binnen de verdiepte muurvlakken aan het huis te Doetinchem (pl. I). Van eigenlijke lisenen is aan dat bouwwerk geen sprake. De vooruitspringende muurdammen tusschen de verdiepte velden werken echter niettemin als lisenen-stellingen.

Dit laatste is ook het geval aan het huis op den Brink te Deventer (pl. II). Het rijzige middenpenant tusschen de twee groote verdiepte muurvakken maakt geheel den indruk van een tegen den muur geplaatsten pijler. De fraaie profielen en de talrijke bergsteenhanden werken daartoe ongetwijfeld mee. De twee groote ingesloten muurvelden hebben hier al iets van groote kerkramen, een indruk waartoe de bovenafsluiting met twee elkaar snijdende roodboogjes en een boven de snijding geplaatst spitsboogje ongetwijfeld het hare bijbrengt.

Dit kerkraamachtige is veel sterker uitgedrukt in het vroeger besproken voormalige huis aan de Zuidzijde der Groenmarkt te Zutphen (pl. I). Aan de Boterhal aldaar (fig. 9) vindt men dat motief nog verder uitgewerkt. De drie groote muurvelden waarin de vensters geplaatst zijn maken geheel den indruk van groote drie- en tweelichten, met spitsbogen afgesloten en door traceerwerk in metselsteen, met bergsteenen verbindingsstukken op de kruisingen, in compartimenten verdeeld.

Een huis te Kalkar (pl. I), einde 15e eeuw, vertoont hetzelfde type voor zoover het middenvak betreft. De zijdelingsche zijn, — en dit komt dikwijls voor — uit 3 nisjes samengesteld, waarvan aan de binnenzijde 2 boven elkaar, en 1 aan de buitenzijde. Het beloop van de daklijn wordt hierdoor iets duidelijker uitgesproken.

Aan twee 16e eeuwsche huizen te Zutphen (fig. 11 en fig. 12) vindt men lisenen en verdiepte velden aangewend, maar hier is, in overeenstemming met de toen heerschende bouwbeginselen, het kerkraam-idee geheel opgegeven. Aan het huis Zaadmarkt van 1549 (fig. 11) rijzen de forsch vooruitspringende lisenen uit den grondslag op. Zij gingen vroeger tot boven de vensters der tweede verdieping omhoog, maar in later tijd is het muurwerk daar geheel verknoeid door het aanbrengen van meer moderne ramen en het dichtmetselen der verdiepte velden. Boven den cordonband, die de geboorte van den geveltop aangeeft, keeren zij weer terug, en dit, gelukkig niet bedorven, maar helaas in staat van verval verkeerend deel van den gevel, geeft ons nog een denkbeeld van den schilderachtigen indruk, dien deze moet gemaakt hebben, toen de tegenstelling tusschen de verdiepte velden, en de stevig vooruittredende lisenen een pikante speling van licht en schaduw te weeg bracht, terwijl de geprofileerde kanten der lisenen om beurten het zonlicht opvingen of in diepe schaduw lagen.

Het huis hoek Sprong- en Beukerstraat (fig. 12) is beter bewaard gebleven en verlustigt nog heden het oog van den beschouwer door zijne geestige lijnen, het schilderachtige spel van licht en schaduw en de harmonische indeeling der geheele constructie. Eigenaardig is, dat hier nog een overblijfsel van het 3 nisjes-systeem aan de gevelhoeken, dat wij aan het 15e eeuwsche huis te Kalkar (pl. I) opmerkten, is toegepast in den vorm van een in vieren verdeeld venster met een blind vak in het tegen het dak gekeerde kwart. Dezelfde reden die er daar toe leidde, — n.l. dat dit blinde venster door de daklijn doorsneden wordt, of er misschien wel geheel buiten ligt, en hier dus geen lichtopening kon worden aangebracht — gaf ook hier aanleiding tot deze constructie.

Het is wel merkwaardig, dat deze gansche lisenen-constructie en die der daarmee samenhangende verdiepte velden in gebouwen uit de 17e eeuw weinig voorkomt, maar alleen in het laatst van die eeuw en in de daaropvolgende weer onverwacht voor den dag treedt. Zoo b. v. aan den Oostgevel van het stadhuis te Doesburg van 1665 (?) (pl. II) en aan den gevel aldaar op den hoek van de Berg- en de Meipoort-straat (pl. II). Ook aan een voormalig huis op de Houtmarkt te Zutphen, dat een laat-17e eeuwschen indruk maakt (zie fig. 19) komt zij voor.

De trapsgewijze ontwikkeling van het Geldersch-Duitsche geveltype alsmede eenige andere bijzonderheden die er over op te merken zijn, zullen aan de hand van de verzamelde afbeeldingen in een volgend hoofdstuk worden nagegaan.

V. ONTWIKKELING VAN DEN GELDERSCH-DUITSCHEN STIJL TOT HET EIND DER 16e EEUW.

Het zal uit het voorafgaande duidelijk geworden zijn, dat die stijl-uiting, welke daarin is aangeduid als „de oude Geldersch-Duitsche stijl", in zijn eerste verschijningen feitelijk niets anders was dan een bijzondere toepassing van de kerkelijk-Gothieke kunst op den burgerlijken bouw. De constructie- en siermotieven, welke het karakter van den stijl bepaalden, zijn aanvankelijk rechtstreeks aan de kerkelijke architectuur ontleend. De woningen, gildegebouwen en raadhuizen die hij in het leven roept, zien er, om zoo te zeggen, uit, als dépendances van de een of andere kerk. Het oog dat gerust heeft op de spitse daken dier gebouwen, op hunne met hogels en kruisbloemen versierde pinakels die den gevel bekronen, op de zware lisenen die in vertikalen stand de muren bekleeden, op de groote met traceeringen gevulde blinde kerkramen die de eentonigheid der van weinig lichtopeningen voorziene muren breken, dwaalt van die uitstalling van kerkelijke bouw- en ornamentmotieven af om een wezenlijke kerk te zoeken, waartoe deze gebouwen kunnen behooren. Of wel het stelt den beschouwer de vraag, of deze, met kerkramen uitgerust gevelmuren wellicht tot front verstrekken aan een klooster, een kapittelhuis, een sacristy of een ander soortgelijk gebouw van kerkelijke bestemming.

Zoo althans was het in den aanvang. Eerst later zal de wisseling van tijden en denkbeelden haar inwerking ook laten

gelden op den vorm van deze gebouwen en ze onttrekken aan den invloed der kerkelijke architectuur.

Aanvankelijk komt daarbij, zooals wij gezien hebben, de nawerking van den kasteelbouw, die zich nog langen tijd in sommige eigenaardigheden uitspreekt.

Het front van het eenvoudige, ietwat schamele huisje in een straatje achter de Markt te Kalkar (Pl. I.) zou, op grooter schaal herhaald, een kasteel niet tot oneer hebben verstrekt. De zware viervoudige lisenen-stelling brengt stevigheid aan. De borstwering met kanteelen voegt er iets strijdbaars aan toe. De verdiepingen zijn laag, de lichtopeningen weinig in getal. Het getal blinde vensters is voor zoo'n klein gebouw, vrij groot. Twee ervan hebben in het midden een vierhoekig kijkgat, dat aan huizen van burgerlijke bestemming, wier bovenverdieping voor bergruimte zal hebben dienst gedaan, waarschijnlijk als luchtgat bedoeld is. Dat de bovenverdiepingen als zolder en vliering dienst deden, blijkt uit de uitsluitende aanwezigheid van luiken, terwijl vensters ontbreken.

Het coulisse-achtige van den vorm dezer soort gevels bracht mee, dat boven de twee recht opgetrokken benedenétages geen lichtopeningen — hetzij luiken of vensters — aan de buitenzijden voorkomen. Zooals reeds vroeger werd opgemerkt, is de omtreklijn van het spitse dak niet in den gevelvorm uitgedrukt. Men moet zich de daklijn hier getrokken denken uit de samenkomst der bovenste termijnboogjes van het hooge middenpand tot boven de buitenste der termijnboogjes van de zijpanden. Binnen die lijn vallen juist nog de beide zolderluikjes boven de tweede étage. Wat daarbuiten ligt is een looze muur, en kon dus niet doorbroken worden ten behoeve van vensters of luiken. Een enkele maal vindt men daar ter plaatse een rond gat aangebracht, door hetwelk men van de straat af tegen het pannendak of tegen de lucht aankijkt.

Fig. 3. Gevel te Kalkar.

Een andere gevelomtrek van een huis in hetzelfde Kleeflandsche stadje (Fig. 3) illustreert de herkomst van die geveltype uit den kasteelbouw nog duidelijker. De borstwering met kanteelen begint hier boven de voortzetting van den gevelmuur. Het moge tevens als aanduiding dienen, op welke wijze zich de trapgevel — althans de Geldersche — uit de kanteel-constructie heeft ontwikkeld. Waar de gekanteelde rand uit den horizontalen stand overging op de schuine omlijsting van den gevel, lag de hier aangegeven toepassing voor de hand.

Een werkelijk kasteel in het hier bedoelde stijl-karakter is de Kommandantur te Wesel. Dit gebouw werd in 1417 door hertog Adolf van Kleef gebouwd, ongeveer gelijktijdig met een aantal andere kasteelen in die buurt, o. a. te Dinslaken, te Isselborg en te Schermbeek. De Kommandantur was de woonplaats der Kleefsche hertogen, wanneer zij in Wesel, de tweede stad van het hertogdom, verblijf hielden. In 1649 werd het gebouw door den stadhouder Johan Maurits van Nassau Siegen verbouwd. Het hoofdgedeelte van den oorspronkelijken bouw is evenwel bewaard gebleven.

Overeenkomstig zijne bestemming en de onrust der tijden, toen de vorsten menigmaal in hunne eigene residentie niet veilig waren voor aanvallen van een vijand van buiten, of er belegerd werden door hun eigen onderzaten, ziet het er geheel uit als een kasteel. Het nog overgebleven gedeelte is een zware steenmassa in den vorm van een rechthoek, en bekroond met een spits dak. Langs de beide zijfronten loopt een borstwering met kanteelen, die rust op een zeer sterk in de hoogte uitgerekte rondbogenfries. Deze fries is zoodanig tegen den muur aangebracht, dat het dak door de openingen der rondbogen zichtbaar is. Aan de beide korte uiteinden van het gebouw volgen de kanteelen het schuine beloop van den gevel, zoodat deze in hoofdvorm de gedaante verkrijgt van het huis te Wisby op Gotland (pl. I). Een bijgevel van het gebouw is op soortgelijke wijze behandeld.

Wat de versterkte burchten voor de vorsten en den adel waren, was voor de poorters der steden het raadhuis. Daar vergaderde de vaak door de vorsten of edelen in hare rechten bedreigde burgerij, van daar werd door klokgelui het alarmsein gegeven, in geval van nood, en daar was het, dat de gewapende burgerij zich ter verdediging verzamelde.

Het kan dan ook niet verwonderen, dat onderscheidene

Fig. 4. Het oude stadhuis te Zwolle en zijne omgeving.

stadhuizen uit dien tijd (zelfs buiten het hier besproken gebied) [1]), het voorkomen hebben van kasteelen.

Het stadhuis te Rees b.v. (aan den rechter Rijn-oever), in het midden der 15e eeuw gebouwd, is een stevig vierkant gebouw van tufsteen, met spitse op pendentieven rustende torentjes op de hoeken en een rondloopenden tinnenkrans. Aan een der korte zijden verheft zich een hooge klokkentoren. Het stadhuis te Kalkar, in de jaren 1436 — 1455 door den bouwmeester Johan van Kleef gebouwd, is geheel van baksteen, desgelijks met een rondgaanden tinnenkrans. Ook de stompe hoektorentjes zijn met kanteelwerk bekroond; zij dragen nog geheel het karakter van de verdedigingstorens der middeleeuwsche burchten. In het voorfront heeft het een hoogen trappentoren, die in de 16e eeuw aangebouwd werd. Het is ongeveer naar hetzelfde plan gebouwd als het raadhuis te Rees.

Deze beide gebouwen staan geheel vrij en hebben hooge, aan de vier zijden oplooopende daken, zoodat voor toepassing van de kanteelen-constructie op den gevelbouw wegens het ontbreken van gevels geen plaats was.

Het oude stadhuis te Zwolle, in 1448 door mr. Berendt, stadsfabrykmeester, gebouwd, geleek in de hoofdlijnen van het plan geheel op de raadhuizen te Kalkar en Rees. Het

[1]) O. a. het stadhuis te Haarlem.

was volgens een afbeelding op een 18e-eeuwsche prent (Fig. 4) met een dubbel dak afgedekt; beide daken komen in constructie met die van de raadhuizen der beide genoemde Kleefsche plaatsen overeen. Ook de borstwering met kanteelen ontbreekt niet. En deze rust op een constructie van langgerekte als pendentieven behandelde rondbogen, die een treffende overeenkomst vertoont met de uitgerekte rondbogenfries van den Kommandantur te Wesel. De verdere uitrusting van het Zwolsche Raadhuis overtrof evenwel die van de genoemde Kleefsche gebouwen verre in sierlijkheid. Het twee verdiepingen omvattende zijfront, dat op onze afbeelding is weergegeven, werd door krachtig vooruitspringende lisenen in twee rijen ieder van tien verdiepte compartimenten verdeeld, binnen welke de vensters en deuren waren aangebracht. Deze compartimenten waren van boven door dubbele bogen afgesloten en in de boogvelden traceeringen aangebracht, die vooral aan de benedenverdieping zeer fraaie motieven vertoonden.

Aan dit gebouw worden de krijgshaftige hoektorentjes van de stadhuizen te Rees en Kalkar gemist.

Men vindt ze merkwaardiger wijze in het oude gebied van Opper-Gelre in denzelfden tijd weer toegepast aan een eerzame burgerwoning, het bekende Haus zu den fünf Ringen te Goch. In 1366 gaf Hertog Eduard van Gelre aan de stad verlof om in het Tichelbroek turf te graven en hout te vellen, „also dat onze stat daar steen mede sollen doen bernen, haere poirten ende muren daermede te doen vestigen." De leemgroeven in de nabijheid der stad verschaften daarvoor het noodige materiaal. De baksteenbouw heeft in dit oud-Geldersche, nu tot de Rijnprovincie behoorende stadje op menig aardig werk te wijzen. Het huis met de vijf ringen — aldus genaamd naar een uithangteeken, bestaande uit vijf dooreen gewerkte ringen, — is daarvan wel het opmerkelijkste (Fig. 5). Het dateert uit de 15e eeuw en is geheel van baksteen gebouwd. Op de hoeken van den aan de Steinstrasse gelegen gevel verheffen zich torentjes met puntige spitsen. Zij rusten op de manier der hoektorentjes van het Kalkarsche raadhuis, op pendentieven, die door klaverboogjes gescheiden zijn. De gekanteelde borstwering neemt reeds een aanvang aan den muur boven de poort ter zijde van het gebouwtje, omkranst vervolgens het aanliggende torentje, volgt het beloop van de beide schuine zijden van den gevel, wordt voortgezet aan het tweede hoektorentje en eindigt ten slotte aan het rechthoekig op de as van de straat staande zijfront. Terwijl echter de kanteelen boven de poort kort, bijna vierkant zijn, worden zij aan de beide torentjes en langs den gevelomtrek veel hooger opgetrokken, zoodat

Fig. 5. Haus zu den fünf Ringen te Goch.

zij op pinakels gaan gelijken. De verdere uitrusting van den gevel, de eigenaardige verkraging der gevelpinakels, de behandeling der ontlastingsbogen van de vensters, de versiering van de torentjes met kleine, door klaverboogjes afgesloten nisjes, alles in baksteen uitgevoerd, maakt dit gebouw tot een juweeltje van den baksteenbouw in het hier besproken gebied. De aangrenzende markt van het stadje

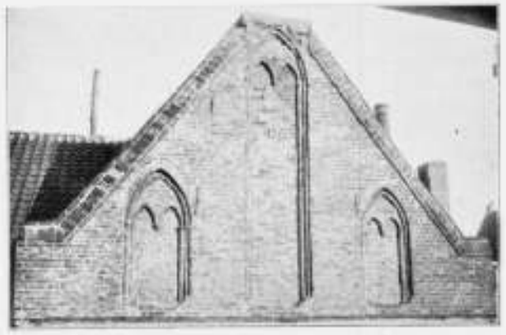

Fig. 6. Puntgevel Oude Wand 26 te Zutphen.

vertoonde vroeger, blijkens een 18e-eeuwsche afbeelding [1]), een aaneenschakeling van dergelijke woonhuizen.

Terwijl aldus een enkele maal ook in later tijd de invloed van den middeleeuwschen kasteelbouw zich nog sporadisch aan enkele gebouwen in het Geldersch-Duitsche gebied vertoont, vervolgt de burgerlijke architectuur in het algemeen zonder groote sprongen hare ontwikkeling.

Naast den Oud-Gelderschen trapgevel (pl. I) komt nog geregeld een bepaald type van puntgevel voor, dat mede karakteristiek is voor deze streek. Als voorbeeld daarvan wordt hier afgebeeld een achtergevel aan het Oude Wand n°. 26 te Zutphen (Fig. 6). Deze vorm komt in Zutphen, Doesburg en elders in de Geldersch-Duitsche streek, nog veelvuldig voor. Hoog, breed en statig, ziet men deze oude, kleurige steenbrokken boven de eentonige warreling der moderne daken en kroonlijsten omhoog steken, als schilderachtige getuigen van een tijd toen het handwerk oprechtheid en eenvoud wist te doen samengaan met schoonheid van kleur en lijn. Een hoogst schilderachtig effect maken aan die oude gevels de z. g. „beklampte" rollagen. (Zie de afbeelding.) Niet overal maar toch zeer dikwijls is ook aan *deze* gevels bovendien het vlakke muurwerk, zooals hier, verlevendigd door het aanbrengen van verdiepte compartimenten, behandeld als blinde kerkramen. Behalve dat zij de eentonigheid van den geveldriehoek breken, versterken zij door hunne rijzige opgaande lijnen het perpendiculaire karakter van den bouw.

De top bevat gewoonlijk den rookgang of -gangen. Aan achtergevevels van eenvoudigen vorm is het rookkanaal zelfs dikwijls buiten den gevelmuur uitgemetseld.

De verdere ontwikkeling van den Geldersch-Duitschen bouwstijl der middeleeuwen lag echter minder in de lijn van dat zeer eenvoudige geveltype dan in die van den Gelderschen trapgevel.

Op pl. I vindt men dien eigenaardigen gevelvorm afgebeeld. Hij is in het voorafgaande hoofdstuk reeds beschreven. Er is dus niet veel toelichting meer bij noodig. In den regel was de top zwaarder dan aan den hier afgebeelden gevel. De aanwending van den top als rookgang is iets wat hij gemeen heeft met den ouden top- of puntgevel. Ook het aanbrengen van duivegaten in het bovenste gedeelte

[1]) J. de Beijer. Het verheerlijkt Cleefschland, of Kabinet van Kleefsche oudheden en gezigten van steden, dorpen, sloten, adelijke huizen, kerken, torens, poorten en andere voornaame stads- en land-gebouwen in Kleefschland, pl. 16. Amsterdam 1792.

Fig. 7. Het Duivelshuis te Arnhem en een daaraan belendende pinakelgevel in de 18e eeuw.

van den gevel-driehoek — waarover later meer — komt bij beide voor.

Men dient nu in de verdere evolutie van den Geldersch-Duitschen verticaal ingesneden gevel gedurende den Gothieken tijd tweeërlei stroomingen te onderscheiden.

De *eerste* — naar chronologische orde de vroegste — was, dat op den trapgevel met dubbel-schuin afgedekte treden (pl. I) de kanteelenversiering verder werd toegepast. De gevel bleef in dit geval *geheel vlak*. Dat is de grondgedachte van den gevelvorm van het Hanseatische huis te Wisby op Gothland (pl. I), van den voormaligen gevel aan de Zuidzijde der Groenmarkt te Zutphen (pl. I en fig. 19 in den tekst), van den gevel naast het Duivelshuis te Arnhem (pl. I en fig. 7 in den tekst), en ook van het huis te Kalkar (pl. I, rechts). Aan de laatste — het worde ter loops opgemerkt — zien wij weer een vroeger aangeduide eigenaardigheid in de distributie der vensters terugkeeren. De nabij den gevelrand gelegen venstervakken zijn nl. alle blind, hetgeen verband houdt met het beloop van de daklijn. De bouwmeester had natuurlijk de beide blinde vensters ook wel geheel weg kunnen laten, maar de indeeling van den gevel heeft er bij gewonnen, dat hij ze handhaafde. Trouwens over het algemeen genomen vindt men blinde vensters in dezen stijl veelvuldig aangewend, en vaak op plaatsen waar de toepassing minder gemakkelijk te verklaren is.

Nog een andere merkwaardigheid van dezen gevel is, dat de verticaal het een boven het ander gelegen vensters gescheiden zijn door een gebogen „kalf". Ook aan het huis van de Markt te Wesel (pl. I) komt dit voor, maar door het verloopingsproces waaraan dat gebouw heeft bloot gestaan, valt het daar niet zoo duidelijk op, als hier. Verder vindt men deze eigenaardigheid aan het huis Ophemert te Bronkhorst, aan den IJssel tegenover Brummen, hoewel dit gebouw uit de 17e eeuw dateert (pl. III); en ook aan een, waarschijnlijk 15e-eeuwsch pakhuis aan de Spiegelstraat te Zutphen.

Tot de hier bedoelde, geheel vlak bewerkte, uitgetande gevels, behooren verder de middelste twee woonhuizen op Fig. 8, aan de Markt te Kalkar. Aan het voorste van deze twee is weer een veelvuldig gebruik gemaakt van blinde vensters, die hier zelfs tot nissen zijn verdiept.

De eigenaardige constructie van dit vlakke geveltype gaf aanleiding tot een groot aantal variaties. Immers naarmate de kanteelvormige toppen stuksgewijze bij paren, bij drietallen of soms in grooteren getale hooger of lager werden opgetrokken, onderging de gedaante van den gevel, de indruk dien zij op den beschouwer maakte, ingrijpende wijzigingen; en deze werden nog grooter naarmate men ook in het *getal* van die bekronende deelen meer afwisseling bracht. Het voormalige geveltje bij het Duivelshuis te Arnhem b. v. (Fig. 7 en pl. I), maakt een geheel anderen indruk dan de voormalige gevel aan de Groenmarkt te Zutphen (pl. I), en deze ziet er weer geheel anders uit dan de beide straks besproken gevels te Kalkar (Fig. 8) en het huis te Wisby (pl. I). Goed beschouwd zit dat verschil grootendeels in de onderlinge verhouding der topjes. In *dit* opzicht beschikt deze constructie over veel meer verscheidenheid en was veel minder gebonden dan de latere pinakelconstructie, waarbij men als regel was aangewezen op bekronende deelen van gelijke lengte.

De *tweede* strooming — ook naar chronologische volgorde komende *na* de vorige — was, dat men tegen ieder der met ezelsruggen afgedekte treden van den Oud-Gelderschen trapgevel een pinakeltje plaatste, in den eersten tijd steeds overhoeks. Tusschen het massief van den gevel en elk der bekronende pinakels ligt aan gebouwen van deze soort dus de dubbel schuin afgedekte geveltrede. De algemeene regel is in den Gothieken tijd, dat de pinakels, met uitzondering van den bovenste, alle even lang of *ongeveer* even lang zijn. Slechts enkele malen wordt daarvan afgeweken.

Dit geveltype wijkt, schijnbaar, en inzonderheid wanneer men alleen op het gevelsilhouet, *den vlakken omtrek*, let, niet belangrijk van het vorige af.

Fig. 8. Gedeelte van de Markt te Kalkar.

Anders evenwel wordt het geval, wanneer men op de *doorsnede* van den gevel let, of hem eenigszins *van ter zijde* beschouwt. De overhoeks geplaatste pinakels treden dan met hun diagonale helften buiten het gevelvlak uit, wat direct meer teekening aan den gevel geeft. De zwakste verlichting doet voorts reeds scherp gescheiden licht- en schaduwpartijen te voorschijn treden, want de overhoeks geplaatste pinakels hebben noodwendig een licht- en een schaduwzijde. Daar de stand van den vlakken muur het midden houdt tusschen dien der tegengestelde zijden van de pinakels, krijgt men aldus steeds drie manieren van licht. Voeg daarbij de werking

der slagschaduwen, die hier, wegens het vooruitspringen der pinakels, krachtiger zijn als bij het vlakke type, dan komt men tot de overtuiging, dat deze constructie inderdaad een voormitgang was [1]. En onze bewondering stijgt voor deze middeleeuwsche bouwmeesters die met dit alles bij het ontwerpen hunner gebouwen rekening hielden.

De toepassing der pinakels hood verder nog een niet te onderschatten voordeel aan. De getande kanteelen van het vlakke type hadden in doorsnede de gedaante van een rechthoek, de pinakels die van een vierkant. Op dezen laatsten grondvorm is veel beter een fraai bekronend motief te plaatsen dan op eerstgenoemde. Het aangewezen sieraad — het is reeds vroeger gezegd — was het torentopje der fialen van de kerkelijke bouwkunst, dat wij dan ook, zooals in het vorige hoofdstuk werd opgemerkt, in allerlei vormen zien overgenomen.

Tot de voortbrengselen dezer pinakel-architectuur behooren het Krimmelsche huis te Xanten (pl. I), een huis aan de Markt te Wesel (pl. I), het huis in de Hamburgerstraat te Doetinchem (pl. I), de Boterhal te Zutphen (Fig. 9) en het rechts afgebeelde huis op de illustratie van de Markt te Kalkar, die alle tot het Gothieke tijdvak behooren. Uit dit type ontwikkelde zich later, zooals straks blijken zal, een nieuwe gevelvorm, die evenwel reeds tot den Renaissance-tijd behoort.

Bij de details dezer Gothieke pinakel-gevels is uitvoerig stilgestaan in een vorig hoofdstuk, waarin de toepassing der pinakels, hunne constructie, hunne bekroning, hunne benedenwaartsche afsluiting, hunne versiering enz. is geschetst.

Alleen moet er nog op gewezen worden, dat aan de eene zijde, overeenkomstig de beginselen van den Gothieken stijl, het perpendiculair karakter der constructie door de pinakels, en door de groote opgaande lijnen der blinde vensters en der lisenen krachtig werd uitgesproken, terwijl aan de andere zijde, overeenkomstig de niet-kerkelijke bestemming dier gebouwen, de verticale indeeling werd getemperd door horizontale dwarsbanden, die in verband met de gevelтreden de scheiding der verdiepingen markeeren en geheel of gedeeltelijk tot steunpunt aan de pinakels verstrekken.

* * *

Tot dusverre, in den Gothieken tijd, berust de algemeene gedaante der gevels van beide categoriën (zoowel der vlak ingesnedene als der met vooruitspringende pinakels versierde), op den trapvormigen omtrek.

Met de komst der Renaissance doen de gebogen lijnen hare intrede, en brengen weldra ingrijpende veranderingen in den gevelomtrek te weeg.

De gevel op den hoek der Zandberg- en Meipoortstraat te Doesburg (pl. I), behoort, hoewel met gebogen lijnen

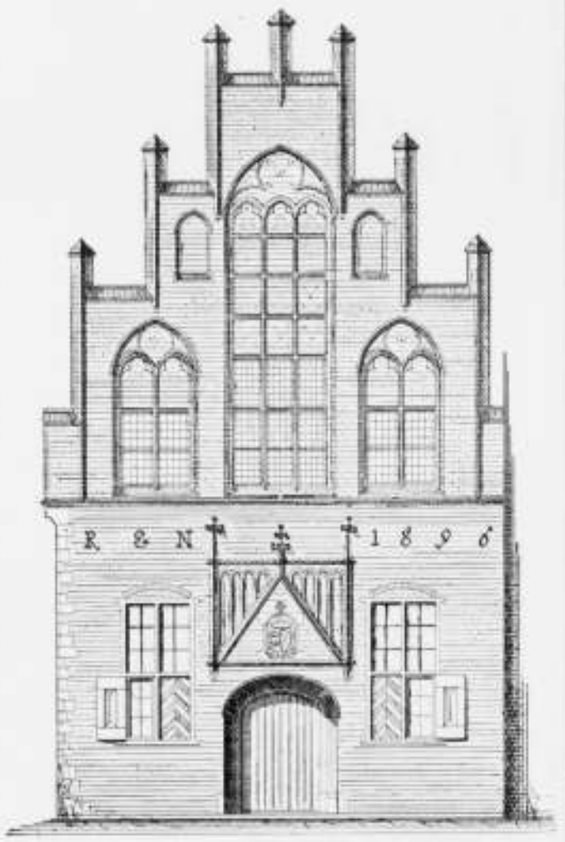

Fig. 9. Boterhal te Zutphen.

geconstrueerd, door zijn gedrongen, tot den trapvorm neigende gedaante en zijn overhoeks geplaatste pinakels nog half tot de Gothieke, half tot de Renaissance-periode. Van vroeger datum zijn een voormalig huis aan de Nieuwstraat te Deventer (Fig. 10) en een nog bestaand woonhuis aan den Brink aldaar (pl. II). Zij dateeren naar allen schijn uit het eerste begin der 16e eeuw, zijn nog grootendeels Gothiek opgevat, vooral het eerstgenoemde, en toonen duidelijk aan, met hoeveel weifeling de tot dusverre zorgvuldig gewreekte gebogen lijn aanvankelijk werd toegepast.

Het zonderlingst is in dit opzicht het huis Nieuwstraat

[1] Ik moet hier de toegevendheid van den lezer inroepen voor mijne teekeningen. Niet opgeleid voor of ervaren in het teekenen van gebouwen, gevoelde ik, toen ik in de steden, dorpen en gehuchten van de Geldersch-Duitsche streek deze oude bouwwerken ging bestudeeren, al spoedig dat gemis. Waar fotografie te verkrijgen waren, maakte ik daarvan gebruik. Maar mijne zwerftochten brachten mij in tal van plaatsen waar een fotograaf een onbekend wezen is. Ik had het kunnen probeeren met de amateurfotografie; maar afgezien van het feit dat men, als men een plaats bezoekt, niet altijd de voor het fotografeeren gunstige belichting of den gewenschten zonnestand treft, kwam het ook dikwijls voor, dat opnamen die overigens goed waren, de architectonische bijzonderheden, waar het mij om te doen was, niet voldoende lieten uitkomen. Bovendien staan vele der af te beelden gebouwen in nauwe straten of stegen, waar het door eene fotografische opname wegens den te geringen afstand of de sterke perspektivische verkortingen vrij wel onmogelijk was.

Toen heb ik mij in vredesnaam dan maar een schetsboek aangeschaft en ben aan het teekenen getrokken. De lezer moge deze mededeelingen als een reden van verontschuldiging aannemen, wanneer hij mijne teekeningen wat onbeholpen vindt. De ervaren teekenaar zal er ongetwijfeld gebreken in aantreffen. Maar ik had in den regel de keus tusschen *geen* afbeelding of een *eigen gemaakte* en dus koos ik deze laatste. Overigens heb ik getracht de architectuur der afgebeelde gebouwen zoo getrouw mogelijk in mijne teekeningen uit te drukken.

De op de 3 platen afgebeelde gevels zijn alle naar schetsen van mijn hand. Van de illustraties in den tekst zijn eenige ontleend aan oudere teekeningen; deze zijn met een *) geteekend. De overige zijn of naar mijne schetsen, of naar foto's of naar oude prenten.

Deventer (Fig. 10). Boven de in de 18e eeuw vernieuwde benedenverdieping verheft zich een constructie die, afgezien van de gebogen omtreklijn van den gevel, nog geheel in de Gothieke periode tehuis behoort. Die gebogen lijn heeft den ontwerper blijkbaar veel hoofdbreken gekost. Hij wilde er toepassen, maar wist niet hoe. Ten slotte heeft hij de groote, verdiepte, blinde muurvakken van de oude constructie daartoe hunne hulp laten verleenen. De bovenwaartsche afsluiting daarvan vormt tegelijk den gevelomtrek en dient zelfs tot afsluitende rollaag. De pinakels plaatste hij nog, volgens de oude methode, overhoeks, maar gaf ze, volgens een gebruik dat later meermalen voorkomt, verschillende lengte, zoodat de benedenste het langst de volgende veel korter zijn. De plaatsing dezer pinakels is vrij onbeholpen en de behandeling van den hoek tusschen de verdiepte vakken al zeer weinig rationeel. Karakteristiek Gothisch is de bovenwaartsche afsluiting dezer vakken; aan de gevel-etage zijn daarvoor gebruikt spitsbogen, aan de daaronder gelegen verdieping de in burgerlijke bouwwerken veel meer gebruikelijke termijnbogen. In beide gevallen is een klaverbladtraceering aangebracht, die zich voegt naar den rijziger of meer gedrukten vorm der afsluitbogen.

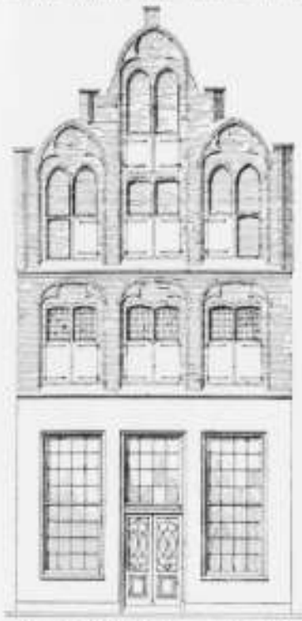

Fig. 10. Voormalige gevel aan de Nieuwstraat te Deventer. *

Veel rationeeler van ontwerp is het huis aan de Brink te Deventer (pl. II), maar in de toepassing der gebogen lijn is ook hier nog weifeling. Het bovengeloelte van den gevel is door schuine lijnen ingesloten, de holle lijn die zich daarbij benedenwaarts aansluit, is van een ietwat onzeker beloop. De bovenwaartsche afsluiting der verdiepte muurvakken met termijnboogjes die elkaar kruisen en door een kleiner spitsboogje op de kruising werden bekroond, is zeer karakteristiek. De spitse gevelomtrek, de afdekking der verdiepte muurvakken in het midden, de rijzige lijnen der omtrekken van deze vakken, in dit alles spreekt de Gothiek zich nog krachtig uit. De Renaissance daarentegen laat haar invloed gelden in den vorm en de distributie der vensters, in de afsluiting der kleinere zijwaarts gelegen verdiepte vakken, en in de overvloedige toepassing van dwarsbanden van bergsteen, die een vroolijke noot werpen in de statige deftigheid van dit imposante gebouw. Aan de pinakels is veel zorg besteed. De onderste rusten op den cordonband en zijn geconstrueerd uit drie stukken, die achtereenvolgens de doorsnede hebben van een kwadraat, een zeshoek en een cirkel. De volgende zijn rechthoekig van doorsnede en overhoeks geplaatst, de bovenste is kwadraatvormig van dooransede en desgelijks overhoeks gezet. Het doorloopen der bergsteenen banden dwars door de pinakels geeft aan dezen veel meer beteekenis. De vroegere bekroningen der pinakels heeft de tijd vernietigd. De kleine reconstructie-teekening geeft een denkbeeld van den indruk die het gebouw moet hebben gemaakt toen het nog ongeschonden was.

Tot de verder gevorderde overgangstypen behooren twee gevels, van 1549 en 1557, te Zutphen.

De eerste aan de Zaadmarkt aldaar (fig. 17), staat in de schaduw van den Drogenapstoren, een middeleeuwsch verdedigingswerk, dat, hoewel de wijze waarop het gerestaureerd is, te wenschen overlaat, nogtans een eigendommelijk schilderachtig middeleeuwsch cachet aan dien hoek van de stad verleent.

De gebogen lijn is hier aan den top van den gevel toegepast in de gedaante van den Gothieken ezelsrugboog. Het trapsysteem is voor het overige geheel behouden, maar het verliest zijn kantigheid door de golvende lijn aan den top. Hoogst eigenaardig is, dat bij dezen gevel aan de eerste trap-etage overhoeks geplaatste vierkante pinakels, aan de volgende cilindervormige, aan de derde vlak geplaatste, aan de vierde weer cilindervormige voorkomen. De bekroningen der pinakels zijn verdwenen, en wegens den zeer verschillenden vorm valt niet te gissen hoe zij er hebben uitgezien. Aan de lisenen-constructie is aan de beneden-etage geknoeid door het tusschen plaatsen van een ijzeren draagbalk, aan de volgende door het geheel dichtmetselen van de verdiepte velden en het aanbrengen van nieuwe vensters in de aldus verkregen vakken. De lisenen-constructie is daar dientengevolge geheel weggemoffeld. Aan de gevel-etages komt zij evenwel weer voor den dag

Fig. 11. Huis aan de Zaadmarkt te Zutphen 1549.

en wel in een toepassing die buitengemeen schilderachtig is. Dwarsbanden van tufsteen (deze steensoort wordt in

de 16e eeuw voor dit doel zelden aangewend) die het geheele gevelvlak in de breedte doorsnijden, verhoogen den aangenamen indruk van dit zeer geschonden maar nog altijd schoone overblijfsel eener bouw-periode, die tot de beste der architectuur-geschiedenis behoort. Welk een indruk zou dit schilderachtige gebouw niet maken, indien het door zaakkundige restauratie in zijn vroegeren toestand werd teruggebracht!

Uit dezelfde school is het, desgelijks tot den overgangstijd behoorende huis van 1557, hoek Sprong- en Beukerstraat te Zutphen (fig. 12). Ook hier lisenstellingen, die bij den grondslag beginnen, boven de grond-etage door termijn-boogjes met kraagsteenen worden afgesloten, zich aan de volgende étage voortzetten en opnieuw daar afgesloten worden door termijnbogen. Aan de gevel-étage een herhaling van die constructie, gescheiden door pinakels van verschillende gedaante. Aan de geboorte van den gevel twee overhoeks geplaatste van rechthoekige doorsnede, en meer naar binnen twee cilindervormige, die boven de ontmoeting der bogen, met afgeschuinde kanten tegen den muur zijn gehecht.

Het trapsysteem is hier echter geheel losgelaten. De boven den gevelomtrek uitstekende pinakels markeeren nog wel de oude indeeling, maar de treden zelf zijn geheel verdwenen. In plaats daarvan zijn twee golvende lijnen getreden, ook nu weer de omtreklijnen van den Gothieken ezelsrugboog. De daklijn is weinig uitgesproken. De geboorte van den gevel en het midden van den geveltop bepalen hare richting. Vandaar blinde vensters aan de zijkanten van den gevel, en daarbinnen aan elke zijde een ronde opening, door welke men — zooals de afbeelding aangeeft — de lucht ziet.

Fig. 12. Huis te Zutphen, hoek Beukers- en Sprongstraat. 1557.

Dit geveltje is goed geconserveerd en maakt een buitengemeen bekoorlijken indruk, die niet wordt weggenomen door het coulissen-achtige dat er ongetwijfeld aan eigen is. De veel eenvoudiger achtergevel van het gebouwtje is, ondanks het „anspruchslose" van constructie en uitrusting, eveneens een fraai specimen van 16e-eeuwsche bouwkunst.

Tot welke zonderlinge uitingen in de 16e eeuw het zoeken naar nieuwe vormen overigens aanleiding gaf, bewijst het kasteel Ter Horst te Loenen op de Veluwe (pl. III).

Dit oud-adellijke goed, prachtig gelegen in de nabijheid van den kam der Hooge Veluwe, behoorde tot 1875 aan het Geldersche geslacht der baronnen Hacfort [1]) en ging, na den dood van Caspar baron Hacfort, in laatstgemeld jaar over aan het geslacht van Wijnbergen, waaraan het tot heden behoort [1]). Het stond den laatsten tijd onbewoond en begint duidelijke sporen van achteruitgang te vertoonen.

Het kasteel werd in 1557 gesticht door Wijnand Hacfort, burgemeester van Arnhem. Opeenvolgende bouwlustige heeren van Ter Horst hebben er raar aan huis gehouden. De gevel die op onze afbeelding aan de rechterzijde voorkomt, en nu achtergevel is, was oorspronkelijk voorgevel, en behoort met den links geteekenden gevel en de daaraan tegengestelde, waarvan men boven het lage koepeltje, den top kan zien, tot den oorspronkelijken bouw. Mr. Olivier baron van Hacfort (1768—1824) liet in 1791 en '92 allerlei veranderingen en verbouwingen aanbrengen. De vroegere achtergevel, tegenovergesteld aan den rechts afgebeelden ouden voorgevel van 1557 en niet op de afbeelding zichtbaar, moest voorgevel worden, en werd te dien einde voorzien van een klassieken zuilengang met fronton, geheel in den geest van dien tijd. Dit leelijke, karakterlooze front is op de plaat niet afgebeeld; ik bepaalde mij tot 2 der 3 oude gevels van 1557.

Ter zelfder tijd zijn waarschijnlijk de kolossale kroonlijsten, die op de teekening zichtbaar zijn, aangebracht. Overigens toont het gebouw duidelijk aan, dat er nu eens dit, dan dat aan verbouwd en geknoeid is. De éene heer van Ter Horst heeft er blijkbaar een klokkentoren op laten zetten, de ander een dak-uitbouw met plat dak; een volgende wellicht liet er een uitkijktorentje op plaatsen; weer een ander een groote nis in een der muren maken, enz. Aan den achtergevel (rechts) heeft men op den een of anderen tijd de vensters verplaatst, en wel zoo, dat de karakteristieke oude ontlastingsboogjes nu terzijde van de vensters zitten. Het mooie samenstel van pilastertjes en boogjes, dat aan de linkerzijde van dien gevel zoo teekenachtig uit het muurwerk naar voren treedt, bleef echter gelukkig behouden.

Deze vroegere voor-, nu achtergevel, is een fraai stuk werk. Het is een combinatie van trotschheid en landelijkheid, gepast voor de burcht van een geslacht van land-edelen, dat op de Veluwe groot van macht en hoog in aanzien was.

De vorm van dezen gevel past zich nog maar weinig aan bij het oude trap-systeem. De zware top van den Gelderschen Gothieken trap- en puntgevel is behouden; van daar uit breidt de omtreklijn zich als een breed uitgeplooiden mantel naar beide zijden benedenwaarts uit, driemaal onderbroken door pinakeltjes, met bollen bekroond. De stand dezer pinakels is: n°. 1 recht, n°. 2 overhoeks, n°. 3 recht. De gevelomtrek is door een doorloopende rollaag beschermd. Afgezien van enkele sluit- en hoeksteentjes van bergsteen, is het een homogene baksteenbouw.

De zijgevel (links) is veel grilliger, zelfs barocque van vorm. De zware, met gemetselde banden omgeven top vertoont in het midden een grooten cirkel van metselwerk. Van hier uit ontwikkelt zich een vorm als een groote 8. Maar in plaats dat die 8 zich van onder sluit, snijdt haar omtrek aan elke zijde diep in den muur en doet dan aan weerskanten woederlijk gevormde muurbrokken, van omgekeerd peervormige gedaante omhoog rijzen. Blijkbaar heeft de ontwerper geen raad geweten hoe hij zijn gebogen omtreklijn van onder zou oplossen, en is hij toen op de gedachte gekomen, in plaats

[1]) Niet te verwarren met het Gruafschapsche geslacht van Haefort, eveneens uitgestorven, welks kasteel nog bij Vorden ligt

[1]) Volgens dagbladberichten is het in den loop van dit jaar verkocht aan een geestelijke orde, die het tot klooster zal inrichten. Dit jaar deed het dienst als pension.

van de vroegere pinakels deze steenlobben te construeeren. Ter halver hoogte van de 8 vindt men nog een andere constructie, die aan een pinakelversiering doet denken. Een kantige rollaag bekleedt verder ook hier den gevelomtrek.

Ondanks het grillige van den vorm, maken deze oude gevels, deze geduchte muurmassa's, zoo hecht van bouw, zoo zorgvuldig, als het ware met liefde, steentje na steentje saamgemetseld, met hun stoute omtrekken, hun sprekende lijnen, het kleurig-forsche van hun geheele verschijning, op deze stille plaats een geweldigen indruk. Men gevoelt het: dit gebouw, nabij de kam van de Hooge Veluwe, heeft eeuwen lang den omtrek beheerscht. De tijden toen het gebouwd werd, waren woelig en onrustig, de wegen slecht, de aanvoer van steenmateriaal moeielijk, de arbeidskrachten schaarsch. Maar de bouwmeester was een man die met zijn tijd was meegegaan, die zijn vak door en door verstond; en zijn lastgevers waren de rijke en machtige baronnen Hacfort. Indien zij te midden van de ruige bosschen, die de hooge Veluwe bedekten, zich een sterk en hecht huis begeerden, het zou er komen. Het zou een sterke veilige burcht zijn, hoog oprijzend boven de daken der hoeven en hutten, en daardoor getuigend van den rijkdom en den staat zijner heeren, maar het zou tevens een landhuis zijn, liefelijke uitkijk in de bosschen des zomers, veilige en warme woonplaats des winters. En het kwam er. In het dichte wood dat destijds de Veluwe-hellingen bekleedde, werd een groot vak hout geveld. Op de open plaats in den horst [1]) verrees hoog en breed, fier en veilig het statige gebouw. De sprengen die van de Veluwe kwamen, werden er om heen geleid, zoodat het door levend water omringd was; oprijlanen werden aangelegd, bijgebouwen opgetrokken en eindelijk was het gereed. Het heeft drie en een halve eeuw glansrijk den tand des tijds getrotseerd en nog staat het er krachtig, ongebroken en zelfbewust, allerminst op het punt, reeds aan verval van krachten te sterven.

Minder grillig van omtrek, maar integendeel zich nauw aansluitend bij den vorm van den ouden spitsgevel is het stadhuis van het oude grensstadje Anholt aan den Ouden IJsel (pl. III). Een reeks pinakeltjes versiert den gevel. Een bijzonderheid is, dat ze hier alle den cilindervorm hebben. Het is het eenige mij tot dusverre bekende gebouw, waaraan dit voorkomt. De gevel is bepleisterd en er is blijkbaar erg mee geknoeid. Toch maakt het gebouwtje nog wel een aangenamen indruk, hetgeen ook voor een belangrijk gedeelte te danken is aan het schilderachtige bordes. De nieuwere tijd heeft overigens door het plaatsen van de karakterlooze vensertjes in dit oude gebouw, wel al het mogelijke gedaan om het voorkomen zoo banaal mogelijk te maken. Het dateert, zooals uit het ankerschrift blijkt, uit 1567. De Anholtsche bouwmeester heeft blijkbaar in het toepassen van de gebogen lijn niet zóó ver durven gaan als zijne collega's te Deventer, Zutphen of Loenen. Hij blijft nog dicht bij huis, construeert een type, dat eigenlijk slechts door kleine bochtjes in den gevelomtrek afwijkt van den ouden Gothieken driehoek. Er is minder oorspronkelijkheid in zijne constructie, zij is kinderachtiger, zoetsappiger. Ook de cilindervormige pinakeltjes hebben iets suikergoodachtigs, brengen geen krachtige tegenstelling van licht en schaduw voort; de overgangen zijn zacht, bijna week. Ook de bekroning der pinakels is zeer

[1]) Horst = bosch. Ter Horst is dus = in het bosch.

banaal. Hoogst karakteristiek daarentegen zijn hunne benedenwaartsche afsluitingen, waaraan overigens in een vorig hoofdstuk reeds de noodige aandacht is gewijd.

Zooals vroeger werd opgemerkt, is wat hier als de Gelderseh-Duitsche bouwstijl wordt aangeduid, aanvankelijk niets anders dan een bijzondere locale toepassing van de kerkelijke Gothiek op de burgerlijke bouwkunst. Toen die toepassing eenmaal had plaats gehad, ontwikkelde de aldus ontstane nieuwe architectuurvorm wel, zooals wij gezien hebben, zich allengs tot een eigen, zelfstandig bestaan. Maar dit ging langzaam. Tot in de 15e eeuw droegen de gebouwen die zij voortbrengt nog het cachet dependances der kerken te zijn. Eerst de Renaissance sneed den draad tusschen haar en de kerkelijke bouwkunst door en van dit oogenblik af aan ging zij haar eigen weg.

De kerkelijke bouwkunst echter had desgelijks gedaan en daar die wegen uiteenliepen, werden de verschillen steeds grooter.

Des te eigenaardiger is het, aan een kerkconstructie van de 16e eeuw plotseling het burgerlijke geveltype te zien toegepast. Dit is het geval met den Zuidgevel van de St. Martini Münsterkirche te Emmerik (pl. I). Deze gevel die het Zuider transept van de onregelmatig gebouwde Emmerikssche kerk afsluit, is gebouwd in het laatst der 16e eeuw. De omtreklijn sluit zich ook hier aan bij die van den ouden puntgevel, maar is veel sierlijker en oorspronkelijker dan b. v. aan het stadhuis te Anholt. Het meest gelijkt zij op die van den achtergevel van het kasteel Ter Horst. De pinakels zijn de uitgangspunten van telkens nieuwe verrassende wendingen. De bochten zijn sierlijk van beloop, maar slechts zwak gebogen. Naar boven toe worden de pinakels korter. De onderste staan recht, de volgende overhocks, de bekroning geeft blijk van eene transactie met de kerkelijke architectuur; zij is die van de Gothieke fiale. Maar de zwakkere helling van het bekronende kapje is een concessie aan de Renaissance. Groote verdiepte velden, blinde kerkramen gelijk, breken het groote muurvlak.

Opmerkelijk is het, dat ook hier een paar van die ronde openingen voorkomen, die aan burgerlijke gebouwen van dezen stijl zoo veelvuldig worden aangetroffen.

In den burgerlijken bouw hadden zij, als kleine luik-openingen aan zolderverdiepingen, reden van bestaan. Aan een kerkgebouw kunnen zij moeielijk die bestemming hebben. Wij zagen trouwens reeds aan andere gebouwen, dat zij ook wel enkel als sieraad worden gebruikt (zie o. a. Fig. 11 en 12).

Een andere eigenaardigheid, waarop hier moet worden teruggekomen, is de kwestie der duivengaten. Het komt aan gebouwen in Geldersch-Duitschen stijl herhaaldelijk voor, dat ich in het bov engedeelte van den gevel een aantal kleine vierkante gaten bevinden, die tezamen regelmatige figuren vormen. Zij zijn steeds vierkant of rechthoekig van vorm, en veelal voorzien van een platliggenden vooruitstekenden steen, die blijkbaar als uitvliegsteentje bedoeld is. Wij hebben hier dus kennelijk te doen met duivengaten, correspondeerende met duivenvlieringen of met de zolderverdieping. In het kasteel Ter Horst is van ouds zoo'n duivenvliering aanwezig in den top van een der zijgevels (pl. III, linkergevel). Men schijnt van deze gaten partij getrokken te hebben als een soort van eenvoudige versiering, door ze tot regelmatige, meestal geometrische figuren te groepeeren. Bij 2-, bij 3- en bij 4-tallen komen zij veelvuldig voor. Ziehier eenige meer samengestelde combinaties.

Zutphen. Huis Diezerstraat 64.

Kasteel Ter Horst, Loenen o. d. Veluwe.

Boterhal te Zutphen.

Boerderij „het Klooster" te Wichmond (gem. Warnsveld.)

Hierbij moet nog worden opgemerkt, dat de Boterhal te Zutphen in 1896 gerestaureerd is, en men daarbij eenigszins vrij te werk is gegaan. Het schijnt evenwel, dat oude afbeeldingen reden gaven de gaten er te plaatsen in de compartimenten der blinde kerkramen. Zij zijn daar zonder uitvliegsteen. Verder werd mij door een kenner der Geldersche oudheid, dien ik op de zaak attent maakte, de opmerking gemaakt, dat in de middeleeuwen en de 16e eeuw veel duiven werden gegeten; op vele rekeningen van feestmaaltijden treft men posten aan voor de levering van groote getalen duiven. Die duivengaten [1]) schijnen dus inderdaad een praktische bestemming te hebben gehad, en de architecten maakten er gebruik van voor een allereenvoudigste, maar toch niet van effect ontbloote versiering. Met hunne vooruitstekende uitvliegsteenen, vaak ondersteund door geprofileerde steentjes, maken deze figuren van donkere gaten, in die kleurige, brokkelige oude gevels een zeer eigenaardigen indruk.

Een tweetal gebouwen uit de 16e eeuw, die als uiterste Westelijke voorposten van den Geldersch-Duitschen stijl kunnen worden aangemerkt, vragen onze aandacht nog.

Het eene is Paushuizen te Utrecht, het andere het stadhuis te Culemborg. Paushuizen (Fig. 13) is de vorstelijke woning die Paus Adriaan VI, van geboorte een Utrechtsche burgerjongen, voor zich liet bouwen aan de Nieuwe Gracht in zijne geboortestad, toen hij nog bisschop van Tortosa was. De grondvorm van den Geldersch-Duitschen trapgevel uit den Gothischen tijd is aan dit gebouw bewaard gebleven. Van de Gothiek spreken nog de talrijke, dicht opeenstaande pinakels, afgedekt op de manier van die aan het stadhuis te Anholt, maar kantig van doorsnede, alsook de zware top, en de nis met het beeld van Christus als „Salvator Mundi". Het luchtige en vroolijke der constructie, en de aanwensling van een menigte dwarsbanden van bergsteen, die het geheele gevelvlak doorstrepen, (een toepassing die, — zie o. a. op pl. II het huis aan de Brink te Deventer — karakteristiek is voor den overgangstijd der Renaissance), alsmede de vorm der overgebleven oorspronkelijke vensters, dit alles draagt duidelijk de kenmerken der Renaissance.

Die bekoorlijke vermenging van Gothieke- en Renaissancemotieven is ook eigen aan het in 1534 gebouwde stadhuis te Culemborg (Fig. 14). Dit stadje was de hoofdstad van de Geldersche heerlijkheid Culemborg, tegenwoordig Kuilenburg.

Fig 13. Paushuizen te Utrecht. 1517.

De heeren van Culemborg hadden bezittingen in Utrecht, de Betuwe en Munsterland. Onder Karel V werd de heerlijkheid tot een graafschap verheven. De graven waren tot in het laatst der 18e eeuw onafhankelijk binnen hun gebied.

Onder vrouwe Elisabeth van Culemborg, die ook het oude St. Elisabeths gasthuis stichtte, werd in 1534 een nieuw stadhuis gebouwd. Het vertoont menige concessie aan de in opkomst zijnde Renaissance, maar de Gothiek spreekt toch nog het hoogste woord in de constructie en versiering. Zij uit zich in de gemetselde muurzuiltjes aan de benedenverdieping, die te beschouwen zijn als voortgekomen uit een

[1]) De heer Tutein Nolthenius haalt in zijn „Oud-Zutphen" (Bouwk. Tijdschrift 1890) een voorbeeld aan van nestelgaten van andere vogels in een gevelmuur van het voormalige klooster der Grauwe Zusters te Elburg. „Op alle verdiepingen" — zegt hij — „zijn op regelmatige afstanden in de buitenmuren tegels ingemetseld van 12 cM. in het vierkant met in het midden een cirkelvormige opening van 3,6 cM. middellijn. Die opening geeft toegang tot een holte in den muur van 18 cM. blijkbaar een vogelnest. In den topgevel vormen dergelijke gevels een groot kruis."

De aangegeven doorsnede van de cirkelvormige opening is te klein voor een duif. Zijn dus ook de Elburgsche gaten inderdaad nestgaten, dan zijn zij voor kleinere vogels bestemd geweest. Niet voor zwaluwen, want die nestelen niet in een holte. Denkelijk voor mussehen.

De heer Nolthenius roept naar aanleiding van de groepeering der gaten in de gedaante van een kruis, uit: „Is zulks niet fijn gevoeld! de vogelen des hemels een schuilplaats zoekende in het huis des Heeren?"

Uit bovenstaande figuren van duivengaten blijkt, dat men er ook meer wereldsche teekeningen van maakte.

vroegeren lisenen-bouw, voorts in de behandeling der vensters, in de versiering der hoogvelden met traceerwerk, en in de gedraaide bovenstukken van drie der vijf pinakels.

De gevelomtrek is van een hoogst eigenaardig type, waarbij het noodig is, even stil te staan.

Terwijl in de Geldersch-Duitsche streek getracht werd, de grondvormen der Renaissance toe te passen op den ouden Gothieken trap- en puntgevel door het invoeren van den gelvenden gevelomtrek, trachtte men in Zuid-Nederland de vormverandering van den Gothieken gevel langs een anderen weg te bereiken. In dit gedeelte van het land, evenals in de Westelijke deelen van de Nederlanden — wij herinnerden er vroeger reeds aan — was de oude Gothieke gevel van een gansch andere gedaante dan in het Geldersch-Duitsche gebied. Zij omvatte een groot aantal kleine, met een platten deksteen afgedekte treden, terwijl bij den

Fig. 14. Stadhuis te Culemborg. 1534

Geldersch-Duitschen gevel de treden grooter waren, het getal kleiner, en elke trede dubbel-schuin afgedekt.

Terwijl men nu in het Geldersch-Duitsche gebied in de 16e eeuw de vervorming der oude gevels trachtte te bereiken door den trapvorm te vervangen door zacht gebogen lijnen, poogde men in Zuid-Nederland die gedaanteverwisseling te bereiken door de treden af te wisselen met pinakels, of door sommige treden, hooger op te trekken zoodat zij den pinakelvorm, of, beter gezegd, de gedaante van verticaal uitgerekte kantelen verkregen.

Men vindt dat systeem toegepast aan een groot aantal Zuid-Nederlandsche geveltjes (pl. I) die ik in België schetste, hetzij naar bestaande gebouwen, hetzij naar Zuid-Nederlandsche stadsgezichten op oude schilderijen. Zoo b. v. aan eenige gevels van het in de jaren 1507—1526 door den beroemden Mechelschen architect Rombout Keldermans gebouwde paleis van Margaretha van Oostenrijk te Mechelen (thans paleis van Justitie), zoo o. a. aan een der gevels van het stadhuis aldaar met het opschrift S. P. Q. M. (Senatus Populus Que Malinensis) in den gevel, zoo ook aan een gansche reeks voormalige woonhuizen te Antwerpen.

Die gevelvorm is niet van sierlijkheid ontbloot. Hij heeft het voordeel, zich veel nauwer dan de Geldersch-Duitsche gevel bij de daklijn aan te sluiten. Men behoeft deze er niet aan te *zoeken*, de inspringende hoeken der treden verraden haar spoor. Overigens geven de pinakels en tinnen ook aan dit geveltype het vertikaal gespleten karakter, dat aan den Geldersch-Duitschen gevel zulk een eigendommelijk voorkomen geeft.

Deze Zuid-Nederlandsche constructie nu heeft kennelijk den bouwmeester van het Culemburgsche raadhuis geïnspireerd. Wat wij in het Geldersch-Duitsche gebied *nooit*, maar in Zuid-Nederland *dikwijls* aantreffen, n.l. eenvoudige geveltreden *zonder* pinakels, afgewisseld door treden *met* pinakels, is hier kennelijk door een ervaren hand toegepast. Ontegenzeggelijk maakt het geen slecht effect, hoewel toch de Geldersch-Duitsche oplossing ook in hare verdere ontwikkeling noodwendig moest leiden tot veel meer verscheidenheid zooals uit het volgende zal blijken.

Terloops zij nog opgemerkt, dat ook dit gebouw de doorstreping met talrijke banden van bergsteen vertoont, die wij als een eigenaardigheid van het vroegste Renaissancetijdvak leerden kennen.

VI. DE 17e EN 18e EEUW.

De 16e eeuwsche gebouwen, welke naar het in de vorige bladzijde beschreven systeem, in de aanwending van den zacht gebogen gevelomtrek de inwerking vertoonen van de Renaissance, die bezig is, de burgerlijke architectuur los te maken van den aan de kerkelijke Gothiek ontleenden vorm, zijn betrekkelijk weinig in getal, maar er gaat van hen, als van bijna alles wat die overgangstijd heeft voortgebracht, een groote bekoring uit.

Het is met deze eerstelingen van den nieuwen tijd als met de sterren, die, als de zon achter de kim is verdwenen, de een na de ander aan den avondhemel verschijnen. Hun licht is nog zwak, omdat de verdwijnende alleenheerscheresse des hemels nog bleeke of rozenroode reflexen tegen het hemelgewelf uitspreidt, die hun jeugdige schittering overstemmen. Maar allengs zal dat geheel verdwijnen, en ontluikt aan den donkeren koepel de eene ster na de andere tot ze in duizenden bij duizenden pralen vol wijdschen glans. Doch hoe indrukwekkend de tinteling van dat ontelbare heir is, het licht der eerstelingen won het in liefelijkheid en poëtische bekoring.

Zoo is ook, wanneer de Gothiek, na eeuwenlang alleenheerscheresse in de bouwkunst te zijn geweest, ten onder gaat, aanvankelijk het getal der bouwwerken die de nieuwe

orde van zaken aankondigen, gering, en hun verschijning schuchter. Maar zij zijn liefelijk en bekoorlijk, als het licht der eerste sterren aan den vroegen avondhemel die nog van het avondrood der scheidende zon dooraderd is. Allengs worden die eerstelingen door andere gevolgd. De constructie

Fig. 15. Gevel Sprongstraat 13 te Zutphen.

wordt meer beredeneerd, de versiering weliger en wijdscher. Als de 16e eeuw is voorbijgegaan, waarin de avondschemering der Gothiek met het eerste aanlichten der Renaissance samenvloeit, praalt de bouwkunst weldra met een legio eigen, nieuwe sterren en straalt haar hemel in den vollen luister van een glans, niet aan een andere lichtbron ontleend. Weliswaar blijven er aan den werkelijken hemel zoowel als aan die der architectuur ten allen tijde enkele over, die geen eigen licht bezitten, en slechts het licht van het vervlogen regime weerkaatsen. Doch noch de krachtiger lichtsterkte der eersten, noch het geleende licht der laatsten, streeft in liefelijkheid en jeugdige bekoring den glans der vroegste werken ter zijde.

Het meest in het oog loopende kenmerk waardoor de 17e eeuw zich ten opzichte van de hier behandelde architectuur-richting van hare voorgangster onderscheidt, is hare meerdere beslistheid.

De kerkelijke traditie, in den Geldersch-Duitschen bouwstijl langen tijd overheerschend, laat de 17e eeuw zoo goed als geheel los. Een enkele maal komt zij nog wel eens boven, maar regel is, dat het burgelijk karakter zich in den bouw duidelijk uitspreekt.

In hare toepassingen van de gebogen lijn is niet de minste aarzeling meer. Het klassieke halfronde fronton komt herhaaldelijk als top-afsluiting voor; en in den gevelomtrek geven stout gebogen lijnen, meestal holle kwartronden, met holle afwisselend, den toon aan.

Waar zij pinakels gebruikt, vervormt zij die geheel. Een groote verandering die geregeld wordt doorgevoerd, is, dat zij niet meer overhoeks worden geplaatst, maar evenwijdig aan het vlak van den gevelmuur. Zij naderen daardoor tot het oude, vlakke, uit de kanteelconstructie afgeleide type, en komen daarmede een enkele maal zelfs in zoo verre overeen, dat, ondanks de geheel gewijzigde omtreklijn, alles vlak wordt gebouwd. Maar in den regel wordt aan de pinakels een kleinen voorsprong uit den muur gegeven, waardoor ook het kantige der Gothieke pinakel-constructie en hare krachtige schaduweffecten tot op zekere hoogte bewaard blijven. Verder rusten de pinakels op expresselijk daarvoor aangebrachte lijstwerken, of wel op doorloopende cordonbanden, die nu nog veel sprekender dan tot dusverre worden toegepast. De bekronende afdekking verliest natuurlijk haar Gothiek karakter. Geen hogels of kruisbloemen, geen tinnenkransen of torentjes meer; alles wat aan de Gothieke fiale herinnert, wordt losgelaten, alleen een platte deksteen, een eenvoudig lijstwerkje, eenige trapsgewijze opgestapelde steenen doen als bekroning dienst.

Een voorbeeld van het vlakke type (dat overigens in dien tijd weinig voorkomt) levert het huis Sprongstraat 13 (Fig. 15) te Zutphen. Het metselwerk der pinakels loopt hier ineen met dat van den gevel; alle voorsprong ontbreekt. Eenvoudige, vroeg 17e-eeuwsche lijstwerken dekken hen van boven af. Kleine gemetselde dwarsbanden van uiterst eenvoudige constructie geven hunne gehoorte aan. Het benedengedeelte van den gevelomtrek wordt gevormd door een **S** vorm, bestaande uit een hollen en een bollen kwartcirkel. Het bovengedeelte is begrepen tusschen twee holle kwartcirkels. Een lijstwerkje, iets krachtiger sprekend dan dat hetwelk de pinakels afdekt, vormt de afsluiting van den top. De gevelomtrek wordt door een eenvoudige rollaag forsch gemarkeerd.

Is aan dit geveltje alles vlak, een reeks andere gebouwen, vooral te Deventer, Zutphen en omgeving, vertegenwoordigen het type met vooruitspringende pinakels.

Daartoe behooren de dubbele gevel aan de Hofstraat te Deventer (Fig. 16), het huis Laarstraat 48 te Zutphen van 1632 (Fig. 17), de boerenhofsteden „de Arend" te Voorst, van 1607 (pl. III) en „het Meyerink" te Leesten (gem. Warnsveld) waarschijnlijk van 1638 (Fig. 18), de Kosterswoning der St. Lebuinuskerk te Deventer (pl. II), een woning in de Groote Overstraat, van 1614, te Deventer (pl. II), een pakhuis in de Rijksmansstraat n°. 11 te Deventer van 1612 (pl. II), benevens eenige andere huizen te Zutphen en te Doesburg, en verscheidene te Deventer. Waarschijnlijk

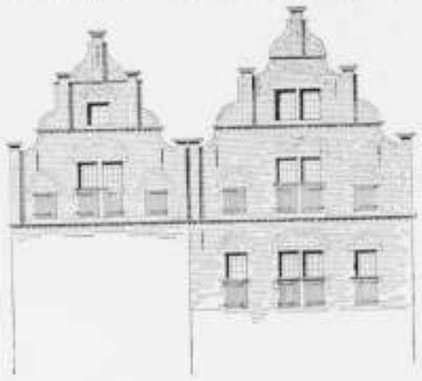

Fig. 16. Geveltoppen aan de Hofstraat te Deventer. *)

zal een nauwgezet onderzoek aantoonen, dat ook elders nog vele dergelijke gebouwen worden aangetroffen.

Sommige der afgebeelde huizen geven aanleiding tot nadere opmerkingen.

Van den gevel Laarstraat 48, Zutphen, uit 1631 (Fig. 17)

komt de omtreklijn in hoofdzaak overeen met die van het huisje Sprongstraat 13 aldaar (Fig. 15) Een kenmerkend verschil is evenwel, dat de pinakels vooruitspringen, dat zij rusten op de cordonbanden, en dat aan het huis Laarstraat nog een pinakel aan den top voorkomt, die aan het huis Sprongstraat ontbreekt. De oorspronkelijke afdekkingen zijn aan dit gebouw verloren gegaan en door andere vervangen.

Ook aan den dubbelen gevel van de Hofstraat te Deventer (Fig. 16) rusten de pinakels op de dwarsbanden, hier opgevangen door een haaietandlijst, een uiterst eenvoudige, maar goed sprekende versiering, die in Deventer en omstreken aan deze gebouwen regelmatig voorkomt.

De omtreklijn begint aan de beide Deventer gevels met een hol en een bol kwadrant, die zich aan het bovengedeelte herhalen. Het bovenste bolle kwadrant loopt aan den grootsten gevel naar boven weer hol uit. De omtreklijn van de boerderij het Meyerink te Leesten (Fig. 18) komt daarmee geheel overeen. Alleen is zij aan dit eenvoudige gebouwtje nog wat sierlijker gegolfd. De pinakels, zelfs die aan den top, rusten weer op cordonbanden met haaietanden, die den gevel over zijn geheele breedte doorsnijden. De bekroningen der pinakels van deze boerderij worden gevormd door piramidaal opeengestapelde steenen. De kantige rollaag doet den omtrek krachtig uitkomen. In den top vinden wij weer een rond gat,

Fig. 17. Gevel Laarstraat 48 Zutphen, van 1632.

en rechts en links daarvan een duivengat met uitvliegsteen, ondersteund door een geprofileerd steentje (op de afbeelding niet goed zichtbaar).

De vorm van den gevel der boerderij „de Arend" te Voorst (pl. III) is in hoofdlijnen gelijk aan dien van „het Meijerink." De laatste (holle) bocht van den gevelomtrek wordt daar evenwel vervangen door een rechthoekigen top. Uit de bijteekening, die de achterzijde van den gevel te zien geeft, blijkt dit nog duidelijker. Ook kan men daaruit beter opmaken, hoe de daklijn zich bij dezen vorm van gevels verhoudt tot den gevelomtrek. Een jaartal op een der gevelsteenen in het front plaatst den bouw dezer hofstede in het jaar 1607. Van het Meijerink is geen jaartal bekend. Een fragment gebrand glas, overblijfsel van een der vroegere vensterglazen, droeg het jaartal 1638. Bij een mijner bezoeken aan die boerderij vertoonde men mij een stuk hardsteen, waarop de naam der hofstede en mogelijk ook het jaartal had gestaan. Maar de ingehouwen letters en cijfers waren zoo goed als geheel verdwenen, daar men dien steen sinds lang gebruikte als... dorpel. De bekroning der pinakels van het Meijerink met piramidaal opeengestapelde baksteenen, vindt men aan den Arend terug.

Deze oude boerderijen maken op den beschouwer, die gevoel voor dergelijke zaken heeft, een diepen indruk. Met welke eenvoudige middelen is hier een schilderachtig effect bereikt, en dat nog wel aan een boerenwoning, een bouwwerk dat allerminst in aanmerking schijnt te komen voor een zoo smaakvolle uitrusting. Vergelijkt men daarmee de boerenhofsteden van onzen tijd, dan maakt de architektuur van nu, ook in hare landelijke uitingen, wel een zeer pover figuur tegen die van vroeger.

Aan een tweetal op plaat II afgebeelde woningen te Deventer vindt men den omtreklijn van het Meijerink zuiver terug. Ook de fraaie tandlijsten keeren er in weer, en hunne plaatsing is zoo hier als daar dezelfde.

Bij de kosterswoning van de St. Lebuinuskerk (pl. II) zijn de pinakels aanmerkelijk hooger boven den gevelomtrek opgevoerd dan bij het pakhuis in de Rijkmansstraat (pl. II). Bij dit laatste gebouw zit het muurwerk onder een pleisterkorst verborgen; op de teekening deed ik, alsof die al weggenomen was. Bij de kosterswoning was dit niet noodig. Het baksteenmateriaal en het voegwerk liggen daar in ongeschonden schoonheid bloot, en bieden de gelegenheid om het in al zijne details te volgen, hetgeen in dit geval met bewonderen gelijk staat. In zijn „anspruchslosen" eenvoud is dit kleine gebouwtje een der bekoorlijkste baksteenconstructies die ik ken.

Veel statiger is de indruk die het huis Groote Overstraat no. 85, dateerend van 1614, maakt (pl. II). De S-vormig gebogen lijn, die aan de straks besproken gebouwen tweemaal voorkomt, verschijnt hier driemaal. Haaietandlijsten ontbreken; in plaats daarvan zijn hier bij uitzondering natuursteenen cordonbanden gebruikt. Het baksteen-mozaiek in het kruisvenster der tweede gevel-étage is nieuw. De pinakels, ieder boven den gevellijn met een eenvoudig kraaglijstje omgeven, evenals aan de kosterswoning, zijn niet zoo hoog als daar. De ronde gaten in den geveltop die wij vroeger herhaaldelijk opmerkten, verschijnen hier weer opnieuw. De vier stukjes gehouwen steen, die er op de afbeelding aan geteekend zijn, komen in werkelijkheid niet voor. Door een werkteekening waarop zij zijn aangegeven, werd ik ten aanzien van dit punt op een dwaalspoor gebracht. Het is noodig dit hier te releveeren, omdat die ronde openingen aan gebouwen van Geldersch-Duitschen stijl *steeds* door een kransje van uitsluitend baksteen omgeven zijn. Indien men deze bijzonderheid reeds op de andere teekeningen had opgemerkt, zou men wanen hier een uitzondering voor zich te hebben. Doch dat is niet zoo; van gehouwen steen is voor deze constructiedeelen geen gebruik gemaakt.

Een typische eigenaardigheid die aan de boerderijen de Arend en het Meijerink, als ook aan de kosterswoning en aan het huis Gr. Overstraat n°. 85 voorkomt, is, dat de gevelmuur achter de pinakels is doorgevoerd, of, als men het anders wil, dat de pinakel er niet tegen het uiteinde van den muur staat, maar op korten afstand daar van daan. Daardoor wordt een bijzonder schilderachtig effect verkregen. Immers deze plaatsing geeft zoowel door de uit- en inspringende verkragingen van het lijstwerk als door den nu

sterker uitkomenden voorsprong der pinakels, meer levendigheid aan de constructie en roept afwisselende schaduw- en lichtpartijen te voorschijn, die aan het schilderachtige van den gevel in hooge mate ten goede komen.

Tot dusverre dragen deze 17e eeuwsche voortbrengselen van den Geldersch-Duitschen stijl een zuiver inheemsch, locaal karakter. De algemeene grondbeginselen van de Renaissancekunst hebben er hun invloed op laten gelden, zooals in het voorafgaande is aangetoond. Maar van den overstelpenden voorraad nieuwe motieven waarover de Renaissance beschikt, den rijken vormenschat, dien zij pleegt uit te strooien, overal waar zij de voeten zet, is nog weinig gebleken. Men bouwde zeer eenvoudig, in een onopgesmukten stijl, die, al had zij van de Gothiek afscheid genomen, niettemin in hare voortbrengselen nog de soberheid handhaaft, die aan de burgelijke gebouwen der middeleeuwen eigen was.

Toch konden rijker toepassingen niet uitblijven. De tijdgeest en de algemeene richting in de architectuur brachten dit nu eenmaal mee.

Een hoogst merkwaardig voorbeeld van dien aard is het Renaissance-geveltje aan de Noordzijde der Groenmarkt te Zutphen, dat op pl. I is afgebeeld. Het dateert van 1631 Oogenschijnlijk heeft het weinig met den inheemschen stijl

Fig. 18. Boerderij 't Meijerink te Leesten. (Warnsveld).

te maken, en een ongeoefend oog is zelfs geneigd het te rangschikken onder die lange reeks 17e eeuwsche Renaissancegebouwtjes, die in de steden van westelijk Nederland, o. a. te Haarlem, Leiden, Delft, Dordrecht, Gorinchem, Gouda en Utrecht zoo talrijk zijn. Maar dat is slechts schijn. Inderdaad draagt het een gansch ander karakter.

De gevel is boven den cordonband opgebouwd uit drie etages, waarvan de eerste wordt ingesloten door twee vrij groote pilasters van klassiek model, de volgende door twee kleinere, terwijl de derde wordt aangegeven door schuin lijstwerk, met een halfrond fronton er boven.

In het Westen nu treft men pilasterstellingen nimmer onbelast aan. Zij verrichten daar steeds de dragende functie, die hun in den klassieken stijl is aangewezen. Weliswaar zijn de beide paren pilasters ook hier eenigszins belast, n.l. het eerste paar met kwartronde lijstwerken, de volgende met schuin lijstwerk. Maar het is duidelijk, dat deze functie geen eigenlijk dragende is, althans niet in dien zin, waarin dat in den Renaissance-stijl en bij de klassieken het geval is. Daar toch rust op de pilasters of de architraaf waarop de fries en het overige lijstwerk volgen, of de archivolt met hare geledingen. Zij zijn daar in *ornamenteelen* zin de dragers van den bouw, zooals bij open muren de zuilen dat in *constructieven* zin zijn. Hier daarentegen is van een eigenlijk dragende functie niets dan de schijn aanwezig.

In waarheid is de geheele compositie van dezen gevel een omzetting van den baksteenen Deventer en Zutphenschen gevel in de vormenspraak der Renaissance. Het onderste paar pilasters, even uit den muur vooruitspringend en zich van boven aansluitend bij den gebogen gevelomtrek, vervangt de twee onderste pinakels. Het volgende paar vervangt het volgende tweetal, en de twee langere pilasters die het fronton dragen zijn de opvolgers van het tegen den top gehechte bekronende pinakeltje. In schijn belast, eindigen zij in werkelijkheid vrij in de lucht. Het lijstwerk vormt slechts de verbindende geleidingen, zorgt voor de overgangen tusschen de opeenvolgende pilastertjes, dekt den gevelomtrek af, en vervangt dus feitelijk de gemetselde rollaag van het baksteenen geveltype.

Behalve deze klassieke opvolgers van de ouderwetsche pinakels vertoont het geveltje nog andere rudimenten van den ouden inheemschen stijl, n. l. de drie nisjes, plaatsvervangers van de verdiepte blinde kerkramen. De onderste twee zijn zeer ondiep, en in plaats van het oude maas of traceerwerk zijn er uit baksteen primitieve schelpvormpjes ingemetseld. De bovenste, die veel dieper is, ontleent haar beteekenis aan de lange pilasters van den top. Twee zwikvullingen van gebouwen steen, die de benedenhoeken van den gevel aanschuinen, ontleende de ontwerper aan den Haarlemschen bouwtrant, waarvan Zutphen destijds reeds enkele, gedeeltelijk thans nog bestaande specimina bezat. Het eigenaardig vertikale karakter, dat aan de voortbrengselen van den Geldersch-Duitsche stijl, ook nadat de Renaissance de Gothiek had vervangen, eigen blijft, spreekt zich ook in *dit* geveltje duidelijk uit.

* * *

Naast de hier beschreven gevels die nog steeds, zij het ook in ten deele zeer gewijzigden vorm, werkelijke pinakels dragen, verschijnt in de 16e en 17e eeuw een reeks gevels die deze bekronende sieraden missen, maar niettemin duidelijk hetzelfde karakter als de oude pinakelgevels bezitten.

Het valt b. v. direct in het oog, dat de achtergevel van het huis Hofstraat n°. 1 te Zutphen (pl. II) eigenlijk in hoofdzaak overeenkomt met den gevel van het huis Groote Overstraat n°. 85 te Deventer (pl. II), met dien verstande dat bij eerstgenoemden de pinakels verdwenen zijn. Op de plaats waar men zich deze denken moet, springen vierkante hoeken uit de gebogen lijn van den gevel naar buiten. Denkt men zich aan het huis in de Groote Overstraat de toppen der pinakels afgebroken tot aan den gevelmuur, dan wordt hetzelfde effect verkregen. In verband met de verandering in de constructie wordt de rollaag nabij ieder van die hoeken onderbroken, en de hoek zelf bekroond een soortgelijke afdekking met lijstwerk als die, welke

in de 17e eeuw boven de pinakels werd aangebracht (1).

Tot dit type behooren verder nog een tweetal hier afgebeelde boerenhofsteden. (pl. III).

De eene is het huis „Ophemert" of „het Hooge Huis" te Bronkhorst. Dit kleine oude plaatsje, $1\frac{1}{2}$ uur ten zuiden van Zutphen aan den IJssel gelegen tegenover Brummen, dankt zijn ontstaan en zijn naam aan het oud-adellijke geslacht der Bronkhorsten dat in den middeleeuwschen burgeroorlog der Heeckerens en Bronkhorsten de ééne strijdende partij vormde, en hier zijn stamburcht had. Vóór enkele jaren zijn de laatste overblijfselen daarvan, een onaanzienlijke ruïne, gesloopt en opgeruimd. Het plaatsje dat in de schaduw van het slot was ontstaan, werd in 1482 door Gijsbrecht van Bronkhorst met stedelijke rechten begiftigd. Men kan nu, bij het doorwandelen der bochtige ongelijke straatjes, bezet met onaanzienlijke huizen, er zich ternauwernood in denken, dat dit plaatsje ooit den naam van stad heeft gedragen.

Het „hooge" huis is een naam, die bij boerderijen betrekkelijk veel voorkomt als een overblijfsel uit den tijd, toen enkelen uit de eeuwen lang door den adel in onderwerping en ootmoed gehouden burgerij, de aandacht op zich vestigden door zich een woning te doen bouwen die zich ver boven de lage stulpen der kleine lieden verhief, een vertoon van fierheid, dat alleen aan de burchtheeren toe kwam, en hetwelk slechts die weinigen durfden onderstaan, welke door hun rijkdom onafhankelijk genoeg waren geworden om niet meer gebonden te zijn, den adel naar de oogen te zien. Want de naam „het Hooge Huis" was in de middeleeuwen feitelijk identiek met burcht of kasteel, en kwam alleen aan dezen toe.

„Het Hooge Huis" te Bronkhorst (pl. III) is inderdaad een hoog huis. Het steekt ver boven de omringende gebouwen uit. Toen het gebouwd werd (1633) was de macht van den adel reeds grootendeels gebroken, hoewel zij in het Oosten van het land toch altijd nog aanzienlijk bleef. Maar het rust op oudere grondslagen, en wellicht heeft daarop vroeger een ander „hoog huis" gestaan, dagteekenend uit een tijd, toen een dergelijke stoutheid nog erg zeldzaam voorkwam. In 1633 legde een geduchte brand het stedeke in de asch. Na die ramp werd het hier afgebeelde huis gebouwd.

Wij ontmoeten er weer de bol uitstaande gevellijn, afwisselend met uitspringende hoeken. Een paar blinde vakken, elk door een gebogen gemetseld kalf gescheiden van een daaronder liggende luikopening, herinneren aan de oude Gothieke constructie. Duivengaten tot regelmatige figuren gegroepeerd, komen er desgelijks aan voor.

Op 11 Juni 1660 brandde het stadje opnieuw af. Volgens een Geldersch geschiedschrijver bleef er maar een half steenen huis over. Dat getuigenis is, blijkens het ankerschrift, dat het jaar 1633 aangeeft, voor twijfel vatbaar. Trouwens de geheele bouw wijst op een vroegeren tijd dan het jaar van dien tweeden grooten brand.

De boerderij „den Hagert" te Wijchen bij Nijmegen (pl. III) dateert hoogstwaarschijnlijk mede uit de 17e eeuw. In het oude Rijk van Nijmegen en het Ambt van Maas en Waal komen meerdere gebouwen in Geldersch-Duitschen stijl voor, o. a. het kasteel Hernen, dat een in 1553 gebouwden pinakelgevel heeft, die overigens dezelfde opeenvolging van bolle segmenten vertoont als de boerderij (2). Aan de hofstede „den Hagert" vindt men dus die constructie terug, maar zonder pinakels. Op de plaats daarvan springen evenals aan „het Hooge Huis" te Bronkhorst vierkante hoeken naar buiten uit. Alleen een enkele pinakel aan den top versiert het gebouw. De uitspringende hoeken dragen hier overigens nog duidelijk het karakter hunner herkomst uit de Gothieke pinakel-constructie. De rollagen zijn krachtig uitgesproken en worden ondersteund door metselvervlechtingen. Horizontale banden van bergsteen, op betrekkelijk grooten afstand van elkander geplaatst, verlevendigen het overigens vrij eentonige muurvlak.

„Den Hagert" is, voorzoover mij bekend, het eenige gebouw, waaraan een gevel van Geldersch-Duitsch type als opzetgevel voorkomt. De overige zijn steeds eindgevels. (1)

Voorts moet nog worden opgemerkt, dat een paar hoogst imposante gevels met bolle omtreklijnen en uitspringende hoeken voorkomen op de hierbij gereproduceerde afbeelding van de Markt te Zutphen op een 18e-eeuwsche prent (pl. 19). Men ziet er daar in het midden der afbeelding twee naast elkaar, de langste versierd met uit den grondslag oprijzende en niet onderbroken lisenen-stellingen.

* * *

Naast het hiervoor behandelde geveltype met *bolle* gevelsegmenten afgewisseld door uitspringende rechte hoeken verschijnt er ook een waarbij deze hoeken worden toegepast op gevels met een *holle* en ook met de ouderwetsche, strakke, *schuine* omtreklijn van het puntgeveltype.

Van het eerste geeft een huisje te Deventer (pl. II) een voorbeeld. Het staat in de Groote Overstraat n°. 66, heeft geen jaartal, maar behoort, naar den gevelomtrek en enkele détails te oordeelen tot de 17e eeuw. Het is ontsierd door een laag pleister. Door de aanwezigheid van twee, ook hier weer evenwijdig met het gevelvlak geplaatste, pinakels, behoort het nog gedeeltelijk tot het hier voor besproken type. Deze pinakels rusten op kleine dwarsbanden met haaietanden; wellicht heeft dat lijstwerk vroeger doorgeloopen. De gevel-

(1) Een afdoende bevestiging van de theorie, dat die uitspringende hoeken in stijlkundigen zin moeten aangemerkt worden als rudimentaire overblijfsels der pinakels vond ik kort voor het ter persegaan van dit opstel. Bij het beklimmen van een dak aan het Oude Want te Zutphen vanwaar ik een achtergevel, dien ik zocht, in het gezicht hoopte te kunnen krijgen, ontdekte ik een anderen, mij tot dusverre onbekend gebleven achtergevel van een woning aan de Beukerstraat, welke straat ongeveer parallel loopt met het Oude Want. Die gevel heeft een gevelomtrek samengesteld uit bolle cirkelsegmenten, afgewisseld met uitspringende hoeken. Deze hoeken zijn hier echter niet met lijstwerk, maar met topjes bekroond ongeveer zooals het geval is met de Gothieke pinakels. Daarmee is de laatste schakel gevonden in mijn betoog, dat deze hoeken inderdaad rudimentaire overblijfselen van pinakels zijn.

(1) Afbeelding in Aarde en hare Volken van 9 Maart 1901.

(2) Naar aanleiding van een dagblad-artikel van mijn hand met afbeeldingen van Geldersch-Duitsche geveltypen, dat door bemiddeling van de vereeniging „Gelre" geplaatst werd in onderscheidene dag- en weekbladen in het Geldersch-Duitsche gebied, omving ik in den loop van dit jaar het verzoek om voorlichting te geven bij de voorgenomen restauratie van deze boerderij, die in staat van verval verkeerde. Door het nazien van de teekeningen en het in overeenstemming brengen van deze met hetgeen de studie van een reeks gebouwen van dien aard mij had geleerd, heb ik daartoe gaarne mijne medewerking verleend. Dit is het eerste daadwerkelijke resultaat van mijne studiën over deze bouwstijl en het worde hier vermeld ten bewijze dat publicaties van dien aard toch niet altijd in praktisch opzicht zonder gevolg blijven.

omtrek sluit zich wat het bovengedeelte betreft, bij de schuine lijn van den ouden topgevel aan, maar het bovengedeelte is hol gewelfd en gaat onmerkbaar over in de uitspringende hoeken.

Het huis Waterstraat n°. 6 te Deventer (pl. II) dateert, ook blijkens gevelvorm, metselwerk en details uit de 17e eeuw. De omtrek is hier in hoofdvorm driehoekig. De twee uitspringende hoeken en de vierkante top verbreken op drie punten de schuine lijn. In plaats van een rollaag zijn hier metselvervlechtingen toegepast, die diep in het muurwerk ingrijpen. Een paar haaietandlijsten doorsnijden het gevelvlak. Hoogst sierlijk is aan dit geveltje het venstertje in den top, als het ware verborgen binnen een rand van Bentheimer steen in de gedaante van den wijd opengesperden bek van een phatastisch monster. Het glas is in lood gevat, en vertoont de teekening van een bloem.

Veel soberder was een in 1902 afgebroken huis in de Hospitaalstraat te Zutphen uit het jaar 1640 (fig. 20). Het is wel het eenvoudigste mij bekende gebouw van dien aard. Afwijkend is hier alleen, dat de gevel geen eigenlijke top heeft, maar afgestompt is.

Fig. 19. Oude huizen aan de Markt te Zutphen (naar een 18e eeuwsche afbeelding).

Verder behooren tot dit type nog een drietal gebouwen, die op wat uitvoeriger bespreking aanspraak mogen maken, n. l. het „Huis met de Koppen" te Deventer, en de raadhuizen te Lochem en Doesburg.

Het „Huis met de Koppen" of het „Huis met de Hoofden" in de Assenstraat n°. 10 te Deventer (pl. II) ontleent zijn naam aan de gebeeldhouwde koppen, juister bustes, waarmee het versierd is. Ook Amsterdam en Dordrecht hebben hun „Huis met de Hoofden", wellicht ook andere plaatsen. Het is een benaming, zooals de volksmond er gaarne geeft. Vorm en stijl der bustes, hunne plaatsing binnen een loofkrans, hun sterk relief en andere eigenaardigheden geven recht hen te beschouwen als vroeg 16e eeuwsch werk. Ook de zonderlinge vermenging van krachtig geprofileerd lijstwerk en consoles, beide van de klassieke Korinthische orde, met Gothieke kielboogjes en andere aan de Gothiek ontleende détails, wijst op den tijd. Het is de periode, toen de besten onder de sierkunstenaars en architecten nog geloofden aan een vergelijk, een verzoening tusschen den verdwijnenden en den opkomenden stijl, de periode toen smaakvolle ontwerpers het schoone uit beide stijlen trachtten saam te binden in eenzelfde bouquet, pogingen die weliswaar tot geen duurzaam resultaat zouden leiden, omdat de nieuwe beweging, eenmaal aan den gang, niet meer te beteugelen was, maar die niettemin aan kunstwerken van zeldzame bekoorlijkheid het aanzijn hebben geschonken.

Ook van dit gebouw, ofschoon het dik overstreken is met een laag pleister, gaat een groote bekoring uit, en men vraagt zich onwillekeurig af, hoe groot die betooverring wel zou wezen, wanneer het oude muurwerk geheel blootgelegd, de geschonden détails vernieuwd, de beelden die waarschijnlijk vroeger op de nu doellooze consoles prijkten, op hun plaatsen waren hersteld.

Wat den gevelvorm betreft, deze komt in hoofdzaak met het links ervan afgebeelde huis in de Waterstraat overeen. Alleen heeft de aanwending van het klassieke lijstwerk tot een andere indeeling aanleiding gegeven. Ook geeft de toepassing der consoles en venstertjes veel meer levendigheid aan den bouw. Moge spoedig de tijd aanbreken, dat het, ten gevolge van restauratie door een bevoegde hand weer in zijne vroegere schoonheid zal pralen.

Het stadhuis te Lochem (Fig. 21) is in de jaren 1634—'39 gebouwd, nadat de stadsbrand van 1615 het vroegere raadhuis had vernield. In de 18e eeuw werd de hier afgebeelde Noord Oostelijke gevel, die toen vermoedelijk de hoofdgevel was, aan zijne bestemming onttrokken door den aanbouw van een zijgevel in den stijl van dien tijd. Deze laatste werd toen het hoofdfront. In 1898 werd door het gemeentebestuur bij het Hoofdbestuur der Nederl. Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst advies ingewonnen aangaande de voorgenomen restauratie. Het werd met de meeste

bereidwilligheid verstrekt, en naar de in overeenstemming daarmee ontworpen plannen het restauratie-werk uitgevoerd. De 18e eeuwsche zijgevel werd daarbij intact gelaten. De restauratie betrof voornamelijk de 17e eeuwsche deelen van het gebouw. De toen bestaande overblijfselen gaven, aan de hand van een oude afbeelding, genoeg houvast voor een reconstructie in den geest van het oorspronkelijke werk.

Fig. 20. In 1902 afgebroken huis in de Hospitaalstraat te Zutphen. 1640.

Zooals uit de afbeelding blijkt, ademt dit gebouw geheel den geest der Renaissance. Een klassiek fronton bekroont den top, schelpmotieven vormen de vullingen der tympaanvelden, klassiek lijstwerk geeft de étages aan, friesversieringen in den geest der 17e eeuw ontbreken niet, een eenigszins ongemotiveerd geplaatste maar niettemin sierlijke wapendecoratie in gehouwen steen, met tenanten die aan Johan Vredeman de Vries doen denken, is boven het poortje aangebracht. [1])

Toch, niettegenstaande zijn geheel klassieke uitrusting herinnert dit gebouwtje nog in sommige opzichten aan den inheemschen Geldersch-Duitschen stijl. Allereerst de geveldeelsoek. Denkt men zich daaraan weg al het Renaissancewerk dan treedt de puntgevel met uitspringende rechte hoeken zooals wij dien opmerkten aan de drie huizen te Deventer (pl. II) weer in hoofdlijn voor den dag. Weliswaar komt het ook aan Renaissance-gevels in andere deelen van het land voor, dat de gevelzwikken worden aangevuld met hoeken van gehouwen steen, maar deze dragen daar *nimmer* het eigenaardig karakter dat zij hier vertoonen. Het zijn daar in de eerste plaats overal werkelijke *ornamentconstructies*, meestal aan de cartouche, soms aan andere motieven ontleend. In de tweede plaats hebben de ontrekken dier vullingstukken door het golvend behoop der krullen als het ware de functie te verrichten de vierkante geveltreden af te ronden en daardoor het oog ongemerkt van de eene geveltrede naar de andere te geleiden, zooals b. v. aan de vleeschhal te Haarlem zoo duidelijk uitkomt. En in de derde plaats houden die ornamentcomposities altijd verband met de uitrusting der gevel-etages zelf, zijn door verbindende motieven er als het ware aan vastgehecht, zoo o. a. aan den St. Joris doelen te Haarlem, het stadhuis te Leiden, de Waag te Alkmaar, het goudkantoor te Groningen, het stadhuis te Bolsward en een menigte andere gebouwen. Aan het raadhuis te Lochem daarentegen is het opstapelen van die zware steenmassa op het lijstwerk van den gevel al zeer ongemotiveerd, indien het niet is, om de in het Geldersche land zoo geliefkoosde schuine gevellijn, die door de vierkante opeenvolging der étages verbroken was, weer in eere te herstellen. Ornamentsieraad zijn die vullingen slechts in bijzonder geringe mate, en het eenige ornamenteele, wat er aan voorkomt, is de schuine lijn zelf, die zich, slechts even onderbroken door den middelsten uitspringenden hoek, als het ware in eenen gang door voortzet. En eigenaardig genoeg komt als een reminiscentie van de gemetselde rollaag hier ook weer een breede band de richting van die schuine lijn onderstreepen.

Naar mijne zienswijze is alzoo het Lochemsche stadhuis, in zijn gevel-constructie zoo ver afwijkend van het Renaissance-type in andere deelen van het land, te beschouwen als geboren uit de, misschien onbewuste, nawerking van den inheemschen puntgevelvorm met uitspringende hoeken aan een gebouw waaraan de Renaissance-kunst overigens hare beginselen zuiver trachtte toe te passen.

Ongetwijfeld staat deze toepassing, al is zij niet van bekoorlijkheid ontbloot, beneden die, welke wij aan het huis aan de Groenmarkt te Zutphen (Pl. I) hebben opgemerkt. Bij

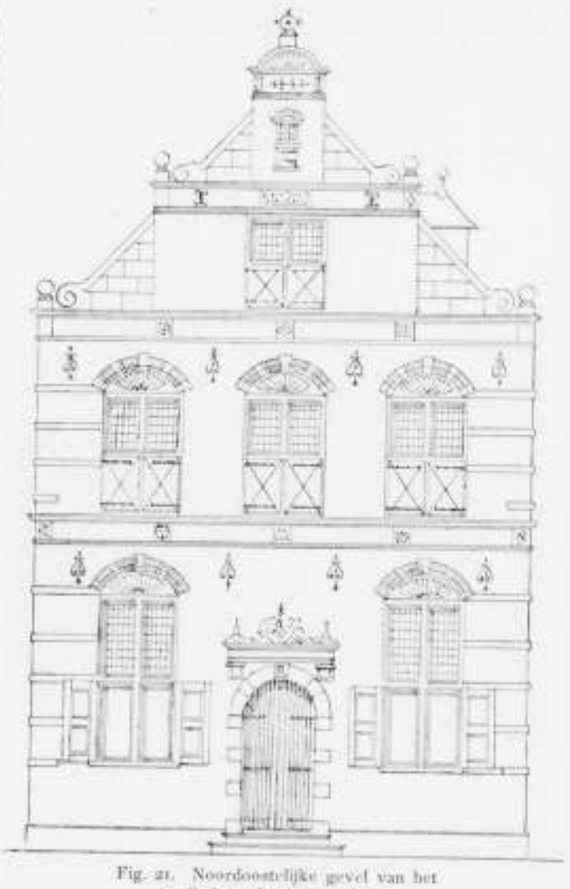

Fig. 21. Noordoostelijke gevel van het stadhuis te Lochem (1639).*

dit laatste is de versmelting van constructieve en ornamenteele Renaissance-motieven met den ouden Gothieken grond-

[1]) Op de hier weergegeven afbeelding is dat ornament niet juist aangegeven. Het bestaat uit een ovaal wapenbord, gehouden door twee halffiguren. Met deze bedoelde de ontwerper ongetwijfeld een Indiaansche man en vrouw weer te geven. In de ornamentwerken van de groote meesters der 16e en 17e eeuw komt dit motief veel voor. De lichamen eindigen in koordwindingen, die beneden van de obelisken langs den muur afhangen.

vorm inniger, de compositie origineeler en meer doordacht.

Op welke plaats moet in deze proeve van een eenigszins systematisch overzicht der voortbrengselen van de Geldersch-Duitsche bouwkunst het raadhuis te Doesburg worden gesteld? *Dat* het er toe behoort, een enkele blik op de afbeelding van den Oostgevel (pl. II) is voldoende om daartoe te besluiten. De rangschikking evenwel biedt verschillende moeielijkheden aan en leidt tot vragen wier oplossing niet gemakkelijk te vinden zal zijn.

Het tegenwoordige stadhuis werd blijkens het jaartal 1663 in het fronton van den voorgevel, en het jaartal 16[illegible]5 aan den gebeeldhouwden schoorsteen in de raadzaal, omstreeks deze jaren gebouwd. Maar de bouw van dien tijd kan slechts een herbouw zijn geweest. De stijlcritiek kan ten aanzien van dit punt tot geen ander resultaat komen. Moge het dan een negatief wezen, het is niettemin zeer beslist. Zooals de Oost- en de Westgevel van dit raadhuis gebouwd zijn, houwde men ten jare 1663 tot '65 *niet*. De Westgevel is n. l. een Gothieke topgevel met traceerwerk. Weliswaar is hij erg geschonden en verhavend, maar het oorspronkelijk karakter is toch duidelijk te herkennen. Is de daaraan tegenovergestelde gevel (Pl. II) in 1665 gebouwd? Het stijlkarakter van dit bouwwerk zegt: neen. Ook zóó bouwde men in de tweede helft der 17e eeuw niet. Waarschijnlijk is destijds het koepeltje er op gezet. Mogelijk ook heeft men toen de lijstwerken der pinakeltjes in overeenstemming trachten te brengen met den smaak van dien tijd. Maar dateert de buikige uitbouw van het torentje, die tot aan den ouden Gothieken waterslaglijst afdaalt ook van die verbouwing? Zoo ja, dan zou het zonderlinge verloop van de hogen der beide aangrenzende verdiepte velden daardoor opgehelderd zijn.

Is de hier geopperde veronderstelling juist, dan zou na behoorlijke restauratie, de oude grondvorm als volgt te beschrijven zijn: de geveloomtrek spits-trapvormig met 5 treden (den top medegerekend), tegen iedere trede een overhoeks geplaatst pinakeltje (bekroond op de een of andere manier maar in elk geval anders dan met het lijstwerk dat er nu aan zit); de geveltreden door zwik-vullingen schuin bijgewerkt, waarschijnlijker evenwel is dit een aanvulling van later tijd, in verband met de verhooging van het dak, die bij de verbouwing van 1663—'65 schijnt te hebben plaats gehad; op den top een of meer pinakels in plaats van het laat-Renaissance koepeltje; de buikige voorsprong vlak; de Gothieke waterslag die de geboorte van den gevel aangeeft, weer in zijn geheel teruggebracht; de zonderling afgebroken bogen van het middelste paar verdiepte velden in den vlakken gevel doorgetrokken, en het uitspringende penant tusschen die twee, in vlak beloop hersteld.

Zoo komen we tot een 15e eeuwsche bouwtype, en dit zou te zijnen zijn met den ouden Westgevel. Het metselwerk zou ten aanzien van deze punten weliswaar een deel van het licht kunnen geven, dat de archieven ons onthouden, maar de beide gevels zitten zóó dik onder de pleister, dat men dienaangaande bij een oppervlakkig onderzoek slechts gissingen kan maken.

Eenige geveltypen, die van de hiervoor beschrevene afwijken, en feitelijk eenigszins op zich zelf staan, komen nog voor te Doesburg, Kalkar en Xanten.

Fig. 22 vertoont een schilderachtig oud hoekje in de Veerpoortstraat te Doesburg. Links een gevel met holle gevellijn, twee evenwijdig aan het gevelvlak geplaatste pinakels, en één in de hoogte, die niet tegen, maar *boven* op den geveltop staat; een afwijking die al zeer zonderling is.

In het midden een gevel welks omtreklijnen een zeer grillig beloop hebben. Het gevelvlak is hier geheel vlak.

Fig. 22. Oud hoekje in de Veerpoortstraat te Doesburg, met details. (Uit het schetsboek van den schrijver).

Aan de geboorte van den gevel rechthoekig uitspringende, door lijstwerk afgedekte hoeken; dan een bol segment met rollaag; vervolgens twee uit den pinakelvorm afgeleide stukken metselwerk van een eigenaardige, lang niet leelijke gedaante, en ten slotte de top, afgedekt met een driehoekig fronton.

Rechts een gevelconstructie waarin de **S** vormige lijn afwisselt met vierkant uitspringende hoeken.

Fig. 23. Huis te Kalkar.

Eigenaardig genoeg vindt men dezen laatsten overigens verre van banalen gevelvorm terug aan een huis te Kalkar (Fig. 23). Alleen is aan dit laatste gebouw de top-pinakel bewaard gebleven, die aan het geveltje te Doesburg waarschijnlijk reeds lang heeft moeten zwichten voor het geweld van vorst, regen en wind. Zelfs de doorstreping met slechts één enkelen cordonband is aan beide gevels gelijkelijk eigen.

Weer een ander merkwaardig afwijkend type vindt men in den gevel te Xanten waarvan hier een fragment is weergegeven (Fig. 24). De trapconstructie is hier behouden. De geveltreden bestaan evenwel om den andere uit een zwak uitgebold staand stuk, en uit een bol segment met rechten uitspringenden hoek. De treden zijn bekroond met versierende deelen die de gedaante van staande schijven hebben, elk bekroond door een kurkentrekker-motief; de lijstwerken der treden worden gedragen door eigenaardige tandlijsten.

Aan sommige dezer geveltypen kan een zekere sierlijkheid niet worden ontzegd. En hun afwijkende gedaante levert het bewijs, dat binnen de grenzen, door het stijlkarakter van den 17e eeuwschen Geldersch-Duitschen gevel aangegeven, genoeg verscheidenheid te bereiken was om allen schijn van eentonigheid weg te nemen, meer verscheiden

heid zelfs dan waarop de Hollandsche Renaissance-gevel van denzelfden tijd wijzen kan.

* * *

Met het laatst der 17e eeuw treedt in den Geldersch-Duitschen stijl een ontaarding in, die allengs leidt tot het verlies van zijn oorspronkelijk karakter en ten slotte tot zijn totale verdwijning.

Fig. 24. Stuk van een gevel te Xanten.

Twee gevels te Zutphen, de een van 1665, aan de Nieuwstad aldaar, de ander zonder jaartal, in de Beukerstraat, behooren tot de eerste schreden op dat hellend vlak.

Die in de Beukerstraat (pl. II) heeft als omtreklijn een opeenvolging van twee **S** vormen, doch niet, zooals aan het vroeger beschreven type, aanvangend met het holle segment, maar met het bolle, hetgeen direct een ander karakter er aan geeft [1]. Cordonlijsten komen niet voor. De rollaag is smal en zonder uitdrukking. De pinakels van voorheen zijn in rudimentairen vorm aanwezig, in de gedaante van uitspringende hoeken, die althans een rustpunt voor het oog vormen tusschen de aaneenschakeling der beide **S**-vormen. Zij zijn tevens de eenige herinnering aan de vertikale indeeling van vroeger.

De gevel aan de Nieuwstad gedateerd 1665 (pl. II) vertoont de eigenaardige lijnen van het Louis XIV tijdvak. Ook hier wordt de plaatsing der pinakels van voorheen aangewezen door uitspringende hoeken met lijstwerk afgedekt. Cordonbanden ontbreken, de baroeque buiging van de gevellijn doet de laatste herinnering aan de verticale constructie van weleer verdwijnen, en zelfs de rollaag ontbreekt.

Een vroeger woonhuis aan de Poot te Deventer sluit zich veel meer aan bij het 17e eeuwsche type, dat wij aan de kosterswoning van de Lebuinuskerk, de boerderij „de Arend" te Voorst, „het Meyerink" te Leesten en verscheidene Deventer en Zutphensche gebouwen hebben leeren kennen. Maar de behandeling van den top, waaraan juist het geestige van de toplijn der genoemde huizen ontbreekt en waaraan ook de bekronende pinakel gemist wordt, doet vermoeden dat het in de 18e eeuw tehuis behoort. Ook de magere gedaante der pinakels wijst daarop.

Heeft het daarnaast staande, met pilasterstellingen bekleede geveltje wellicht ook iets te maken met den Geldersch-Duitschen stijl? Het komt meermalen voor, o. a. aan een oud huis op de Markt te Zutphen, dat aan een gebouw, oorspronkelijk met lisenen gebouwd, zoolang geknoeid en gemarteld werd, tot die oude middeleeuwsche constructie-deelen voor den oppervlakkigen beschouwer ten slotte eenigszins op klassieke pilasters begonnen te gelijken. Met zekerheid te constateeren is dat hier evenwel in dit geval niet meer, daar de afgebeelde gevel inmiddels reeds door een modernen is vervangen.

Merkwaardig zijn een tweetal gebouwen te Doesburg en Kalkar, die naar het mij voorkomt tot dezen tijd moeten worden gerekend.

Het huis te Doesburg staat op den hoek der Meipoort- en Bergstraat (pl. II). De omtreklijn van dezen gevel behoort stellig in de 18e eeuw thuis. Zij doet denken aan die rijzige tuitgevels in de steden van Holland, welker front is ingesloten tusschen twee lange holle lijnen, die van boven eindigen tegen een klassiek fronton, of wel rondom den geveltop worden doorgevoerd zoodat zij daar ineenloopen, en die van onder eindigen in zware voluten. De lange, hol gebogen lijnen aan de benedenzijde van den Doesburgschen gevel zijn geheel van hetzelfde karakter. Ook het ovale van zijn gedaante is 18e eeuwsch. Als rudimenten van de vroegere pinakels steken kantige hoeken, met lijstwerkjes afgedekt uit den muur en breken op ongezochte wijze de lange omtreklijn, die daardoor veel pikanter wordt dan die van den Hollandschen tuitgevel.

Allereigenaardigst evenwel is het, onverwachts hier weer overblijfselen van de middeleeuwsche lisenen-constructie aan te treffen in den vorm van een paar verdiepte velden, die langs twee verdiepingen worden opgevoerd, van boven door

Fig. 25. Voormalige gevels aan den Grooten Poot te Deventer.

[1] Men vergelijke er slechts mede het op pl. II daarnaast afgebeelde pakhuis in de Rijkmansstraat te Deventer en andere.

rondbogen zijn afgesloten, en door schilderachtige profielen met den vlakken muur in verband staan. De plaatsing der bovenste venstertjes dicht bij de as van den gevel, houdt weer verband met het wegmoffelen van de daklijn. De verdiepte velden dalen naar beneden af op een gemetseld lijstwerk van zuiver Gothieken vorm. Een ouderwetsche Geldersche trapgevel sluit dit gebouw aan de andere zijde af. Deze achtergevel zal, evenals het overige van het gebouw, van ouderen datum, en de voorgevel later vernieuwd zijn.

In Kalkar komen dergelijke middeleeuwsche constructies aan gebouwen van lateren tijd meer voor. Een aantal woonhuizen aldaar, dateerend uit de 17e eeuw, vertoonen lijstwerken met Gothieke profielen, meerendeels bestaande uit een afloopenden bovenkant met een neus, en een holle lijst daaronder, een constructie die in de praktijk bekend is als „waterslag" of „afzaat". Ook te Doesburg ontmoet men ze nog wel, o.a. — zooals wij gezien hebben — aan het stadhuis. De pleisterlaag waarmede vele dezer oude gebouwen bedekt zijn, neemt natuurlijk het kantige en eigendommelijke van deze lijstwerken, — ze zijn voor het meerendeel in baksteen uitgevoerd, — grootendeels weg.

Een soortgelijk Gothiek lijstwerk vindt men (eigenaardig genoeg ook daar verbonden met soortgelijke verdiepte velden als aan het huis te Doesburg) terug aan een huis aan de Markt te Kalkar, welks vorm desgelijks reden geeft, om het in de 18e eeuw te plaatsen (Fig. 26).

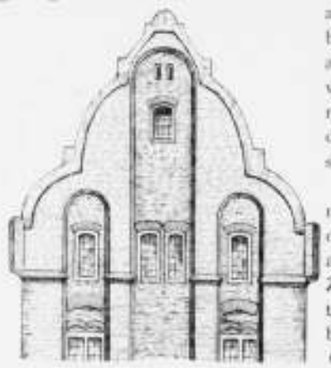

Fig. 26. Gevel aan de Markt te Kalkar.

Zelfs werkelijke lisenen, uit den grondslag oprijzend, komen nog aan dit gebouw voor. Zij zijn vier in getal en ter hoogte van de geboorte des gevels met Gothieke lijstwerken van den „waterslag"-vorm voorzien. Van de drie verdiepte velden, welke zij insluiten, rijst het eene omhoog tot onder de halfronde kap, waarmee de geveltop bedekt is. Alles aan dit gebouw is langwerpig uitgerekt, maar het 18e eeuwsch karakter domineert. Men zou kunnen spreken van een poging om een „Gothiek van den pruikentijd" te scheppen. Ook de gevelomtrek met zijn lange aan het ovaal ontleende bochten en zijn in de lengte uitgerekte uitspringende hoeken — rudimenten der vroegere pinakels — wekt die gedachte op.

Het is niet te verwonderen, dat dergelijke atavistische weder-verschijningen van den ouden stijl zich bij bouwmeesters te Kalkar voordeden. Er zijn in dat plaatsje nog zóóveel overblijfselen der Gothiek aanwezig, dat de 18e eeuwsche bouwmeester van het genoemde gebouw er allicht iets van in zijn werk moest overnemen. Ook de architect is het kind van zijne omgeving. Zelfs thans nog bouwt men in Kalkar en Xanten in Gothischen stijl.

Voor de studie der oude architectuur is het te betreuren dat zoovele dezer oude gevels dik met pleister overdekt zijn, een verzuchting die telkens en telkens bij den beschouwer dezer oude bouwwerken oprijst. Hier is alleen de rollaag in dat gepleisterd graf begraven; op plekken waar het cement heeft losgelaten vertoont zich evenwel het oude baksteenmetselwerk.

Bij deze beide gevelvormen sluiten zich aan die van drie 18e eeuwsche gebouwen, waarvan twee te Goch en één te Anholt, afgebeeld in fig. 27. Die in de Kirchstrasse te Anholt (beneden) dateert van 1738 en nadert nog het meest tot het 17e eeuwsche type. De beide gevels te Goch daarentegen met hun lange gebogen lijnen uit ellipsegmenten samengesteld, dragen geheel het karakter der 18e eeuw. Tusschen dit type en dat van den 18en eeuwschen tuitgevel in Holland, is geen grooter onderscheid dan tusschen twee stijl-uitingen, die in denzelfden tijd op verschillenden bodem zijn ontstaan. Intusschen blijven ook hier de uitspringende hoeken gehandhaafd als laatste herinneringen aan den pinakelbouw en deze geledingen vormen eigenlijk nog het eenige wezenlijke verschil tusschen deze bouwtypen in het nu bij Duitschland ingedeelde stadje van het Oude Geldersche Overkwartier, en de 18e eeuwsche gevels die langs de Amsterdamsche grachten staan geschaard.

VII. GEOGRAFISCHE VERSPREIDING VAN DEN GELDERSCH-DUITSCHEN BOUWSTIJL.

In de voorafgaande hoofdstukken is terloops het een en ander medegedeeld aangaande de geografische verspreiding van de stijlrichting die ons bezig houdt. Daar dat evenwel in hoofdzaak geschiedde naar aanleiding van de afgebeelde gebouwen, en derhalve die streken, waaruit *geen* gebouwen werden afgebeeld, buiten beschouwing bleven, is het niet overbodig nog eens opzettelijk bij de verspreiding van den Geldersch-Duitschen bouwstijl stil te staan.

Met loslating van de historisch-geografische indeeling die tot dusverre werd gevolgd, zal dat in het volgende gedaan worden in de *eerste* plaats ten opzichte van Nederland en *vervolgens* van Duitschland.

Op Nederlandschen bodem zijn de IJselsteden de centra van deze bouwrichting, en wel voornamelijk de steden Zutphen, Deventer en Doesburg.

In *Zutphen* bestaan thans nog naar een ruwe schatting een goede twintig gebouwen in dezen stijl. De oudste zijn uit den vroeg-Gothieken tijd, de jongste uit de 18e eeuw. Geheel de ontwikkeling dezer architectonische beweging is daar dus thans nog te volgen. Vroeger waren er natuurlijk nog veel meer. Het oude stadhuis was gebouwd in den geest van de tegenwoordige boterhal, vroeger vleeschhal, die oorspronkelijk een bijgebouw van het Raadhuis was, zooals uit den tegenwoordigen toestand van die bouwwerken en uit oude afbeeldingen nog blijkt. De Hospitaalbinnenpoort, ten offer gevallen aan de uitbreiding der stad, was een pinakelgevel van Kleefsch model. Men trof te Zutphen dus eertijds gebouwen van allerlei bestemming in dezen stijl aan: een raadhuis, een poort, een vleeschhal en tal van burgerwoningen. Verscheidene nog bestaande maar verbouwde woonhuizen vertoonen nog sporen dat zij desgelijks oorspronkelijk in dien stijl waren gebouwd.

Deventer is vooral rijk aan oude pakhuizen. In de straten tusschen den Berg en de Brink treft men er vele aan. Het 17e eeuwsche type komt daaronder het veelvuldigst voor. Verder vindt men er een groot aantal woonhuizen, waaronder enkele uit den Gothieken tijd. Blijkens de „Afbeeldinge der Stat Deventer, gedruckt (met privilege voor den tijt van 7 jaren) door Johan Christiaenss, 1615, [1]) stonden er vroeger ook aan de rivier, en schijnen aan het oude raadhuis en de L. Vrouwenkerk aldaar motieven, behoorende tot dien stijl, te zijn voorgekomen.

Doesburg is zeer rijk aan overblijfselen uit het verleden, en de Geldersch-Duitsche stijl heeft daarin een belangrijk aandeel. Het Raadhuis, oudtijds Stadswijnhuis, was in dien stijl gebouwd. Het gebouw waarin thans het telegraafkantoor is gevestigd, heeft twee gevels in dien geest. En voor het overige is het bijna niet mogelijk een straat in dit stille, voor den architect en kunsthistoricus zoo belangwekkende stadje op te sporen, waarin niet een of meer gebouwen den inheemschen bouwstijl vertegenwoordigen.

Zwolle behoort door zijn oud stadhuis tot het gebied van dezen stijl, waarschijnlijk ook *Kampen*.

Het op korten afstand van Zwolle aan den tegenovergestelden IJseloever gelegen stadje *Hattem* moet voorheen een menigte woonhuizen in dezen stijl hebben gehad. Op een 17e eeuwsche teekening van die stad, bij vogelvlucht gezien, berustend in de bibliotheek der hoogeschool te Leiden [2]), vindt men verscheidene gebouwen met pinakelgevels afgebeeld. De teekening is zóó uitvoerig, dat men zelfs verschillende typen, b.v. met holle, met bolle en met schuine gevellijn, met drie, met vijf en met zeven pinakels, kan onderscheiden.

Fig. 27. Typen van 18e eeuwsche gevels.
Boven: te Goch, Vosstrasse 105.
Midden: te Goch, Frauenstrasse (anno 1713).
Onder: te Anholt, Kirchstrasse (anno 1738).

Arnhem moet voorheen desgelijks vele gebouwen van dit bouwkarakter hebben geteld. Wij zagen reeds, dat aan de zuidzijde van het Duivelshuis een vlak behandelde pinakelgevel heeft gestaan. Het huis Rijnstraat 41 heeft een ouden Gelderschen trapgevel aan de achterzijde, het daarnaast staande huis vertoont overblijfselen van gedraaide Gothieke pinakels. In de Bakker- en Broerenstraat vindt men verschillende oude bouwfragmenten die getuigen, dat huizen in Geldersch-Duitschen stijl vroeger in die straten den boventoon hebben gevoerd.

In de streek Westelijk van Rijn en IJsel zagen wij reeds overblijfselen van dezen stijl te *Voorst* en te *Loenen o. d. Veluwe*. Verder had de havezathe „de Rees" bij *Brummen* aan een der hoofdgebouwen een Gothieken pinakelgevel van het vlakke Kleefsche type, die er nog op een teekening van 1740 aan voorkomt. Blijkens oude afbeeldingen was ook het Hof te *Dieren*, het jachtslot van den koning-stadhouder Willem III in dien stijl gebouwd. Een schetsje van Constantijn Huygens [3]) vertoont ons twee pinakelgevels in den trant der Deventer architecten en een zijgevel die hetzelfde karakter draagt. Het Hof te Dieren was oorspronkelijk een Commanderij-huis der Duitsche Orde. Stadhouder Willem II kocht het goed van den laatsten der Commandeurs. Willem III liet het geheel verbouwen en uitbreiden. Bij dien verbouw schijnen de drie bedoelde gevels te zijn aangebracht. De Geldersch-Duitsche stijl was daar in dien omtrek niet onbekend. Op het landgoed *Middachten* treft men een puntgevel met uitspringende hoeken aan, het muurwerk met tandlijsten doorstreept en naast elkaar twee blinde vakken.

Op den Veluwe-zoom ontbrak het dus niet aan gebouwen in Geldersch-Duitschen stijl.

Ook in de Geldersche Zuiderzee-steden is dit geveltype niet onbekend. In een geïllustreerde beschrijving van *Elburg* in *Eigen Haard* [4]) vindt men afbeeldingen van het Raadhuis aldaar vóór de verbouwingen van 1400 en 1773, alsmede van gevels van het Agnietenklooster, die alle in meerdere of mindere mate de eigenaardigheden der Geldersch-Duitsche architectuur-richting vertoonen. Te *Harderwijk* treft men nog in de Donkerstraat een fraaien, eenigszins onregelmatigen, gevel van het vlakke Gothieke Kleefsche type aan, met 10 pinakels (waarvan 3 op den top) en doorstreept met haaietandlijsten.

Het Oostelijk gedeelte van het aangrenzende Sticht, dat voortdurend in nauwe aanraking verkeerde met Gelre, kon met die bouwrichting evenmin onbekend blijven. Wij zagen te *Utrecht* reeds Paushuizen, dat een 16'eeuwschen pinakelgevel heeft, welke ruimschoots de sporen draagt van de Renaissance. Niet ver van Utrecht, een uur of drie naar den Gelderschen kant, ligt, dicht bij Doorn, nog de ridderhofstede *Moersbergen*. Een afbeelding daarvan in Craandijk's Wandelingen door Nederland [5]) vertoont een hoofdgevel met overhoeks geplaatste pinakeltjes, en een bijgevel met lessenaarvormig afgedekte treden. De gebouwen zijn gerestaureerd. Naar de afbeelding is niet te beoordeelen in hoeverre deze constructie met den oorspronkelijken toestand overeen komt.

Ook te *Amersfoort*, dat in Noord-Oostelijke richting van de hoofdstad van het Sticht de grens van Gelre nadert, kwamen eertijds huizen van Geldersch-Duitsch type voor. In den „Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden" [6]) vindt men een uitslaande plaat met een afbeelding van de Markt, het Stadhuis, de St. Joriskerk en de Korenbeurs te Amersfoort. Daarop kan men in den omtrek van het stadhuis zeer duidelijk minstens drie gebouwen in dien stijl onderscheiden, n.l. een winkelhuis met getrapten gevel, versierd met overhoeks geplaatste, van onder afgeschuinde pinakels; een achter het stadhuis staanden gevel met langgerekte pinakels, op den top tot een drietal vereenigd; en naast het stadhuis een 16e eeuwschen gevel in dien stijl. Verder komen op die afbeelding een aantal trapgevels voor, die doen denken aan het oude Geldersche type. Doch daarop kan, wegens de

[1]) Gereproduceerd in J. A. Mulock Houwer, Oud Deventer Bouwk. Tijdschrift, Deel XVIII, 1900.

[2]) Gereproduceerd in Deel VII van de Bijdragen en Mededeelingen der vereeniging „Gelre", Arnhem, P. Gouda Quint, 1904.

[3]) Gereproduceerd in Eigen Haard van 9 April 1904 bij een artikel „Een voormalig Jachtslot der Oranjes", door S. Kalff.

[4]) Eigen Haard van 2 en 9 Januari 1904. „Een doode Stad aan de Zuiderzee", door H. J. van Dijk.

[5]) J. Craandijk, Wandelingen door Nederland, met illustraties naar teekeningen van P. Schipperus. Derde druk Utrecht—Haarlem, H. D. Tjeenk Willink. 1883.

[6]) Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van alle volken, XXII deel, vervolgende den Tegenwoordigen Staat der Vereenigde Nederlanden. En vervattende in 't bijzonder dien van Utrecht. Amsterdam 1772.

betrekkelijke onnauwkeurigheid der teekening, geen gevolgtrekking worden gebouwd.

Ook in het Zuiden van Gelderland is deze stijl niet onbekend. Reeds werd gewezen op het stadhuis te *Culemborg* als een bouwtype waarin de Geldersch-Duitsche bouwrichting den invloed vertoont van de Zuid-Nederlandsche. Te *Tiel* vindt men aan een eigenaardig gevormden trapgevel op den hoek der Kleebergsche- en Weerstraat lisenenstellingen met verdiepte vakken toegepast. In het land van Maas en Waal troffen wij de boerderij „den Hagert" te *Wijchen* en het kasteel Hernen in de gemeente *Bergharen* aan. Waarschijnlijk zijn er in die streek nog onderscheidene andere gebouwen in dien stijl, zooals ik mag afleiden uit mededeelingen, mij van daar toegezonden.

In het gebied Oostelijk van Rijn en IJsel is de oogst niet minder rijk. Een aantal gebouwen aldaar werden reeds vermeld bij *Doesburg, Zutphen en Deventer*, de hoofdplaatsen aan die zijde van den IJsel, en dus van zelf aangewezen als centra van den burgerlijken bouw. Wij troffen in de hier bedoelde streek verder ook reeds gebouwen van Geldersch-Duitschen stijl aan te *Doetinchem, Bronkhorst, Leesten* en *Lochem*. Ook te *Zevenaar* vindt men er. Voorts blijkt uit een oude afbeelding van het voormalige slot *Schuylenburg*, tusschen Gendringen en Wisch, dat het voorfront van dat kasteel een pinakelgevel had met hol gebogen omtreklijnen.

Het is overigens eigenaardig, dat in de andere oude stadjes en dorpen van de Zutphensche Graafschap betrekkelijk zoo weinige van deze gebouwen zijn overgebleven. Uit bouwfragmenten of bijna onkenbare overblijfsels van geheel gemoderniseerde gebouwen blijkt, dat men ze daar wel degelijk gehad heeft. Trouwens, welke reden zou er kunnen zijn, waarom die plaatsen een uitzondering zouden maken op het omliggende gebied? Een dergelijk isolement op architectonisch gebied zou inderdaad een zonderling verschijnsel wezen. Toch wordt men er door getroffen, dat in de laatste halve eeuw bijna alles in die plaatsjes is veranderd; in de welvarende, vooruitgaande dorpen is alles nieuw geworden en gaan de oude gebouwen, — een enkel kasteel uitgezonderd — zelden verder terug dan tot het laatst der 18e eeuw; in de kwijnende plaatsjes heeft men het oude, dat in den weg stond, afgebroken, en wat overbleef op de onmogelijkste manier weggebouwd en verhavend. Oostelijk van Doetinchem b.v. is in het geheele gebied van den Ouden IJsel ternauwernood een oud gebouw te vinden. Het eerste station na Doetinchem, waar wat van dien aard te zien is, is het voormalige Geldersche stadje *Anholt*, nu aan gene zijde van de Nederlandsche grens gelegen. Behalve het stadhuis met zijn 16e eeuwschen pinakelgevel vindt men er een paar Geldersch-Duitsche gevels uit de 17e en 18e eeuw.

Hoe en in welke mate de hier behandelde stijl zich heeft geuit in het oude Overkwartier en de meer Zuidelijk gelegen deelen van het tegenwoordige Limburg is mij onbekend. De aanwezigheid van betrekkelijk nog vele gebouwen in dien trant in het stadje *Goch*, dat voorheen tot het Overkwartier behoorde, geeft reden om te vermoeden, dat zij ook in de aan Nederland gebleven deelen van dit historisch Geldersche gebied niet zullen ontbreken.

Zooals Zutphen, Deventer en Doesburg de centra der Geldersch-Duitsche bouwrichting vormen aan deze zijde van de tegenwoordige rijksgrens, zoo zijn Munster, Kalkar en Xanten het aan gene zijde daarvan.

Munster is er vol van. Naast onderscheidene Gothicke gebouwen in dien stijl treft men er in de oude bisschopsstad een aantal aan, die de vormenspraak der Renaissance spreken. Verschillende stroomingen doen zich daarbij voor. In Munster schijnen ook 17e eeuwsche bouwinvloeden uit België werkzaam te zijn geweest. Dit in bijzonderheden na te gaan, zou ons evenwel te ver voeren.

Meermalen zijn in dit geschrift de stadjes Xanten en Kalkar in het oude Kleefsche land genoemd. *Kalkar* bezit een reeks oude gebouwen in dien stijl, dateerend uit de 14e tot 18e eeuw en dus evenals Zutphen de gansche ontwikkeling dezer bouwrichting illustreerend. Ook wordt daar nu nog in dien stijl gebouwd, maar wat de 19e en 20e eeuw daar en te Xanten in die richting hebben voortgebracht, berust meer op navolging van wat in vroeger tijd gebouwd werd, dan op verdere ontwikkeling der bouwbeginselen van voorheen in overeenstemming met den geest van den tegenwoordigen tijd.

Hetgeen van Kalkar gezegd is, geldt, hoewel in mindere mate, ook voor *Xanten*. De gebouwen in Geldersch-Duitschen stijl zijn daar echter minder talrijk, en leveren niet zooveel verscheidenheid van typen op. Overigens is een bezoek aan beide plaatsjes in hooge mate leerzaam.

Direct na deze brandpunten van den inheemschen stijl komen nog een viertal andere plaatsen in aanmerking. Vooreerst *Wesel* met zijn Kommandantur en andere middeleeuwsche gebouwen, vervolgens *Goch* met bouwtypen uit onderscheidene tijdvakken, *Emmerik* met den 16e eeuwschen gevel der St. Martini-Munsterkirche, de eigenaardige gevels van de Baronie en eenige oude woonhuizen; en het oude *Kleef*, welks slot in het laatst der 18e eeuw nog een paar gevels van dezen stijl vertoonde, en dat overigens ook eenige burgerwoningen van dat type bezit.

Verder zijn nog te memoreeren een aantal andere bouwwerken, verspreid over plaatsen van minder beteekenis, meerendeels kasteelen. De abdij van *Kamp* (2½ uur van Meurs) bezit nog een paar 17e eeuwsche gevels met uitspringende rechte hoeken. Het kasteel *Stockum* (tusschen Crefeld en Gladbach) heeft twee eigenaardig gevormde 17e eeuwsche pinakelgevels. Het kasteel *Rath* (1 uur ten N. van Crefeld) heeft een tusschen twee torens gebouwden Gothieken trapgevel van Oud-Geldersch model aan het Westfront en aan het Zuidfront een 17e eeuwschen gevel met uitspringende hoeken. Op de markt van het dorp *Wichel* (2 uur ten N. van Gladbach) vindt men een paar eigenaardige 18e eeuwsche woonhuizen in dezen stijl met hooge, door lang uitgerekte S-vormen omsloten gevels. Het kasteel *Dyckhof* (1 uur ten N. van Neuss) heeft twee laat 17e eeuwsche gevels in dien stijl. Het Vogthaus te *Neuss* met zijn doorloopende door kanteelen bekroonde borstwering, heeft een paar gevels van eigenaardig model, die uit de eerste helft der 17e eeuw dateeren. Het stadhuis te *Dusseldorf* eindelijk heeft niet minder dan drie pinakelgevels, min of meer in den trant van het stadhuis te Anholt, met cilindervormige pinakels, doch de omtreklijnen levendiger van beloop, met holle en bolle segmenten die elkaar afwisselen. Deze gevels schijnen te dateeren uit de verbouwing van 1570—'73, hetgeen overeenkomt met den bouwtijd van het stadhuis te Anholt (1567—'70.)

Neuss en Dusseldorf zijn, voor zoover het onderzoek strekt waarvan de *voorloopige* resultaten in het voorafgaande zijn opgenomen, de Zuidelijkste voorposten van den Geldersch-Duitschen stijl in Rijnland.

VIII. BESLUIT.

Op het woord *voorloopige* moet in het bovenstaande de klemtoon worden gelegd.

Het onderzoek toch, waarvan de uitkomsten in het voorafgaande werden gepubliceerd, *moest* uit den aard der zaak onvolledig zijn en het medegedeelde dus een voorloopig karakter dragen.

Immers hoe betrekkelijk groot het getal plaatsen is, wier oude bouwwerken ik tot het vaststellen der eigenaardigheden van den ouden Geldersch-Duitschen stijl heb mogen bestudeeren, er zijn er waarschijnlijk nog veel meer, die tot dusverre buiten den kring van dat onderzoek bleven. Het bezoeken en doorzoeken van steden, dorpen en plattelandsstreken met het doel om na te gaan of zich daar ook oude gebouwen van een bepaald type bevinden, en deze, indien zij er zijn, te bestudeeren en af te beelden, is een zeer tijdrooyend en kosthaar werk. Vol hoop en speurzin heb ik gansche reeksen van dorpen en steden doorsnuffeld, de een na den ander, geen straatje geen steegje overslaande, niet alleen de voorzijde der huizen monsterend, maar overal gelegenheid zoekend om ook de achterzijden te verkennen. Want zooals hij, die de menschen in hun denken en doen bestudeert, vaak veel meer leert bij het stil bespieden van de keerzijde der menschelijke natuur, zoo leveren voor den beoefenaar der architectuurgeschiedenis de stille achterkanten der woningen, die zich vertoonen onopgesmukt en oprecht, meestal veel meer leering op, dan de vaak overpleisterde en maar al te dikwijls door verkeerde modebegrippen tot karakterlooze pruldingen verknoeide voorgevels.

Dikwijls was het resultaat van die tijdrooyende nasporingen een nul of een vraagteeken.

Dit laatste is erger dan het eerste. Een nul is een teleurstellend cijfer, maar men legt er zich bij neer volgens het oude spreekwoord: waar niets is, verliest de keizer zijn recht.

Een vraagteeken daarentegen is *iets*, en het is iets dat leeft, dat zich opdringt, dat antwoord vordert. Hoe vaak is het mij niet gebeurd, dat vernieuwde beschouwing en vergelijking, herhaald terugkomen in afgelegen plaatsjes noodig was, om tot klaarheid te komen over de beteekenis van een soms schijnbaar onbeduidend bouwfragment, de plaats vast te stellen, die een constructie- of ornamentmotief, een lijstwerk, een lijn, behoorde in te nemen tusschen andere, vroeger waargenomene.

Iemand die oude gevels zoekt, beleeft zonderlinger dingen dan die naar verborgen schatten graaft.

Er zou een humoreske te dichten zijn over de kleine en groote avonturen die men daarbij beleeft. De langwijlige diplomatieke onderhandelingen om een achterplaatsje te mogen betreden, dat het eenige gezichtspunt kan aanbieden op een ouden gevel. De omslachtige sluwheid waarmee geïnformeerd wordt of de man in de straat, die het huis uitteekent, mogelijk iemand van de belastingen is. De malle protesten tegen het afbeelden van een gevel, die desalniettemin en evenwel nochtans toch op het papier komt. De gevaarvolle bestijgingen van oude trappen met bedenkelijk wrakke treden, die evenwel naar een zolder of vliering leiden, van waar men den eenigen onbelemmerden kijk heeft op een stuk muur, dat men zoekt. De angsten, uitgestaan op binnenplaatsjes met paarden, varkens, ganzen, kippen, kinderen en zwermen vliegen, die ieder het hunne doen om het den kijker-teekenaar pleizierig te maken. De stortregens die neerdalen juist in het laatste kwartier dat men nog aan het afmaken van een gevel besteden kan, vóór het vertrek van trein of tram. De smoorhitte, doorstaan op hoogverheven vlierinkjes in den nok van een oud gebouw. Den achterdocht, waarmee men den man aanziet, die verzoekt eens naar binnen te mogen gaan om uit een dakvenster een schetsje te maken, en het zorgvolle geleide waaronder hij na lang onderhandelen ten slotte derwaarts wordt geleid en onder het teekenen bewaakt.

In Duitschland komt daar de vrees voor spionnen en de algemeene bemoeizucht der politie nog bij. Welk verstandig mensch gaat dan ook op een snikheeten dag in een straat waar de lucht vibreert van de hitte, een oude cavalje, waaraan niets te zien is, staan uitteekenen! Zoo iemand *moet* verdacht zijn, en wanneer hij dan, als het er op aankomt, nog „Ausländer" blijkt te zijn, dan kunnen alleen zijne papieren hem redden, die hij verstandig doet altijd met zich mee te dragen.

Er is voor mij geen enkele reden om mij over al dat gescharrel te beklagen, integendeel ik heb er mij dikwijls kostelijk mee geamuseerd, en op mijne speurtochten naar oude gevels veel geleerd en veel genoten. Dat het gerelevéerd wordt, dient slechts om een verklaring te geven waarom dit onderzoek noodwendig onvolledig moest zijn. [1]).

De eenige waardeering die ik gevreigd ben voor dat werk te vragen, is dan ook die, welke men over heeft voor het eerste ruwe pionierswerk.

Anderen die dit opstel zullen lezen, zullen er wellicht dwalingen, mogelijk fouten in vinden; zij zullen zien dat het onvolledig en schematisch is. Maar de stof zal hen misschien aantrekken en wellicht is er onder hen iemand, die lust heeft het aangevangen onderzoek voort te zetten.

Verschillende vragen doen zich nog voor, die ik niet in staat was op te lossen. Ziehier enkele ervan:

De grens tot waar de Geldersch-Duitsche bouwstijl in Westelijke richting beoefend werd, is vrij wel bekend en in het voorafgaande aangegeven. Weliswaar verschijnt de pinakel-gevel ook enkele malen Westelijk van Utrecht, maar daar in zoodanigen vorm, dat de pinakels veel meer zuiver ornamenteele sieraden zijn, dan, zooals hier, sierdeelen, die tegelijkertijd een constructieve functie verrichten. Als ornamentmotief komt de pinakel ook in België hier en daar voor, o. a. te Yperen, Veurne, Brugge, Gent; in Noord-Nederland te Utrecht, Brielle, Delft (Gemeenlandshuis van Delfland) en Dordrecht (huis de Gulden Os, Groenmarkt). De toepassing van dit motief is daar overigens vrij schaarsch, en waar zij wordt aangetroffen, bepaalt zij niet het karakter van het gebouw, zooals in het Geldersch-Duitsche gebied, maar is een ornament als ieder ander.

[1]) Met groote voldoening en dank memoreer ik hier de medewerking, mij door het bestuur van „Gelre", vereeniging voor Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht verleend. In het tijdschrift van de vereeniging, deel VII, publiceerde ik een korte schets over den Geldersch-Duitschen bouwstijl, toegelicht door afbeeldingen. De cliché's werden later door genoemde vereeniging afgestaan om te dienen bij een populair artikel van mijn hand, dat door de zorg van het bestuur in onderscheidene bladen in de hier bedoelde streek werd geplaatst. Lezers van dat artikel, die geveltypen als de daarbij afgebeelde kenden, werden verzocht, mij daarvan opgave te doen. Deze wijze van exploratie werkte reeds. Ik ontving al eenige opgaven uit verschillende plaatsen, sommige door ruwe schetsen toegelicht. Later hoop ik daarvan goede afbeeldingen te kunnen maken of verkrijgen. In elk geval vormen deze opgaven een welkome aanvulling van het reeds verzamelde materiaal

Hoever evenwel strekt het gebied van dezen stijl zich in andere richtingen uit. Waar is de grens in het Zuiden? Waar in het Noorden? Waar in het Oosten? Waarschijnlijk zal blijken, dat in het Noorden de Noordzeekust de natuurlijke grens vormt. Maar volgt zij ook Oostwaarts de Noordzeekust, en tot hoe ver?

Het schijnt dat ook in de oude steden aan de Noord- en wellicht aan de Oostzee oude gevels voorkomen, die overeenkomen met het vroeg-Gothieke type van den Geldersch-Duitschen stijl. Deze steden behoorden tot het verbond der Hanse. Merkwaardigerwijze zijn evenwel nagenoeg al de steden waarin wij tot dusverre gevels van dezen stijl hebben aangetroffen, eveneens oude Hanse-steden: Zutphen, Deventer, Doesburg, Lochem, Zwolle, Arnhem, Munster, Wesel e. a. Verder zagen wij, dat op Wisby, de hoofdstad van het eiland Gothland in de Oostzee, een zeer oude gevel in dezen stijl wordt aangetroffen. Aanvankelijk verwonderde mij dit, maar het verband was spoedig gevonden. Wisby was eenmaal een voorname Hanse-stad, en van oorsprong is zij een kolonie van Duitsche kooplieden.

Een tweede vraag die zich nu opdoet is deze: In hoeverre heeft de aansluiting bij de Hanse van een menigte steden in de Nederlanden, Westphalen en aan den Beneden-Rijn tot de verspreiding van dezen stijl buiten het omschreven gebied medegewerkt? Onze eigene koloniale geschiedenis is het beste bewijs, dat de verspreiding van een bouwstijl ver van zijn origine door handelsbetrekkingen kan worden bevorderd. Ook door de geschiedenis van Gent, Brugge en andere Zuid-Nederlandsche plaatsen wordt dat gestaafd. In hoeverre is het met den Geldersch-Duitschen stijl het geval geweest?

Een ander vraagpunt betreft de gevolgen, die de hervorming en hare plotselinge onderdrukking in Munsterland op de verspreiding van deze bouwrichting heeft gehad. De godsdienstige beweging der Wederdoopers had — zooals men weet — in Munster een groot getal aanhangers gevonden, en vele Wederdoopers van elders derwaarts doen toestroomen. Jan Beukelsz. van Leiden en de zijnen wisten de stad geheel in handen te krijgen en stichtten er het nieuwe Jeruzalem. Maar het bestaan van dit wonderlijke koninkrijk was kort van duur. In den St. Jansnacht van het jaar 1535 nam de bisschop de stad in, en met de macht der Wederdoopers was het gedaan.

Maar met de Wederdooperij werd ook aan de Hervorming den kop ingedrukt. Munster was van dat oogenblik af een katholieke stad en bleef dat tot heden toe.

Nu is het evenwel merkwaardig, dat deze plotselinge gewelddadige onderdrukking van de hervorming zich uitdrukt in de architectuur. De Renaissance-beweging der 16e eeuw heeft te Munster genoeg sporen achtergelaten om te bewijzen dat zij er haar invloed heeft uitgeoefend. Maar de grondige verandering van karakter die de Geldersch-Duitsche gevel — zooals wij zagen in de 17e eeuw te Zutphen, Deventer en elders in Oostelijk Nederland onderging, zoekt men te Munster vruchteloos. Men is daar veel langer blijven „gothiseeren", en toen men er eindelijk van afweek, was de 17e eeuw reeds ver gevorderd, en lieten Vlaamsch-katholieke veel meer dan Nederlandsch-protestantsche invloeden er zich in de architectuur gevoelen.

Het *hoe* en *waarom* van dit verschijnsel vast te stellen, is het vraagpunt, waarop hierboven gedoeld werd.

Zoo doen zich nog veel meer andere vragen op, die eerst door een nader onderzoek in verschillende richtingen tot een gewenschte oplossing te brengen zijn.

Nogmaals zij het gezegd, op volledigheid maakt het onderzoek, waarvan de resultaten in deze bladzijden zijn samengevat, niet de minste aanspraak. Het is pionierswerk, verricht door iemand, die met groote moeite de vele uren die er voor gevorderd werden, heeft ontwoekerd aan den weinigen vrijen tijd, die zijn dagelijksche arbeid hem overlaat.

Met dit opstel zal het *laatste* woord over den Geldersch-Duitschen stijl, de factoren zijner ontwikkeling, zijne verspreiding, zijn invloed op andere bouwrichtingen, nog lang niet gezegd zijn.

Maar wel is hiermede het *eerste* woord daarover gezegd. Er is geconstateerd, *dat* in het Oosten van Nederland en in de daaraan grenzende strook van het Duitsche rijk een eigen bouwstijl heeft gebloeid, *hoe* en *waar*.

Dit althans door mijn onderzoek te hebben bereikt, is een resultaat, waarop ik — het zij met bescheidenheid gezegd — aanspraak meen te mogen maken.

Voor de beoefening der kunstgeschiedenis is dit wellicht van eenig, zij het ook gering, belang.

Of het bovendien ook van eenige beteekenis zal zijn voor de bouwkunst onzer dagen in Nederland, is een andere vraag. Theoretische beschouwingen op het gebied der kunstgeschiedenis of der stijlcritiek dringen slechts langzaam tot de practijk door en doen daarop eerst na langeren tijd haren invloed gelden.

Dat zij *inderdaad* invloed uitoefenen, is intusschen zeker. Werken als van Ewerbeck en Neumeister, Galland en anderen hebben b.v. ongetwijfeld er toe medegewerkt om ook de aandacht der practici meer dan voorheen te vestigen op de schoonheden van den Oud-Hollandschen en den Vlaamschen stijl.

En als men nagaat, welk een belangrijke rol in de hedendaagsche composities onzer bouwmeesters nog steeds, hetzij dan bewust of onbewust, de Renaissance-trapgevel der 17e eeuw speelt, dan mag op grond daarvan misschien de mogelijkheid worden verondersteld, dat ook voor den Geldersch-Duitschen gevel als motief nog wel een rol in onze hedendaagsche architectuur is weggelegd.

Verwachting koester ik op dat punt niet. Maar de *hoop* is ook een dierbaar bezit.

Zutphen, September 1904.

VERBETERINGEN.

De welwillende lezer gelieve de volgende drukfouten nog te verbeteren, die bij het corrigeeren werden over het hoofd gezien in het eerste vel van dit opstel:

Bl. 1,	kolom 2,	Carl Fabricius,	lees:	Carel Fabricius.
„ 5,	„	1, Duitsche staeken	„	Duitsche streken.
„ 6,	„	1, Karel van Engeland.	„	Karel van Egmond
„ 8,	„	1, welke nu mogelijk.	„	zoo mogelijk.
„ 8,	„	2, een later beeldenstorm,	„	een lateren enz.

HET LEESMUSEUM TE AMSTERDAM.

De juiste datum van de stichting van het Leesmuseum is niet bekend, doch in November 1800 bestond het reeds, blijkens een koperen gedenkplaat daarvan opgemaakt.

De allereerste plaats der vestiging van het Leesmuseum was in een huurhuis aan het Rokin op den hoek van de Gapersteeg. Van daar werd het omstreeks 1820 verplaatst naar het Rokin, het tweede huis van de Taksteeg, ter plaatse waar het nog is, en aldaar een nieuw gebouw gesticht. In den loop der tijden werden het hoekhuis aan de Watersteeg en eenige gebouwtjes in die steeg aangekocht en door verbouwing aangetrokken bij het nieuwe gebouw.

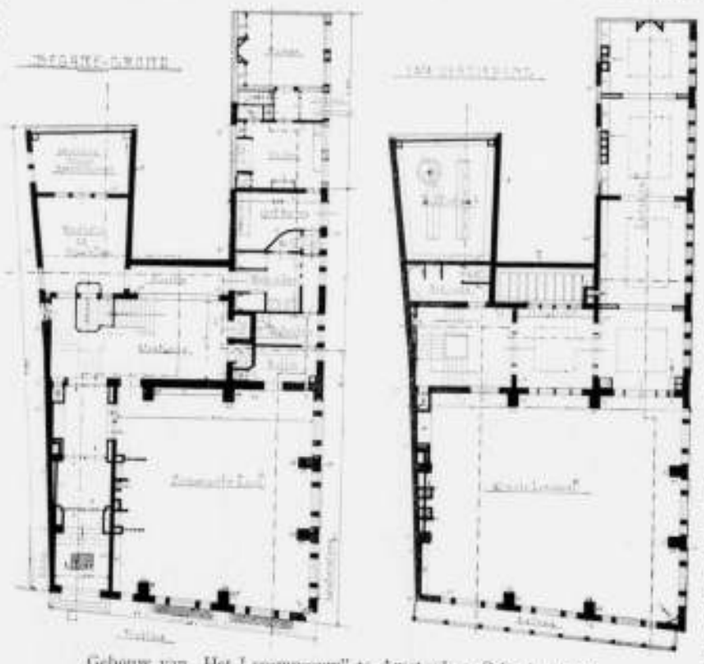

Gebouw van „Het Leesmuseum" te Amsterdam. Schaal 1 à 300.

Van 1871, toen een belangrijke verbouwing naar de plannen van den architect Gosschalk geschiedde, tot 1902 voldeed het gebouw aan de eischen, doch door de belangrijke uitbreiding van het ledental en voornamelijk door het steeds vermeerderen van de bibliotheek, die thans meer dan 100,000 banden telt, bleek het gebouw te klein te zijn en op den duur niet solide genoeg, om de zeer zware boekenlast te torsen. Een grondig onderzoek bracht aan het licht, dat de zolders overbelast waren, waardoor de linten en vloeren zeer doorgezakt waren, en de muren op verschillende plaatsen belangrijke scheuren en zettingen vertoonden.

Dit, gevoegd bij den wensch, om een gebouw te hebben dat meer comfort voor de leden zoude geven en meer in overeenstemming met de eischen van den hedendaagschen tijd zoude zijn, deed de leden het voorstel van H.H. Commissarissen goedkeuren, om het oude gebouw af te breken, en een geheel nieuw te stichten.

Den 20sten October 1902 werd het Leesmuseum aan het Rokin gesloten en tijdelijk intrek genomen in het winkelgebouw „de Zon" in de Vijzelstraat, hetwelk zoo goed mogelijk daartoe was ingericht.

Na dit kort historisch overzicht mogen eenige data en cijfers van den bouw volgen.

Den 28sten October 1902 werd aanbesteed het geheel afbreken van het oude gebouw; hoogste inschrijvers, de H.H. J. en S. Baars voor *f* 2687,17.

Den 2den Januari 1903 volgde de aanbesteding van de houten fundeeringen, waarvoor de minste inschrijvers waren de H.H. Schmitt en Hermans voor *f* 11768.—

Ging het afbreken voorspoedig en was alles op tijd weggeruimd, met veel tegenspoed was daarentegen te kampen bij het verwijderen der oude fundeeringen en bij het maken van de nieuwe houten fundeeringen. Eenige malen overstroomde het bouwterrein, en door werkstakingen van heiers en gravers werd de voortgang van het werk zeer vertraagd.

Den 30sten Maart 1903 had de onderhandsche aanbesteding plaats van den opbouw. Van de 9 hiervoor uitgenoodigde aannemers was de heer C. J. Rijnierse te Amsterdam de minste inschrijver, en wel voor *f* 111186.—

Hem werd het werk opgedragen, en zoodra de houten

fundeeringen gereed waren, kon met kracht door hem worden aangevangen.

Den 3^en^ Juni 1903 kon reeds door het jongste dochtertje van den President-Commissaris, den heer Mr. J. G. N. de Hoop Scheffer, de 1^e^ steen van het nieuwe gebouw worden gelegd, en ruim 10 maanden later, Vrijdag den 29^en^ April 1904, kon het Bestuur de leden welkom heeten in het geheel voltooide en gemeubileerde gebouw.

Een beschrijving van het gebouw zelf mag als overbodig worden beschouwd, daar de plattegronden voldoende toelichting geven.

Het gebouw is geheel electrisch verlicht met een aanleg door de firma Groeneveld, Van de Poll en Co. uitgevoerd.

Het centrale verwarmingstoestel met heet water, systeem Reek, door den heer H. J. Wolter te Amersfoort aangelegd, heeft tot heden goed voldaan; het is zuinig in aanleg en exploitatie.

Het eenvoudige, solide meubilair werd in hoofdzaak geleverd door de firma Hillen, enkele kasten door de firma Haag en Zn., terwijl de sierlijk in dof koper uitgevoerde electrische lichtornamenten de werkplaatsen van de firma Becht en Dyserinck tot eer strekken.

Hoezeer de kunstnijverheid vermag bij te dragen om den indruk van een gebouw te veraangenamen, spreekt verder niet minder uit de eigenaardige, smaakvolle tegelversieringen van „de Distel" te Amsterdam, die in lambris en haardvullingen en gedenkplaat toont op welk een hoogte haar fabricaat staat; verder uit de eenvoudig, doch smaakvol gekozen kleurencombinaties van de glas in loodramen van het bekende atelier van den heer Jan Schouten te Delft, en uit de strak gesmeede leuningbekken van de firma Braat te Delft.

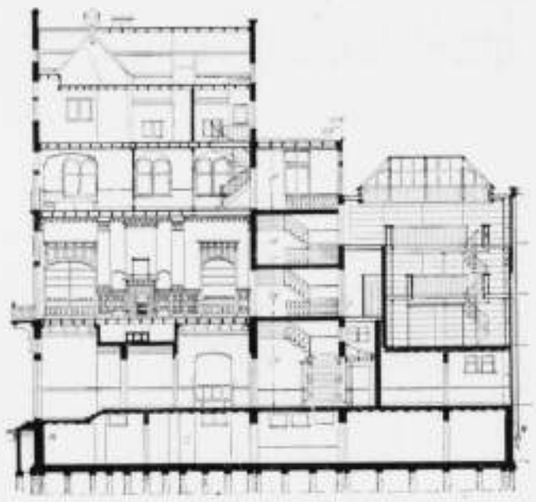

Gebouw van „Het Leesmuseum" te Amsterdam.
Doorsnede over den hoofdingang, en vestiaire met daarboven gelegen bibliotheek. Schaal 1 à 300.

Het onregelmatig terrein gaf aanleiding tot menige moeilijkheid bij het maken der plannen, vooral daar hooge eischen moesten worden gesteld aan goede verlichting van alle ruimten en lokalen.

Een woord van waardeering zij hier door mij uitgesproken voor mijne medewerkers, die mij bij het teekenen en berekenen, en het uitvoeren van dit gebouw, in den korten tijd ons daarvoor toegestaan, krachtig ter zijde stonden, aan de heeren A. Redert, J. W. Strebe en D. Sutherland.

Hoezeer de taak van den architect kan verlicht worden, indien er een goede samenwerking bestaat met den uitvoerenden aannemer, mocht ik bij dezen bouw op nieuw ondervinden, en ik breng gaarne een woord van hulde aan de voortvarendheid en degelijkheid in uitvoering en optreden van den heer C. J. Rijnierse.

POSTHUMUS MEIJJES.
Architect.

VILLA TE BENNEBROEK VAN DEN HEER N. VAS VISSER.

Voor eenige jaren werd, na den dood van Baron van Verschuur, diens buitenverblijf „de Hartekamp" liggende onder Bennebroek in veiling gebracht en aangekocht door de Binnenlandsche Exploitatie Maatschappij van onroerende goederen te Haarlem, dezelfde Mij. die het park Duin en Daal, Aardenhout, en meer andere eigendommen op breed opgevatte wijze in exploitatie bracht.

Een deel van de Hartekamp, een stuk n. l. van de overplaats, ging over in handen van den heer N. Vas Visser, die daarop eene villa met stalling liet bouwen, welke op bijgaande plaat VI is afgebeeld. Het gebouw is uitgevoerd in kleurig waalhardgrauw met toepassing van halfharde Morley steen voor kolommen, draagsteenen, deuromlijsting enz.

De muurvakken in de topgevels en onder de goten zijn geschuurd in Portl. cement-specie en wit gesausd. Het houtwerk is groen geverfd. Inwendig is het gebouw zeer sober bewerkt.

Bij publieke aanbesteding werd de bouw, waarbij een stal en koetshuis behoort, opgedragen aan den heer C. Nederkoorn te Haarlem als laagste inschrijver, voor *f* 45.440.—

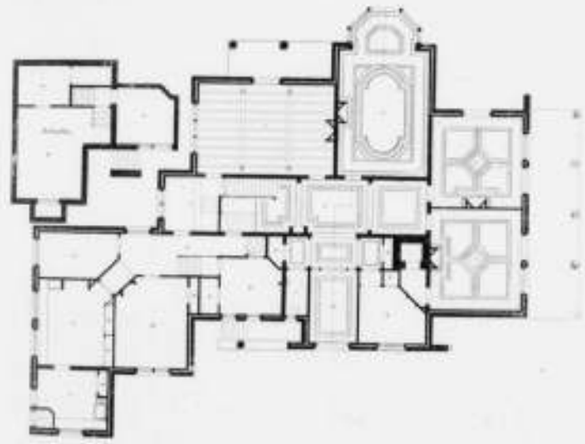

Plattegrond gelijkstraats en kelder.

Plattegrond eerste verdieping.

Schaal 1 à 300.

Plattegrond gelijkstraats.

a. Vestibule.
b. Corridor.
c. W. C.
d. Salon.
e. Eetkamer.
f. Boudoir.
g. Kamer mijnheer.
h. Spreekkamer.
i. Dessertkamer.
j. Kluis.
k. Kast.
l. Keuken.
m. Eetkamer personeel.
n. Slaapkamer knecht.
o. Spoelkamer.
p. Poetskamer, waaronder brandstoffen bergplaats.
q. Dienstgang.
r. W. C. personeel.

Plattegrond. te Verdieping.

a. Corridor.
b. Slaapkamer.
c. Kleedkamer.
d. Boudoir.
e. Badkamer.
f. W. C.
g. Balkon.
h. Doorgang n. d. zolder boven de keuken.
i. Kast.

RENVOOI.

J. A. G. VAN DER STEUR.
Bouwk. Ingenieur.

VILLA VAN DEN HEER LEFEBVRE TE DUIN EN DAAL.

In het park Duin en Daal, achter het hotel aan één der hooge wegen, ligt de villa van den heer Lefebvre op één der meest schilderachtige plekjes van het bekende park, omgeven door oude boomen van eigenaardigen vorm, aan deze duinstreken eigen.

Het huis, waarvan de Oostelijke gevel is voorgesteld op plaat VII, is geheel wit gepleisterd met spaarzame toepassing van hardsteen voor draagsteenen en dekbanden. Naamsteen en zonnewijzer zijn uitgevoerd in sectiel tegelwerk. Bij onderhandsche inschrijving is de bouw opgedragen aan den heer B. Hagen te Haarlem, voor *f* 27000.—

J. A. G. VAN DER STEUR,
Bouwk. Ingenieur.

Beganegrond
Schaal 1 à 300.

Noordelijke gevel.
Schaal 1 à 200.

TUINBAASWONING OP HET LANDGOED VAN MEVROUW VISSER VAN HAZERSWOUDE.

Deze woning, gebouwd volgens het ontwerp van den heer J. A. G. van der Steur, Bouwk. Ingenieur te Haarlem is afgebeeld op Plaat VII.

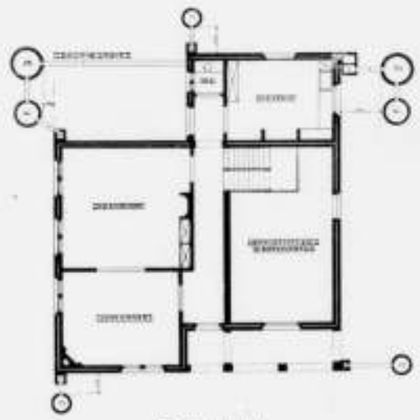

Beganegrond
Schaal 1 à 200.

VILLA VAN DEN HEER G. S. DE CLERCQ IN HET BLOEMENDAALSCHE PARK.

De op bijgaande plaat VIII voorgestelde hal is die van de villa van den heer G. S. de Clercq in het Bloemendaalsche park te Bloemendaal. De lambrisseering, hoog 1.50 M., is, evenals de kastbetimmering uitgevoerd in gebeitst vurenhout; de muren zijn behandeld met frescolith. Het plafond is uitgevoerd in Amerikaansch groenhout, terwijl de kinderbalken en lijstjes geverfd zijn. Lambris en kasten zijn in bruine kleur gehouden, het Amerikaansch grenen heeft de natuurlijke kleur behouden, de kinderbalkjes zijn blauw en geel.

J. A. G. VAN DER STEUR,
Bouwk. Ingenieur.

HET GEBOUW DER AMSTERDAMSCHE BANK TE AMSTERDAM.

Aan de Heerengracht, tusschen Utrechtsche straat en Amstel, ter plaatse waar een drietal vrij eenvoudige en betrekkelijk smalle 17e eeuwsche huizen stonden, is het kantoorgebouw der Amsterdamsche Bank verrezen volgens de plannen en onder directie van den heer Eduard Cuypers, architect te Amsterdam.

Wanneer men een overzicht heeft genomen van de inwendige inrichting van dit nieuwe gebouw, kan men moeielijk de oude, voor een zeer klein gedeelte behouden distributie terugvinden, of zich een denkbeeld maken van de hoogst bezwaarlijke omstandigheden waaronder de bouw is tot stand gekomen. Voor den tegenwoordigen toestand werd kantoor gehouden in de drie oude perceelen, zooveel mogelijk tot één geheel vereenigd. Maar, de enorme uitbreiding van de werkzaamheden van de Bank gedoogde zulk een inrichting harer kantoren niet langer. Voor de noodzakelijk geworden verbouwing werd den heer Cuypers de eisch gesteld, dat tijdens de uitvoering daarvan, de werkzaamheden van het personeel der Bank, inmiddels aangegroeid tot een 125 beambten, ongehinderd moesten kunnen doorgaan. Nu moet men vakman zijn om goed te kunnen begrijpen welke enorme moeielijkheden aan het bouwen onder dergelijke omstandigheden zijn verbonden. Het sprak dan ook van zelf, dat, mede ter wille van een geëischte spoedige voltooiing, dag en nacht, met verschillende ploegen arbeiders, met alle macht moest worden doorgewerkt. Dat het werk dan ook zonder ongelukken of tegenspoeden bij tijds is tot stand gekomen, is het gevolg van helder inzicht, verstandig overleg en goede leiding bij ontwerper en uitvoerders, tot deze laatsten den aannemer en den dagelijkschen opzichter rekenende.

De voorgevel, afgebeeld op plaat IX, is in modernen trant ontworpen. Moderne trant beteekent hier echter niet, baksteen met zuinig gebruik — en alleen waar 't hoogst noodig is — van natuursteen; de gevel is van zandsteen. Noch ook duidt moderne trant op afwezigheid van eenigerlei versiering, of van vertoon dat aan weelde kan doen denken. Onder modernen trant wordt hier verstaan een zoo vrij mogelijke behandeling der architectonische vormen en versieringen, zonder zich gebonden te achten aan het gebruik van zulke vormen, die door een traditioneele toepassing kenmerkend zijn geworden voor een bepaalden als stijl geboekstaafden bouwtrant. Al ontdekt men een Gothieken boog, Gothiek is het gebouw niet; elders doet een rechte of zwak gekromde overspanning van een opening misschien aan Renaissance denken, maar de geheele conceptie wijst niet op eene streng doorgevoerde toepassing van gebruikelijke vormen uit dat herlevingstijdperk. Vormen die geen ontwerper kan ontgaan, zijn op zichzelf en in verband met elkander op eigenaardig vrije wijze behandeld. Hierbij is allerminst gezocht naar in den laatsten tijd opgedoken grilligheid en als 't ware gewilde zonderlingheid, of naar fratsen die niet vereenigbaar zijn met een goede algemeene samenstelling van het geheel of rationeele toepassing van het gebruikte materiaal. De gevel is met ernst ontworpen, en daarbij rekening gehouden met een practische inwendige indeeling van het gebouw; hij draagt een deftig en solide karakter, in zijn drie traveën uitwendig aangevende welke hoofdindeeling inwendig achter hem ligt.

Dikwerf heerscht heden ten dage bij bouwmeesters een zucht om eenvoudigheid op te voeren tot armelijkheid en somberheid, of om aan samenstellende onderdeelen bovenmatig solide vormen te geven en ze te brutaal op den voorgrond te schuiven, waardoor het geheel een opeenstapeling van plompe massa's wordt. Of zij wilden of niet, — ze zijn medegesleurd door theoriën, die als het eenige ware en goede voor de toekomst in schriften zijn verheerlijkt, of door reeds voor oogen gestelde voorbeelden van buitenlandschen oorsprong.

De bouwmeester van deze Bank-instelling heeft zich van die invloeden vrij gehouden en zich niet wars getoond van chic, van voornaamheid die kalmen opschik niet uitsluit. Hij heeft zijn samenstelling in een kleedij gestoken die geen opgesmukte feesttooi is, maar een deftig kleed genoemd mag worden, — geen boezeroen of beschermend pantser, maar een vormelijk, sierlijk kleed.

Dit blijkt uit verschillende deelen, zoowel van het uitwendige als van het inwendige van het gebouw, welke tevens getuigen van de goede samenwerking tusschen architect en kunstnijvere of ambachtsman, die elkander bij hun werk begrepen hebben. Hierdoor is een geestelijke eenheid ontstaan tusschen bouw en versiering, en is de rust van het geheel niet door versierende kleinigheden verstoord geworden. Het werk van den decoratieven kunstenaar sluit zich bij het bouwkunstige geheel aan, en vraagt niet het allereerst de aandacht.

Aan de Amsterdamschen beeldhouwers Van den Rosch en Crevels was opgedragen het beeldhouwwerk te leveren van den gevel afgebeeld op plaat IX, die van grijzen zandsteen is gebouwd, en zij hebben zich op uitstekende en kunstzinnige wijze van hun taak gekweten. Met fijn gevoel en recht goed begrip van de waarde die het ornament

LXII DETAILS VOOR HET BEELDHOUWWERK

LXIII MOTIEVEN VAN HET BEELDHOUWWERK

ten opzichte van groote gevelvormen heeft, is hun veelal origineel werk gebeiteld, even vrij van opvatting als de indeeling van den gevel (*).

Zwaar, mooi gesmeed ijzerwerk, echt kunstsmeedwerk, beschermt de raamopeningen van het souterrain en de bel-étage; wel mogen de namen genoemd worden van hen die het leverden. De heer J. T. Van Vuuren maakte het hekwerk voor de kelderramen; een gedeelte van dat voor de kantoorramen — waarvan een detail, evenals van de leuning der stoeptrap, hieronder wordt afgebeeld — werd door den heer J. J. Meijer, een ander gedeelte door den heer Kramer geleverd. De hier genoemde smeden zijn te Amsterdam gevestigd.

De levering van de hoofdtrap in het gebouw is een stuk werk van den heer Kniep te Utrecht.

De heer Cuypers had aanvankelijk het voornemen het smeedwerk te doen vervaardigen door een bekend smid te Brussel; deze had toen echter geen gelegenheid daarvoor. Daarop zijn door de heeren Van den Bossche en Crevels modellen in gips naar teekeningen van den heer Cuypers vervaardigd, die persoonlijk de wijze van bewerking met de smeden besprak, waardoor werkstukken zijn geleverd, die volkomen aan de eischen voldeden.

Vermeldenswaard is nog, dat de heer Meijer een hek, vervaardigd naar een model van den heer Cuypers, tentoongestelde op de in 1897 te Brussel gehouden Wereldtentoonstelling, en het verkocht aan een Belgisch architect.

Op plaat X zijn afgebeeld de voor-vestibule, en het trappenhuis ter hoogte van de eerste verdieping.

De stoep is als tochtportaal ingericht, waarachter de portier zijn loge heeft.

Ter weerszijden van de vestibule zijn groote kantoorlokalen gelegen.

De behoefte aan vele loketten ten dienste van het publiek maakte het noodig de beide zijwanden van de vestibule, boven een borstwering, bijna geheel uit glas te doen bestaan. Om de licht doorlatende openingen zoo groot mogelijk te houden, zijn de ramen van niet van hout, maar van koper samengesteld.

Het plafond der vestibule is van teakhout; de deur in den achterwand geeft toegang tot het trappenhuis.

De wanden van deze beide ruimten zijn bekleed met Oberkirchner zandsteen, op eene lambrizeering van gepolijst lichtkleurig Beiersch graniet. De raam- en deuropeningen, en de trapnissen zijn omlijst met beeldhouwwerk.

De hoofdtrap is geheel uit ijzer samengesteld, met treden en bordesplaten van Comblesancien-marmer.

Het trappenhuis ontvangt gedeeltelijk licht uit een koepel, waarin gebrandschilderd glas, met voorstellingen van de voornaamste handeldrijvende natiën en hare hoofdsteden. In de ramen van het trappenhuis is eenvoudig glas in lood aangebracht.

(*) De afbeeldingen van details van beeldhouwwerk en smeedwerk zijn ontleend aan: „Het Huis, maandelijksch prentenboek gewijd aan huisinrichting, enz.", 1e jaargang, van den heer Ed. Cuypers.

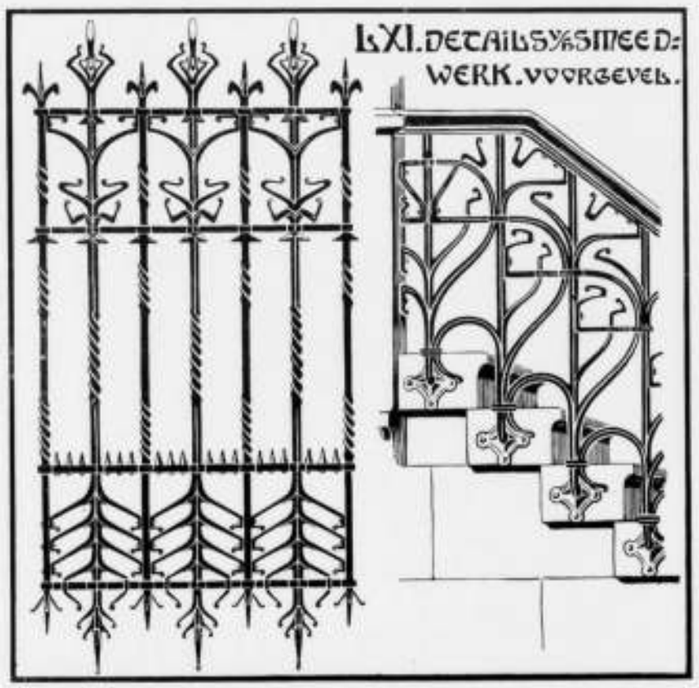

DOCTORSWONING TE NIJMEGEN.

Het woonhuis gelegen aan den Canisius singel is ingericht met souterrain; ter zijde van het gebouw bevindt zich de ingang naar dit souterrain, dat behalve keukens en verdere gemakken, de wacht- en patiëntenkamer voor de ochtendpraktijk bevat. De plattegronden geven overigens de indeeling van het gebouw aan.

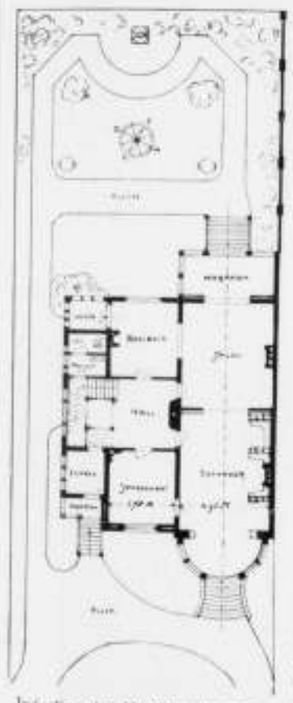

Indeeling der Hoofdverdieping.
Schaal 1 à 300.

De gevels zijn geheel in baksteen, met een spaarzame toepassing van hardsteen, uitgevoerd; de marquise met de daarboven gelegen loggia, is van Amerikaansch grenenhout.

In hoofdzaak zijn, evenals de hal- en woonkamerbetimmeringen, alle meubels naar teekening gemaakt. De meubileering der woonkamer, waarvan hier twee afbeelingen gegeven worden, zijn vervaardigd van eikenhout met inlegwerk van palisander-, ebben- en citroenhout.

In den langen wand bevindt zich een open haard van geslagen ijzer met koperwerk versierd, en omlijst door zwart geaderd marmer (Grand antique des Pyrenées). Aan weerszijden van dezen haard zijn twee zitbanken, en in de nabijheid daarvan de noodige kastjes tot berging van boeken enz.

De banken, evenals de stoelen, zijn overtrokken met vaalblauw koord Manchester.

De deurkrukken, slotplaten en scharnieren der deuren zijn van geel koper.

De lampen zijn van geel en rood koper, versierd met kleurig geëmailleerde plaquetten, en zijn voorzien van geel zijden kappen.

Woonhuis Dr. Heijer, Nijmegen.
Architect Oscar Leeuw.

Alles werd uitgevoerd naar teekeningen van de heeren H. en O. Leeuw, Architecten te Nijmegen.

HEEREN-BUITENHUIS SCHIEKADE 65-67 TE ROTTERDAM.

Toen in Januari 1902 de „Vereeniging Bouwkunst en Vriendschap" te Rotterdam op voorstel van een harer leden het plan vormde, te trachten een verzameling bijeen te brengen van afbeeldingen van oude architectonische merkwaardigheden daar ter plaatse, heeft zij zeker niet gedacht, dat er een terrein vóor haar lag, waarop heel wat kon worden gearbeid. In het tijdsverloop van bijna drie jaren gelukte het aan de daartoe door de Vereeniging B. en V. benoemde commissie [1] ruim een honderdtal afbeeldingen te doen vervaardigen van gevels en interieurs in den meest uitgebreiden zin. Al naarmate zij er in slaagde om op deze wijze van Oud-Rotterdam een juist beeld op kunstgebied te gaan vormen, komt zij meer en meer tot de ontdekking, dat véél, zeer veel te doen overblijft.

Zoo menig huis, nog altijd sprekende van de voornaamheid van zijn vroegeren bezitter, den rijken koopman der achttiende eeuw, is helaas van bestemming veranderd, of heeft ter wille van een nieuwbouw moeten plaatsmaken voor een woning of kantoor dat meer aan de eischen van dezen tijd beantwoordde. Dit neemt echter niet weg, dat met het verdwijnen van genoemde huizen het kenmerkend voorkomen van onze havens en kaden langzamerhand verandert.

De moker van den slooper rust echter nog niet, en daar dit niet altijd te voorkomen is, worden zijn wreede slagen menigmaal maar al te duidelijk vernomen. De voorheen zoo bij uitstek schilderachtige Schiekade geeft hiervan wel het duidelijk sprekend bewijs. Eertijds de trotsch der Rotterdammers en als rustige wandeling door ieder geliefd, is ze thans een kade, waarop het uitzicht is onderbroken door een dwars over het water geslagen spoorbrug; haar toegang is daardoor, het drukke verkeer in aanmerking nemende, tot een soms levensgevaarlijk doorkruipje verkleind, terwijl de toegangen der zijstraten veel van het voorname en rustige der kade hebben weggenomen.

Slechts weinige huizen uit vroeger tijd bleven. Ook het Leprozen of Lazarushuis, in 1438 gebouwd en in 1669 tot Proveniershuis ingericht, dat met zijn langen gevel zoo goed bij de plaats waar het stond, aanpaste, is in 1897 gesloopt.

Toen nu de commissie van B. en V. in April van dit jaar vernam, dat een oude huizing, staande even voorbij de plaats waar eertijds het Proveniershuis zich bevond, in publieke verkoop was gekomen en zou worden afgebroken, besloot zij dadelijk een zestal foto's van het uit- en inwendige te doen vervaardigen; het is der commissie een genoegen een paar schetsen en opmetingen van de bekwame hand van den heer A. Spoon J.Jzn., die het eerst de aandacht op dit huis heeft gevestigd, den lezers van het Bouwkundig Tijdschrift te kunnen aanbieden. Enkele mededeelingen omtrent het huis volgen hier ter verduidelijking.

* * *

In Augustus 1755 werd door Gerrit Verrijst als timmerman, namens Engel van Limburg, aan de Ed. Gr. Agtb. Heeren Burgemeesters en Regeerders der stad Rotterdam een request gericht, om in „sijn tuyn, gelegen aan de Westzijde van de Schiekade naest het Leprooshuys" te maken een huys met sijn koepel. In September 1904, dus bijna 150 jaar later, werd dit huis gesloopt.

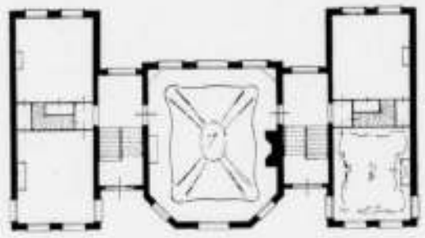

Indeeling Bel-etage.
Schaal 1 à 300.

De plattegrond en gevel geven een beeld van den vroegeren toestand, ontdaan van uitbouwsels van later tijd toen het in tweeën werd bewoond. Het geheel bestond uit twee gelijkvormige woonhuizen, verbonden met een gemeenschappelijk middenhuis door twee vestibules, elk met afzonderlijken ingang aan de straat voorzien en eveneens toegang gevende tot den tuin.

De voor- en achtergevels zijn opgetrokken van rijk violetroodachtige baksteen (appelbloesem), 22 × 11 × 4 c.M.; de binnenmuren van Utrechtsche groote steen en boven de fundeering met koperen platen bedekt.

Voorgevel.
Schaal 1 à 200.

De versiering van het hoofdraam in den koepelvormigen uitbouw was in hout gesneden, evenals de bovendorpels van de ingangen en het dakraam. De ramen der Zuid- (achter) gevel waren van zonneblinden voorzien.

Van oudheidkundige en artistieke waarde was een gesneden houten leuning in de linksche vestibule, een houten schoorsteenmantel met hoezem en een plafond in stuc in de rechtsche voorkamer, en van het grootste belang de geheele koepelbouw in het middengedeelte.

Deze zaal, 7 M. breed, 9 M. lang en 6 M. hoog, was, uitgenomen de vlakke wanden, nog geheel in den vroegeren toestand. Van de twee vestibules, toegang hebbende aan de hoofdwanden, dienden de beide anderen, aan tuin- en straatzijde, voor verlichting door twee maal drie groote ramen. (De drie raamopeningen kwamen bij de slooping weder aan het licht.) Naast den ingang ter rechterzijde bevond zich de groote schoorsteen van stuc en daartegenover een buffetkast. De schoorsteen bestond uit een onderbouw van 1.60 M. hoog (manshoogte), spiegel met zeer smalle eikenhouten bagetlijst ter breedte van 3 c.M., en 't bovendeel met een bloemtuil van lateren tijd, maar vroeger waarschijnlijk met een schilderstuk versierd.

De buffetkast met deuren afgesloten, was van binnen rijk versierd in stuc acanthusbladen, die ver vooruitsprongen om glas- en aardewerk te dragen. Daarboven werd 't geheel door een rijk bewerkte cartouche bekroond, waarop twee ongeblazoende wapenschilden met helmteekens, tezamen door een kroon gedekt.

Verreweg 't belangrijkste was het plafond met verhoogd koepelvormig middendeel, eindigende in een vlak gedeelte.

Van compositie zeer eenvoudig was het eerste vlakke gedeelte met cartouche-vormen versierd, waartusschen en overheen zich bloemslingers tot een geheel vereenigden. Boven een doorloopende balustrade in den koepel waren in groepen van vier kinderfiguren, de vier jaargetijden voorgesteld en in 't midden een kinderfiguur op een arend in wolken, waarbij de arend de stang van de lichtkroon omvatte.

Opmerkelijk was bij 't geheel, dat door de verspringing der aslijnen van schoorsteen en plafond het scheve en het achthoekige van den voorsprong nauwelijks in 't geheel was op te merken en zelfs waarschijnlijk het decoratief effect verhoogde.

De uitvoering was hoogstwaarschijnlijk van de hand van twee artisten; n.l. één voor 't ornamentale en één voor de figuren. Alles was in den stijl van den tijd rocaillens, in stuc, ongeschilderd en in gipsspecie geboetseerd. Een paar dunne witkalklagen waren alleen later er overheen gebracht. Bij 't sloopen deden de houtskoollijnen nog hier en daar zien, dat 't geheel direct op de plaats was aangebracht.

De vorm van deze zaal, verhoudingen in wanden tot plafond en koepel, de harmonie van het décor van schoorsteen en kast met het plafond, gaven aan 't geheel een karakter van deftigheid bij een vroolijk passend effect voor een buitenhuis, ongemeen groot voor een stijlperiode als deze laat-Louis XV stijl.

* * *

Ten slotte kan met genoegen worden vermeld, dat door de bemoeiingen van twee kunstlievende Rotterdammers, de heeren G. van Rijn en Jac. van Gils, de hoofdversieringen van het huis en van deze zaal, het buffet en het plafond in stukken zijn uitgenomen, om elders zoo mogelijk weer te worden opgebouwd, zoodat deze kunstwerken voor ondergang zijn

Detail van de buffetkast.
Naar een teekening van den heer A. Spoon J.Jzn.

bewaard gebleven. Wij spreken de verwachting uit, dat zij in het Rijksmuseum of eenig ander openbaar gebouw eene plaatsing zullen vinden.

Namens de Commissie voornoemd,
J. HEYINK, *Secretaris.*

[1] Deze commissie bestaat uit de volgende leden:
W. Bruynzeel Czn., *Voorzitter*; J. Heyink, *Secretaris*; Herm. v. d. Kloot Meyburg; P. Baskens; W. F. Overeynder; A. Spoon J.Jzn., *Adv. lid.*

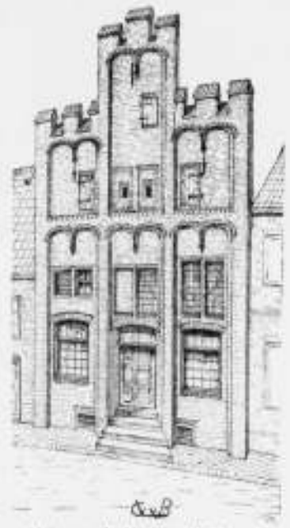

Huis aan de Markt te Kalkar.
14e eeuw.

Huis te Wisby op Gotland.
14e eeuw.

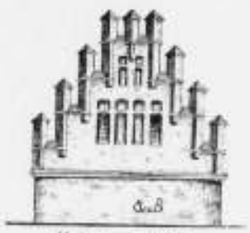

Huis aan de Markt
te Weesp.

Krimmelsche Huis te Xanten.
2e helft 15e eeuw.

Huis te Kalkar.
Einde 15e eeuw.

Huis dat in de 18e eeuw ten Z.
van het Duivelshuis te Arnhem
stond.

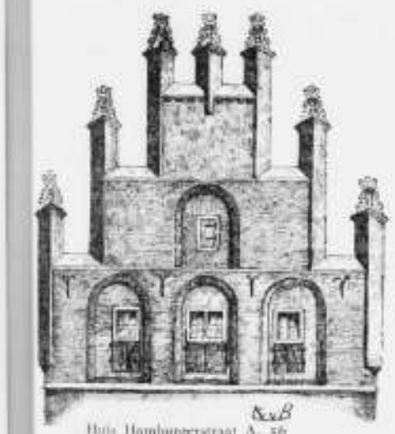

Huis Hamburgerstraat A. 56
te Doetinchem.
15e eeuw.

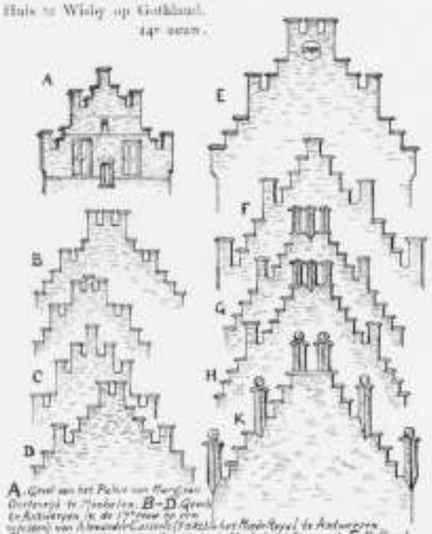

A. Gevel van het Pakhuis van Marcus van Oosterwijck te Amsterdam. B–D Gevels te Antwerpen. B de 17de eeuw en eene replica van Alexander Casteels (1684) in het Rode Kasteel te Antwerpen. E. De laatste gevel van het Stadhuis te Amsterdam (18e eeuw). F–K Gevels in de Place de Meir te Antwerpen, op een schilderij van N. van Bysh (1698) in het Rode Kasteel te Antwerpen.

Huis hoek Zandberg- en
Meipoortstraat te Doesburg.
Vermoed. 16e eeuw.

Pinakel
Kijselsche
straat
Vyerm.

Zuidgevel der St. Martini
Minsterkerk te Emmerik.
16e eeuw.

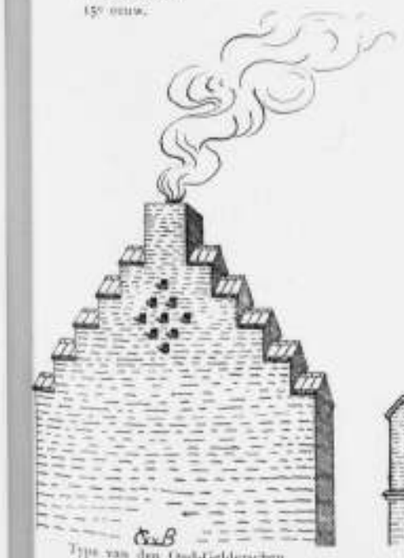

Type van den Oud-Gelderschen
Gothieken gevel. 14e eeuw.

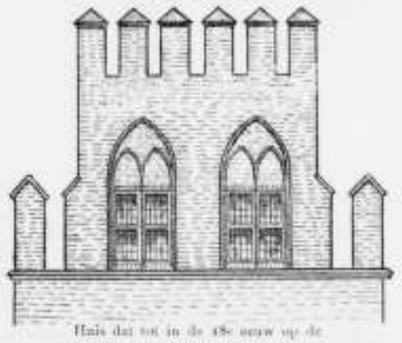

Huis dat tot in de 18e eeuw op de
Markt te Zutphen stond. 14e eeuw.

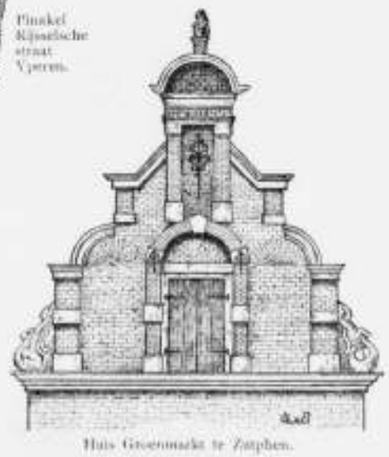

Huis Groenmarkt te Zutphen.
1631.

Huis te Deventer — Brink 68.
15e eeuw.
a Gereconstrueerde gevel.

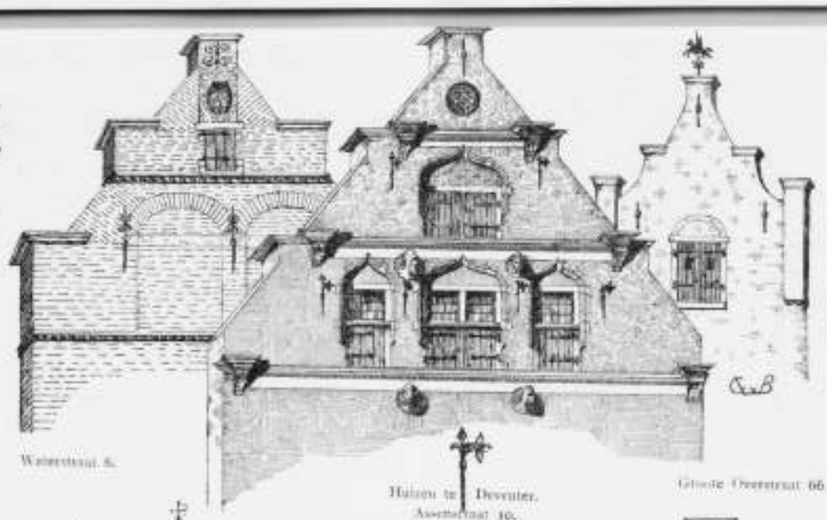

Waterstraat 6.

Huizen te Deventer.
Assenstraat 10.

Groote Overstraat 66.

Kosterswoning
der St. Lebuinuskerk te Deventer.
Kleine Poot. 2.
17e eeuw.

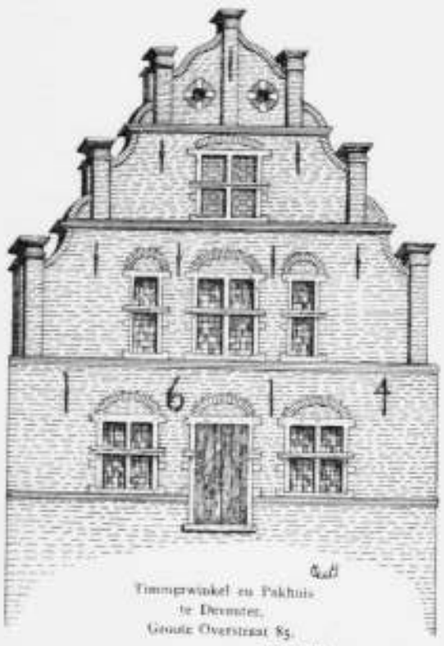

Timmerwinkel en Pakhuis
te Deventer.
Groote Overstraat 85.
17e eeuw.

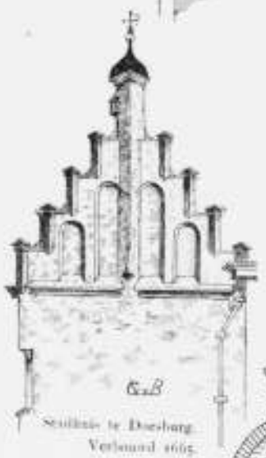

Stadhuis te Doesburg.
Verbouwd 1665.

Huizen te Zutphen.
Beukerstraat.
Laatst 17e eeuw.
Nieuwstad.
1665.

Pakhuis te Deventer.
Kijkmansstraat 11.
1617.

Huis te Zutphen.
Lange Hofstraat 3. (Achterge...)
1631.

Huis te Doesburg.
Meipoortstraat.
Verm. 18e eeuw.

Boerderij de Arend of de Adelaar te Voorst.
In den gevelsteen 1607.

Het kasteel Ter Horst te Loenen a. d. Vecht.
1557.

Boerderij de Hagert te Wychen.
17e eeuw.

Huis Ophemert of het Hooge Huis
te Bronkhorst. 1633.

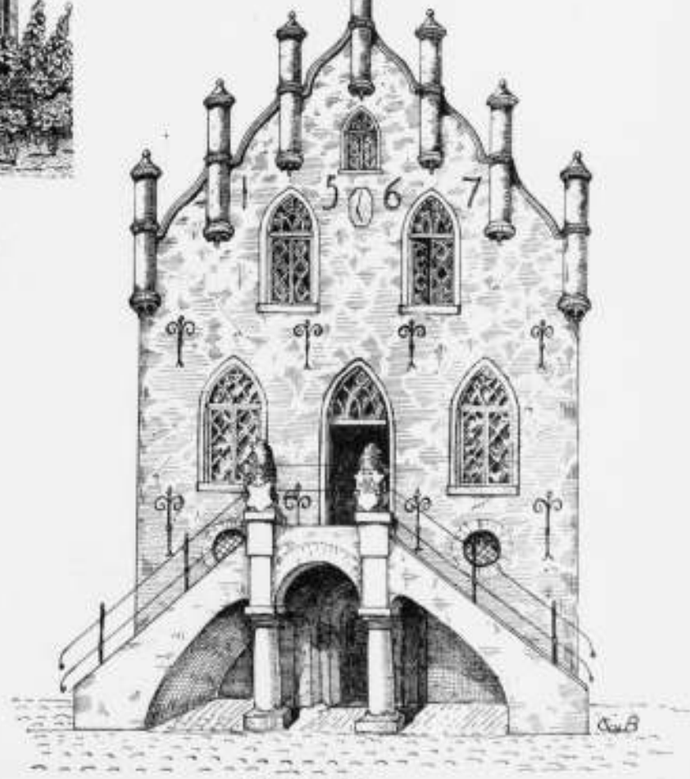

Stadhuis te Anholt.
1567—1570.

GEBOUW VAN „HET LEESMUSEUM" TE AMSTERDAM.
Voorgevel.
Architect C. B. Posthumus Meijes.

GEBOUW VAN „HET LEESMUSEUM" TE AMSTERDAM.
Groote Leeszaal.
Architect C. B. Posthumus Meijes.

Westelijke Gevel.

Noordelijke Gevel.

VILLA TE BENNEBROEK VAN DEN HEER N. VAS VISSER.
Architect J. A. G. VAN DER STEUR, Bouwk. Ingenieur.

VILLA VAN DEN HEER LEFEBVRE TE DUIN EN DAAL. (BLOEMENDAAL.)
Architect J. A. G. VAN DER STEUR, Bouwk. Ingenieur.
Oostelijke gevel.

TUINBAASWONING OP HET LANDGOED VAN MEVROUW VISSER VAN HAZERSWOUDE TE DUIN EN DAAL (BLOEMENDAAL)
Architect J. A. G. VAN DER STEUR, Bouwk. Ingenieur.

HAL IN DE VILLA VAN DEN HEER G. S. DE CLERCQ, IN HET BLOEMENDAALSCHE PARK.
Architect. J. A. G. VAN DER STEUR, Bouwk. Ingenieur

GEBOUW DER AMSTERDAMSCHE BANK TE AMSTERDAM

Architect Ed. Cuypers.
Gevel aan de Heerengracht.

Trappenhuis.

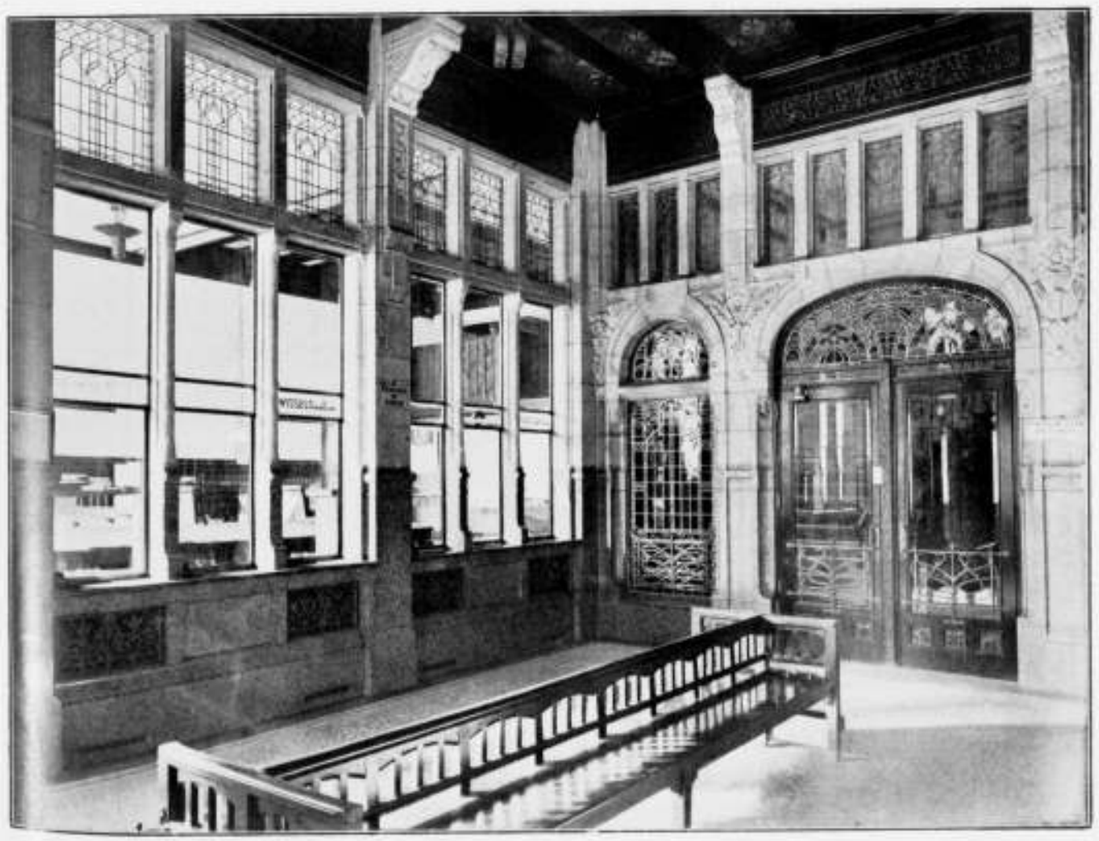

GEBOUW DER AMSTERDAMSCHE BANK TE AMSTERDAM.
Architect Ed. Cuypers.
Vestibule.

WOONKAMER DR. HEIJER TE NIJMEGEN.
Architecten H. en G. Lauwe.

WOONKAMER Dr. HEIJER TE NIJMEGEN.
Architecten H. en O. Leeuw.

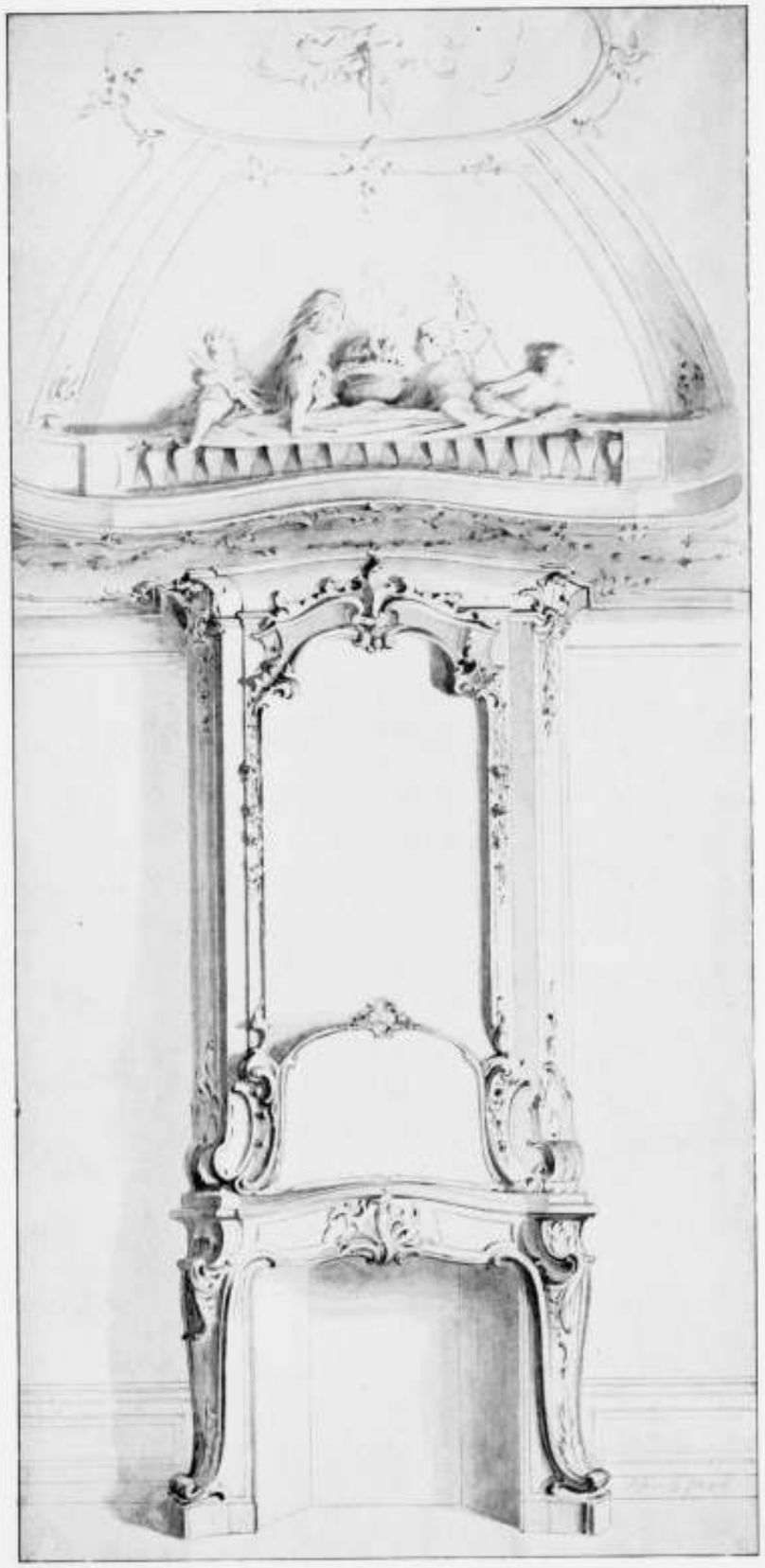

HEEREN-BUITENHUIS TE ROTTERDAM. (Gesloopt in 1904.)

Schoorsteen van stuc in de Koepelzaal, naar een teekening van den heer A. Sioux J.Jz.

MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Beschermvrouwen H. M. DE KONINGIN en H. M. DE KONINGIN-MOEDER.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

DEEL XXIII.

DEEL 49 DER BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN

's-GRAVENHAGE.

MOUTON & Co.

1907.

INHOUDS-OPGAVE.

	Blz.
Ontwikkeling der Stad tot aan het jaar 1000	1
Gunstige ligging	3
De Brink	3
Ontwikkeling tot Handels-plaats	4
Ontwikkeling der Gilden	5
Ontwikkeling der Bestuurszorg	6
Voorzorgen tegen brand en overvallen	6
Ontwikkeling tot Stad	7
Eerste Steenen Kerk	8
Ontwikkeling der Stad na het jaar 1000	10
De Stad onder het bestuur van den Bisschop van Utrecht	11
De Stad ommuurd	12
Herbouw der Stad na haren brand	15
Bouw van meerdere parochie Kerken, Scholen en Kloosters	16
De Stad wordt Stapelplaats voor den Ommelander handel	17
De Stad tijdens de XIVde eeuw	18
„ XVde „	18
„ XVIde „	19
„ XVIIde „	20
„ XVIIIde „	21
„ XIXde „	21
De Stad als Vesting, haar aanv en uit-leg	22—25
De oude ommuring	23 en 41
De muur-torens	42
De Haven	26
De beide Markt-pleinen	26
Haar aanleg	28
De Hoofd-straten	29
De Stinsen	30
De namen der Straten en Poorten	33
Tweede uitleg der Stad	34
Derde en vierde uitleg der Stad	35
Ontmanteling der Stad	40
De Pocle-poort	44
De A-poort	45 en 50
De Heer-poort	46 en 49
De Ooster-poort en de overige poorten	47
Opvolgende Kasteel-bouw	53
Als Vesting opgeheven	55
Beschrijving der Plattegronden en Aanzichten	58
Openbare Gebouwen	65
De Sint Walburgs-kerk	65
De Sint-Maartens-kerk	69
De Sint-Maartens-toren	76
De A-Kerk met toren	83
Het Minderbroeders-klooster	87
Het Clarissen-klooster of Olde Convent	89
Het Jacobijner-klooster	90
Het Vrouw-Menolda en het Vrouw Sjwen-Convent	90

Het Fraters-huis 92
Het Heilige Geest-Gasthuis 94
Het Gasthuis der Armen 94
Het Sint-Geertruids-Gasthuis 95
Het Sint-Anthony-Gasthuis 95
De Sint-Maartens-School 97
De A-School 98
De Hooge School of Academie 99
De Protestantsche Nieuwe- of Noorder-Kerk 101
Het Raad- en Wijn-huis 109
Het oude Recht-huis 116
De Waag 118
De Stads-Halle 120
Het Vleesch-huis 121
De Beurs 122
De Visch-banken 122
De Stads-kraan 123
De Doelens 123
Het Bussen-huis 124
De Gevangenis 125
Het Prefecten-hof 126
Het Bisschofs-hof 126
Het Provincie-huis 127
Het Gerechts-hof 127
Het Stadhouders-hof 128
Het Collecte-huis 128
De Corps de Guarde 129
Het Artillerie-huis 129
De Kazernes 130
Het Provinciaal Tucht-huis 130
Het Ommelander-Huis 130
Het West-Indische Huis 130
De Boteringe boog-brug 131
Gilden en Gilde-huizen 134
Drinkwater-voorziening 138
Bestrating 139
Straat-verlichting 139
Stads-Reiniging 140
De Woon-huizen 141
Bijlage A. Instructie van den Stads-bouwmeester ten jare 1629 148
„ B. C. Instructie van den architect van het in 1775 nieuw te bouwen Raadhuis 150
„ D. Het Raads-gebed, vastgesteld in 1629 154
„ E. Proefstukken vastgesteld voor het Kistemakers gilde 155
„ F. Attestatie afgegeven aan een horlogiemakers-gezel in A° 1616 . . 156
Overzicht in tijdsorde van verschillende gebeurtenissen en aangelegenheden het oud-Groninger-Stede-Leven betreffende 157
Lijst der Platen en Afbeeldingen 161
Inhouds-opgave 163

OUD-GRONINGEN.

„In 't verleden, ligt het heden,
In het nu, 't geen worden zal!"

De Stad *Groningen* is naast *Utrecht*, de belangrijkste oud-Nederlandsche Stad.

I. VERMOEDELIJKE ONTWIKKELINGS-GANG TOT AAN HET JAAR 1000.

De Stad Groningen behoort tot dien kleinen kring onzer *oudste* steden, wier aanvangs-geschiedenis nog geheel en al in het duister verscholen ligt; in de nog aanwezige oorkonden en bescheiden, komt haar naam, *Groninga*, het eerst voor op het jaar 1006, (Groninger Oorkonden-boek).

Toch *moet zij*, als eene bewoonde en zelfs als eene belangrijke plaats, reeds eenige eeuwen vóórdien bestaan hebben.

Winsemius stelt in zijne: »Chronique ofte Historische Geschiedenisse van Vieslant [1]) de stichting van Groningen door *Gruntus* op het jaar 320 vóór Christus, doch *Andreas Cornelius*, in zijne vroeger benoemde kroniek, in 1597 te Leeuwarden uitgegeven, brengt die stichting tot het jaar 150 vóór Christus; hunne mededeelingen missen echter allen historischen grond; afgaande op de historie dier dagen, was bijna elke stad van eenige beteekenis door een daartoe uit *Azië, Griekenland of Italië opgezettelijk* even overgekomen *Vorst of Vorsten-zoon* gesticht — die aan deze stichting dan *zijn* naam gaf, zoo kwam *Gruntus* over om *Groningen* te stichten, *Horrus* om *Hoorn*, *Bolwerus* om *Bolsward* te grondvesten, enz. enz. [2])

De Stad Groningen, zij *is* evenwel *niet gesticht*, zij is, dank zij hare bij uitstek gunstige ligging, ontstaan uit eene kleine buurt, die aangroeide tot eene grootere, tot een *dorp*, en *dat* dorp, het werd van lieverlede grooter en bedrijviger en beteekenisvoller en belangrijker in zijn doen en laten, en het *was* feitelijk reeds eene *Stad*, vóórdat het dit zelve wist, vóórdat het als zoodanig genoemd werd of bekend was, vóórdat misschien nog zelfs het woord *Stad* bij ons bestond.

Wij bezitten helaas over Groningen's vóórtijd, geen enkele mededeeling, geen enkel bericht van eenige beteekenis, zelfs *Ludger* zwijgt.

De Vries *Ludger* [3]), omstreeks 744 geboren en in de jaren 756—768 in de Dom-school te *Utrecht* tot geestelijke opgeleid, hij bekeerde de toen nog heidensche Groninger Ommelanders in de jaren 777—794

[1]) Verschenen tot *Franeker* in het jaar 1622, voorzien met afbeeldingen der Vriesche Potestaten.
[2]) Zie: *Dr. J. Bolhuis van Zeburgh* in zijn: „Kritiek over Friesche Geschiedschrijving. (1873).
[3]) Zie: *Augustin Hüsing*: „Der Heilige *Ludger*, erster Bischof von Münster, Apostel der Friesen und Sachsen" (1878).

tot het Christendom, bouwde voor hen in tal van plaatsen houten kerkjes of bid-kapellen, die hoezeer tijdens de herhaalde opstanden der Saksers verwoest, bij herhaling door hem werden herbouwd.

Ludger, die zich te *Dockum* had gevestigd en daar een Monasterium had gesticht, hij *moet* op zijne tochten naar en door de Ommelanden en van daar naar *Rome* of naar *Münster*, bij herhaling het dorp of vlek *Groningen* bezocht hebben, doch hij was blijkbaar steeds zóó uitsluitend vervuld met zijn bekeerings-werk, dat hij ons in geen enkele regel schrift ook maar *iets* vermeldt, omtrent de menschen die hij bekeerde, en wier taal hij sprak en in wier hutten of hoeven hij dikwijls verbleef. In het jaar 793 was blijkbaar het Christendom voor goed gevestigd in de Ommelanden, althans *Ludger* gaat nu naar Saksen, sticht daar in 799—801 de sedert beroemd geworden abdij te *Werden* aan de Roer, en sterft als eerste bisschop van *Münster*, den 25sten Maart van het jaar 809.

Ik noem met opzet *Ludger* en de abdij te *Werden* in Westphalen, omdat, uit de over de jaren 900 tot 1000 bekende registers van de bezittingen dier abdij blijkt (men raadplege daartoe de oorkonden No. 5 en 10 in het in 1896 uitgegeven Groninger en Drentsche Oorkonden-boek), welk een beduidend grond-bezit *die* abdij *toen* reeds, in een 80-tal Groninger plaatsen, gehuchten of dorpen bezat, 't gevolg van schenkingen, 't zij reeds aan *Ludger* zelf, 't zij aan Werdener monniken ten behoeve hunner abdij vereerd, monniken door of na hem uitgezonden, om het Christendom in Groningerland in eere en in stand te houden.

Overtuigend blijkt hieruit *Ludger's* grooten invloed in en op dit gewest niet alleen, maar tevens, dat daarin *toen* reeds allerwege grootere en kleinere buurten en zelfs dorpen of vlekken [1]) bestonden.

Ook de abdij te *Fulda* in A° 744 door *Bonifacius* gesticht en de abdij te *Corvie* aan de Weser ± A°. 820 door *Lodewijk* de Vrome gesticht, zij bezaten in de IX° en in de X° eeuw op verschillende plaatsen zoowel in Groningen als in Drenthe, uitgestrekte landerijen [2]; inderdaad het meerendeel der *nu* bestaande Groninger dorpen, waaronder tal van wierde-dorpen, zij bestonden blijkens bovengenoemde abdij-registers reeds *toen*, zij het dan ook niet alle als dorp, dan toch als bij name bekende buurten of boerschappen.

Was dus tijdens *Ludger's* prediking in de VIII^de^ eeuw, dit gewest reeds met tal van vaste woon-buurten bezet, dan *moet* ter *zelfder* tijd, dat *kan* inderdaad niet uitblijven, ook de plaats, waar nu de *Stad* Groningen ligt, *reeds* bewoond zijn geweest.

Die plaats toch, zij was door de Natuur zelve als ter bewoning aangewezen en vóórbestemd, waar nergens, noch in deze provincie, noch ook in Drenthe, ligt *één* plek gronds, *zóó* gunstig, *zóó* opvallend ter bewoning geëigend, als juist deze.

Van af het moment dus, dat *deze* streken voor goed bewoond zijn geworden, moet *die* plaats dan ook bewoond zijn geweest en heeft zich daar *reeds* eene buurt gevormd; werkelijk, op grond harer in *elk* opzicht voordeelige ligging, *moet* de plaats *Groningen* behooren, dat kan niet missen, tot eene der *allero*udste of tot eene der *allereerste woon*-buurten in *dit* gewest.

Hoe *was* of hoe *is* die ligging? —

Van onder de venen en zandplaten van *Westphalen* ontwikkelt zich een lage bergrug van steenachtig zandigen aard, de zoogenaamde *Honds-rug*, die, bijna onmerkbaar eerst door Drenthe loopt, tot hij bij *Gieten* eene hoogte vormt en bij *Zuidlaren* zich voor goed boven het veld verheft en nu gemiddeld eene hoogte van 1—10 M. daarboven bereikt, — bij eene breedte, gemeten aan zijn voet ter plaatse van *De Punt*, van circa 4000 M^1^.

Van daar loopt hij, zich geleidelijk versmallend, nog een anderhalf uur verder noordwestwaarts door, om te eindigen even onder de samenvloeiing van de rivieren de *Aa* en de *Hunze*.

Die beide rivieren toch, ter weerszijden een harer, begeleiden den Honds-rug op zijnen loop door Drenthe naar Groningen, vereenigen zich bij *Wierum*, ongeveer een uur benoorden het uiteinde van dien Honds-rug, en stroomen van daar noordwestwaarts voort tot in de *Lauwer-zee*, die voorheen met een veel grooteren boezem landwaarts insprong.

Welnu, *op* ± 850 M^1^ afstands van het smalle noordelijk uiteinde van *dien* Honds-rug, ter plaatse waar deze nog eene breedte heeft van gemiddeld 450 M^1^, en eene hoogte van ruim 7 M^1^ + N.-Amsterdamsch Peil, lag »up een stert van Drentland" de buurtschap Groningen, en ligt sedert onbekende tijden reeds de *Stad Groningen* [3]).

[1]) Zie bij *A. Huving*, bladz. 77.
[2]) Zie in het Groninger Oorkonden-boek de Nos. 1, 3 en 7.
[3]) De bestrating ligt bij den Martini-toren op 6,34 M^1^. = Winschoter Peil = 7,16 M^1^. = Nauwkeurig Amst. Peil.

Gunstige ligging.

Zij lag daar, *die* Stad, hoog boven de haar omringende weilanden, die ternauwernood boven volzee zijn gelegen, en alzoo volkomen veilig voor de vele overstroomingen, welke onze Noordzee-kusten en inzonderheid Groningen en Friesland vóór en vooral in de XIIIe eeuw bij herhaling en in ernstige mate teisterden; zij lag daar op korten afstand omsloten door twee bevaarbare rivieren, die vereend in volle zee uitstroomden, zoodat haar schepen van uit zee, direct konden doorzeilen tot in haar haven en zij had ter harer beschikking een vaste en altijd begaanbare weg, de Honds-rug zelf, in verbinding over de hooge gronden van Drenthe, via *Coevorden*, met *Westphalen* en met *Münster*.

Noord- én west- én oost-waarts, was zij omgeven, voor zoover het oog kon zien, door een vruchtbaar landschap van meerendeels aangeslibde klei-gronden en zuid-waarts, was zij begrensd door de bosschen, de venen en de heidevelden van Drenthe, terwijl zij bovendien als het ware in het midden lag van het Gewest, waaraan zij sedert haren naam zou geven en dat reeds van af 1380 *haar Ommelanden* genoemd wordt.

Was er dus ergens in Noord-Nederland *één* plaats ter bewoning geschikt en vóórbestemd, dan was het inderdaad wel *hier*, op dit uiteinde van dien Honds-rug; hier toch was inderdaad alles bijeen, wat de mensch *toen* voor zijn onderhoud en voor zijn behoeften noodig had. Daar was vruchtbaar bouw- en weiland in overvloed, daar waren rivieren en meren die volop visch opleverden en zuiver drinkwater tevens, daar waren in de buurt bosschen vol wild en met een rijkdom van bouw- en van brand-hout en met een overvloed van eikels voor de varkens, daar waren uitgestrekte heidevelden tevens voor de schapen, daar was een altijd open weg naar zee west-, en een altijd begaanbare landweg zuid-oostwaarts en daar was bovendien een altijd veilig verblijf voor alle er op- en er omwonenden met hun vee, hoe ook de stormen, de golven der zee, landwaarts mochten in- en opjagen.

Met het eigenaardig instinkt natuur-volken eigen, hebben de opvolgende bewoners dezer streken stellig direct dan ook al de voordeelen dier plaats gevoeld en begrepen, en werd zij zeer waarschijnlijk wel het allereerst in dit gewest door eene familia of door één der voornaamste familie-hoofden met zijn gezinnen en aanhoorigen bezet en in gebruik en in onverdeeld bezit genomen. Waarschijnlijk had dit reeds plaats vele tientallen van jaren, misschien wel enkele eeuwen, alvorens *Drusus* ten jare 10 vóór Christus met zijn vloot die kusten en ook de Wadden bezocht op zijn tocht naar de *Eems* [1]). De Lauwer-zee schijnt bij toen niet in en de Hunse niet opgevaren te zijn, althans de woonplaats Groningen blijft onvermeld; alleen wordt op dien vloot-tocht genoemd, het nog steeds niet teruggevonden kasteel *Flevum*.

De Brink.

Rond het groote buurt-plein, op het einde van het Hondsrug-plateau lagen de Saksische stolp-hoeven van de gezinnen, waaruit de familia bestond, welke zich daar oorspronkelijk had gevestigd, omgeven door de gronden welke zij daarbij in bezit had genomen en ter voorkoming van geschillen, toen of later, met eigen *mark*-steenen rondom afgebakend, zoodoende tot *hare* marke had gemaakt [2]).

Het ruime open midden-plein, de *Brink*, was met zware oude eiken bezet en overschaduwd en onder den oudsten of zwaarsten eik midden op dien Brink, kwamen zoo noodig de gezins-hoofden bijeen ter vergadering. Daar werd recht gesproken, daar werden opkomende geschillen bijgelegd, ook daar besloot men ten strijde te trekken, zoo er inbreuk was gemaakt op hun marke-rechten en die inbreuk niet naar eisch was berecht of aan des rechters eisch niet was voldaan.

Hoe hun godsdienst was, wie hun Goden waren, wie hen tot priester diende, waar zij hun godsdienst uitoefenden, in eene soort houten kapel, onder eene oude linde of in een bijgelegen woud, ik weet het niet, en *Ludger* die dit alles wist, hij zweeg helaas, geheel en al opgaande in zijn apostelschap, zoodat wij van hun leven en zijn, van hun denken en doen, van hun zeden en gewoonten, en van hun geschiedenis, toen wellicht in sagen en overleveringen nog eenigermate bekend en bewaard, werkelijk *niets*, totaal *niets*, afweten nu.

Rond hun *Brink*, deels op, deels langs de helling van den Honds-rug, lagen ze verspreid de groote hoeven, als zoovele langwerpige pyramidaal-vormige stolpen, feitelijk weinig anders dan enorm groote dak-ruimten, door eenige ruw behakte eiken gebinden van binnen gesteund, eene rechthoekige ruimte overdekkend, die tegelijk diende tot verblijf van mensch en dier en tot berging van voedsel voor die beiden. Ter weerszijden van de groote *deel*, met zijn vloer van vastgestampte leem, stond het vee; in het midden was aan de achterzijde de groote open *heerd*, daarnaast het afgeschoten verblijf der bewoners en aan de vóór- of Brink-zijde de *inreed*, met

[1]) Zie *N. Westendorp*, Jaarboek van en voor de Provincie Groningen, bladz. 14.
[2]) Zie Professor Dr. *Fuchs* over de Allmende en de Gemeene Marke.

zijn inspringende dubbele deur en verhoogden houten zijwand en opgezet stroodak, zoodat men met een vol geladen oogst-wagen kon binnenrijden. Boven dat deel, lag, op dunne dennen stammen daartoe los over de gebindten gelegd, de voorraad hooi en het ongedorschte graan, soms op 't schilderachtigst daartusschen door- of afhangend. Eene of meer lage zijdeuren gaven toegang tot het bijbehoorend erf, waarop tevens de stroohutten der aanhoorigen of dienstbaren stonden, elke hut met zijn eigen stukje bouw-grond, terwijl het familie-erf zelve door eene lage omwalling, met een haag of met kreupelhout begroeid, was omzet en door een wagen-weg van het naastgelegen erf was gescheiden.

Op den Brink bevond zich de groote put, van rolsteenen opgezet en met zware steenen omzet, alwaar elk gezin zijn drinkwater kwam halen, terwijl eene bezuid-oosten van dien Brink gelegen groote poel, diende, om op gezette tijden het vee te doen drenken. Kalm en betrekkelijk weinig gestoord misschien, ontwikkelde zich nu *deze* marke, *deze* buurt en werd zij bevolkter en steeds meer bezet en zoodoende inderdaad een *dorp*. Met elke groote overstrooming toch, die tal van offers had genomen, werd zij, deze buurt, grooter, want een *veilig* verblijf buiten de *eigen* marke of zelfs met verlies van *eigen* grond, achtten velen, inderdaad verre verkieselijk boven den eindeloozen en zoo vaak nutteloozen strijd met de zee, ook al misten zij eerst of zelfs voor goed deelgerechtigheid in de Groninger Marke, en werd hun slechts tegen pacht daarvan een stuk grond, een *arve* afgestaan of onder bezwaar van gedeeltelijke aanhoorigheid slechts vestiging toegestaan.

Wel woonde men hoogstwaarschijnlijk op de meeste plaatsen van dit gewest op daartoe opgeworpen wierden en in paal-woningen, maar ook op die wierden was men met zijn vee nog verre van altijd veilig en soms dagen aaneen door de zee opgesloten; van daar dan ook dat de buurt op den Honds-rug steeds grooter en steeds bevolkter werd en de toestanden en verhoudingen zich daar nu van lieverlede gingen wijzigen en andere vormen aannamen.

Ontwikkeling eener markt, van de bedrijven en van den handel.

Bovendien ontwikkelde zich hier nu ook langzamerhand eene *markt;* het vee en de veld-vruchten, kortom al hetgeen men op die kleine wierde-gehuchten of dorpen uit den omtrek *over* had, dat bracht men *hier* ten verkoop of ter inruiling tegen iets anders, en na overstroomingen of na slechte oogsten kwam men *hier* zijn voorraad weer aanvullen. Van lieverlede ontstond er zoodoende eene voortdurend in beteekenis toenemende vóór- en najaars-markt, en kwam men van verre en van nabij om hetgeen men *over* had of *missen* kon in te ruilen, tegen iets anders, dat men noodig had voor huis of veld of eigen gebruik. En met dat verhandelen van voorwerpen tegen elkaâr, of tegen eieren, gevogelte of wild, met dien ruilhandel van klein of groot vee tegen een kar of schuit, tegen wapens of vee, of wat het zijn moge, ontwikkelde zich *behalve* die handel nu *ook* de productie; men ging er zich inderdaad nu ook op toeleggen om *meer* te verkrijgen, dan men in eigen kring bepaald *noodig* had, ten einde dat *meerdere* dan ter *markt* te *kunnen* inruilen, en zoo werkte *die* markt niet alleen ten voordeele van het gewest en zijn bewoners, maar vooral ook ten voordeele van de markt-plaats zelve [1].

Voor de velen, die zich in verloop van tijd in het dorp Groningen mochten hebben gevestigd en die daar onder meer of minder gunstige voorwaarden waren komen wonen, voor die toenemende bevolking was er echter bij voortduring geen voldoende veld-arbeid meer; dank zij de opkomst en toename der markt, begon men zich daarom nu ook toe te leggen op ander werk; het bedrijf van wapen- en werktuig-smid, van wagen-maker en van scheeps-timmerman, dat steeds in eere was geweest, het nam nu in beteekenis toe en daarnevens ook dat der leer-bereiding en van 't maken van kleedingstukken, van schoeisel en wat dies meer zij, en in plaats van gelijk voorheen, jaarlijks van hoeve naar hoeve en van wierde naar wierde of van buurt naar buurt te trekken, om, enkele dagen daar verblijvend, te herstellen of te vernieuwen al wat hen in hun vak gevraagd werd, ging men nu liever in *voorraad* werken voor de vóór- en de najaars-markten en kondt ge velen hunner dan met hun linnen kramen in éene of meer reien op den Brink zien staan, met al hetgeen zij in het afgeloopen halfjaar daarvoor hadden afgewerkt. De ontwikkeling der Markt, had inderdaad tot *noodzakelijk* gevolg de ontwikkeling van verschillende plaatselijke ambachten en bedrijven.

Doch met hare toename werd de beteekenis der Markt voor de plaats zelve ook uit anderen hoofde grooter; niet zoodra toch, had zij eenige bekendheid *buiten* het Gewest gekregen, of vreemde kooplieden komen haar reeds bezoeken, eerst nog slechts van dichtbij, van uit *Dockum* en van uit *Stavoren*, doch al spoedig ook reeds van uit *Bremen*, *Hamburg* en *Sleeswijk*, van uit *Deventer* en *Tiel*, van uit *Utrecht* en *Wijk-*

[1] Volgens *G. L. von Maurer*, hebben tal van Duitsche steden zich feitelijk uit eene Markt ontwikkeld.

bij-Duurstede, en straks zelfs van uit *Westphalen*. Die kooplieden, zij komen, 't zij met hun kleine zeil-, tevens roei-schepen de kusten of rivieren langs en de Hunse opzeilen, 't zij met hun Hesse-wagens met vier bespannen, 't zij met één of meer last-paarden de zand- of klei-wegen langs, met het *dubbele* doel, zoowel te koopen als te verkoopen. Zij koopen, 't geen de Groninger markt hen aanbood, en verkoopen in ruil daartegen de meegebrachte producten van hun *eigen* land, welke men hier miste, doch waardeerde en zocht — en *dat* doende, brengen zij er ongezocht *nieuwe* invloeden, *nieuwe* behoeften, betere of meerdere werktuigen, *meerdere* wrijving en meerdere ontwikkeling in *allen* deele.

Er komt nu onwillekeurig een geregelde *handel* en daarmede vertier, en daarmede weldra ook welvaart in Groningen.

Oorsprong der gilden.

En die vreemde kooplieden, zij reizen niet elk afzonderlijk, maar zij sluiten zich zooveel mogelijk aaneen, en komen en gaan groepsgewijze met hun schepen of wagens of last-dieren, zich op den duur zelfs onderscheidend in eene *Friesche*, eene *Gelder*sche, eene *Utrechtsche*, eene *Vlaamsche en* eene *Westphaalsche* groep, te zamen verschillende groote markten soms achtereen bezoekend. De meer dan primitieve toestand der wegen in die dagen, de langdurigheid en ongemakken der reis, de onveiligheid buiten de vaste woon-centra, en de hoogst willekeurige tol-heffingen en afzetterijen waaraan zij dikwijls blootstonden, dat alles *dwong* hen tot aaneensluiting, *dwong* hen om zaam ter markt te gaan, en steeds en overal voor elkaars belangen op te komen en om gemeenschappelijk alle bezwaren te overwinnen. Hieruit nu ontstonden in verloop van tijd bepaalde broederschappen, *gilden* genoemd, de *Gilda mercatores* [1], door de overheid veel later eerst erkend of gesanctionneerd, broederschappen, welke trouwens aanvankelijk geen ander doel hadden, dan om elkaar hulp en steun te verleenen in gevaar en nood, zooals zij voor andere doeleinden trouwens, ook reeds vóór en tijdens Karel de Groote [2] bestaan hadden. Later echter, sloten zich meerdere dier kleine broederschappen aaneen tot éène *Hunse* of *Hense*, en op grond dier aaneensluiting en zamenwerking krachtig geworden, weten zij nu, zich daarvoor niet zelden groote geldelijke offers getroostend, tal van tol-vrijheden en een steeds grooter handels-territoir te verkrijgen, nieuwe wegen te openen, oude te verbeteren en allerwege bescherming te *koopen*.

Bij die vreemde kooplieden sluiten zich nu weldra ook aan de eigen Friesche en Groninger kooplieden. Van hen, die Friezen en Groningers, weet men, dat zij met hun schepen reeds in het jaar 753 de mis te *St. Denys* bezochten, tijdens *Ludger* reeds de Humber opzeilden en te *York* ter markt kwamen, in de eerste helft der IX^de^ eeuw reeds aan de Rijn-vaart deelnamen en in de tweede helft dier eeuw zich reeds blijvend met der woon in enkele Rijnsteden, o. a. te Keulen en *Maintz* gevestigd hadden. [3]

Naast het landbouw-bedrijf, ontwikkelde zich zoodoende in het dorp Groningen reeds zeer vroeg eene *Markt* en met de toename *dier* Markt nam nu ook het ambacht en het bedrijf toe en daarmede de *Handel*, die zich nu van lieverlede splitst in *Groot-* en in *Klein*-handel, namelijk in dien der meer gewestelijke kleine kramers of kremers, in hoofdzaak de latere winkeliers en in dien der met hun waren andere of vreemde gewesten bezoekende en daar zaken doende, *groot*-handelaars, de eigenlijke kooplieden, de *patricische* kern in vele onzer oude steden.

[1] Reeds ten jare 856 zou *Alfred de Groote* aan de kooplieden van *Winchester* een handels-gilde hebben toegestaan, zijnde het oudste of eerste handels-gilde, dat in de geschiedenis der Engelsche steden genoemd wordt. Zie: Historic Towns Winchester.
Volgens *H. van der Linden* hadden de Tielsche kooplieden in het jaar 972 reeds een eigen gilde en volgens *A. Wauters* dl. I. bladz. 257, vormden de kooplieden te *Tiel*, die handel dreven op Engeland, ten jare 1018 met keizerlijke concessie reeds eene associatie met het recht hunne geschillen onderling te regelen. *Alpert* van St. Symporien van *Metz*, zegt in zijn: „De Diversitate temporum" dat de *Mercatores Tielenses* reeds gilde-vergaderingen hielden, allen een zeker bedrag jaarlijks betaalden, een soort zelfbestuur bezaten en het gewone recht verachtten.
In het jaar 1066 vinden wij volgens *H. van der Linden*; in zijn: „les Gildes Marchandes" zoowel in Noord-Frankrijk als in Vlaanderen en Koopmans-gilden, o. m. te *St. Omer*, te *Arras*, te *Ypres* en te *Valenciennes*.
Rev. *Charles Kerry* zegt: „Guilds would seem to have been of Anglo-Saxon origin and where in use in this country long before any formal licenses were granted for them, and it is probable that the Merchants Guild at *York* is of very early foundation."
[2] A° 1150 heeft Rouaan een erkend ghilda mercatorum. A° 1200 vergaderen te *Ipswich* de kooplieden in de kerk ter behartiging hunner belangen en worden op de Roll hun wetten en statuten vastgesteld. Zie daarover *Gross*: „the Guild Merchant."
[3] Reeds tijdens Theoderik de Groote (467—526) vinden wij het bekende bouw-gilde „de *Comacini*."
In 779 en in 794 verbood Karel de Groote aan allen, die zich onderling verbonden om, ingeval van schipbreuk of brand gelijken elkaar hulp te verleenen, daartoe een eed af te leggen.
[4] De Ierssche Zee had oorspronkelijk zelfs den naam „ubare Frisicum" en de Noordzee werd niet zelden toen de „Friesche Oceaan" genoemd. (Zie das *Emder* Jahrbuch, XIII Band, 1. Heft).

Juist die kooplieden-vereenigingen, door den drang der omstandigheden ontstaan, zij vormden onwillekeurig de bestuurs-kern in die oude handels-plaatsen en brachten deze van lieverlede werkelijk in een geheel ander stadium van zijn.

Op het eigenaardigst en eenigszins legendarisch is dit voorgesteld in het *Magdeburger* Rechtsboek van ± A° 1256, dat woordelijk zegt:

»Do sprochen die Koufleute kegen dem Kunige, sie wolden ouch gerne wissen, woran sie bleiben »sulden. Do weisete sie der Kunig mit der Romer rate an die schiffreiche wassere, das sie do feste stete »bauten mit mauren und mit weighuseren.

»Do sprachen sie mehe kegen dem Kunige, sie wolden gerne wissen, an welchem rechte sie besteen »sulden. Do gap in der Kunig also gethon recht, als er tegelichen in seinem hofe hatte, das bestetigte er »in mit der Romer orkunde und bot seine hant dar.

»Do greif an ein Koufmann und zoch im den rechten hanczken us der hant.

»Do wart in sente Peters frede gewurcht obir von gotis halben mit einem Kreuze.

»Das ist noch das orkunde, wo man newe stete bauet und merkte machit, das man do ein Kreuze »seezt auf den markt, dorumb, das man sehe, das es des Kunigs wille sei, wenneweichbilde recht von »alder Zeit her gestanden hat und ist bewert von dem reiche und den namen, behalden hat bis heute an »disen zag."

Toename der bestuurszorg.

Terwijl de *buurt* Groningen aanvankelijk slechts het landbouw-bedrijf kende en slechts uit hoeve-bewoners, veld-arbeiders en vee-houders bestond, omvatte het *dorp* Groningen op den duur een steeds grooter, en een steeds beteekenisvoller wordende groep nijvere, meerendeels kramers tevens, waaruit zich echter van lieverlede afscheidt of vormt, onder opname van vreemde elementen, een steeds krachtiger wordende groep kooplieden, *mercatores*. Dientengevolge ontwikkelen er zich nu, als het ware van zelf, allerlei *nieuwe* toestanden, *nieuwe* belangen, *andere* verhoudingen en *andere* en *meerdere* bestuurs-zorgen. Het aantal en de aard der geschillen breidt zich nu uit en vraagt eene regeling, er is al spoedig toezicht noodig, op maat, gewicht en hoedanigheid, en op de ter markt of in de haven in te nemen stand- of leg-plaatsen; er ontwikkelt zich zoodoende een soort markt-*recht* en een soort markt-*bestuur*. Bovendien eischte de toename der bevolking met tal van vreemdelingen zoo uit als van buiten het gewest, beschermende bepalingen in zake de gemeenschappelijke marke-gronden en bosschen, in zake de overdracht of het pachten van erven of erf-gedeelten; inderdaad tal van zaken en toestanden, voorheen hier ten eenenmale onbekend, zij eischen nu eene regeling, eene voorziening en zelfs blijvend toezicht, en met *elke* nieuwe regeling, met *elke* nieuwe voorziening, met *elke* toename van bestuurs-zorg, gaat de oorspronkelijk plattelands- en dorps-toestand steeds meer over in een *eigen* speciaal-toestand, neemt deze inderdaad steeds meer het karakter en het wezen aan, van 't geen wij eene *Stad* noemen of daaronder verstaan.

Voorzorgen tegen brand en overvallen.

Bij al die nieuwe zorgen en die nieuwe voorzieningen, voegde zich reeds spoedig nog eene andere niet minder belangrijke, de veiligheids-zorg, zoowel veiligheids-zorg tegen *brand* als tegen diefstal en *overvallen*. Zoolang aller bezit nog bijna uitsluitend bestond in een aandeel in de marke, in eenig land en vee en in een weinig huisraad, en allen nog op hun ruime erven in lage hoeven, betrekkelijk wijd uiteen woonden, was het gevaar bij brand nog niet zóó groot en 't geen men daarbij verloor, nog niet zóó erg, doch met de toename der bevolking en met de ontwikkeling van het ambacht en vooral van den handel, kwamen nu de houten schuur-woningen met stroo of riet gedekt steeds dichter bijeen en hier en daar reeds aaneen te staan; het gevaar voor brand werd daardoor nu niet alleen veel grooter, maar in zijn gevolgen ook veel ernstiger, te meer, daar vele dier woningen nu *tevens* tot berging dienden der bedrijfs-voorraden en tot opslag van het door de kooplieden ingekochte, dat niet zelden hun geheele bezit uitmaakte; van daar nu bepalingen, zoowel tot voorkoming als tot het spoedig blusschen van brand, als ook betreffende het verleenen van hulp en het in of bij elk huis steeds in voorraad hebben van eenige blusch-middelen.

Doch met die zich wijzigende bestaans-toestanden en grootere bevolking, met de aanwezigheid van voorraden van allerlei aard, met het komen en gaan van vreemdelingen ter markt, nemen nu ook de diefstallen toe en wordt het gestolene steeds moeielijker te onderkennen; ook dit vraagt voorziening. Dringender echter nog, was meerdere veiligheid tegen overvallen. Met de toename der welvaart, doch vooral als tijdens de jaarmarkten, een

schat van waardevolle koopwaren dikwerf ter plaatse aanwezig was, werd men steeds meer beducht voor nachtelijke overvallen van naijverige bewoners van andere plaatsen, met welke men om de eene of andere geringe oorzaak soms, in onmin of veete was gekomen; van daar het uitzetten van wachten, tot men, bij ervaring het dikwerf onvoldoende hiervan inziende, besloot, de geheele woonplaats rondom te omwallen en te omgrachten en de toegangs-wegen af te sluiten met eene palisadeering met sluit- en bewaakbare doorgangen [1].

Tot een zoodanig besluit kwam men hier te eer, daar eene beveiliging met grup en wal met doornenhagen begroeid of met horden of teenen omzet, reeds van oudsher gebruikelijk was om de alleenstaande hoeven eenigermate te vrijwaren tegen een bezoek van wilde dieren, terwijl bovendien eene omwalling of lage omdijking [2] reeds sedert onheugelijke tijden rond vele buurten en velden een beschermmiddel was gebezigd tegen overstroomingen. Wenu, wat elders diende tegen een bezoek van wolven of van de zee, dat kon hier dienen tegen bescherming der woonplaats tegen overvallen, en zoodoende werd de voorheen aan alle zijden eerst *open* buurt, nu veranderd in eene omsloten, in eene afsluitbare plaats, in eene zoo noodig zelfs verdedigbare *veste*.

Ontwikkeling tot stad.

De voorheen uitsluitend landbouw-drijvende *buurt* met hare rond den Brink verspreid liggende hoeven, zij is, steeds dichter bebouwd, een *dorp* geworden met handel en bedrijf, en *dat* dorp omwald en omgracht, het heeft zich feitelijk nu geheel en al afgescheiden en geïsoleerd van zijn omgeving; het is inderdaad als het ware een lichaam *voor zich* geworden, met *eigen* levensvoorwaarden, met *eigen* behoeften, deels zelfs met *eigen* rechtsbepalingen of keuren, en met *eigen* voorzieningen van allerlei aard, en het heeft daardoor nu met de omliggende plattelands-buurten inderdaad al zeer weinig meer gemeen.

En naarmate het uit *eigen* kring opgetreden bestuur meer het belang begreep, dat de plaats, dat *allen* hadden bij de ontwikkeling der verschillende bedrijven en vooral bij die van den handel, en dat bestuur die ontwikkeling meer te gemoet kwam, des te meer wijzigde zich nog het karakter dier omsloten, dier omfeste woonplaats, en des te meer trok zij bij voortduring ook nog nieuwe bewoners. De groote hoeven of hofsteden zij verminderen daardoor van lieverlede in aantal en in afmeting; de groote erven zij worden nu gesplitst in kleinere en die kleinere weder op hunne beurt, en er komen nu tal van kleine werkplaatsen, meerendeels verkoophuizen tevens. Op den Brink, het oude markt-veld, komt reeds spoedig een hoogst eenvoudig weeg-huis of waag, en ook een rechtplaats of *recht*-huis, want de markt-geschillen, zij dienen op 't spoedigst en zoo mogelijk ter plaatse, direct afgedaan te worden. De palisaden-doorgangen, zij worden nu veranderd in sluitbare poorten en daarbij misschien reeds spoedig een *waak*- en een *tol*-huis gebouwd.

De rivier de *Aa*, die het dichtst bij was gelegen, zij wordt nu doorgetrokken tot *aan* en *binnen* de plaats, en *binnen* de omwalling wordt nu eene *burcht* gegraven, ten einde aan de ter markt komende schepen een veilige ligplaats te verzekeren, waartoe de haven- of water-poort 's avonds met z.g.n. boomen werd afgesloten.

En met elken stap aldus gedaan, werd inderdaad het onderscheid tusschen *dit* dorp en de dorpen in zijn gewestelijke omgeving grooter en opvallender en zijn aantrekkingskracht op de omwonenden sterker. De eigen bestuurs-taak wordt gaandeweg veelzijdiger, ingrijpender zelfs; bij voortduring moet dat bestuur in veler of in aller belang steeds meer handelend en zorgend en leidend optreden, en onwillekeurig kwam er dra een tijd, waarop *dat* bestuur tegenover den Vorst, tegenover het hoogste gezag, als het ware stilzwijgend de geheele woonplaats, de geheele *Communitas* vertegenwoordigde en opkwam voor de belangen van allen, op *die* marke en binnen *die* omfeste stede, wonende.

En de binnen die stede met hare poorten wonenden, zij werden daarom nu *poorters* genoemd, doch hier, tot in de XIV^de^ eeuw nog, onderscheiden in *burgers*, *buren* en *inwoners*, alzoo in *drie* groepen, met verschillende rechten, de tweede groep met minder rechten dan de eerste, en de derde weder met minder rechten dan de tweede.

Het woord *Stad*, bestond wellicht nog niet eens ten onzen of was in zijn eigenlijke beteekenis misschien hier nog slechts aan weinigen bekend, toen de woonplaats *Groningen*, waarin geen Kapittel gevestigd was, waarin nog geen kloosters bestonden, die de annalen bijhielden, toen de woonplaats *Groningen*, feitelijk reeds in bijna elk opzicht eene *Stad* was of althans eene Stad mocht genoemd worden. Niet eene stad krachtens een Kanselarij-brief.

[1] *P. Winsemius* beweert in zijn: „Chronyck van Vrieslandt", bladz. 10, dat Groningen ten jare 517 na Chr. met houten plancken is bevesticht geworden.

[2] De Ingenieur *J. de Jong* te Groningen is van meening, dat de *Woldijk* welke het buitengewoon *lage* land, benoorden Groningen, Westerdijkshorn, Oosterdijkshorn en Garmerwolde, west- en noordwaarts omsluit, een der oudste dijken in dit gewest is, omdat geen der daarbinnen gelegen dorpen, zelfs niet het reeds in 't begin der IXde eeuw genoemde dorp, *Bedum*, op wierden gebouwd zijn.

zooals er later ontstonden [1]), maar eene stad, daar op dien bijna vergeten uithoek, gegroeid onder en door den drang der omstandigheden, uit hoofde harer inderdaad zoo bijzonder gunstige ligging, evenals onder soortgelijke en andere invloeden ook *Deventer* en *Stavoren*, ook *Tiel*, *Wijk-bij-Duurstede* en *Utrecht* zich reeds vroegtijdig tot *markt-* en handels-centra, tot *Steden* ontwikkeld hadden.

Het is waar, Groningen wordt in de belangrijke oorkonde van het jaar 1040 nog eene *villa* genoemd, een soort *dorp* dus, en niet *urbs* of *oppidum* of *civitas*, de drie benamingen, waarmede oudtijds eene *Stad* werd aangeduid.

In de nog overgebleven oorkonden komt zij het *eerst* op het jaar 1215 als *civitas* voor, [2]) doch reeds met eene beteekenisvolle bijvoeging, namelijk als eene: »civitas opulentissima", en in eene iets latere oorkonde, als eene: »civitas nobilis et cesarea"; in het begin der XIII[de] eeuw dus reeds, *onderscheidt* zij zich onder de toenmalige steden door welvaart en rijkdom.

Wel meent *Mr. P. G. Bos* (zie zijne »Geschiedenis van het Groningsche Gild- en Stapelrecht", verschenen in A°. 1904), uit het verschil, dat het Groninger Stadboek nog in de tweede helft der XIV[de] eeuw tusschen *burgers* en *buren* maakt, te moeten afleiden, dat de overgangs-toestand van *dorp* tot *stad* (want het woord *buren* beteekent eigenlijk *dorpelingen*) hier juist eerst heel langzaam en eerst zeer laat zou hebben plaats gehad, doch ik meen dit ernstig te mogen betwijfelen; de plaats, zij moge eerst laat eene Stad *genoemd* zijn, en eerst in overgebleven XIII[de] eeuwsche oorkonden als zoodanig voorkomen, feitelijk *was* zij echter, op grond van haar markt, van haar haven, van haar handel, van haar eigen bestuur, van haar eigen costumen, van haar omwalling en wat dies meer zij, in allen deele reeds eene *Stad*. Het gemis van een brief, waarbij haar zgn. *stadrecht* wordt verleend, heft dit feit niet op, trouwens de oude handels-steden, bovengenoemd, zij missen mede een dergelijken brief — welke echter in het oog van menig historicus beslist noodig is, om eene Stad als zoodanig te kunnen en te mogen erkennen. De langdurige splitsing in burgers, buren en inwoners was m.i. slechts een bijkomend iets, het gevolg van haar ontstaan uit eene *marke*.

Bouw eener steenen kerk.

Een even duidelijk als onmiskenbaar teeken van de vroegtijdige beteekenis en van den handels-bloei van de woonplaats Groningen spreekt tevens uit den vroegtijdigen bouw eener *steenen* kerk. Na de bekeering tot het Christendom, tegen het laatst der VIII[ste] eeuw, was er waarschijnlijk slechts een houten bid-kapel gesticht. Die kapel stond wellicht onder de schaduw van eenige oude eiken op het oostelijk uiteinde van den Brink, dicht bij de aldaar aanwezige merkwaardige oude welput, die het water leverde benoodigd voor den doop door indompeling. Met het meerendeel der houten hoeven en woonhuizen of woonhutten is die kapel bij den overval der Noormannen ten jare 808 [3]) zekerlijk verbrand en daarop, 't zij nog bij het leven van *Karel de Groote* en met diens steun, 't zij iets later, doch in elk geval vóór of tijdens den Utrechtschen bisschop *Alfridus* (838—848) [4]) in *steen* herbouwd.

Ook van *dien* bouw, missen nu helaas alle documentarische *bewijs*-stukken.

Behalve uit de aanhaling bij *Heda* (zie Noot 1) blijkt echter die bouw uit de mededeeling van *Anth. Matheus*, in zijne Analecta: »De Rebus Ultrajectensis", waarin hij zegt, dat bij een geschil met den bisschop van Utrecht, de Groningers reeds in het jaar 1186 beweerden: »dat deeze kercke eertijds (bij het leven van den H. Walfridus, een tijdgenoot van *Ludger*) als eene sterckte tegen de Noormannen, door hen gebouwd was en dezelve alzoo de Stadt toequam."

Ook *Ubbo Emmius*, die ten jare 1615 de geschiedenis der stad Groningen beschreef [5]), noemt de St. Walburgs-kerk, »zeer oud, met de stad selve of reeds vóór de stad ontstaan en volgens sommigen, voorheen nog zelfs »eene Heidensche kapel, en in vorm geheel verschillende van de gewone kerken." Hoe 't zij, nog tijdens het leven van den H. Walfridus († 810) of iets later gebouwd, in elk geval bezat Groningen in de eerste helft der IX[de] eeuw reeds eene *overwelfde steenen* kerk, de *eerste* steenen kerk benoorden Utrecht, voor zooveel zulks ten minste *nu* nog is na te gaan.

[1]) Zie daaromtrent de bijdrage van Mr. *A. Telting* in 1904 op de sectie-vergadering van het Prov. Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, over: De verleening der stadrechten in Nederland (12[e]—15[e]) eeuw en hunne verbreiding.

[2]) Trouwens het overgebleven aantal *oudere* Groninger oorkonden is al heel klein en het is dus zeer wel mogelijk, dat zij reeds in nu verdwenen oorkonden van vóór 1215 als *Stad* voorkomt.

Guil. Heda, in zijne: „Historia Episcoporum Ultraiectensium" noemt Groningen op het jaar 837 reeds eene *vermaarde koopstad* en spreekt reeds tijdens den Heiligen Alfridus van den bouw Sint Walburgs-kerk.

Heda beroept zich voorts in zijn „Vita S. Alfridi" op de getuigenis van Sigebertus Gemblacencis, die op het einde der XIde en in het begin der XII[e] eeuw leefde en op de chronijk-schrijvers van Affligbem, welke eenparig zeggen, dat *Antwerpen* aan de Schelde, *Windland* aan de Maas en *Groningen* aan de Eems alle mobilia emporia) door het geweld en de woede der Noormannen vernield werden.

[3]) Volgens *N. Westendorp*, Jaarboek voor de Provincie Groningen, bladz. 105.

[4]) Zie zijne beschrijving- „De Urbe Groninga", bladz. 15.

Tufsteen-aanvoer.

Die kerk zij was geheel en al gebouwd van blokken *tufsteen*, daartoe van den Rijn, uit de omstreken van *Andernach* per schip aangevoerd en wel hetzij direct van daar, door Friesche of Groninger kooplieden, op hun terugreis van Keulen of Maints voor den voorgenomen kerk-bouw medegenomen, hetzij door Groninger kooplieden meegebracht uit *Deventer* of uit *Utrecht*. Die beide steden toch, dankten haar opkomst en haar bloei destijds grootendeels aan haar handel met de Rijn-steden. Bij onvoldoende retour-lading van daar, namen haar Rijn-vaarders dan veelal, zoo 't schijnt, onderweg tufsteen [1]) mede, en zoodoende werden *Utrecht* en *Deventer* daardoor de markt- of opslag-plaatsen van *dien* steen, die zich van *daar* uit, vóór en tot in de XII[de] eeuw over een groot deel van ons land heeft verspreid en door zijn lagen prijs en door zijn gemakkelijke verwerking onze eigen *baksteen*-fabricatie en baksteen-bouw blijkbaar langen tijd heeft teruggehouden, althans dáár, waar die steen gemakkelijk viel aan te voeren.

Die kerk-bouw in tufsteen, wijst niet alleen op vroegtijdige handels-betrekkingen van Groningen met de aan de groote rivieren gelegen plaatsen, maar is tevens een krachtig bewijs van de toenmalige beteekenis en bloei der stad; om een dergelijk bouwwerk in *die* dagen, in de eerste helft der IX[de] eeuw tot stand te *kunnen* brengen, was er nog iets meer noodig dan alleen eenige duizenden tufsteenen; daartoe moesten toen ook werk-meesters en werk-krachten ver van uit den vreemde, misschien wel heel uit *Aken*, worden ontboden, alwaar Karel de Groote in de jaren 798—804 door magister *Odo*, zijne, sedert beroemde Munster-kerk had doen bouwen.

Met een zoodanigen bouw waren dus tal van bezwaren en buitengewoon hooge kosten onafscheidelijk verbonden. Reeds het *enkele* besluit, om zich eene *onbrandbare*, om zich eene *steenen* kerk te willen bouwen, hier *toen* nog eene hooge zeldzaamheid, want alleen van *Utrecht* en van *Nijmegen* weten wij, dat zij destijds eene *steenen* kapel bezaten en van *Maastricht*, dat zij eene *steenen* kerk had, reeds het enkele *besluit tot* dien bouw, wijst er op, dat hare kooplieden toen reeds ver van huis gingen, op hun handelsreizen *steenen* kerken gezien en bewonderd hadden, en zich nu gaarne groote offers wilden en ook konden getroosten voor den bouw eener *onbrandbare* kerk in *eigen* woonplaats, en daartoe, het besluit eenmaal genomen zijnde, persoonlijk wellicht de noodige tufsteenen ter plaatse kochten en van daar meevoerden, en ter zelfder tijd misschien een werkmeester met zijn gezellen zochten en meenamen ook.

En *die* steenen kerk, met haar achtzijdig, hoog opgaand en overkoepeld midden-gedeelte en haren zestienzijdigen overwelfden lagen omgang, zij is in grondplan en opbouw, zoo volkomen gelijkvormig aan de Munster van *Aken*, bovengenoemd, dat zij blijkbaar in navolging van *die* kerk, met weglating alleen der omgaande boven-galerij, gebouwd is.

Bedevaarts-Kerk.

Tegen het einde der IX[de] eeuw, door tusschenkomst van den Graaf van Vlaanderen, met eenige reliquiën van Sancta Walburga verrijkt [2]) en toen aan deze Heilige toegewijd, is zij sedert als de Sint-Walburgs-kerk bekend. Die reliquiën, zij gaven in die dagen aan de kerk eene hoogere waarde en eene grootere beteekenis nog en tal van geloovigen en van bedevaartgangers, zij komen nu bij voorkeur te Groningen in de crypt bij den reliek-schrijn van Sancta Walburga bidden en offeren tevens, en de moeite en offers welke men zich getroost had, om *deze* steenen kerk te stichten, zij komen nu inderdaad aan de Stad meer dan dubbel ten goede; die kerk, zij wordt een blijvend aantrekkingspunt te meer op de omwonenden.

Omtrent de IX[de] en de X[de] eeuw is er overigens niets, deze Stad betreffende, bekend, of aangeteekend, geen enkele oorkonde, geen enkel betrouwbaar geschiedbericht geeft ook maar iets bizonders uit *dat* tijdperk, het somberste tijdperk van ons land, dat toen bij herhaling blootstond aan de roof- en aan de moord-tochten en aan de brandstichtingen der woeste Noormannen.

Wat Groningen toen leed en onderging, dat is ten eenemale onbekend, en zal ook wel altijd onbekend blijven, ten zij daarvan in een of meer Noorsche helden-zangen en sagen, nog iets bewaard mocht zijn gebleven. Eerst met de XIde eeuw komt er voor goed eenig historisch licht en ontwikkelen zich hier weldra weder geheel nieuwe toestanden.

[1]) Evenals op die wijze in de IXe, X[e] en XIe eeuw zich de *tufsteen* in ons land verspreidde, verspreidde zich in de XVIIe eeuw hier het *marmer*, toen door de schepen in groote hoeveelheden als ballast uit Italië meegevoerd.

[2]) Zie in den Groninger Volksalmanak voor 1893, bl. 166, het aldaar omtrent *deze* kerk door mij medegedeelde.

II. VERDERE ONTWIKKELINGS-GANG.

Die ontwikkelings-*schets*, boven gegeven van het eerste tijdvak in Groningen's bestaan, eene periode van ruim tien eeuwen omvattend, die schets, zij berust alléén op waarschijnlijkheids-gronden, zich aansluitend aan enkele historische mededeelingen, wier waarheid evenwel door velen nog in meerdere of in mindere mate betwijfeld wordt.

Men zie dus in die *schets*, enkel eene poging, om dat eerste tijdperk tot eenige klaarheid te brengen; een architect heeft, waar hij bouwt, steeds een fundament noodig: Oud-Groningen beschrijvend opbouwend, kwam hij dus als van zelf tot het leggen van een fundament, niettegenstaande de geschiedenis hem een deel der daartoe noodige bouwstoffen onthoudt. In de oogen van een streng historicus moge zoo iets bepaald misdadig zijn, de bedoeling is echter alleen om aan te toonen, hoe die ontwikkeling kan geweest zijn.

Tegen het einde der Xde eeuw hielden de rooftochten der Noormannen van lieverlede op, deels, omdat zij, die ruwe jagers en visschers, nu Christenen waren geworden, deels omdat zij zich sedert het begin dier eeuw als kolonisten blijvend in *Normandië* hadden gevestigd en de overbevolking der Noorsche rijken, daarheen nu een uitweg vond. *Groningen*, hoezeer bij herhaling misschien belegerd en ten deele verwoest, herleefde nu weder van lieverlede: *Wijk-bij-Duurstede*, evenzeer bij herhaling verwoest, bleef echter voor altijd geknakt, haar handel verplaatste zich en is sedert nooit teruggekomen. Met twee feiten van bijzonderen invloed op de geschiedenis der Stad, opent zich nu in de eerste helft der XIde eeuw haar *historisch* verleden.

Het praedium in villa Cruoninga.

Den 3den Januari van het jaar 1024 toch vond keizer Hendrik II [1], goed, om het graafschap *Drenthe*, (in welk graafschap de Stad *Groningen* was gelegen) aan de Kerk van Utrecht te schenken, eene schenking door de opvolgende keizers telkens bevestigd of bekrachtigd; van *nu* af is *die* Bisschop als hoofd der Utrechtsche Kerk, feitelijk 's Keizers graaf of gezagvoerder over dit gewest en heeft de Stad dus *dien* bisschop tot haar *Heer*. En de invloed van *dien* Heer op en in deze stad, zij nam nog belangrijk toe, door de schenking van Koning Hendrik III, welke tijdens zijn verblijf te Utrecht, den 21sten Mei 1040 [2] aan de Kerk van St. Maarten, alzoo aan het Dom-kapittel aldaar, in eigendom overdroeg zijn *praedium* of landgoed in *villa Cruoninga*, met al hetgeen er toebehoorde aan gebouwen, dienstlieden, landerijen, wateren, visscherijen, wegen, cijnsen, hoofd-gelden, tol- en muntrechten, enz.

Reeds de Frankische vorsten bezaten [3] op tal van plaatsen, dergelijke groote landgoederen of hofsteden, bewoond, behalve door eenig dienstpersoneel, dat tijdens 's Vorsten tusschenpoozend verblijf in al de

[1] Zie in het Gr. Oorkonden-boek, No. 13, 15, 21 en 32.
[2] Zie in het Gr. Oorkonden-boek No. 17.
[3] Zie de Capitularia van Karel de Groote, waarin voor die hofsteden alles geregeld is. Zie mede in: *Nederduitsche Regts-Oudheden*, door Mr. M. J. Noordewier, de villae regiae, bladz. 228.

behoeften moest voorzien, door tal, van deels vrije, deels onvrije lieden, belast met de zorg voor de landerijen en van den veestapel en tevens met de uitoefening van de noodige ambachten en handwerken, ten einde zoowel in al hetgeen het landbouw-bedrijf, als 's Vorsten gezin en gevolg af en toe noodig mocht hebben, te kunnen voorzien.

Een *zoodanig* landgoed nu, bezat Koning Hendrik in Groningen, en het is *dit* landgoed, dat hij aan de kerk van St. Maarten schenkt.

Waar kan dit landgoed, voorzooveel het *binnen* de Stad Groningen viel, gelegen hebben? — Waarschijnlijk benoorden den Brink, of benoorden de Markt en de vroegere binnen-haven. Uit het Historische plan der Stad toch, zie plaat II, blijkt, dat juist in *die* stads-helft liggen de beide oudste kerken, met hun priesterwoningen en scholen, het Prefecten-hof en *al* de kloosters, terwijl bovendien ook nog vrij laat in *dit* gedeelte groote boerderijen voorkomen.

De voorheen zich westwaarts veel verder uitstrekkende markt, eerst later ten deele tot een binnen-haven vergraven, zij was en werd natuurlijk het allereerst met huis-erven omzet, waartegen benoorden waarschijnlijk dat landgoed aansloot, dat, zoo het zich ten westen tot aan de Kijk-in 't Jat-straat mocht hebben uitgestrekt, dan aanvankelijk een oppervlak van 15[5] hectaren of $^1/_3$ gedeelte der Stad innam, die, binnen hare ommuring, in 't begin der XIIIde eeuw, ongeveer 46 hectaren besloeg. [1] Vooral de groote kloosterterreinen in *dat* gedeelte der Stad, wijzen er onwillekeurig op, dat daar, vóór de stichting dier kloosters, groote erven of hofsteden gestaan hebben, die wellicht aanvankelijk door het kapittel verpacht, sedert misschien ter klooster-stichting zijn verkregen of afgestaan. [2]

De Stad komt in veelzijdig contact met de Stad Utrecht.

Door die beide schenkingen nu, komt Groningen in veelvuldige aanraking met de stad *Utrecht*, destijds, in de XIde eeuw, de voornaamste, de in elk opzicht beteekenisvolste stad van ons land; het centrum der toenmalige ontwikkeling en beschaving, van kunst en van wetenschap, uitmuntend boven de overige steden, als Bisschops-zetel, en mede door haar geestelijke school, door haar vijf kapittels, door haar bekwame mannen, door haar handel en verkeer, en bovendien door vele privilegiën en uitgestrekte bezittingen en den grooten invloed harer geestelijke corporatiën.

De Stad zij krijgt nu een Prefectus, die namens den Bisschop het gezag en de hoogste rechtspraak vertegenwoordigt en uitoefent, en voor het Dom-kapittel trad nu een rentmeester of meijer als beheerder van het praedium op. Veelvuldiger en gemakkelijker dan voorheen, worden daardoor nu de handels-betrekkingen, niet alleen met *Utrecht* zelve, maar van lieverlede ook met alle steden in het Bisdom, en de relatiën met *Munster* en met *Westphalen*, zij verminderen, naarmate die met *Utrecht* toenamen. Dat nauwe verbond met den Bisschop van Utrecht en met het invloedrijkste kapittel dier stad, kwam juist in *dien* tijd, Groningen in *elk* opzicht ten goeden, zoowel op intellectueel als op zakelijk gebied; haar geestelijken en scholarchen zij worden nu daar ontwikkeld en gevormd, haar nijveren zij vinden daar eene in menig opzicht reeds verder gevorderde kunst-ontwikkeling en wellicht ook toegang tot enkele der klooster- werkplaatsen en haar handel krijgt een nieuwe ruimere vlucht tevens. Door 's Bisschops invloed of steun toch, vergroot zich het handelsgebied, worden tal van belemmeringen weggenomen en nieuwe rechten en privilegiën verkregen, die met dien handel de welvaart doen toenemen.

Hoewel de Stad, vergeleken bij vroeger, stellig in zelfstandigheid had verloren, want de Keizer was voorheen zoo ver af en had het steeds zóó druk met grootere aangelegenheden, dat hij zich met eene zóó afgelegene en voor hem zóó onbeteekende plaats werkelijk al heel weinig bezig hield, toch heeft Groningen, met *hem* den Bisschop van Utrecht tot *Heer* te krijgen inderdaad veel gewonnen. Buitendien was het Bisschoppelijk gezag, reeds uit zijn aard, meestijds verre van drukkend, en in de XIde eeuw vertegenwoordigde het in ons land, zoowel direct als indirect, ontwikkeling en beschaving, vooruitgang op elk gebied van het kunnen en weten, en onthefling niet zelden van drukkende lasten en aanhoorigheid. Groningen had inderdaad dien geen beter lot kunnen treffen; zij werd daardoor onttrokken eenigermate uit haar isolement en in directe

[1] Strekte het Vorstelijk landgoed zich westwaarts echter slechts tot aan de *Boteringe*-straat uit, dan was zijn oppervlak 10[5] hectaren; tusschen genoemde straat en de *Kijk-in't Jat*-straat lag sedert het begin der XIIIde eeuw het Minderbroeders-klooster, reden, waarom ik de grens tot aan de Kijk-in't Jat-straat meende te mogen stellen.
[2] In het archief van het geweezen Dom-kapittel te Utrecht, is wellicht omtrent de geschiedenis van dit landgoed, zijn omvang, kosten en baten en de wijze waarop het van lieverlede in klooster of particulier bezit is gekomen, veel belangrijks te vinden, doch zulks zou volgens Mr. S. *Muller*, de Rijksarchivaris, maanden tijds van onderzoek vorderen, een tijd die ik daaraan niet kon wijden.

aanraking gebracht met *de* Stad en met hen, die *toen* in ons land het *hoogste* stonden, terwijl bovendien het Domkapittel zelf, nu direct meê belanghebbende werd bij de ontwikkeling van haar handel en van haar verkeer. Die nauwe aansluiting met *Utrecht* opent werkelijk een geheel *nieuw* tijdperk in Groningens geschiedenis. Die beide merkwaardige steden van ons land, zij komen nu saâm in aanhoudend contact, doch het is *Groningen* dat daarbij het meeste profiteert en dat zich, dank zij hare verwijderde ligging en haar zelfbewustheid, nadien geleidelijk weder geheel aan 's Bisschops gezag wist te onttrekken en zich tot eene bijna zelfstandige Republiek wist te ontwikkelen, *Utrecht* in *dat* opzicht, sedert verre achter zich latend.

De Stad ommuurt zich.

Het eerste ons bekende ernstig verschil met haren Heer, den Graaf-Bisschop, ontstaat reeds in het jaar 1110. In dat jaar, vonden de Groningers het blijkbaar dringend noodig, om *ongevraagd* de bestaande omwalling met houten tuijn van balcken ende plancken [1]) te vervangen door een *steenen* ring-muur met weergang, torens en poorten. Reeds lang wellicht, hadden de hier ter jaarmarkt komende vreemde kooplieden gespot met hare geheel onvoldoende beveiligings- en verdedigings-werken en de Groninger kooplieden zelve, zij hadden op hun reizen in Vlaanderen en langs den Rijn, daarvan niet alleen de volle overtuiging gekregen maar tevens gezien, hoe eene Stad, die prijs stelde op hare veiligheid, toen *behoorde* omvest te zijn, en van daar, dat zij stellig daarop reeds voorlang hadden aangedrongen niet alleen, maar daarvoor hunnerzijds zekerlijk ook eene ruime bijdrage in de kosten hadden toegezegd.

Welnu, onder dien herhaalden drang besluit men eindelijk tot dat, voor *die* dagen inderdaad buitengewoon groot werk en men ommuurt en omtorend en ompoort nu de Stad, zonder evenwel den Bisschop daarin *vooraf* te kennen, zonder eerst *vooraf* zijn hooge toestemming te vragen.

Was zulks met eenig beleid, door tusschenkomst bijv. van het Dom-kapittel gedaan, dat als bezitter van het voormalig Keizerlijk praedium immers, evenzeer bij Groningen's *meerdere* veiligheid en *betere* verdedigbaarheid gebaat was, dan zou de Bisschop daarin wellicht geen bezwaar hebben gezien, integendeel, maar nu men eigenmachtig en ongevraagd zulks deed, wist de Prefect den Bisschop te overtuigen, dat in die ommuring een gevaar verscholen lag, voor de handhaving van zijn gezag.

Strijd met den Bisschop vanwege de ommuring.

De Prefect had met die vrij stoere Groningers waarschijnlijk reeds bij herhaling overhoop gelegen en was in plaats van een, tijdelijk den Bisschop vertegenwoordigend ambtenaar, zoo 't schijnt, reeds in het erfelijk bezit der Prefectuur, zoodat hier *naast* en mogelijk wel *boven* des Bisschops belangen, nog bizondere eigen belangen, meê van invloed waren.

Hoe 't zij, Bisschop Godebaldus eischt, dat Groningen hare ommuring met buitengewone kosten en bezwaren gebouwd [2]), weder zal omwerpen en vervangen door een planketsel als voorheen; de stad weigert dit, doch zij wordt in 't jaar 1112 inderdaad daartoe gedwongen, en moest, volgens sommigen (zegt *U. Emmius*) tevens bij eede beloven, zich nimmer zonder des Bisschops uitdrukkelijke toestemming weder te zullen ommuren.

Welnu, zij breekt hare ommuring geheel of ten deele weder af, maar doet zulks met innigen wrok bezield, en in hare verhouding tot haren Heer, kwam hierdoor nu stilzwijgend, doch voor goed eene algeheele verandering. De *dwang* haar opgelegd, om hetgeen zij tot aller veiligheid, tot *eigen* behoud, met groote opoffering *zelve* had tot stand gebracht en geheel uit *eigen* middelen had bekostigd, nu met *eigen* handen weder te *moeten* vernielen en nu, trots al die kosten en moeite den betreklijk onveiligen en onverdedigbaren toestand van vroeger weder terug te krijgen, dat alles maakte een diepen, een blijvenden indruk op het Groninger karakter, dat zoo wars is van elken dwang, een indruk, die zich van lieverlede zou uiten in een drang, om zich voor goed te onttrekken aan en zich vrij te maken van een gezag, dat, zóó optredend, blijkbaar meer zijn eigen belangen als wel haar welzijn en bloei beoogde.

[1]) Blijkens het M. S. van *Alting*, zouden de Groningers in het jaar 1020 (waarschijnlijk ter vervanging der palissaden) die zich „houten tuijn" rond heur stad hebben gemaakt en *E. Beninghe* zegt: „De men schreeft 1110, worden de plancken und strieketten, daer de stadt Groniën eene lange tijt mede bevestet, afgebroken und dewijle se sick door Coophandel seer vermeerde, hebben se de Stadt mit tohrne, poorten, und muyren bevestet als de Uersche Croniek daer van wieter meldet."

[2]) *Ubbo Emmius* zegt in zijn: „De Rerum Frisiarum Historia", Liber VI: „Ao 1110 heeft zij (Groningen) begonnen zich met een *stenen* muur te omgeven, terwijl zij tot nu gedurende 40 jaren eene *houten* omtuining had gebruikt; toen heeft zij gebouwd stevige poorten, zooals andere steden hebben, grachten gegraven en torens opgericht tot betere versterking der muren, en heeft eindelijk de markt-plaats den *vorm* van eene eigenlijke stad gekregen."

De ommuring van *steen*, zij werd nu wel is waar afgebroken, maar binnen het gemoed van elk rechtgeaard Groninger groeide een nieuwe, een andere muur, die *niet* afgebroken kon worden.

De ring-muur tot meerdere veiligheid slechts gebouwd, hij kreeg nu, door zijn gedwongen afbraak, in aller oog eene nieuwe, eene veel grootere beteekenis tevens, hij werd nu het symbool van meerdere vrijheid en van mindere afhankelijkheid van hun Heer, hij werd nu niet alleen de *veiligheids-* maar ook de *afhankelijkheids*-muur, en van nu af wacht Groningen slechts op een gunstig moment, om *dien* muur te *herbouwen*.

Ten jare 1143, tijdens de Prefectuur van Egbert van Groenenberg, die het ten zuidoosten der stad in een bocht van de Hunze gelegen kasteel Groenenberg bewoonde, is er opnieuw strijd en was de Prefect zelfs verplicht om de St. Walburgs-kerk door de tegenpartij bij wijze van burcht benut en met versterkingen omgeven, te belegeren; de bisschop zelf komt zijn Prefect met een leger te hulp en: (zegt *Ubbo Emmius*) zal 't stadsvolk moest zweren, om nooit weer de kerk, aan de Godsdienst gewijd, als vesting te zullen gebruiken, nooit meer oproerige plannen te zullen vormen of de wapens op te vatten tegen hunnen Heer, en hun stad zonder zijn goedvinden nimmer met een muur te zullen omsluiten." [1])

In hoeverre die muur toen al dan niet reeds weder herbouwd was, blijkt verder uit geen enkele mededeeling.

Ten jare 1162 blijkt Groningen [2]) echter reeds zoo goed weder ommuurd, omtorend en bepoort te zijn, dat zij, in den strijd over de Prefectuurs-opvolging tegenover den Bisschop partij kiezende, een vol jaar vruchteloos door dezen werd belegerd; eerst door 's Keizers directe tusschenkomst, die den Aartsbisschop van Keulen als bemiddelaar zond, werd die strijd beëindigt en Groningen behield hare ommuring, althans nu, evenmin als bij den twist in het jaar 1195 met Bisschop Baldewijn, is er meer sprake van het afbreken dier ommuring, nergens blijkt echter in welke jaren de Stad haar herbouwd heeft.

De strijd over de ommuring was nu inderdaad gewonnen en daarmede had de Stad den eersten en belangrijksten stap gedaan tot hare geleidelijke *zich-vrijmaking* welke, in verband met de persoonlijke belangen van den Prefect, slechts mogelijk was, zoo men bij voortduring in staat was om elke onredelijke eisch niet alleen beslist af te slaan, maar ook om bij geschil tusschen den Bisschop en zijn Prefect, altijd de voor de Stad voordeeligste partij te kiezen en intusschen het *zelfbestuur*, ten koste van dat des Bisschops of van zijn Prefect, bij voortduring uit te breiden.

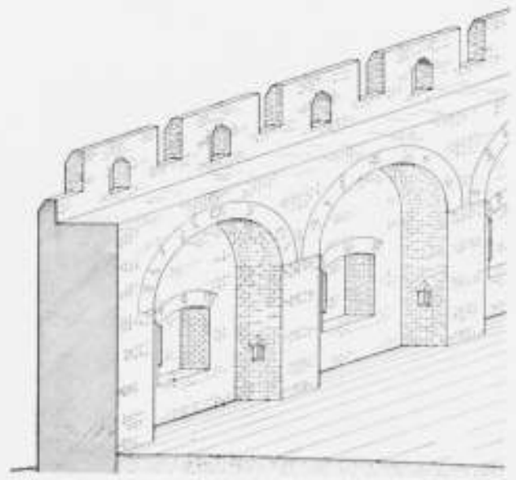

Afb. V. Schets der vroegere Stads-ommuring. $^{1}/_{250}$ste wgr.

[1]) *Eggerinus* zegt: Anno Christi 1148: als de van Gronien St. Walburchskercke hadden vast gemaket, und eenen krijge hadde mit de Trenten, als Bisscup *Herbertus de Berum*, een gebaeren Frese van Romen gekomen sulckes vernam, dat de von Gronien getugen, und de von Gronien daer hen gedrongen, dat se frede mit sijnen Underlanen de Trenten musten maken, und hulden, und daer toe de kercke St. Walburch weder untfesten, und hielde de von Gronien daer aen datse opt vrije nasten sweren, und ohne vor ohren Heeren annehmen. Ock mustense von der kercken nicht mehr ein vestnisse tho maken, se musten den Bisscup ock loven, und einen versegelden brieff daerop geven, dat se de Stad Groningen nicht schulden mit muiren, poerten, und thurnen bevestigen, oder vaste maken laten, het were dan mit sijnen oder sijnen nahkomelingen weten und willen.

(Johannis de Lemmego. Chronicon Groningannm, bl. 71).

[2]) Zie *A. van Slichtenhorst*, „Gelderse Geschiedenissen" VI boek, bladz. 78. Hertog Hendrick van Gelre ondersteunde toen de Groningers tegen den Bisschop.

De XI^de eeuw had *Groningen*, tot haar voordeel, in direct en in veelvuldig contact gebracht met den Bisschop en met de Stad *Utrecht;* in de XII^de eeuw ondervond zij echter tot hare schade, dat de Bisschop en zijn Stedevoogd, in plaats van *hare* belangen in elk opzicht voor te staan, en tot *hare* meerdere veiligheid en betere verdedigbaarheid zakelijk mee te helpen, gelijk vele andere steden van de zijde van hun Heer mochten ondervinden, daarin echter een gevaar voor hun zelf, voor *eigen* gezag meenden te zien.

Die voor de stad inderdaad onduldbare opvatting, gaf wrijving, gaf strijd, welke gelukkig binnen een 50 jaar tijds, even na het midden dier eeuw, was uitgestreden. Groningen had nu hare ommuring tegenover haar eigen Heer veroverd, en zij bleef van nu af tot in het laatst der XIX^de eeuw toe, eene veste of eene ommuurde stad.

Overzeesche handel.

Met de XIII^de eeuw begint nu hare belangrijkste eeuw, haar merkwaardigste tijdperk. Dit toch, is de eeuw van haren groothandel, van haren overzeeschen handel op Engeland, met de Oostzee en met Vlaanderen; het is de eeuw van hare groote werken, van den *herbouw* der stad, van haren eersten uitleg, van het verleggen der Haven, van de doortrekking der rivieren de Aa en de Hunze tot *in* de stad en van den bouw van hare Sint Maartens- en van hare Sint Nicolaas-kerk; eindelijk is het de eeuw harer klooster-stichtingen en van hare ontwikkeling op het gebied van wetenschap en van kunst, van de ontwikkeling harer gilden en van haar *tegen den Prefect steeds meer zelfstandig* optredend en handelend Stads-bestuur.

Dank zij haar handelsbloei, ontwikkelde de Stad, die zich toen sterk en veilig gevoelde, eene buitengewone veerkracht tijdens de vele rampen die bij herhaling het gewest troffen en vooral tijdens den grooten ramp, die haar zelve trof.

Rampen.

Den 19^en Januari van het jaar 1219 toch had de zoo geduchte Sint Marcellus-vloed plaats, die in Groningerland en in Friesland aan duizenden menschen het leven kostte, eene overstrooming, die zich het volgende jaar en nog meermalen [1]) in die eeuw, hoewel in minder mate, herhaalde; de Stad zelve bleef

[1]) O. a. in het jaar 1220 op Drie-koningen-dag,
A°. 1221 op St. Matthias-dag.
A°. 1222 daags na St. Lambert en voorts in 1224 — uit welke zoo kort op elkaar volgende zware overstroomingen duidelijk blijkt, dat de dijken in 1219 bezweken, toen nog niet voldoende hersteld waren.
A°. 1230 volgde er weder een terribele watervloed.
A°. 1237 zijn deze Landen en geheel Friesland weder overstroomt geworden.
A°. 1246 November, wederom hoge watervloed.
A°. 1248 op 19 November schrikkelijke watersnood, waarin buiten en binnendijken wegspoelden.
A°. 1249 op 1 Januari en op 12 Februari op nieuw hooge vloeden, die zelfs eenige dagen duurden en dieren tijd en pestilentie te weeg brachten.
A°. 1266 had de tweede St. Marcellus-vloed plaats.
A°. 1273 schrikkelijke watersnood.
A°. 1277 in februari en vooral in December hadden de watervloeden plaats, waarbij de Dollaard ontstond, die 33 dorpen verslond.
A°. 1282 op 14 September werden de dijken opnieuw door een watervloed gebroken.
A°. 1287 werde geheel Friesland door een watervloed in groote ellende gedompeld, eene gelegenheid door Graaf Floris V benut, die met eene vloot met kleine schepen toen in Friesland en overal den adel opligste en gevangelijk naar Holland bracht.
Volgens de Kronijk van *Hofsnijder* hadden er in die XIII^de eeuw, van af het jaar 1219, niet minder den 17 groote overstroomingen plaats, die aan duizenden menschen en beesten in het Gewest Groningen het leven hebben gekost.

daarbij wel ongedeerd, maar zij ondervond toch in hooge mate den langdurigen terugslag daarvan op haar handel en verkeer en op haar markten vooral. De groote ramp, die haar zelve trof, kwam voort uit een nieuwen strijd over het bezit der Prefectuur, een strijd, waarin de partijgenooten zoowel de Stad, als de gewestelijke omgeving wisten te betrekken, met dat gevolg, dat de Prefect Egbert van Groenenberg en de zijnen in April van het jaar 1227 [1]), Groningen niet enkel plunderden, maar tevens in brand staken ook, „blijvende toen slegts eenige weinige huizen maar ongeschonden" volgens den berichtgever.

Het afgebrande Stadsdeel herbouwd en nieuw aangelegd.

Die brand schijnt toen in hoofdzaak te hebben getroffen de zuidelijke helft der stad, door den breeden Brink en de Haven van de noordelijke helft gescheiden; want het is opvallend, hoezeer die *zuidelijke* stads-helft zich onderscheidt door hare bizonder regelmatige en doelmatige straat-indeeling, in blokken van nagenoeg gelijke diepte, hetgeen wijst op een vooraf daarvoor opgemaakt, vastgesteld en nauwgezet gevolgd plan, want in eene oude Stad als Groningen, ontstaat eene dergelijke indeeling *niet* bij toeval. Daar *moet* dus in *dat* stede-leven *een* moment geweest zijn, waarop het de overheid *mogelijk* was, de bestaande toevallige indeeling in straten en erven geheel en al te wijzigen, en *dat* moment kan bezwaarlijk een ander geweest zijn, dan nà dien geweldigen brand van het jaar 1227, toen een groot gedeelte van die Stad met hare houten huizen en rieten daken in eene ruine veranderd was.

En dat die merkwaardige aanleg *toen* en niet *later* heeft plaats gehad, blijkt, uit de sedert in de geschiedenis der Stad bij herhaling voorkomende *wijkhuizen* of *diusen*, die meerendeels aan de twee Markten op het uiteinde der daarop uitkomende straten gelegen, mede een gevolg van dien brand waren. Verschillende groote kooplieden toch en ook enkele grondbezitters, wier middelen zulks toelieten, zij wenschten niet op nieuw bij een partij-twist hun huis en hun voorraden een prooi der vlammen te zien worden en zij bouwden zich daarom nu *bakstenen* huizen of z.g.n. *diusen*, waarin zij niet alleen veilig voor brand waren, maar zich ook zoo noodig zelfs konden verdedigen.

St. Maartens-kerk gebouwd.

Waarschijnlijk reeds eenige jaren vóór den St. Marcellus-vloed, begon de Stad met het eerste harer vele groote werken in die eeuw tot stand gebracht, en wel met den bouw harer St. Maartens-kerk en toren. De Carolingische Sint-Walburgs-kerk was inderdaad reeds lang te klein, vooral op feestdagen en ongeschikt voor eene doeltreffende vergrooting, zoodat men besloot, om bezuiden haar op hetzelfde kerk-plein eene nieuwe, eene veel grootere parochie-kerk te bouwen. Het plan dier nieuwe kerk is blijkbaar opgemaakt na raadpleging met, of wat niet onwaarschijnlijk is, door een der kunstbroeders zelf, uit de naburige Cisterciënser-abdij van *Aduard*, en de Stad, zij werd nu verrijkt met eene in steen overwelfde, driebeukige kruis-kerk met west-toren, geheel en al uitgevoerd in Groninger baksteen. Het plan dezer kerk, is, zooals straks nader wordt toegelicht nog geheel en al terug te vinden in de tegenwoordige Sint-Maartens-kerk, en haar vorm in opstand is bewaard gebleven in het oud-Groninger zegel; het oudste overgebleven handschrift waaraan dit zegel nog voorkomt, dagteekent van het jaar 1245; de afmetingen en de vorm dier kerk, zij zijn daardoor volkomen bekend, en haar bouw had plaats, vermoedelijk tusschen de jaren 1210—1220.

De Haven verlegd.

In het goed doordachte ontwerp voor den herbouw der Stad, na den brand van het jaar 1227, was, vermoed ik, mede opgenomen niet alleen de verlegging der *binnen*-haven, welke toen het geheele

[1]) Zie de Tegenwoordige Staat van Stad en Lande (verschenen Ao 1793) bladz. 53. *J. B. Schepers* stelt in zijn: „Groningen als Hanzestad" de ramp echter eenige jaren vroeger, namelijk op 1220 en zegt: „Groningen ging toen in vlammen op."
De Raadsheer *H. Hofsnijder* zegt in zijne „Kronijk van Groningen ende Ommelanden", verschenen 1743, bladz. 38 op het jaar 1227:
Dat burggraaf *Egbert* genoodzaakt was de stad te ruimen van wege *Rudolph Kastelein* van *Coevorden*, die, daarbij door de *Gelangers* in de Stad gesteund, beweerde dat hem het Burggraafschap toekwam. Egbert begaf zich daarop naar Friesland, vergaderde daar een groote macht, waarmede hij Groningen bestormde, en, na er veel vuur in geworpen te hebben, waardoor een groot deel der stad afbrande, den 21ste April veroverde, waarop Rudolph naar Koevorden vlugtte. Egbert fortificeerde daarop de St. Walburgskerk en stelde alles op goede ordre tot eene dappere defensie, in afwachting van de terugkomst zijner tegenpartij, die reeds spoedig met tal van Drenthen de stad belegerde en bestormde, welk beleg echter werd opgebroken, toen de bisschop met een leger tot ontzet aanrukte.

tegenwoordige Vischmarkt-plein besloeg, maar tevens een uitleg der Stad westwaarts en de verlegging der rivier de Aa. Die rivier welke tot op ongeveer 300 M¹. op den zuidwestelijken hoek der Stad aankoopend, zich vervolgens west- en daarna noordwaarts afwendde, zij werd nu van het dichtst bijgelegen punt stadwaarts geleid en in aansluiting gebracht met de nieuwe of westelijke gracht, die tevens tot Haven werd ingericht.

Het is echter ook mogelijk, dat die rivier- en haven-verlegging reeds vóórdien, reeds in het begin der eeuw *zuiver* uitgevoerd, in de jaren van strijd met de Ommelanden toch (1231—1253) zijn zij stellig niet ondernomen, en in het jaar 1246, toen de *Aa*-kerk gebouwd werd op een gedeelte van het terrein van de vroegere binnen-haven, *was* deze natuurlijk reeds verlegd.

Door die haven-verplaatsing kreeg de stad nu een tweede markt-plein van 400 M¹. lengte bij gemiddeld 69½ M¹. breedte (aan 't westelijk uiteinde is die breedte 100 M¹. en bij het oostelijk einde, bij het *klok*-huis 39 M¹.), en behoefden nu de schepen de water-poort met hare betrekkelijk smalle en lage overboogde doorgangen niet meer door, om van uit de gracht binnen de haven te *kunnen* komen.

Eerste uitleg der Stad.

Met die haven-verlegging ging gepaard een uitleg der Stad westwaarts; aan die zijde der Stad toch had zich reeds vroeg eene buiten-buurt, een soort *vóór*-stad gevormd, alwaar de schuiten-makers hun bedrijf uitoefenden en hun werven of hellingen hadden, alwaar de mande-makers of riet-verwerkers woonden, kortom waar zich hadden gevestigd verschillende bedrijven met de scheepvaart en visscherij in verband staande en die men, uit hoofde van het brandgevaar dat zij opleverden, dan ook liefst niet *binnen* de stads-ommuring zag. Die buitenwijk of vóór-stad werd toen bij de Stad aangetrokken en ommuurd en de bedrijven daar gevestigd, zij hebben zich van lieverlede deels uit welbegrepen eigenbelang, deels op last der overheid weder naar buiten verplaatst; uit de namen der straten, ter plaatse van den eersten of oudsten westelijken ring-muur, de Lane, de Lutke-nieuwstraat, de Dobben en de Momiken-Holm, blijkt trouwens, dat zij van jongere dagteekening zijn als de straten der oude Stad, terwijl bovendien hare breedte nagenoeg dezelfde is, als die der *Muur*-straten, later noord- en oost-waarts ter plaatse van den eersten ring-muur aangelegd.

Door dezen eersten uitleg verbreedde de Stad zich ter lengte der Brug-straat, zijnde 110 M¹. en werd haar ommuurd oppervlak ± 5 Hectaren grooter; de nieuwe *west-gracht* alsook de *Haven* werd door de rivier *de Aa* met zuiver water voorzien, zoodat de bierbrouwers zich nu alle bij voorkeur bij en aan het *Der Aa* gingen vestigen, terwijl de Groninger kooplieden zelve, toen waarschijnlijk op eigen kosten reeds zorgden voor de betonning en voor de bebakening van het zeegat en van den zeeweg om de Wadden naar oost en naar west [1].

De rivier de Hunze tot in de Stad geleid.

De rivier *de Hunze*, die beoosten op ± 870 M¹. afstand van de stads-gracht in tal van kronkels stroomde om vervolgens noordwestwaarts de Stad tot op ± 550 M¹. te naderen en van daar noordwaarts liep tot Wierum, waar zij zich met de *Aa* vereenigde, de *Hunze* werd omstreeks het jaar 1259 [2] mede stadwaarts geleid, en daartoe van af de zgn. waterhuizen bezuidoosten de Stad een diep gegraven ter lengte van ± 2600 M¹., het *Schuiten-* of *Loopend-diep* geheeten, dat beoosten en benoorden om de Stad werd doorgetrokken en bij *het Jat*, op haren noord-westelijken uithoek in verband gebracht met *de Aa*, van waar beide rivieren nu vereend onder den naam van het *Reit-diep* noordwaarts naar zee, naar de *Lauwers* stroomden. (Zie afb. I).

De A-kerk gebouwd.

Niettegenstaande de ernstige moeilijkheden en den zwaren strijd waarin de Stad sedert het jaar 1231 met hare omgeving, later *de Ommelanden* genoemd, gewikkeld was, ondernam zij toch nog de stichting eener derde parochie-kerk; de kapel van onse Lieven Vrouwe ther Aa werd op verzoek der burgers door Bisschop Otto den 4en April 1246 tot eene parochie-kerk verheven en daarna op het westelijk uiteinde der gewezen binnen-haven, geheel in baksteen de St. Nicolaas- of Aa-kerk gebouwd, eene overwelfde kruiskerk met westtoren, in bouwstijl en karakter overeenstemmende met de Sint-Maartens-kerk.

De Parochie-scholen.

Bij beide kerken werden tevens scholen gesticht, de Aa-school en de St. Maartens-school, waarin eerst hoofdzakelijk onder leiding van geestelijken en later onder die van bizondere geleerden, zoowel geestelijken

[1] Uit het werk van Dr. *P. G. Bos*, het Groningsche Gild- en Stapelrecht" blijkt, dat het Groninger Kooplieden-gilde de Hense, daarvoor inderdaad oorspronkelijk zorgde.

[2] Zie dr. *H. A. Wijnne*: „Handel en Ontwikkeling van Stad en Provincie Groningen", bladz. 8.

als leeken ten deele werden opgeleid. In het jaar 1425 had echter de Stad de zorg en het toezicht op de St. Maartens-school geheel voor zich genomen, en tijdens het rectoraat van *Regnerus Praedinius*, † 1559, en mede tijdens die van *Ubbo Emmius*, van 1591—1614, was zij in het noorden wijd en zijd beroemd zelfs. Ten behoeve dier scholen werden reeds vroegtijdig *libryen* aangelegd, kleine doch hoogst kostbare boekerijen, daar elk boek toen nog slechts in handschrift verkrijgbaar en aanwezig was.

De Kloosters.

De juiste stichtings-tijd van het meerendeel der kloosters die zich in de Stad vestigden is onbekend; veel kloosters waren er echter niet, de voornaamste waren het Olde Convent, of het Geestelijke Maagden- of Clarissen-klooster met eene kerk aan St. Augustinus gewijd, voorts het *Franciscaner* of Minderbroeders-klooster, dat reeds vóór het jaar 1253 bestond en A° 1245 heet gesticht te zijn, [1]) en het *Dominikaner* of Predikheeren-klooster, tot welks stichting de burggraaf der Stad, Ludolf Groenebeek, tot eigen zielenheil, zijn «steenhuis en een gansch pleyn» noordwaarts in de Ebbinge-straat afstond; op dat terrein werd nu het klooster gesticht met eene kerk gewijd aan Sint-Petrus en Sint-Paulus. Bovendien vinden wij in het jaar 1267 reeds Begijnen in de Stad en iets later nog een drietal kleinere Vrouwen-kloosters. Meer nog dan deze kloosters, die zich ten deele bezighielden met het geven van onderwijs, het afschrijven van boeken, het verplegen van zieken en krankzinnigen en in haar midden velen opnamen, voor wie het leven anders te zwaar viel of die behoefte gevoelden dit in vrome afzondering door te brengen, meer nog dan *die* kloosters, werkten de *Cistercienser* en de *Premonstratenser* kloster-orden, die in de buurt der Stad, te *Aduard* en te *Wittewierum* elk eene groote abdij hadden gesticht, en in de Stad zelve hare Refugia bezaten, mee tot de ontwikkeling van wetenschap en kunst, tot bevordering van den handel en van het markt-verkeer en tot verbetering en voorziening van tal van dijken, sluizen, vaarten en wegen.

Groningen stapelplaats voor den Ommelander handel.

De strijd met de Ommelanden, die van dien aard was geworden, dat Groningen in de jaren 1231—1253 bij herhaling werd belegerd, en zelfs ingenomen, opnieuw een gedeelte harer ommuring en een paar poorten en tal harer stinsen moest omwerpen, die strijd eindigt eerst in 1253; het afgebroken ommuringsgedeelte met hare poorten werd toen herbouwd en sedert sluit de Stad achtereenvolgens met de verschillende Ommelander-gewesten verbonden, en wel het eerst met *Fivelgo* ten jare 1258 en weet zij van lieverlede hare markt te maken tot eene *verplichte* stapel-plaats voor den geheelen Ommelandschen uitvoerhandel, eene zaak van te grooter gewicht, daar hiermede, behalve de rijke inkomsten, hare beteekenis als marktplaats zoo in als buiten het gewest belangrijk toenam, met al de voordeelen daaraan onwillekeurig verbonden. In het jaar 1285 [2]) komt Groningen mede voor onder de *Hanze*-steden, doch de bloeitijd van haar groothandel, eindigde reeds in het verloop der volgende eeuw, terwijl het stapel-recht voor de Stad bij voortduring haar volle beteekenis behield, welks bezit, behoud, en kon 't zijn uitbreiding, dan ook ruim drie eeuwen lang haar geheele politiek nagenoeg heeft beheerscht. — Ofschoon er geen enkele gilde-brief of gilde-keur uit de XIII^de^ eeuw is overgebleven, zoo mag toch als zeker worden aangenomen, dat ook hier de verschillende bedrijven zich reeds tot onderscheiden gilden of broederschappen hadden vereend, elk met zijn eigen costumen, waarop waarschijnlijk eerst *later*, ten einde hare stipte naleving te verzekeren, de sanctie der overheid is gevraagd, ten einde bij overtreding haar hulp te kunnen inroepen.

Trots tal van rampen, als oorlogen, veeziekte, pestilentie en tal van doorbraken, waardoor o. a. sedert het jaar 1277 de Dollard gelegenheid kreeg zich ten koste van dit Gewest en van Oostfriesland uit te breiden en eene Stad, 33 dorpen en gehuchten en 3 kloosters te vernielen, trots dat alles, wist de Stad zich in het verloop dezer eeuw, dank zij haar handel en gunstige ligging tot steeds meerderen welvaart te ontwikkelen en tevens tegenover den Bisschop, haar Heer, zich in tal van opzichten vrijer en onafhankelijker te maken. In allen deele inderdaad was de XIII^de^ eeuw het belangrijkste tijdperk in de ontwikkeling dezer Stad, in die eeuw werd feitelijk de basis gelegd voor haren grooten bloei in de XV^de^ eeuw, waarom ik met opzet dit tijdperk dan ook iets uitvoeriger heb behandeld.

[1]) In dit jaar toch werd dit klooster bij de herleving der twisten door een der partijen bemachtigd en zelfs bij wijze van burcht gebruikt, evenals de drie hoofd-kerken.

[2]) *J. B. Scheffers*, Groningen als Hanze-stad, bladz. 25.

De Stad in de XIV^de eeuw. De Gilden.

In de XIV^de eeuw, hoezeer verontrust door tal van twisten waarvan op 19 Februari 1309 het Raadhuis zelfs het offer werd, en door den strijd tusschen de Schieringers en Vetkoopers, werd toch al hetgeen in de vorige eeuw was voorbereid of tot stand gekomen nader geregeld en bevestigd. Misten wij omtrent de inrichting van het Stadsbestuur, van het Gildewezen, van de Broederschappen, enz. in de XIII^de eeuw nog bijna alle gegevens, thans zijn die gegevens bijna alle aanwezig, wij bezitten nu het Oldermans-boek [1]) en het Stads-boek [2]), de Statuten van het Goudsmids-gilde van 1317, die van de eigenaardige Broederschap der Kalenden van 1318, die van het Kooplieden-gilde van 1362 [3]), die van het Schoenmakers-gilde van 1375, de Schuitenmakers-gilderol van 1382 [4]), dien van het Schuitenschurvers-gilde van 1403, dien van het Timmerlieden-gilde van 1404 en die van het Brouwers-gilde van 1424. Bevreesd voor overlast voor haar handel, alsook voor meerdere veiligheid, werd van stadswege in het jaar 1338 het dichtbij gelegen kasteel *Gravenberg* aan de Hunze gesloopt en in 1360 het kasteel *Selwerd* door de Stad aangekocht met geen ander doel, dan om machtige buren te weren en dit kasteel, evenals het *Cortingshuis*, te slopen. In 1392 eindelijk pachtte zij van het Dom-kapittel voor den tijd van 100 jaar met het Gorecht, al de rechten [5]) welke dat kapittel, krachtens de schenking van Koning Hendrik III van het jaar 1040, nog in Stad en Lande bezat, doch eerst na beeindiging van haren strijd met Bisschop Frederik van Blankenheim, wien zij eerst weigerde als Opperheer te huldigen, kwam en bleef zij van af het jaar 1405 in het ongestoorde pachtbezit.

De Stad in de XV^de eeuw.

Met en in de XV^de eeuw bereikte de Stad nu van lieverlede haar grootsten bloei en haar hoogste welvaart, en tevens het toppunt van haar macht, want door hare verbonden met de Ommelanden, werd zij toen bijna oppermachtig in het Gewest, dat op hare markt stapelplichtig was, welke markt nu tevens de hoofdbron harer inkomsten was geworden. Die welvaart uitte zich destijds door de uitvoering van tal van groote werken. Reeds omstreeks het jaar 1400 werd tot een uitleg der stad aan de zuidzijde besloten, alwaar zich mede reeds voorlang eene vóór-stad had gevormd, wier opname *binnen* de ommuring noodzakelijk werd; heel vlug kwam die nieuwe ommuring echter niet tot stand, eerst in 1439 toch werd het aarden bolwerk (het z.g. »groote rondeel") aldaar aangelegd, doch eene bedreiging van *Karel den Stoute*, die op 17 September 1469 eischte [6]), dat de Stad zich binnen één maand in zijne macht zou begeven, gaf den doorslag en nu werd in allerijl dat reeds aangetrokken stadsgedeelte naar eisch ommuurd, de groote Drenckelaars- (de in 't water staande) toren gebouwd en in 1472 de nije Heer-poorte en in 1473 de nije Oester-poorte voltooid.

[1]) Zie *G. P. Bos*: „Het Groningsche Gild- en Stapelrecht, blz. 370.
[2]) Zie Mr. *A. Telting*: Stadboek van Groningen (van ± 1425).
[3]) Zie *P. G. Bos*: bovengenoemd, bladz. 410.
[4]) Zie *P. G. Bos*: bovengenoemd, bladz. 400.
[5]) Zie „*De Tegenwoordige Staat van Stad en Lande*", deel I, bladz. 109.
[6]) Zie de Groninger Volksalmanak, jaargang 1896, bladz. 104.

Groote werken toen uitgevoerd.

In het jaar 1424 werd het Damster-diep gegraven en kreeg de Stad zoodoende een binnen-weg naar de Eems; in 1443 bouwt zij zich een nieuw Raadhuis, en omstreeks 1446 laat zij haar beide groote markt-plaatsen voor het eerst caseijen of bekeijen; in de jaren 1452—1460 vergrootte zij westwaarts haar St. Maartens-kerk en bouwde zich een nieuwe St. Maartens-toren, die echter in 1468 onvoorziens instortte en in de jaren 1469—1482 werd vervangen door een nieuwe, veel hoogeren, zandsteenen toren, door haren nog bestaanden Martini-toren, een waar reuzen-werk voor *die* dagen en voor die toen nog betrekkelijk kleine Stad. Tevens vergrootte zij zoowel haar Aa-kerk als haar Martini-kerk, beiden met een nieuw koor met omgang en met zijbeuken van de dubbele breedte, liet het Starre-bosch aanleggen en droeg in 1475 aan Rudolf Agricola op, den bouw van een nieuw orgel voor hare St. Maartens-kerk, bouwde zich in 1417 een nieuw Wijn-huis bezijden het Raadhuis en begon zelfs in 1483, in samenwerking met den bisschop van Munster, met het graven van een kanaal, van af het dorp Hede via Bellingwolde naar den Dollaard, met het voornemen de Eems daarin af te leiden, doch dit groote werk is niet voltooid [1]).

Buitendien werd in de eerste helft der XV^de eeuw door de Broeders van het Gemeene Leven binnen de Stad een Frater-huis gesticht, dat zich vooral door het geven van onderwijs nuttig maakte, en werden er verschillende gast- en arm-huizen opgericht, terwijl de Keizer haar omstreeks het jaar 1483 het recht verleende om gouden munt te slaan. Door welvaart verblind, wilde zij nu op het einde der XV^de eeuw ook in Friesland haar invloed en macht uitbreiden, doch geraakte datdoende verward in een wespen-nest zóó groot, dat voor meer dan een halve eeuw haar bloei niet alleen geknakt werd, maar zij zelfs hare onafhankelijkheid ten slotte moest prijsgeven.

Terecht zegt: *Alting* in zijn HS. 3de Discours: »Oudt-Groningen menghde sich tusschen den friesen, over den Lauwers, soeckende vreemde heerschappije, ende verloor sijn eygen gesach".

En *Beninga* zegt: »Als Godt Heeren, Steden, Landen ende Luyden wil plaegen, so nemet he en de wijsheyt, ende schicket em toe hemelijcken haet, jongen raedt, ende Luyden de dan mede soecken eygen bate. Godt geve dat se in Groningen niet sint gewest, doch se sinter niet al vrij van.

»De duyvel bekoorde de van Groningen mit twee sunden, als gierichevt ende hoverdye, alsoo datse westfrieslandt solden onder hem nemen in 't verbint, so hadden se een koninckrijck onder, ende mochten wesen Venediens gelijcke."

De Stad in de XVI^de eeuw.

Bijna de geheele eerste helft der XVI^de eeuw was voor Groningen dan ook niets dan eene lijdens-geschiedenis; ten einde raad, zoekt en vindt zij hulp bij Graaf *Edzard* van Oost-Friesland, die haar echter verplicht, hem den 15e April 1506 als Heer te huldigen, eene bezetting te dulden en een z.gn. kasteel te bouwen, dat geen ander doel had dan de Stad, zoo noodig, in bedwang te houden; met graaf *Edzard*, als Heer, verdween dan ook in 1514 dat gehaatte kasteel en kreeg zij den eerzuchtigen Hertog Karel van Gelder tot beschermheer, zoodat het in 1536 een ware uitkomst voor de Stad was, dat *Karel I*, de heerschappij over haar wilde aanvaarden, eene heerschappij, welke zij hem uit nood gedrongen vrijwillig aanbood. In het tijdperk van rust dat nu volgde, herleefde Groningen weder, doch haar vroegeren bloei kwam niet terug, op dien te korten rusttijd toch volgden de dagen van strijd, tijdens Philips II; *Alva* liet in 1568 opnieuw, bezuiden de Stad, een sterk kasteel aanleggen, en op nieuw werd dit door de Groningers, zoodra de gelegenheid zich daartoe aanbood, in Maart 1577 geslecht, doch de rust kwam eerst terug, na de verovering der stad in 1594 door Prins *Maurits* en na hare Reductie of na hare aansluiting bij de Vereenigde Nederlanden.

Het Protestantisme vervangt het Catholicisme.

Een geheel nieuwe toestand trad nu in, het Catholicisme *moest* plaats maken voor het Protestantisme en bijna alles wat aan het Catholicisme herinnerde, dat verdween nu tevens, of werd geheel veranderd, de kloosters en kerkelijke stichtingen in de eerste plaats, wier goederen nu ad pios usus bestemd werden.

Een korten tijd vóórdien was Groningen zelfs nog eene Bisschops-stad [2]) met haar St. Maarten tot Cathedraal en met een kapittel, doch die tijd duurde te kort en was te onrustig om iets bizonders tot stand

[1]) Zie *H. A. Wijne*, bovengenoemd bladz. 89.
[2]) Door Philips II werden in het jaar 1561 nieuwe Bisdommen ingesteld, en van een dezer nu, werd Groningen tot Bisschops-zetel aangewezen.

te *kunnen* brengen; de geheele XVIde eeuw, was inderdaad voor de Stad eene eeuw van achteruitgang, en behalve den bouw van haar Recht-huis in 1509 en een kleine uitleg aan de westzijde, weinig meer dan de ommuring van de vóór-stad welke zich daar gevormd had, is er feitelijk bijna niets van eenig aanbelang toen gesticht; alleen begon men uit nood in het laatst dier eeuw met de inpoldering en indijking van den Dollard, waardoor sedert 8000 hectaren vruchtbaar land gewonnen zijn.

De Stad in de XVIIde eeuw.

De XVIIde eeuw daarentegen was opnieuw eene eeuw van bloei en van krachts-ontwikkeling op menig gebied, hoezeer zij aanving met strijd en wel met de Staten-Generaal, welke zóó hoog liep, dat de Stad weigerde haar aandeel in de belastingen ten behoeve der algemeene schatkist te betalen. In April van het jaar 1600 werd nu voor de derde maal bezuid-oosten de Stad, een sterk kasteel aangelegd om haar tot gehoorzaamheid te dwingen, doch ook dit kasteel, dat behalve zijn bezetting fl. 190.000 kostte, stond slechts enkele jaren en werd op aandrang der Stad, reeds in 1607 ontmanteld [1]. Daar bij de belegering in 1594 gebleken was, dat hare verdedigingswerken onvoldoende waren, werd, beducht als men bovendien was voor de Spanjaarden die onder Spinola in 1605 in Twenthe waren gevallen, toen het plan opgevat, niet enkel om de geheele Stad met een nieuwen verdedigings-gordel te voorzien, maar om haar terzelfder tijd tevens zóódanig uit te breiden, dat daarmede voor tal van jaren in alle ruimtebehoeften zou zijn te voorzien. Bezuid-oosten der Stad toch, had zich vóórdien reeds eene afzonderlijke buitenwijk, die der schuiten-voerders gevormd, welke veiligheidshalve reeds was omgracht en omwald, en ook benoorden de Stad hadden zich, blijkens de kaart van *Jacobus van Deventer* van ± 1559 reeds velen gevestigd, die echter in oorlogstijd telkens hun huizen moesten zien afbreken of afbranden en binnen de Stad dan een toevlucht kwamen zoeken. Dat geheele terrein beoosten en benoorden de Stad, besloot men nu *binnen* de nieuwe vestingwerken op te nemen en in de jaren 1607—1624 kwam dit groote werk tot stand en werd de Stad, die vóórdien *binnen* hare ommuring een oppervlak besloeg van 68[a] hectaren, *vergroot* tot 121[b] hectaren.

Afb. VI.

Die uitleg, is, op grond van de doordachte wijze waarop en van den korten tijd waarbinnen hij werd uitgevoerd, inderdaad het stoutste stuk werk van die eeuw, *eenig* zelfs in de uitleg-geschiedenis onzer steden, en de enorme sommen aan hare nieuwe verdedigings-werken toen besteed, zij bleken werkelijk reeds vrij spoedig niet doelloos te zijn uitgegeven; want dank zij die werken en hun flinke verdediging in het beruchte jaar 1672, kwam er toen een keerpunt in de reeks van rampen, welke de Vereenigde Nederlanden in die dagen troffen. Tal van kleinere werken zijn er in die eeuw tevens door de Stad uitgevoerd, doch ook daaronder waren enkele van groote beteekenis voor de toekomst, en wel in de eerste plaats de overname of aankoop van veenderijen of van veen-gronden in het gewest [2]) en het daarop gevolgde begin der stedelijke veenontginningen in het jaar 1613, en het aanleggen van scheepvaart-kanalen van af 1603, waardoor *Groningen* niet alleen is geworden eene onzer aan grondbezit rijkste steden, maar tevens tal van welvarende veen-dorpen ontstonden, die op hunne beurt en op hunne wijze weder meewerkten tot de welvaart en tot den bloei der Stad. In de tweede plaats noem ik de stichting der Academie in het jaar 1614 door Stad en Lande; werkelijk, de Stad, zij beschikte in dat gedeelte der XVIde eeuw over mannen, die er inderdaad

[1]) Van *dat* Kasteel bevindt zich in de groote collectie kaarten Bodel Nijenhuis te Leiden nog de ontwerp-teekening.
[2]) In het jaar 1619 kocht de stad daartoe de Heerlijkheid *Westerwolde* in 't zuiden der Provincie gelegen, aan voor fl. 141.000.

niet tegen opzagen om iets te ondernemen en die, dank zij hun praktischen blik, in bijna alles wat zij voor de Stad aandurfden en tot stand brachten, uitnemend geslaagd zijn. Tot het verdere in die eeuw uitgevoerde, behoort o. m. de aanleg eener nieuwe straat naar de Markt, der Zwane-straat in het jaar 1611 en de verbinding van het Schuiten-diep, in de jaren 1614—1637 door middel van het Suider-diep of de vroegere stadsgracht, met het A-diep en de Haven. In 1627 werd een groot en omgracht arsenaal gebouwd, in 1629 de rivier de Hunze bij het dorp Garnwerd belangrijk verbeterd, in 1635 werd het zgn. Collecte of Provinciale belasting-huis gebouwd, in 1660 de Waag, in 1660—1665 de karakteristieke Protestantsche Noorder-kerk en in 1664 een Tucht- of Spin-huis.

Bij Raadsresolutie van 5 September 1681 werden aan vreemde laken-bereiders en wevers, die zich in de Stad mochten willen vestigen, het burger- en gilderecht beloofd [1] en in het jaar 1694 eindelijk, werd, nadat dit jaren lang uit onverdraagzaamheid was verboden, binnen de stad de *eerste* Lutherse kerk gebouwd. Bovendien werd volgens een ontwerp van *Menno van Coehoorn*, de groote vesting-ingenieur († 17 Maart 1704), de vesting aan de zuidzijde in 1698 nog belangrijk uitgebreid en versterkt, en eindelijk door particulieren tal van gasthuizen gesticht en door de Stad twee weeshuizen, het Roode en het Groene weeshuis ingericht in de haar daartoe afgestane kloosters-gebouwen.

De Stad in de XVIIIde eeuw.

Vertegenwoordigde de XVIIde eeuw in het leven der Stad Groningen dus eene periode vol actie, vol ondernemingsgeest en van bloei, de XVIIIde eeuw daarentegen was voor haar meer eene periode van rust, van indommeling bijna, waaraan de Patriotten-tijd en de Fransche overheersching wel een einde maakte, maar waarin deze geen verbetering bracht; integendeel, de toestand werd steeds slechter nog en haar handel ging nu bijna totaal te niet, waardoor de reeds vrij wat teruggegane welvaart nog meer slonk. Al zeer weinig nieuws van blijvende waarde is er dan ook in die XVIIIde eeuw tot stand gebracht; met het indijken, drooglegger en vervenen van plassen werd echter voortgegaan, nieuwe verkeerswegen aangelegd en bestaande verbeterd volgens het eenmaal aangenomen systeem: »alles *naar* en *door* de Stad; veer-schepen, schuiten en post-wagens [2]) komen nu van lieverlede in geregelden dienst en den 17de December van het jaar 1742 verscheen de eerste Groninger Courant. Den 24sten Juni van het jaar 1747 werd eindelijk ook aan de Joden toegestaan zich eene kerk te bouwen en den 29sten April 1793 de eerste steen gelegd van een *nieuw* Raadhuis, dat van wege de bezwarende tijdsomstandigheden echter eerst in 1810 in hoofdzaak voltooid was; voorts werd nog, hoezeer eerst op bescheiden voet, opgericht in 1785 het Doofstommen-Instituut en in 1797 de Teeken- en Zeevaart-school *Minerva*.

Na de totstandkoming van het Koninkrijk der Nederlanden ontwikkelde zich nu met en in de XIXde eeuw een geheel *nieuw*, een geheel *ander* tijdperk in het leven der Stad, zij hield zelfs op, in den vroeger zóó beteekenisvollen zin eene *Stad* te zijn en veranderde nu in één der 1000 Gemeenten waarin Nederland is ingedeeld.

De Stad in de XIXde eeuw.

Was zij in de XVde eeuw eene nagenoeg zelfstandige Republiek met de Ommelanden als het ware tot schatplichtig gewest, en had zij, toegetreden tot de Unie, nog een groot deel harer onafhankelijkheid en van haar invloed op en in dat Gewest behouden, alsook het bezit van haar *eigen* wetten, *eigen* financiën, *eigen* rechtspraak, *eigen* krijgsplicht, *eigen* onderwijs en *eigen* munt, dit laatste tot aan 1694, in de XIXde eeuw, werd zij een ondergeschikt staats-deeltje, dat heeft te ondergaan, wat elders wordt goedgevonden en besloten, al druist dit soms ook lijnrecht tegen haar eigen bestaans-belangen in.

Hare geheele positie naar buiten en vooral ten opzichte van de Ommelanden, verandert nu, en van het voorheen vaak zoo krachtig en machtig Stads-bestuur, dat soms daden deed, die aan meer dan een of twee eeuwen ten goeden kwamen, is *nu* geen schaduw meer overgebleven zelfs, het is niet meer als vroeger, een bestuur, dat vooral voor haar toekomst zorgt, het is nu dikwerf weinig meer dan een onder hooger toezicht werkend administratief lichaam; *niet* het Stads-belang in de eerste plaats, maar veelal alléén het partij-belang van den dag, bepaalt nu niet zelden de keuze der raadsleden en de stem, welke deze ter vergadering uitbrengen.

[1]) Zie daarvoor *H. A. Wijnne*, „Handel en ontwikkeling van Stad en Provincie Groningen", blade. 35.
[2]) In het jaar 1740 werd o. a. de postwagen op Leeuwarden ingesteld.

Het stapelrecht, Groningens hoofdbron van inkomsten, dat de Ommelanden verplichtte haar waren in de Stad ter markt te brengen, is tegelijk met de Gilden en Broederschappen afgeschaft, haar beide binnenpoorten zijn in 1828 afgebroken, het poort-geld is in 1851 afgeschaft en de poorten, zij bleven sedert 's nachts alle open. Bij Koninklijk besluit van 10 April 1874 werd haar vesting opgeheven en vervolgens ommanteld, zoodat Groningen nu weder, evenals in het *begin* harer Stad-wording, eene *open* ongesloten woonplaats is geworden, die zich naar alle zijden vrijelijk in het landschap kan uitbreiden en dit eensdeels zoo dom mogelijk gedaan heeft, er blijkbaar niet bij stilstaande, hoe haren vroegeren uitleg plaats had en hoe een uitleg behoort plaats te hebben.

De eischen van onzen tijd.

Met de opheffing van het eigenlijk Stads-bestuur en van alle privilegiën en corporatiën, vormt de opheffing der vesting de ingrijpendste momenten in het zoovele eeuwen oude leven dezer Stad, die zich nu weder moest zien aan te passen aan de *nieuwe* toestanden, die zich nu weder andere, *nieuwe* bestaans-bronnen moest zien te openen, geheel andere eischen moest ondergaan en bovendien aan telkens *nieuwe* eischen nu moet beantwoorden. Die eischen, zij waren achtereenvolgens *verkeers*-eischen, *gezondheids*-eischen, *onderwijs*-eischen, *verfraaiings*-eischen en thans zgn. *sociale* en ook *philantropische* eischen. Welnu, ter wille der *verkeers*-eischen kwamen er eerst straat-wegen; in 1827 kwam de straatweg naar *Assen* gereed, in 1839 die naar *Zwolle*, in 1841 die naar *Leeuwarden;* voorts kwamen er tal van grint-wegen en vaarten met trek-wegen, waardoor Groningen werkelijk het middelpunt is geworden van een zich naar alle zijden om haar heen uitspreidend wegen- en vaarten-net, niet minder toch dan zes diepen en dan achtien kunstwegen, loopen nu alle als zoovele stralen, sommige van uren ver, op de Stad aan, die daardoor niet enkel is *gebleven, maar nog meer dan voorheen zelfs is geworden* het zakelijk centrum van een groot en vruchtbaar gewest. Zie afb. 1.

In 1856 besloten de Provinciale Staten tot het graven van een groot scheepvaart-kanaal van Groningen via Delfzijl naar de Eems, in de hoop, den verloren zeehandel daardoor te zullen zien herleven; dat kanaal kwam tot stand, maar de zeeschepen bleven uit en het zeevaart-kanaal net is tot heden weinig meer dan een groot af- en uitwaterings-kanaal. In 1866 volgde de eerste aansluiting der stad aan het spoorweg-net, sedert door andere gevolgd, nadat reeds in 1864 een stoomboot-dienst via *de Lemmer* op *Amsterdam* was tot stand gekomen. Tot zooverre de verkeers-eischen.

Ter wille van de *gezondheids*-eischen werd eindelijk het begraven in de kerken verboden, werden in 1827 de drie kerkhoven *binnen* de stad gesloten, nadat vooraf even *buiten* de stad nieuwe kerkhoven waren aangelegd; de open straat- en mol-goten verdwenen, nadat in het jaar 1856 tot het maken eener rioleering was besloten; na de cholera-epidemie van het jaar 1875 werd concessie verleend tot den aanleg eener waterleiding die in 1878 tot stand kwam; het Zuider- of Catten-diep werd in 79—1880 gedempt; de z.g.n. drek-stoep werd omstreeks 1880 verder buiten de stad verplaatst en in de jaren 1897—99 werd, trots het verzet der belanghebbenden, een openbaar slachthuis gebouwd en in dienst gesteld.

Het *onderwijs*, dat nu geldt als het hoogste staatsbelang, vorderde geheel nieuwe scholen op elk gebied van het weten, kennen en kunnen: de eenvoudige inrichtingen van voorheen, zij zijn niet alleen verdwenen maar vertien- of vertwintig-voud in aantal of afmeting en de gemoedelijke schoolmeester van vroeger, die zijn school elken morgen met het gebed opende en met de catechismus beëindigde en die, hoezeer de roede en de plak naast zijn zetel hingen, toch onverdroten met zijn vlijm scherp pennemes de ganzepennen zijner leerlingen versneed, en die, ofschoon hij soms weinig geleerd had, toch vaak zeer veel wist en veel gaf, hij is nu totaal verdwenen en vervangen door een geheel nieuw, door een geheel ander type. Kaast nog slechts enkele vak-scholen en het Gymnasium, dat in enkele opzichten nog aan de oud-Latijnsche school herinnert, vinden wij nu de Hoogere Burgerscholen ter aankweeking van Enclycopedistische geesten. De in-eenvoudige Academie van voorheen met haar inwonende studenten en haar hoog-staande Professoren, zij veranderde in 1815 van eene Provinciale in eene Rijks-instelling, kreeg in 1856 een in z.g.n. klassiken stijl opgetrokken nieuw gebouw tot haar verblijf, en is sedert 1876 verrijkt met tal van afzonderlijke laboratoria en het laatst in 1904 met een enorm zieken-huis, dat voor zich alléén ± fl. 1.750.000 gekost heeft, en dat wel in staat is om de Stads-kas, voor een groot deel met de kosten er van bezwaard, zelve in een blijvend ziekelijken toestand te brengen.

De eischen tot *verfraaiing* en verbetering, zij brachten het gaslicht in 1854 en het electrisch licht in 1903, de tram in 1880 en de brandweer in 1884, en ter voorziening in uitspanning of ontspanning, de Schouwburg in 1805 en de Harmonie (dat eigenaardig stukje Groninger-leven) mede in het begin der

XIX^de^ eeuw, die èn in 1856 èn in 1886 is vergroot en verfraaid. Met de ontmanteling der vesting kwam het Noorder-park en kwam de breede Singel-aanleg langs de zuidzijde der stad, en werd bovendien aan het Stadt-bosch nog een stuk plantsoen toegevoegd.

Haar voornaamste wandelweg bedorven.

Heel gelukkig was Groningen overigens op het punt van verfraaiing niet, zij miste helaas, ter juister tijd haar vroegere bestuurs-mannen, die stellig *al* de vesting-gronden in *hun geheel*, van het Rijk zouden hebben overgenomen (gronden, aanvankelijk meerendeels immers door de Stad zelve in 't begin der XVII^de^ eeuw aangekocht en aangelegd tot verdedigings-werken), en beslist nooit zouden hebben gedoogd, dat de Spoor met zijn lijnen, zijn loodsen en rangeer-terreinen de Stad voor *¾* zou omsluiten en haar beste, haar zuidzijde, geheel zou omknellen en bederven en haar hoofd-wegen aldaar zóó zou mogen doorsnijden of afsnijden zelfs. Werkelijk de mannen, die in de jaren dat *die* spoorweg-plannen zijn opgemaakt en vastgesteld het Stedelijk bestuur vormden, zij verdienen ten dezen geen eervolle vermelding, evenmin als zij, die hebben gedoogd, dat de *eenigste* wandelweg van eenige beteekenis, dat de *Heer-weg*, blijvend zou worden bedorven, en dat daar, waar mede een villa-park had behooren te komen, achtereenvolgens zijn gebouwd een lompe waterleidings-toren in 1879, eene cellulaire gevangenis met haar vele bijgebouwen sedert 1882, en, summa summarum, nog eene kazerne met onderofficiers-woningen in 1897. Treuriger, laat ik gerust zeggen, dommer *kon* het werkelijk niet, er miste ten dezen alle bestuurs-zorg.

Sociale eischen.

De zoogenaamd *sociale* eischen eindelijk, zij zijn van zeer bizonderen en ten deele zelfs van zeer delicaten aard, want zij vragen voor *een ieder* eigenlijk aanvulling van hetgeen aan *zijn* menschwaardig bestaan in materieelen zin te kort mocht komen, hetzij eene betere woning, of beter voedsel of betere kleeding of meerdere verdienste bij vermindering van arbeidsduur en bij meerdere ontspanning, of liefst dit alles saâm; voorts beoogen zij kosteloozen toegang tot alle onderwijs, kostelooze medicinale en rechtskundige hulp, kostelooze verpleging bij ziekte, kostelooze verzekering tegen elke schade bij ongevallen of bij ziekte, tegen geleden onrecht en geleden rampen, tegen werkeloosheid, enz. enz. en eindelijk behalve eene voldoende ouderdoms-verzekering of pensioen, nog bovendien voortdurend recht op arbeid en desgewenscht kosteloos vermaak en bijna kosteloos licht èn vuur èn vervoer, kortom, kosteloos komen, zijn en gaan.

Onder den invloed dier zóó geheel *nieuwe* toestanden en dier telkens *nieuwe* en *hoogere* eischen, veranderde dan ook van af de tweede helft der XIX^de^ eeuw het geheele karakter der Stad en werd zij van lieverlede in allen deele eene geheel *andere* Stad, dan zij vroeger ooit geweest was, zij werd bovendien vrijer èn luchtiger èn veel grooter ook, ofschoon met die grootte haar kracht en haar innerlijke waarde nu juist *niet* toenam; het eigenaardig cachet, dat zij vroeger had, dat verdween langzamerhand, en nà hare *ommanteling* brak er tevens eene ware vernieuwings- en vernielings-woede over haar los, en eene *niets*-zeggende of dikwijls zelfs *reclame*-achtige architectuur verving sedert haar *eigen* architectuur; het is daarom hoogst gelukkig, dat de straten en pleinen zich zoo maaa niet laten verzetten, zoodat de Stad tot dusverre hare oude indeeling en plan-vorm nog behield.

Opvallende Eb en Vloed in den bloei en in de ontwikkeling der Stad.

Terugziende op de *negen* eeuwen van het Groninger Stede-leven sedert het jaar 1000, is het inderdaad opvallend, hoe telkens in *dat* Stede-leven, eene eeuw van *bloei* en van krachts-ontwikkeling werd opgevolgd door eene eeuw van rust of van *teruggang* zelfs.

Terwijl de XI^de^ eeuw in alle opzichten eene eeuw van bizondere beteekenis en van groote waarde was voor de Stad, die toen in voortdurende aanraking kwam met *Utrecht*, destijds de eerste Stad in ons land, het centrum der toenmalige ontwikkeling en beschaving, en zij toen tevens tot Heer kreeg den Bisschop van Utrecht, de beteekenisvolste gewestelijke Vorst destijds, loste de XII^de^ eeuw, zich zoo 't schijnt, in hoofdzaak op in herhaalden strijd over hare ommuring, die zij op haar Heer moest veroveren.

In de XIII^de^ eeuw, krachtig door haar handel, wist zij alle rampen die haar troffen, tot eigen voordeel te benutten: haar groote brand werd de oorzaak van haar regelmatigen aanleg, haar hevigen strijd met de Ommelanden deed haar het nut inzien om verbonden te sluiten met die Ommelanders en, dank zij hare

kooplieden en de vele bekwame mannen, die vooral de Cisterciensers onder hunne kloosterlingen telden, werden nu in en buiten de Stad de grondslagen gelegd tot tal van nuttige werken of stichtingen van blijvenden aard. In de daaropvolgende XIV^de^ eeuw echter, werd, gebukt als men toen ging onder tal van langdurige twisten, het vóórdien reeds tot stand gekomene, slechts bevestigd en nader geregeld.

Gedurende de XV^de^ eeuw bereikte de Stad haar hoogste welvaart en bloei en haar grootste onafhankelijkheid tevens. Feitelijk was zij in de tweede helft dier eeuw eene bijna volkomen zelfstandige Republiek met de Ommelanden als het ware tot stads-gebied; zij ontziet zich dan ook niet om die welvaart te benutten tot het doen van groote werken en sticht voor zich zelve nu een trotsch en blijvend Monument, haar Sint-Maartens-toren. In de daaropvolgende XVI^de^ eeuw echter, verliest zij onder voortdurenden strijd niet enkel haar welvaart, maar ook haar onafhankelijkheid en is zij bij herhaling genoopt, zich weder een Vorst tot Beschermer te zoeken.

Toegetreden tot de Unie der Vereenigde Nederlanden wordt de XVII^de^ eeuw opnieuw voor haar een tijdperk van bloei, waarin zij een stoutheid van durven en van kunnen ontwikkeld, *eenig* in haar bestaan, getuige haar grootschen uitleg in de jaren 1607—1624 en het gedenkwaardig beleg in 1672. Daarop volgde de XVIII^de^ eeuw, toen zij vrijwel indommelde op haar rijkdom, tot de Revolutie en het Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap haar in 1795 wakker schudde, droomend bijna maakte zij dien roes mêe, om in de XIX^de^ eeuw, armer dan ooit, te mogen ontwaken.

Die XIX^de^ eeuw, zij *ontnam* haar alle privilegiën, al haar stede-macht en haar vesting-werken tevens, maar juist die *ont*vesting werd haar geluk. Die XIX^de^ eeuw hief haar isolement op, allerwege openden zich nu, van haar uitgaande, nieuwe verkeerswegen, dank zij hare ligging en hare bezittingen, wordt zij nu *opnieuw* ofschoon in geheel anderen zin dan voorheen, het in *elk* opzicht beteekenisvolle centrum van een groot en van een vruchtbaar gewest.

Stad en Lande, zoo heette het reeds oudtijds; welnu *die twee*, zij hebben elkaar noodig, zij vullen elkaar aan, *zonder* hare gewestelijke omgeving zou de Stad Groningen niet meer *kunnen* bestaan, en *zonder* de Stad Groningen, zou het Gewest niet zijn of blijven, wat het is.

Op die XIX^de^ eeuw is nu gevolgd de XX^ste^, zal zij weer worden eene eeuw van teruggang? Zal de beweging van *eb* en *vloed*, die zich in het leven dezer Stad, reeds *vier* malen, telkens eene periode van nagenoeg twee eeuwen omvattend, deed gelden, ook nu weder doorgaan? Zullen de zóó talrijke nieuwe en vreemde eischen en lasten, *nu* aan het Stede-leven gesteld, de gezondheid onzer Stad bevorderen of schaden, haar bloei doen toe- of afnemen? Zal op den *vloed* der afgeloopen XIX^de^ eeuw, in deze onze XX^ste^ eeuw inderdaad weer een *eb*, een teruggang volgen? . . . . . .

Het antwoord op *die* vraag, zal ik maar aan den Tijd overlaten.

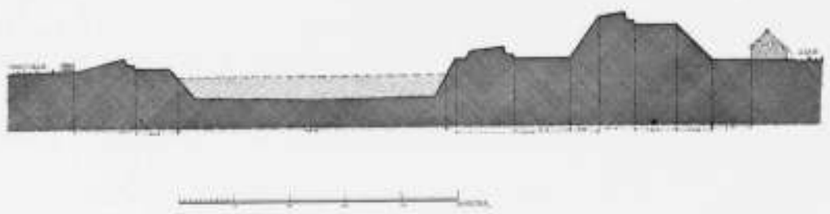

Afb. VII. Doorsnede over de omwalling en omgrachting der Stad, uitgevoerd in de jaren 1607—1624.

III. DE STAD MET HARE OM-MURING, VERDEDIGINGS-WERKEN EN STINSEN, HAAR AAN- EN UIT-LEG.

»De Veiligheid eener Stad bestond oudtijds, behalve in het karakter harer Poorters, in de sterkte harer Muren en Poorten."

De oude Om-muring.

DE voornaamste factor voor eene Middeleeuwsche Stad, en inzonderheid voor eene markt- en handels-stad was hare *veiligheid*, vandaar de onafgebroken zorg voor hare om-muring en om-grachting, voor hare poorten en muur-torens; tal van historici beschouwen daarom, hoezeer m. i. ten onrechte, eene om-walling of om-muring als het eigenlijke criterium, als het bewijs, van het Stad *zijn*.

Hoe was Groningen's oudste of eerste om-muring?

Van *voor* het jaar 1550 bezitten wij geen enkele plattegrond, geen enkel kaartelijk gegeven van de Stad, ter raadpleging harer vroegere indeeling en grootte. Van omstreeks *dat* jaar echter dagteekend het plan gemaakt door *Jacobus van Deventer*, die op last van Karel V en van Philips II bijna alle steden der toenmalige Nederlanden in kaart heeft gebracht, waaronder ook *Groningen*; [1]) dit plan nu, is de oudste plattegrond der Stad dien wij hebben, een plattegrond, die vrij juist hare geheele indeeling en de onderlinge verhoudingen aangeeft. Van haren *lateren* toestand bezitten wij tal van gegevens, doch van haren *vroegeren* geen enkle, zoodat het Stede-lichaam *zelf*, ons dien *vroegeren* toestand moet vertellen.

En dat doet het ook; in enkle der nog bestaande of bekend gebleven straat-namen toch, vinden wij eene duidelijke aanwijzing van het beloop dier oudste, of eerste om-muring, en wel in de Muur-straten en in de Achter-de-Muurstraten, welke straten aanvankelijk slechts langs één, de binnen- of stads-zijde bebouwd, van lieverlede ook *tegen* de om-muring met afhangende kamerkens of huuskes werden bezet [2]). Alléén langs de west-zijde der Stad mist men die aanduiding, aan deze zijde toch, verdween die om-muring bijna anderhalve eeuw vroeger dan aan de zuid-zijde, doch hoogstwaarschijnlijk volgde zij de lijn *a. a.* (zie de Historische plattegrond, plaat II) en stond zij ter plaatse der straten: ([3]) de Lane, de Lutke Nieuw-straat, de Dobben en de Munnike-Holm, zijnde vier in elkaars verlengde gelegen straten, ter zelfde breedte ongeveer als de Muur-straten, en alle van jongere dagteekening blijkbaar als de straten in de binnen-Stad. Van die oude om-muring uit de XII^de^ eeuw is niets overgebleven, dan enkle hier en daar nog in den grond verscholen fundeerings-gedeelten en de oude plattegronden, de Stad in vogelperspectief voorstellende, doch alle eerst van ná 1550 dagteekenende, zij toonen ons

[1]) Minuten of dubbelen van vele dier plattegronden zijn in de tweede helft der XVIIIde eeuw toevallig in bezit gekomen van de Firma Fs. Mullen te Amsterdam en van haar gekocht door W. Eekhoff te Leeuwarden, en sedert ten deele het eigendom geworden der betrokken steden. De originele collectie echter, in een Atlas zaamgebracht, berust nog in het Archief te Madrid.

[2]) Zie G. E. Stratingh: „Groningen als Woonplaats beschouwd." Bladz. 14.

[3]) Ook de *veel* lagere ligging van de Hooge en Kleine der Aa, dan de genoemde straten, een verschil vormend over de lengte der Turftoren-straat van 1.70 M. en over die der Schuitemakers-straat van 1.80 M., bevestigd de veronderstelling, dat dit gedeelte oorspronkelijk *niet* tot de oude Stad behoorde, maar haar *eersten* uitleg vormde.

wel het beloop van dien muur met zijn torens en poorten, maar zij geven geen duidelijk beeld van zijn vorm of zaamstelling. In 't verloop van tijd toch, waren er, deels met goedvinden der overheid, door veelal door haar zelve, overal tegen dien ring-muur aan de binnen- of stads-zijde lage huisjes aangebouwd, (»àn de Stadmuijre hanghende", zeggen terecht de Rekeningen) die meerendeels »umme Godes wille aan schamele luijden, aan huyszittende armen en aan laseren of melaatschen" ter bewoning waren afgestaan en het gezicht op den muur aan de binnen-zijde geheel benemen. Bijgaande schets, afbeelding V, geeft daarom slechts den vermoedelijken vorm dier om-muring aan, den vorm evenwel, dien wij bij onze nog *overgebleven* stads-muurgedeelten, o. a. te *Kampen*, *Maastricht*, *Nijmegen*, *Roermond*, *Utrecht*, *Zutphen*, enz. overal terugvinden, zij het dan ook in verschillende afmetingen of met andere bogen. Bijna zonder uitzondering toch, zoo ook bij den burcht te *Leiden*, is de omgaande zware om-muring aan de binnenzijde versterkt door breede diepe pijlers, eene reeks spitse of half-ronde bogen dragend, zaâm den omgaanden weergang met zijne gekanteelde baksteenen borstwering vormend.

Dit is inderdaad *de* muur-*type*, op regelmatige afstanden versterkt door halfrond vóór-springende, hooger opgaande torens, ten einde van uit hun schietgaten den muur-voet te kunnen bestrijken, en dien tegen het breekijzer en den stormram te beschermen; en deze muur-type, reeds bij de oude Romeinen in gebruik, is inderdaad even eenvoudig als doelmatig, want juist die bogen verhoogen de sterkte en besparen, met de diepe nissen die zij vormen, bijna de helft aan bouw-materiaal, terwijl diezelfde nissen de verdedigers tevens eene veilige en overdekte standplaats aanboden.

Buiten die om-muring had zich reeds in den loop der XII^de^ eeuw op de lage gronden bewesten de Stad, (op haren Zuid-westelijken hoek, hoek Kleine der Aa en Reitemakersreige, ligt de bestrating *nu* zelfs nog 7.40 M. lager dan in de Heer-straat bij de Hoog-straat) aan den mond der Haven, eene buurt of wijk gevormd, hoofdzakelijk bestaande uit de bij de schuiten-makerij betrokkenen; daar vond men kleine scheeps-timmerwerven, teer-ziederijen, eene zeil-makerij, eene touw-slagerij, enz. alsook de woningen of kamers der daarbij werkzame arbeiders. Het voortdurend gevaar waaraan de *buiten* de om-muring wonenden met hun bedrijven in oorlogs-tijden echter blootstonden, was hoogst waarschijnlijk de reden, dat men tegen of in het begin der XIII^de^ eeuw besloot, om gelijktijdig met de verlegging van de Haven naar buiten, die buurt nu *binnen* de om-muring op te nemen, en de Stad dus west-waarts zooveel uit te leggen of te vergrooten.

De Haven.

De Haven, die tot dusverre het terrein der tegenwoordige Visch-markt had ingenomen en met eene door boomen en ijzeren valhekken sluitbare water-poort met de Stads-gracht en met de rivier deA in verbinding stond, zij werd nu ter wille der grootere schepen buiten langs de om-muring verlegd, deA tot *in* de nieuwe haven geleid, en voorts tot meerdere veiligheid, nog eene gracht buiten langs die Haven gegraven. Dit voor die dagen hoogst belangrijke werk, de verplaatsing van de Haven, de doortrekking der rivier en de *eerste* uitleg der Stad, kwam tot stand, vermoed ik, in de jaren 1205—1215. Terwijl de Stad vóórdien in plan een onregelmatig vierkant besloeg, sterk afgerond aan de noord-oostzijde, en binnen hare om-muring ± 640 M'. breed en diep en 27 hectaren groot, kreeg zij door *dezen* uitleg nu een meer langwerpige vorm van ± 750 M'. lengte bij ± 640 M'. diepte en van 31½ hectaren grootte. De gewezen water- of haven-poort verviel nu en op het einde der *nieuwe* of Brugge-straat, werd in de om-muring eene *nieuwe* A-poort gebouwd, met eene lange houten brug met ophaal-gedeelte over de haven, met eene vóór-poort vóór die brug en met eene tweede val-brug over de buiten-gracht. (Zie de Historische plattegrond, plaat II.)

De Brink.

Reeds in den vroegsten tijd van haar bestaan was de buurt Groningen door een breed plein, door haren *Brink*, in twee helften, in eene zuidelijke en in eene noordelijke helft verdeeld, welk noordelijk gedeelte, vermoedelijk voor een groot deel behoorde tot het Keizerlijk prædium of landgoed, dat anno 1040 aan de kerk van Utrecht was afgestaan en bewoond werd door hoorigen en cijns- of pacht-plichtigen, terwijl de zuidelijke helft bezet was met de hoeven en woningen, met de erven der eigen bezitters. Oorspronkelijk zal die Brink, over zijn *volle* lengte wel eene meer gelijkmatige breedte gehad hebben, en is hij misschien eerst in den loop der XI^de^ of in het begin der XII^de^ eeuw, bij het graven van de lange *binnen*-haven op zijn

westelijk of laagste gedeelte, [1]) aan zijn noord-zijde belangrijk versmald, ten einde aan *die* zijde, langs de hoeven van het prædium, voor huis-erven en bedrijfs-woningen mede de noodige ruimte te kunnen vinden. De beide Markt-pleinen, zij vormden aanvankelijk waarschijnlijk dus één doorloopend geheel van nagenoeg gelijke breedte, tot, bij den aanleg van de Haven, het westelijke gedeelte meer dan de helft versmald werd. De Markt-drukte, vooral op de Vrij-markten, concentreerde zich dan ook in hoofdzaak op de Breede Markt; in lange reien stonden dáár dan de kramen, tijdens den vollen duur dier Markten, kramen aldaar opgezet, niet alleen door vreemde kooplieden van elders, maar ook door de cremers of cramers uit de Stad zelve. Enkele dezer verzochten nu waarschijnlijk aan de Overheid, om hun houten of linnen kraam te mogen laten staan, tegen eene kleine vergoeding, 't geen werd toegestaan, en zóó ontstonden dáár nu, *ten koste* der markt-lengte, in verloop van tijd drie *nieuwe* straten, de *Gulden*-straat, (a) het *Suup*-straatje (b) en het *Ting-tang*-straatje (c) [2]), op onderstaand plan der Markt, afb. VIII, aangegeven door de letters *a*, *b*, *c*, terwijl de Heere-straat ter zelfder

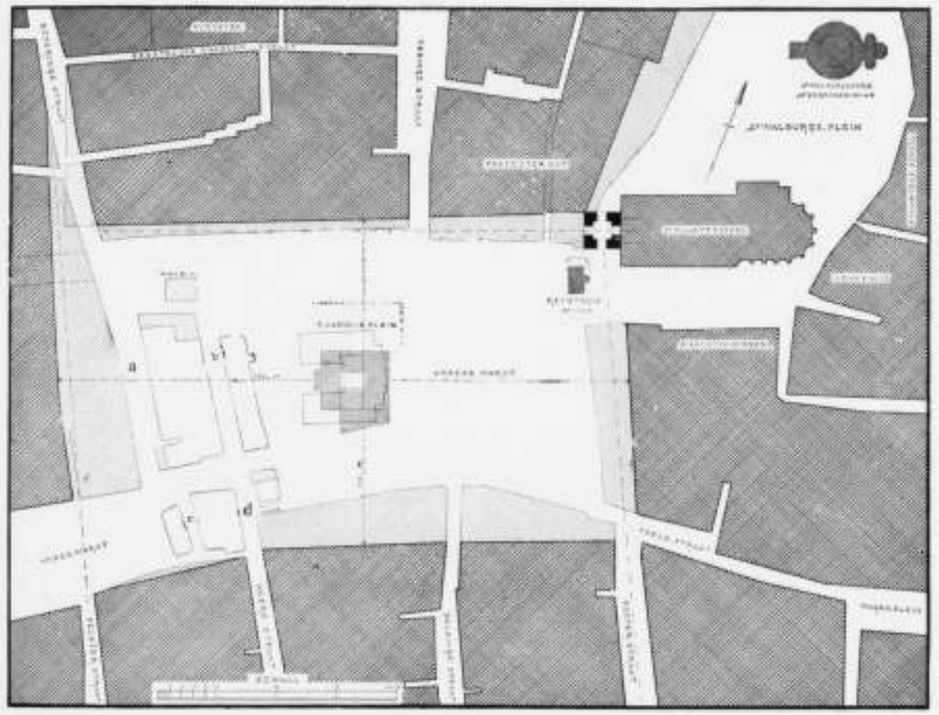

Afb. VIII. Plattegrond der Groote Markt.

tijd met het gedeelte *d* verlengd werd. Zoo verloor de groote oude Brink, met zijn zwaar en schaduwrijk geboomte, met elke eeuw meer van zijn cachet: tegen de XII^de^ eeuw bijna ter halve lengte ingekort, waren alle omwonenden er blijkbaar steeds op uit, om ten koste van dien Brink, om ten koste der Markt, hun huizen vóóruit te schuiven, als 't kon zelfs, huizen en straten *op* die Markt zelve te bouwen. Inderdaad naar *alle* zijden bijna, is Groningen's markt-plein in verloop van tijd ingekort en verkleind, en misschien

[1]) De Brug-straat toch ligt aan haar begin, bij de A-kerk 2.13 M. lager dan de Gulden-straat bij het begin der Boteringe-straat.

[2]) Hetzelfde had o. m. plaats te *Lubeck*, waar oudtijds het groote markt-plein noord-waarts grensde aan de Maria-kerk en thans door een dubbel huisblok met twee dwars-straten, de Grosse und Kleine Boden-gasse daarvan gescheiden is, terwijl oost-waarts die markt, waarlangs voorheen de hoofd-straat liep, door den aanbouw van een langen vleugel aan het Raadhuis, geheel van die straat werd gescheiden, en daardoor ook aan die zijde versmald werd.

wel niet het minst door de opvolgende Raadsheeren zelven, welke aan *die* markt meerendeels hun woningen en erven hadden.[1]) Uit bovenstaand plan, den vermoedelijk vroegeren omtrek der Breede Markt voorstellende, blijkt, wat zij op die wijze in verloop van tijd heeft verloren, zóó zelfs, dat de monumentale hoofd-ingang tot haar hoofd-kerk, haar Sint Maartens-toren, daardoor geheel en al werd weggedrongen in een hoek, en die ingang zelfs moest worden gesloten!

Terwijl het westelijk gedeelte van den voorheen doorloopenden Brink, vóór of tegen het begin der XII^de^ eeuw tot eene binnen-haven was vergraven en tevens belangrijk versmald, was het noord-oostelijk uiteinde, waarschijnlijk reeds in de VIII^ste^ eeuw, bij den overgang der bewoners tot het Christendom, *Kerke*-grond geworden en aldáár toen de eerste Kapel gesticht, een eenvoudig houten gebouwtje met riet gedekt, dat in de IX^de^ eeuw door Groningen's eerste *steenen* kerk, door hare Sint-Walburgs-kerk werd vervangen, waarnevens, toen deze te *klein* was geworden, in de XIII^de^ eeuw eene tweede parochie-kerk, de Sint-Meertens-kerk werd gebouwd. Rond dit groote Kerk-plein vond men de priester-woningen of weêmen, de scholen, het Bisschops-hof, het Prefecten-hof en later ook het Fraters-huis en den Bisschops-herberg, zoodat *dit* gedeelte van den ouden Brink, van lieverlede grootendeels bebouwd, allengs een geheel andere vorm kreeg en zich eindelijk, een afzonderlijk plein geworden, daarvan afscheidde. Feitelijk is er dus van den vroeger zóó ruimen Brink, slechts *overgebleven de* Groote Markt, die ten alle tijde tot markt-plaats heeft gediend, en waarop reeds vroegtijdig een Curia of eerste Stede-hues was gebouwd, alwaar aanvankelijk op markt-tijden, *onder* de waren werden gewogen en *boven* de geschillen werden beslecht.

Doch hoezeer de Brink ook van vorm en afmeting mogt zijn veranderd, de oorspronkelijke hoofd-indeeling der Stad in twee *helften*, in eene noordelijke en in eene zuidelijke door markt-pleinen over bijna de volle lengte gescheiden, die hoofd-indeeling, zij is vrijwel tot nu toe blijven bestaan, alleen op de beide uiteinden ging zij eenigszins te loor, minder evenwel nog op het west-einde, alwaar het markt-plein door de A-Kerk afgesloten in de vrij breede Brug-straat overgaat, als wel op het oost-einde, alwaar, door de ombouwing van het Kerkelijk terrein, ten slotte die scheiding verdween.

Aanleg der Stad.

Evenals zulks ook in andere onzer oudste steden, als *Deventer, Maastricht, Nijmegen* en *Utrecht* het geval was, kruisten zich hier reeds in den *vroegsten* tijd, twee gewestelijken hoofd-wegen midden op den Brink, die wegen zij kwamen *daar* zaâm en splitsten zich buiten hare ommuring of omwalling, in tal van naar alle zijden uitloopende land-wegen en kerke-paden. *Zuid*-waarts (zie plaat I) liep van af de Heer-poort de groote Heir-weg, de Via Regia, over *Haren, Coevorden* en *Bentheim* naar *Munster*; *noord*-waarts ging van af de Ebbinge-poort de weg over 't oude *Bedum* het gewest in; *oost*-waarts liep van af de Poel-poort de weg over *Garmerwolde* en *ten Boer* naar *Stedum* en verder landwaarts in naar oost-Friesland, en *west*-waarts ging van af de A-poort de weg over *Aduard* en *Zuidhorn* naar *Dockum* en *Stavoren*. Tot in het begin der XIII^de^ eeuw, hebben hoogstwaarschijnlijk die vier op Groningen's markt-plein zaâmkomende wegen, de geheele indeeling der Stad bepaald: haar Brink was en bleef de voortzetting van de beide wegen oost- en west-waarts en de Heer-straat en de Ebbinge-straat, zij waren de voortzetting van de beide wegen zuid- en noord-waarts en hadden aanvankelijk niet die breedte en misschien ook een eenigszins ander beloop als nu.

Medio April van het jaar 1227 echter trof Groningen een buitengewone ramp, bij den burgertwist

[1]) Het Stad-boek van 1425, grootendeels ontleend aan een ouder Stad-boek uit de daaraan voorafgaande eeuw, (boek 1, art. 111, uitgave A. Telting) zegt: Hoe een raedman sal ghegoedet wesen.

„Oec en sal men nijement in den raed kesen, he en hebbe eghen erve of husinghe, de weert zijn CCC marc" — dit beginsel hield men aan, en in de Secrete Raads-resolutie van 4 April 1667 lezen wij:

„Ter vergaderinge gemoveert zijnde, dat soo wanneer een Raedts verwante offte maat in de geswoorne meente offte buiten deselve een capabel huis. om van een raeds person bewoent te werden, drie jaeren in eiggendom hebbende gehadt, vercoopt, ende in de plaetse van dien een ander behuisinge van gemelte qualiteit coopt, offte sulx oick sonde absteveren, dat alsodanne person in den raedt sonde mogen continueren offte gecoren worden. Hebben d'H. Heeren Borgemesteren ende Raedt. Taelmanden ende geswoorne meente nae hijr overgehoudene deliberatie verstaen ende geresolveert dat sodaene vercoop ende permutatie niet sal obsteren offte ten fine voorschr. naedielich sijn."

en strijd over de Prefectuur toch, geraakte zij in brand, en ging toen, volgens de berichtgevers, bijna geheel en al in vlammen op.[1])

Hoedanig hare indeeling in straten of wegen *vóór* dien ramp was, is ten eenemale onbekend, maar van af haar *toenmaligen* herbouw, dagteekend de bizonder regelmatige aanleg van de geheele zuidelijke helft der Stad, (zie het Historische plan), zoodat inderdaad de veronderstelling gewettigd is, dat die brand zich in hoofdzaak heeft bepaald tot *die* helft, en de Stad *toen*, na een daartoe vóóraf eerst met zorg overwogen en daarna vastgesteld plan, geheel op nieuw is ingedeeld en aangelegd geworden.[2]) De noordelijke Stads-helft *mist* inderdaad diezelfde doordachte en doelmatige aanleg, een aanleg, die inderdaad niet bij *toeval* ontstaat, die zich *niet* ontwikkeld bij den geleidelijken neergang van eene buurt tot dorp of van een dorp tot Stad, maar op een gegeven oogenblik door de Overheid *moet* zijn tot *stand* gebracht, en *dat* oogenblik, het *kan* in de geschiedenis *dezer* Stad geen *ander* zijn, dan tijdens haren herbouw ná dien brand; een 24 jaar later toch, in 1251, bij de nieuwe onlusten, bestonden de *stinsen* of steen-husen reeds aan de beide Markt-pleinen op de hoeken dier nieuwe straten. Die *nieuwe* straten, in het jaar 1228 aangelegd, zij zijn alle voor heur tijd buitengewoon ruim,[3]) van 9 tot 12 M. breed en loopen vrij wel evenwijdig, alle uit op de beide benoorden haar gelegen markt-ruimten, en liggen bovendien meerendeels op volkomen gelijke onderlinge afstanden van elkaar; de vijf dubble huis-blokken tusschen de *Huddinge*- en de *Ooster*-straat gelegen, zijn alle ± 65 M. breed, en al de huis-erven, in die en in de tusschengelegen straten aanwezig, zij hadden oorspronkelijk éénezelfde diepte van ± 32½ M. of van ± 110 Gr. voet.

De diepte voor huis-erven, bij dezen herbouw aangenomen, vinden wij mede op vele gedeelten in de Noordelijke Stads-helft terug; eigenaardig is het bovendien, dat alle straten, welke op de Groote Markt uitmonden, breeder zijn aangelegd als die, welke op de Visch-Markt uitmonden, behalve de *Brugge*-straat, die feitelijk eene versmalde voortzetting dier Visch-markt is, en behalve de *Pelster*-straat, die dezelfde breedte heeft als de Groote Markt-straten, omdat zij, gelegen in 't verlengde der *Boteringe*-straat, toen de *Gulden*-straat nog niet bestond en de Groote Markt westwaarts nog niet zooveel was ingekort, mede op die Markt aanliep. Waarschijnlijk is bij de vaststelling van het plan van herbouw der Stad ná dien ramp, tevens ook het zuid-oostelijk of kerkelijke gedeelte van den Brink voor bebouwing aangewezen, de Markt sedert aan die zijde ingekort, de gewezen drenk-pool vervallen en te dier plaatse het *nauw* gedeelte der *Pelst*-straat aangelegd.

Hoofdstraat-vernauwingen.

In ditzelfde plan van herbouw werden tevens bijna al de op beide markt-pleinen uitloopende hoofd-straten, ter plaatse harer uitmonding aan die pleinen, niet onbelangrijk vernauwd of versmald; de *Ooster*-straat toch, gemiddeld breed ± 14 M', is bij haar begin aan de Groote Markt slechts breed 10 M'; de *Gelkinge*-straat, in haar midden breed ± 13 M', versmald tot ± 6.50 M'; de *Heer*-straat (die waarschijnlijk bij den nieuwen aanleg haar oorspronkelijke breedte behield) versmald van ± 9 M' tot 7.00 M'; de *Pelster*-

[1]) Die berichtgevers hoezeer alle overeenstemmend wat de feiten betreft, verschillen echter in de jaar-bepaling; *J. de Beka* geeft op het jaar 1225.

Het duidelijkst en nauwgezetst is de ramp omschreven in de z.gn. *Narratio*, of in het korte Geschied-verhaal van de daden der Utrechtsche Bisschoppen A. 1232 te *Groningen* opgemaakt en waarvan de Drentsche Volks-almanak van de jaren 1890–91–92 eene vertaling heeft gegeven, blijkens dat verhaal, Cap. XXIII:

„Ida Egbert, de Prefect der Stad, ten jare 1227 in onmin met de rijke en veel vermogende Gelkingen, die nu bijgestaan door Rudolf, Kasteleijn van Coevorden, met de Drenthen den Prefect verjoegen en zijn kasteel te Glimmen verwoestten.

„Egbert kwam echter met zijn aanhang en met de te hulp geroepen Friezen terug, bestormde en nam de Stad en verwoestte haar tot op weinige huizen na, haar daarna direct in staat van verdediging brengende en de Sint Walburgs-Kerk tot een kasteel versterkende.

„Nu kwam Rudolf met de Gelkingen de Stad omsingelen en belegeren, waarop de bisschop van Utrecht, Otto II, met een leger tot ontzet aanrukte, de belegering werd nu opgebroken, den bisschop slag geleverd bij Coevorden en deze totaal verslagen en zelf gedood. Zijn opvolger, bisschop Wilbrand, versloeg echter in 1228 de Drenthen en hield op den dag van Sint Simon en Judas zijn plegtige inkomst in de Stad, waarbij hem als welkom werden toegezongen de woorden: „Advenite desiderabilis". Hij absolveerde nu de Drenthen en beeindigde alle geschillen."

[2]) Ook in andere steden had een groote brand soms dergelijke gevolgen. *Breslau*, dat ten jare 1342 geheel verbrandde, werd toen onder medewerking van keizer Karel IV geheel herbouwd en opnieuw aangelegd tevens; uit dien tijd dagteekend de regelmatige aanleg harer Alt-Stadt, met haar vierkante Ring of markt-plein in 't midden, waarop zich haar beide hoofd-straten rechthoekig kruisen, van daar uitloopende op de vier hoofd-poorten.

De stad *Oslo* bij Christiania in Noorwegen daarentegen, verdween geheel en al ten gevolge van een groote brand en is eerst bij den aanleg van een spoorbaan in de vorige eeuw toevallig teruggevonden.

[3]) Dat inderdaad die nieuwe straten toen alle *zeer ruim* zelfs zijn aangelegd, blijkt vooral, als men ze vergelijkt met de straten in andere oude steden, b.v. in *Alkmaar* of in *Deventer*, alwaar men verschillende hoofd-straten van slechts 3 tot hoogstens 5 M. breedte vindt.

straat in 't midden breed ± 11 M' tot ± 6 M'; de *Boteringe*-straat van 11 tot 8 M' en de *Ebbinge*-straat versmald zelfs van 22 M' tot ± 9 M'. — Waartoe zulks? — want ook dit is geen *toeval*, maar blijkbaar met *opzet*, op grond van ernstige overwegingen gedaan. — Welke waren die overwegingen? — Nergens wordt ons daaromtrent ook maar iets meegedeeld, zoodat alleen gissingen overblijven. Misschien had dit plaats op raad van den Prefect, die immers eerst na hevigen strijd meester van den toestand was gebleven en op verlangen der Overheid, ten einde bij de veelvuldige en moorddadige partij-twisten dier dagen, de marktpleinen daardoor te gemakkelijker te kunnen afsluiten en des te beter of te langer het gezach te kunnen doen gelden. Waarschijnlijk werden die straten in onrustige tijden bij heur aldus vernauwd begin aan de markten, met kettingen afgesloten, althans toen men in den zomer van het jaar 1605 beducht was voor een aanval der Spanjaarden onder Spinola, besloten Burgemeesteren ende Raedt, den 29 October, om: »Kettems aan te brengen an die straten lopende op die marckede" — (Zie de Raads-Resolutiën). De meening, dat die vernauwingen zouden ontstaan zijn, doordien de eigenaars der juist op *die* straat-uiteinden gelegen *stinsen* zulks voor de verdediging hunner stins verkieselijk achtten, omdat zij dan minder beducht behoefden te zijn voor een ernstige aanval op de lange zijgevels dier steen-huizen, is niet aanneembaar, vooral niet nà den strijd, welke de Stad zóó zwaar was te staan gekomen, en de oorzaak van haren herbouw en nieuwen aanleg was geworden.

Door haren uitleg tegen het begin der XIII^de^ eeuw, de verplaatsing van haren Haven, de versmalling der Visch-Markt, met eene rei huis-erven langs hare noord-zijde en tevens door den nieuwen aanleg der Stad aan de zuid- en de zuid-oostzijde en het nàdien nog aanleggen van een paar Markt-straten, was nu blijkbaar voor geruimen tijd voorzien in de behoefte aan meerdere woon-ruimte *binnen* de ommuring, althans eerst in het midden der XV^de^ eeuw, is er weer sprake van een nieuwen uitleg; trouwens de enorme kosten, die toen bij elken uitleg de verdedigings-werken vorderden, waren de reden, dat men een uitleg liefst maar zoo lang doenlijk uitstelde, hetgeen ten gevolge had, dat zich buiten de drukste poorten aan de hoofd-wegen weder buurten en kleine vóór-steden vormden, hoezeer de Overheid daartoe slechts noode hare toestemming gaf. Intusschen is met dit alles het groote Markt-plein, (zie afb. VIII) dat in de eerste helft der XIII^de^ eeuw misschien nog eene breedte had van 130 M' bij 265 M' lengte (gerekend van af de *Pelster*-straat tot aan het begin der nauwe *Poele*-straat) en *toen* dus 3½ hectare groot was, steeds kleiner geworden en nu nog 120 M' breed, en, gerekend tot de *Gulden*-straat, 190 M', doch gerekend tot het Goud- en Zilversmids-keurhuis, nog slechts 140 M. lang en 1.7 hectare groot, zijnde dus juist de helft harer vroegere afmeting en feitelijk nog minder, want het oude Raad- en Wijn-huis was vrij wat kleiner dan het tegenwoordige Raad-huis [1]) en de woon-huizen *toen* rond dit Markt-plein staande, zij waren alle tevens veel bescheidener van afmeting nog en deden dat plein dus veel grooter schijnen tevens. [2])

De Stinsen.

De voornaamste huizen aan *die* Markt, waren toen behalve het Prefecten-Hof, de *stinsen* of *veich-huysen*. De rijke kooplieden toch en ook enkele groote grondbezitters van buiten, welke als poorters waren aangenomen, beducht om op nieuw bij brand of twist huis en goed te verliezen, zij bouwden zich nu bij voorkeur op de hoeken der hoofd-straten, een *steenen* huis of stins, dat bij brand onaangetast bleef, dat bij hevigen partij-strijd »oren schilt" kon wezen, en waarin zij zich, zoo noodig, ook konden verdedigen, en van nu af treden die huizen bij elken strijd dan ook op den voorgrond, en eischte de overwinnende partij meestal van de tegenpartij om heur steen-husen aftebreken. Reeds in 1251 moesten vele dezer het ontgelden; na eene belegering van vier weken toch, namen de Hunsingoërs en de Fivelingoërs de Stad in, dwongen haar de muijren aftewerpen en eenige stercke steenhuijsen uijt dewelcke men geweldt konde doen, tot aan de kelders aftesleten." [3]) — Gebouwd met zware muren in Groninger baksteen, zonder bijna eenige uitwendige

[1]) Op de platte grond der Markt, afb. VIII, is het *oude* Raad- en Wijn-huis gearceerd in plan voorgesteld en het *nieuwe* in omtrek-lijnen aangegeven, en staat dat *oude* Raadhuis precies in het midden dier oudtijds zooveel grootere Markt.

[2]) Ik heb voor mijne bewering, dat de Groote Markt zich oudtijds, vooral oost- en west-waarts, veel verder *moet* hebben uitgestrekt, en dat de *Gulden*-straat en de wijde *Poele*-straat eerst later zijn ontstaan, geen documentarische *bewijzen*, doch meen dit te mogen afleiden uit de platte gronden der Stad, uit haren nieuwen aanleg in 1248 en uit hetgeen uit de geschiedenis van andere steden blijkt. Dat de *Pelster*-straat oorspronkelijk zou hebben doorgeloopen langs de westzijde der Groote Markt tot in de Boteringe-straat, daarvoor pleit mede nog het diepe slop, de Buren-gang, welke precies tegenover de Pelster-straat, aan de noordzijde der Visch-markt ligt.

[3]) En toen ten jare 1338 „de Vresen mijt den Drenten, Groningen inwonnen, deden se de stadtmuren voor een deel neder breken ende makeden de stenen husen unwerachtig." Aldus *Sicke Benninge* in zijn Kroniek.

siervormen, waren die stinsen weinig anders dan massive steenklompen, want de weinige ramen waren zeer smal, hoog boven de straat gelegen en beneden getralied. Het waren woon- en pak-huizen tevens, met eene overwelfde kelder-verdieping, half in half boven de straat gelegen, voorts met twee verdiepingen en eene steile dak-ruimte, in zolders onder-verdeeld. Eene vrij ongemakkelijke steenen wentel-trap, als 't kon bezijden en anders bij den achtergevel uitgebouwd, gaf, van af den kelder-vloer toegang tot alle verdiepingen en tevens tot den gekanteelden weer-gang, die langs den dak-voet iets was uitgekraagd en soms ook vóór de topgevels langs liep, de bewoners in staat stellend, om, 't zij met pijl en boog, 't zij door het neerwerpen van steenen, den toegang tot het huis zoo noodig te beletten. Ter weerszijden was aan den voorgevel veeltijds een erker of klein waak-torentje uitgebouwd, terwijl eene geheime, ergens in de muurdikte uitgespaarde smalle steenen steek-trap, de verdedigers in staat stelde naar den kelder en van daar, door een ondergrondschen gang, in tijd van nood te kunnen ontvluchten.

Die onderaardsche gangen zijn meerendeels blijven bestaan, doch bij de komst der gas-geleidingen en van de riolen, op tal van plaatsen verdwenen, onderbroken of gedicht. *Hofsnijder* zegt in zijne Kroniek: »tegenswoordig (A° 1745) vind men nog op veele plaatsen van de Stad, in de groote en dikke steenhuizen, overgroote en diepe kelders, uit welke onderaardsche gangen, zeer net met steenen verwulfsels opgemetselt, en gesloten met sterke banzer-deuren, onder de straten doorschieten. Deze worden gezegt, van 't eene Steenhuis tot 't ander te loopen, om zoo doende, door dezelve, zonder zich aan hunne partij bloot te geven, bij elkander te kunnen komen".

Hoedanig die stinsen waren? —

Wel, de zoogenaamde verdieping gelijkstraats, gelegen boven den kelder en op ongeveer 1.50 M. boven de straat, vormde meestal één groote hooge onverdeelde ruimte, veelal de deel of ook wel de zaal genoemd, terzelfdertijd voor zaak- en woon-ruimte dienend en soms voor een klein gedeelte, ter halverhoogte met eene hang-camer of soort tusschen-verdieping, bestemd tot slaap-gelegenheid, voorzien. De steenen vloer bestond uit gele of roode plavuizen, estrikken, de zoldering uit zware eiken moerbalken, door karbeels en muurstijlen gesteund, de eiken kinder-balken dragend, waartusschen soms gewelfjes waren geslagen, doch waarover meestal eene enkle of ook wel dubbele laag groote plavuizen in kalkspecie was gelegd. Een breede diepe schouw of schoorsteen, waarin een vuur van daarin opgestapelde houtblokken zoo lustig kon knetteren, was deels in de muur-dikte uitgespaard, deels uitgemetseld en dan overmanteld en met zitplaatsen ter weerszijden voorzien. De smalle, lange ramen waren halver hoogte door een gemetseld boogje in tweeën verdeeld, en gedicht met glas, gevat in lood; de onderhelft sluitbaar met eikenhouten luiken, die opengedraaid, de sterk afgeschuinde dagkanten ten deele dekten; bij elk venster was in de muurdikte één of als 't kon twee zitten gespaard, veelal met één of twee treden er voor, al naar die vensters meer of minder hoog boven den vloer stonden. De muren waren ruw gekalkt, niet behangen, doch onder meestal bekleed met biezen matten, soms ook met eene eiken lambrizeering voorzien en bij feesten niet zelden ten deele met tapijten behangen; in de muurdikte waren één of meer kassies uitgespaard, gedicht met eiken deurtjes met iseren beslag.

Langs die muren, vond men in het achter- of woon-gedeelte van den deel, vaste banken, of zitten, bij wijze eener doorgaande kist betimmerd, met opslaande zittingen voorzien, en bestemd tot berging van kleedingstukken, huisraad, wapens, en tot slaapplaatsen tevens. Op scaprekken of op schappen tegen den muur bevestigd, stonden de tinnen pullen, de kommen, de schotels, de bekers en coppen en aan die schappen hingen tevens de kroezen, de kannen, de pap-lepels en 't verdere gerei, want eene vrijstaande kast of schrijn, behoorde *toen* nog tot de zeldzaamheden.

Eene of meer lange tafels, meestal slechts op schragen rustend, stonden langs die muur-zitten, niet zelden met een zorgvol bewerkt linnen tafelkleed gedekt en daarboven hing eene eenvoudige houten of ijzeren kroon, waarin drie of meer vetkaarsen voor de avond-verlichting zorgden. In den schouw hing aan de blank geschuurde haal, de groote ketel, een schouw met een of twee ijzeren of coperen blakers voorzien en meestal met een Maria- of heiligen-beeld op zijn bovenmantel en met een korstien-cleet of rabat omhangen. Eene *afzonderlijke* keuken of kook-ruimte had men eerst niet, men kookte, woonde, werkte en sliep in die beneden-zaal, op dien deel; deze diende oorspronkelijk tot en vóór alles; hier deed men zijn zaken, ontpakte of verpakte zijn goederen, ontving bezoek, hier had men zijn personeel, zijn gezin, zijn bedrijfs- en zijn woon-ruimte tevens. Eerst *later*, heeft men van die ruimte, door middel eener lage afscheiding een klein gedeelte tot keuken afgezonderd en eens weer *veel* later, heeft men *die* keuken verplaatst *buiten* den deel en op het open erf tegen den achtergevel uitgebouwd.

Diende op die wijze de beneden-verdieping voor huis en zaak *tevens*, op de boven-verdieping had men als koopman zijn voorraden, daartoe was er in elke zoldering een omhekt dubbel luik, en door dat luik, werden nu met behulp van een boven in de bekapping aangebracht windas, de goederen van beneden opgeheschen of naar beneden afgelaten; een luik, dat niet zelden correspondeerde met eene ook in het keldergewelf aangebrachte opening met sluitbaar luik.

Eerst later werd die boven-verdieping ten deele tot slaap-ruimte benut en daarvoor toen een gedeelte afgescheiden, en nog weer later *geheel* voor het gezin ingericht, terwijl de zolder-ruimte bleef dienen tot opslag van goederen, en tevens tot verblijf voor het inwonend dienst-personeel, en in tijden van onlusten mede tot verblijf voor de verdedigers der stins.

Door de breede, spitsbogig gesloten voordeur, eenige treden boven het voetpad of de riep, gelegen, dat langs de huizen liep, en dikwerf het eenig begaanbare pad was op het toen nog niet met vlinten bevloerde markt-plein, door die voordeur, kwam men aanvankelijk zonder eenig portaal direct op den deel, en door die zelfde deur werden ook de koopwaren in- en uitgebracht, bij het zolder-luik opgewindast en terzelfdertijd zat niet zelden de familie aan tafel, of was men bij den schouw bezig om visch of koeken te bakken. Hoogst eigenaardig en typisch eenvoudig, was inderdaad het huiselijk leven destijds, en op 't bescheidenst waren de eischen, die men *hem* aan eene woning en ook aan eene zaak stelde; aan eene bizondere uitstal-ruimte werd nog niet gedacht, als men al uitstalde, dan was het op de stoep of op de pot-kast vóór het huis, onder één groote luifel; eerst in verloop van tijd werd er van dien deel, bezijden de voordeur een klein vertrekje of comptoirken afgescheiden, en nog later aan de andere zijde van die deur een zitkamertje voor de huisgenooten, en eerst drie of vier eeuwen later, kregen woning en zaak beiden *eigen* ruimten, werd 't personeel en de huisgenooten gescheiden, tot huis en zaak zich eindelijk geheel enal en voor goed scheidden.

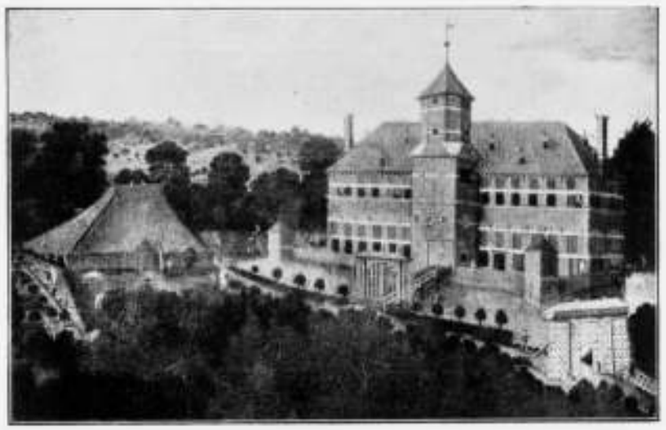

Afb. IX. De borch Nijestein tot Sandeweer. (Naar eene schilderij.)

En die *stinsen*, in de XIII^de^ eeuw gebouwd tot een veilig verblijf tijdens brand en strijd, zij veranderden, naarmate het brandgevaar afnam en de met moord en doodslag gepaard gaande partij-twisten ophielden en men stelde nu tevens aan de woning hoogere eischen, wat betreft licht, uitzicht en gezelligheid, men verlangde nu meerder gerief en meerdere woon-lokalen tevens.

De weinige en smalle ramen, zij vermeerden nu in aantal, doch bleven smal, maar kregen nu direct uitzicht op de straat, zoo vóór als bezijden, en hun traliën verdwenen; de trappen werden ruimer en gemakkelijker, de deel of de zaal werd nu gesplitst in een ruim vóór-huis en in zij- en achter-vertrekken, de weergangen langs de eind-gevels werden overal vervangen door opgaande topgevels met een leeuw en windvaan op hun top en tegen het midden der XVII^de^ eeuw bezat Groningen, blijkens haar plattegrond in vogelvlucht van *Egb. Haubois*, geen enkele verdedigbare stins meer, en zijn enkle harer vroegere stinsen alleen nog te onderkennen an hun massieve en bijna gesloten zijgevels, en thans toont nog alleen het groote oude huis staande in de oude-Boteringestraat op den zuidelijken hoek der Broer-straat, zijn oorspronkelijke bestemming als *stins*.

Bij volstrekt gemis aan afbeeldingen van zoo'n oud Groninger wichues, dient afbeelding IX, voorstellende de gewezen borch *Nijenstein* tot Sandeweer in 't begin der XVII^de^ eeuw [1]). Men moet zich natuurlijk de gracht met haar houten juk-brug, klap en hamei, en ook de vóór-plaats met haar beide overhoeksch staande wacht-huizen wegdenken, doch overigens geeft deze borch met zijn uitgebouwden trap-toren

[1]) Deze afbeelding is genomen naar een schilderstuk, groot 0.75 bij 1 M², in 't bezit van den heer G Lewe van Nijesteijn te Groningen. De borch is in 1828 afgebroken.

met achtkante spits, en met zijn smalle ramen door een steenen kalf in tweeën gedeeld, zoo men zich langs de gootlijst een gekanteelde weergang met een paar uitgemetselde erkers denkt, werkelijk nog eenigszins een beeld eener oude stins.

De eigenaardige stolp-hoeve, links op die afbeelding zichtbaar, met de hooge pomp en de er naast gelegen bloem-tuin, geeft tevens een kijkje op het Groninger borcht-leven in de XVII^de^ eeuw. Met opzet ben ik bij de stinsen iets langer blijven stilstaan, omdat zij een hoogst eigenaardige factor waren in het oud-Groninger Stede-leven en de Groninger architectuur daaraan nog steeds haar bizondere raam-vorm dankt. Op de groote kaart of Geographische Beschrijving van de Provincie, Stadt en Ommelanden van W. en F. Conders van Helpen, omstreeks 1635 verschenen, zijn in den rand 24 oud-Groninger, toen nog meerendeels bestaande Borchten afgebeeld, en op de kaart van Th. Beckeringh van dezelfde Provincie in 1781 uitgegeven, bevinden zich mede in den rand 24 Buitens, waaronder 13, die niet op de kaart van Conders voorkomen; te zamen, geven die beide kaarten dus een zeer volledig beeld van die vroegere stinsen of borchten, dat te meer waarde heeft, daar al die borchten nu op twee na, alle verdwenen zijn; het laatst is afgebroken in 1903 de borcht *Dijksterhuis* te *Pieterburen*, die omgracht, met zijn groote vóórplaats met dienst-woningen, stallen en groote lanen met tuin en bosch, tot op het laatst toe, nog een echt karakteristiek geheel vormde.

De namen der Straten en Poorten.

De stinsen, zij vernauwden en beheerschten bij strijd niet enkel de uitmonding der straten, maar zij gaven aan die straten bovendien ook dikwerf heur namen. De Boteringe-straat, de Brug-straat, de Ebbinge-straat, de Folkeringe-straat, de Gaddinge-straat, de Gelkinge-straat en de Haddinge-straat, zij alle hebben familie-namen, zij dragen de namen van reeds vóór of in de XIII^de^ eeuw bekende Groninger geslachten, van de Botteringe's, de.ten Brugge's, de Ebbinge's, de Folkerdinge's, de Gaddinge's, de Gelkinger's en de Haddinger's; alleen de Gaddinge-straat werd in de XVI^de^ eeuw herdoopt tot *Pelster*-straat, omdat zij toen blijkbaar bij voorkeur door leden van het Pelser-gilde bewoond werd, evenals de *Steeldraaiers*-straat benoemd werd naar de daarin wonende bedrijfs-lui.

De Heer-straat, de Ooster- en de Poele-straat, zij dragen hoezeer hoofd-straten en stellig oudtijds mede met stinsen op heur markt-einde voorzien, geen familie-namen, maar duiden op oudere toestanden nog; de *Heer*-straat toch was van af het eerste ontstaan van Groningen als woon-buurt, reeds de groote of heir-wegh [1]), die over de Hondsrug via Coevorden naar Westphalen liep; de *Ooster*-straat was *de straat* beoosten dien ouden wech en de *Poele*-straat dankt haar naam aan de aldaar in de XI^de^ eeuw nog aanwezige groote *poel*, waarin binnen de om-muring een elk zijn vee liet drenken op gezette tijden; dergelijke poelen vond men meer in enkle onzer oudste steden, o. a. in *Deventer*, in *Nijmegen*, in *Roermond*, enz.

Waren de hoofd-straten meerendeels naar eene familie-stins benoemd, de poorten, die straten op heur uiteinde afsluitend, droegen de namen dier straten, alleen de A-poort uitgezonderd, die naar de stadwaarts gelegde rivier de A werd benoemd. De *Heer*-poort, de *Ooster*-poort, de *Poel*-poort, de *Ebbinge*-poort, de *Boteringe*-poort en de *A*-poort, zij alle, komen bij name reeds in de oorkonden en berichten der XIV^de^ eeuw voor en dagteekenen dus hoogstwaarschijnlijk, reeds van uit den eersten of oudsten ommurings-tijd. [2]) Van lateren tijd echter zijn de *Cruse*-poort, zijnde de *Water*-poor, waardoor het Reid-diep binnen de Stad stroomde, en die eerst in de tweede helft der XV^de^ eeuw eene doorrij-poort tevens werd en de *Steentil*-poort, de poort bij de steenen tylle of brug over het Schuiten-diep, in het jaar 1517 gebouwd, terwijl het *Klein-poortje*, beoosten den Drenckelaars-pijp, slechts een wal-doorgang was, ten behoeve van voetgangers in 1623 aangebracht en met eene voet-brug over de gracht toen voorzien. Bij de opvolgende uitleggingen der Stad, kwamen natuurlijk enkle dier oude poorten met hare ommuring *binnen* dien uitleg te liggen, en zijn met deze toen of eerst later afgebroken, behalve de oude *Poel*-poort, die als *binnen*-poort is blijven bestaan, tot in het jaar 1828 en behalve de oude *A*-poort, die, bij den eersten uitleg der Stad tegen het begin der XIII^de^ eeuw gebouwd, mede als *binnen*-poort tot in 1828 is blijven staan.

[1]) Een oud Cartularium, medegedeeld in de Navorscher, dl. XVI, jg. 1866, blz. 293, zegt: „Naar de Costume van den Lande „zijn diverscbe manieren van Weghen, ende sie seker maten ghelijck, dat hier nae volght: „*Heer*-weghen sijn schuldich breet te „sijn XI, voeten; *Poort*-weghen XIV voeten; *Gebuer*-weghen VII voeten; *Kerck*-weghen V voeten; *Man*-padt III voeten."

[2]) Zoo spreekt *Sicke Benninge* in zijn kroniek op het jaar 1400 „voor der Heer-strate" *nye* poerte.

Tweede uitleg der Stad.

OEZEER door den uitleg der Stad tegen het begin der XIII^de^ eeuw en door haren stelselmatigen aanleg in 1228 voor geruimen tijd in de behoefte aan bouw-terrein binnen de Stad voorzien was, zoo schijnt zich toch reeds in of vóór het laatste gedeelte dier XIII^de^ eeuw aan hare zuid-zijde buiten de *Heer*-poort en buiten de *Oester*-poort eene vóór-stad gevormd te hebben, die hoezeer tegen overvallen omgracht én omwald én bepoort (in de verzegelings-registers toch van dien tijd is bij herhaling reeds sprake van de *nye* Heer- en van de *nye* Oester-poerte), het toch zeer zekerlijk vrij benauwd zal hebben gehad tijdens de herhaalde belegering der Stad in de jaren 1400—1403 door haren Heer, Bisschop Frederik van Blankenheim. Wel scheen men ná dien voornemens te zijn die vóór-stad *binnen* de om-muring op te nemen en dus tot een *tweeden* uitleg over te gaan, en zou men in 1407 [1]) reeds de nije graven of graften gaan graven, doch tot eene uitvoering kwam het nog niet en eerst nadat »omtrent sunte Lamberts-dage in het jaar 1469 hartoich Karell van Burgonien »begeerde »de Stadt Groningen te hebben in syner mach en liet de van Groningen daartoe bij em »komen in de Hage in Hollant ende wilde daervan antwort hebben bynnen een maent »tydes", [2]) eerst toen werd het ernst en nu werd in allerijl de zuid-zijde der Stad, die van wege de hoog gelegen Heer-weg altijd het eerst en het meest aan aanvallen bloot-stond, door een 1400 Ommelanders met nieuwe en betere vesting-werken voorzien en ter-zelfder tijd de vóór-stad aldaar, nu *binnen* die nieuwe verdedigings-werken getrokken. In 1470 [3]) wort dat bolwarck vulmaket, voorts een zware toren tot beveiliging van het Schuiten-diep aangelegd, de Drencklers-toren genaamd, in 1472 een nieuwe of buiten *Heer*-poerte en in 1473 eene nieuwe of buiten *Oester*-poerte gebouwd, en mede bij het Reid-diep nog een toren gebouwd.

Aldus kwam de *tweede* uitleg der Stad tot stand, blijkbaar meer ter wille der veiligheid, als wel ten behoeve van meerdere woon-ruimte — hoezeer door dien uitleg het oppervlak der Stad toch ± 12 hectare grooter werd en de *Heer*-straat en de *Oester*-straat beiden 200 M° verlengd werden. (Zie op de Historische plattegrond, 't gedeelte *C*.) Bij dien uitleg, die vrij overhaast werd uitgevoerd, liet men, zoo 't schijnt de buurt bestaan, die toen tusschen de Stads-muur en de Stads-gracht op den aldaar plm. 70 M. breeden vóór-wal bestond, want uit de Raads-resolutiën blijkt, dat *eerst* in de jaren 1630 tot 40, op 't versoeck der ingesetene ende nabuiren van Folkinge- en Harderinge-straet, en van Gelkinge- en Pelster-straet *door dien buurt* juist »een doorganck na en over het Catten-diep na de nije Stadt" werd gemaakt en daartoe toen huizen werden afgebroken en straten aangelegd, edoch grootendeels buten kosten ofte laste van de Stadt; bij een *nieuwen* aanleg dier buurt tijdens den aanleg, zouden die straten stellig onmiddelijk zijn doorgetrokken. Ook het wagen-plein, in die vóór-buurt gereserveerd buiten de *Heer*-poort, tot uitspan-plaats voor de talrijke huifkarren en wagens van allerlei aard op markt-

[1]) Slechts *reede* inderdaad, ging men oudtijds, uithoofde van de daaraan verbonden kostbare verdedigings-werken over tot den uitleg eener Stad, althans 't is opmerkelijk, dat zoowel voor den tweeden, den derden, als voor den vierden uitleg van Groningen, telkens, de vrees voor eene ophanden zijnde belegering, den doorslag gaf tot voorziening harer verdedigings-werken niet alleen, doch tot haren gelijktijdigen uitleg tevens; ook haar eerste uitleg had zij misschien mede daaraan te danken.

[2]) Aldus S. *Beninge* in zijn kroniek, bladz. 138.

[3]) *Hofsmijder* zegt op het jaar 1471: „Hebben de Groningers hunne Stad zeer versterkt, makende een aarden wal buiten de gragt aan de geheele Zuidkant, met zes steenen torens en een sterk en dik steenhuis op de zamenloop van de Hunse en de A voorts de Heere-poort en de Ooster-poort met sterke steenen halve manen verziende."

dagen, ook dit behield men, hoezeer het door den uitleg minder geschikt, te veel *binnen* de stad kwam te liggen, en van daar, dat er nu bij de nieuwe *Oester*-poort aan hare binnenzijde nog een tweede, een grooter wagen-plein, de zgn. Rade-markt aldaar, werd aangelegd. De oude *Heer*-poort en de oude *Ooster*-poort, zij bleven voorloopig nog in dienst als binnen-poorten en zijn eerst in 1575 afgebroken. Op de beide oudste plattegronden der Stad, op dien van JAC. VAN DEVENTER, en op dien van *G. Braun* (pl. III), ziet men nog de *beide* Heer- en nog de *beide* Ooster-poorten, »de buytenste én de beijnnenste poerte", zooals zij toen onder-scheiden werden.

Inmiddels had zich ook beoosten het Schuiten-diep en benoorden het Damster-diep op den zuidoostelijken hoek der Stad eene vóór-buurt of vóór-stad gevormd, de Schutenschuvers-buurt, ten wier behoeve in 1497 een steenen tylle of boog over de buiten-gracht aldaar, het verlengde Schuten-diep werd geslagen, een brug in 1517 met eene verdedigbare poort, de Steentil-poorte voorzien. In 1536 op het onverwachtst door een Geldersche krijgsbende onder aanvoering van MEIJNERT VAN DEN HAM verbrand [1]), werd deze buurt, die allengs was aangegroeid en eindelijk 8 hectaren besloeg, veiligheidshalve geheel omgracht en omwald en kreeg zij den drichoekigen vorm, op den Historischen plattegrond door eene drievoudige stippellijn aangegeven; op het plan van N. GEELKERCK van A° 1616, (zie plaat IV) komt die vóór-stad: »op t' Scutendiep" bizonder goed in haar allerlaatste dagen uit, want zij verdween bij den grooten toen reeds begonnen vierden uitleg der Stad.

Derde uitleg der Stad.

Bewesten de Stad had zich na haren eersten uitleg tegen het begin der XIII^de^ eeuw, van lieverlede op nieuw eene buiten-buurt gevormd, die, ofschoon waarschijnlijk reeds vroeger omwald en omgracht, in 1517 voorzien werd met eene eigen poort: »de nie poorte *ter Ae*," volgens 't ontwerp van den Bou-meester ROELEF SISSINGE, doch eerst nadat in November 1522 JASPER VAN MARWIJCK als Stadhouder van den Hertog van Gelre in Groningen het bewind voerde, werd deze buiten-buurt, ter betere verdediging der Stad *binnen* de om-muring opgenomen en had daarmede hare *derde*, doch kleinste uitleg plaats, slechts twee hectaren groot; (zie op het Historische plan, 't gedeelte *D*) tevens werd toen het Horensche Diep afgesloten met eene groote water-poort met twee doorvaart-bogen, eerst de »Kattrijke waterpoerte", doch sedert naar dien Stadhouder, de *Marcvicks*-pip genoemd en vóór de A-poort nog een groot bolwerk aangelegd.

Vierde uitleg der Stad.

De vierde of laatste uitleg der Stad, had plaats in het begin der XVII^de^ eeuw, en wel in hoofdzaak noord- en oost-waarts. Bij de belegering en inname der Stad toch door Prins *Maurits* in het jaar 1594, was het in vele opzichten onvoldoende harer verdedigings-werken op het duidelijkst gebleken, doch de vele en de ernstige geschillen met de Ommelanden en vooral met de Staten-Generaal na de Reductie ontstaan, geschillen die zelfs zóó hoog liepen, dat door de Staten in het jaar 1600 een kasteel bezuiden de Stad werd aangelegd om haar tot gehoorzaamheid te *dwingen*, belemmerden de uitvoering van nieuwe werken. Toen evenwel in den zomer van het jaar 1605 de Spanjaarden onder aanvoering van *Spinola* in Twenthe vielen, Oldenzaal en Lingen heroverden en Coevorden schenen te bedreigen, werd Groningen onrustig en bevreesd voor eene nieuwe belegering, en daarvoor in aller ijl nu alles voorbereid. De borstwering der Stad en die der Schuteschuvers-wijk werd opgemaakt; de Heer-poorte met eene kette gesloten, bij al de bruggen vóór de poorten een kleene klap-brugge voor voetgangers aangebracht, de wachten verdubbeld, uitvoer van vee verboden, wagens en paarden gerequireerd, de borgers alle aangezegd te zorgen voor eene voldoende provisie rogge, haver, weijt en garst, en tevens in hun huis een leppe ofte spade en een holten osevat voor de hand te hebben, krudewagens, schoppen ende ruteren, ropen ende krubben in voorraad gemaakt, een hospitaal ingericht, en een algemeene bid-dach uitgeschreven, waarop een ieder op straffe verplicht werd ter kerke te gaan; aldus de Raads-resolutiën van Augustus en September van dat jaar. Doch behalve tot die kleine tijdelijke voorzieningen, besloot men tevens tot het maken van *nieuwe* fortificatie-werken en werden daarvoor nu onmiddelijk plannen in studie genomen. In de Raads-resolutie van 6 Junij 1606, vindt men vermeld: »Alsoe de Ingenieurs Mr. Arnt Arens end Mr. Salomo Antoni een overslach gemaket wat die fortificatie so van *Ooster*- ende *Heer*-poerte, als voer *Botteringe*-ende *Ebbinge*-porte then naesten bij soldenn

[1]) HOFSIJMER zegt in zijn Kroniek: „Op den 13^den^ April 1536 kwamen onder den Overste MEIJNERT VAN HAM een groote troep Deenen en Oldenburgers bij nagt voor Groningen, die voor de Poel-poort alles plunderden en in brand staken, waardoor eenige huizen in de Stad bij Peper-straat, wijl de vlamme over de vesting sloeg, afbranden, gelijk ook 30 schepen. De voor-stad voor Boteringe- en Ebbinge-poorten wierde mede verbrand en geruineert."

kosten ende sulx op 't pampier gebracht, hebben die H. Borgem. ende Raedt, sampt Taalmans met die Gesworen meente, geresolveert dat die Erentf, Roleff Gruijs, Borgemeister, daetlich daermede ende met die bestecken na den Hage verreijsenn solde". — Reeds den volgenden dag reisde de Burgemeester af, ten einde Prins Maurits daaromtrent te raadplegen, die zich persoonlijk zeer voor een betere verdedigings-toestand der Stad interesseerde en tevens, om met de Staten de geldelijke aangelegenheden te bespreken en ook de goedkeuring en medewerking hunner H. Mogenden te vragen. Blijkbaar kregen die plannen, hoezeer voorloopig slechts de zuid-zijde der Stad betreffende, dat jaar hun beslag en werd in het daaropvolgend jaar 1607 het eerste gedeelte van het groote werk reeds begonnen, [1]) want den 7^en^ April 1608 besloot de Raedt: »de fortificatie-werken voort te zetten *na die voet des vergangenen jaers* en wordt er eene Commissie voor de verdere *verbuijzingen* benoemd; tal van hoeven, woningen, camers en moes-tuinen toch, waarvan de grond of stede de Stad toebehoorde, moesten worden ontruimd, en de overige worden onteigend, doch alle moesten zij, zooals men toen zei, »verhuizen." Tegelijk met *dat* plan, ontwikkelde zich nu tevens het denkbeeld, om de *gheheele* Stad *rondom* met *nieuwe* verdedigings-werken te voorzien, volgens het *beste* en *laatste* systeem, door Prins Maurits met zijn ingenieurs uitgedacht, en dat sedert dan ook dikwerf het Nederlandsche vesting-systeem van dien tijd wordt genoemd. En toen eenmaal dat *grootere* plan in beginsel vaststond, werd mede de wenschelijkheid overwogen, terzelfder tijd tot een *nieuwen* uitleg der Stad over te gaan, een uitleg, die zich niet zou bepalen tot de Schuten-schuvers voór-stad buiten de Poele-poort en van de Moeskers-voórstad buiten de Ebbinge- en Boteringe-poort, de beide voórsteden in 1536 nog zoo jammerlijk verbrand, maar tevens *al de daartusschen gelegen landerijen en tuinen* zou omvatten, teneinde zóódoende, Groningen in eens voor tal van jaren ruimte van aanbouw te geven. Dat breede denkbeeld, het vond blijkbaar algemeene instemming en goedkeuring; het is echter merkwaardig, zóó weinig als de resolutiën ons vertellen, van het grootste en stoutste werk, dat de Stad ooit heeft ondernomen, bijna niets, en wat zij nog vertellen, dat is, als goldt het de onbeduidendste besluiten, op het allerleukst tusschen de gewone bestuurs-mededeelingen opgenomen. Wie was *de man*, die in die dagen van wrijving en van ontrust, waarin Groningen toen nog verkeerde, dat werkelijk grootsche plan dorst voor te stellen niet alleen, maar zijn stadgenooten daartoe ook wist over te halen en hen wist te overtuigen van het nut van zoo'n stoute daad, van zoo'n hoogst kostbare onderneming?

Wie was die heldere, die ver vóóruit ziende kop?

Op die vraag moet ik helaas het antwoord schuldig blijven, nergens vond ik daaromtrent tot dusverre eenig licht.

Het is waar, de belegering van 1594 zij had veel geleerd; tal van woningen, geheele buurten buiten de stads-grachten voórdien gebouwd, zij waren toen vernield, verbrand en de Stad had ter nauwernood de daaruit gevluchte bewoners kunnen opnemen en huisvesten; daar buitendien bij *elke* belegering, de *zuid*-zijde der Stad het meeste te lijden had van het vijandelijk geschut, maakte dit ook daarom een uitleg *noord*-waarts hoogst gewenscht, teneinde bij volgende belegeringen een zooveel grooter betrekkelijk *veilig* Stads-gedeelte te bezitten. Dit alles, gevoegd bij de behoefte aan verschillende voorzieningen, waaraan dan mede kon worden voldaan, was stellig van overwegenden invloed op het van lieverlede rijpende besluit, om de Stad zóó belangrijk uit te breiden, haar bijna toch in grondvlak te *verdubbelen*, (zie op het Historische plan, 't gedeelte *EJ* terwijl het in April 1609 gesloten twaalfjarig Bestand [2]) het zijne deed, om de hoop op betere tijden, op toename van den handel te verlevendigen, en de gezichtskring en ondernemingslust

[1]) *Hofmeijer* zegt in zijn Kronyk op het jaar 1607: Dit jaar wierde wederom geresolveert deze Stad noch sterker te maken, waarvan het Plan door den Stadhouder Graaf Willem Lodewijk, den 8en febr. is geapprobeert geworden, dog eerst in 't volgende jaar 1608 begonnen werkstellig gemaakt te worden; wordende de oude vesting aan de Zuidzijde, tusschen het Schuiten- en Hoorn-sche diep, alwaar de voornaemste naderingen van Vijanden, wegens de hooge grond, konden gemaakt worden, neder geworpen en in deszelfs plaatz zwaare en hooge aarden bolwerken ofte dwingers opgeworpen, en de gragt merkelijk verwijd en gediept".

Hofmeijer zegt op het jaar 1612: „Het twaalfjarig Bestand met den Spaansche Koning, dacht de Regeringe hem te nutte te maken, als hebbende nu geen overvallen van Vijanden te vreezen. Voor vier jaren was de Zuid-zijde met een wal van vijf sterke aarden bastions ofte bolwerken voorzien geworden, nu wierde begonnen opdezelve voet verder voort te varen, en met een de fortificatie en de Stad te vergrooten. Het werk wierde begonnen van 't Horensche diep na 't Reid-diep, en zoo vervolgens Noordwaarts, Oost-waarts en Zuidoost-waards tot aan de eerste gemaakte wal, met welke zeventien groote bolwerken ofte dwingers uitmaken, begrijpende dus niet alleen de oude Stad, maar daar beneffens zo veel land en het Schuiten-diep 't welk bevorens als een vóór-stad gerekend was: zodat bijna de helfte vergroot is geworden. De oude muur, waarmede de Stad aan 't Noorden en Oosten bevestigt was, wierde afgebroken en de gragt vervaardigt tot het voornaamste kanaal, nu 't Lopende Diep genaamt; de torens rondeelen en poorten der muur geraakten ook ter neder, behalve Poel-poort, en een kleine toren gemeenlijk de Tibben Toren genoemt".

der burgers in elk opzicht te verruimen, en het groote werk, eenmaal ondernomen, binnen zóó korten tijd, binnen een tijdvak van 17 jaar, van 1607—1624, geheel tot stand te brengen ook.

Wat bewoog Groningen om dit werk *zóó* breed optevatten en een uitleg tot stand te brengen, in verhouding grooter dan *eenige* Stad van ons land, *Amsterdam* niet uitgezonderd, vóór de XIX^de^ eeuw, ooit heeft tot stand gebracht, en het oppervlak *binnen* hare om-muring, vóórdien groot 67 hectare, nu in eens te brengen tot 121 hectare, zoodat zij voor ruim twee eeuwen, daarmede in al haar woon- en verdere ruimte-behoeften kon voorzien. Wat Groningen *daar*toe bewoog, blijkt in schrifture nergens; men was kennelijk in 1607 begonnen met alléén haar zwakste, haar zuidelijke zijde in beter verdedigbaren staat te brengen, tegelijkertijd plannen makende voor de verdere fortificatie der stad, doch bij het opmaken juist dier plannen, stuitte men, vermoed ik, op de bestaande vóór-steden, op die der Schuten-schuvers welke reeds 8 hectare omvatte en vooral op de uitgestrekte tuinders- en moeskers-vóór-stad, buiten de Ebbinge- en Boteringe-poort gelegen, en onwillekeurig is toen misschien het denkbeeld gerijpt, dat alles nu maar in eens binnen den nieuw aanteleggen vesting-gordel op te nemen en te beveiligen en toen *dat* eenmaal vaststond, volgde van zelf het plan tot een algeheel nieuwen aanleg van dat aangetrokken terrein voor zooveel dit reeds bebouwd was en reeds straten of wegen, reeds gangen of paden had. Het sprak van zelf, dat de bewoners dier beide vóór-steden, ontslagen als zij werden van verderen angst voor overvallen, voor plundering en brand, ten zeersten ingenomen waren met dit groote plan van uitleg en daarom de moeielijkheden, gepaard vooral aan een geheel nieuwen aanleg hunner woon-wijken en eene verlegging hunner erven, niet zullen hebben verzwaard, trouwens de herinneringen aan het beleg van 1594 en het *toen* geledene, zij lagen nog zóó versch in ellks geheugen, dat blijkbaar met algemeene medewerking het groote werk is ondernomen, uitgevoerd en tot stand gekomen, althans nergens is mij dus van ernstige tegenwerking of ook zelfs van bezwaren [3]) iets gebleken.

De man, die als technicus waarschijnlijk een zeer groot aandeel had in het plan van uit- en aanleg der Stad en de breede wijze waarop dit is opgevat en tot stand gebracht, die man was Mr. *Garwer Peters*, glasemaker, die wij het eerst in de Raads-resolutiën aantreffen op 27 April 1608, toen hij met den Ingenieur *Hans van den Buss*, en met twee Borgemeesters op stads-kosten naar zijne Excellentie in den Hage werd gezonden, ten einde met dezen en met de Staten-Generaal de ernstige fouten, die er in het reeds in uitvoering zijnde zuidelijke gedeelte der werken, aanbesteed volgens het ontwerp van Mr. *Hilbrant Smit*, Ingenieur, bleken te bestaan, te overwegen en op te lossen. Sedert vinden wij hem als Stads-fabrijck of onderbouw-meester (Erbare *Jacob Jacobsz*. was sedert 3 Maart 1610 Stads-Boumeister en verdiende als zoodanig jaerlix 400 Car. gulden), bij voortduring betrokken bij de nieuwe fortificatie- en aanleg-werken; den 14^en^ Juli 1614 wordt hij met het nije bestеck door hem gemaakt, met Borgemeester *Abele Coenders* opnieuw naar den Hage afgevaardigd en doet in de Raads-zitting van 2 Augustus d. a. v. rapport van zijne zending en zegt: „dat sijne Excellentie Prins *Maurits* het plan hem voorgelegd, „de plantije geapprobiert heeft." Na den dood van *Jacob Jacobsz*, in het voorjaar van 1623, werd hij den 18^en^ April van dat jaar aangesteld tot Stads-bouwmester op een jaer tractement van 600 Car. gl. — Volgens Mr. J. A. Feith (Gron. Alm. 1892) was hij de ontwerper van het plan van uit- en aanleg van het nieuwe stads-gedeelte, bij raadsbesluit van 27 Nov. 1617 goedgekeurd, en tevens de bouwmeester der nieuwe Stads-poorten, hij stierf in 1629 en werd opgevolgd als Bouwmeester door *Johan Isebrand*. [4]) De oude om-muring met hare poorten en torens, bleef aan de zuid-zijde staan tot de nieuwe verdedigings-werken aldaar geheel voltooid waren; op de kaart van *Geelkerck* van A^n^ 1616 (zie plaat IV) is die ommuring aldaar echter reeds verdwenen en mede langs de west-zijde der Stad, hoezeer de drie dwingers aldaar nog verre van af zijn; een paar stippellijnen (gemerkt A) geven op die kaart het geheele beloop dier om-muring aan; noord- en oost-waarts, alwaar de nieuwe omwallings-werken nog in vollen aanbouw zijn, is de Stad echter nog ommuurd en het Schuten-schuvers-kwartier is nog met zijn eigen gracht omsloten.

Haar zoo echt pittoresk, haar eigenaardig en uitwendig nog zoo geheel middeneeuwsch karakter, dat verloor zij echter door dien nieuwen vesting-gordel. Hare schilderachtige buiten- en binnen-poorten, met

[3]) In het voorjaar van 1612 schijnt de Stad echter financieele moeielijkheden gehad te hebben, althans blijkens de rekeningen werd den 9^en^ Juli geresolveerd „om des Stads onvermogen", het verder optrekken van de muuren aan de zuid-zijde van de Stad te staken, nadat den 15^en^ febr. de opsigter over de fortificatie-werken „aangezien bijna volveerdigt", reeds was bedankt.

[4]) Zie Bijlage A.

heur torens, met vergulde wimpels getooid, zij alle verdwenen nu op twee na, evenals haar zes en dertig of meer oude muur-torens met hun spitsen en vanen, met die der poort-torens, den geheelen Stads-omtrek zóó sprekend afteekenend tegen de lucht, en in het Stads-prospect juist het karakteristiekste gedeelte vormend. (Zie het aanzicht der Stad, afb. XI. Plaat IX.) Dat alles maakte nu plaats, voor eene hooge domme omwalling, met zwaren berm en met bijna onzichtbare poort-doorgangen, eene omwalling, in kleur en lijn als het ware overgaande in het landschap, zoodat de Stad, die zich voorheen zóó scherp en in zulke sprekende lijnen *uit* dat landschap *afscheidde*, van nu af als binnen een heuvel half verzonken scheen zie afb. XIV. Plaat X; inderdaad, haar uitwendig zóó echt karakteristiek aanzien van voorheen, dat verdween nu ten eenemale, als prijs, als offer voor hare veiligheid.

Door dezen uitleg werd de Stad nu in noordelijke richting ± 560 M. en in oostelijke richting ± 300 M. vergroot, en haar oude muur-gordel ter lengte van ± 3000 M., nu vervangen door een wal-gordel, lang gemeten langs den voet der dwingers ± 4400 M., en haar *binnen*-oppervlak 54 hectare verruimd. Uit bijgaande groote plattegrond der Stad (plaat V—VIII), ± 1643, door *E. Haubois* geteekend, blijkt op het duidelijkst den omvang en beteekenis van dezen *vierden* uitleg met zijn nieuwen vestings-mantel; wat deze plattegrond echter dubble waarde geeft, dat is, dat hij is in kaart gebracht door een man, die oog en gevoel had voor architectonische vormen, en die zich blijkbaar ten taak had gesteld, aan elk gebouw, dat in deze opstands-contrefeijtinghe met zijn voor- of zij-gevel in 't gezichtsvlak viel, zijn eigen karakter, verhoudingen en details, kortom, daarvan als het ware het portret te geven. *Dat* juist, geeft aan deze kaart van *Haubois* haar groote waarde, zij is daardoor geworden een naar het leven gemaakt beeld der Stad, zooals deze was ten jare 1643. [1])

Wat deze grootsche uitleg der Stad echter in 't bizonder onderscheidt en van blijvende waarde voor het Stede-lichaam deed zijn, dat was, behalve de even eenvoudige als doelmatige aanleg in aansluiting met en in voortzetting van den bestaanden aanleg, de zorg, waarmede nu terzelfdertijd, werd voorzien in alle ruimte-behoeften van bizonderen aard, die men voor de naaste toekomst noodig achtte.

De vroegere verdedigings-gracht benoorden de Stad, zij bleef bestaan als scheepvaart-diep en als havenplaats tevens en kreeg nu ter weerszijden over hare volle lengte breede opslag-plaatsen en bleef dus de verbinding vormen van het Schuten-diep met het Reid-diep en door dit met de Noord-zee, terwijl op het zuid-einde van het Boter-diep, dat wegens een waterstands-verschil van ± 1 M., niet op het Schuten-diep kon aansluiten, een ruime „Steen-merct" werd aangelegd. Voor de stichting eener Protestantsche kerk werd in het nieuwe Stads-gedeelte een terrein groot 90 bij 120 M. vrijgehouden, omstraat, ommuurd, omboomd en reeds den 24sten Juli 1623 als kerkhof in dienst genomen, ofschoon de kerk zelve eerst in de jaren 1660—64 gebouwd is. De vee-markt werd verlegd en daarvoor nu een afzonderlijk markt-plein, groot 75 bij 130 M., „de Osse-merct" aangewezen, gelegen in de as der Boteringe-straat, even buiten de gewezen Boteringe-poort. Voor den bouw van een groot Provinciaal Krijgs-Magazijn of Artillery-Huys, werd een terrein van ± 90 M. in 't vierkant gereserveerd en dit mede omstraat en omboomd; aan de noorder-haven werd een groot erf met voldoende ruimte voor scheeps-hellingen en met eene haven tevens, tot scheepstimmerwerf aangewezen en voor enkele speciale bedrijven en inrichtingen, aan de leer-bereiderijen, de teerziederijen, de solt-ziederijen, de bleekerijen, het Cruud-huis, de polver-meulen, de lijnbanen, enz. bepaalde wijken of plaatsen afgestaan.

Alle nieuwe straten werden in verhouding tot die in de oude Stad *bizonder ruim en breed en in doorloopend verband met deze* aangelegd, en nadat op deze wijze, in al hetgeen eene Stad der XVIIde eeuw noodig had, op het *onbekrompenst* was voorzien, werden de overblijvende terreinen, tusschen die straten en gereserveerde terreinen besloten, in huis-erven ingedeeld en op erfpacht uitgegeven, [2]) en eerst later van

[1]) Zie mijne uitvoerige studie over deze kaart in de Groninger Volks-almanak voor het jaar 1906.

[2]) De wijze waarop destijds de huis-erven in de Nieuwe Stad werden uitgegeven blijkt zeer duidelijk uit bijgaande Raadsresolutie van 16 februari 1645:

„Gehoort het rapport van de heere . . . „sijnde geweest in conferentie met de solliciteur Adriaen Geerts Paep, volgens commissie van den 13 deses maents nopende desselffs versoeck, omme in eygendom ofte pacht te mogen hebben sekere stadts ledige gront, gelege bij de Crane, ten suiden van het lopende diep, aennemende deselve gront met elff huijsen te willen betimmeren hebben d' H. Heeren Borgemesteren en de Raedt nae rijpe deliberatie, geresolveert, dat de Remonstrant sijn versoeck, om deze placts te betimmeren sal worden geaccordeert, op conditie, dat hij remonstrant aldaer elff huijsen sal setten, jeder ten minsten twie beunen hooch, ende dat hij voorts de buiningenbeschoeiing langs het Diep, op sijn eijgen kosten voortaen sal onderhouden; waer bij geresolveert, dat deselve woningen voor de tijt van twalff jaren sullen vrij wesen van de borger wachten ende dies stadts grontpachten, ende dat hij Adriaen Geerts Paep nae ommekompst van de twalff jaren, voor ijder roede jaerlijcks aen der Stadts Reutmester sal betalen voor pacht een gulden".

lieverlede verkocht. Dit alles te zamen, die trotsche vesting-gordel van 155 M breedte, met zijn 120 M. scherp-puntig uitspringende dwingers, die enorme uitleg, die doelmatige aanleg en dat voor minstens eene eeuw voorzien in alle behoeften van het stede-lichaam zelf, stempeld dezen *vierden* of laatsten aanleg dezer Stad, tot eene onzer merkwaardigste, tot eene onzer meest doordachte en stoutste stede-uitleggingen.

Tevens werd het Zuider- of Catten-diep, dat tot het midden der XVde eeuw tot buiten- of verdedigings-gracht had gediend, doch reeds bij den tweeden uitleg een binnen-diep was geworden, nu weder tot een bevaarbaar scheeps-diep gemaakt, het Schuiten-diep met de A verbindende en op verzoek der aanwonenden, werden nu ook de Gelkinge-, de Pelster-, de Folkeringe- en de Harderinge-straat, alle tot aan dit diep doorgetrokken en met vaste bruggen over dit diep voorzien.

Deze laatste uitleg, in 1607 begonnen en in 1624 voltooid, toen op den eersten May door Borgemeesteren ende Raedt aan de zeventien bastions ofte dwingers en aan de nieuw aangelegte straten namen werden gegeven, (aldus *Hofsnijder*), deze uitleg heeft, gedurende precies 2½ eeuw, de grootte en den vorm der Stad bepaald en vastgelegd tevens; eerst bij Koninklijk besluit toch van 18 April 1874 werd de vesting Groningen opgeheven en verviel haar wal- en gracht-gordel, welke, gevoegd bij de *Helper*-linie, volgens het ontwerp van *Menno van Coehoorn* in het jaar 1698 aan hare zuid-zijde, tusschen het Schuiten- en het Horense-diep over eene breedte van 1500 M. met ravijnen, forten en dubbele gracht aangelegd, en waartoe toen zelfs de Hondsrug werd doorgegraven, (1) welke omwalling haar van af het midden der XIXde eeuw, niet weinig was beginnen te knellen en te verdrieten tevens.

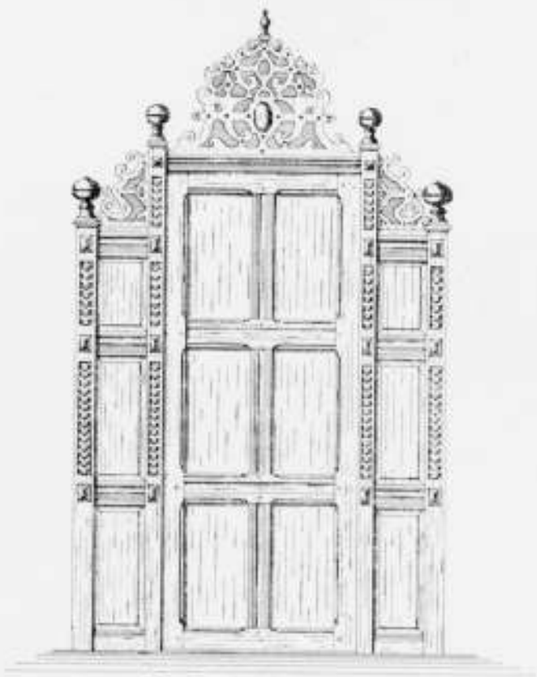

Afbeelding XII. Kerkbank-deur.

[1]) In de collectie kaarten *Bodel Nijenhuis* te Leiden, vindt men twee uitvoerige teekeningen van die nieuwe werken toen aangelegd, hare z.g.n. *Helper-linie*.

ONTMANTELING DER STAD.

De vesting-werken door de Stad in de XVII^de^ eeuw aangelegd en waarvoor zij de noodige terreinen toen had beschikbaar gesteld of aangekocht, en welke werken zij voor 4/5^e^ gedeelte *zelve* had bekostigd, de Generaliteit toch had daartoe alleen gedurende 33 jaar *f* 12.000 subsidie per jaar gegeven,(1) die vesting-werken en gronden werden nu door den Staat beschouwd te zijn Rijkseigendom, trots het verweer van Burgemeester en Wethouders, welke den Minister van Financiën, het volstrekt onbillijke daarvan ten volle aanwezen. Dit mogt evenwel niet baten, voor eene procedure tegen den Staat deinsde de Raad, enkel voorgelicht door de drie rechtsgeleerden uit haar midden, terug, en die vesting-gronden in massa van den Staat over te nemen, dit wilde of durfde men evenmin; het juiste inzicht in Groningen's toekomst ontbrak toen blijkbaar ten eenemale bij het toenmalig Stedelijk bestuur en .... vanwege 's Rijks Domein-bestuur werd de Stad nu ontmanteld en in overleg met het Gemeentebestuur een voorloopig plan van uit- en aanleg opgemaakt, waarna door den architect *Bert Brouwer* uit 's Gravenhage, daarvoor in 1878 een definitief plan werd ontworpen, dat, na door Burgemeester en Wethouders en vervolgens ook door den Raad goedgekeurd te zijn, tot uitgangspunt voor den aanleg en voor de verkaveling der achtereenvolgens beschikbaar gekomen terreinen heeft gediend, welke aanleg nog vóór het einde der XIX^de^ eeuw, nog vóór het jaar 1900, zoo goed als voltooid mogt heeten.(2) Dank zij de in kwesties van aanleg breede opvatting van den toenmaligen administrateur der Domeinen, Mr. *Ph. Holsboer*, is die uitleg grootendeels royaal en flink opgevat en uitstekend behandeld en werd Groningen nu verrijkt met haar Zuider-Singel en met haar Noorder-Park en tevens het Zuiderdiep gedempt met grond van de wallen en zoodoende tot eene betere buurt bestemd. Minder verstandig, vrij naar zelfs, is de uitleg welke het Stedelijk Bestuur, in volkomen strijd met de breede opvattingen bij elken vroegeren uitleg, reeds vóór de opheffing der vesting, van af het jaar 1864 ongeveer, had *toegelaten* buiten de Heere- en buiten de Ooster-poort, als gold het eene aangelegenheid, die de Stad eigenlijk niet aanging, en eene onvergeeflijke fout is het tevens, dat dit Bestuur niet heeft *belet* de doorsnijding van den Heereweg en het totaal bederven van den Ooster-weg door de spoorbanen. Een terrein ter grootte van ± 50 hectaren, dat een sierlijk villa-park had *kunnen* en het zuidelijk wandel-park der Stad had *behooren* te worden, is daardoor geheel verkrummeld en vermeld, want, tusschen het Winschoter-diep en den Heere-weg en ook nog bewesten dien weg, vindt men tot aan het Sterrebosch, toe, slechts een labyrinth van kleine nette straatjes en van kleine nette huisjes, de stichtingen van verschillende Bouw-ondernemingen, die, hoe noodig *of* hoe nuttig misschien in zich, toch nooit *daar* op *dat* villa-terrein, aan *die* zijde der Stad hadden mogen gebouwd worden, dat geheele terrein, had de Stad zich intijds behooren te verzekeren, althans, zóó zou ongetwijfeld haar XV^de^ of haar XVII^de^ eeuwsch Bestuur gehandeld hebben.

Groningen's bestuur, het was *toen* en het is ook *nu*, niet meer wat het voorheen was; met de beteekenis der Stad, als zelfstandig lichaam, nam het mede in kracht en in leiding, in beteekenis en in doorzicht af; angstig en kortzichtig als het nu dikwerf was, zorgde het, ja, zoo goed mogelijk voor den dag van heden, maar niet meer zoo als vroeger voor de toekoms tevens; het keek zich af en toe bijna blind op onderwijs, maar het onderwijs dat er verscholen ligt in het ter juister tijd doen van flinke bestuurs-daden, in het met een open oog voor het heden toch steeds vooruitzien wat de toekomst vraagt en behoeft, *dat* onderwijs vergat het, trouwens het bestuurde en het leidde niet meer zooals voorheen, vergeleken bij het verleden, is het nu inderdaad weinig meer dan een rustig en deftig Bureau van Administratie.

Groningen, oudtijds, de merkwaardigste, de ondernemendste, de zelfstandigste Stad van ons Land, eene Republiek als het ware, en in elk opzicht het centrum van een geheel Gewest tevens, zij dankte dit alles aan de *Mannen*, die, welke overigens hun tekortkomingen ook mogten zijn, haar in vorige eeuwen *bestuurden*, en die telkens en telkens opnieuw, zóó eigenaardig, zóó veelzijdig, en zóó ter juister tijd al naar de omstandigheden dit meebrachten, voor haar *toekomst* wisten te zorgen en die *toekomst* meesttijds in 't oog hielden.

Met haar *zelf*-bestuur, verloor zij ook *die Mannen*, en inplaats van de volop zich zelf bewuste Stad van weleer, schijnt zij nu bijna te *gaan* worden, één der zoovele kalme Gemeenten van Nederland, waarin men blij is, als er zich niets lastigs, of niets nieuws ter voorziening voordoet, en alles maar zonder stoornis stillekens zijn gangetje gaat.

Is dat de *rust* waarnaar de ouderdom verlangt, is dat een kenmerk van afgeleefd zijn, of is het enkel een tijdelijk *uit*rusten, om straks weer volop te gaan *herleven*?

Ik hoop het laatste, ofschoon het niet te miskennen valt, dat Groningen, met het begin dezer eeuw, staat in het teeken der eb.

De vroegere verdedigings-werken der Stad.

Met den uitleg in de jaren 1607—24 verdween de vroegere om-muring der Stad en met hare opheffing als Vesting verdwenen mede de met zooveel zorg en kosten toen aangelegde nieuwe verdedigings-werken.

Welnu, hoe zag die oude ommuring en hoe zagen die nieuwe verdedigings-werken er uit? — Welke afbeeldingen bestaan er nog van? —

Het aantal afbeeldingen, 't zij in schilderstuk, teekening of gravure, dat wij van Oud-Groningen bezitten, is uiterst gering, veel kleiner dan die van vele onzer Oud-Hollandsche Steden. Groningen is blijkbaar nooit een blijvend milieu van schilders, teekenaars of graveurs geweest, en de schilders en graveurs van eenige beteekenis die er af en toe nog waren of er zich ontwikkelden, zij vestigden zich elders, in Amsterdam, in Delft, in Haarlem of Leiden, alwaar hun kunst beter gewaardeerd werd en zij, behalve een ruimer bestaan ook een kring van kunstbroeders vonden, want zonder wrijving en onderlinge critiek en hulp, komt een dergelijk kunstenaar slechts zelden tot volle ontwikkeling. Dit is, vermoed ik, de reden, waarom wij van de Stad o.a. uit haar bloei-tijden, de XV^de^ en de XVII^de^ eeuw, zóó opvallend weinig afbeeldingen bezitten, en daaronder maar één enkel waardevol Stads-interieur.

De oudste gegevens leveren nog de plattegronden, gelukkig meerendeels in vogelvlucht geteekend en verder de aanzichten of profiel-teekeningen der Stad; dan volgen de afbeeldingen harer beide meest bekende belegeringen, die van 1594 door Prins *Maurits* en die van 1672 door den Bisschop van *Munster*, welke de zuidelijke verdedigings-werken der Stad in hoofdzaak doen zien.

Hoe Groningen's *oudste* om-muring was, is met zekerheid niet meer te zeggen, te minder, omdat op de beste vogelvlucht plattegronden der Stad, waarop zij voorkomt, die van *G. Braun* (plaat III) en die van *N. Geelkerck* (plaat IV), die muur, voor zooveel nog bestaande, met zijn torens niet genoeg uitkomt. Doch even als bij andere Steden, was ook Groningen's muur waarschijnlijk een rondgaande sluit-muur ter dikte van twee tot drie meter, aan zijn binnen-zijde bestaande uit een doorgaande reeks diepe boognissen een

---

(1) Zie daaromtrent: De geschiedenis van de tusschen Staat en Stad gesloten overeenkomst in zake de vesting-gronden, in de Gron. Volks-almanak van het jaar 1900, bladz. 150.

(2) Voor het maken van een plan van aanleg voor de na de sleehting der vesting-gronden vrijkomende terreinen, werden door Burgemeester en Wethouders deskundigen opgeroepen; een 50-tal meldden zich aan, waaruit de Commissie voor de Openbare Werken op de voordracht plaatste de Heeren: *H. M. Nachenius* te Haarlem, *C. T. J. Louis Rieber* te 's Gravenhage en *E. H. Stieltjes* te Winterswijk, een voordracht door Burgemeester en Wethouders echter aangevuld met den architect *Bert Brouwer* van 's Gravenhage. In de Raadszitting van den 29sten December 1877 werd uit die voordracht, na eene voorafgegane geheime zitting, met elf van de twintig stemmen gekozen de Heer *Brouwer*, met wien nu een voorloopig contract werd gesloten, waarbij hem voor het opmaken van het bedoelde plan eene belooning werd toegekend van *f* 3000.—, reis- en verblijf-kosten voor zijne rekening blijvende. Den 9^den^ Februari 1878 werd in den Raad na ample bespreking dit contract goedgekeurd en kon de Heer *Brouwer* met zijn ontwerp beginnen, dat reeds den 6^den^ Mei d.a.v. door hem werd ingediend, den 10^den^ Mei in de vergadering van Burgemeester en Wethouders persoonlijk door hem werd toegelicht en dato 10 Juni 1878 den Raad werd voorgelegd met het voorstel, dit plan van uitleg der Stad in beginsel te volgen, een voorstel eenstemmig aangenomen, waarop den 11^den^ Juli werd besloten, dit plan op groote schaal (1.12 bij 1.45 M.) in 4 bladen te doen lithografeeren en voor belanghebbenden verkrijgbaar te stellen.

omgaande weergang vormdend, breed zes tot acht Gron. voet, met eene gekanteelde borstwering hoog zes tot zevendehalve voet langs de buitenzijde ter afsluiting en bescherming. (Zie afbeelding V.)

Die muur geheel van groote baksteenen opgetrokken, was daar, waar de buiten-grond afliep, aan de noord-, west- en oost-zijde der Stad minder hoog dan aan hare zuid-zijde, alwaar het terrein opliep; de vloer van den weergang lag dáár misschien 30 tot 35 voet (8.76 tot 10.22 M.) en verder 20 tot 25 voet (5.84 tot 7.30 M.) boven de om-tuining, of boven den „stadswall gheleghen buten onse stadsmure", welke om-tuining of wal, dien muur van de gracht scheidde. Steenen steek-trappen bezijden de poorten aan de binnen-zijde aangebracht, gaven toegang tot dien weergang, die in oorlogstijd waarschijnlijk met een houten afdak werd voorzien, rustend op de borstwering aan de buiten- en op eiken palen op den vloer van dien weergang staande, langs de binnen-zijde; in *Nürnberg* en in *Rothenburg* vindt men nog heden dergelijke overdekte weergangen, en dat ook onze Steden heur weergangen op zoodanige wijze afdekten, blijkt o. m. uit enkele schetsen van de om-muring van *Zwolle*, voorkomende in een album van *Ger. Terborg*.

De Muur-torens.

Op regelmatige afstanden van ± 200 Groninger voet of ± 58 M. waren in die ommuring half rond of ook rechthoekig vóórspringende torens uitgebouwd, breed ± 20—25 voet (5.84—7.30 M.), met één of zelfs twee verdiepingen boven den weergang uitkomende en alle met een spits dak gedekt, welke torens, behalve tot wachtpost, dienden, om van uit hun schiet-spleten den voet der ommuring te kunnen bestrijken. (Zie *Braun's* prospect der Stad, afb. XI. Plaat IX.) In vredestijd werden zij veelal als woning verhuurd, of ook voor enkele kannen biers daartoe door den Raad afgestaan, of om Godswil aan stads-deneren ter bewoning vergund sonder huyre; naar hun tijdelijke bewoners meestal benoemd, is het dikwijls zeer moeilijk uit de Stads-rekeningen precies op te maken, welke torens onder die wisselende benamingen bedoeld werden. Men had de Scarprichters-thoren, de Pipers-toren, waarin de stads-speelman woonde, de Relens-toren, waarin Relen, de wantscherer plach te wonen, de Meyster- Alberts-toren, de Her Arent Koten-thoren, de Heerkens-toren, en ook de Ulen-thoern, de Kassen-toren, de Bodels-toren, de Veercante-thoren, de Toertf-toeren, twee Kruydt-thorens »daer men dat bussenkruet in maket", twee Hoghe-torens, één nabij de Crane-poort en één tusschen Heer- en Ooster-poort, de Potters-toren, de Adewerder-toern, enz. Daar de nog aanwezige oudste Stads-rekeningen en het oudste Register der Stads-eigendommen, eerst van uit de XVI^de^ eeuw dagteekenen, en daarin, ter wille der huur, enkel worden opgenoemd de muur-torens ter bewoning afgestaan, missen wij een volledig overzicht over alle torens, wier aantal in de om-muring de XIII^de^ en XIV^de^ eeuw ik echter op een 36 meen te mogen stellen.

De om-tuining, de z.g.n. stads-wal of breede strook gronds gelegen tusschen den voet der ommuring en de gracht, was met eene doorgaande en aaneengesloten rei scherp gepunte eiken palen, eene palisadeering, langs de binnen-zijde dier gracht voorzien en vormde dus een verdekte weg, die tijdens belegeringen, zoo lang doenlijk tot weide voor het vee diende, door eenige verborgen uitval-poortjes bereikbaar en overigens bij gedeelten, grootendeels aan de bewoners der tegen den stadsmuur anhanghende huuskes of camerkens verhuurd. Zoolang *pijl* en *boog* nog het meest gebruikelijke afstands-wapen was en bleef, *behield* de oude om-muring met haar weergang en heur torens ook hare verdedigings-waarde, doch die waarde verminderde, naarmate in de tweede helft der XIV^de^ eeuw de *donrebus* in draagkracht en in zekerheid van schot toenam en steeds meer in gebruik kwam. Daar de weergang voor het plaatsen en bedienen dier donder- of steenbussen te smal was, werden de muur-torens daarvoor nu ingericht en tevens in elk nis- of boog-vak der ommuring nu een kanon geplaatst en een schietgat aangebracht. (1) Doch al spoedig ondervond men, dat dit aan den binnen-voet van den muur staande geschut te laag geplaatst was, en niet naar eisch gericht kon worden en ook, dat de borstwering van den weergang door het vijandelijk geschut getroffen, een gevaar voor de verdedigers opleverde, van daar dat men nu, alnaar de beschikbare ruimte zulks toeliet, 't zij langs de *binnen*-zijde, 't zij langs de *buiten*-zijde van den muur, een breede aarden wal aanbracht, en daarop nu het geschut plaatste achter eene verplaatsbare borstwering van zand-zakken of van schans-

(1) Op het duidelijkst ziet men dit op de Groote platte grond van *Amsterdam* van *Cornelis Anthoniszoon* van 1544; bij elk boog-vak van de om-muring dier Stad, ziet men langs de Kloveniers-burgwal, de mond van een kanon buiten die om-muring uitkomen — ook de verschillende muur-torens komen op deze kaart bizonder goed uit.

korven met zand gevuld. En de muur-torens, bij hun bouw evenmin berekend voor de plaatsing van dergelijk geschut en daartoe meestal ook te klein van binnen-diameter en te zwak overwelfd, zij verloren nu al spoedig mede hun beteekenis, ja werden zelfs eene belemmering voor het vrije schot en met het onvoldoende muurwerk hunner boven-verdiepingen een gevaar tevens, zoodat ook zij van lieverlede verdwenen en op de zwakste of gevaarlijkste punten der om-muring nu door rondeelen of aarden bolwerken vervangen werden, die met geschut beplant, gracht en muur veel beter konden beschermen en alsnu de taak dier muur-torens geheel en al overnamen.

Eene Stad, die prijsstelde op hare veiligheid, moest inderdaad zorgen, dat niet alleen al hare verdedigings-werken gelijken tred hielden met de verbetering van het geschut, maar ook dat haar *eigen* geschut in die verbetering deelde en dat alles bij voortduring in volkomen staat van tegenweer verkeerde, zij had dan ook inderdaad haar *eigen* oorlogs-budget, haar *eigen* busse-meesters en busse-schutten, haar *eigen* artillery-huis en bussen-huis, haar *eigen* pulver-meulen en cruud-huis, haar *eigen* materieel voor een veld-leger soms, haar *eigen* oorlogs-koggen en tenten niet zelden.

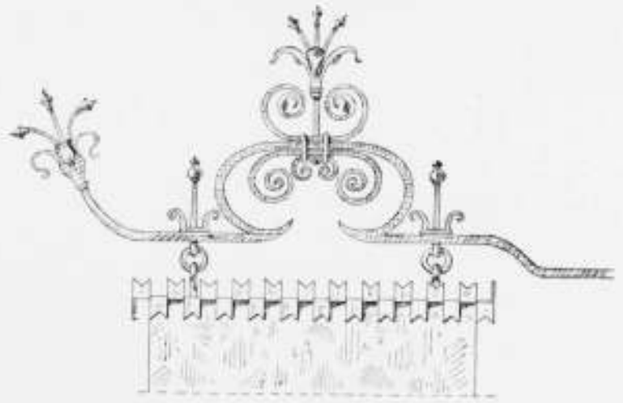

Afbeelding XIII. Uithangbord.

De Poorten.

EN hoogst belangrijke factor was bij de oude verdedigings-werken van den ommurings-tijd, *de Poort*. Op de poorten toch liepen uit en concentreerden zich niet zelden de toegangen of wegen stadwaarts en dus ook den aanval der belegeraars, van daar de groote zorg steeds aan die poorten, die openingen *in* of doorgangen *door* de ommuring of door de omwalling besteed. Groningen had aanvankelijk zes, later echter zeven poorten en dit aantal behield zij, want de *Steentil*-poort, die de achtste had kunnen zijn, verving bij den grooten uitleg de *Poele*-poort, die toen eene binnen-poort werd en dus haar functie als verdedigings-element verloor — buitendien had zij eerst twee en in de XVII^de^ eeuw zelfs drie water-poorten, waardoor de Diepen ter plaatse der ommuring binnen de Stad stroomden en schepen met neergelaten mast binnen konden varen (zie het plan van *N. Geelkerck*, pl. IV), terwijl van hare kleine uitval-poortjes of sorties, alleen bekend is gebleven het Papen-poertkijn, dat eene eigen voet-brug over de gracht had en in vredestijd aan de kloosterlingen van de bijgelegen abdij te *Aduard*, gelegenheid gaf om door die eigen poort ten allen tijde, binnen de Stad in hun refugium of huis op het Monnike-Holm te kunnen komen.

De Poele-poort.

De oudste Muur-poort, waarvan eene afbeelding bestaat, is de *Poele*-poort; op alle platte gronden in vogelvlucht der Stad komt zij voor, doch het duidelijkst op eene pen-teekening van *Cornelis Pronk* van A° 1754, groot 13,5 bij 20 cM. en minder nauwkeurig op de twee teekeningen even vóór hare afbraak in September 1828 van Stadswege genomen en hare binnen- en buiten-zijde voorstellende, welke teekeningen nog in de Raadzaal hangen.

Deze poort in de XII^de^ eeuw van baksteen gebouwd, was meer diep dan breed, zwaar bemuurd en aan de buitenzijde versterkt met twee ronde torens, ongeveer 2/3 hunner diameter vóórspringende; twee spitsbogen, een kruisgewelf insluitend, vormden den doorgang door zware eiken overvloedig benagelde deuren en tevens door een ijzeren val-hek afsluitbaar, welk val-hek aan eene ketting hing en in een paar muursleuven gevat, op 't onvoorzienst van boven kon worden neergelaten. Binnen de poort waren in de zijmuren diepe nissen uitgespaard met zitbanken voor de wacht, en was tevens de toegang tot de torens, waarvan een tot trap-toren diende. Langs hare buitenzijde was boven den spitsbogigen doorgang en rond de torens een boogfries uitgekraagd en een smalle weergang aangebracht, in aansluiting met dien der ommuring. Oorspronkelijk slechts één boven-verdieping hoog en toen voorzien met een langs zijn dakvoet omgaanden tweeden weergang, kreeg zij, binnen-poort geworden, eene tweede verdieping; de beide ronde torens van boven achtkant uitgekraagd, hadden achtzijdige leispitsen en vergulde windvanen. De poort werd bewoond o. a. in 1535 door den »Stadts-scriver sunder huyre", die tevens als cipier dienst deed, want zij diende medezoo noodig, tot Gevangenis voor schuldenaars en voor in gijzeling genomen Ommelanders.

Blijkens de Stads-rekeningen en mede volgens de plattegrond van *G. Braun* (zie pl.III) lag er buiten de poort nog een rondeel met eene vóór-poort, de buitenste Poel-poort, die door den stadtdiener bewoond werd; ook op de platte grond van *N. Geelkerck* is dat rondeel nog aanwezig, doch zijn bij alle poorten de vóór- of buiten-poorten weggelaten (zie pl. IV.)

De A-poort.

Met de verlegging van de binnen-haven verdween reeds tegen het begin der XII^de^ eeuw de *eerste* A- of haven-poort, zijnde de water-poort welke den toegang tot die haven vormde, en in de ommuring waarmede toen Groningen's eersten uitleg werd afgesloten, werd nu op het einde der nieuwe straat, de Brug-straat, eene andere, de *tweede* A-poort gebouwd. Deze poort komt *niet* voor op de plattegrond van *Jac. van Deventer* van ± 1550, wel de latere of *derde* A-poort, waarmede in 1517 de vóór-stad aldaar was afgesloten, en toch bestond toen die tweede A-poort, want zij is eerst in September 1828 afgebroken (1); op de plattegrond van *G. Braun* (zie pl. III) en op dien van *N. Geelkerck* (zie pl. IV), komt zij dan ook wel degelijk voor, hoezeer in verschillenden stand.

Bij *Braun* staat zij tusschen twee steenen boogbruggen op een smal eiland, de haven aldaar in lengterichting in tweeën deelend; die dubbele brug verbindt de beide haven-gedeelten en heeft de poort tot verdedigbaren doorgang; bij *Geelkerck* daarentegen, wiens plattegrond trouwens weder een 30 jaar ouder is, bestaat dat haven-eiland met zijn dubble boog-brug niet meer en is de poort reeds als binnen-poort in de huizen-rei opgenomen. De plattegrond van *Braun* (2) toont ons die poort nog, zooals zij was blijven staan trots den lateren of *derden* uitleg der Stad, waarbij de ommuring westwaarts werd verlegd en eene *derde of buitenste* A-poerte werd gebouwd, op beide plattegronden duidelijk aangegeven; ik vermoed dus, dat tusschen de jaren 1575—1616, de jaren waaruit die plattegronden dagteekenen, de westelijke havenarm is gedicht, en tot bouw van pakhuizen en zoutziederijen is aangetrokken bij het terrein van uitleg, toen is dan ook de Slemenners-straat ontstaan, de dubble boogbrug verdwenen en de tweede A-poort, voor goed eene binnen-poort geworden en gebleven tot in 1828 toe, terwijl de derde of buitenste A-poort, ten jare 1517 gebouwd, tijdens den grooten uitleg der Stad omstreeks 1620 is afgebroken. (3) Het dichten van den westelijken haven-arm en de gedeeltelijke verlegging van de Haven, had waarschijnlijk plaats, toen volgens *Q. Pabus*: „de Rakken waren doorgegraven buiten aan 't Reit-diep". Op de kaart van *Braun* (pl. III) sluit de stads-ommuring bij de Crane-poort, zoowel het Reid-diep als de noordelijke Stads-gracht geheel en al af van de westelijke Haven met haar beide armen; op de kaart van *Geelkerck* echter, (pl. IV) bevindt zich

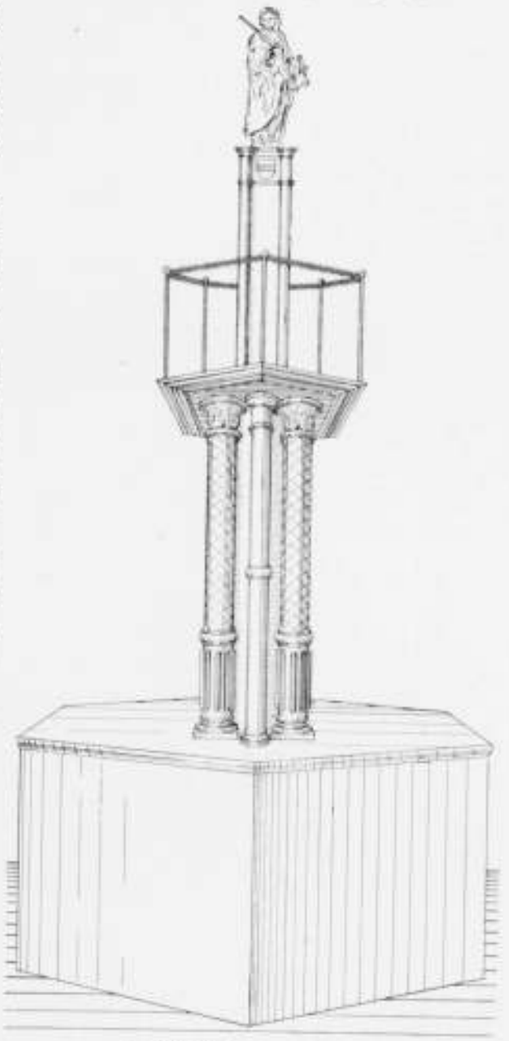

Afb. XVI. De kaak of schandpaal.
Naar eene oude teekening groot 0.43 bij 0.26 M.

(1) De platte grond der Stad van *Jacobus van Deventer* is in meerdere opzichten onjuist, zoo mist daarop in het hoofd-plan mede de Steentil-poort, hoezeer deze wel op de carton staat, en is voorts het verlengde der Heer-straat, en daarmede de tweede uitleg der Stad in de XV^de^ eeuw, bijna tweemaal te groot aangegeven, zoodat men dit plan dan ook slechts onder voorbehoud moet raadplegen.

(2) De plattegrond van *G. Braun*, van omstreeks A° 1575 is inderdaad een hoogst waardevol document, en blijk, in allen deele alles zoo nauwgezet terug te geven dat ik vermoed, dat dit plan op verzoek van *Braun* van Overheidswege gemaakt is, en hem ter opname in zijn Steden-Atlas is verstrekt. Van de meeste plattegronden van Groningen, kan ditzelfde niet gezegd worden, integendeel, zij brengen u dikwijls wanhopig in de war.

(3) Van deze buiten Dra-poort is eene afbeelding in de collectie teekeningen van Groningen, van wijlen Jhr. J. C. Rengers van Naerssen, welke collectie thans in het bezit is van het Museum van Oudheden aldaar; deze poort komt in vorm en afmeting geheel overeen met die der buitenste Heer-poort. (zie afbeelding)

aldaar in de ommuring eene groote dubble water-poort, waardoor de schepen van uit het Reid-diep en van uit die noordelijke Stads-gracht tot in de Wester-haven, het »ter Aha diep" kunnen doorvaren, daartoe gedeeltelijk tot een haven-kom verbreed.

Van die binnen-A-poort heeft *Cornelis Pronk* in 1754 eene keurige teekening gemaakt, en ook van haar, zijn vóór de afbraak van Stadswege twee schetsen genomen, die nog op de Raadzaal hangen. Blijkens die afbeeldingen was deze poort een aan de buiten-zijde half rond, doch verder rechthoekig gebouw met twee spitsbogige doorgangen; rond hare buitenzijde was een overdekte weergang op een daartoe uitgekraagd boog-fries, ter weerszijden eindigend in een achtkant torentje, met schietgaten voorzien. Uit de afdekking van den weergang ging de niet rond maar veelzijdig opgetrokken zolder-borstwering met hare schietgaten op, afgedekt door eene leispits met eenige dakvensters, terwijl een topgevel het dak aan de Stads-zijde afsloot. Uit dien zelfden weergang ontwikkelde zich aan den dakvoet nog een achtzijdig torentje, oudtijds

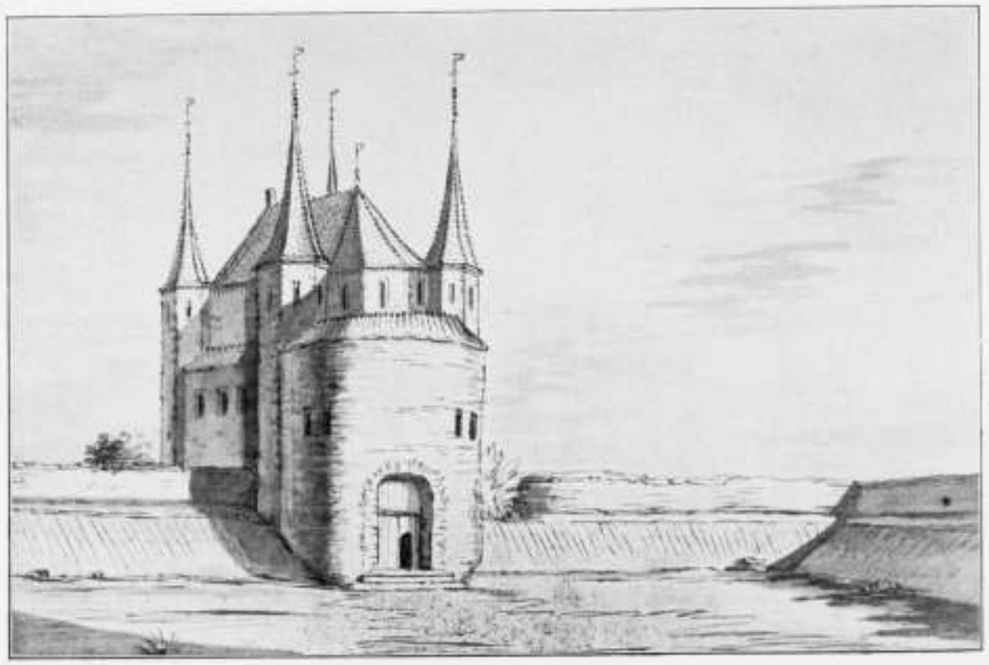

Afbeelding XVII. Gezicht op de buitenste Heer-poort ± A°. 1575

deel uitmakende van een tweeden, hoogeren weergang, een torentje in 1754 met eene peervormige spits, en later met een open koepeltje afgedekt. Ook deze Drae-poerte had haar bewoner, en werd soms mede tot gevangenis benut. Tusschen de beide Ae-poorten stond in 1578 een wachthuis en benoorden daartegen een boe, die voor 8½ stuver jaerlijks werd verhuurd; benoorden de binnen-poort woonde toen de boomsluyter van het Horensche Diep in eene stadt-kamer voor 13 rijder huur.

De Heer-poort.

Van de oudste *Heer*-poort in de XII^de^ eeuw gebouwd is geen enkle afbeelding overgebleven, de vroegste afbeeldingen zijn die van de in of vóór de XV^de^ eeuw gebouwde buitenste- of nije Heer-poerte, welke afbeeldingen dagteekenen ongeveer van A°. 1575. (zie bovenstaande afbeelding afkomstig uit de coll. R. v. N.) haar voorstellende tijdens de jaren 1569—77, toen zij van uit de Stad, tot hoofdtoegang diende

voor het aarden kasteel ofte citadel van Alva. [1]) Die poort bestaat uit een langwerpig, meer diep dan breed gebouw, aan de buitenzijde halfrond doch aan de Stadszijde rechthoekig en met achtkante hoektorens op de hoeken voorzien; ter hoogte der boven-verdieping is een overdekte weergang, waaruit zich ter weerszijden tegen het zooveel terugspringend opgaande midden-gedeelte een veelzijdige toren ontwikkeld; hare vier torens met hun hooge lei-spitsen en vergulde windvanen geven aan dit overigens hoogst eenvoudig poort-gebouw iets zeer karakteristicks; evenals de overige poorten, werd ook zij, Groningen's hoofdpoort, bewaakt en bewoond.

De oudste of binnenste Heer-poerte is afgebroken »ano 1575 uth bevel van den Heer van Bily" (de Spaansche bevelhebber) — aldus de Ligger der Stads-goederen.

De Oester-poort.

Van de oudste *Oester*-poort is evenmin eenige afbeelding bekend, wel van de nije of butenste ten jare 1473 gebouwd, (zie afb. XVIII afkomstig uit de coll. R. v. N.); zij komt in hoofdvorm en afmeting met de Heer-poort overeen, doch heeft in plaats van vier slechts twee kleine zijtorens, die uit den open

Afbeelding XVIII. Gezicht op de buitenste Oester-poort. ± Ao. 1575.

doch vroeger overdekten weergang opgaan met het smallere midden-gedeelte, een weergang iets uitgekraagd, doch overigens verkregen door de verdunning van het muurwerk van de opgaande bovenverdieping; de wijde schietgaten onder dien weergang aanwezig, toonen aan, dat er toen boven het poort-gewelf op de midden-verdieping, eenige kanonnen stonden.

In de stads-rekening van het jaar 1535 wordt ook de bynneste Oester-poerte genoemd, die trouwens evenals de binnenste Heer-poort, ook op de plattegronden van *Jac. v. Deventer* (± 1550), doch vooral duidelijk op die van *G. Braun* (zie pl. III) voorkomt; zij werd sonder betalinge van haere bewoend door Willem Stratemaker; vóór die poort lag toen, volgens de rekening, een houten juk-brug mit waeckhusen ende hammeye, waaraan in December van dat jaar, Berent Timmerman itlicke daghen arbeidete, ad 4

[1]) Tijdens de belegering der Stad in het jaar 1400 door bisscop Vrederick van Blackenheim, is er reeds sprake van der Heerestrate *nije poerte*, en op het jaar 1472 zegt *S. Beninge*: „is bezeyt ende rede gemaket de Herpoerstegewegen, sunder dack", uit welke mededeeling ten onrechte, geloof ik, is afgeleid, dat eerst in *dat* jaar die poort gebouwd zou zijn, waarschijnlijk ziet die mededeeling op den bouw van een open, ongedekte muur-toren in de ommuring of in 't bolwerck bezijden die poort.

stuivers daghes. Op onze afbeelding staat bezijden tegen de poort een steenen wachthuisje op de ommuring, waarover het St. Anthonius gasthuis uitkijkt, terwijl zich rechts in de ommuring van een steenen rondeel bevindt, met een zestal kanonnen bezet. De drie windvanen van de poort waren in 1526 het laatst vernieuwd, Gheert Kannegheter leverde toen ± 6½ pont kopers daartoe en aan Evert Maler werd betaald over dat vergulden ende dat stoffieren tho de 3 ffluggher up de Oster-porte 4 arendsgl. In Juni 1575 echter werden zoowel de binnenste- als de buytenste Ooster-poorte op last van den Spaanschen bevelhebber der Stad afgebroken, en de daarvan afkomende materialen benut voor den opbouw van woningen en magazijnen binnen den citadel. Boosten van deze poort lag op den hoek van het Schuiten-diep en dit bestrijkend, de zware en hooge ronde *Drenckelaers*-thoorn, met zijn beide met geschut voorziene verdiepingen, de bovenste met omgaand afdak voorzien, waaruit de achtzijdige dak-verdieping opgaat, die in 1594 met eene peervormige spits werd afgedekt. Op dien toren woonden in 1579 »vergeves" een thoornwachter ende een of meer bussen-schutten.

De Steentil-poort.

De Steen-tille-poort — in het jaar 1517 gebouwd — ter plaatse, waar de Vaert naar den Dam, die het Schuiten-schuvers kwartier doorsneed, in de Stadsgracht viel, kwam in hoofdvorm met de Heer- en Ooster-poort overeen en had een steenen boogbrug met hamei; in 1535 was zij echter nog verre van voltooid, misschien ook is *toen* echter de buitenste Steentil-poort gebouwd, blijkens de Stads-rekening van dat jaar toch, werd er toen nog dusent steens an de nie Steentil-poerte verarbeitet, behalve noertsche balcken, sparholteren, balkunders ende stilen tot de strickettinghe, en aen upper-knechten, heijers, kalckmakers, steenmetzelers, holtsagers ende timmerlieden verschillende bedragen arbeidsloon uitbetaald, aan de heijers des daghes 2½ stuiver, aan de kalckmakers 5 stuiver en aan de timmerlieden 4 tot 5 stuivers; op de binnenpoort woonde toen een stratemaker.

De Ebbinge-poort.

Op het einde der Ebbinghe-strate lag de *binnenste* poort van dien naam, door een schuin loopende steenen doorgang ten deele gescheiden van de *middelste* poort, die ter weerszijden met eene palissadeering voorzien, toegang gaf tot het vóór die poort aanwezige rondeel, bij welk rondeel eindigde de wal, tusschen de beide grachten gelegen, welke van daar tot aan het rondeel bij de Poele-poort die zijde der Stad omsloten. Eene derde of *buitenste* Ebbijnghe-poerte met aangrenzende wachthuisjes gaf toegang tot de brug over de gracht. Dit alles is op het duidelijkst zichtbaar op de plattegrond van *G. Braun*, zie pl. III. De drie poorten waren niet alleen bewoond, maar volgens de rekeningen verhuurde de Stad daarin ook nog kassen aan kleine kremers of kooplieden; [1]) de buitenste poort is in 1591 afgebroken.

De Boteringe-poort.

De Bottrijnghe-poerte bestond, volgens de kaart van *Braun*, uit eene eenvoudige binnen-poort, met eene boven-verdieping die bewoond werd en was door hooge zijmuren, waarschijnlijk met weergangen van boven afgedekt, verbonden met een rondeel, dat volgens de kaart van *Geelkerck* geheel omgracht was, en van welk rondeel eene buiten-poort met brug toegang gaf tot den singel-weg. In het jaar 1569 werd op last van den Spaanschen bevelhebber C. de Robles de butenste botterijnge poort affgebroecken en A° 1578 dat rodull an de buijtenste botteringe poerte angelecht. Ook deze beide poorten werden bewoond en in de binnenste werd ter weerszijden voor 4 arends gl. ene stede verhuurd door de Stad, »omme dagelijcx mit eene veylinge to sitte". De poort diende mede tot gevangenis en op het rondeel er voor, werd soms hoog gerecht gehouden, o. a. in 1436, toen de hovetheer van Kortinghues mit zijn gesellen alle mijt dem zwerde hier gerichtet werden.

---

[1]) A° 1578. „In de middelste Ebbinge-poort een stede vergunt ome dagelijcx met eleene veijlinge aldaer te sitten."
„De kaste tusschen Ebbinge-poerte an de westerzijdt voor 2 rijder verhuurd."
„De kaste bewoont an de westersijdt in 't noorden van de middelste Ebbinge-poerte betauld 8 rijder per jaar. De butenste poert bewoont door den Strater Johan Steenmesseler bewoont de middelste poorte sonder huyre, de binnenste poort is ook sonder huyr bewoond. Aldus de ligger van de goederen der Stad.

De Crane-poort.

De *Kraan*-poort, zoo genoemd naar de bijgelegen groote houten scheeps-kraan, zou, volgens de beschrijving der Stad, door burgemeester *J. E. Huninga* ± A° 1647 gegeven in *Joan Blaeu's* Steden-atlas, evenals de *Steentil*-poort tusschen de jaren 1496—1521 van eene water-poert in eene land-poert veranderd zijn; volgens de kroniek van S. Benninge was in 1471 »ten noerden bij der Ae an den tweeden Stads-diep (het Reid-diep) een toeren gemaket bij de nije brugge, daer nu een kraene is upgemaket", en in 1533 was men volgens de Stads-rekening bezig met den bouw van eene poerte, »de Lutke-Krane-poerte [1]) welker up de Kranebrugghe sal staen en met een groten Dam bij de krane". Ook de Crane-poort had zijn portier, wien 22 Oct. 1610 om zijn ouderdom en getrouwe diensten 30 Emd. gl. door den Raadt werd toegelegd.

De XVII^de^ eeuwsche Poorten.

Bij den grooten uitleg der Stad verdween echter al wat er van die oude ommuring met hare poorten, torens en rondeelen nog restte, behalve de reeds voorlang buiten actieven dienst gestelde en binnen- of straatpoorten geworden *Poele*- en *A*-poort; die oude ommuring met hare bogen en torens, zij had met de geleidelijke verbetering van het geschut, hare verdedigingswaarde geheel verloren, en leverde, in een minimum van tijd bres geschoten, weldra zelfs gevaar op, vandaar, dat men haar omwalde, met rondeelen voorzag, haar poorten verdubbelde, hare torens en borstwering afbrak, tot men eindelijk, door de belegering in 1594 tot de volle overtuiging was gekomen, dat de veiligheid en de verdedigbaarheid der Stad een nieuwen, beteren vesting-gordel eischte, die dan ook in de jaren 1607—1624 tot stand kwam. Dientengevolge kwamen er nu *nieuwe* poorten.

De poort, die tot dusverre een bijna op zich zelf staand lichaam, eene bijna zelfstandige verdedigings-post was geweest, zij verdween nu geheel en al *binnen* de omwalling, zij veranderde feitelijk tot een overwelfde sluitbare doorgang door die omwalling, meer was zij thans niet en slechts uit medelijden, gaf men haar nu soms een meer of minder versierd front-stuk, dat evenwel met haar wezen als poort, niets te maken had, het was en bleef slechts een versierd vóór-stuk, een décor.

Al die schilderachtige, kasteelvormige, meerendeels trots heur eenvoud, toch zoo echt monumentale middeneeuwsche poort-gebouwen, met heur doorgangen of binnen-pleinen zóó eigenaardig omsloten [2]), met heur weergangen, heur erkers, heur torens, heur spitsen en vanen, heur woon- en gevangenis-verdieping en zolders vol krijgsmateriaal, dat alles verdween nu voor goed en werd vervangen door een donkere, overwelfde, scheeve gang met een paar front-muren, met een paar vleugel-muren en een paar kleine wachthuisjes; een voor den vijand bijna verborgen geheel vormend, in tegenstelling juist met de vroegere poort, die hoog boven de ommuring uitkwam en daarin juist een verdedigings-centrum uitmaakte.

Op den plattengrond van *N. Geelkerck* van A°. 1616, zien wij, dat aan de zuid- of zwakste zijde der Stad, de nieuwe vesting-werken reeds over eene lengte van vijf dwingers, van af het Schuiten-diep tot aan het Horense-diep gereed zijn, dat aldaar de oude Heer- en de oude Ooster-poort reeds verdwenen en de *nieuwe* Heer- en de *nieuwe* Ooster-poort reeds in dienst zijn — hoezeer noch niet voltooid, want eerst in het jaar 1621 kreeg de Heer-poort, haar zandsteenen vóór- of front-muur, haar décor. Aan de noordzijde der Stad zijn op dit plan nog slechts de dwingers ter weerszijden der *nieuwe* Boteringe poort met die poort gereed, die zelfs nog niet geheel is aangeaard en voorloopig nog met een nood-dak schijnt afgedekt en aan de west-zijde bij de »ter Aha-poort", is men nog volop bezig met de nieuwe dwingers en ligt vóór die poort nog een groot en omgracht soort rondeel met een eigen buiten-poort, feitelijk eene kleine omgrachte vóór-stad.

De Heer-poort.

Van deze nieuwe poorten was de Heer-poort, wat haar buitenfront-muur betreft, het sierlijkst behandeld en geheel in Bentheimer zandsteen uitgevoerd (zie afb. XIX.) Diep ruim 10° M. was zij buiten

---

[1]) Onze Krane-poort wordt op de schets-kaart van de belegering der Stad in 1594, voorkomende in het Gedenkboek der Redactie, in de verklaring genoemd: *de Buiten-Krane-poort*, zoodat ook hier indertijd twee poorten hebben gestaan, eene buitenste en eene binnenste, meestrijds de groote en kleine Krane-poort genoemd. Op het duidelijkst zijn op *dit* kleine plan al de *toen* bestaande Stads-poorten aangegeven.

[2]) Men denke aan de gelukkig nog gespaard gebleven Amsterdamsche poort in *Haarlem*.

werksch gemeten breed 9 M. en hoog tot bovenkant kroonlijst 6.70 M. met halfrond gesloten doorgangen, hoog 4.95 en breed slechts 3.50 M., ten einde niet meer dan een wagen tegelijk te kunnen doorlaten. Van binnen met een baksteenen tongewelf gedekt, was zij breed 5.90 en met diepe nissen in de zware zijmuren voorzien. Haar lengte-as maakte, evenals die der andere poorten, met opzet, een scherpe hoek met de as der straat welke zij afsloot, opdat het op de poorten gericht vijandelijk geschut, de straat zoo weinig mogelijk zou bestrijken. Aan de stadszijde alleen versierd met een paar zandsteenen pilasters met kroonlijst en overigens weinig anders dan een bonk baksteen-metselwerk, was zij aan de buitenzijde geheel in klassieken stijl en volgens de Toscaansche orde behandeld. De zware halfronde boog met drie leeuwenkoppen tot sluitstoenen, rust op twee penanten, waaraan de zware eiken deuren waren afgehangen, en is omsloten door eene voorspringende, voor de Toscaansche orde bizonder slanke kolom-stelling, staande op een doorgaand piedestal en met eene omgaande kroonlijst, waarvan het fries met allerlei wapen-tuig en met een midden-cartel met het jaarcijfer 1621 is versierd. Tusschen de kolommen zijn half ronde nissen door een schelp gesloten uitgespaard en bestemd voor een paar beelden; het geheel, waarschijnlijk uitgevoerd naar een ontwerp en onder toezicht van *Gerwer Peters* was met zorg en smaak behandeld, goed van proportie, elegant en forsch tevens [1]. Vóór de poort lag eene meer dan 50 M. lange juk-brug met twee ophaal-gedeelten en twee homeijen, alsmede een klein brugwachters-huisje aan elke zijde der fausebraij.

Afbeelding XIX. De Heer-poort in 1621 gebouwd.

Behalve de *A*-poort, kwamen al de overige poorten in afmeting en hoofdvorm overeen met de *Heer*-poort, doch met deze had de *Steentil*-poort eene zandsteen-bekleeding aan hare buiten-zijde, hoezeer hoogst eenvoudig en slechts bestaande uit dubbele pilasters rustend op een gemeenschappelijk piedestal, terwijl sterk voorspringende banden en sluitsteenen aan deze poort een bizonder krachtvol karakter gaven.

De *Ooster*-poort genoot alleen de bizondere eer van met een opschrift op het fries harer zandsteenen kroonlijst voor; zien te zijn, luidend:

»Sacrum aeternatiti urbis Groningae ab espisc: Monast. et electore Col. obsessae IX Jul. obsidione libertatae XII Aug. A° M.D.C.LXXII. concilibus. Joanne a Julsingha, Henrico Cluivinghe, Sicco Eeck, Warmoldo Ackema", d. i.:

Ter eeuwige herinnering aan de opheffing van het beleg van de Stad Groningen, van 9 Juli tot 22 Augustus in het jaar 1672 belegerd door den bisschop van Munster en den Keurvorst van Keulen, toen burgemeesters waren: Johan van Julsingha, Hendrick Cluivinge, Sicco Eecken, Warmoldus Ackema." [2])

De A-poort.

De A-poort was de eenige der nieuwe poorten, welke eene woon- of boven-verdieping kreeg en daardoor boven de omwalling uitkwam, een boven-bouw afgedekt met een leiendak en voorzien met een zeskant open klokke-torentje. Haar zandsteenen front dagteekende, blijkens het in het fries der onderkroonlijst gebeiteld jaarcijfer, van 1623 en bestond uit een zware halfronde boog door penanten gedragen

[1]) Deze poort, na de opheffing der vesting afgebroken, is overgebracht naar Amsterdam en staat daar nu in den uithezijden het Rijks-Museum.

[2]) Dit opschrift is ontleend aan eene photographie der poort, vóór de afbraak genomen, de vertaling aan de studie van Mr. *J. A. Feith* over de „Muren-torens, poorten en wallen." voorkomende in de Gron. Alm. voor het jaar 1899, bladz. 135.

en ter weerszijden door een tweetal drie kwart voorspringende Ionische kolommen besloten, zaam eene kroonlijst dragend, waarop de smallere bovenbouw rustte, met groote zij-voluten als overgangs-stukken tegen de dubble pilasters van de Ionische orde, het midden-gedeelte insluitend met zijn drie smalle vensters met guirlandes en festoenen omhangen. Op die pilasters rustte eene eenvoudige zandsteenen kroon- en goot-lijst en daarboven het pyramidale leien dak.

Door haar smaakvolle vorm en behandeling, haar meerdere hoogte, haar dak-afdekking en koepeltorentje met koper gedekt, was zij inderdaad de eigenaardigste en de 't meest opvallende van al die nieuwe poorten, de *eenigste* trouwens die in het silhouet der Stad uitkwam en haar stijven omwallings-gordel onderbrak. Zie plaat XII (afbeelding XX,) genomen naar eene teekening van *C. Pronk* van 1754, groot 14.3 bij 23.2 cM., de westzijde der Stad, buiten de A-poort voorstellende met het gezicht op de beide A-poorten, van af het Hoen-diep of de trekvaart naar Leeuwarden. Met de A-poort was in 1623 de laatste poort voltooid geworden, doch ter zelfder tijd gesloopt de eertijds zoo beroemde abdij te *Aduard*, want het was van het muur- en steen-werk *dier* bijgelegene abdij, dat de Stad haar poorten ten deele heeft opgebouwd.

In 1624, de hooge aarden wallen der Nieuwe Stad van Groningen thans geheel vervaardigt zijnde, wierde den eersten May door Burgemeesteren ende Raad aan de zeventien bastions ofte dwingers en de nieuwe aangelegte straten, namen gegeven". Aldus *Hofsnijder* in zijne kroniek. Behalve de genoemde poorten heeft men ten jare 1629 beoosten de Drenckelaers pijpen in de omwalling nog een doorgang gemaakt, het zgn. *Klein Poortje* en dit in 1653 voorzien met eene brug over de gracht, toegang gevende tot de Volen eamers an de Rode brugge met de daarop uitloopende landwegen.

De nieuwe verdedigings-gordel.

De oude ommuring der Stad was verdwenen en het daarvoor nu in de plaats gekomene, was op nieuw eene omwalling. In de XII^de^ eeuw had eene ommuring, ter meerdere veiligheid, de oude omwalling met hare palissadeering vervangen, en nu, precies vijfhonderd jaar later, zien wij Groningen opnieuw bezig zich geheel te versterken, en vervangt zij die ommuring weder door eene omwalling, maar door eene omwalling van geheel anderen vorm en van geheel andere afmetingen en bestemd ook tegen geheel andere aanvals-wapenen als voorheen.

Hoe was die nieuwe omwalling?

Haar vorm en afmeting blijkt zeer duidelijk uit de platte grond van *N. Geelkerck* (pl. IV) doch beter nog uit de groote platte grond der Stad in vogelvlucht van *E. Haubois* (pl. V—VIII), welke tevens het profiel dier omwalling en omgrachting op het duidelijkst aangeeft, een profil ten overvloede nog op bladz. 24 als afb. VII voorkomende.

Besloeg de oude ommuring met hare gedeeltelijke omtuining en hare gracht, gemiddeld eene breedte van niet meer dan 50 M., de nieuwe omwalling met haar gracht en verdekte buitenweg, besloeg daarentegen eene breedte van 150 M., gemeten tusschen hare bastions, want zij was ten overvloede op onderling nagenoeg gelijke afstanden nog versterkt door 17 vierzijdige dwingers of bastions, die bij eene breedte van 120 M. aan hun voet, 120 M. scherppuntig vóór die omwalling uitstaken en door de gracht omsloten, de Stad, in plan, den vorm eener reuzen-ster gaven. Uit het profil dier omwalling, ziet men, hoe dat de ± 50 M. breede Stads-wal van uit de Wal-straat vrij steil glooiend oploopt tot ± 6 M. boven die straat, aldaar een wal-gang vormt met twee rijen boomen bezet en langs zijn voorzijde voorzien is met eene borstwering en een verhoogd voetpad, ter bediening van het aldaar staande geschut. Van af die borstwering loopt de wal sterk glooiend af in een bedekten weg, de fausebraij, mede met boomen bezet en met eene borstwering en verhoogd voetpad voorzien, langs de gracht besloten door een zware baksteenen muur, opgetrokken van uit den bodem dier gracht, die ± 50 M. breed, en betrekkelijk ondiep de geheele omwalling met hare bastions rondgaand omsloot en aan hare buitenzijde nog verdedigd werd door een haar omsluitende beboomde singel-weg met eene geschuts-borstwering voorzien, die door eene palissadeering of sloot van het aansluitend weiland was gescheiden.

Die drie-ledige omwalling, met gras begroeiden met eene zes- tot zeven-voudige rei iepen boomen bezet, zij verving met haar breede gracht en haar lange houten juk-bruggen, de vroegere ommuring met

haar schilderachtige poorten, torens en rondeelen, [1]) en vormde een, wel is waar stijve, doch eigenaardige groene mantel rond de Stad, die daarmede een hoogst aantrekkelijke wandelweg tevens had gewonnen, want van af die omwalling, had men steeds wisselende uit- en inzichten zoo land- als Stadswaarts en van af den buiten Singel-weg, altijd weer andere aanzichten op de Stad. In die omwalling had men voorts, behalve de reeds genoemde land-poorten, nog een vijftal ruime en zoo noodig sluitbare water-poorten, door welke de Diepen binnen de Stad stroomden en de vaartuigen gelegenheid hadden om met nëergelaten mast binnen de Stad in de Haven te komen, terwijl tot toegang naar den verdekten weg in en aan den voet van den wal verschillende kleine poortjes, of sorties, aanwezig waren.

Met deze omwalling en omgrachting, heeft Groningen hare belegering van 1672 doorstaan; de ondervinding toen evenwel opgedaan, gevoegd bij de toename van de draagkracht van het geschut, was de reden, dat nog vóór het einde dier eeuw, op advies van *Menno van Coehoorn*, op 1330 M. *buiten* hare Heer- en Ooster-poort een buiten-linie werd aangelegd, over eene breedte van 1300 M. zichaansluitend aan het Schuiten-diep oost- en aan het Horensche-diep westwaarts, terwijl terzelfder tijd de gracht vóór die beide poorten verdiept en in breedte bijna verdubbeld werd. In dezen toestand is de vesting Groningen gebleven, tot op het moment harer opheffing, Anno 1874.

Had haar oude ommuring een levensduur van ruim vijf eeuwen, hare nieuwe omwalling heeft precies de helft van dien tijd dienst gedaan, in 1624 voltooid, begon in 1874 hare afgraving, en daarmede vervielen nu alle beperkende en hinderlijke bepalingen welke de Stad zich bij voortduring terwille harer vesting-werken had moeten getroosten, zij was nu weder eene *open* Stad geworden, evenals in de VIII^ste^ eeuw, en kon zich nu weder evenals toen, vrijelijk langs de landwaarts gaande wegen en stroomen vergrooten en uitbreiden.

Afbeelding XXI. Deurbekroning.

[1]) Het karakteristiekst spreekt die vroegere toestand, uit het prospect der Stad, omstreeks ± 1577 genomen naar de zuid zijde en voorkomende in de Stede-Atlas van *G. Braun*, groot 18 bij 47 c.M. afb. XI plaat IX.

Opvolgende Kasteel-bouw.

Ieuningen gevoelde zich, dank zij hare vesting-werken en de voortdurende zorg daaraan besteed, in die vroegere eeuwen meestal veilig en sterk. Dat begreep Graaf *Edzard* van Oost-friesland, wien zij uit nood tijdens de Saksische twisten als beschermheer had aangenomen en den 1sten Mei 1506 als zoodanig den eed van trouw had gedaan, en van daar, dat hij zich het recht had bedongen, om, vlak vóór of zelfs *in* de stad een casteel te bouwen, *niet* om haar, de Stad, daarmede te versterken, maar wel, om haar zoo noodig in bedwang te houden. Reeds in November van datzelfde jaar was dat kasteel voltooid en werd het plegtig ingewijd; het was aangelegd in den zuid-oostelijken hoek der Stad, en daartoe tal van caemeren ende huijsen affgebrocken bij consent en wille der geener die de toebehoorden, en stelde (de Grave) elck mit gelt toevreeden, soo he mit em des eens wort en daer begeerde he eene kostelijcke borgh mit graften en bolwarcke en toornen [1]).

Deze citadel had aan de zuidwestzijde de Ooster-poort tot buiten-poort en de Drenckelers-toren tot zuid-oostelijke hoekversterking, en bracht eene geheele wijziging te weeg in den toestand van dat gedeelte der Stad. Nauwelijks was echter acht jaar later den band met Graaf *Edzard* verbroken of de burgers haastten zich in November 1514 om dit door hen gehaatte slot, als zijnde een heck en toom hunner burgerlijke vrijheid, op 't spoedigst in de graft te werpen en totaal aftebreken en de Ooster-poort en de Drenkelaars-toren weder in de Stads-ommuring aan te sluiten. Bij gemis aan plattegronden der Stad uit dien tijd, is er omtrent den vorm, de afmeting en juiste ligging van dit kasteel niets meer bekend.

Na zijn overwinning te *Jemmingen* op Graaf Lodewijk van Nassau in het jaar 1568 kwam *Alva* in Groningen, de ingezetenen beschuldigend van afvalligheid en dat zij ketterijen gedoogden, weshalven verdienden van alle Rechten en Privilegiën beroofd te worden. Tot meerdere zekerheid, deed ook hij nu een groot kasteel bouwen van vijf bolwerken of bastions, na het model van dat te Antwerpen, schietende drie punten buiten en twee binnen de Stad. De gragt wierde angelegt ter breedte van honderd voet en, de wal ter breedte van vijf en zeventig voeten en over deze vesting wierde Ferdinando d'Avila tot Commandant aangesteld [2]). Door dit kasteel binnen zijne omgrachting ± 14ª bectare beslaande, met zijn as vóór de Heer-strate gelegen en met de uiterste Heer-poerte tot hoofd-toegang van uit de Stad, werd de derde uitleg der Stad bijna geheel vernield. Op de platte grond van *G. Braun* (pl. III), ligt het op den voorgrond en wordt het genoemd: De »Arx Nova". Ten behoeve van dat kasteel is toen de Stadsmuur eenvoudig van af de Ooster-poort tot dicht bij het Olde Rondeel of de Bremer-buik, zooals deze genoemd werd, weggebroken en de Stad daardoor aan die zijde inderdaad weerloos gemaakt.

[1]) Zie daarvoor de Gron. Volks-almanak voor het jaar 1896, bladz. 107.

[2]) In de Gron. Volks-almanak voor het jaar 1897, bladz. 100, heeft Mr. *J. A. Feith* de volle lijdens-geschiedenis der Stad met dien kasteel-bouw meegedeeld.

Den 19[en] Juli 1570 werd, na daartoe eerst gedane misse, ter plaatse van elck der vijf dwingers een balckoen mit angehechter namen upgericht en de trummen, trumpetten en geschut tot elcker uprichtinge solemniter hoeren laten, dit alles bij wijze van doop of inwijding. Doch ook dit kasteel, in zijn muurwerk, grootendeels van Bentheimer steen opgezet, en voor welks bouw de Stad bij herhaling groote sommen werden afgeperst in die toch reeds zóó zware dagen, ook dit kasteel, in 1576 eerst geheel voltooid, was

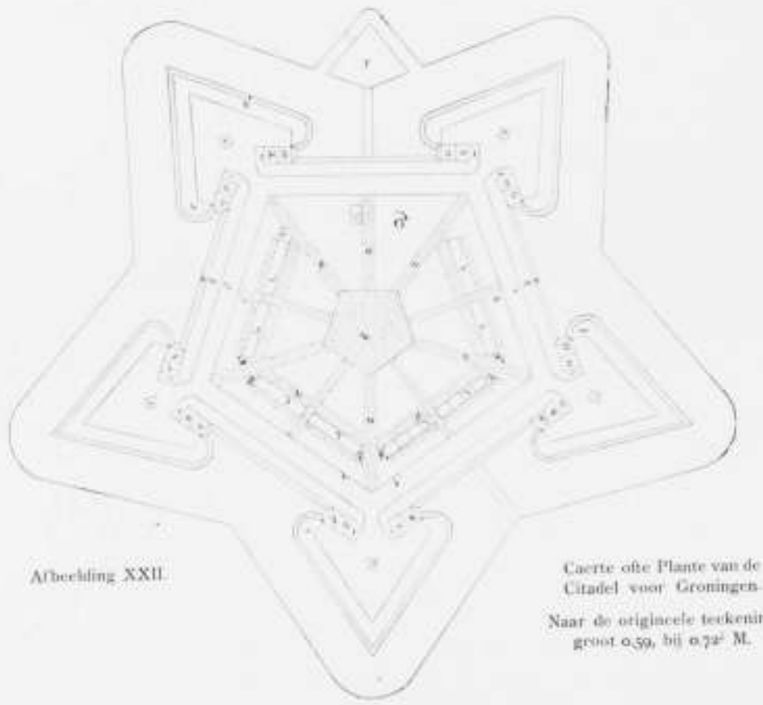

Afbeelding XXII.

Caerte ofte Plante van de Citadel voor Groningen.

Naar de originaele teckening groot 0.59, bij 0.72[2] M.

Plan representeerende het *Werck van Fortificatie* gelecht voor die Stadt *Groeningen* met zijne Vuijt ende Inwentige Werken.

A. Barm van 10 voeten.
B. Borstwere met het afdake „makende tezamen 30 voeten.
C. Die resterende breedte van den walle 42 voeten.
E. Spatie tusschen den wal ende die huijsen 42 voeten.
F. Oreillon van die bolwercken.
G. (borstwere) Nederstrijckwere genoempt Casematte breet 28 voeten,
H. Nederstrijckwere oft Casematte diep 30 voeten, breet voor 34 voeten achter 40 voeten.
I. Borstwere van die hooge strijck were breet 24 voeten.
K. Inganck van die Casematte overdeckt met eerde en balken en plancken liggende.
L. Die hutten.
M. Die Marckt, oock die allarmplaetse.
N. Straten—stipelen beteekent die Cassijnge.
O. Corps de Garde bij de poorte.
P. Corps de Garde bij die bolwercken.
Q. Hier wert gestelt het Munitij-huijs.
R. Waterputten.
S. Cruijt Torens.
T. Ravelijn tegen de Stadt.

met zijn Waalsche bezetting, welke men tevens moest onderhouden, een bron van last en ergernis voor de burgers, die in Brussel een besluit wisten uit te lokken, hen toestaande het kasteel te demolieeren. Den 28[en] Februari 1577 werd daarmede aangevangen, dorpelingen uit den omtrek opgeroepen om de burgers te komen helpen en den 15[en] Maart vertrok tot aller vreugde het Waalsche garnizoen, en in Mei was het

kasteel, hun oogen-terghsel, reeds in zooverre verdwenen, dat de ommuring der Stad weder kon worden gesloten en zij zich weder veilig en weder meesteresse op eigen terrein gevoelde.

Drie en twintig jaar later echter, op den 23[en] April 1600, waren er weder een kleine 1000 man en de volgende maanden zelfs 1200 man bezig, om Groningen voor de *derde* maal met een *dwang*-kasteel te verrijken. De oneenigheid met de Staten-Generaal toch was zóó ernstig geworden, dat de Stad beslist weigerde haar aandeel in de algemeene lasten op te brengen en van daar, dat de Staten tot handhaving der Unie nu tot een uiterste middel overgingen en vóór de Stad dat jaar een citadel lieten aanleggen. Op een platte grond in vogelvlucht der Stad, met het adres *A. Huberti* en aanwezig in de collectie *Bodel Nijenhuis* te Leiden, blijkt de ligging van dit derde kasteel, zie op bladz. 20 afb. VI; van af de *Heer*-poort tot aan de *Steentil*-poort werd de Stad nu ontfest, de Ooster-weg onderbroken en de Heer-weg, op die kaart genoemd: »Den Wech na Covorden", met een bocht verlegd. Met zijn as nagenoeg midden voor de Ooster-poort, werd nu aangelegd een groot vijfhoekig retrenchement of citadel, dat zich met zijn zij-grachten, breed 350 M., aansloot tegen de Stads-gracht, met zijn vijf bastions eene vijfhoekige binnenruimte of kamp beslaande, omschreven door een cirkel van 122 M. straal, terwijl de cirkel welke de buitenzijde der bastions-gracht omsloot, 270 M. straal had. In de coll. *Bodel Nijenhuis* is gelukkig nog aanwezig eene teekening op de schaal van 1 op 1000, representeerende het werck van fortificatie der Stadt Groenningen in sulcke manieren alst voor en aen de Stadt gelecht is", waaruit blijkt, dat er in de oreillons van elk der vijf bastions casematten of bomvrije verblijven voor de bezetting waren ingericht met overdekte toegangen. Voorts stond er op elk bastion een »corps de garde" en tevens een tegenover de poort; langs vier zijden der omwalling stonden huizen of hutten, door gecaseijde wegen omgeven, met zes hoofdstraten, straalvormig aangelegd, uitloopend op een vijfhoekig midden-plein, van 65 M. diameter, de »merckt en allarm-plaetse". Verder vond men er een munity-huys, drie steenen cruyt-torens en vier gemetselde welputten, terwijl eene lange houten juk-brug van uit het kasteel toegang gaf tot een ravelijn met een wachtpost bezet en van daar over eene tweede brug naar een vóór de Ooster-poort aangelegd groot wal-plein.

Als type van een volledig fort uit dien tijd, heeft dit plan, ontworpen en uitgevoerd door den Ingenieur Mr. *Johan Rijswijck* inderdaad waarde, te meer, daar volgens een *zelfde* plan-type, vestingplaatsen als *Bourtange* en vesting-steden als *Coevorden* zijn gebouwd in dien tijd.

Ook *dit* fort was de Groningers natuurlijk een doorn in 't oog en in Februari 1607 stonden de Staten op herhaalden aandrang dan ook eindelijk toe, het *afwerpen* van dit Casteel en het maken der nieuwe fortificatiën der Stad, naar het hen gezonden plan en onmiddellijk togen de burgers aan 't werk, om ook deze citadel te doen verdwijnen, de laatste van Groningen's dwang-kasteelen, welks bouw ruim *f* 490.000 gekost had.

De Vesting opgeheven.

Den 11[en] Maart van het jaar 1874 vierde Groningen feest, want alstoen werd in de Tweede Kamer met 60 tegen 6 stemmen de wet aangenomen, waarbij hare Vesting werd opgeheven en nu mogt zij eerlang hare ontmanteling tegemoet zien en kwam zij te staan voor eene geheel *nieuwe* periode in haar zijn. Na misschien meer dan tien of twaalf eeuwen aaneen, als eene omveste of befeste Stede, al de voordeelen en ook al de bezwaren, al het wel en al het wee, al de lasten en al de kosten, doch ook het gevoel van veiligheid en van kracht te hebben genoten, welke hare verweer-middelen, haar veiligheids-gordel haar gaf, werd zij thans van dien haar reeds lang kwellenden band ontheven, ontheven ook van alle verdere zorg voor eigen veiligheid en voor de verdediging van het Gewest en werd zij opnieuw eene *open* Stad, evenals in de eerste tijden van haar bestaan.

Volgens *Mr. J. A. Feith*, zou zij, van af haar eerste ommuring ten jare 1110 tot aan het jaar 1874, alzoo in ruim zeven en een halve eeuw een *vijftig millioen gulden* aan hare opvolgende verdedigingswerken hebben ten koste gelegd, ongerekend nog de onbetaalde arbeid harer eigen burgers en van de Ommelanders, per eeuw heeft zij daarvoor dus ongeveer zeven millioen gulden uitgegeven, alzoo per jaar ± *f* 70.000

Zóó hoog was inderdaad de *veiligheids*-premie voor eene Stad van de beteekenis als Groningen; doch daarmede was hare veiligheid nog in geenen deele absoluut verzekerd, 't zij verre. Tot en met het jaar 1652, is zij meer dan twaalf maal belegerd en daarbij bij herhaling, 't zij stormenderhand, 't zij bij verdrag ingenomen, doch elke nieuwe belegering, was eene aansporing te meer tot verbetering harer vesting-werken, zonder welke zij nooit ware *geworden*, de machtige Stad die zij geweest, de beteekenisvolle Stad die zij gebleven is.

Zonder voldoende verdedigings-werken was inderdaad eene Middeneeuwsche Stad, die op zelfbehoud prijs stelde, bijna onbestaanbaar ten onzen. Een centraal gezag, dat zich bij voortduring, overal waar zulks noodig was, tijdig kon doen gelden, en allerwege in zijn gebied orde en volstrekte veiligheid wist te handhaven, een gezag, dat strijd tusschen de kasteel-bewoners onderling, dat strijd tusschen de Steden onderling en strijd tusschen de verschillende gewestelijke Vorsten wist te voorkomen en den handel een onbelemmerd en ongestoord verkeer wist te verzekeren, een zoodanig centraal gezag bestond er niet, elk kasteel-heer, elke Stad, elke gewestelijke Vorst, was toen wel verplicht *zelf* voor *eigen* veiligheid te zorgen, verplicht zijn inwoners *zelf* te beschermen, verplicht *zelf* voor de belangen van zijn handel op te komen.

Eene Stad, welke destijds hare ommuring verwaarloosde, hare grachten liet dichtgroeien, en haar oorlogs-materieel niet in voortdurend bruikbaren staat hield, stond op het onvoorzienst soms bloot aan een aanval of aan eene inbezitname, met al de plundering, brandstichting en moordslag, waarmede dit veelal gepaard ging. Van daar de voortdurende zorg, die men toen had voor de verdedigings-werken niet alleen, maar voor de oefening in het gebruik der wapens tevens, overal had men schutters-gilden, schutters-doelens en schutters-feesten destijds.

Inderdaad, *toen* eene *Stad* te *zijn*, dat beteekende vrij wat meer, dan *nu* eene *Stad* te *heeten*.

De Stedelijke overheid had toen nog eene geheel andere taak, dan eene bijna uitsluitend administratieve, zij had nog voor iets meer te zorgen, dan voor den dag van heden; op *haar* toch rustte de zorg voor de verdediging, voor de veiligheid der Stad, op haar rustte de plicht om op te komen voor de belangen en voor de bescherming der kooplieden, die met hun schepen naar Vlaanderen, naar Engeland, of naar de Oostzee gingen of de Duitsche rivieren opvoeren, tot *haar* taak behoorde de wetgeving, de rechtspraak, het belasting-wezen, het munt-wezen niet zelden en later ook het onderwijs en *haar* taak was het mede, zoo noodig te zorgen voor nieuwe bestaans-bronnen, te zorgen voor meerdere privilegiën en om, door het sluiten van verbonden, handel en verkeer allerwegen te steunen en te bevorderen.

Burger eener Stad van *beteekenis* te zijn, dat was voorwaar geen ijdele klank zooals nu, dat was inderdaad iets reëls, dat was een aanbevelings-titel, dat was eene kracht soms, evenals het *»Civis Romanus sum"* dit in de oudheid was, eene kracht, die in waarde toenam, naarmate de Stad, waartoe men behoorde, meer beteekenis bezat en haar macht en invloed naar buiten krachtiger of beslister wist te doen gelden. Daarbij kwam nog, de zooveel ernstiger, de minder materieele levens-opvatting dier dagen; de barometer van het zoogenaamd menschwaardig bestaan, stond toen op geheel *andere* cijfers, hij klimt *nu* bij voortduring naar de genots-cijfers *ten koste* der gemeenschap, doch hij bewoog zich *toen* nog veelal langs de cijfers der onthouding, *ten bate* der gemeenschap. Een ieder scheen toen nog doordrongen van de leer der goede werken, dacht toen wat meer om zijn plichten, als om zijn vermeende rechten, en het egoïsme, dat nu steeds scherper optreedt, en bijna elken dag een nieuwe bonds-vorm zoekt om zich in massa meer te kunnen doen gelden, dat egoïsme, werd toen getemperd door eene diepere levensbeschouwing en door een inniger plichts-besef tevens, en dat zoowel tegenover eigen kring, als vooral ook tegenover eigen omgeving en tegenover eigen Stad.

Met hare toetreding tot de Unie in het jaar 1594 verloor de Stad Groningen inderdaad een groot deel van haar vroegere zelfstandigheid en macht; voorheen feitelijk *zelve* eene Republiek, werd zij nu een onderdeel van de Republiek der Vereenigde Nederlanden; er was nu eene macht *boven* haar gekomen, als zij vroeger in die mate niet had gekend en hare belangen, zij werden nu niet zelden ondergeschikt aan hoogere belangen, die volstrekt niet altijd de hare tevens waren. Met het Fransche bestuur, deed zich voor het eerst het centraal gezag in zijn volle zwaarte en beteekenis kennen en op het ingrijpendst en storendst gevoelen, en dat centraal gezag, het is sedert ten koste der Steden nog toegenomen, zóó zelfs, dat zij nu bijna geheel en al *dat* hebben verloren, wat haar voorheen juist onderscheidde, haar volstrekt *zelf*-bestuur in elk opzicht. De Staat, toen geboren, is zich steeds meer gaan mengen in hare aangelegenheden, ontnam

haar de verdediging, de wetgeving, de rechtspraak, een groot gedeelte van het onderwijs en van het belasting-wezen, ontnam haar zelfs de keuze harer burgemeesters en gaf haar daarvoor in de plaats een eindeloos aantal wetjes ter gehoorzame op- en na-volging en een eindeloos aantal papperassen ter invulling en opzending, zoodat menig Stads-bestuur, vroeger van werkelijke beteekenis, nu bijna veranderd is in een angstig of kleingeestig administratie-bureau.

Onze vroegere *Steden*, zij zijn nu *Gemeenten* geworden en slechts bij uitzondering vindt men onder deze nog eene Stad van eenige beteekenis en nog iets van het zooveel breedere Stedelijk Leven van vroeger.

De belangrijkste periode uit het Stede-leven, zij is daarmede nu voor goed beëindigd — ook voor Groningen geldt dit, en toch heeft zij, op grond van hare bijna eenige positie als zakelijk centrum van een vruchtbaar gewest, nog eene breede toekomst, mits hare opvolgende besturen, in doorzicht en breedheid van doen, de voetstappen willen en kunnen volgen van de beste harer vroegere besturen.

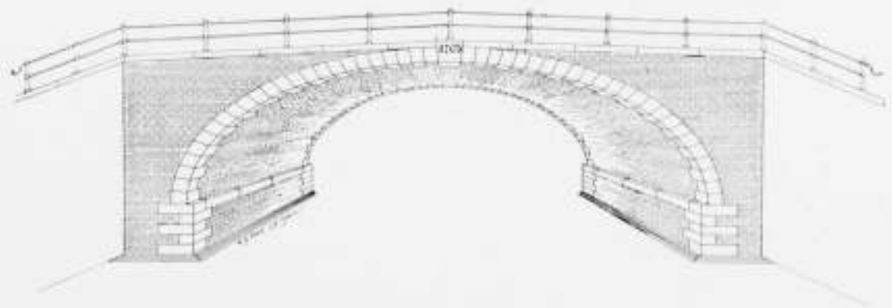

Afbeelding XXIII. De Boteringe boogbrug. Breed 55 voet.
Naar de teekening van Coenraad Loeneken, Mr. Metselaar, in originele groot 0.39 bij 0.51 M.
(Coll. Bodel Nijenhuis).

Plattegronden en Aanzichten der Stad.

De gewestelijke schets-kaart, *plaat I* toont op het duidelijkst de bizonder gunstige ligging der Stad *Groningen*, op het uiteinde van den Hondsrug, (op die kaart gearceerd aangegeven) veilig voor alle overstroomingen en als centrum van een vruchtbaar gewest.

Straalsgewijze gaan van haar, van die Stad, uit naar alle zijden bevaarbare kanalen en berijdbare wegen, door tal van tusschen- of zij-kanalen en wegen, zoo onderling als met de verschillende dorpen verbonden, en te zamen, bijna de geheel Provincie met een verkeers-net overdekkend.

Door het *Hoen*-diep (I), [1]) dat de Provincie westwaarts doorsnijdt is de Stad met Vriesland verbonden; door het *Reid*-diep (II) noordwestwaarts met de Lauwer-zee; het *Boter*-diep (III) verbindt haar met de welvarende dorpen noordwaarts — het *Damster*-diep (IV) doorsnijdt, evenals het *Ems*-kanaal (V), het gewest noordoostwaarts en verbindt de Stad met den Eems-mond; het *Schuitw*-diep (VI) doorloopt de Provincie oostwaarts, mede in den Eems-mond uitloopend, het *Hoornsche*-diep (VII) verbindt de Stad zuidwaarts met Drenthe, terwijl tal van grootere en kleinere nevenkanalen, zooals het *Aduarder*-diep (VIII), het *Winsumer*-diep (IX), het *Termunter*-zijldiep (X), het *Muntendammer*-diep (A), het *Kielster*-diep (B), het *Pekelder*-diep (C), het *Lettelberder*-diep (D) en de *Westerwoldsche* Aa (E), alle niet alleen de dorpen onderling en met de Stad verbinden, maar tevens ten deele dienen voor de afwatering of dienden voor de in cultuur brenging der veen-streken.

Behalve die vaarten, kanalen en diepen, die alle direct of indirect op de Stad aanloopen of van haar uitgaan, vervult een nog veel grooter netwerk van berijbare wegen, dat de Provincie tot in hare uithoeken overdekt, diezelfde taak, alle handel en verkeer Stadswaarts te leiden.

»*Alles naar en door de Stad*", dat was inderdaad eeuwenlang de leuze harer Overheid, vandaar al die diepen, al die wegen, door de Stad zelve geheel of ten deele bekostigd, of op haar aandrang aangelegd, en, dank zij dat groote verkeers-net, waarvan zij het *centrum* is, is Groningen *geworden* en *gebleven*, de beteekenisvolste Stad van het noorden van ons land, het zakelijk middelpunt van een geheel gewest.

Plaat II. Deze geeft een historisch overzicht van de geleidelijke ontwikkeling der Stad van af de XIII^de^ tot aan de XIX^de^ eeuw.

De zwarte kern A toont de Stad, zooals zij naar alle waarschijnlijkheid was tegen of in het begin der XIII^de^ eeuw, geheel ommuurd, omtuind èn omgracht; de Groote Markt was toen nog niet verkleind, door de er sedert opgezette huisblokken met straten, en precies midden op die toen zooveel grootere markt staat het kleine raadhuis, de Curia (8), terwijl de Sint Maartens-kerk met toren, sedert haren bouw omstreeks 1210—1220, het Sint Walburgs-plein met zijn oude kerk (5) van die markt afsloot. De gewezen *binnen*-haven is door eene stippel-lijn op de Visch-markt (2) aangeduid en op het westelijk uiteinde dier vroegere haven staat reeds de O. L. Vrouwe- of Ae-kerk. (7)

De toen bestaande kloosters en verdere geestelijke stichtingen zijn alle door eene arceering en met (4) aangeduid en in de *uitlegging* afzonderlijk vermeld: no.38 is het *Minderbroeders*-klooster, no.39 het *Geestelijke Maagden*-klooster, no.40 het *Jacobijner*-klooster, no.41 het *Fraters*-huis, hoezeer eerst later gesticht, no.42 het *Vrou Menalda*-Convent, no.43 het *Vrou Syzen*-Convent, no.44 het *Heilige Geest*-Gasthuis, no.45 het *Sint Geertruida*-gasthuis, terwijl het *St. Jacobs*-gasthuis bij de Crane-poort en de overige kleine gasthuizen van lateren tijd *niet* op dit plan zijn aangeduid.

[1]) De Nos. of letters tusschen haakjes aangegeven, verwijzen naar die welke op de plattegronden voorkomen.

Op den noord-oostelijken hoek der Brede Merck lag ter plaatse van no.37 het *Prefecten*-hof, terwijl ik vermoed, dat al de gebouwen aan de oostzijde dier Markt en bezuiden de beide hoofdkerken (5) en (6) staande, op kerkegrond zijn gebouwd en oorspronkelijk, voor zooveel zij al bestonden, eene kerkelijke bestemming hadden, van daar, dat zij op het plan zijn gearceerd. De zuidelijke helft der Stad, verdeeld in negen, onderling evenwijdige huisblokken, wier straten alle recht op de beide markt-pleinen uitloopen, toont duidelijk den herbouw der Stad, na heur groote brand van het jaar 1227, een herbouw, die minder opvallend spreekt in de noordelijke stads-helft.

Rond die oudste stads-kern onderscheiden zich door verschillende arceeringen de *vier* achtereen volgende vergrootingen der Stad, vergrootingen destijds noodzakelijker wijze steeds gepaard met een uitleg der verdedigings-werken *B*, toont west-waarts den *eersten* uitleg, dien van of tegen het begin der XIII^de^ eeuw; *C*, toont zuid-waarts den *tweeden* uitleg, waarbij tevens de breede omtuining aan die zijde buiten langs den voet van den Stads-muur gelegen werd benut en ingedeeld tot huiserven; *D*, toont den kleineren *derden* uitleg, mede west-waarts en in het begin der XVI^de^ eeuw tot stand gebracht en *E* den grooten uitleg oost- en noord-waarts van de jaren 1607—1624, waarbij toen in eens het oppervlak der Stad bijna verdubbeld werd, en zij tevens een geheel nieuwen vesting-gordel kreeg met zeventien dwingers of bastions omzet, wier namen de kaart alle vermeld. Tot aan het einde der XIX^de^ eeuw, tot op het moment harer ont-vesting, behield de Stad dezen plan-vorm en dien vesting-gordel met zijn bastions en omgrachting, door welke vijf der zes Diepen, tusschen afsluit-muren besloten, Stadwaarts binnen stroomden [1]).

Plaat III. Deze plaat, de oudste nog bestaande platte grond der Stad in vogelvlucht gezien, is ontleend aan de beroemde Steden-atlas van *George Braun* welke in de jaren 1572—1618 te Keulen verscheen onder den titel: »Urbium praecipuarum totius Mundi", die complect in *VI* deelen, 376 stede-plannen en aanzichten bevat, waaronder, in deel I plaat no.21, een platte grond van Groningen, groot 32 bij 43 cM., als plaat III tot iets minder dan de helft verkleind. Deze platte grond, geteekend omstreeks het jaar 1569 [2]), geeft in allen deele zeer getrouw den vroegeren toestand der Stad terug [3]), evenals het prospect of aanzicht der Stad, plaat 31 van deel I dier atlas, groot 15 bij 47 cM. Zie plaat IX.

Op de noord-, oost- en zuid-zijde van dit plan heeft de Stad nog hare oude ommuring, hoezeer langs de binnenzijde bijna geheel met er tegen aanhangende huijsen of camers bezet, eene ommuring die zij mist langs de west- en zuid-westzijde. Rondgaande ligt langs den buiten-voet dier ommuring eene omwalling met vóórspringende rondeelen bij de Crane-, de Boteringe-, de Ebbinge- en de Poele-poort, terwijl bezuiden de A-poort en bewesten de Heer-poort mede rondeelen zijn aangebracht, en bij de aansluiting van het Schuiten-diep met de omgrachting de met geschut beplantte Drenckelaars-toren den toegang zoo noodig belet. Ter plaatse der Heer-poort is ter weerszijden de omwalling weggenomen en ligt juist vóór en in de as dier poort het kasteel, dat op last van Alva gebouwd, in de jaren 1569—1577 de Stad in bedwang moest houden; de Heer-weg is daartoe geheel onderbroken en de zuidzijde der Stad ligt geheel onder 't vuur van de kanonnen dier »Arx Nova".

Blijkens deze platte grond, was de omwalling langs de noord- en oost-zijde der Stad aangelegd op den vroegeren vóórwal of omtuining, van af de Poele-poort echter, volgde zij niet meer het beloop der oudste ommuring, maar omsloot zij den tweeden en derden uitleg der Stad — de oudste omgrachting is echter aan de zuid-oost- en aan de zuid-zijde nog ten vollen aanwezig; van af de binnenste Ooster-poort tot aan het zuid-einde der Haven bij de waterpoort, de Marwiks-pijp, ligt nog zelfs eene dubbele omgrachting, in 't verlengde van het Schoolholm echter onderbroken. Langs de west-zijde ligt binnen de om-

[1]) Het Hoen-Diep is op de kaart per abuis doorgetrokken door de stads-gracht tot in de Haven.

[2]) Althans vóórdat in Anno 1569 de buitenste Botteringe-poorte en vóórdat in Anno 1573, de binnenste Heer-poorte èn de binnenste en de buytenste Oester-poorte, op last van den Spaanschen bevelhebber der Stad werden afgebroken.
Het kasteel van Alva, tot welks bouw reeds in 1568 werd besloten, doch met welker bouw eerst in 1569 werd aangevangen, is echter reeds geheel op dit plan aangegeven.

[3]) De poorten, zooals zij op deze platte grond zijn afgebeeld, komen o.a. getrouw overeen met de teekeningen, die poorten voorstellende op 't laatst der XVI^de^ eeuw, uit de collectie van wijlen Jhr. *Rengers van Naerssen*.

walling de door een eiland in tweeën gesplitste Haven, met haar groote boogbrug en binnen A-poort; van uit die haven is echter geen directe doorvaart naar het Reid-diep, alléén naar het Horensche diep en van uit dit door de zuidelijke Stadsgracht naar het Schuiten-diep; het noordelijk gedeelte der Stadsgracht is echter in aansluiting met het Reid-diep verbreed tot eene *buiten*-haven, beschermd, behalve door een hooge toren in de ommuring, door twee torens in de omwalling en voorzien met twee kranen, een steenen en een houten kraan, welke laatste op den zuidelijken Reid-dieps dijk staat.

Het Sint Martens kerkhof is langs de zuidzijde in aansluiting met het Recht-huis geheel ommuurd en daarop staat nog volkomen intakt Groningen's oudste of Sint-Walburgs-kerk; de Martini-toren laat duidelijk zijn dubblen doorgang zien en zijn vier transen of omgangen en zijn peervormige hooge phantasie spits. Het kerkhof bij »Die Drae Kerck" is mede ommuurd en op het smalle oostelijke uiteinde er van, staat een kleine kapel met een hoog kruis. Het Jacobijner-klooster, het Geestelijke Maagden-klooster en het Minderbroeders-klooster, zijn met hun binnenhof met omgaande panden op het duidelijkst aangegeven en de bijbehoorende open tuin- en bleek-gronden door eene rondgaande ommuring van de aangrenzende bestratingen afgesloten. Benoorden het Minderbroeders-klooster bevindt zich op het plan een veelzijdig boompark met een uitgang naar de Boteringe- en een naar de Jat-straat, waarschijnlijk behoorende tot een der Refugia of der gewestelijke klooster-huizen, terwijl een tweede grooter park is gelegen tusschen de Jat en de haven, juist ter plaatse waar zich nu de tuin der Harmonie bevindt.

Op de omwalling staan op jukken een viertal houten molens en op den oostwal een rek, dat aan eene lijnbaan doet denken. Buiten de Steentil-poort zien wij de vóórstad, het Schuiten-schuivers kwartier en staan bezijden het Damster-diep, door eene sluis van de Stads-gracht afgesloten, twee korrewagens; beoosten dat kwartier, ligt langs dat Diep het Galgeveld, met niet minder dan 4 galgen en 3 palen elk met zijn vogelspijs rad, alles, dank zij het Spaansche bestuur volop gemeubeld, evenals de galg, in de as der Heer-poort aan den Singelweg vóór het kasteel staande.

Ook buiten de Boteringe-, de A- en de Crane-poort zijn volgens de kaart weder vóór-steden in aanwas, doch buiten de Heer- en Ooster-poort staat slechts hier en daar een enkele hoeve of moeskershuis. De Gulden-straat had toen blijkbaar hare volle lengte nog niet en het »klok-huis" op het oost-einde der »Vischmarck" staat er nog alleen.

De cartel in den linker benedenhoek der kaart heeft een latijnsch opschrift, vrij vertaald dit: »*Groningen*, rijke, volkrijke en tegen vijandelijke aanvallen krachtig versterkte Stad in Friesland, bij Ptolemeus *Phileum* genoemd, is genaamd naar *Grunnus*, broeder van Anthenor, den koning der Franken, en gebouwd in het jaar 377, vóór de geboorte van Christus, zooals Hunibaldus schrijft."

Plaat IV. Deze platte grond in vogelvlucht der Stad, is ontleend aan het groote werk van den Groninger Professor en Historicus *Ubbo Emmius* »De Agro Frisiae", een werk, dat in het jaar 1616 te Leiden, bij Lud. Elsevier verscheen. Het plan opgemeten en op koper gegraveerd ter grootte van 27 bij 36 cM. door den bekenden Gelderschen landmeter *Nicolaes Geelkerck*, is reeds veel meer in détail behandeld als dat van *Braun*; het is vooral merkwaardig, omdat het gedaan door een ooggetuige, ons de Stad voorstelt, midden in haar grootsche onderneming, midden in den aanleg harer nieuwe vesting-werken. De zuidzijde is met hare beide poorten, de Heer- en Ooster-poort, en met hare vijf dwingers reeds gereed, aan de noord-zijde is mede de Boteringe-poort met twee dwingers voltooid, aan de west-zijde is de omgrachting afgewerkt doch de omwalling nog in bewerking, de oude buiten »ter Alva poort" nog niet afgebroken en is, veiligheidshalve de onmiddelijk vóór die poort gelegen buiten-buurt nog omwald, omgracht en met een eigen poort en brug voorzien, de »Ter A-poort."

Langs de noord- en oost-zijde der Stad, van af de Kraan- tot aan de Poel-poort, staat nog de oude Stads-muur met zijn poorten en torens en langs die noord-zijde vormt de Visscher-straat (24) de buiten- ring- of muur-straat. Beoosten de Kraen-poort verbindt eene groote tweebogige waterpoort de Haven, het »ter Aha-diep", met het »Riet-diep"; het eiland, dat op de kaart van *Braun*, die Haven in tweeën splitste, bestaat niet meer en de binnen A-poort staat niet meer op eene groote boog-brug, maar reeds in gelid met de huizenrei langs de westzijde dier Haven.

Op de nieuwe dwingers zijn al direct molens geplaatst, op één dezer zelfs drie, en de XII^de^ eeuwsche gracht *D*, die na den uitleg der Stad aan die zuidzijde in onbruik gekomen, voor de scheepvaart eindelijk te ondiep was geworden, is blijkens éc kaart ter halver lengte weder op diepte gebracht, om straks geheel ontgraven het Scuten-diep met de »Aha amnis" voor goed te verbinden. Het Schuiten-schuivers kwartier

geheel omgracht, is aangegroeid tot eene volledige vóórstad met drie straten, en door twee poorten en twee bruggen, de Poel-poort en de Steentil-poort met de Stad verbonden. Buiten de Kraan-poort dient het daartoe verbreedde vóór-gedeelte van het Riet-diep tot buiten-haven en heeft een eigen Kraan. De Martini-toren (1) mist nog haar spits, ofschoon reeds in het jaar 1577 afgebrand en van de Sint Walburgs-kerk (2) is het oudste of midden-gedeelte ingestort en staat nu dakloos.

De gewezen kloosters zijn met hun gebouwen op het duidelijkst afgebeeld, het Jacobijner-klooster (6) is nu het Tuchthuis; het Geestelijke Maagden- of St. Claren-klooster (7) is nu het weeshuis en het Minderbroeders- of Franciscaner-klooster (4) nu d'Academia ende Schola; het Fraters-huis, »d'Broeren" (8) is nu des Gouveneurs hoff. Op dat »Brede Marckt" is bewesten het Raedt-huis (9) de gebouwen-groep belangrijk toegenomen, en op het oosteinde der Visch-marckt staat het »klokhuis" niet meer alleen. Het A-kerkhof (3) is nu omhekt en omboomd, de bid-kapel verdwenen en vervangen door een op die markt staand wachthuis. In den linker bovenhoek der kaart staat een latijnsche opdracht:

»Aan de zeer Edele, zeer wijse en zeer aanzienlijke Burgemeesteren en Raden van de zeer sterke en schoone Stad *Groningen*, opgedragen door den graveur *Nicolaes Geelkerck*, Anno 1616."

In den linker benedenhoek staat in een halve cartel, waarboven zich het wapen der Stad bevindt in 't latijn het volgende:

»In de afgeloopen jaren, sedert *Groningen* onder de Unie is gebracht, is zij aan de zuid-zijde met nieuwe vesting-werken versterkt en grooter gemaakt en aan de *oude* Stad eene *nieuwe* Stad van bijna gelijke oppervlakte toegevoegd.

»De omtrek der oude Stad, zooals die nog was A° 1605, wordt aangeduid door eene dubbele stippellijn en de letter *A*; daarbij is in de naastvolgende jaren deze aanzielijke uitbreiding gekomen, welke gij vreemdeling, hier op de kaart ziet, ze is aangeduid door de letters *B* en *C*; waar ge evenwel de letter *C* ziet staan, moet ge weten, dat op die plaatsen nog moeten komen de verdedigings-werken tegen den vijand, op de kaart aangegeven en aan wier aanleg dagelijks ijverig wordt gearbeid; verder wordt de uitgestrekte oppervlakte benoorden en rond de oude Stad, nu met fraaie tuintjes en cameren bezet, totdat de overheid daar anders over zal beschikken.

»Voorts wijst de letter *D* aan de nieuwe gracht, die men begonnen is, van uit de Aha door te trekken, en die nu A° 1616 bijna voor de helft voltooid is." — Aldus het opschrift.

Een tweede halve cartel in den rechter benedenhoek aanwezig, bevat eene aanwijzing van de voornaamste toenmalige openbare gebouwen en van de hoofd-straten der Stad.

Plaat V, VI, VII, VIII. Deze vier platen vormen te zamen de groote plattegrond in vogelperspectief der Stad, haar voorstellende, zooals zij was ten jare 1643. [1]) Deze zeldzaam mooie plattegrond is het werk van den landmeter *Egbert Haubois* én van den graveur *Jan Lubberts Langeveerd*, elk gebouw, 't zij kerk of toren, 't zij huis of camer, elk erf of tuin zelfs, is daarop met de meeste zorg zoo architectonisch getrouw mogelijk, afgebeeld; onder onzen schat van waardevolle stede-kaarten uit de XVII^de^ eeuw, is deze kaart inderdaad eene der bewonderenswaardigste en waardevolste, want van elk gebouw, dat daarop in het gezichtsvlak voorkomt, geeft zij ons werkelijk een getrouw portret. Van deze kaart, in originale groot 0.95 bij 1.11 M., en uitgegeven in vier bladen [2]), zijn tot nu toe slechts drie exemplaren bekend en op die alle, is de groote, rijk omlijstte cartel in den linker beneden-hoek oningevuld, en mist daarmede de opdracht aan den Magistraat; blijkbaar heeft er tijdens de uitgave eene strubbeling plaats gevonden waardoor zij, die uitgave, niet geheel tot haar recht is gekomen, misschien wel gestaakt is.

Egb. Haubois, noemt zich Ingenieur; blijkens hetgeen er omtrent zijn leven bekend is (zie de Gron. Volksalmanak voor het jaar 1906), was hij in de jaren 1631— ± 1653, toen hij stierf, in Groningen werkzaam als landmeter, en van af Februari 1648 tot Augustus 1650 mede als Stads-bouwmeester, welke betrekking hem blijkbaar echter te zwaar viel, want »met danckzegginge" legde hij toen dit ambt neer.

---

[1]) Dat deze kaart omstreeks het jaar 1643 door *Haubois* geteekend moet zijn, is in de studie omtrent *die* kaart, in de Gron. almanak voor 1906, duidelijk aangetoond, doch tevens, dat in deze kaart door een slecht graveur vóór 1669 nog eenige aanvullingen en wijzigingen zijn aangebracht en dat de drie exemplaren, daarvan bekend, eerst *toen* afgedrukt zijn.

[2]) Voor *gezamentlijke* rekening van de Gron. Volksalmanak en van het Bouwkundig Tijdschrift, is *deze* kaart vanwege hare belangrijkheid, ter grootte van 0.78 bij 0.90 M. gereproduceerd, en zoowel in die almanak voor 1906, als in dat Tijdschrift voor dit jaar, deel XXIII, opgenomen.

niettegenstaande zijne financieele omstandigheden allesbehalve rooskleurig waren. *Jan Lubberts*, de graveur, was »Sulver- ende Gold-smidt" in Groningen, en sedert 1 Mei 1630 lid van het Goudsmids-gilde aldaar.

Duidelijker dan alle omschrijvingen en sprekender nog dan de Historische Plattegrond (pl. II), ziet men op *deze* kaart, de geleidelijke ontwikkeling en uitleg der Stad.

Het Groningen der XIII^de^ eeuw, ge ziet het op de kaart omsloten door het Loopend-diep noordwaarts, het Schuiten-diep oost-waarts, 't Suder-diep [1]) zuid-waarts en door het A-diep west-waarts, terwijl de bewesten 't A-kerkhof loopende straat »de Dobben", met haar verlengde ter weerszijden, de Lane, de Nieuwe Straat en het Monnike Holm, naar alle waarschijnlijkheid de grens der Stad aan die zijde vóór de XIII^de^ aantoont en tevens den omvang van haren *eersten* uitleg. Het met huizen en straten, driften en gangen bezette stads-gedeelte bezuiden 't Suder-diep, van af het Schuiten-diep tot aan de Marwicks-pijp of waterpoort over 't Horense-diep, vertegenwoordigd den *tweeden* uitleg der Stad. De smalle strook bewesten het A-diep van af het Reid-diep tot aan dezelfde Marwicks-pijp haar *derden* uitleg en eindelijk het Stadsgedeelte, dat zich binnen de omwalling noord- en oost-waarts buiten de Haven, 't Loopend-diep en 't Schuitendiep bevindt, haar zóó stouten en merkwaardigen *vierden* of laatsten uitleg, dien van de jaren 1607—1624.

Niettegenstaande de weinige jaren, welke, toen *Haubois* in 1643 de kaart teekende, nog slechts ná dien uitleg waren verloopen, is toch reeds langs de buiten-zijde der Haven en van het Loopend-diep en rondom de Osse-meret alles bebouwd met groote huizen, ook ter weerszijden langs het Butter-diep en evenzoo in de Nieuwe Ebbinge-straat is bijna alles reeds volgebouwd, zoomede rond het Nieuwe Kerck-hoff van St. Walburg, ook de Nieuwe Botteringe- en de Nieuwe Jat-straat zijn bijna ter volle lengte reeds met huizen bezet. Op het duidelijkst spreekt uit deze platte grond niet alleen de beteekenis van dien grooten uitleg, maar ook den vollen omvang van den nieuwen vesting-gordel met zijn zeventien dwingers, ter zelfder tijd aangelegd, in twaalf dier bastions staan vierkante houten molens op een eenvoudig jukwerk, opdat zij in geval van beleg in een minimum van tijd konden worden afgebroken. Ten einde de afmeting en vorm van dien vesting-gordel te beter te doen uitkomen, heeft *Haubois* deze met hare omgrachting en een der lange houten juk-bruggen, nog afzonderlijk in profil op de kaart voorgesteld.

De St. Martenstoren prijkt weer met een spits, doch de St. Walburgs-kerk is nu verdwenen — voorts ziet men in de Nieuwe Stad de terreinen welke de stedelijke overheid voor een Osse-meret, en Steen-meret, voor den bouw eener Protestantsche kerk, voor een Artillery-Huys, voor een Pulver-meulen, voor een Scheeps-timmerf, voor Leer-looyerijen, lijnbanen en voor ruime opslagh-plaatsen langs de Diepen had gereserveerd — en tevens de voor dien tijd breeden aanleg van alle nieuwe straten, zelfs van de zijstraten. Zijn grootste waarde ontleend dit plan echter aan de nauwgezette zorg en aan de architectonische juistheid, waarmede elk gebouw voor zich is behandeld, zoo zelfs, dat dit plan ons duidelijk doet zien het karakter der toen nog bestaande middeleeuwsche huizen, en van alle hun vorm en afmetingen, het aantal hunner verdiepingen en ramen, de juiste dakafdekking, enz.; kortom van elk gebouw, dat met zijn voorgevel in 't gezicht valt, geeft het plan ons een volkomen miniatuur-portret. In een cartel in den beneden rechterhoek der kaart zijn vermeld de voornaamste openbare gebouwen, en de namen van eenige smalle straten en gangen, de overige straat-namen toch staan op het plan zelf. In de sierlijke cartel in den rechter bovenhoek, omsloten door twee dolphijnen, zitten tegen de koppen dier dolphijnen de nieuwe beschermgoden der Stad, de Godin van den Landbouw en de God der Zee, welke hare vroegere beschermheiligen, O. L. Vrouwe en Sint Maarten toen hadden vervangen, en het Latijnsche vers binnen dien cartel zegt vrij vertaald: [2])

»Groningen, machtig door zijn bolwerken en rijk door de vruchtbaarheid van zijn bodem, heft haar roemrijk hoofd op tot in den hoogen sterrenhemel;

»Gij aanschouwt hier, hoe zij, aan den Spanjaard ontweldigd en haar omtrek uitbreidend, tot groote Schoonheid stijgt;

»De vlijt, met de vrijheid vereend, vergoedt der winstbegeerige burgerij de geleden schaden met veelvoudige rente.

»Vooral de toewijding en de zorg van den achtbaren Magistraat zijn het, die alles doen blinken met heerlijk schoon aanzien.

[1]) Ik volg de namen der straten en gebouwen en de spelling, zooals deze op de kaart voorkomen.
[2]) In dank deze en de overige vertalingen aan Dr. *J. de Hulu*, Adj. Rijksarchivaris te 's Gravenhage.

»Wijd en zijd over het Friesche land verheffen zich haar beroemde tempel-gebouwen en zijn haar drie Markten vermaard.

»En waar in deze Stede een tempel aan de Muzen der geleerdheid gewijd is, daar kroont haar de eer met onverdoofbaren glans."

In de rijk omlijstte cartel in den linker bovenhoek der kaart heeft *Haubois* nog gegeven een aspect der Stad gezien van af het Reid-diep, of van de westzijde en in dit aspect is later ingevuld de opstand der Nieuwe Protestantsche of Noorder kerk, eerst in de jaren 1660—64 gebouwd.

Onder al de plattegronden der Stad is die van *Haubois* inderdaad de belangrijkste, als zijnde een historisch portret der Stad, tijdens een van haar beteekenisvolste en ondernemendste tijdperken.

Plaat IX. Het oudste doch vrij slordig aspect of buiten-aanzicht der Stad, dat ik ken, is van het jaar 1572 en komt voor in de vierde of duitsche uitgave van *Lud. Guicciardini's* »Beschrijvinghe der Nederlanden," welke in 1580 te Bazel verscheen: Een duidelijker beeld der Stad, geeft *plaat IX*, het aspect uit *Braun's* Steden-atlas deel I, pl. 51, de Stad van de zuidzijde voorstellende, zooals zij was omstreeks het jaar 1580, eene gravure groot 15^3^ bij 43^3^ cM., en tot de helft verkleind teruggegeven. De *Heer-* en *Oosterpoort* en de muurtorens langs die zuid-zijde der Stad, zijn daarop met alle zorg geheel in hun karakter aangegeven, en de muur zelve aldaar is reeds vervangen of van buiten gedekt door eene breede doch niet steile wal, van boven met eene palissadeering bezet. Vóór de *Ooster*-poort ligt over de Stads-gracht een steenen boog-brug met borstwerings-muren voorzien, en achter die buiten-poort ziet men de binnenste poort van dien naam; vóór de *Heer*-poortenbrug ligt een voorwerk met afsluiting. Vijf diepen of vaarten loopen op de Stad aan, wier poorten, kerken, kloosters en gasthuizen alle bij name op de gravure zijn aangeduid. De Sint Walburchs kerk heeft nog haar achtzijdig opgaande boven-bouw; de St. Martinus toren is met zijn vijf transen en peervormige bekroning evenals alle andere torens veel te hoog geteekend; het Raadhuis heet; »Der Heeren huys" en buiten de Stad ziet men in de verte het *Groot Advender* closter west-waarts en oost-waarts het oude dorp *Bedum*, terwijl binnen de Stad tal van huizen zich onderscheiden door hare eigenaardige baksteenen topgevels. Het latijnsche opschrift zegt:

»Gromínge of zooals andere zeggen Gruninge eene vermaarde Stad in Friesland, krachtig tegen vijandelijken aanvallen versterkt en zeer beroemd als Hoofdplaats van het Gewest."

Plaat X. Geeft het aspect van *Braun* ons nog een gezicht op de Stad met haar middeneeuwsche poorten, muur-torens, en verdere verdedigings-werken, *plaat X* geeft ons daarentegen een aanzicht op de Stad met haren nieuwen vesting-gordel van de jaren 1607—24. Deze »Afbeldinge der Stadt Gronningen" in het jaar 1637 door Hendricus en Jacobus Wigboldi aan den Raad opgedragen is genomen naar eene gravure, groot 0.33 bij 1.06 M., waarvan ik vermeen, dat tot dusverre slechts één exemplaar bekend is, eene zeldzame gravure, die merkwaardig veel overeenkomst heeft met het werk van onzen reeds vroeger overleden hoogst bekwamen teekenaar en graveur *Petrus Bast*.

Dit aanzicht, in 4 bladen gegraveerd, stelt de zuid-zijde der Stad niet ten vollen, slechts van af het Horense-diep tot en met de Heere-poorte voor, die echter half verscholen ligt achter een van zijn dwingers. Met bizondere zorg zijn de openbare gebouwen en torens, voor zooveel deze boven de hooge omwalling met haar dicht geboomte uitkomen, geteekend. De »oude A-poerte" en de »Oude Poele-poerte" spreken beiden door hare spits afgedekte torens; bewesten de vooral duidelijk afgebeelde »a kerck" met haar hoog midden- en kruis-schip en nog ingebouwden toren, staat »het West-Yndische Hues," zijnde vóór de Reformatie, het Admirader Huis; beoosten de A kerk spreekt »de broeren ofte france kerck" met haar klokken-torentje, iets verder »de Jacobinen"-(kloosters) kerk en bewesten de St. Marten's toren »Dat Heeren Wijnhues".

Vóór dien toren staat op de kaart het »St. Spirit" dat is het Heilige Geest-Gasthuis, terwijl meer oostwaarts het St. Geertruyt's-gasthuis alleen kenbaar is door zijn torenspitsje. Tusschen al die gebouwen door, zien wij de topgevels, daken, windvanen, de schoorsteenen en ooievaarsnesten, terwijl de op de dwingers staande vierkante houten molens, ter wille van een vrijen windvang, alle buitengewoon hoog zijn; op enkle hoeken dier dwingers staan houten waakhuisjes op een voetjak. Aan den voet der steile omwalling komen boven den onderwal uit de kruinen van de boomen in den gedekten weg; de voorgrond is eigenaardig gestoffeerd met costuum-figuren en onder deze zien wij de Gebroeders *Wigboldi* bezig de Stad in teekening te brengen. Het luchtruim boven de Stad is rijk gevuld, met twee sierlijke opschrift-cartels,

met twee engelen het wapen der Stad vasthoudend, met twee opschriften en met twee Famen, de roem der Stad wijd en zijd uitbazuinend en haar bekransend tevens. De opdracht in den linker cartel luidt:

»Aan de zeer Achtbare en Wijze Heeren, M. H. Burgemeesteren en Raden van de zeer bloeiende Stad Groningen, hunne zeer goedertieren Heeren, wordt deze afbeelding van Groningen, eerbiedig opgedragen door Hendrik en Jacob Wigboldt. Anno 1637".

Plaat XI en *XII*. Onder de vele prospecten der Stad uit lateren tijd, zijn de beste, die, welke tevens hare belegering in het jaar 1672 voorstellen, en daaronder is de voornaamste geteekend en gegraveerd door den bekenden *Romeijn de Hooghe*. In de kronyk van Groningen ende Ommelanden door den Raadsheer *H. Hofmijder*, uitgegeven in 1743 komt mede een eigenaardig prospect der Stad voor, gezien van de noordzijde »uit de Paddepoel," eene gravure groot 16⅞ bij⅝ cM., als plaat XI iets verkleind. Zij toont op het duidelijkst de Stad met haar hooge omwalling en breede gracht, terwijl plaat XII een gezicht is buiten de westzijde der Stad op de A-poort en het Hoendiep, naar eene teekening van *C. Pronk* van het jaar 1754.

Afbeelding XXIV. Het Raad- en Wijnhuis, naar eene oude teekening groot 0.42 bij 0.52⅝ M.

OPENBARE GEBOUWEN.

„De openbare Gebouwen eener Stad, zijn de passive hoofd-organen, waarin een groot deel van het openbaar Leven dier Stad, zich ontwikkeld en plaats vindt."

A. DE EERSTE PAROCHIE-KERKEN MET HARE TORENS.

1. De Sint Walburgs-kerk.

Het oudste en in elk opzicht tevens eerbiedwaardigste van al hare openbare gebouwen was de kerk gewijd aan Sancta Walburga, staande op het groote naar die kerk genoemde Hof, op het oosteinde van den Brink. Onder overoud geboomte als verscholen, stond daar gedurende een achttal eeuwen, die grijze kleine kerk, de eerste of oudste *steenen* kerk benoorden Utrecht. Zij stond daar vrij dicht bij de eerste omwalling en bij de latere ommuring, met de priester-woningen en eene school nevens zich, op het groote kerk-plein, met hagedoornen omzet en later ommuurd en waarvan een afzonderlijk omhaagd gedeelte door een linde overschaduwd, diende voor plechtige bijeenkomsten van den Raad, van de Gilden (1) en ter recht-spreking, welke in Groningen naar oud Drentsch gebruik, in de eerste eeuwen in de open-lucht onder 't lommer dier linde plaats had.

Zooals reeds is meegedeeld, werd deze kerk in de eerste helft der IX^de^ eeuw gebouwd, nadat de vroegere houten bid-kapel door de Noormannen, op een hunner vroegste strooptochten in Groningerland, was verbrand. Zij werd gebouwd van tufsteen, daartoe door de Groninger kooplieden in eigen schepen van den Rijn of uit Deventer aangevoerd en naar het model van de kerk van Karel de Groote, de Munster van Aken, waartoe vandaar de noodige werkkrachten vertrouwd met den steen- en den gewelf-bouw, waarschijnlijk een ervaren klooster-geestelijke met eenige leekebroeders, werden meegenomen.

Blijkens afbeelding XXV, bestond zij evenals genoemde Munster-kerk uit een achtzijdig opgaande binnen-bouw met een 16 zijdige lageren omgang; in allen deele veel kleiner, miste zij ook de galerij boven dien omgang. Die binnen- of midden-bouw, ± 40 Gron. voet of 11.68 M^1^ in diameter, bestond uit acht zware pijlers, door halfronde bogen verbonden, zaam het opgaande muurwerk dragend met

(1) Item, A°. 1436 up sunte Magnusdach, de do was up een Vrijdach, weren de gilden gemeenlick up dat kerckhoff to sunte Merten under de lijnde, daer de raet tosamen plegen to komen." aldus S. Benninge, bladz. 134.

zijn kleine halfronde boven-ramen, zijn koepel-gewelf en overkapping. Rond dien achtkanten midden-bouw en deze steunend en schragend, was de overwelfde zestien-zijdige omgang, breed 15 Gr. voet of 4.40 M., waarvan het dak zich tegen den binnen-bouw onder de bovenramen aansloot; al het muurwerk was zwaar 4 Gr. voet, de omgang tot aan zijn daklijst hoog 32 voet, de midden-bouw hoog 70 voet en de kruin van het koepel-gewelf 80 voet boven de bevloering. Beoosten was uitgebouwd een klein vierkant koor, twaalf treden boven den kerkvloer opgaande en daaronder was een overwelfde crypt, die tegen het einde der IX^de^ eeuw, verrijkt werd met de reliquiën van de Heilige Walburga. Bewesten de kerk was later nog een toren en beoosten nog een grooter koor met kapel en sacristy aangebouwd; zie het Stede-plan van *Gedkerk*, plaat IV [1].

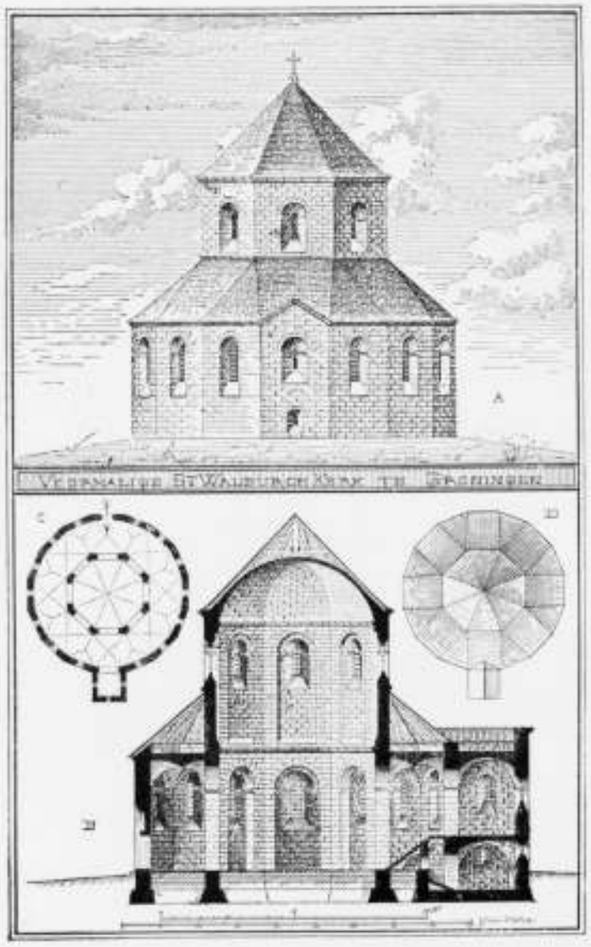

Afbeelding XXV. A. Opstand. B. Doorsnede. C. Plattegrond. D. Kapplan.

Deze betrekkelijk kleine kerk, waarin hoogstens een 700 tot 800 menschen staande den dienst konden bijwonen, die eenvoudige kerk in ziende tufsteen, was gedurende drie eeuwen Groningen's *eenigste* kerk, *de* kerk, waarin elk Groninger werd gedoopt, ter catechismus kwam en werd aangenomen, waarin zijn huwelijk werd voltrokken en ingezegend, en waarin allen, rijk of arm, op het laatst nog op de lijkbaar werden binnengedragen alvorens in de gewijde aarde bezijden haar ter eeuwige ruste te worden gelegd. Er was geen feest, geen plegtigheid in het Stedelijk of in het maatschappelijk leven dier dagen of het begon met een kerkgang, met een mis. Alvorens men ter raadzitting vergaderde of als gerecht bijeenkwam, alvorens de Gilden hun morgenspraken hielden of hun feestdag begonnen, werd door die allen, eerst in *deze* kerk eene bizondere mis bijgewoond.

Hier ook vergaderden soms de Poorters, als er gebeurtenissen van bizonderen aard waren, die zaâm besproken en overlegd moesten worden, *hier* kwamen zij bijeen om hun Heer te huldigen, hun eed van trouw aan hem aftelegggen en den zijne in ontvangst te nemen; *hier* werden de bid-dagen gehouden in dagen van ramp en *hier* de Te Deum's gezongen in dagen van voorspoed. En was er heftige partij-strijd binnen de Stad, zoodat de wapens werden aangegord, dan trachtte men, trots het herhaalde verbod der geestelijkheid, zich het eerst het bezit der Sint-Walburgs-kerk te verzekeren, die dan, als zijnde het eenigste steenen

[1] *S. Beninge* zegt in zijne kroniek bl. 44, dat in den strijd om de Prefectuur in het jaar 1227 – „Roleff kasteleijn to Coevorde Sancta Wolburgeskercke mit sijnen partien lange tit besette ende deden daer aff roeff ende brant ende vele quades, waarop Egbert van Gronenborch, richter in Groningen, mit sijnen pertijes laden voer de kercke lach und konde die kercke hem nicht affwijnnen, tot de Bisschop van Utrecht ter hulpe kwam ende wan de kercke voirss. ende wiede se weder." —

„Item de kercke to Sancta Wolburge beseden gewelft int zuden ende int norden, als de welfte noch is tusschen de kercke ende toorn ende was een deijn steenen coetroch verkaut mit eynen kelder under ende dat coer ginck men up mit XII trapgen van stenen ende de kercke hadde boven ende beneden cleine vensterkens mit ijseren tralien gemaket."

Dit is de uitvoerigste beschrijving die wij omtrent deze kerk bezitten; het is zeer te betreuren, dat *Ubbo Emmius*, die haar kende, vlak tegenover haar zijn School had, en de herhaalde strijd, in en rond haar geleverd, in zijne geschiedenis van Friesland en van de Stad Groningen, uitvoerig beschreef, niet tevens ook enkle regels aan het gebouw zelf heeft gewijd.

gebouw binnen de Stad, als burcht werd ingericht en benut, belegerd en verdedigd en soms zelfs met een weergang langs heur dakvoet werd voorzien. [1])

Inderdaad, er had geen gebeurtenis van eenig aanbelang in 't Groninger leven plaats, of zij begon en eindigde daâr en werd daâr bezegeld; van hâar uit trok men vol moed ten strijde, als 't moest, en bij hâar ook kwam men terug, 't zij als overwinnaar, 't zij als overwonnene. [2]) De kerk, zij was *toen* inderdaad het middelpunt van heel het maatschappelijk leven, van heel het menschelijk zijn.

Doch de Stad werd grooter, haar bevolking nam steeds meer toe en de kerk, zij werd daardoor te klein, toch bleef men zich zoo goed als dat ging, nog eenige tientallen van jaren behelpen, tot men *eindelijk*, na den uitleg der Stad in het begin der XIII^de^ eeuw, besloot om, daar zij zich van wege haar centraal-vorm niet tot eene doelmatige vergrooting eigende, naast haar eene *tweede* parochie-kerk te bouwen. Die tweede kerk, de Sint-Maartens-kerk, zij werd toen gebouwd, maar de Sint-Walburg, zij bleef de oudste en voornaamste Parochie-kerk, zij bleef de feest-, de gedenk- en de inhuldigings-kerk, doch schijnt tegen het einde der XV^de^ eeuw, nadat de Sint-Maartens-kerk vergroot was, als Parochie-kerk opgeheven te zijn. *Jac. van Deventer* vond het daarom blijkbaar niet noodig in 1550, om haar naam op zijn plattegrond der Stad, evenals die der overige kerken intevullen.

In elk geval was zij nog Parochie-kerk in het jaar 1404, want »doe waert op den Hilligen Sacramentsavent begrepen een licht te holden in die ere Gods ende Marie sijnre lieve moder ende den groeten heren sunte Joseph, hangende in sunte Walburgen kercke, van desen ampten hijrnae bescreven: »metselers, tijmmerlude, kijstemakers, beeldesniders, stoeldriers ende holtsaghers" (Oork. N. 1180.)

Anno 1495 is er nog sprake van eene schenking »aen des hillgen cruces altaer in de nijer capellen in sunte Walburge Kercke in onse Stad. [3])

Toen in 1568 op last van Alva de burgerij ontwapend werd, werden de wapens hier geborgen en de kerk gesloten, doch na de installatie van bisschop Knijff in dat zelfde jaar werd zij opnieuw geheiligd en in dienst genomen. Van 30 Juni 1579 tot Maart 1580 diende zij den Hervormden tot kerk, is daarop nogmaals voor den Katholieken eeredienst ingericht en gewijd, doch in 1594 na de opheffing van dien eeredienst bleef zij onbenut, werd vergeten en verwaarloosd, 't geen in zijn gevolgen te ernstiger was, daar men tijdens het beleg der Stad in dat jaar, het lood van haar daken had genomen en daarvan kogels had gegoten en nu vergat die daken op nieuw te dekken. Regen, sneeuw en vorst, zij werden nu weldra de baas in en over dit eeuwen oude gebouw; in Augustus 1611 stortte dan ook de zuid-oostzijde van St.-Wolbrich neder, en 12 Aug. besloten: »Borgermesteren ende Raedt sampt Taelmanns met die gesworen meente, »considereerende die onvermoegendheijt des Stads ende die groete kostenn, als het weer maeckenn des »voerss. Kerckx kostenn sall, dat men het ronnde (de omgang) van S. Wolbricks kercke affbrekenn end die »doffsteenen daer van vercoopenn enndt daermede St-Martenns kerck mackenn sall". A° 1616, 13 November werd besloten, de toren van St. Walbrich ruïne dreigende, om de kosten van reparaties halven, de kappe of spitse aftenemen. Gecommitteerden uit den Raad zullen echter eerst nog zien of de toren niet met zekerheid kan gerepareert worden, doch, op grond hunner opname, werd den 19^en^ November van dat jaar ook tot de afbraak van den toren besloten.

Den 3^en^ Martij 1627 volgde het laatste vonnis en werd: »geresolveerd dat dadelicken end op 't »spoedigste de rest van St. Wolbrichs kercke wechgebrocken ende geamoveert ende dat het sement voor »eerst in de gewelffte kelder under de sacristije hergelecht ende bewaert soll werden tot naeder ordre."

Zóó verdween helaas, nadat allenthalve anplackingen door affixies waren gedaan, om the doen weten

[1] De Sint-Walburgs-kerk is inderdaad, in tijden van nood, zóó dikwerf als *burcht* benut, dat enkle schrijvers haar inderdaad als een *Kasteel* hebben beschouwd, dat sedert tot *Kerk* werd ingericht. *Hofmeijer* o.a. zegt op het jaar 850: „Groningen werder van haare destructie der Deenen beginnende te herleven, houden de burgers een sterkte of kasteel op den oever van de Hunse... Dit kasteel van zeer dikke muren van tufsteen opgebout, is naderhand geappropieert tot een Kristen-kerk, en aan *St. Walburgh* toegewijd, ook wel weder als een burgt gebruikt, om zig in trochele tijden te defenderen".

[2] *J. Lindeborn*, zegt: (Notit. Episc. Dav.) op het jaar 1468 „dat de Deken over 't land van Drent in S. Walburgs-kerk openbaarlijk in de Rechtbank zittende...."

Zoo zegt *S. Beninge* op het jaar 1526, „toe Wolberch in de kercke wort byene gedaget borgemesteren, raet, olt ende nie, alle de brouwergijlde, dat de treffelickeste borgeren waren".... Soe sijnt de bowmesteren myt dre unt den gijlden gekomen to sunte Wolberch in de kercke ende sijnt daer vruntlijken verlijket ende overgekemen in maneren hiernae geschreven".

Graaf *Edzard* in het jaar 1506, de Hertog van *Gelder* in 1513 op 2 Nov. 1522 en *George Schenk* van *Tautenburg*, als vertegenwoordiger van Keizer *Karel V.* op 7 Juni 1536, de drie opvolgende beschermheeren welke de Stad zich had gekozen, zij allen, werden in *deze* kerk gehuldigd, gelijk voordien de Bisschoppen van Utrecht.

[3] Zie Mr. *W. H. S. Boeles*: „De Geestelijke Goederen in de Provincie Groningen."

dat er een markelijke quantiteijt van dolfsteenen zoude worden verkocht, zóó verdween Groningen's *oudste* kerk, Groningen's meest historisch gebouw, een der zeldzaamste bouwwerken van Noord-Nederland tevens.

En dat waarom? — Omdat het nieuwe geloof, dat voor het oude had plaats gemaakt, alle pieteit voor de oude kerk-gebouwen miste niet alleen, maar zich daarin ook volstrekt niet t'huis gevoelde, integendeel; waartoe dus die olde karcke nog te beholden, zoo redeneerde men — en . . . men vergat ten eenenmale haar historisch verleden, haar beteekenis in en voor het Groninger leven in de voorafgegane eeuwen, men vergat ten eenenmale haar waarde als zeldzaam, als hoogst merkwaardig bouwwerk tevens, men keurde haar niet eens eenig onderhoud meer waard, na haar eerst van haar dak-lood beroofd te hebben, en de arme kerk . . . . zij had nu inderdaad geene andere keuze, dan om bouwvallig te worden, dan om bij gedeelten in te storten en te verdwijnen en . . . . zij verdween.

Het eenigste wat men nog deed, dat was, dat men evenals voor een doode, op een grafzerk haar afbeelding liet beitelen en deze zerk nu neerlegde ter plaatse, waar zij zooveel eeuwen gestaan had.

En . . . . toen later de doodgraver eens een zerk voor een graf noodig had, gebruikte hij *haar* grafzerk, liet *haar* beeld er afbeitelen en zóó verdween met *haar* zerk *haar* beeld en daarmede elk sprekend en tastbaar bewijs van haar vroeger bestaan tevens.

Op de plattegrond van *G. Braun* (plaat III) staat zij nog intact benoord-oosten de Sint-Maarten; op de kaart van *X. Geelkerck* (plaat IV) mist zij reeds haar omgang, haar koepel-gewelf en hoofd-dak, doch staat het koor met sacristij en west-toren nog overeind [1]) doch op het plan van *E. Hautbois* (plaat VII) is zij geheel en al verdwenen en staat er op het nu leege St. Wolburgs-Kerkhof nog slechts een wacht- en knekelhuisje. En op alle latere plattegronden der Stad, is ook dit wacht- en knekelhuisje weg, draagt ook het kerkhof zijn ouden naam niet meer en mist men elk spoor, elk teeken der oude kerk. Op het profil der Stad van *Braun*, plaat IX, komt zij nog duidelijk voor, op dat van de *Wigbold's* niet meer.

De Romaansche toren bewesten tegen de kerk, misschien in de XI^de^ of XII^de^ eeuw aangebouwd, was in tal van lage verdiepingen verdeeld, met eene vrij hooge spits gedekt en bevatte Groningen's eerste hui-klokken.

Hij is met de kerk het duidelijkst afgebeeld bij *Bor*, »Historie der Nederlandsche Oorlogen," uitgave 1679, op de daarin voorkomende gravure »van het belegh der Stadt in den jaere 1594" door Jan Luyken. [2])

Oudste zegel der Stad Groningen. Afbeelding XXVI.

[1]) Verdere afbeeldingen dezer kerk met toren vindt men: behalve op de plattegronden der Stad, plaat III en IV, 1°. in *Ludolf Smids'* Schatkamer der Nederlandsche Oudheden met gravures van *J. Schijnaart*; 2°. op de kleine plattegrond der Stad van *E. Hautbois*, door de fortressen omgeven, verschenen 1652 en gegraveerd door *S. Savrij*, 3°. in de Groninger Volksalmanak van 1845; 4°. bij *Diest Lorgion* in zijne Beschrijving der Stad Groningen; 5°. in het H. S. van *A. Schoemaker*, berustend op het Rijks-archief te Groningen; 6°. in de Groningsche Volksalmanak van het jaar 1893, waarin bij de Tufsteen-bouwwerken deze kerk door mij is beschreven en afgebeeld.

II. De Sint-Maartens-kerk.

TOORAL nà Groningen's eersten uitleg tegen het begin der XIII^de^ eeuw, bleek haar eenigste Parochie-kerk, de toen reeds oude Sint-Walburgs-kerk, onmogelijk nog langer de ter kerke komenden alléén te kunnen bevatten, van daar dat men in het begin dier eeuw, met toestemming van den Bisschop, tot den bouw eener tweede Parochie-kerk besloot, die omstreeks de jaren 1210—1220 naast de St. Walburg op het groote kerk-plein gesticht, uit reverentie voor den Bisschop, Groningen's Heer en uit respect voor het Dom-kapittel, de grootste grondbezitter in de Stad, werd toegewijd aan Sint-Martinus, den bescherm-heilige van Utrecht's bisschops-kerk, den patroon van dat kapittel.

Wie de bouwheer was van Groningens nieuwe kerk?

Ik vermoed een Cistercienser monnik, uit de in de buurt der Stad gelegene abdij van *Aduard*, want die nieuwe kerk, zij had geheel en al het karakter van de kerk-architectuur, welke zich onder den invloed van de Cisterciensers van *Aduard*, in die XIII^de^ eeuw, zoo eigenaardig in het gewest Groningen tot eene Groninger, *School* zelfs, heeft ontwikkeld, waarvan wij heden ten dage nog, in een 30-tal kerken aldaar, alle uit die eeuw dagteekenende, het ontwikkelings-verloop bijna stap voor stap kunnen nagaan, — en *dat* alles, in echt Groninger bouw-materiaal, enkel en alleen in Groninger bak-steen én pannen én tegels, met volkomen uitsluiting zelfs van berg-steen.

Hoe was de vorm en afmeting dier Sint-Maartens-kerk?

Blijkens de afbeeldingen XXVII en XXVIII, was zij, zooals het zwarte binnenplan aangeeft, eene driebeukige kruis-kerk met halfrond gesloten koor en ingebouwden toren. Een toren was aanvankelijk een hoogst zeldzaam iets in onze Groninger *Cistercienser* kerken, en hier blijkbaar alleen op uitdrukkelijk verlangen in het bouwplan opgenomen; daar de oude Sint-Walburg toen een klokke-toren had, moest de nieuwe Sint Maartens-kerk ook een toren hebben.

Het midden-schip, binnenwerksch breed 9.10 M., [1]) was met inbegrip van den toren lang drie gewelf-vakken of travées, zich aansluitend tegen het dwars-schip breed 8.40 en mede drie gewelf-vakken lang, en zich in de as van het midden-schip openend in het koor, behalve zijne halfronde sluiting slechts één gewelfvak lang. Overeenkomstig Cistercienser gebruik waren de beide vleugels van het dwars-schip aan de oost-zijde elk nog met eene halfrond uitgebouwde absíde voorzien. De zijbeuken ter halve breedte van den midden-beuk en eveneens in vierkante velden verdeeld, waren, evenals het overig gedeelte der kerk, de met halve koepel-gewelven gesloten absiden uitgezonderd, met steenen kruis-gewelven gedekt.

[1]) Zie daaromtrent de Gron. Volksalmanak over het jaar 1892, die tevens een overzicht geeft over deze eigenaardige Groninger baksteen-architectuur der XIII^de^ eeuw.

Het boven de daken dier zijbeuken opgaande midden-schip en ook het koor was met boven-licht voorzien; de koor-abside was echter iets lager en had, onder zijne boogvormige daklijst eene op colonnetten rustende omgaande arcature, terwijl naast de smalle koor-ramen het muurwerk van buiten nisvormig geleed was. De daken waren alle met looden platen gedekt evenals de toren-spits, terwijl de toren zelf tot hoofdingang en tot portaal tevens diende; boven dat portaal was waarschijnlijk nog eene kapel, en daarboven hingen de klokken, terwijl rozetvormige vensters onder de ramen der zijbeuken, in de bovenste torenverdieping, en boven de drielichts-ramen der dwars-schips-gevels waren aangebracht. Het muurwerk der zijbeuken was hoog ± 7.50 M., dat van midden- en dwars-schip ± 15.50 M. en de kruin der gewelven in de opgaande schepen ± 17.50 M. kerk-vloer [1]); het muurwerk van den toren was ± 30 M. en deze in zijn geheel hoog ± 47 M. Die kerk, in zwart binnen onderstaand plan voorgesteld, besloeg een oppervlak van 1050 M²., terwijl de Sint Walburgs-kerk slechts eene grootte had van ± 470 M².

Volgens het ontwerp en onder leiding van *Cistercienser* bouwkundigen, werd de nieuwe Parochiekerk opgetrokken met een rijkdom van profilsteen, daartoe afzonderlijk gevormd en gebakken, niet gekapt; de pijlers met hun colonnetten, de gordel-bogen en gewelf-graten, de plint-afdekking, de raam- en deur-dagkanten, de boog-friesen en muur-geledingen evenals de gevel-afdekkingen, dat alles werd in profil-steen uitgevoerd, alleen de pijler-kapiteelen met hun knop-bladwerk zijn van Bentheimer-steen. Van die kapiteelen geeft afbeelding XXIX eene schets. [2]) De kerk was van binnen gevoegd, alleen de gewelfvelden waren bepleisterd en in kalkverf geschilderd.

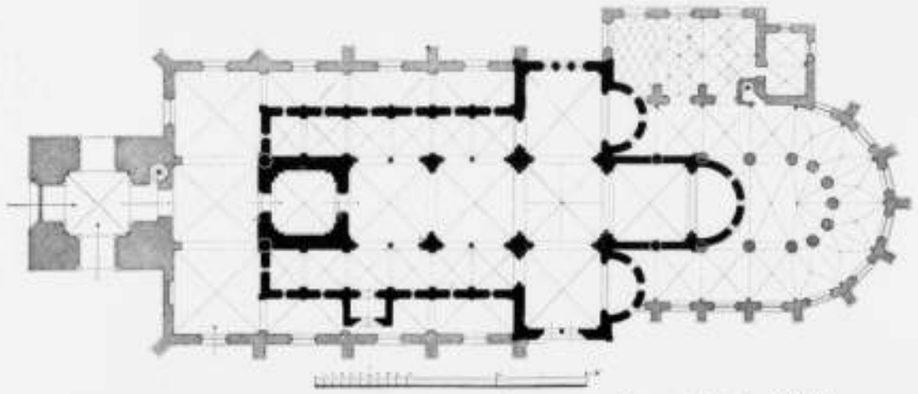

Platte grond der Sint Maartens-kerk, vóór en ná hare vergrootingen. Afbeelding XXVII.

Reeds in het basement der pijlers is het logisch doorgezet constructief systeem van den opbouw ten vollen uitgedrukt; uit de twee Groninger baksteenen breede pijler-vóórsprongen met hun iets meer dan halfrond uitspringende zware colonnetten toch, ontwikkelen zich naar drie of vier zijden de opgaande gordelbogen, uit de smalle pijler-voorsprongen de lichtere gordel-bogen der zijbeuken en uit de in de hoeken dier pijlers opgaande kralen, de diagonale gewelf-graten, welke de gewelfvelden deelen en dragen. Zeer kleine vensters en onder elk dezer een rozet-raam, verlichten de zijbeuken, grootere halfronde rozet-vensters van boven het midden-schip, terwijl de eind-gevels van het dwars-schip met drielings-vensters, en de koor-abside met lange smalle vensters voorzien was.

Met uitzondering van het gewelf in de kruis-travée, waren alle gewelven vierdeelig en meerendeels in vischgraat verband gemetseld, die kruis-travée echter heeft een achtdeelig gewelf met een doorhangende sluitsteen, het gewelf dat aldaar nog steeds dienst doet.

Overeenkomstig de Groninger School der XIII^de^ eeuw, had de oude Sint-Maartens-kerk geen contre-

[1]) Ik kan deze afmetingen daarom zoo bepaald opgeven, omdat men de *oude* Sint-Maarten nog geheel en al in de *tegenwoordige* Sint-Maarten kan terugvinden.

[2]) Deze schets is ontleend aan eene photographie van het noordelijk portaal van de kerk in de stad *Verden* in Westphalen (14 kilometer bewesten Ahaus gelegen en beschreven door *A. Ludorff* in „Die Bau-und Kunst-denkmäler von *Westphalen*" Ao. 1901,) welk portaal precies dezelfde geledingen en kapiteelen heeft als de pijlers der oude Sint Maarten, wier kapiteelen zoo vol kalk zitten, dat daarvan geen duidelijke photo meer te nemen viel.

forten; halfsteens pilasters alleen duiden van buiten de plaats der gordel-bogen of de gewelf-indeeling aan, zij versterken de gevels op de buiten-hoeken en gaan onder de daklijst over in het boog-fries van het daarop zonder goten iets vóórspringend dak. De topgevels waren alle nisvormig geleed, evenals het muurwerk der koor-ronding; een aan de zuidzijde uitgebouwd portaal gaf door de derde zijbeuk-travée en een breederen ingang in den zuidelijken dwarsschip-vleugel, toegang tot de kerk, op zware bol-keien ten deele gefundeerd.

De vorm en het geheele karakter dezer kerk blijkt zeer duidelijk uit het oud Groninger Stadszegel, afbeelding XXVI, een zegel, nog aan stukken van het jaar 1245 voorkomend en den zuidgevel dezer kerk ten vollen teruggevend, hetgeen door *A. Ottmans*, een onzer vroegste oudheidkundigen, terecht reeds in 1847 in zijn »Recherche Archéologique" is aangetoond. Op zijne mededeeling werd toen evenwel geen acht geslagen en algemeen bleef men het er voor houden, dat dit zegel de Sint Walburgs-kerk voorstelde. Met behulp van hetgeen er van de oude Sint-Maarten nog staat en van dit zegel, viel het niet moeielijk haar op papier te herbouwen en haar, als afbeelding XXVIII, zoo na mogelijk in haar oorspronkelijk karakter terug te geven.

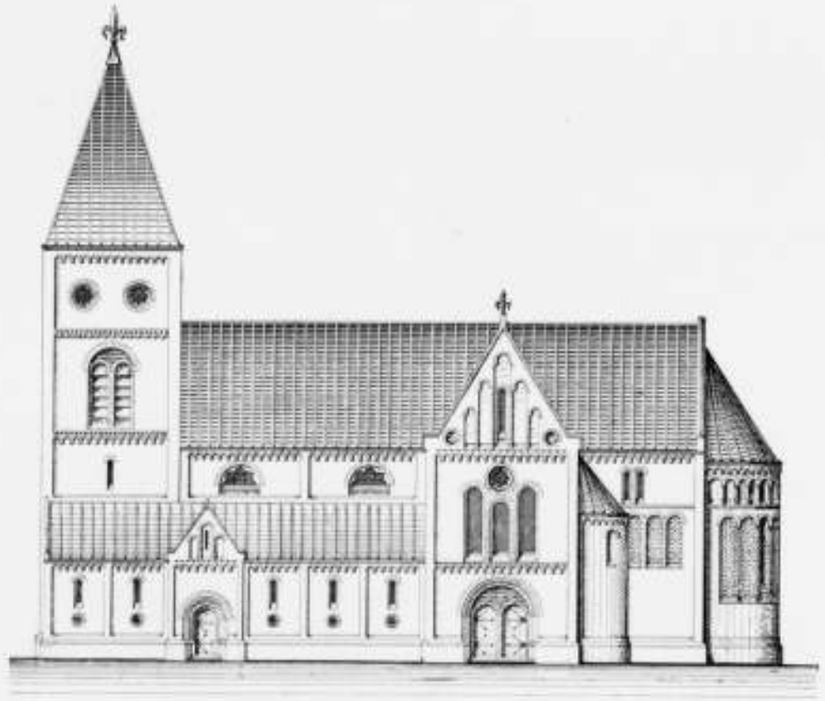

Zuidgevel der Sint Maartens-kerk. Afbeelding XXVIII.

Deze kerk door voortdurende toename van de bevolking mede reeds vóórlang te klein geworden, werd in het begin der XV^de^ eeuw belangrijk vergroot en toen geheel gewijzigd en haar oppervlak meer dan verdubbeld, van 1050 M², toch gebracht tot 2200 M². (Zie afb. XXVII.)

De ingebouwde toren werd nu afgebroken, het midden-schip één gewelf-vak verlengd en hier vóór een nu aan drie zijden vrijstaande toren gebouwd, Groningen's *tweede* Sint-Maartens-toren. De zijbeuken werden afgebroken en in breedte verdubbeld, de tusschen-kolommen met heur bogen, de vroegere zij-beuken van het midden-schip scheidend, werden nu uitgebroken tot en met de boven-ramen van dat midden-schip en door middel van hoog opgaande spits-bogen, werd nu het midden-schip in de nieuwe zij-beuken en deze in het dwars-schip geopend en het westelijk kerk-gedeelte zoodoende veranderd tot eene *hallen*-kerk, met één groot en tot in het gewelf doorlopend raam in elk zijbeuk-vak. De beide absiden van het dwars-schip, zij werden evenals het koor afgebroken en dit laatste vervangen door een hoog opgaand binnenkoor ter lengte van vier gewelf-vakken en eene zes-zijdige sluiting, omsloten door een ruimen omgang. Iets later nog, doch mede in diezelfde XV^de^ eeuw, is benoorden dien omgang, nog eene groote kapel in

twee verdiepingen aangebouwd naast de sacristij met hare op de verdieping gelegen overwelfde schatkamer, eene sacristij nu gebruikt tot stoven- en vuur-hok, terwijl die schat-kamer, die jaren lang ongebruikt lag en zelfs haar vloer miste, in 1904 tot eene archief-kamer is ingericht en toen de eer genoot, door een onkundige zoogenaamd gerestaureerd te mogen worden.

Merkwaardig vooral is het hooge binnen-koor [1]) der kerk (zie afb. XXX), dat bij eene buitenwerksche breedte van 10.95 M., in den kruin zijner gewelven eene hoogte heeft van 27 M. en over zijn volle lengte niet alleen geen schoor-bogen, maar zelfs geen contreforten of pilasters ter versterking heeft.

In dit hooge koor schijnen tegen het midden der XVIII^de^ eeuw verschillende defecten te zijn ontstaan, waarom het op Raadsordre in 1768 door eenige hierlandsche architecten werd gevisiteerd, dog tot meerdere sekerheit werd tevens uit Amsterdam ontboden de architect *Jan van der Hart*, de welke na gedaan examen van oordeel was, dat dit choor omgeven moest worden met drie ijsere banden, die daarna zijn aangelegd, de eerste boven het gewelf van de ommegang, de tweede boven het leijendak van de ommegang, de derde boven onder de goot van het hooge choor, alle welke met ankers in de brandgevel zijn bevestigd geworden.

Van der Hart, die zelf dit werk uitvoerde, geraakte daarbij in financieele moeielijkheden, werd bovreesd ook, dat die banden niet zouden baten en stelde daarom voor, de geheele overwelving uit het hooge choor maar ten spoedigsten te verwijderen en door eene zoldering van hout met stucadoorwerk te vervangen; de gecommitteerden uit den Raad, gingen echter op raad van den opzigter *Tonkens* en van den steenhouwer *Weerning* daartoe niet over, maar voorzagen de reeds aangebrachte banden bij hunne vergaringen, brachten in het koor de daarin nu aanwezige trek-ankers aan, lieten alle gewelf-velden afdoende herstellen en de velden die voor geen herstel vatbaar bleken, uitnemen en vernieuwen, en zóó is door hun zorg, het koor dezer kerk gelukkig niet totaal bedorven, maar door oordeelkundig herstel, dat slechts fl. 7700 gekost heeft, intakt behouden gebleven [2]). De nok van het hooge koor-dak ligt op 35.40 M. kerkvloer en steekt 12.10 M. boven den nok van het midden-schip en ver boven alle gebouwen in het silhouet der Stad uit.

Pijler-kapiteelen der oude Sint Maartens-kerk. Afbeelding XXIX.

Afbeelding XXX toont, behalve de doorsnede van het koor met zijn omgang, tevens die van den noordelijken kapel-aanbouw met zijn boven verdieping. Na haren bijna al gehoelen herbouw en vergrooting in de XV^de^ eeuw, werd de kerk in de eerste helft der XVI^de^ eeuw [3]) westwaarts over hare volle breedte nog één gewelf-dak vergroot en verkreeg zij hare tegenwoordige lengte-afmeting van 68.10 M., gerekend van af den toren tot aan de binnen-zijde van de ommuring van den koor-omgang.

Oorspronkelijk had elk harer zijbeuk-travées een topgevel met eigen dak, zich aansluitend met kilkepers in de bekapping van het midden-schip, doch in 1687 zijn al die dwars-daken met hun topgevels verwijderd en ter weerszijden vervangen door één langs-dak, evenwijdig aan dat van het midden-schip en die zijgevels toen voorzien met eene kroonlijst en goot, waardoor het vroeger zóó karakteristieke uiterlijk dezer kerk geheel en al is bedorven. [4]) De groote zijbeuk-ramen waren door een 4 tal middenstijlen van gebakken steen boven in spitsbogen overgaande in vakken verdeeld en hadden geschilderd glas in lood, doch die geschilderde glasen door Borgem. ende Raedt en door de Gilden in verloop van tijd geschonken zij zijn later alle uitgebroken en door lompe nieuwerwetsche ramen vervangen; ook de ramen der groote kapel, blijkens eene teekening van *C. Pronk* van het jaar 1754, met sierlijk maaswerk gevuld, hebben in de XIX^de^ eeuw voor nieuwe ramen plaats moeten maken.

[1]) In zijn volle waarde komt dit koor uit op de uitstekende photografie, groot 44 × 22½ cM. in 1902 daarvan door den photograaf J. G. Kramer genomen, eene photografie, die zich echter tot mijn leedwezen niet eigende ter reproductie.

[2]) Ik dank deze en verschillende andere mededeelingen aan de groote welwillendheid van Mr. *P. G. Bos* die geen tijd en moeite ontzag, om mij in allen dede bij deze studie met raad en daad te helpen.

[3]) Op de plattegrond van *G. Braun* van het jaar 1575 komt die vergrooting westwaarts reeds voor. Zie plaat III.

[4]) Volgens *Prof. G. A. Strotingh* (Gron. Volksalm. 1844, bladz. 106) liet de Raad door den Ingenieur *Jan Tideman*, eene afteekening van Martini-kerk en Toren maken, zoosals deze vóór dien verbouw waren, met het doel die teekening in het Raadhuis op te hangen.

Het twee treden hooge binnen-koor is rondom nog door eene gothische zandsteenen à jour afsluiting van den omgang gescheiden, doch de leuninge ende traillien, welke dat Choor van het dwars-schip afsloten, zijn ingevolge raads-resolutie van 24 Mey 1653 geremoveerd. In de kerk waren onderscheidene altaren, o. m. behalve dat van Sint Maerten en het met rijke schenkingen bedeelde Sente Johannes altaer, dat de reliquie van dien heilige bevatte, waren er altaren gewijd aan St. Jan, St. Philippus en St. Jacobus, aan St. Pieter, aan de drie Koningen, aan de H. Maria en aan St. Nicolaas, St. Franciscus en St. Margretha.

Ofschoon reeds bij pauselijke Bulle van 7 Aug. 1561 tot eene bisschops-Stad en haar Sint Maarten tot eene Cathedrale kerk verheven met een kapittel van negen kanunniken, werd het doch 1568 eer de nieuwe Bisschop zijn ambt aanvaardde, en op denzelfden dag van denzelfden maand, den 1^en^ October, waarop hij in dat jaar met een plegtig Te Deum zijn intrede in den Cathedraal had gedaan, werd hij, Groningen's eenigste bisschop die in functie is geweest, reeds acht jaar later, in 1576 met een plegtig Requiem in het koor begraven, alwaar mede, den 28sten van Hooimaand 1581, »des nachtes ter eerde werd gebrocht, te St. Meerte voert hoge altaer onder een blauwe steen, de Stadtholder Grave Rennen- berg, wiens begenckenis seer stadich werd geholden mit de generale geestlichheit der Stadt".

Op last en kosten der Stad werd in 1479 door Rudolf Agricola, [1]) een orgel voor deze kerk

Doorsnede over het koor en over de groote noord-kapel der tegenwoordige Sint-Maartenskerk. Afbeelding XXX.

gemaakt, dat tot in het jaar 1642 dienst heeft gedaan en toen het rug-positief werd van een veel grooter orgel, dat later door den beroemden orgelmaker Arp Schnitzer van Groningen verbeterd en uitgebreid, in 1710 door A. A. Hinsch tot zijn tegenwoordigen omvang werd gebracht.

Met de Hervorming, verloor onze Sint Maarten echter van lieverlede al haar vorigen luister en haar grootste waarde als architectonisch monument, want met elke verandering werd zij minder, werd zij armer, ging er weer een deel van haar karakter, van haar cachet verloren; haar pijler-colonnetten en pijlergedeelten zelfs, werden onmeedoogend op verschillende plaatsen afgehakt om een paar zitplaatsen te winnen, haar imposant koor werd met een schotwerk en een dubbel gestoelte van de kerk afgezonderd, haar

[1]) *Hofmeyder* zegt in zijn Kroniek op het jaar 1485: „den 28 October stierf als Professor te Heidelberg *Rudolphus Agricola*, eene der geleerdste mannen zijner eeuw, in 1443 in Baffio geboren, een groot liefhebber en meester in de musyk, en was zoo vernuftig, dat hij een groot orgel van over de vijftig stemmen in de St.-Martens kerk ordineerde en mede zelfs maakte, welk kunststuk hedendaags (1743) nog in wesen is".

sierlijk ameublement verdween om plaats te maken voor ineengedrongen banken, hare deftige koperen kronen werden vervangen door leelijke ijzeren gas-ornementen, haar geschilderde ramen door wit glas, hare grafzerken gedekt door een planken vloer én .... volgens geruchte, zouden Kerkvoogden thans zelfs voornemens zijn, om van Groningen's aloude hoofd-kerk, het koor af te doen breken, en de vrijkomende grond als bouw-terrein te verkoopen!!

Terwijl men overal elders, tot zelfs in kleine steden als *Hattum*, als het vlek *Winschoten*, als het dorp *Stedum*, er op uit is en was, om het kerk-gebouw weder in eere te herstellen en naar eisch te restaureeren, laat Groningen haar hoofd-kerk steeds meer verknoeien, en ziet zij misschien lijdelijk toe, dat deze geheel of ten deele wordt afgebroken en als afbraak verkocht. Hoe lang zal het nog moeten duren, vóór en aleer men beseft, dat dit voor de Geschiedenis der Stad zóó hoogst belangrijk monument, waard is om behouden, waard is ook om met alle zorg behandeld, en weder naar eisch hersteld en ingericht te worden?

Evenals de Sint-Walburgskerk, heeft ook de Sint-Maartens-kerk ten vollen gedeeld in al het wel en in al het wee der Stad, ook *zij* werd bij herhaling als burcht, als vesting gebruikt, belegerd en verdedigd, ontwijd en op nieuw gewijd, ook *zij* diende tot vergaderplaats zoo noodig der burgers, o. a. nog in 1524 »leet de Raedt alle de veer cluften bijeenekoomen toe St. Meertens en toe St. Wolburge kercke, *als gezuumelijcken is*, daer wort em voorgeholden, of de wolden ... (aldus Mr. *H. O. Feith* in zijn »de Gildis Groninganis," bladz. 49). Ook *zij* diende tot feestelijke bijeenkomsten, zoowel ter saamkomst als tot uitgangs- en eindpunt voor processiën en niet zelden tot feest-zaal tevens. Werkelijk, de kerk was toen nog niet de angstig gesloten ruimte, zooals wij haar nu kennen, zij was desverlangd de groote vereenigings-zaal tevens, die *altijd* open stond, en die door dit alles niet ontheiligd werd ook, bijna elke samenkomst, bijna elk feest toch, werd toen trouwens met een kerk-dienst geopend.

Doch met de Hervorming veranderde zulks en terwijl zij voórdien was een met smaak en zorg ingericht Gods-huis, met kostbare meubels en altaren, met waardevolle schilderijen, schilderingen en beelden, met sierlijke kronen en kandelabers, met monumentalen doopvont en rijk bewerkte binnen-koor-afsluitingen, werd zij nu een kil en koud bede-huis, met kale muren, met een arm ameublement en met groote licht-gaten; tot eenige vergoeding kreeg zij eenige deftige gestoelten en in 1654 een doop-stoel.

Direct na de inname der Stad door prins Maurits op den 24[en] Juli 1594 »hefft men in S.Martens kercke alle beelden begint uth tho nemen" en den 27[en] Juli is die erste Predicatie, doch sonderlinghe ein danckseggínghe tegens Godt openbaer in S. Martens kercke ghedaen van Menso Alting, prediger binnen Emden, unde men song den 103 psalm, des wonsdaeges na Jacobi anno 1594" (aldus het oudste kerkeboek.) Nu verdwenen ook de altaren, en de lampen en candelabres, welke de gilden in verloop van tijd in die kerk gesticht hadden, o. m. hadden de Goudsmeden er hun St. Eligius-altaar, en op den naam- of feest-dag van dien heilige kwamen zij »vergadringhe holden ende geselscap nae older gewoonten ende die vonnissen holden voer sunte loys altaer ende offeren."

De Kramers stichtten in het jaar 1362 in die ere Gods ende Maria sijn lieve Moeder ende inder eren das wardigen Hilligen Sacraments een licht in dese kerk, evenals de Schoenmakers en Leerlooijers, die op Sunte Crispinus ende Crispianus dach int jaer ons heeren domen screijff dusent drehondert ende dreen seventich een broederschap sloten en toen besloten een keerse to holden in Sunte Mertens kercke voer onser Vrouwen beelt ende den grocten heeren Crispijn ende Crispiaan ende alle godes heijligen."

De Schuten-schuvers hingen in het jaar 1400 een licht in de ere Godes ende der Hilligen Biscop Sent Nicolaus in Ste Meertenskercke; en de Brouwers besloten in 1424, opdat God hijr van mede gheeert werde, soo sal elk amptman gheven nu int begin een butteken tot ener lampe, de men hanghen sal to sunte martin over den heiligben Sacramente. Ende vort elkes iaers een butteken de lampe mede te holdene", terwijl de Hoedemakers, die sedert 1499 een Societas vormden, toen een candelabre in de kerk plaatsten ter eere van den apostel Sint Jacobus.

Ter vervanging dier vroegere lichtkronen, lampen en candelabers, vereerden enkele Gilden tijdens de Hervorming nu groote koperen kaarsekronen aan de kerk, o. a. de Brouwers in 1644 en de Kramers op 28 Januari 1664, doch ook deze kronen zijn, toen de gasverlichting kwam, verdwenen en verkocht.

In de kerk kwam na de Hervorming, een Stadhouderlijk gestoelte en tevens een Raads-gestoelte, welk laatste in 1628 vernieuwd werd, terwijl de Stad bij besluit van 2 Mei 1742 aan de kerk een geschilderd glas boven dat gestoelte vereerde. Onder de sacristij was een kelder; 1 Mei 1624 besloot de Stad deze

wederom op te maken om aldaar bedelaars en vagebonden te zetten. Boven die sacristij, in de gewezen schatkamer, bevond zich het archief, althans 19 Oct. 1629 doed men aldaar eene kast voor de papieren maken.

Tijdens de Bataafsche periode, diende de kerk des winters tot exercitie-plaats voor de schutterij, en tijdens het Fransche bestuur, werd het koor benut tot berging van kazerne-fournituren.

Van den schat aan tinnen, koperen, zilveren en misschien gouden voorwerpen voor den kerk-dienst, zoowel in de oude Parochie kerken met hare kapellen als in de kloosters der Stad vroeger voorhanden, is helaas zoo goed als niets overgebleven. Trouwens, hoe kostbaarder die voorwerpen waren, hoe sneller en hoe zekerder het noodlot ze meestal met vernietiging trof. Toch bezit Groningen nog één zeldzaam kunst-stuk, een verguld zilveren monstrans in laat gothischen stijl (zie plaat XIII) dat blijkens het latijnsche opschrift op zijn voet, ten jare 1523 vervaardigd op last van Victor Frese, door dezen vermoedelijk aan de kerk te Compen in Oost-Vriesland werd geschonken, en, toen Graaf Enno in 1528 uth alle closteren und kercken aldaar de monstrantien, kelken, golt und silver opvorderde, in stilte naar Groningen is gebracht en daar is gebruikt en bewaard en nu het waardevolste stuk is dat de Katholieke kerk aldaar bezit.

Op een zeskanten voet met een knop van opengewerkt maaswerk in 't midden, rust op zes daartoe uitspringende armen, gewelfvormig verbonden, de ronde glazen tente, onder en boven gevat in met à jour randen voorziene hollijsten, door rijk bewerkte conterforten, die in pinakels en lofwerk overgaan, saam verbonden. Binnen die tente dragen twee geknielde engelen eene zon, wier stralen zich in een parelsnoer vereenigen, en boven die tente, gesloten door zes schelpen, die te zamen eene overkoepeling vormen, staat een zeskante lantaarn-toren, op zijn à jour spits een crucifix dragend en door sierlijk bewerkte conterforten geschraagd. Met acht zorgvol bewerkte beeldjes is dit hoogwaardig versierd; ter weerszijden der tente staat, links St. Jan met den maagdenpalm, rechts St. Elizabeth met een kroon in den hand en eene kroon aan hare voeten, en aan den voet der conterforten de H. Maagd en St. Hubert. In de beneden verdieping van den toren staat Sint Maarten, een muntstuk werpend in den bedelzak van een arme en in de boven-verdieping, Onze Lieve Vrouwe in de Zon met het Kindeken Jezus.

Bezuiden de kerk bevond zich tegen het tweede zijbeuk-vak van af de westzijde, een groot portaal met ingang, dat reeds op de plattegrond van *Geelkerck* (1616) voorkomt, doch met het er naaststaande Butterhuisje, in 1838 nog door den Groninger kunstschilder *J. Ensing* gecontrefeijt, nadien is afgebroken.

Na de sloping der Sint-Walburgs-kerk behield het bijbehoorend kerk-plein nog voorloopig zijn naam, doch op 24 Maart 1649 besloot de Raad het kerkhof te slechten, het oude wacht- en knekelhuisje te verwijderen en de muur rond het kerkhof, toen reeds het Martini-kerkhof geheeten en in 1646 met een ring-muur en straat omgeven, met zerken deklijsten te beleggen en met lindeboomen te omplanten. Benoord-oosten de kerk bevond zich het Vicarie-huis, door den Vicaris van het Sint Johannes altaar bewoond en aan de noord-westzijde van het kerkhof, ter plaatse waar op de kaart van *Hattobois* (plaat VII) een groot huis met tuin is gelegen, bevond zich de woning van den Pastoor der kerk, de weem of domus sacerdotis, bij wien hooge gasten niet zelden hun intrek namen, zoonls Graaf Rennenberg in 1576 en Graaf Willem Lodewijk in 1594 [1]).

Schild van A° 1603 in de koor-afsluiting der Martini-kerk.
Afbeelding XXXII.

[1]) Deze monstrans is beschreven en afgebeeld door J. H. Hofman in de Dietsche Warande, N. Reeks, 11 Jrg. 1889, bladz. 549 en in de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, deel 1896, bladz. 274.

[2]) Afbeeldingen der oude St. Maartens-kerk vindt men, behalve op de plattegronden der Stad, plaat III, IV en VII, 1°. in de Oudheden en Gestichten van Groningen en Drenthe, door H. v. R. verschenen 1724, eene gravure van R. Blockhuyze, die met andere figuren gestoffeerd ook elders voorkomt; 2°. bij *Diest Lorgion* in zijne Beschrijving der Stad; 3°. in de Groninger Volksalmanak van het jaar 1844; 4°. bij *Eijck van Zuylichem*, in zijne studie over Romaansche kerken in ons land, verschenen ± 1845.

III. De Martini-toren.

GRONINGEN'S *eerste* Sint-Maartens-toren, in de jaren 1210—1220 gebouwd, was na eeuwen dienst te hebben gedaan, in het begin der XV^de^ eeuw afgebroken ten einde de kerk te kunnen vergrooten en een nieuwe of *tweede* Sint-Maartens-toren geruimen tijd na de vergrooting dier kerk in 1461—64 bewesten tegen haar aangebouwd.

Doch »in 't jaer MCCCCºLXV des Dinxdages inde Paesche hillige dagen, so ijs gewest een groet donder ende blijxm in Groningen ende do brande sunte Mertens toeren" — en »int jaar MCCCC ende LXVIII was sunte Johannes Baptista up een Freijdach ende daerna up den Sondach (26 Juni) des nachtes omtrent twe uren des morgens stortede neder sunte Mertens toeren ende de grote klocken sijnt de oeren ingevallen ende de kleijnen bleven heel", — tevens werden toen vijf gewelf-velden der kerk vernield.

Van den vorm en afmeting dier *tweede* Sint Maartens-toren is helaas niets bekend, afbeeldingen van de Stad uit de XV^de^ eeuw bestaan er niet en beschrijvingen van hare gebouwen uit dien tijd evenmin; ik vermoed echter, dat deze toren evenals zijn opvolger een dubble doorgangs-toren is geweest, door middel van vier groote spits-bogen op vier zware pijlers rustend; bij den ramp welke dien toren op Paaschdag 1465 trof, heeft de bliksem zekerlijk een dier nog niet voldoend versteende pijlers en bogen iets ontzet, hetgeen de oorzaak zal zijn geworden der onvoorziene instorting op 26 Juni 1468.

Onverwijld besloot men echter, niet alleen tot herstel der kerk en tot den herbouw van den toren, maar tevens, dat die nieuwe of *derde* Sunte Meertens-toren nu een monument zou worden, grooter, hooger en sierlijker dan eenige andere kerk-toren benoorden *Utrecht*.

De Stad Groningen, zij stond *toen* op het toppunt van haar bloei en welvaart, feitelijk was zij *toen* eene zelfstandige Republiek, inderdaad was zij *toen* de belangrijkste en beteekenisvolste Stad van Noord-Nederland. Bewust van en fier op dit alles, hadden haar Burgers het er nu blijkbaar er op gezet, om eens te toonen, wat zij durfden, wat zij konden en wat zij zakelijk voor hun Stad over hadden, en die nieuwe toren, hij moest nu worden een monument, hun Stad ten vollen waardig, een monument, dat voor alle eeuwen getuigenis kon afleggen van hun grootheids-zin, hun ijdelheid, als men wil.

En reeds »in 't jaer 1469 up onser Lieven Vrouwenavont annuntiacionis is begunt an to leggen de muere van den nijen toeren to sunte Merten ende was do up Palmavont ende is beneden int fundament XXIIII stene dick gelick hoich der eerden" aldus *Beninge*.

De nieuwe toren, hij werd met opzet op een hooge kerkelijke feestdag, op Maria Boodschap begonnen, en niet opnieuw tegen de kerk aangebouwd, maar op één gewelf-vak afstands daarvan, zoodat hij aanvankelijk geheel vrij en op zich zelf stond, slechts door een portaal met de kerk verbonden; eerst later is die ruimte bij de kerk aangetrokken en sedert stond de toren dus weder onmiddellijk tegen de kerk.

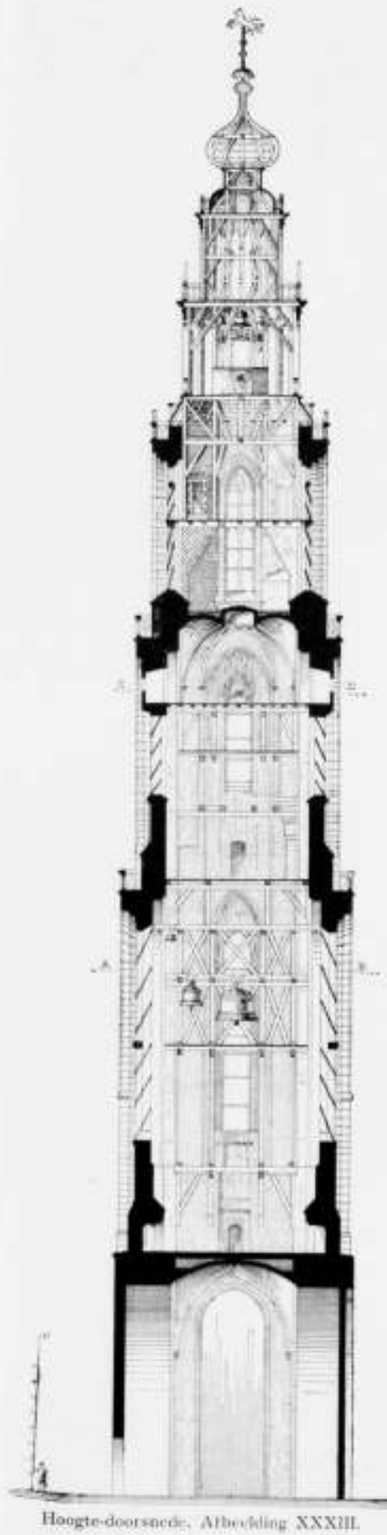

Hoogte-doorsnede. Afbeelding XXXIII.

Tot grond-plan voor dezen nieuwen toren werd nu, van wege zijn ligging, weder dien van een *dubbelen* doorgangs-toren gekozen.

Tijdens den eersten Sint Maartens-toren toch, was er bewesten deze eene ruime straat, die van af de Groote Markt toegang tot het Sint-Walburgs-Kerk-plein, Groningen's rechts- en vergader-plein gaf, doch bij den bouw van den tweeden meer westwaarts geplaatsten toren, werd die straat zóó belangrijk versmald, dat men daarom *toen* reeds, zooals ik vermoed, een doorgangs-toren heeft gebouwd; nu men echter den nieuwen of derden toren nog meer westwaarts wilde plaatsen, *moest* er wel een doorgangstoren komen, wilde men den hoofd-toegang tot het St. Walburgs-plein niet totaal afsluiten, en daar die toren ter zelfder tijd tot hoofd-ingang moest dienen voor de kerk, werd zijn grond-plan nu dat van een *dubbelen* doorgangs-toren. [1]

Het systeem voor den opstand gevolgd, is het telescopische, zijnde het eenvoudigste, soliedste en dankbaarste systeem tevens. Van uit den zwaren onder-bouw van ± 15 M. zijde, bestaande uit vier ellleboogvormige massive baksteenen pijlers, door spitsbogen verbonden, monumentale doorgangen van ruim 4 M. breedte bij 13.70 M. hoogte vormend, van uit dien zwaren, 15.90 M. hoogen onder-bouw of voet, ontwikkelen zich nu, bij behoud van dezelfde binnen-ruimte, achtervolgens in de hoogte de verschillende toren-verdiepingen, zie nevenstaande doorsnede, afbeelding XXXIII. Elk dier opvolgend hoogere verdiepingen springt telkens van buiten, ten koste harer opgaande muur-zwaarte, zóóveel terug, als noodig was om aan haar voet een omgang of trans te vormen, omgangen alle, door eene tusschen pinakels gevatte steenen à jour balustrade omsloten.

Daar een toren als deze, in die XV^de^ eeuw, behalve klokken-toren tevens de groote *wacht*-post, de *wak*-toren der Stad was, waarop niet zelden dag en nacht, twee of meer wakers in tijden van oorlogs-gevaar ten taak hadden den omtrek der Stad zoo ver mogelijk te ver-

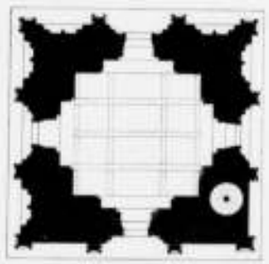

Platte grond bij A B^e^ verdieping.

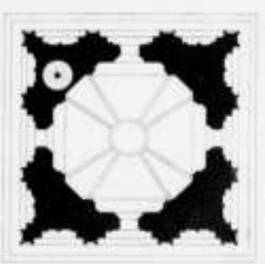

Platte grond bij C D 3^e^ verdieping.

Afbeelding XXXIV en XXXV.

[1] In den Groningschen Volks-almanak voor het jaar 1904 is deze toren uitvoerig door mij beschreven.

kennen, had men inderdaad voor dit doel geen doelmatiger en beteren toren-vorm kunnen volgen, want van af elk zijner transen, kan men naar alle zijden alles onbelemmerd opnemen, en met elken hoogeren trans wordt de waarnemings-omtrek grooter en ruimer en kon men voor dreigend gevaar dus zooveel te spoediger waarschuwen

Doch ook constructief is deze toren-vorm de natuurlijkste, de rustigste, de onkostbaarste en de duurzaamste tevens, want de geheele belasting van den boven-bouw, rust hier op den van uit den grond te lood opgaanden binnen-kern en zonder eenig conterfort, zonder eenig geknutsel, ontwikkeld zich die boven-bouw hier inderdaad op het allereenvoudigst. Ongezocht verkreeg men zoodoende aan den voet van elke verdieping een ruime omgang, over Stad en Lande rondom het uitzicht gevend, destijds ook daarom van waarde, omdat men bij een bezoek aan eene vreemde Stad, toen bijna altijd begon met een harer torens te beklimmen, ten einde zich, onze stede plattegronden missend, voor goed te kunnen orienteeren.

Op de massief gehouden baksteenen *onder*-verdieping, slechts aan hare vóór- of west-zijde met eene zandsteenen bekleeding voorzien, met vlak nis- en maas-werk versierd, op die onder-verdieping rust de 23 M. hooge *tweede* verdieping, aan elke zijde door drie diepe nissen krachtig geleed, waarvan de middelste, breeder en dieper geprofileerd, zich opend en met galmborden voorzien is, want op deze verdieping reeds, hangen in hun zware eiken stoelen de drie groote lui-klokken, waarvan de Sint Salvator de voornaamste is. De voet dezer verdieping is door den ontwerper op het brutaalst aan zijn vier zijden doorbroken met een loop-gang breed 0.65 hoog 2 M., op bijgaanden platte grond met doorsnede afb. XXXVI en XXXVII, op het duidelijkst voorgesteld.

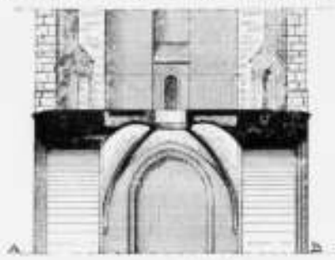

Afbeeling XXXVI.

Afbeelding XXXVII.
Plan en doorsnede van den loop-gang binnen den voet van het muurwerk der 2e verdieping.

Waartoe die brutaliteit?

Moeten die loop-gangen enkel dienen om van af den vloer der verdieping te kunnen komen in de halfronde nissen buiten aan haar voet uitgespaard, ten einde op de aldaar aanwezige steenen zitbanken een oogenblik plaats te kunnen nemen?

Dit is bezwaarlijk te veronderstellen; ik vermoed, dat de bouwmeester dit heeft gedaan met het doel, om de druk van den boven-bouw meer naar binnen over te brengen, misschien wel, was in een der meesterboeken van het steenhouwers-gilde iets dergelijks door een ervaren torenbouwer aanbevolen, maar met dat al, was en bleef het eene verregaande brutaliteit, den muur-voet op die wijze door een gang met gewelf te verzwakken en dat nog wel onmiddelijk boven de groote doorgangs-bogen, die met hun pijlers alles moeten dragen; bij eene minder zorgvolle keuze van materialen en bij eene minder nauwgezette uitvoering, had *die* brutaliteit den toren best zijn bestaan kunnen kosten.

Van uit die tweede verdieping ontwikkelt zich bij den eersten trans de 16.20 M. hooge *derde* verdieping, mede nog vierzijdig; elke zijde geleed met drie nissen, waarvan ook weder de middelste ten deele open gewerkt met galmborden gesloten is, doch door lompe uurwerkborden nu ten deele gedekt.

Van binnen begint aan den voet dezer verdieping (zie de hoogte-doorsnede), in de hoeken reeds de geleidelijke overkraging van het vier- tot het achtkant, ten behoeve van de achtzijdige hoogere verdiepingen. Van uit die derde verdieping ontwikkelt zich nu bij den tweeden trans de achtkante *vierde* verdieping, hoog 12.70 M., uit een vierkant gehouden voet, en hiermede begint het zoogenaamde *lantaarn*-gedeelte van den toren, aldus genoemd, omdat van nu af de verdiepingen bij wijze van lantaarn, geheel en al doorzichtig of open zijn gehouden, slechts bestaande uit hoek-pijlers door spitsbogen verbonden, met maaswerk-vullingen in de openingen.

De overgang van het vier- tot het acht-kant is bij den aanvang dezer verdieping, op den tweeden trans bij elken hoek duidelijk aangegeven, door eene schuin oploopende versnijding met hoek-pinakel, doch juist van wege dien trans met zijn balustrade, ziet men van af de Markt of 53 M. lager staande, bijna niets van dien overgang en ontwikkeld zich van daar gezien, het achtkant niet voldoende uit den vierkanten onder-bouw; dit is trouwens het eenigste, dat werkelijk stoort in den overigens, in allen deele geleidelijken en rustigen groei van dezen echt monumentalen toren.

Van de *vijfde* verdieping, zooals deze oorspronkelijk was, rest op den derden trans nog slechts den steenen voet (zie de hoogte-doorsnede.)

Uit blijdschap over het vertrek der Waalsche bezetting, op 15 Maart 1577 (1) had men de onvoorzichtigheid, ook op den toren teer-tonnen te gaan branden, met dat gevolg, dat deze zelf in brand geraakte en toen zijn vijfde verdieping en verderen boven-bouw verloor. De finantieele toestand der Stad was destijds van dien aard, dat aan een herbouw voorloopig niet gedacht kon worden en zoodoende bleef hij *zonder* spits tot in het jaar 1627. Op het Stede-plan van *Geelkerck* van 1616, (plaat IV), is de toren dan ook terecht zonder spits afgebeeld. Eerst vijftig jaar later werd hij herbouwd, doch niet zooals vroeger weder met eene tweede steenen lantaarn-verdieping doch met een houten boven-bouw met lood bekleed. Hoe de toren-beëindiging oorspronkelijk was, blijkt nergens, betrouwbare teekeningen bestaan daarvan niet; op het overigens zoo waardevolle Stede-plan van *Braun*, (plaat III), waarop de toren nog vóór dien brand voorkomt, is hij te phantastisch behandeld en mede is dit het geval op het prospect der Stad bij *Braun*, (plaat IX) alsook op dat van 1572 bij *Guicciardijn*.

De Stads-fabriekmeester Garwer Peters, wien in 1627 den herbouw werd opgedragen, vond goed, hem nu, in plaats van een gothische een renaissance kop te geven en deed dit zuinigheidshalve niet van steen, maar van eikenhout met lood bekleed, en wel met zooveel talent, en zoo goed in verhouding tot het geheel, dat, hoeveel de details in zich ook te wenschen overlaten, die renaissance kop toch volstrekt geen storenden invloed heeft en velen den toren liefst niet anders zouden zien.

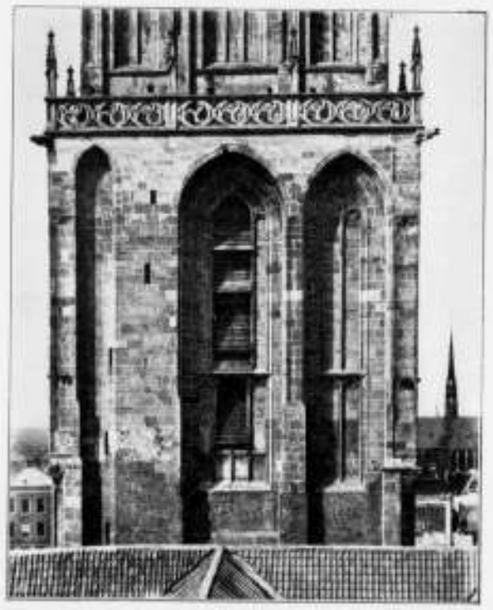

Oostelijke zijde der 2e verdieping. Afbeelding XXXVIII

Van uit den derden trans ontwikkelt zich inderdaad in overeenstemming met al het overige de *vijfde* verdieping met den vierden trans, uit deze weder de *zesde* verdieping met den vijfden trans en daaruit de voet van den grooten pijnappel van 4.30 M. diameter, waarop de stang van de windvaan rust met het paard tot weerhaan, die eene hoogte bereikt van 95 M., terwijl de toren vóór den brand van 1573, vermoedelijk eene hoogte had van ± 120 M.

Binnen dertien jaren tijds is deze toren, behalve aan drie zijden van zijn voet, uitwendig geheel van groote blokken Bentheimer zandsteen opgetrokken, geheel voltooid; een waar reuzen-werk inderdaad, als men de groote afstand bedenkt, waarover die enorme hoeveelheid zandsteen toen grootendeels per as en door zandwegen moest worden aangevoerd en dat de bouw-kosten door de burgers zelve zijn gedragen. Speciale fondsen, waaruit, zooals bij de eertijds beroemde bedevaarts-kerken te *Amersfoort* en te *Rhenen* den toren-bouw kon worden bestreden, waren hier niet voorhanden, integendeel voor den bouw van den zoo spoedig na zijn voltooiing ingestorten tweeden Sint-Maartens-toren en voor de vergrooting der kerk, was het daartoe vóórdien saamgebrachte bouw-fonds meer dan verbruikt, zoodat de bouw van dezen nieuwen toren, is tot stand gekomen door vrijwillige bijdragen der burgers, bijdragen zoowel in geld, als in materialen en in arbeid, gesteund door jaarlijksche toelagen uit de stadskijste, uit de inkomsten der kerk en uit de opbrengst van den Sint Johannes schotel, staande bij het outaer, waarbinnen zich de reliquie van den heiligen Johannes den Dooper bevond, aan wier vereering een aflaat van 40 dagen verbonden was.

De toren kreeg na zijn voltooiing drie groote lui-klokken en een klokken-spel, »het schone acort van clocke", dat bespeeld werd door Jacob Clocke-speler, die blijkens de stads-rekening van 1526 daarvoor

(1) „Als nu den 15 Marty de Stadt over 't vertreck der soldaten vol vreuchde waer, pick ende toervaten op mackten ende straten hadden angesteken, ende ook eenige ongenanten sodane vuyrwerck mede op St-Martens tooren onwijslijck aengerecht ende qualijck verwaert geworden, is deze heerlijke tooren met dat wijtberoemde Klockenspel door den brandt ontmegekomen, vernielt ende verdorven, alles nochtans sonder raedt ende consent van Borgemesteren ende Raedt" aldus *S. Bennnege*.

had eene wedde van 20 Emder guldens en $5^1/_2$ el laken tot kledinge, doch sonder foer-goed. Dat wijd beroemde carillon en ook die lui-klokken, zij werden bij den toren-brand van 15 Maart 1577 vernield en daarom nu direct twee kerkvoogden uitgezonden [1]) om in Hollant of in Brabant een ervaren klok-gieter te zoeken en dien het gieten, leveren en plaatsen van nieuwe klokken optedragen.

In het stadje *Biervliet* woonde toen de bekende gieter *Hendrik van Trier* en met dezen werd nu geaccordeerd, dat hem het metaal der vernielde klokken en van eenig geschut zou worden afgestaan en hij tegen bijbetaling van Stadswege van 2639 gulden, drie nieuwe lui-klokken en tevens een toren-uurwerk zou leveren. Reeds op den 15^{en} October van datzelfde jaar werd de grootste der drie klokken gegoten en gedoopt, de Sint-Salvator, van 2.25 diameter bij gelijke hoogte, (zie afbeelding XLII,) en met de beide overigen den 15^{en} Maart 1578 opgehangen en op Paasch-morgen van dat jaar allen voor het eerst geluid. Ook het carillon is toen of iets later vernieuwd of hersteld, 't geen echter niet uit de Stads-rekeningen blijkt, wel blijkt dat, toen na de overgave op 24 Juli 1594 Prins Maurits en Graaf Willem Lodewijk met hun staf, de Stad binnenreden, het klokken-spel van Sint-Maarten [2]) hen met het »Wilhelmus van Nassauwe" verwelkomde en op de Groote Markt gekomen, werden aldra zij aldaar »ghewillecomt van den beijerman met den wijs van den sesten Psalm: »Wilt mij niet straffen, Heere". . . .

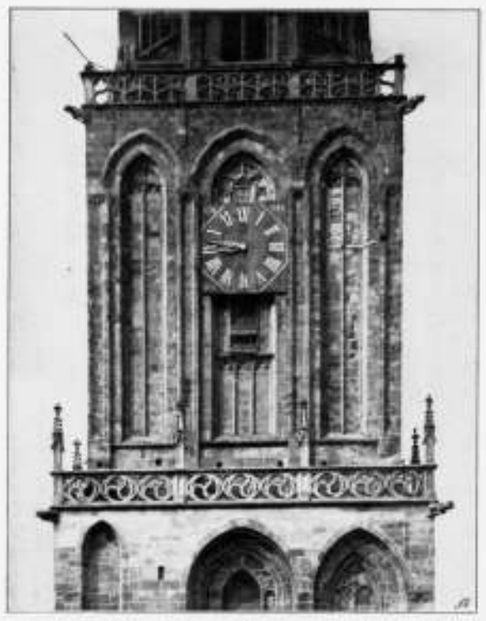

Een der zijden der 3e verdieping. Afbeelding XXXIX.

Den 20^{en} Februari 1661 echter bestelde de Stedelijke regeering aan Dr. *Juriaan Spraeckel*, groot horlogiemaker te Amsterdam, een nieuw klokken-spel van 32 klokken, eene opdracht door hem met goedvinden der Stad overgedragen aan *Sr. Franciscus Hemony*, klokgieter aldaar, welk klokken-spel den 1^{en} October 1664 voor het eerst is bespeeld en de Stad heeft gekost *f* 15644.16 ct.

Bij herhaling is de toren door den bliksem getroffen en beschadigd en daarom in 1838 met een bliksem-afleider voorzien. Nadat in Augustus 1884, op 't onvoorziens, verschillende stukken van de zandsteenbekleeding van de westzijde van den toren-voet waren af- en neergevallen op de torenwachters-woning, werd aan de architecten *P. J. H. Cuypers* van Amsterdam en *L. C. Hezemans* van 's Hertogenbosch een volledig onderzoek naar den toestand van den toren opgedragen en is ingevolge hun advies, deze in de jaren 1889—1894 waar noodig hersteld en voorzien, een herstel, dat de stad *f* 91894.60 [3]) heeft gekost, het Rijk toch, bleek beslist ongenegen daartoe eenig subsidie te verleenen.

De opofferingen van allerlei aard, welke de Groninger burgers zich in de jaren 1469—1482 hebben getroost ter wille van hun Sunte Meertens-toren, ten einde hun Stad zoodoende te verrijken met een grootsch en met een blijvend monument, die opofferingen, zij hebben inderdaad ten vollen hun doel bereikt en dank zij den ons, helaas onbekend gebleven Groninger bouwmeester, bezit de Stad nu een onzer meest monumentale middeneeuwsche torens, en toch de eenvoudigste tevens, die ver in den omtrek, die bijna in het geheele Gewest, *de* plaats aanduidt, waar zij, *de* Stad ligt, wier voornaamste silhouet-gever zij tevens is. Het monumentale van dezen toren, zijn flinke afmetingen, zijn rustige ontwikkeling, zijn strenge en toch tevens zoo elegante vorm, zijn doordachte profileeringen en details, die dubbel spreken tot hen, die ze weten te waardeeren, dat alles, komt eerst in zijn *volle* waarde uit, als men aan de overzijde van de Groote Markt gezeten, die toren ziet staan te midden van de huizen dier Markt, zie plaat XIV, waarvan de hoogste met hun nok ter nauwernood de hoogte van zijnen voet bereiken; die tegenstelling komt vooral ook sterk uit op de groote kaart van

[1]) Zie in den Gron. Volksalmanak voor 1895, de bijdrage van Mr. *C. P. L. Rutgers:* „Over de klokken in den Martini-toren."
[2]) Zie het Gedenkboek der Reductie, bladz. 113.

Houbraken, (plaat VII) waarop de toren, met bizondere nauwgezetheid geteekend, en inderdaad een reus is vergeleken bij de huizen, waarboven hij zich zoo fier verheft. Plaat XIV, geeft de toren in zijn verhouding tot zijn omgeving uitstekend terug, en toont tevens de rijk bewerkte in zandsteen opgetrokken voorzijde van zijn onder-bouw, hoezeer nu met zijn grooten westelijken doorgang, de hoofd-ingang vanaf de Markt, door huizen bezet en aan het oog onttrokken.

Oorspronkelijk toch, lag (zie plaat II en afb. VIII) de huizen-rei langs *die* zijde der Groote Markt met haar rooi-lijn zóóveel terug, dat het steenen voetpad langs die huizen, precies op dien hoofd-ingang, op de as der kerk aanliep. Ter kwader ure echter heeft men de eigenaars dier huizen toegestaan, de gevels ten koste van dit voetpad en van de Markt steeds meer vooruit te plaatsen, met dat gevolg, dat daardoor de toren feitelijk van de Markt eerst afgedrongen, eindelijk verscholen raakte op een klein pleintje, het Officiers-pleintje, totdat de overheid goedvond, ook dit nog te doen verdwijnen, en vlak tegen dien hoofd-ingang nu eene torenwachters woning plaatste, (plaat XV).

Dommer daad, had het gemeentebestuur met zijn voornaamste, met zijn bijna eenigst nog overgebleven middeneeuwsch monument, met het monument uit den glorie-tijd der Stad, inderdaad niet kunnen uitvoeren. —

Daar de as van den zuidelijken toren-doorgang precies in het verlengde ligt van die der Ooster-straat, zie afb. VIII, vermoed ik, dat de toren met opzet in die as-lijn is geplaatst; waarschijnlijk lagen destijds de huizen langs de oost-zijde der Markt meer terug en viel hun rooi-lijn saâm met die van de huizen-rei langs de oostzijde der Ooster-straat, zoodat het voetpad toen ook langs die markt-zijde op den toren-doorgang aanliep.

Gezicht op de beide lantaarn-verdiepingen. Afbeelding XLI.

De aanleg der Stad ná den grooten brand van het jaar 1227, is werkelijk in allen deele zoo doordacht ontworpen en uitgevoerd, dat inderdaad de veronderstelling niet gewaagd is, dat bij *dien* uitleg de Ooster-straat is aangelegd in het verlengde van de oost-zijde der Groote Markt, evenals de Boteringestraat in het verlengde van de west-zijde dier Markt. [1])

De Sint-Salvator. Afbeelding XLIII.

[1]) De hoogst belangrijke collectie *„Afbeeldingen van Oude Bestaande Gebouwen,"* door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst uitgegeven, geeft op plaat 48, de toren in opstand, naar eene opmeting van N. W. Lit van 1864 en met eene beschrijving van A. N. Godefroij van 5 Dec. 1865.

IV. De A-kerk met toren.

IJ de haven binnen de Stad stond waarschijnlijk reeds vroegtijdig eene kleine bid-kapel ten dienste der visschers en schippers, welke kapel op verzoek en ten koste der omwonenden, de burgers der Utinga-kluft en der Wester-kluft, (de stad was toen in vier kluften of wijken verdeeld) door eene derde Parochie-kerk werd vervangen. Bij brief van 4 April 1246 stond bisschop Otto III van Utrecht het hem daartoe gedaan verzoek toe, hen tevens het recht toekennende, om zelf een geschikt persoon tot Pastoor voor te dragen [1].

Die nieuwe kerk, zij werd gebouwd op het westelijk uiteinde van het groote plein, de Visch-markt genaamd, door verlegging en demping van de vroegere binnen-haven ontstaan en 8 September 1247, op Onze Lieve Vrouwe Geboortedag, gewijd ter eere Gods, van zijn Moeder Maria, van St. Nicolaas (de patroon der Schippers) en van alle Heiligen. Zij werd de Sint Nicolaas-kerk, doch van af de XIV^de^ eeuw de kerk van unser Vrouwe-ter-A en van af de Hervorming kortweg de A-kerk genoemd. Oorspronkelijk had zij, blijkens afbeelding XLIII, den vorm eener kleine kruis-kerk, bestaande uit een midden-schip breed 8.30 binnenwerksch lang twee gewelf-vakken, uit een dwarsschip ter zelfde breedte lang drie gewelf-vakken en uit een recht gesloten koor, groot één gewelfvak, 't geheel in Groninger baksteen gebouwd en in vorm en afmeting overeenkomende met vele der groote dorps-kerken, uit dien tijd in de Provincie.

In het begin der XV^de^ eeuw besloot men ook haar, toen mede reeds voor lang te klein geworden, geheel te verbouwen en te vergrooten en „als men screff M. veerhundert XXV is dat nie koer angelecht van Unser Lever Vrouwen Kerck ter A" en „in 't jaer MCCCC ende LXV ende sesendesestich is dat nije werck in Unser Liever Vrouwen ter A van mueren ende holtwerck up de olde kercke bereijt worden, van dat koer aff hent an den toeren gelijck hooch dat koer"; volgens deze mededeeling van Sicke Benninge, is men dus in 1425 begonnen een nieuw koor te bouwen, en heeft in de jaren 1465—66 de ombouw en verhooging van het langs- en dwars-schip plaats gehad, die toen op gelijke hoogte zijn gebracht met het nieuwe koor. Het rechthoekige XIII^de^ eeuwsche koor werd bij dien verbouw vervangen door een binnen-koor ter lengte van vier gewelf-vakken, vijfzijdig gesloten en omsloten door een overwelfden omgang, binnenwerksch breed 5.30 M'. Het dwars-schip behield zijn afmeting van 8.10 M'. breedte bij 28.70 M'. lengte, het langs-schip werd verhoogd en ter weerszijden voorzien met breede doch lage zijbeuken, en deze nu doorgetrokken ook langs den toren, en westwaarts langs dezen nog een laag dwars-schip aangebouwd [2].

Het grondvlak der kerk, voórdien groot ± 740 M'., werd nu gebracht tot ± 1900 M'. en het binnen-koor met dwars- en midden-schip opgetrokken tot eene muur-hoogte van 25 M'. en eene nokhoogte van 33.80 M'. alle met boven-ramen en met gemetselde kruis-gewelven voorzien, hoog 24.65 M. in die schepen en 26.50 M. in het koor. Evenmin als het hooge koor der St. Maartens-kerk heeft ook dit koor, breed 10.75 M. buitenwerksch, contreforten, pilasters of schoor-bogen, een bewijs van de ervaring

[1] Z.e HetGroninger Oorkondenboek: No. 110.

[2] Waarschijnlijk bevatte dit westelijk voor-gebouw, dat reeds op de kaart van *Braun* (plaat III) voorkomt, behalve de hoofd-ingang, het orgel en zang-koor tevens nog twee of meer kapellen.

van de bouwmeesters dier dagen, terwijl men *nu* miniatuur-kerkjes zelfs, blijkbaar niet meer *zonder* schoorbogen *durft* te bouwen, niet beseffend, welk een bewijs van onkunde men zich zelf met die schoorbogen uitreikt.

De toren, die door de verhooging der kerk zijn oostelijke lui-gaten bijna alle gesloten zag, werd nu verhoogd met eene houten verdieping, eerst achtzijdig uit het vierkant opgaande en vervolgens zestienzijdig à jour of als lantaarn behandeld, de hoekstijlen als pinakels doorgaande en een krans vormende rond den voet van de hooge slanke spits; op het aanzicht der stad van *H.* en *J. Wijbold* (plaat X) zijn kerk en toren afgebeeld, zooals zij ten jare 1637 waren, dit is de eenigste waarde hebbende afbeelding, welke er van den *eersten* A-toren, nà zijnen verbouw, bestaat. Den 1sten Mei van het jaar 1671 trof de bliksem des nachts dezen toren, met dat gevolg, dat zijn boven-bouw met het dak der kerk en het orgel verbrandde, waarbij ook het in 1663 door *Franciscus Hemonij* geleverde klokken-spel, dat fl. 7533 gekost had, vernield werd. Volgens het smakeloos ontwerp van den architect *Abraham de Cock* werd die boven-bouw in 1674 ten tweede male herbouwd en voorzien met eene zeszijdige houten à jour verdieping, elke zijde met 2 spitsboog-openingen ter plaatsing van de klokken van het nieuwe carillon, eene verdieping afgedekt met een omgang met balustrade en eene twaalf-zijdige lei-spits met peervormige bekroning, zie afbeelding XLIV, welke is genomen naar eene schilderij, kerk en toren voorstellend op het einde der XVII^de^ eeuw [1] met het in 1671 vóór het dwars-schip gebouwd portaal, en een ongeveer terzelfder tijd tegen de westelijkste zijbeuk-travée opgetrokken uitbouw met bovenverdieping met sierlijken topgevel, een uitbouw misschien onder tot uitdeelings- en boven tot kerkeraads-kamer bestemd.

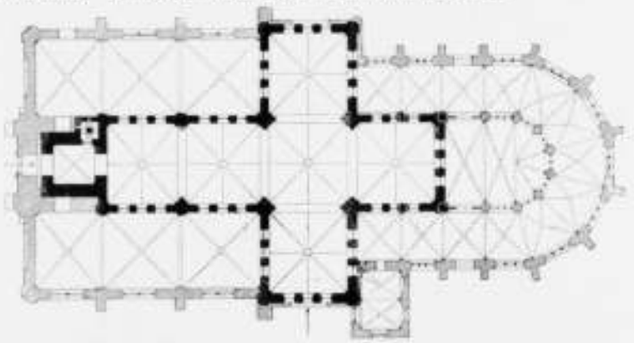

Plattegrond der A-kerk vóór en na hare vergrooting. Afbeelding XLIV.

Doch ook deze toren trof het noodlot, want nadat reeds in 1687 de spits groote herstellingen had gevorderd, stortte hij op den 12^en^ April 1710 [2] onvoorziens neer op de kerk, deze belangrijk beschadigend en het orgel geheel vernielend. Direct besloot men tot den bouw van een nieuwen toren en na eenige overwegingen werd de architect *Germelink* (Gelmerinck) uit Holland ontboden, die nu met den stads-bouwmeester *Albert Meijer* het ontwerp voor den *vierden* A-toren maakte, welks bouw, direct begonnen, in Nov. 1717 voltooid was [3]. Deze nieuwe toren, van wege zijn eigenaardigen vorm een unicum onder onze Nederlandsche kerk-torens, heeft 11.10 M. zijde en aan de voórzijde twee reuzen-

[1] Die schilderij is echter in enkele opzichten misteekend, het midden schip is o. m. een boven-raam te kort en ook de ontwikkeling van den houten boven-bouw uit zijn steenen onder-bouw is niet juist; duidelijk komen daarop echter voor de ramen met hun bakstoenen tusschen-stijlen en bogen, evenals ook *de Martini-kerk* bij hare vergrooting had gekregen.

[2] Groot was de verbazing van den Frankfurter Burgemeester *L. C. von Uffenbach*, welke dien morgen van 12 April 1710 den Martini-toren beklimmend, nergens den A-toren terug kon vinden, die even te voren, zonder dat hij zulks wist, was ingestort. (Zie zijne zeis-beschrijving, vooral belangrijk, door het vele dat hij ons mededeelt, over tal van wetenschappelijke mannen en schilders, die hij opzocht.

[3] Uit de Raads-resolutiën blijkt, dat er ten behoeve van den toren-herbouw ook bij Roomschgezinden en Mennoniten drukgecollecteerd werd, dat alles in eigen beheer door den Stads-bouwmeester *Albert Meijer* werd uitgevoerd, aan wien in 1716 een vrije mans zitplaats in de Martini- en in de A-kerk werd toegestaan, en wegens extra moeite en diensten aan de bouwing 23 Maart 1717 eene vereering van fl. 400 werd toegelegd. Onder de verschillende posten voor den toren-bouw komt mede voor eene recognitie van een honderd rijcksdaalders aan *Germelinck* voor sijne gedane diensten, behalve een defrayement ad fl. 38.16 voor teerlinge, voorts voor de drie lui-klokken eene uitgave van fl. 1732.10 en voor reparatie van 't horologie van A-toren fl. 100.— almede voor een raadtsglas fl. 325.— Als beeldsnijder wordt *Rijcke* genoemd, terwijl *Gerardt Francois Beeldesnijder* voor belangrijke bedragen aan ijzerwerck leverde.

pilasters van 40 M. lengte bij 1.60 M. breedte, die met de daarin op gelijke afstanden vóórspringende zandsteen-blokken een zoowel rustigen als krachtvollen onder-bouw vormen, een onder-bouw, afgedekt door eene zandsteenen kroonlijst met pinakels op den hoeken en den houten boven-bouw dragend, die eene hoogte bereikt van 73.60 M.

Door middel van acht zware met leien bekleede contreforten, ten behoeve van den eersten omgang, met halfrond gesloten doorgangen aan hun voet, gaat de boven-bouw op en over in een achtzijdigen koepel van 6.75 M[1]. diameter, waarboven zich een tweede omgang bevindt mede met doorgangen door de contreforten, die aldaar tot steun en overgang dienen voor een tweede, kleinere koepel, van 4.40 M. diam., uit wiens kroonlijst zich de elegant afgedekte lage spits met kroon en windvaan ontwikkeld. (zie plaat XVI). De toren, niet overwelfd, is van binnen door een 14-tal zolders versterkt. Hoezeer de hoogte-verhouding tusschen onder- en boven-bouw en de vorm van de contreforten van dien boven-bouw beter had kunnen zijn, is toch de totaal-vorm en het silhouet van dezen toren inderdaad niet zonder ver-

Afbeelding XLV. De A-kerk gezien van de noord-zijde, naar eene oude schilderij uit de XVII^de eeuw, nu hangende in de kerke-kamer der Martini-Kerk, groot 58 bij 48 c.M.

dienste en zelfs karakteristiek, zich werkelijk gunstig onderscheidend van het meerendeel onzer Nederlandsche torens uit *dat* tijdvak.

Het binnen-koor der A-kerk is evenals dat der Martini-kerk door eene zandsteenen à jour afsluiting van zijn omgang gescheiden; van het vroegere ameublement is ook hier niets meer overig, noch de groote koperen doopvont, noch de sierlijke Maria kroon, zijnde de lampe door de Brouwers in het jaar 1524 ghehangen over den heilighen Sacramente en sedert door hen onderhouden en voortdurend met oly voorsien, noch ook de gilde-kronen, en evenmin het in 1524 uit giften der burgers bekostigde en geplaatste verguld St. Catherijne beeld. (1)

(1) 19 Sept. 1640 werd door den Raedt Borgemeester Schoneabach gecommitteerd om, met de vogeden van der A-kercke in gespreck te treden ende gevoechlickste ordre te stellen, dat de doopvonte uyt de A-kercke wierde geremoveert, alsmede het Maryen beeld uyt de messinge croone in deselve kercke hangende.

Cornelius Kempius (2) beweerd nog in de kerk gezien te hebben eene muur-schildering, Karel de Groote voorstellende, met het toen reeds onleesbare onderschrift: »Carolus Magnus Frisiam libertate inaestimabili donavit, quam nemus bonus nisi cum anuma simul amittet".

In welk jaar de kerk voor het *eerst* van binnen gewit is, blijkt niet, doch wel, dat er op 15 Febr. 1571 met een meester steen-metselaar een overeenkomst werd gesloten voor het witten van de kerk en van het Pastoers-huis ter Ae, misschien zijn toen alle muur-schilderingen gedekt en verdwenen. De kerk heeft mede ruimschoots haar aandeel gehad in de dagen van partijstrijd, belegering en bezetting, vooral in den franschen tijd; volgens het kerkeboek »hefft men den 2^en Augusti 1594 oock uth der Ae-kercke die affgodische beelden ghedaen en den 14^en Augusti is in der Ae de eerste mael ghepredighet. Dess sy Godt gheloovet in eeuwicheyt." Sedert dient zij voor den Hervormden eeredienst, ook haar koor is nu afgesloten en haar koor-omgang dient nu tot timmer-winkel en tot kachel- en brandstof-bergplaats. In dat koor, deels met baksteenen op hun plat bevloerd, deels bestraat, liggen nog vele oude grafzerken, waaronder enkele met goed gebeiteld ornament-werk, meest alle uit den Hervormings-tijd, met opschriften, als: »is in den Heere Christelicke Endslapen de Duegetsame . . . . Verwachtende een Salige ende Vrolicke Operstanding in Christi".

Afbeelding XLVII. Kerk portaaldeur.

Het in verhouding tot zijn breedte en tot het overige reeds veel te korte langs-schip is in het jaar 1904 aan de zuid-zijde nog een volle travée ingekort en die ruimte toen ingericht tot een lokaal voor de jongelings-vereeniging »Emanuel"; het voornemen schijnt, aan de noord-zijde op gelijke wijze de kerk te verkleinen, hetgeen haar welstand werkelijk niet verbeterd. De gedeeltelijke afkapping harer pijler-gelidingen, de tusschen haar kruis-pijlers aangebrachte schoor-balken, haar leelijke banken, enz. uit dit alles blijkt, hoe weinig gevoel voor een waardig kerk-interieur vele onzer Protestantsche Kerkbesturen nog bezitten.

Op het stede-plan van *Braun* (plaat III) is het bijbehoorend kerkhof geheel ommuurd, op dat van *Geelkerck* (plaat IV) A°. 1616, is die ommuring vervangen door een hekwerk en het kerkhof ingekort en op het plan van *Haubois*, A°. 1643, plaat X, is het tevens omsloten door eene dubbele rei boomen en staat op het oosteinde een »wakebode" ter plaatse der vroegere kapel, een wachthuisje, later door de Beurs vervangen.

De kerk bevatte voorheen tal van altaren, als zoodanig worden genoemd, altaren gewijd aan St. Catharina, en St. Anthonius (beiden met eigen vicarissen en vicarie-huizen), aan St. Pieter, St. Paulus, St. Erasmus,

(2) *Corn. Kempius*, in zijn werk, getiteld: „De origine, situ, qualitate et quantitate Fisiae"; hij stierf in 1589.

(3) In de collectie *„Oude Bestaande Gebouwen"* boven reeds vermeld, komt op plaat 48 een opstand voor van dezen toren, naar eene opmeting van 1864 van *N. W. Lit.*

St. Jacobus, St. Michiel en aan de H. Rozenkrans, terwijl een altaar gewijd aan de H. Maagd en één aan St. Nicolaas mede niet ontbroken zullen hebben.

Den 25^en^ Nov. 1402 schonk Grete Rolefs wiif Bentine, eene rente aan de kerk, ten einde »elkes jaers to kopen twee guede kannen wiins, de men sel schencken up Paesche dach in der kercke derghenen de dat hilighe Sacrament dan ontfanghen hebben." (Oorkonde N°. 1132.)

Blijkens het testament van Harman Hopper van 1475, die daarbij in »onser Leven Vrouwen Kercke ter Ae" een outaer stichtte onder het orgel, bezat zij toen dus reeds een orgel;

A°. 1638 besloot men voor de Raadt een gestoelte in de kerk te maken, dat echter eerst in 1640 werd uitbesteed.

A°. 1642 waren blijkbaar de gilden aangezocht, elk voor zich een geschilderd glas aan de kerk te geven, want uit de Raads-resolutiën van 16 Juli van dat jaar blijkt, dat de Oldermen ende Heuvelingen van de Sadelmaker ende Tinnegieters gilde zich komen beklagen, over de slechte plaats waar haar glas sall gestelt worden.

A° 1653, 16 Juli, werd door den Raadt op het aandienen van de Kerkvoochden goedgevonden, »dat ter zuitwesten van A-kercke, daar het olde timmerboethien is, een deurgangh voor bruidegoms ende bruiden op 't choor gemaeckt sal worden, ter dispositie van gemelte kerckvoechden ende tot meeste mesnage van de kercke."

Binnen het koor zijn een tiental kolommen voorzien met bijbel-teksten in gouden letters op een omlijst zwart fond, vrij wel de eenigste doelmatige versiering, welke deze kerk sedert hare indienststelling voor den Protestantschen eeredienst heeft gekregen en behouden.

A. B. C. D.

A. Zuid-gevel van het voormalig Raadhuis, *B. C.* en *D.* particuliere huizen.
Naar eene teekening van *F. Beckeringh* van 26 May 1775. Afbeelding XLVIII.

B. DE KLOOSTERS.

Het Minderbroeders-Klooster.

IN de geschiedenis der Stad komt het eerst voor het klooster Franciskaner (1) of dat der *Minderbroeders*, omstreeks het jaar 1245 gesticht en toen misschien door het Dom-kapittel begiftigd met een of meer areas of hoeven van het benoorden den Brink gelegen gewezen keizerlijk Praedium. Reeds in het jaar 1253 werd het tijdens de partij-twisten, evenals de drie Parochie-kerken, als burcht benut, bezet en verdedigd.

Staande buiten het bisschoppelijk gezach, voorzien van de bevoegdheid om de biecht te hooren en om zelfs tijdens een interdict dienst te mogen houden, waren de Minderbroeders, die al bedelende in alle huizen kwamen, zich midden in het dagelijksche leven bewogen en daarin in tal van opzichten deelden ook, destijds in de steden gezocht en gezien, om hun eenvoud, hun welsprekendheid en hun toewijding, terwijl zij onwillekeurig een deel van de taak en van de zorg der parochie-geestelijken over namen, welke hiermede dan ook allesbehalve ingenomen waren. De kloosters *dier* dagen, zij hadden bovendien ook op verre na niet het gesloten karakter dat zij *nu* hebben, integendeel, bij voorkeur vroeg een vreemdeling, 't zij geestelijke of leek, daar logies, wetenschappelijke mannen waren zeker daar studie-verwanten en vaak ook zeldzame boekwerken te vinden, en de kloosterbroeders, die zich *niet* met studie of kunst bezighielden, zij beoefenden niet zelden een handwerk of bedrijf of zelfs koopmanschap, ten spijt der Gilden.

Dit blijkt o. m. duidelijk uit de volgende verbods-bepalingen, door de Groninger overheid vastgesteld:

»De kloosterlingen (zoo heet het in de Warf-constitucie van omstreeks 1450) sullen »gheen ambacht doen dan schriven, boeken-bynden en dat daer to hoert, oeck sullen sije den Kerckheren to wijllen wesen".

En op grond van klachten der Gilden over benadeeling in hun bedrijf door de kloosterlingen, werd A° 1520 op vridaghe na den Hilligen Pinesterdach besloten »dat niemand die handel dreef of met waren »tey markt kwam, in het klooster mogt wonen, anders dan tot nutte, noettruft, nuttichcit ende gebruick »der Cloesteren was."

»Item, dat een igelick Cloester sall moegen hebben ende holden enen mester smyt ende scoemaker »elck myt enen knechte ende niet meer, de welcke neet sullen aerbeiden ofte maken anders dan tot des »Cloesters behoeff ende bruecken, doch voerbeholden dat de smyt ende scoemaker vors. ene, twee ofte dre »der Cloesteren naeste nabueren ende meyeren hoeffisers maken ende leggen, ploechisers, scoen ende der»gelicken maken sullen moegen van igelicke unbestrafft". (2)

Blijkens de stede-kaart van *Braun*, plaat III, tusschen de Jat- en de Boteringe-straat, een terrein van ruim één hectare beslaande, westwaarts grenzende aan het Jat, waarin het zijn hoofd-ingang had, zuidwaarts aan den Swaan-gang, die in 1611 door den verkoop en afbraak van het huis, »de Swaen" tot op de Groote Markt werd doorgetrokken, oostwaarts aan de ellenboogvormige Broer-straat, was het noord-

(1) Aldus genoemd naar Franciscus van Assisi, die in 1182 geboren, in 1207 eene nieuwe orde, die der *Bedelmonniken* stichtte, van daar hun naam: „De *Minderе* Broeders".
(2) Zie Mr. *H. O. Feith* „De Gildis Groninganis", bladz. 71.

waarts door de Minnebroeders-straat van het aangrenzend Vrouw Sywen- Convent gescheiden. Zie mede het Stede-plan van *Haubois*, plaat VI en VII, letter S.

De groote kerk was ter weerszijden met hoog opgaande zijbeuken voorzien en besloeg in de lengte bijna de volle breedte van het klooster-erf; op het koor-dak stond een torentje met lui-klok en bezuiden de kerk lag het klooster-hof met zijn omgaande gangen en lokalen, waarvan zuidwaarts het refectorium, het reventer of de refter, de eetzaal, volgens aloud gebruik, door de Gilden voor hunne morgen-spraken of groote vergaderingen met de daarop volgende maaltijden werd benut; verder westwaarts lagen de bijbehoorende neven-gebouwen en tuinen met hun oude ophaal-putten. Volgens *S. Beninge* had er in 1469 eene »Refformasie der Mynrebroederen plaats op sunte Vytalus-dach, de olde broders mosten uut dat cloester ende daar quemen weder in Observanten, welke de kloosterregels strenger observeerden, en terwijl de broeders vóórdien twee reyse ter weken omme broet gingen, hield dat sedert op." Toen de Landvoogdes in het jaar 1566 aan de Hervormden godsdienst-vrijheid had toegestaan, stelden de Minderbroeders, ten einde eene gewelddadige in bezitname hunner kerk te voorkomen, deze aan den Magistraat ter beschikking, die daarop door den Stadsbouwmeester met eenige arbeiders er de beelden uit liet verwijderen; van af 22 September 1566 tot 7 Maart 1567 hielden de Hervormden hier nu hunne godsdienst-oefeningen. Op laatstgemelden datum echter, werd de godsdienst-vrijheid herroepen en de kerk weder voor de Katholieken ingericht en op last van Alva, werden in 1569 de Bouwmeester met de arbeiders, welke in 1566 de beelden hadden weggenomen en opgeborgen, gevangen gezet en drie hunner, de overigen wisten te ontvluchten, op de Groote Markt aan een galg opgehangen.

In Juni 1579 werd de kerk opnieuw aan de Hervormden afgestaan, doch acht maanden later weder ter beschikking der kloosterlingen gesteld.

Na de inname der Stad in 1594 werden echter alle kloosters opgeheven en hun goederen verwereldlijkt, en reeds den 15 Novembris van dat jaar, werd het toen ledigstaande gebouw ten deele bestemd en ingericht tot Latijnsche School, terwijl ten behoeve van de voorgenomen stichting der Academie bij Raads-besluit van 3 September 1613 het overige gedeelte werd aangewezen tot de verveerdiging der auditoria voor de Scholae Illustris, en tevens de kerk met hare sacristij en librye daaraan afgestaan; sedert diende het koor tot aula, het schip tot oefen-kerk, de sacristy tot anatomie-zaal en de librye tot Academische boekerij, welke boekerij zóó toenam, dat zij in 1664 reeds de geheele boven-verdieping van het klooster vulde.

In het koor der kerk bij des Hilligen Cruys olter werd in Juli 1499 begraven de dappere overste van den Hertog van Saksen, *Nittert Fox*, door de Groningers in gevecht gedood; den 13[en] December 1625 werd aldaar mede begraven de beroemde Hoogleeraar *Ubbo Emmius* en in 1820 nog *Duymar van Twist*.

Op aandrang der Katholieken werd hen door Koning Willem I in 1821, de kerk met sacristy en een gedeelte van het kerk-hof afgestaan met eene geldelijke bijdrage van fl 34.000 tot herstel en inrichting der kerk, die in 1829 overgedragen, eerst in 1836 werd ingewijd en in dienst genomen, doch in 1894—95 is afgebroken en door eene nieuwe kerk vervangen.

't Geestelijcke Maagden-klooster nu 't Borger Weeshuis. A° 1636 n. eene teek. uit de Coll. v. h. Museum, in orginiale groot 14 bij 20 cM. Afbeelding XLIX.

Het Clarissen Klooster of Olde Convent.

Dit Nonnen-klooster, meestal het Geestelijke Maagden-Huijs genoemd, het »Religiose Virginis" volgens de kaart van *Jac. van Deventer*, was mede van de Franciscaner Orde, en gelegen in de noordelijke helft der Stad.

De stichtings-tijd is onbekend, doch zeer waarschijnlijk bestond het reeds in de XIII[de] eeuw, want in eene schenking aan het Vrouw Claren-Convent in December 1329 gedaan, wordt dit, in tegenstelling met het Clarissen-klooster, het *Nye* Convent genoemd.

Het was gelegen tusschen de Ebbinge- en de Boteringe-straat, met zijn zuid-gevel met hoofd-ingang in de Geestelijke Maagden-straat (nu het Roode Weeshuis-straatje) eene breedte beslaande van ± 30 M[r]., en bij eene diepte van ± 110 M[r]. met zijn noord-gevel in de Butjes-straat uitkomend. Van uit de Ebbingestraat gaf eene korte dwars-straat, nu het Klooster genoemd, mede toegang tot dit Convent, boven afgebeeld van de zuidzijde. Aan het Kattenhage bezat dit klooster in 1426 mede nog een huis, »der maghede nije hues", waarom de brug over het diep aldaar, de Maagden-brug werd genoemd. De kerk gewijd aan Sint-Augustinus was blijkens de afbeelding ingericht als dubbel-kerk, namelijk verdeeld in eene onder- en in eene boven-kerk, een kerk-type, waarvan men in Harderwijk, Nijmegen en Utrecht nog eigenaardige voorbeelden vindt. Op de kerk stond een torentje met lui-klok en benoorden deze was het Klooster-hof met zijn ommegangen in aansluiting met den grooten tuin en boomgaard, in 1643 nog voorzien met 2 ophaal-putten met lange hefboomen, (zie de platte grond van *Haubois*, plaat V en VI, letter X.) In dit Ghestelike maghedehoff, waarvoor dato 9 Dec. 1401 nieuwe Regulae werden vastgesteld, stierf op den 4[en] October 1489 *Wessel Gansfoort* »Lux Mundi", oud 89 jaar, aan onmatige boekoefening; hij werd in de klooster-kerk begraven, doch zijn grafzerk in de eerste helft der XVIIIe eeuw opgebroken, is sedert op de binnenplaats als gootsteen gebruikt.

Tijdens de bezetting der Stad met Spaansche troepen bijna geheel verlaten, werd dit klooster bij raads-resolutiën van 14 en van 19 Mei 1588 afgestaan aan de Societeit van Jezus, die toen te Groningen een College stichtte tot herstel en behoud der Catholieke godsdienst, dat daartoe genoot de inkomsten ad 600 escuz par an van het Pemonstreiter Nieuwe Klooster in de Marne, dat »faillij et ruiné" was, alsmede die van een hospitaliéres klooster mede in ruïne. Na de inname der Stad in 1594 verlieten de Jezuiten echter hun seminarium en bij besluit van de Staten Generaal van 17 Februari 1595 werd dit klooster evenals alle andere kloosters in Stad en Lande met de daartoe behoorende landerijen en inkomsten tho dispositie gestelt van de Gedeputeerden deser Provintiën, »umme ad pios usus, und insunderheit tho underholdt van schoelen und educatie van de juget uth Stadt und Ummelanden vorschreven binnen Groningen geappliceert tho worden."

In 1599 werd op aandrang der Stad het klooster afgestaan tot een Burger Weeshuis en de toen nog tot dit klooster in eigendom behoorende landerijen, volgens Mr. J. A. Feith niet minder dan 765 hectaren, tot onderhoud van dit weeshuis bestemd, sedert, naar de kleeding der weezen, het Roode Weeshuis genoemd. De kerk werd ter zelfder tijd ingericht tot een spreek-huis of vergader-zaal der Gilden, doch in Augustus van het jaar 1605, beducht als men toen was voor de belegering door de Spanjaarden, werd »de Bouwmeisters der gilldene angesecht, dat men der gilden reventer nootwendich thot logeringe der »kranken ende gequetsedenn soldaten moet gebrucken, en sij nu in 't koor van St. Walburgskercke haar »bijeenkomsten sullen houden, ten waer sij een bequamer plaetse wusten uthowijsen". Op hun verzoek werd hen echter het koor then Broeren in plaats van het koor der St. Walburgs-kerk, tot vergaderplaats afgestaan.

Daar die belegering echter uitbleef, hielden zij reeds spoedig weder in de Klooster-kerk hunne morgen-spraken, en het was uit dankbaarheid voor die voortdurende gastvrijheid, dat zij op eigen kosten in 1627 het weeshuis vereerden met het sierlijke poortje dat nog bestaat, zie onderstaande afbeelding XLI [1]). Thans resten er van het oude klooster, behalve het klooster-hof, rond hetwelk nu de gebouwen van het weeshuis liggen, nog een paar overwelfde kelders en een klein gedeelte eener met kruisgewelven overdekte vierkante ruimte, door achtzijdige pijlers, voorheen zoo 't schijnt in negen gewelf-vakken ingedeeld, alles in zienden baksteen op 't keurigst uitgevoerd, en nu, deels tot ingang, deels tot bergplaats dienend.

[1]) Op plaat 172 in de Coll. Afb. van Oude Bestaande Gebouwen is dit poortje afgebeeld, naar eene opmeting van *J. F. C. Nienhuis* van Januari 1890.

Het Jacobijner-klooster.

Dit klooster der Predicheren of Dominicanen werd in het jaar 1308 door de Predikheeren van het Convent te *Winsum* gesticht op het terrein en met de middelen hen daartoe door den Burggraaf der stad verstrekt »om (zegt de giftbrief) tot een hulpmiddel te dienen voor mijne ziele, en voor de zielen van mijne lieve echtgenoot, van mijne ouders en van degenen die uijt den huijze en den hove, daar wij door de gifte des Heere tegenwoordig het opsigt over hebben, afkomstig zijn."

Dit klooster was gelegen in de noordelijke helft der Stad beoosten de Ebbinge-straat, benoorden de naar het zelve genoemde Jacobiner-straat, oostwaarts loopend langs het Cattenhagen en noordwaarts langs de kleine Jacobiner-straat, de tegenwoordige Hof-straat, en besloeg een terrein ter grootte van plm. één hectare. De kerk gewijd aan Sint Petrus en Paulus, werd in het jaar 1521 door Hertog Karel van Gelder versierd met »een gelass dat hij dede maecken end maelen met m. gen. Heren ind Vrouwen wapenen ende to Groningen schicken." [1]) Niettegenstaande het moeder-klooster te Winsum in het jaar 1580 door de Staatschen geheel was geplundert en verwoest en alom de kloosters met vernieling en verdwijning bedreigd werden, liet de Prior *Arnoldus Nijlen* toch in de jaren 1583 tot 88 het gansche Jacobijner Convent te Groningen van af den grond geheel vernieuwen, onder gebruikmaking van 't geen er van 't afgebroken klooster te Winsum nog overig was, dat per schip naar de Stad werd gevoerd en daar veroorbert tot den opbouw van het nieuwe konvent, dat echter reeds in 1594 voor goed zijn bestemming verloor, en sedert zoo verwaarloosd werd, dat op den 20ᵉⁿ December 1653 het Choor der kerk inviel.

In dit klooster waren de Gilden gewoon onder leiding van de drie Bouwmeesters zaam te komen, als zij wijzigingen in hunne keuren of statuten wenschelijk achtten, die daarop dan ter kennis van den Raad werden gebracht. In de kerk bezaten de wantscheerders of lakenbereiders van af 1495 een altaar gewijd aan Sint Martinus, waaraan ieder gildebroeder jaarlijks eene vaste bijdrage voor onderhoud, bediening en was-gelt moest offeren. Hier ook vergaderde soms de Landdag, o. a. nog op 1 Nov. 1577 op last van Graaf *van Rennenberg*, en dit klooster nam in 1454 ook de Raadsleden binnen zijn muren op, die bevreesd voor de volkswoede, daar binnen bescherming kwamen zoeken. In 1594 ontruimd, diende het eerst tot werk- en tucht-huis; in 1605 werd ook hier het reventer tijdelijk ingericht met bedsteden tot behoeff van krancke soldaten, en de kerk sedert gebruikt tot een »Stadstimmerhuus" en »Gethuus" en in 1621 de overige gebouwen afgestaan tot een »kinderhuis van ouderloze arme kinderen, sedert na de couleur hunner kleeren het Groene of Diaconie-Weeshuis genaamt". Op het Stede-plan van *Haubois*, (plaat V—VII, letter B.B.) is het nog vrijwel in zijn geheel aanwezig en ziet men duidelijk het ruime binnen-plein, het pand- of kerk-hof met de er om gelegen gangen, zuidwaarts belend door de buitengewoon lange kerk met één zijbeuk, een hooger opgaand koor-gedeelte en een dakruiter. In den gewezen boomgaard, toen tot Piqueur-plaats benut, staat een hooi-schelf, de eenigste, die op dat plan in en om Groningen en toen misschien in 't geheele gewest voorkwam.

Tot in het jaar 1860 zijn deze gebouwen blijven bestaan, toen echter zijn zij afgebroken en door een nieuw weeshuis, het nog bestaande, vervangen, nadat vooraf de Groninger schilders *J. Ensing* en *A. J. van Prooyen* van enkele der overwelfde gangen en vertrekken eenige schetsen en teekeningen hadden gemaakt, die thans in 't bezit van het Museum zijn, evenals eene schets voorstellende: »'t Jacobijner klooster in d'Ebbinge straat Anno 1594".

Het Vrouw Menolda- en het Vrouw Sijwen-Convent.

Benoorden het groote Minderbroeders-klooster zien wij op het Stede-plan van *Haubois* (plaat VI) met de letters S S aangeduid aan de oostzijde van het Jat, het Juffren Clooster of het Vrou Menelts Convent, op 1 November 1276 reeds door Vrouw Menolda gesticht „ter eere Gods en om te bekomen vergeving van hare zonden". Het had een eigen kerkje met dak-torentje en werd oostwaarts begrensd door het Vrouw Sijwen-Convent, in het jaar 1300 aldaar gesticht, ingevolge testamentaire beschikking van vrouw Sijwen Pluckerose, en dat, door sommigen een begijnen-klooster genoemd, later bij het vlak naastgelegen Vrouw Menolda convent werd ingelijfd.

[1]) Zie *van Hasselt*. Geldersche Oudheden. blz. 93.

Toen in 1581, door stroopend krijgsvolk de buiten de Stad gelegen Benedictijner Nonnen-abdij te *Selwerd* was verwoest, stond de Raad dit klooster, dat tijdens de Spaansche onlusten zoo goed als verlaten was, ter bewoning af aan de uit die abdij gevluchte nonnen, waarom het sedert ook wel het Selwerder-convent is genoemd. Omtrent 1591 werd de klooster-kerk aan de Jezuiten afgestaan, die zich echter door hun overdreven geloofs-ijver, zoowel bij de geestelijkheid als bij de gezeten burgerij, tal van vijanden maakten tijdens hun kort verblijf.

Bij de stichting der Academie ten jare 1614, werden beide kloosters, zooals nader wordt meegedeeld, ingericht tot woningen voor de Professoren, terwijl blijkens eene teekening uit de coll. van wijlen den Heer Reugers van Naersen van omstreeks 1636, de kerk van het Juffre klooster toen tot Franse kerk diende.

't (Franciscaner) Klooster van de Broeders van 't Gemeene Leven, aan Sint-Walburgs-kerkhof, naar eene teekening van A°. 1636, groot 14½ bij 20 cM. Afbeelding L.

Het Klooster van de Broeders van het Gemeene leven of het Frater-huis.

Het eenigste klooster in de zuidelijke Stads-helft gelegen, was het Frater-huis, A°. 1457 door Theodoricus van Herxen, Overste van het Broeder-Genootschap te Zwolle gevestigd op den noord-oostelijken hoek van het St. Walburgs-plein, ter plaatse waar misschien de weem of pastorie met hof van de St. Walburgs-kerk stond, oostwaarts begrensd door den Stads-muur. Op dat terrein werd, gesteund door eene belangrijke schenking van Mevrouw Ludekina in 1468, gesticht een klooster met kleine kerk. Op het Stede-plan van *Haubois* van 1643, (plaat VII.) is het, toen het Stadhouders-hof genoemd, nog duidelijk kenbaar, en begrensd door het oude Kerk-plein, door de Turf-Markt, het Cattenhagen en het Schuiten-diep, of de vroegere Stads-gracht. In de St-Johannes-straat was de school, waarin de Broeders inwonende leerlingen onderwezen in latijn en allerlei kunsten en wetenschappen, terwijl zij door het afschrijven van boeken, die zij verkochten, in eigen onderhoud en in dat der school voorzagen.

Bovenstaande afbeelding stelt dit klooster voor met zijn groote poort, met zijn kerk en toren-spitsje en de drie-verdiepingen hooge gebouwen, terwijl een hooge muur het vóór-plein van de straat afscheidt. — Op last van Alva werden echter de Fraters en ook de Stads-Kluftmesteren, welke hier hunne zittingen hielden, verplicht het Godshuys van Jeronijmus te ontruimen en dit in Januari 1568 af te staan aan Groningen's eersten bisschop, *Johan Knijff* met zijn gevolg, en zulks in ruil tegen het refugium van het klooster Wittewierum.

Den 1ˢᵗᵉⁿ October 1576 stierf de bisschop aan de pest, waarom het bisschoppelijk Hof nu geruimen tijd als verblijf gemeden werd: in 1594 na de verovering der Stad door Prins Maurits betrokken, en sedert het Prinsen-hof genoemd, diende het tot in het jaar 1795 tot verblijf voor de Heeren Stadhouders, waartoe het in verloop van tijd, belangrijk werd verbouwd, gewijzigd en versierd. — Toen met den grooten uitleg der Stad in de jaren 1607—1623 de oude Stads-muur met wal en rondeel verdween, werd de tuin aanmerkelijk vergroot en doorgetrokken tot aan het Diep, welke tuin met zijn loof-gangen, prieelen en sier-bedden met wapenschilden in bloemen, op het plan van *Haubois* duidelijk te zien is.

Hier ook logeerde van 31 Mei—12 Juli 1659 de Prinsesse Douagiere van Oranje met hare kinderen en graaf Johan van Nassau, bij gelegenheid van het huwelijk harer dochter met den hertog van Anholt.

December A°. 1637 werd besloten bij den Heren Stadhouders Hoff tot verplaetsinge van de corps de Guarde tot eene verbouwing ende doorbreeckinge in voegen dat de gevell van het Hoff mit het Turf-

huis gelijck komc ende dat an Dr. Languis woninge een afdack werde gemaeckt thot een corps de Guarde, so als sulcx sich best kan schikken. In Maart 1638 werd daartoe de behuisinge dewelcke removeert moet worden aangekocht en de verbouw uitgevoerd en zoo ontstond toen aan het Martini-kerkhof de Garde-poort, later de Turf-poort genoemd.

Doordien het gebouw een tijdlang onbewoond zijnde, vrij bouwvallig was geworden, hebben de Staten het in 1727 weder voortreffelijk opgebouwd en de linker-vleugel zelfs geheel doen vernieuwen. Boven de tuin-poort werd in 1731 aangebracht een groote Zonne-wijzer, gevat tusschen gebeeldhouwde hardsteenen pilasters, de kunstigste zonnewijzer in Nederland, ontworpen door *J. Cremer* en *J. Doornbos*, twee groote liefhebbers der wiskunde, en in 1738 werd in den tuin gebouwd een nieuw Zoomer-gebouw, bestaande uit twee vertrekken boven elkaar, het bovenste met prachtig uitzicht over de Stads-wallen en versierd met schilderingen van Job. Antiqus.

Van 1806—1808, tijdens Koning Lodewijk, werd het toen ledig staande gebouw afgestaan tot kost-school en daarna ingericht tot Militair Zieken-huis, eene bestemming welke het sedert behield. De school van de Broeders in de St. Jans-straat is ook nà de Reductie, tijdens de Hervorming, nog blijven bestaan, doch zij kwijnde en werd daarom in 1677 gesloten.

Het Vrouw Claren- of Nye Convent en het Convent van Sint-Agnes.

Behalve deze kloosters waren er nog twee kleinere vrouwen-kloosters of begijn-huizen, het Vrouw Claren-convent, dat reeds vóór 13 December 1329 bestond, blijkens oorkonde N°. 321, en gelegen was aan de westzijde der Jat, benoorden het Minderbroeders-klooster. Waar evenwel het door *Lindeborn* opgegeven Sint Agnes-Convent heeft gelegen en of dit inderdaad een klooster dan wel een zuster-huijs is geweest, heb ik nog niet kunnen ontdekken.

De Klooster-Refugia.

De meeste der vele in het gewest Groningen aanwezige kloosters bezaten *in* de Stad een *eigen* huis of *refugium*, zoowel om in oorlogs-tijden, waarin die kloosters vaak door vriend en vijand werden bezet, leeggegeten en geplunderd, een veilig verblijf te hebben, alsook ter bevordering van de wereldlijke belangen van hun klooster, en om hun abt en de geletterden hunner broeders, gelegenheid te geven tot contact met studie-genooten en met de Overheid van Stad en Gewest.

Mr. *J. A. Feith* heeft in den Gron. Volksalmanak voor het jaar 1890 een 20tal dier refugia beschreven; het belangrijkste daaronder was dat van de Cisterciënser abdij van *Aduard*, dat misschien reeds in de XIII^{de} eeuw op den Holm een eenvoudig domus hospicii had gesticht, dat allengs vergroot, eindelijk de geheele westzijde dier straat, sedert de Munneke-Holm genoemd, besloeg.

Behalve eene eigen kapel in 't begin der XIV^{de} eeuw gebouwd en een eigen brouw-huis, had de abdij er mede haar magazijnen of opslag-plaatsen voor de ten verkoop of uitvoer bestemde producten harer uitgestrekte landgoederen en hoeven, welke zij met eigen schepen zelfs naar Bremen of Hamburg ter markt bracht of wel in de Stad zelve verkocht, met ontduiking soms van het Markt- of waag-geld of stapelrecht, zoodat de Magistraat de abdij in Febr. 1346 dan ook gelastte zich daarvan te onthouden en haar refugium in allen deele, in lasten en lusten, gelijk stelde met de particuliere woningen in de Stad.

Tijdens abt *Reecamp* (1528—1549) werd het huis belangrijk verbeterd, de groote zaal versierd met schilderijen en de abts-kamer en de steenen trap tot die kamer geheel vernieuwd. Bij de opheffing der kloosters in 1594 verviel ook dit verblijf, aan den laatsten abt van Aduard werd nu een gedeelte er van verhuurd, welke abt bij testament in 1604 de middelen aanwees tot stichting van een gasthuis, waarvoor alstoen het z.g.n. blauwe huis van het gewezen Refugium werd bestemd, en zoo ontstond het Aduarder-gasthuis, dat aldaar nog bestaat, doch in 1785 geheel verbouwd is.

Een ander gedeelte van dit klooster-huis werd door de provincie in 1623 afgestaan aan de in 1621 te Groningen gevestigde West-Indische Kamers, en de Reitemakers-rijge, de straat benoorden het huis, werd nu de West-Indische opslagh genoemd. Nadat echter de West-Indische Compagnie in 1791 was opgeheven, stond het ledig, tot het in 1803 werd gecedeert en ingericht tot een Academisch Hospitaal, als hoedanig het eene eeuw in dienst is gebleven, want eerst tegen het einde van 1903, is het als zoodanig ontruimd en

voor goed verlaten. Had het Aduarder Refugium in allen deele veel van een klein klooster met eigen poort en eigen brug over de stads-gracht, dat van het Kruisheeren klooster te ter Apel daarentegen, bestond uit een deftig steenen Heeren-huis, een der oude stinsen, gelegen aan de Visch-markt op den oostelijken hoek der Pelster-straat, welk huis bij notarieele verzegeling van 10 Dec. 1473 door dat klooster aangekocht, in 1857 is afgebroken en vervangen door het smakelooze kerk-gebouw der Waalsche Gemeente, zie plaat XVII.

Het meerendeel dier refugia was inderdaad gevestigd in groote panden, doch behalve de plaats waar zij gestaan en hoe zij belend waren, weten wij van hunne inrichting zoo goed als niets, alleen blijkt uit een contract van 1 April 1574 [1]) gesloten door den abt van het Olden Closter bij den Dam met *Johannes Janssen* en diens vrouw, dat deze als proevenairs werden aangenomen in het Cloesterhues tho Groenyngen, om in alle trouwe, convents saicken en boetscappen tho bewairen . . . mijn heeren tafel eerlicken met linnenwaet, als tafellaken en walen voorzien . . . en mijn her ende die jufferen en susteren, als sij hijer komen, metdeelen die gewone portie en voerts den convents bode, scipperen en volck na des dages gelegentheit anbieten geven ende bijer ter redelicheit . . . die bedden tot des maghets behoeff, (wier loon door het convent betaald werd), sal *Johannes* ende sijn huesvrouwe onderholden ende dit maghet sal *Johannes* ende sijn huesvrouwe tot des convents behoeff bereven." Uit dit contract ziet men, op welke wijze de refugia der kleinere kloosters werden toevertrouwd aan de zorg van een huisbewaarder.

Naar een aquarel van den Groninger Schilder J. Ensing van 1830, in originale groot 42 bij 33 cM. Afbeelding LII.

[1]) Medegedeeld door Mr. *J. A. Feith* in zijne bijdrage over de „Refugia". Gron. Volksalmanak 1890, blz. 106.

C. DE GAST- OF GODS-HUIZEN.

Het Heilige Geest-Gasthuis.

IJDENS het midden der XIII^de^ eeuw bestond reeds het Hilge Geest-huijs, uit oorkonde No. 141 toch blijkt, dat Paus *Clemens* in April 1267, op eerbiedig verzoek van de voogden en broeders »hospitalis Sancti Spiritus" den Bisschop van Utrecht opdraagt om het kerkhof bij de kapel dezer stichting gelegen, te wijden. Gelegen op het einde der Pelster-straat, zie het Stede-plan van *Haubois*, (plaat VIII letter E), aan den stads-muur bewesten de drukste poort van Groningen, de Heere-poort, was het uit vrome schenkingen met opzet juist daar gesticht, ten einde arme reizigers, pelgrims en hulpbehoevende of zieke vreemdelingen voor korten tijd een onderdak en verpleging te verleenen en zoo noodig zelfs op het kerkhof een laatste rustplaats aan te bieden; het was alzoo tegelijkertijd zoowel een *gast*-huis, waarin een arm reiziger om Godswil herberg werd verleend, als een *zieken*-huis en een *armen*-huis tevens, het had zijn *eigen* kapel met *eigen* geestelijke en eigen broeders, die zich aan deze menschlievende taak wijden wijden, en zag zich door schenkingen meestal in staat, [1]) om, naar mate de Stad grooter werd, in de toenemende behoeften te blijven voorzien, doch er waren soms ook tijden, dat met toestemming van den Magistraat, door den provisor brieven geldelijken steun vragend, allerwege moesten worden uitgezonden. Ouden van dagen verzekerden zich niet zelden door inkoop tot aan het einde van hun leven eene kamer met voeding en verpleging en zoo werd het nog een Hofje of proveniers-huis bovendien, en *dat* is het ten slotte gebleven tot heden [2]) toe, hoe zeer in verloop van tijd ook verbouwd en veranderd. Nadat reeds in 1632 door den Raad gecommitteerden waren aangewezen voor het setten van een nieuwe toren op het Gasthuis, werd 5 Sept. 1636 opnieuw met de voogden in communicatie getreden, omme te practiseren oft niet ten oosten van hetselve gasthuis een toorn gemaeckt kan worden. Zelfs de kapel bestaat nog, zij werd in het jaar 1600 voor den Herv. eeredienst ingericht en sedert als zoodanig gebruikt, is in 1773—4 nog vergroot en heet nu de Pelster-Gasthuis-kerk.

Op eene teekening in het Gron. Museum uit het begin der XVII^de^ eeuw, is het gebouw twee verdiepingen hoog, gelegen in de Hilligen Geest-strate nu de kleine Pelster-straat; het zuidelijk gedeelte, de vee-schuur of het lange huis is in 1628 door de Stad aangekocht en tot een Ammunitie-huis ingericht »het Stads-Magazijn" doch van af 1841 benut, deels tot werk-huis, deels tot gymnastie-zaal voor de militairen der bijgelegen caserne, is het in 1826 aan het Rijk overgedragen en in 1864 door een School-gebouw vervangen.

Het Gasthuis der Armen.

Den 3^en^ Augustus van het jaar 1342 verkocht de Prior van het Augustijner klooster te Appingedam aan den Cureet der Ecclesie beate Marie in Groninghen (de A-kerk) het Rungheleshues met hofstede, gelegen in de Jat-straat om te dienen tot een hospitium voor de armen, later het armen-convent genoemd en in 1673 vereenigd met het armhuiszittend-convent, dat, vroeger mede in de Jat- of Kijk-in-'t Jatstraat gelegen, daaruit in 1621 was overgeplaatst naar de Lammehuinge-straat, nu de A-kerk-straat genoemd, een armen-huis sedert als het Lammehuinge-gasthuis bekend, dat nog bestaat en door den Pastoor der A-kerk ten behoeve van de armen zijner parochie is gesticht.

[1]) A° 1400, 5 Febr., Borgem. ende Raedt verklaren, dat de conventesluden van den Hilghen Gheeste in Groninghe, um dies willc, want zie moten leven van gueder luede aelmissen, dat zij vrijgestelt worden om in stads dienst uit te trekken, zoo hevet de Stad to done enen waghe of twe, des en sullen zie hem nyet weygheren. Oork N° 1057.

A°. 1404, 26 Maart. Johan Koning bij gaen ende staen ende wetenheyt ziner zinne bevande, dat hie ghemaket hevet zijn testament en de um saligheyt ziner zielen dit gasthuis gaf vyerdehalf gras landes met haren tobehoren. Oork. N°. 1178.

[2]) Dit doel blijkt o.a. het duidelijkst uit het opschrift in 1708 boven een der deuren aanwezig:

„Tot hulp en troost — Van Man en Vrouw — Is opgericht — Dit groot gebou — In ruste ieder — Hier zijn tijd — En 't eynde van — Zijn leven slijt."

Het Sint-Geertruyds-Gasthuis.

»Den 25 Juli A° 1405 becanden Berneer Solleder ende mester Alberd ziin zone, Borgem. ende Raedt, dat ze met horen vrijen willen, umme salicheyt hore zielen ende hore vrende zielen, daer zie des vor begherende ziin, hebben ghegheven ende ghaven een hues ende hofstede met al horen tobehoren, achter ende vore tot enen gasthues ellendighe arme pelgrams in to harberghen twe nachte of dre, wanneer dat se des begherende ziin, ende nyet langher, ten zie bij verlove desgeens, de vorware in des vors. huss ende stede."

Burg. en Raedt bepaalden daarop, »dat alle deghene, die dit hues brukende ziin, als arme lude ende tot armer lude behoef, sullen vrij wezen van alle stades deenste, als van waken, van scheten, van reysen ende van al, dat daar en voren mach, tot ewighen daghen."

Dit gasthuis, gelegen aan het oosteinde der Peper-strate tegen den stads-muur, dicht bij de Oosterpoort, had eene eigen kapel met dakruiter en klok en ruime binnen-tuin; het diende behalve tot opname van arme reizigers, tot verpleging van krankzinnigen en van pest-lijders, van daar den naam pest- en dolhuis; op het stede-plan van *Haubois* (plaat V, letters A. B. C.) is het noord-westelijk gedeelte aangeduid als Gasthuis, het zuidwestelijk gedeelte als Siekenhuis en het zuidoostelijk gedeelte als Dolhuis.

A°. 1602 kreeg het Gasthuis, dat toen 5 dullen ende twe upsiers had, daarvoor van de Stad 300 Emd. gl. subsidie. Dit Dolhuis bleef in dienst tot 1844, hoezeer de Raad bij herhaling o. m. in 1605 en in 1642 besloot te besogneren over middelen tot het maken van een dol- en tucht-huis. Oudtijds echter, werden de krankzinnigen dikwijls weinig beter behandeld als erge misdadigers; meestal werd zoo iemand eerst van overheidswege gelast zich in huis te houden, en hielp dat niet, dan werd den vrinden gepermitteerd hem in 't dolhuis te setten, alwaar dan een kast voor hem werd getimmerd of ingericht; bij gemis aan vrinden, werd »den geweldige" de detentie van den krankzinnige opgedragen en deze dan eenvoudig door opsluiting, voor de maatschappij onschadelijk gemaakt. In het jaar 1640 is met consent der H.H. Borgemest. ende Raedt dit Gasthuijs van nijes getimmert, blijkens het opschrift op de groote poort, welke in 1743 met een nieuw bekronings-stuk in rococo-stijl werd voorzien.

A°. 1631 werd de bijbehoorende kerk, die voor de Hervormde eeredienst was ingericht op Stads-kosten een stuk verlengd, en dat zelfde jaar besloot de Raad, de conventueelen na den middag ider weder ½ kroes bier te verstrekken. In pest- en andere zware ziekte-tijden, en de Stad heeft bij herhaling beclijftelijcke of haestiger sieckten gekend, o.m. in de jaren 1249, 1347, 1399, 1421, 1622—23, 1644, 1656—66, 1672—73, 1727—28, 1779—81, was dit gasthuis oorspronkelijk tot opname der lijders bestemd, tot de Raad 13 Julij 1644 besloot het Olde Kruyt-huys bij Bottr. poorte in de walle tot een pesthuis te approprieren

Ook bij dit Gasthuis was een vee-stal, het lange huis, dat tegen 1687 tot artillerie-bergplaats, het Kleine Stads-Magazijn, diende, en nu mede door eene school is vervangen.

Het Sint Anthonij-Gasthuis.

Aan de westzijde der Ooster-poort op de Rae-markt, werd in het jaar 1517 door de Stedelijke overheid van de afbraak van het kasteel van Graaf Edzard een nieuw gasthuis gebouwd, dat blijkens het Stede-plan van *Haubois* (plaat VIII) zich uitstrekte tot aan den Ooster-dwinger en genoemd wordt een passanten- en pest-huis tevens; het had een kleine voór- en een groote achter-tuin, beiden door lage gebouwen omsloten, die blijkbaar grootendeels uit vakwerk-bouw bestonden, want Sicke Benninge zegt: »Sante Anthoni Gasthuis voor de Oosterpoorte wort gemaecket van de Cancelarije, dat de Graeve daer gemaecket hadde, en dat stondt op holten sullen, soo namen se dat pannedack aff ende de muyren braken se aff, en dreeven dat huis bij staende werck over de straete, op de steede daert noch huiden des dages staet".

Gewijd aan Sint Anthonius, bezat het zeer zeker een kleine kapel waarin dagelijks dienst werd gedaan; bij raads-besluit van 13 Juli 1644 werd het ontheven van pest-lijders, doch nog niet van krankzinnigen. In 1695 bij de verbreeding der wallen aanmerkelijk verkleind, is toen en het ook later bij herhaling verbouwd en vergroot; evenals het St. Geertruids Gasthuis bij Koninklijk besluit van 1844 als krankzinnigen-gesticht opgeheven, verloor het een belangrijk deel zijner inkomsten, zoo zelfs, dat de voogden, alleen door een beroep op de liefdadigheid te doen, dit gasthuis, sedert uitsluitend een hofje geworden, instand hebben kunnen houden.

A°. 1695—96 door Orde van de Ed. Mog. Heeren Borgemeesteren en Raedt gerenoveert, werd A°. 1721 »de poorte gerenoveert"[1]), die toen ten opschrift kreeg:

»Bespodt niet een out Wijf ofte Man, Niemant wijet waer them toe comen can,
»Van ouderdom en doot is Godt alleen bevrijt, Alle andere dingen verouderen met der Tijt."

Behalve de genoemde, waren er oudtijds nog tal van grootere en kleinere gasthuizen in de Stad, meerendeels het resultaat van verschillende schenkingen; op de plattegrond van *Hanhois* van 1643 worden er buiten de boven vermelde nog een elftal genoemd, en volgens eene beschrijvinge bij eene afbeeldinge der Stadt van het einde der XVII^de^ eeuw, waren er behalve,, de H. Geest en S. Geertruyt noch wel 19 andere Arme en Gasthuyzen in de Stadt", van een 14tal dezer bezit het oud-Groninger Archief de overgeblevene rekeningen.

Hiertoe behooren o. m. het *Sint-Anna* gasthuis in 1479 gesticht door vrouwe Sijerd D'Mepsche, tot behoeff vijfteyn arme menschen, die men aldaer tot ewygen dage van hoeden holden ende bewaren sullen in voedinge" gelegen in de Kijk-in-'t Jat-straat en nu als het Mepschen gasthuis bekend; voorts het *Sint-Jacobs* gasthuis in de Visscher-straat, in 1494 gesticht, daer men twaleff arme personen in besorche sall oer noetdrufftichеyt en dat blijkens eene oude teekening eene eigen kleine kapel had, en eindelijk het *Ubbena*-gasthuis in 1521 gesticht door Jacob Lubbers en zijn vrouw, oorspronkelijk genoemd: »hospitale St. Johannis" op kosten van den Groninger Burgemeester *Joachim Ubbena* in het midden der XVI^de^ eeuw verbouwd en sedert naar hem genoemd.

St.-Geertruijts Gasthuijs en Kerk. Ao. 1636.
In originale groot 14½ bij 20 cM. Afbeelding LIII.

[1]) Op plaat 172 van de Coll. „Oude Bestaande Gebouwen" is deze poort afgebeeld naar eene opmeting van *J. H. C. Nienhuis*, van 1889.

D. DE OUDSTE SCHOLEN.

I. De Sint-Maartens-School.

AN elke parochie-kerk van eenige beteekenis was oudstijds eene school verbonden, die onder toezicht van den pastoor of van de voogden der kerk, door die kerk werd bekostigd en onderhouden en in het zeer bescheiden onderricht voorzag, waarmee de Parochianen toen voor hun kinder tevreden waren. Het onderwijs behoorde toen nog uitsluitend tot de zorg der kerk en tot de taak der geestelijkheid en bepaalde zich aanvankelijk tot de vorming van goede koor-zangers, het leeren van den catechismus en van eenig lezen en schrijven, doch met de toename van handel en verkeer in de XI^de^, XII^de^ en XIII^de^ eeuw, nam ook het onderricht geleidelijk toe, en in de XII^de^ eeuw waren vele dezer reeds Latijnsche scholen geworden, alwaar, behalve in het bovengenoemde, ook onderricht werd gegeven in de wetenschappelijke taal dier dagen, het latijn, alsook in het meerendeel der zeven vrije kunsten, n de grammatica, de dialectica, de rhetorica, de musica, de arithmetica, de geometrica en in de astronomia, — van de drie laatste echter niet meer als men noodig achtte voor de praktijk van het leven en voor het goed begrijpen van den bijbel en van de kerkvaders, (aldus W. Moll, I, 360).

Van onze oudste of eerste school, de Sint-Walburgs-school bezitten wij, voor zooveel mij bekend, geen enkel bericht, geen enkel bewijs zelfs van haar bestaan, en toch heeft zij inderdaad bestaan en is zij jaren lang Groningen's eerste, eenigste én meest primitive school geweest, eene school, waarschijnlijk zóó primitief, dat zij *nu* onmiddelijk van overheidswege zou worden afgekeurd, zoowel als gebouw, als van wege haar leer-plan en onderwijs-krachten en toch heeft Groningen het vele eeuwen uitsluitend met haar gedaan, en in dien tijd mannen gehad die geen honderdste misschien geleerd hadden van 't geen wij geleerd hebben, maar die toch, trots dat, of misschien wel juist daarom, oneindig veel meer karakter én durf én zelfstandigheid hadden, dan wij, die met al ons weten, vaak zoo bitter weinig kunnen, en dikwijls zoo weinig nut stichten voor ons zelf en voor anderen.

Die Sint-Walburgs-school is zeer waarschijnlijk reeds in de XIII^de^ eeuw vereend met of vervangen door de Sint-Meertens-school, die ten noord-oosten der Sunte Martens-kerk aan het Sint-Walburgs-kerhof was gelegen en behalve als parochie-school diende ter eerste opleiding van toekomstige geestelijken. Reeds zeer vroegtijdig, althans in verhouding tot andere Steden, heeft de Stedelijke overheid zich hier met het onderwijs bemoeid en dit, 't zij geldelijk gesteund of wel het school-gebouw geheel of ten deele bekostigd, althans uit het Stad-boek van het jaar 1425, dat grootendeels slechts eene herhaling is van een ouder Stad-boek, blijkt uit artikel CXCVI, dat de Stad *toen* reeds de zorg voor het school-gebouw had. Dat artikel luidt:

»Van der Schole tho Sunte Meerten.

»De raed mytter wijsheit van der stad sijn des to rade worden, dat de schole tho weste van Sunte »Meerten sal blijven tho ener schole also langhe, dattet den rade ende der stad ende der wijsheit gued»duncket. Ende de scholemester sal de schole dijchte holde ende gans, dewile dat de he schoelmester is. »Ende als he de schole upghevet, so sal he se antworden ende leveren den rade dichte ende gans."

Een beroemd Rector dezer school was *Regnerus Praedinius*, die tot aan zijn dood, April 1559, aldaar onderwijs gaf in de Oude talen, in de Wijsbegeerte, in de Wiskunde, in de Godgeleerdheid, in de Regtsgeleerdheid en in de Genees- en Heelkunde, alzoo in bijna algeheel universitair onderwijs. Ná hem verviel de school echter ganzlick, en »om nu die leve Juget nicht versumet, sunder thom besten des leven Vader»landes, in gude Tucht, Ehrbarheit, Lehre und Godtsalicheit moge upgethogen, en ock unse Vaderlandt »ruwhtumme her hir dorch moge gedienet werden," benoemden Borgemestren endt Raedt in 1595 *Ubbo Emmius* uth Ostfrieslandt tot Rector en werden hem einen bequemen unde woll geoefenden Correctoren,

und nog veer andere geschickede Collegen bijgevoget. Unde up dat alles destobeter und bequemer mogte gescheen, und Jedermennichlick gelichformich gedenet werde, hebben Wij die salvige Schole in dat Broederkloester so vast midden in de Stadt gelegen, und mit genochsame underschedtlicken sehr bequeme und schoene Auditoriis ganz woll instrueret, und sunst durch uth tho sulken exercitiis besonder qualificieret, gelecht und bestemmet und dat gantze Cloester der Scholen thom besten ingerumet und avergegeven."

De school (zie onderstaande afbeelding XLIII) die bijna drie eeuwen achtereen beoosten de kerk aan het Martini-kerkhof had gestaan, werd dientengevolge in 1601 verplaatst en overgebracht in het ontruimde Minderbroeders-klooster en tevens voor goed aan het kerkelijk toezicht onttrokken. [1]) *Ubbo Emmius* bleef Rector tot in het jaar 1614, toen hij tot Professor werd benoemd aan de Academie, dat jaar door Stad en Lande gesticht.

De Rector had vrije woning, doch toen in 1615 des Rectors huis bouwvallig werd, is dit op last der Staten verkocht en hem jaarlijks fl. 100 vergoeding voor huishuur toegekend, tot hem in 1648 eene woning in 't gewezen Minderbroeders-klooster werd afgestaan. [2])

A° 1630 werd voor de Latijnsche school in de Zwane-straat, tot hoofdingang een nije sarken poorte gemaakt, bijna gelijkvormig aan het poortje, door Gilden vóór het Roode Weeshuis geplaatst.

Afbeelding LIV. Het Provincie huis de vroegre St. Maartens-school, naar eene teekening van C. Pronk, Ao. 1754, in originale groot 14 bij 21 cM.

Blijkens de stads-rekening van A° 1565 besloot de Raad: »mester *Hindrick* den olden nullarium summe, sijnen swaren olderdom ende lange true denst in der schoelenn, jaerlix sijnn levent lanck een halve schute toerffs toe te kennen", als pensioen.

De A-School.

Ook bij de A-kerk werd ten behoeve der daartoe behoorende parochianen eene school gesticht, in de straat bezuiden die kerk gelegen en daarom het Schoel-Holm genoemd; volgens Mr. *J. A. Feith* stond in het jaar 1882 aan de westzijde dier straat, nog een laag en oud gebouwtje met een steen in den

[1]) 20 Juni 1601 werd besloten „St. Martens schoele tot een provincichuijs voor Landtsdagen te employeren."

[2]) Uit den Stads-ligger van 1584 blijkt, dat de Rector in St. Meertens-schoele had, boven het behoerlijk schoelgelt en vrije woeninge opte schole mit dat huß, jaerlicx III car. gl. tot XX cop. st. br. den gulden. De Lector XL rijder tot XXX stuver; de tweede Lector XXXV rijder, de Choermeester en Lector elk XXVI rijder ende de Praeceptor XXV rijder.

Uit de Raads-resolutiën blijkt voorts: 1°. dat er in de jaren 1616—22 als praeceptor in de ygnosta classe werkzaam was *Nicolaus Lutsius* — Was dit de vader van den beroemden Groninger goudsmid *Johannes Lutsius* d'oude?

2°. dat volgens besluit van 29 Dec. 1615 „degene, so tot de schooldienst beroepen sullen worden, moeten zig verbinden voor III jaer. houdende Raad egter aan sig in cas van wandevoir het deportemense".

3°. dat volgens besluit van 9 Dec. 1619 „'t verboden was schole te holden sonder des Raads consent.— Ao. 1641. 25 Sept. komt in, klagte over onderhandse scholen, waarop 9 Oct. ongepermitteerde bij-scholen opnieuw verboden worden, terwijl 5 April 1645 een versoek om duijtse school te mogen houden, wordt gedifficulteerd.

4°. Bij besluit van 23 Juni 1627 worden „de uitslagen (vacanties) van de Triviale schole bepaald op Midsomer en Midwinter telkens 3 weken, dog de ferien van Paeschen ende Pinxteren niet meer als III dagen", terwijl bij besluit van 14 Aug. 1630 de namiddag-lessen in de scholen worden gesteld om 1 uur te beginnen tot 4 uur toe.

Voorts werden bij raadsbesluit ook aangewezen de boeken, die bij het onderwijs mogten worden gebruikt, o. m. 5 April 1698 de Grammatica van Philip Melanchton en dat de Chattiegismus zoo blijven.

5°. op een verzoek om tractements verhooging, dato 15 Febr. 1631, verzoeken toen iets minder aan de orde als nu, volgde 't zelfde antwoord: „patientia voor als noch".

voorgevel met het opschrift: »Dit is ter Ae Schoele". Op den 18^en^ December van het jaer 1567 verkoeren de Pastoer sampt sijnes gemeenen Kerckvoegeden tot een overstander en rectoer onser liever Vrouwen Schoele ter Ae D. Ludovicum Gratema, onder conditie, dat hij in den »eersten sal verbonden zijn de Catolische en »Christelijcke religie toe onderholden en na sijn vermogen voer te staan, alle voernemenste festdagen, als »viet hoechtijden, dedicationis Sacramenti, sijck sulves presenteren ijn sijn egener persoen op het Koer, ende »som het Kerckhoff in de statie mede toe gaen ende deselve joecht mijt alle vlijt vermaenen ende onderholden »toe Koere gaen, want principael de schoele om het Koer gefundeert ende gestijchtiget is. . . . [1]) Ten anderen »zal D. Ludovicus vorschr verbunden sijn goede classicos Authores Graecos et Latinos tot profijt der Schoelen »des joecht, der gemeente toe lesen en onderholden. Ten lesten wat de pastoeren toe Suncte Meerten ende »Ae raedt opleggende mag worden van wegen Kon. Majt. den rectoer van suncte Meerten, dat alsdan D. Ludovicus »vorschr. in solvige ock verbunden sal sijn. — Hijr en tegen beloevet de pastoer mijt sampt sijner Kerkvoegeden »denselven vorschr. rectoer alle jaeren (dree jaer lanck) hondert Emder guld. alle halve jaeren vijftich toe »betalen, ende sal angaen anno acht en sestich toekomende paeschen, beholtelijck de ondermesters hoer recht »hijr van toe te geven, als elck twijntich Emder gulden des jaers en dan het schoelgelt doer de gansche »Schoele halff en halff na older usantien, beholtlijck den rectoer sijn egen . . . het schoelgelt heel vrij mijt sijn »toebehoor als keersen ende ander accidentalia na older usantien ende gebruicken."

Ik heb deze aanstelling met opzet overgenomen uit het A-Kercken Boeck, omdat zij een eigenaardige kijk geeft op de school, op het onderwijs en op des Rectors plichten en belooning in die dagen, 't geen in allen deele wel een weinig verschilt met het heden. Behalve deze beide Parochie-scholen, waren er stellig nog kleine klooster-scholen, waaronder eene meisjes-school in 't klooster der Geestelijke Maagden, en de Praters-school van de Broeders van het Gemeene Leven, doch daarmede zijn dan ook alle onderwijs-inrichtingen der Stad tijdens hare midden-eeuwsche periode genoemd, waarvan zij blijkbaar alléén de Sint Maartensschool bekostigde, welke haar misschien hoogstens een 600 Emder guldens per jaar kostte. Met de Reformatie verdwenen al deze scholen, behalve de St. Maartens- en de Praters-school, en nu komen er van lieverlede particuliere scholen met en ook zonder Stads-subsidie. Tot het jaar 1767 had Groningen in het geheel zeven scholen, nádien slechts vijf, en vinden wij aan de voornaamste dezer, behalve Taalmeesters, een Praeceptor Musicus, een Cantor of Zang-meester, een Schrijf- of Reken-meester en ook een Catechiseer-meester.

III. De Hooge-School, het Collegium Facultatum.

In navolging van *Leiden*, dat in Februari 1557 en van *Franeker*, dat in Junij 1585 reeds eene Hooge School had gekregen, overwogen het Stedelijk en Gewestelijk bestuur reeds van af 1594 de stichting eener zoodanige School, doch het werd den 26sten van Slagtmaand 1612 eer het besluit genomen werd: »opdat niet de eigene jongelingschap, zoo ras de Lathijnsche schoolen gepasseert waren, om tot verdere perfectie te geraken, na vreemde plaatsen behoefden te reizen, maar hier in hunne Vader Stad tot alle wetenschappen konden komen, om bij tijd en wijle Kerk en Staat dienst te doen," — aldus de motiveering.

Vijf wegens hunne geleerdheid beroemde mannen werden nu tot Professoren der nieuwe stichting beroepen, om in alle Faculteiten openbare lessen te houden [2]) en privaet te onderwijzen, en op den 23sten Augustus 1614 had de solemnele inwijding dezer Academie plaats, waarvan de gewezen Rector der Sint Meertens-school, de grijze *Ubbo Emmius*, als eerste Rector Magnificus, haar opende met de woorden:

»Dat voortaan in plaats van eene regtmatige en eervolle vrijheid niet eene wettelooze ongebondenheid, de bron van zoovele kwalen, onder ons geboren werden en de overhand krijgen; en dat allen, die zich als beoefenaars der wetenschappen opdoen, niet enkel geleerden, maar ook door deugd en godsvrucht, betere menschen mogen worden."

De Academie moest zijn eene kweekschool van echte geleerdheid en van ongeveinsde godsvrucht, dat was inderdaad het ideaal, dat men zich toen van haar voorstelde.

De Professoren hadden een tractement van fl. 800 tot fl. 1000 en de drie oudsten hunner tevens vrije woning, terwijl de Stad hen in verloop van tijd verschillende voorrechten verleende, o. m. werden zij vrijgesteld van de belasting voor het geschut, vrij van wacht- en waak-diensten, vrij van te ijsen,

[1]) Deze laatste toelichting toont, dat even als elders ook hier, het hoofddoel der school aanvankelijk was om zangers voor den koor-dienst te vormen.

[2]) Deze vijf Professoren vertegenwoordigden de Theologie, de Regten, de Medicijnen, de Geschiedenis en de Wijsbegeerte met de Mathesis. Tevens werden er aangesteld 4 Inspectores of Curatoren, om goed regard te houden, zoowel op de Academie als op de Triviale Scholen, elk inspector ad 50 daalders jaarwedde.

zij hadden een eigen gestoelte in de Sint Meertens-kerk en werden niet zelden tevens vereerd met het burger-recht.

De gebouwen van het gewezen Minderbroeders-klooster, werden nu, voor zooveel zij nog niet ten behoeve der Latijnsche School waren benut, met het benoorden daarvan gelegen Vrouw Sijwen-Convent voor de Academie ingericht, en drie ruime Auditoria, met de Senaats-kamer en de Pedels-woning, zij vonden plaats rond het groote binnen-hof van dat klooster. Het koor der Minderbroeders-kerk daartoe met groote kosten gewijzigd, diende voor het houden van publijke promotiën en plegtigheden, en de kerk zelve tot eene Academie-kerk; beoosten deze bevond zich het hoogst eenvoudige Theatrum Anatomicum en daarboven in de gewezen klooster-librije, de Academische Bibliotheek, die verrijkt werd met hetgeen er van de verschillende klooster-librijen in Stad en Gewest nog was gered; o.a. werden aldaar op 29 Nov. 1632 overgebracht al de Scripta en Libri der toen nog bestaande Sint-Meertens Librije.

Het gewezen Vrouw Menolda-Convent werden ten deele vertimmerd tot twee Professors-woningen en beoosten het Minderbroeders-kerkhof, want elk klooster had zijn eigen kerkhof, kochten Curatoren in 1615 van Jhr. Sicko Panser een huis, dat vertimmerd werd tot eene *Burse* of tot een Academisch kost-huis, alwaar een 40tal ongegoede studenten, later zelfs 60, het ontbijt, middag- en avond-maal konden genieten tegen eene vergoeding eerst van 45 gl. later van 60 gl. 's jaars, aan den oeconomus, eene vrije tafel, in 1813 echter opgeheven.

In 1628 werd er nog een Professor voor de kruid-kunde aangesteld en tevens een Hortis Provincialis aangelegd en deze voorzien van eene stook-kas, die echter tot 1755 zeer veel te wenschen overliet. De Academie had, evenals elders, haar eigen strafwetten en rechtspraak, haar eigen staf of scepter, haar eigen wapen en haar eigen zegel en beschouwde zich eenigermate als eene immuniteit, staande buiten en boven het gewone recht.

In 1752 telde zij 15 Professoren en 1 Lector; in 1817, behalve een Professor Honorarius 18 Professoren en een Lector, *thans* heeft zij 38 Professoren, 2 Lectoren en 5 Privaat-docenten.

Tot in 1850 bleef de Academie gevestigd en heeft zij zich weten te behelpen, in die oude klooster-gebouwen, in dat jaar echter had op den 25sten September de plegtige inwijding en overdracht plaats van een nieuw, het nog bestaande Academie-gebouw, in de jaren 1847-50 benoorden de Academie- of Broer-kerk, op kosten van Stad en Provincie gebouwd en toen in eigendom en onderhoud aan het Rijk overgedragen. Dit voor die dagen grootsche gebouw, (zie Afbeelding XLIV) dat met inbegrip van aankoop van eenige belendende perceelen 231.564 gl. gekost heeft en eene gevel-breedte heeft van 72.80 M. met een deftige Ionische zuilen-portiek breed 21.70 en diep 4.35 M. in het midden, is ontworpen en uitgevoerd door den architect *Johan Franciscus Scheepers*, een kweekeling van Minerva, wiens ontwerp den bekenden Amsterdammer architect *J. Warnsink* ter beoordeeling gezonden en door dezen eenigszins gewijzigd en verbeterd, onder hoofd-toezicht van den Hoofd-Ingenieur van den Waterstaat in de Provincie Groningen is tot stand gekomen en ruim 30 jaar aaneen uitsluitend dienst heeft gedaan, tot, als gevolg van nieuwe inzichten en behoeften en de splitsing van het Universiteits-onderwijs in een steeds grooter wordend aantal *onderdeelen*, elk onderdeel vertegenwoordigd door één of meer Professoren, thans allerwege in de Stad nieuwe, steeds kostbaarder wordende Universiteits-gebouwen zijn verrezen en nog verrijzen.

Den 30sten Augustus van dit jaar (1906) is, zoo 't schijnt door zorgeloosheid van de schilders, bezig met het afbranden der oude verflaag van de kroonlijst en door den geheel onvoldoenden toestand van den brandweer, dit monumentale gebouw totaal uitgebrand en in eene ruïne veranderd.

Van al de Professoren harer Academie heeft Groningen steeds het meest vereerd, *Ubbo Emmius*, eerst Rector harer Latijnsche School, en van af 1614 tot aan zijnen dood op 9 December 1625, Professor harer Academie, die tevens verschillende belangrijke Geschiedkundige werken over Friesland en Groningen in de jaren 1592—1616 heeft uitgegeven, waarvan sommige reeds tijdens zijn leven zijn herdrukt. (1)

In het jaar 1628 betaalde de Raad aan Peter Belta fl. 35 voor het schilderen van het conterfeitsel van wijlen Prof. Ubbo Emmius, dat in de Raatcamer gehangen, en in 1654 met eene ebben lijste omsloten werd. Bij den laatsten uitleg der Stad, nà hare ontmanteling als veste, zijn terecht twee Singels, de beste nieuwe Stads-gedeelten, benoemd de eene naar *Ubbo Emmius*, de andere naar zijnen voorganger als Rector der Latijnsche school, naar *Regnerus Praedinius* van *Winsum*.

1) Uit de Raads-resolutiën blijkt, dat 2 April 1663 aan D. A. Bosten voor 't translateeren van Ubbo Emmius' „de Urbe Groninga" werd vereerd 30 gulden, dog 't werk ingetrokken; 't is dus niet tot eene vertaalde uitgave gekomen.

E. DE PROTESTANTSCHE KERKEN.

SEDERT de Hervorming van af het jaar 1519, tijdens Graaf Edzard, vasten voet in Oost-friesland had gekregen en krachtig bevorderd als zij vooral werd, tijdens diens opvolger Graaf Enno, *kon* het niet uitblijven, of van wege de veelvuldige betrekkingen van allerlei aard van dit gewest met Groningen, vonden de nieuwe godsdienst-begrippen, inzichten, leeringen en geschriften, ook hun weg naar Stad en Lande.

En dit had hier te eer plaats, omdat vele geestelijken ernstige voorstanders waren van eene ingrijpende verbetering en verheffing van het klooster- en kerkelijk leven, zooals zulks op last der kerkelijke autoriteit zelve bij herhaling in vorige eeuwen had plaats gehad en aan de kerk en vooral aan de kloosters ten goeden was gekomen.

De geweldadige wijze echter, waarop het streven naar eene zóódanige hervorming, door het Spaansche bestuur werd belet, leidde terecht tot verzet, bracht helaas eene scheiding in geloovigen en in ongeloovigen, en legde zóó den grondslag tot het ontstaan eener *eigen* kerk voor de protesteerenden, tot het ontstaan *der* Protestantsche kerk niet enkel, maar was tevens de oorzaak, dat, nà de opheffing van het Spaansche bestuur in de Noordelijke Nederlanden, om aan den heftigen geloofstrijd voor goed een einde te maken, die het zakelijk leven verlamde en de Republiek zelve in gevaar bracht, nu de openbare uitoefening van den katholieken Godsdienst op straffe totaal *verboden* werd — de katholieke kerken, zij werden nu tot Protestantsche kerken ingericht en aan de katholieke geestelijken, voor zooveel zij niet Protestantsch geestelijke werden, het verder verblijf en het land ontzegd.

In de stad Groningen had die overgang van het Katholicisme tot het Protestantisme eerst plaats ten jare 1594, nà het vertrek van het Spaansche bestuur en garnizoen, nà de inname der Stad alstoen door Prins Maurits.

Met bijna evenveel heftigheid waarmede de Roomsche kerk de Hervorming had bestreden, bestreed nu het Calvinisme het oude geloof, waaruit het was voortgekomen, zóó zelfs, dat het *in* de kerkgebouwen, welke het nu tot de zijne had ingericht, *niets duldde*, wat ook slechts eenigermate aan dat oude geloof nog herinnerde; de altaren, de beelden, het sacrements-huisje, het crucifix, de doopvont, de preekstoel zelfs, dat alles werd daaruit verwijderd, evenals ook de licht-kronen, de geschilderde ramen, en de muur- en gewelf-schilderingen, zelfs het orgel mogt meestal niet blijven of werd het zwijgen opgelegd, alleen de grafzerken, zij vonden genade.

Hoe kaler én armer, hoe kleurloozer én nietszeggender, die van alles ontdane oude kerk-gebouwen er voortaan uitzagen, hoe grooter tegenstelling zij van binnen vormden met heur verleden, hoe beter zij nu in de oogen der strenge Calvinisten, aan hun nieuwe bestemming beantwoorden; elke versiering, elk geloofs-symbool zelfs, werd stelselmatig geweerd, het *woord* alléén, moest voortaan tot de geloovigen spreken, en de kunst, die eeuwenlange trouwe helpster en vertolkster van alle godsdienst, zij werd nu uit de Protestantsche kerk verbannen, als ware zij uit den booze, als ware zij een bron van gevaar voor een streng-geloovige.

Angstiger dan ooit een Katholiek geestelijke over *zijn* kudde had gewaakt, bewaakte nu de Protestantsche geestelijke *zijn* schaapkens, de leer- en lees-boeken, de feesten en huiselijke genoegens, de kleeding zelfs, over dat alles strekte zich niet zelden *hun* zorg en *hun* toezicht uit en onder *hun* invloed, waarvoor de Magistraat meestal zwichtte, werden nu de kerk-gebouwen herschapen in koude, kille, witte, hollle ruimten, waarin alleen een spreek-gestoelte, een doop-bekken, een bijbel en een paar bijbel-teksten, u binnenkomend, doen vermoeden, dat ge in eene kerk kwaamt.

Het was daarom goed, dat de Stad Groningen er eerst vrij laat toe overging, om op het daartoe bij haren uitleg in de jaren 1607—24 vrijgehouden terrein in het nieuwe stads-gedeelte, eene Protestantsche kerk te bouwen, had zij zulks vroeger gedaan, dan zou dit gebouw stellig niet zóó monumentaal en breed zijn opgevat. Onze XVII^de^ eeuwsche voorouders, zij hadden inderdaad te veel kunstgevoel en smaak en stelden aan hun woningen, meubels en sieraden destijds ook te hooge eischen, om zich in die leege van alles ontdane kerk-gebouwen blijvend t'huis te kunnen gevoelen, te minder, daar die kerk-gebouwen zich bovendien ook zeer slecht eigenden voor hun eeredienst, en zoo werden deze nu van lieverlede weer gemeubeld, iets versierd en wat minder storend voor het oog. Het spreek-gestoelte krijgt allengs een meer gepaste, een meer kunstvolle vorm, het orgel komt terug versierd met een David met zijn harp, of met bazuinende engelen of musiceerende kinder-groepen, de kaarse-kronen krijgen weer een spelend sierlijke vorm, de ramen weder geschilderd glas, de doop-stoel eene smaakvolle omsluiting, en, terwijl de Catholieke kerk als speciaal gestoelte, slechts het Priester-gestoelte kende, komen er nu verschillende Heeren- en Overheids-gestoelten en vindt men 't verschil in maatschappelijken rang en stand, van nu af ook in de kerk terug, en zien wij daar op stoven èn kussens, op banken èn gestoelten, op glasramen èn grafzerken, tot zelfs op het nachtmaals-zilver en op het zilveren of gouden beslag der kerkboeken, overal familie-wapens. De geloofs-symbolen van vroeger, zij zijn nu vervangen door familie-symbolen en door griezelige Memento mori's — door doods-symbolen in allerlei vorm.

Groningen maakte niet veel haast met de stichting van haar Protestantsch kerk-gebouw, want het werd het jaar 1660, alvorens zij daartoe overging, en op den 7^en^ Juni van dat jaar de 4 hoeksteenen van dat gebouw door haar vier burgemeesters liet leggen. Die kalmte had trouwens zijn eigenaardig voordeel.

In het begin der XVII^de^ eeuw toch, toen men in enkle steden over de stichting van *eigen*, van Protestantsche kerken begon te denken, miste men natuurlijk elk voorbeeld voor eene zóódanige kerk, van daar dat de *eerste* Protestantsche kerk in ons land gesticht, de Zuider-kerk te *Amsterdam*, in de jaren 1603—04 door *Hendrick de Keyser* gebouwd, feitelijk is eene Katholieke kerk zonder koor, en in zijn latere veel grootere Protestantsche kerk, welke diezelfde Beeldhouwer-Architect in de jaren 1620—31 voor *Amsterdam* bouwde, haar Wester-kerk, is hij nog minder gelukkig zelfs, weet hij nog veel minder een Protestantsch cachet te leggen.

Doch wat een *de Keyser* in *Amsterdam* niet vermogt, dat zien wij op tweevoudige wijze tot stand komen, in twee, nu bijna vergeten stadjes, in de vesting-stad *Willemstad*, door prins Willem I gesticht, en in de haven-stad *Blokzijl*. In *Willemstad*, eerst door de bedijking van den Ruijgenhal in 1564 ontstaan en in 1583 ter beveiliging van het Hollandsche Diep, als vesting-stad aangelegd, bestond geen kerk-gebouw uit vroegeren tijd, dat benut kon worden, en van daar, dat men reeds in 1594 zoowel uit Middelburg als uit Dordrecht een ontwerp en een model voor eene Protestantsche kerk ontbood, dat van Dordrecht koos, en den bouw aanving, die echter eerst in 1607 geheel voltooid was. (1)

Deze kerk een eenvoudige achtzijdige bouw, van ± 18 M. binnen-diameter, en ± 20 M. hoogte onder het houten koepel-gewelf, is inderdaad onze *eerste werkelijk* Protestantsche kerk, die sedert bij herhaling tot type, tot voorbeeld heeft gediend, en zoo de moeder is geworden van een groot aantal andere, zoo achtkante als ronde Protestantsche kerken, in ons land nádien gebouwd.

Het haven-stadje *Blokzijl*, (2) welks opkomst mede eerst uit de laatste helft der XVI^de^ eeuw dagteekend, miste evenzeer eenig kerk-gebouw, en, zich daarom tijdelijk behelpend met eene school, bouwde het in de jaren 1606—12 mede een echt karakteristiek Protestantsch kerkje, in den vorm eener gelijkarmige kruis-kerk, een even eenvoudig als doelmatig gebouwtje met een houten tongewelf overdekt, dat van wege zijn volkomen geschiktheid voor den Protestantschen eeredienst, de grondtype is geworden van het meerendeel onzer sedert gebouwde Protestantsche kerken.

Een gelukkig toeval toch, bracht, vermoed ik, Meester *Hendrick Jacob Staets*, de stads-timmerman van *Amsterdam*, voor houtaankoop naar *Blokzijl*, en *in* dit kerkje, welks plan *Staets* gevolgd heeft voor *zijn* ontwerp van de Noorder-kerk dier stad, die in de jaren 1620—23 onder *zijn* leiding gebouwd en uit eene onbekrompen beurs met zorg en goed van proportie uitgevoerd, sedert ten voorbeeld heeft gediend voor tal van andere Protestantsche kerken, zoowel ten onzen als in Duitschland.

(1) Feitelijk is deze kerk te *Willemstad*, onze *eerste* Protestansche kerk, wier bouw echter, uit hoofde der weinig beschikbare middelen, over zoovele jaren liep, dat zij 2 of 3 jaar ná de Noorder-kerk van *Amsterdam* is ingewijd.

(2) Van *Blokzijl*, destijds eene vesting tevens geworden, zegt *Wilh. Nagge* in zijne korte beschrijving van Overijsel: „vnd hier meer dan 200 Caraveelen ofte groote Schepen afvaere, behage Kagen ende andre minder Schepen."

Toen de stad Groningen in 1654 eindelijk besloot tot den bouw harer Protestantsche kerk, werd de Fabricq-meester der Provincie *Coenraet Roelofs* uitgenoodigd, eerst naar Holland te gaan, en daar eenige der nieuw gebouwde Protestantsche kerken in oogenschouw te nemen [1]). Op die reis nu zag hij de Noorderkerk te *Amsterdam*, de Mare-kerk te *Leiden* in de jaren 1639—49 gebouwd, de Nieuwe Kerk op het Spui te *'s Gravenhage*, welke in 1606 begonnen, nog in opbouw was en mede de achtkante kerk te *Willemstad*. Het resultaat zijner reis was, dat voor den bouw van de kerk te *Sappemeer*, in 1654 door de Stad gesticht, de koepel-kerk te *Willemstad* werd gevolgd, en dat voor den bouw der nieuwe kerk in de stad zelve, de de Noorder-kerk van *Amsterdam* tot type heeft gediend. Het duurde echter nog eenige jaren alvorens de gelden voor den bouw bijeen waren, eerst in 1660 toch werd daarmede aangevangen en vijf jaren later, den 7^en^ Juni 1665 werd het gebouw plegtig ingewijd en had daarin de eerste predicatie plaats.

Plaat XVIII is eene reproductie op verkleinde schaal van de originele teekening van *Coenraet Roelofs* en stelt voor de halve plattegrond, één der vier gevels, en een pijler-basement, kapiteel en hoofdgestel. Zooals uit die plattegrond en opstand blijkt, bestaat de kerk feitelijk uit *twee*, elkaar juist in het midden hunner lengte snijdende schepen, elk dezer breed binnenwerksch 21.80 M. bij 32.40 M. lengte en 21.40 M. hoog onder het halfronde gewelf; saâm vormen die beide schepen dus een kruis, met vier in allen deele gelijkvormige, even lange armen, wier dak-nokken precies in het midden van het gebouw saâmkomen en aldaar een koepel-torentje dragen, tot plaatsing van klok en uurwerk.

Ten einde meerdere ruimte en effectvolle binnen-doorzichten te verkrijgen, had *Staets* in zijn Noorderkerk de binnen-hoeken welke de vier kruis-armen vormen, geopend, op elk dier hoeken een pijler geplaatst, en door middel van halfronde gordel-bogen en een gewelf, door die pijlers en de daartegenover geplaatste muur-kolommen met sluitmuur gedragen, die bij de kerk aangetrokken driehoekige ruimten overdekt. Dit was inderdaad een meester-zet, waardoor het anders in zijn lijnen veel te sobere kerk-interieur, een inderdaad monumentaal karakter heeft gekregen en voor de uitgangen tevens de noodige ruimte gevonden werd.

Dit alles heeft *Roelofs* in zijn ontwerp trouw overgenomen; op de platte grond (plaat XVIII) ziet men, hoe die binnen-hoeken bij de kerk zijn aangetrokken, men ziet de tot een pijler gekoppelde kolommen en de op 3.10 M¹. daarvan afstaande schuine sluit-muur met zijn kolommen de bogen dragen, waarboven op 13.60 + vloer de kruis-armen zich weer sluiten en met hun muurwerk doorloopen (zie plaat XIX). Tevens blijkt uit de plattegrond de ligging der vier ingangen met hun zij-vertrekken.

Inderdaad onze Groninger Protestantsche kerk is in allen deele eene trouwe copie van hare Amsterdamsche voorgangster, alleen is zij iets kleiner, te *Amsterdam* toch zijn de kruis-armen binnenwerksch breed 13.40 en lang 36 M¹., bij eene hoogte van 20.60 M¹. onder het gewelf, zoodat onze Noorderkerk, die bij 1.80 M¹. mindere breedte der kruis-armen, 0.80 M¹. meerdere hoogte heeft, daardoor rijziger en gunstiger van proportie is.

Niettegenstaande die *mindere* breedte en de zwaarte van haar muurwerk, heeft *Roelofs* in zijn ontwerp toch niet durven *weg*-laten, de domme houten trek-balken onder het gewelf, welke de Noorder-kerk van *Amsterdam* zoozeer ontsieren en in de onze mede een hinderlijke misstand vormen (zie plaat XIX); dit is inderdaad eene fout, eene fout, welke *Arent Lambrechtsz.* de architect van de in de jaren 1629—39 gebouwde Protestantsche kerk te *Maassluis*, mede eene kruis-kerk als die te Amsterdam, vermeden heeft, zoodat *die* kerk, dan ook in kunstwaarde *boven* de onze staat.

Op plaat XIX, eene photografische opname van haren noord-oostelijken binnen-hoek, ziet men op het duidelijkst een der pijlers met zijn gordel-bogen en overstaande kolommen dien binnen-hoek onder openen en boven sluiten, en tevens die ongelukkige trek-balken met hun muur-stijlen en karbeels tot verband der bekapping, welke die balken echter zeer goed had kunnen missen en met ijzeren trek-stangen en ook *zonder* deze had kunnen volstaan; trouwens, zooals uit die afbeelding blijkt, heeft men bij de plaatsing van het orgel ten jare 1831, ongestraft reeds één dier trek-balken verwijderd; *Roelofs* was echter meer schilder als constructeur.

[1]) 25 Febr. 1654 besloot de Raad „iemand na Holland te zenden om plans van eenige kerken op te nemen om te dienen in de besogne van de te bouwen kerk op het Noorder kerkhof. Datzelfde jaar werd aan *Coenraet Roelofs* betaalt voor reisegelt na Holland: *f* 225.— alsmede *f* 30.— voor teickeningen en *f* 11.13 st. voor een teickening van de kerk te Willemstad.

De kerk, van af 15.70 M. + vloer door een halfrond blank eikenhouten gewelf overdekt, met gordel-bogen, met rozet-paneelen versierd, ter plaatse der gebindten, vormt een rustig en stemmig architectonisch geheel, goed van proportie en afmetingen, terwijl de karakteristieke zandsteenen pijlers met hun bogen op de vier open binnen-hoeken van het gebouw, van wege de doorzichten en lichtspelingen, aan de kerk iets rijzigs en monumentaals tevens geven en haar grooter doen schijnen, dan zij in werkelijkheid is.

De belichting, alleen door de eind-gevels der kruis-armen, verhoogd den indruk en het cachet; in elk dier gevels zijn op 5 M². + vloer aangebracht twee halfrond gesloten ramen, groot in den dag 2.90 × 10 M. en onder het gewelf nog een rozet-raam van 3.60 M². binnen-diameter, waartoe dat gewelf het tegen die gevels doorloopt, die blijkens *Roelofs*-teekening (plaat XVIII), vroeger van buiten met eene zandsteenen balustrade waren afgesloten, die trouwens ook nog op eene afbeelding der kerk van 1834 voorkomt, doch nu mist. De ramen waren voorheen gedicht met geschilderd glas, bij besluit toch van 25 Julij 1663 had de overheid de Gilden verzocht de kerk daarmede te vereeren [1]). De gebouwtjes, in de hoeken der vier kruis-armen geplaatst, dienden, behalve tot ingangen, pastorie-kamer en stoven-hok, tot woningen voor den coster, den doodgraver, den klockeluijder en den policy-meester der kerk, welke laatste tevens kerke-bode was.

Binnen de kerk doet vooral goed haar ameublement, de preek-stoel met zijn doop-stoel, het schuin daar tegen over staande raads-gestoelte en de drie groote gestoelten met bovengalerij of kraak, (zie plaat XIX) met hun breede trappen en rijk gebeeldhouwde deuren langs de eind-gevels der kruis-armen, terwijl het orgel met zijn gallerij op dorische kolommen rustend, den vierden arm vult; dit alles, hoezeer op verschillende tijdstippen gemaakt, harmonieert volkomen in kleur, vorm en behandeling en werkt zoodoende zaâm tot dit echt karakteristiek protestantsch kerk-geheel. De eiken preek-stoel met klankbord en trap is het rijkst en als hang-kuip behandeld, volop versierd met guirlandes en tevens met het Groninger wapen, als kerkelijke symbolen, vindt men daaraan enkel een paar doodshoofden en een zandlooper; ook de vierkante doophek- en de trap-bulasters zijn met vrucht-guirlandes omhangen en op de deur van den doop-stoel prijkt mede het Stadswapen. Het Raads-gestoelte is overhemeld, een hemel gedragen door kraagstukken met bladwerk versierd en in blad-knoppen eindigend en gesloten door eene kroonlijst met gebogen fronton, in wells midden, zich de gekroonde dubble adelaar bevindt tusschen kinder-figuren en flink gestoken bladwerk; de paneelen der rugbekleeding zijn gevuld met vrucht- en bloem-festons en de zijdeurtjes met een à jour bladwerk.

Van uit dit raads-gestoelte gezien, is de kerk het indrukwekkendst, het mooist, spreekt zij het meest, door haar rustigen eenvoud, haar gelukkige proportie, haar uitstekende belichting en haar stemmige kleur, het donker-bruine eiken-hout van gewelf en gestoelten. Men behoeft zich dáár gezeten, de in-leelijke gaskronen, de vrij nare banken, met hare smalle gang-paden en de trek-balken onder het gewelf slechts weg te denken en het harde witte der muren vervangen door eene room-kleur en de zandsteen kolommen, pijlers en lijsten, ontdaan van heur kalk-laag, en ge hebt inderdaad een eenig Protestantsch kerk-interieur voor u, een kerk-interieur, dat in den dienst meêspreekt, dat stemming geeft, dat den »Bedienaar des Godelijcken woordts in de Ghemeente Jesu Christi" helpt bij zijn taak, ook al moge hij dat misschien zelf niet begrijpen. Eene Protestantsche kerk *kan*, neen *behoort* inderdaad nog iets *meer* zijn, dan eene overdekte ruimte, waar binnen het niet regent of tocht, en dat *juist* heeft het Protestantisme maar al te dikwerf ten onzen vergeten, van daar haar armoede aan *werkelijke* Kerk-gebouwen, én waar deze, architectonisch *goed* zijn opgevat, daar zijn zij dikwijls zóó armzalig, zóó storend gemeubeld of zóó naar van kleur, dat zij dan toch niet tot haar recht komen, volkomen in tegenstelling met de Protestantsche kerk in Duitschland, in tegenstelling ook vooral met de zorg, welke de Katholieke kerk ten onzen aan *haar* kerkgebouwen besteed, welke geen kosten en geen offers ontziet, om deze dikwerf, tot zelfs in 't overdrevene, te sieren en tot een *eere*-tempel voor de Gemeente te maken.

[1]) Deze ramen waren voorzien met de wapens der Stad, van de Provincie, van den Stadhouder en van alle magistraatspersonen en tevens met opschriften en ornamenten; elk raam was daartoe in 28 velden verdeeld, en elk veld had een wapen met bijbehooren, schilders waren de meesters: Jan Bruins, Jan Bushuis, Jan Wijnbrants, Willem Mennebroeck en Geert Bicht, aldus een M. S. in 't archief te Groningen.

Terecht zegt *Quintijn-Pabus* in zijn Lof der Stadt in 1743:

»Ziet onze Noorder-Kerk die gintzen heerlijk prijkt,
Omringt met Linden, uit wier hooge toppen kijkt
Die Toren en de Kerk volmaakt in alle deelen,
Na Bouwkunst-ordening. Geen oog kan het verveelen,
Haer te beschouwen, 't zij van binnen of in 't rondt,
Van buiten, van den top tot onder aen den grondt;
Volmaakt gebouw, gij zijt het konstigste van allen,
Dat Groningen omvat in haar onwinbre wallen,
Der Godsdienst toegewijdt."

Van de drie gestoelten met boven-galerij diende dat in den oostelijken kruis-arm voor de Gedeputeerden der Ommelanden. Twee breede eiken trappen, een op elk einde, geven beiden toegang tot een boven-portaal, en dit door eene deur rijk met snijwerk omsloten tot de beide voorste banken dier galerij. Afbeelding LVI stelt één dezer deuren voor, bekroond door twee leeuwen een wapenschild vasthoudende en een paar bloem-vazen, terwijl een op de staart van een dolfijn overeind staande leeuw tot zijstuk dient. Hoezeer de Provincie in het voorjaar van 1665 acht duizent caroli gulden voor haar gestoelte in de kerke-kas stortte, zoo schijnt dit geld daarvoor toen toch niet besteed te zijn [1]), en meen ik, uit het jaarcijfer 1722, binnen een door een wapen-trofee omsloten cartel op een ander gestoelte staande, te mogen afleiden, dat die beide gestoelten eerst van dat jaar dagteekenen, het wester-gestoelte echter was reeds in 1666 aanwezig en diende voor de Blaauwe Weezen.

Vier half rond gesloten lage deuren met zandsteenen dagkanten, geven toegang binnen de kerk; boven de noordwestelijke deur bevindt zich een cartel met latijnsch opschrift zeggend: »dat ter eere van den hoogsten God, ten dienste der kerk en tot een sieraad voor de Stad, de kerk is gesticht en in 1665 is gewijd — onder vermelding van de namen der vier burgemeesters [2]).

Dat zelfde jaar in Maart werd aan den Here Secretaris *Scato Gorkinga*, voor zijne bemoeiingen als gecommitteerde bij den opbouw der kerk door de Stad verert een silveren geschirt en daarvoor aan den goutsmit Jan Mettinck betaelt vijf-hondert Car. gl.

Blijkens de rekeningen schijnt de geheele kerk direct met grafzerken bevloerd te zijn, die met de graven verhuurd of verkocht, van lieverlede alle met opschriften, wapens en bedrijfs-emblemen zijn bebeiteld, doch nu, voor zooveel zij niet reeds verdwenen zijn, onder een houten over-vloer verscholen liggen.

De eigenaardige kruis-vorm dezer kerk spreekt vooral uitwendig in de bekapping, wier nok op 28 M¹. + straat gelegen, juist in het midden der kerk, in het centrum der beide kruis-armen, bekroond is met een eenvoudig achtzijdig koepel-torentje, hoog ± 43 M. + straat, met twee klokken afkomstig uit de Martini kerk.

Nadat in Julij 1668 bij de eigenaars der huizen rond de kerk, eene collecte was gedaan tot 't maken van een uurwerk of horologe, werd dit in den voet van het torentje aangebracht. De looden dakbedekking met hare strenge zich regelmatig herhalende roef-lijnen, wint het in kleur, vorm en duurzaamheid verre boven elk andere bedekking bij een monumentaal gebouw als dit, doch de vier ronde looden puntstukken op de dakvorst-einden missen het noodige karakter. Uitstekend daarentegen, zijn de vier huisjes in de buiten-hoeken der kruis-armen opgevat, op een veel kleiner schaal behandeld als de kerk, storen zij deze niet, integendeel, juist *door* die tegenstelling, wint de kerk aan afmeting, karakter en monumentaliteit en is zij inderdaad een sieraad geworden voor hare omgeving en in het silhouet der Stad.

Het kerk-plein, voorheen geheel ommuurd, had in die ommuring vier poorten, namenlijk twee hoogst eenvoudige doorgangs-omsluitingen en twee sierlijke poort-gebouwtjes, het was omboomd en tevens eerst met iepen- later met linde-boomen beplant, die jaarlijksch door den stads-hovenier werden geschoren; met vier steen-paden op de vier ingangen der kerk aanloopend, bevloerd, diende de overige ruimte tot open-

[1]) De Heer Hendrick Smit, als Rentmeester dezer Provincie vaste goederen heeft betaalt acht duysent Caroli gulden, wegens de geheele hovengestoelte in d' oostde gevel der (N. kerk), soo vercoft is aen de Heeren Staten van Stadt en Lande, Volgens contract in dato den 25ste May 1665, gerediceert in een stadts-resolutie van den 4de May denselvigen jaers.
Een Raadsresol. van 22 April 1665 zegt: de voogden van de N. kerk geauthoriseert het geld voor de gestoelten der Gedeputeerden der Ommelanden te employeeren tot beflooringe van het kerkhof.

[2]) Anno 1666 betaelt tot het monument daer de vier Heeren Borgemeesteren op staen: fl. 83.

bare begraafplaats, doch niet voor ter dood veroordeelden; in 1726 gold de prijs voor eene verrotting in de kerk fl. 6 en op 't kerkhof fl. 2.

Ofschoon op 7 Junij 1665 ingewijd en in dienst genomen, was zij toen echter nog niet geheel voltooid, in de rekening van 1696 komen althans nog belangrijke posten voor wegens gelevert eijckenholt tot de gestoelten, wegens gelevert loodt om d' ondersolder in de toorn, voorts voor 't naeijen en maecken van 36 cussens, voor geborduirde wapens op de cussens en voor het laken der cussens.

in 1667 werd voor het maecken en vergrooten van den doop-stoel betaelt fl. 214.5.
in 1672 werd den geelgieter betaelt wegens vier messingen candelaeren met armen aan de pijlaren, fl. 130.—
in 1673 werd den kistemaecker betaelt fl. 2. wegens het maecken van den form van een kandelaer op de predick-stoel.
in 1674 werd aan Petrus Oudeneij betaelt wegens 't leveren van een nieuwe klocke wegende naer Keulsche gewichte 1624 ponden, de summe van fl. 148.8.
in 1684 werden er om het kerckhoff vier rijpen gemaeckt en daartoe uit Harlingen de noodige goede klinckerts aangevoerd.

De kerk werd voorts meestal elk jaar gewit, waarvan de costen destijds beliepen 120 caroli gulden.

Het tafellaecken om in het heijlige Avondtmael te gebruijcken kostte (blijkens de rekening van A° 1663) acht gl. sestijn stuivers, het naeijen van dien drie en twintich stuijvers. De twee silveren beeckers met waepens daer op gesneden, om in 't heijlige Avondtmael te gebruijcken, kostten te zamen fl. 124.

Feitelijk is deze Noorder-kerk, Groningsch eenigste karakteristiek ingerichte Protestantsche kerk gebleven, hare beide oude Hoofd-kerken toch, de Martini- en de A-kerk, in 1594 voor den Hervormden eeredienst ingericht en sedert in ameublement bij herhaling gewijzigd, zij zijn bij haar vergeleken inderdaad arme, kale, koude, kille, nare ruimten, waarin bijna niets het oog aangenaam aandoet, maar bijna alles dit stoort. Eene ruwe hand heeft daarin op 't brutaalst weggekapt, wat zij op een gegeven moment goedvond; het vroeger zooveel sierlijker en smaakvoller ameublement is verdwenen, het geschilderd glas is door groote ruiten vervangen en in de Martini-kerk vindt ge nu een arme preek-stoel met een groot doop-hek, waarop smalle gangpaadjes tusschen de banken straalsgewijze aanloopen, banken, alle met puntig uitgezaagde deurtjes op 't angstigst gesloten en door gebogen ijzers in zitplaatsen afgedeeld. Groote overdekte gestoelten, achter en bezijden met glas gedicht, sluiten ten westen de ruimte vóór het orgel en ten oosten het binnen-koor af, terwijl een opgaande glaswand en schotwerken de afsluiting van het Koor voltooien. De beide Heeren-gestoelten, met hun trappen-portalen gebeeldhouwde deuren en boven-galerij op corintische kolommen rustend, de staande klok en het boven den westelijken ingang staande orgel van 1691, zijn nog het beste in deze kerk, wier muren en gewelven er vuil en onoogelijk uitzien.

Wat deze kerk, die in afmeting, proportie en belichting niets te wenschen overlaat, als Protestantsche kerk *kon* zijn, dat toont ons de Sint Laurens-kerk te *Alkmaar*, de St. Bavo van *Haarlem* en de groote kerk te *Zwolle*. Doch in die steden had en heeft men sympathie voor het oude, voor het historische kerk-gebouw, voor het kerk-gebouw zijner voor-ouders, terwijl men hier voornemens schijnt om het koor, het treffendste, het imposantste gedeelte van het kerk-gebouw *af te breken!!*

Doch Groningsch hoofd-kerk, de doop-kerk thans der Herv. Gemeente, het meest historisch monument trouwens, dat haar nog rest, ook *zij* heeft *recht* op behoud, ook *zij* heeft recht op herstel, op restauratie, en zou, met zorg en smaak behandeld, inderdaad weer kunnen worden, wat zij eertijds was en wat de Sint Bavo nú voor Haarlem is, *het monument*, waarop ieder Haarlemmer trots is en dat ieder vreemdeling thans komt zien, komt bewonderen.

De *A*-kerk, zij is, Protestantsche kerk geworden, al weinig beter behandeld als de Martini-kerk.

Terwijl hier, van wege het in verhouding tot het overige veel te korte midden-schip, het hooge binnen-koor nooit van de kerk gescheiden had mogen worden, is dit door een hoog gestoelte en een tot boven doorgaande glas-wand nu afgesloten, zoodat het midden-schip met zijn zware pijlers en groote hoogte, nu volstrekt niet tot zijn recht komt. Juist dat rustige, slanke binnenkoor met zijn tien kolommen, door smalle bogen verbonden, zou, ware het *niet* afgescheiden, aan *dit* kerk-intérieur volop karakter en stemming hebben gegeven.

Groote ijzeren ramen in de breede zijbeuken werpen een meer dan overvloedig licht naar binnen en doen de tegenstelling tusschen de hard wit gekalkte muren, pijlers en gewelven en het donker geworden

eiken ameublement dubbel uitkomen. De zeskante preek-stoel heeft een sierlijk koepelvormig klank-bord, dat echter ten koste van zijn vorm onder omgaand verbreed is — die preek-stoel is versierd met guirlandes, met paneelen met schelpvormig ornement en met kraagstukken in uils-koppen eindigend, terwijl onder het klankbord tegen den pijler eene eiken-bekleeding is aangebracht met rijk gebeitelde cartel in zgn. *Lutma* (1)-ornament rond den kapstok; eenzelfde ornement komt voor bij de deur-bekroning van de Heeren-gestoelten, staande tegen den noordelijken zijgevel der kerk. Het flink bewerkte, goed geportionneerde eiken orgel splitst zich, staande tegen den west- of toren-muur op een zestal corintische kolommen, in een boven- en in een onder-orgel met galerij. De half ronde tympan van den hoofd-ingang onder dit orgel is gevuld met een schelp met een paar guirlandes, terwijl een paar doodsbeenderen en een doodshoofd met tijd-glas daarin een Memento Mori vormen.

Deur van een der boven-gestoelten in de Noorder kerk. Afb. LVIII.

Vóór dit orgel staat het Borger Officieren Gestoelte van A° 1754, met eene wapen-trofée tot versiering; blijkens enkele nog overgebleven oude bank-deurtjes met guirlandes, festoenen en schelpen op de zijstukken, was het vroegere ameublement dezer kerk vrij wat rijker behandeld dan het tegenwoordige.

(1) *Johannes Lutma*, de oude, geboren te Groningen in 1584 en aldaar gestorven A° 1669, was een kunstig en vermaard drijver van beeld- en loofwerk, die vele teekeningen „snakerijen" ontwierp, „dienstich voor Goutsmits, Beelthouwers, Steenhouwers en alle die de Const beminnen" welke teekeningen zich onderscheiden door eigen vormen, en daarom het *Lutma*- en door sommigen het kwab-ornement genoemd. Het koperen koorhek in de Nieuwe Kerk te *Amsterdam* is van hem en van zijn zoon *Joh. Lutma*, de Jonge, 1609–1689. De Gron. Volksalmanak van het jaar 1895 bevat eene studie van Dr. C. Hofstede de Groot over hem.

Leelijke gas-kronen ontsieren haar niet zooals de Martini-kerk, wel in-arme ijzeren gas-armen. Ook *deze* kerk was waard weder in eere hersteld te worden en haar karakter als kerk, als monument terug te erlangen.

De *Luthersche* kerk in de jaren 1694—96 gebouwd, mist architectonische waarde, en de *Doopsgezinde* kerk in de Boteringe-straat in 1815 gebouwd evenzeer; op het tegenwoordige vóór-plein dier kerk, stond vroeger een typisch gebouwtje, dat tot ingang en kerke-kamer tevens diende, doch met zijn kruisvensters helaas is afgebroken.

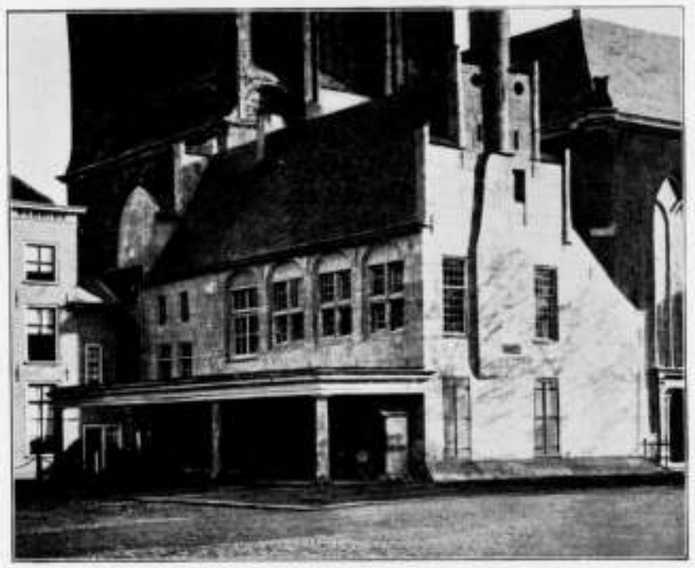

Het vroegere Recht-huis, later de Hoofdwacht, naar eene photogr. opname van ± A° 1870. Afbeelding LIX.

HET RAAD- EN WIJN-HUIS.

GRONINGEN'S *oudste* Raadhuis, waarvan de geschiedenis melding maakt, was een *steenen* gebouw, dat in het jaar 1309 bij gelegenheid van een der burger-twisten werd verwoest: de bisschop beslechtte dien twist en uit de oorkonden (N°. 229, 233 en 235) blijkt, dat die van Heerstrate dat raethuis braken ter wederwillen ende op wrake der anderen partien," dat zij de steenen van dat raadhuis hebben afgebroken, weggevoerd »ende darmede ghetimmert" en dat de bisschop bepaalde: »dat die raet van der stat van Groningen setten mochten een raethus op die stede, dar dat *nie* rathus op stont." — Het was dus nog een nieuw gebouw, waarschijnlijk pas in de tweede helft der XIII^de eeuw ter vervanging van het oude, van een houten Raadhuis gebouwd, en dit nieuwe of *tweede* Raadhuis werd nu in 1309 door een derde vervangen, alwaar de Raad vergaderde, de Stads-schrijfkamer was, het Munt-college bijeen kwam, en van af omstreeks 1400 ook de rechters der Ommelanden zaam kwamen ter herziening der wetten of tot het uitspreken van vonnissen in hooger beroep. Van dit *derde* Raadhuis is ons overigens niets bekend, waarschijnlijk te klein geworden, werd het ten jare 1443 vervangen door een nieuw, door een grooter, door Groningens *vierde* Raadhuis, mede ter zelfde plaatse, midden op de Breede merkt gebouwd, met zijn hoof-dingang aan de westzijde, aan de zijde, alwaar die markt iets later door de twee huisblokken, de Gulden-straat en het Suip-straatje vormende, is verkleind. In 1469—70 werd besosten tegen dit Raadhuis het Wijn-huis aangebouwd, in ruil tegen den Kelder, die tot dusverre als Raadskelder had gediend en tegen den zuidoostelijken hoek van dat Raad- en Wijn-huis kregen aldra eenige Kremers vergunning om op de Vrij-markt en op de gewone markt-dagen hunne kramen te mogen plaatsen, tot die ruimte hen ter bebouwing werd afgestaan en tegen het Raad- en Wijn-huis de drie typische winkel-huizen met hunne pot-kasten ontstonden, zie afbeelding LVI.

Groningens vierde Raadhuis.

Dit nieuwe Raadhuis bestond uit een westelijke hoofd- en een noordelijke zij-vleugel, te zamen een winkelhaak-vormig geheel uitmakend, dat door den aanbouw van het Wijn-huis veranderde in een L-vormig geheel, en door den aanbouw der drie koopmans-huizen bovengenoemd in een vierzijdig gesloten blok aan de oostzijde iets uitspringend, met eene kleine open binnenplaats in het midden.

De kaart van *Haubois*, geeft op plaat VII, een wel klein, doch voldoend overzicht van dat Raad- en Wijn-huis met zijn aanbouw; midden vóór den west-vleugel lag eene dubbele trap, hoog 12 treden, toegang gevende tot eene ruime, hooge hal, door twee kruis-vensters, één ter weerszijden der deur, belicht.

Boven den half rond gesloten hoofd-ingang, waarvoor, evenals voor de nieuwe trap met hare leuning en hare beide wapenschild houdende leeuwen op 27 Januari 1625 het bestek en fatsoen was goedgekeurd, stond het Stads-wapen en het beeld der Gerechtigheid met zwaard en weegschaal, terwijl de deur onder het stoep-bordes toegang gaf tot den Raads-kelder. Vóór dien verbouw lag die trap binnen een gesloten buiten-portaal, zie de platte grond der Stad van A. 1616, plaat IV.

Het Academie-gebouw ten jare 1860, naar eene teekening van *J. F. Scheffers*, gelith door *J. Goudsmit*, Academie-drukker, in originale groot 26⅝ bij 40 c.M. Afbeelding LV.

Eene overhuifde zijdeur met vaste zitbanken er naast, gaf bezuiden de buiten-trap toegang tot een voorhuis, en door dit tot de Stads-pont-kamer en eene deurwaarders-woning, die met de Secretarie of Scrijf-camer, den Raads-kelder en de bijbehoorende wijn-kelders de benedenruimte innam. De buiten-trap opgaande kwam men in de Hal, en van uit deze met enkle treden in de Raads-kamer, gelegen in den noordwestelijken hoek van het gebouw, belicht door drie hooge kruis-vensters in den westgevel en door twee, één ter weerszijden van den grooten schouw, in den noord-gevel terwijl eene deur uit die kamer toegang gaf tot het balkon aan dien noord-gevel; aan de andere zijde der Hal lag de Wees-kamer, met een schouw en twee kruisvensters in haar zuid- en met één kruis-venster in haar west-gevel.

De eigenaardigste gevel was de noordelijke (zie afbeelding XXIV); de rechter of laagste top-gevel is die van den west- of Raadkamer-vleugel, onder met de drie kruis-ramen der scrijf-camer en eene blinde nis ter plaatse van den schouw, boven met twee blinde nissen en met 2 hooge kruis-vensters, waarboven op een uitgemetseld boogfries een weergang is aangebracht op de hoeken erkersgewijze omgaande en oorspronkelijk langs den west-gevel doorgaande.

Geheel in hetzelfde karakter, mede in baksteen uitgevoerd, doch alleen iets eleganter behandeld, is de eind-gevel van den oostelijken of Wijnhuis-vleugel, die eene verdieping hooger en vier kruis-vensters breed is; het midden-gedeelte tusschen die beide vleugels besloten, ligt één raamvak terug; dit gedeelte met zijn raamlooze onder-, zijn lage tusschen- en zijn negen smalle vensters breede boven-verdieping, dagteekend van lateren tijd als het Wijn-huis en werd blijkbaar met de Nije Sale, zijnde de Hoofdmannenkamer, in 1606 gebouwd, 't was dáár, dat voorname bezoekers, op Stadskosten onthaald werden. De „galerije" werd in 1624 langs dit midden-gedeelte aangebracht ter vervanging van een kleiner balkon, dat behalve tot het doen van aankondigingen, diende tot standplaats voor de Stads-speellieden, die zich van daar bij feestelijke gelegenheden en tijdens de Maria-mis, de groote Vrij-markt, lieten hooren, doch na den bouw dier galerije alle dag moesten spoelen; ten gerieve van het naar die muziek luisterend publiek, werd nu een gedeelte der bolkeijen- of vlinten-bestrating langs dien gevel vervangen door eene van vlakke klinkers, met eene stervormige windroos van arduijnsteen in 't midden, (zie plaat VII) sedert de wandelplaats of „de Pleijne" geheeten, waarop wagens noch paarden werden toegelaten.

De oost-gevel (zie plaat XX, Afb. LX) toont de volle breedte van het Wijn-huis, met zijn hoofdingang midden tusschen twee steenen zitbanken, met zijn kelder-lichten en kelder-ingang, met zijn entresols

de 7 vensters breede groote boven-zaal, de dubbele ankers zijner moerbalken, en het hooge pannen-dak, dat echter lager scheen, toen ook langs dien gevel de weergang of ommeloop nog doorliep. Zuidwaarts sluit zich tegen het Wijn-huis de hooge pilaster-gevel van het Koopmans-huis op den hoek aan met zijn breede lage pot-kast en zijne door houten palen van de markt afgesloten berg-ruimte, met eene oude pomp er naast. Ook vóór het Wijn-huis bevindt zich, blijkens de afbeelding, eene z.g.n. wandelplaats, aldaar ten jare 1680 ten gerieve der koren-handelaars reeds gelegd (1) en het Koren-plein genoemd. Het Wijn-huis mist op deze afbeelding reeds zijn dakruiter of het torentje, op plaat IV en op de kaart van *Hrabois* (plaat VII) nog aanwezig, in 1725 toch, werd de 40 voet hooge wakkere spitze die bouwvallig was geworden, afgenomen en niet herplaatst.

Bizonder eigenaardig was de zuid-zijde (zie afbeelding XLVIII, bladz. 86) met hare drie karakteristieke bedrijfs-huizen. De houten kramen aldaar aanvankelijk op markt-tijden opgezet, waren met goedvinden van den Magistraat, in lage huisjes (zie plaat III), doch reeds vóór 1616 (zie plaat IV) in hooge huizen veranderd, met potkasten, zitbanken, kruis-vensters, topgevels, hijschbalken en neerslaande onder- en opslaande boven-luiken voor de winkel-ramen, of zooals het oudtijds heette „mit utt of upslagern vensternn", welke huizen, een daarvan was eene bakkerij, in de jaren 1621, 1627 en 1664 achtereenvolgens door de Stad zijn aangekocht. Het huis *B*, was blijkens zijn uithangbord de herberg de „Pauw" en daarnaast stond tegen den eindgevel van het Raadhuis sedert 1627 het huisje der tonnen-dragers, welke de goederen in balen of vaten verpakt, voor de aangifte der accijns ter pont-kamer brachten, sedert 1624 in den kelder onder het Raadhuis gelegen.

De Hal van het Raadhuis was een gemeijne wandelplaetse voor allen die daer komende ende voor 't gerichte iets te doen hadden, er stonden omgaand vaste sitbanken langs de muren en tegen een dier muren bevond zich de slaper van den Groniger voet-maat, ter lengte van een roede, verdeeld in voeten en duimen, van iser gemaecket, ten einde een jegelick daernae sich mach reguleren (2).

En was er zitting in de Hoofdmannen-zaal, dan vondt ge vóór de deur dier zaal in de Hal, de Schultendieners geposteerd staan met hun hellebaerden ende casiacken. De Raedts-camer had oorspronkelijk gepleisterde wanden, waarop ten jare 1584 vier bijbel-spreuken op sierlijke linten in kleur werden aangebracht, doch in 't begin der XVII^de^ eeuw werd zij geheel met groen laken behangen, dat o. a. in het jaar 1636 vernieuwd werd, nadat in 1635 aldaar een schouw uit het Wijn-huis was overgeplaatst, van welken schouw, de beide prachtig gebeeldhouwde zandsteenen caryatiden thans in het Museum nog over zijn, twee krijgslieden voorstellende, beiden met een Ionisch voluut-kapiteel tot hoofddeksel. Den schilder Jan Wittingh werd in 1636 uitbetaald 273 Carol. gl. wegens het schilderen van het Raadhuis mit het vergulden van de balcken ende anders; in de Raats-camer was voorts een uerwerck dat wekelijks werd opgewonden, en aldaar hing ook het conterfeijtsel van Professor *Ubbo Emmius*, in 1628 door *Peter Belta* geschilderd, wien daarvoor 55 Car. gl. van raadswege was betaald, een portret in 1654 met eene ebben lijste voorzien; voorts hingen daar de verheven platte grond en het prospect der Stad van *Guicciardijn* en later die van *E. Haubois* en van *J. Blaau* en meerdere taferielen.

In eene of meer groote eiken kasten werden bewaard de doesen daer de raedsbreven ijnne leghen, de kiste met het up francijn geschreven borgher-boeck, en het boeck der bescrivingen, dat de Eersame Raedt an sich hadt geholden en misschien ook de aflaetskiste van 1506 met hare drie sloten, terwijl de Stads-kijste met de zegels bij een der Burgemeesters steeds in huis werd bewaard. Ook de boecken aan den Magistraat der Stad vereerd of opgedragen, werden op de Raads-kamer geborgen, totdat zij in 1668 aan de Academie werden vereerd, en mede bevonden zich dáár de zilveren bussen der Stads-boden, en de zilveren scepters der Stads-dieners, alsook de Stads metalen maten ten dienste van den ijker. De Raads-heeren waren gezeten op cussens versierd met het Stads-wapen, ontvingen elk voor het bijwonen der zittingen Rades-lotghens of Rades-tekenen, die hen recht gaven op een of meer kannen wijn in het Wijn-huis, hadden nà de Reformatie hun eigen gestoelte in elk der drie hoofd-kerken en kregen t'huisgezonden seker courant, de Mercurius, totdat op 16 April 1659 besloten werd deze met de Utregtse Courant, die zij mede ontvingen, te vervangen door de Oprechte Haerlemmer; op absentie in den Raad stond dan ook eene breuke, dato 3 Nov. 1657 gesteld op 10 stuivers. De vloer der Raadts-camer oorspronkelijk van steen, was later

---

(1) Raadsresol. van 26 May 1679. Besloten ten oosten van het Wijn-huis een pleintien te maken tot het houden van een Koorsbeurs.

(2) Op gelijke wijze werd in het jaar 1350 in de beide Raadhuizen der Stad *Brunswijk* een Elle aangebracht; een dergelijke Elle bevond zich in het begin der XVIII^de^ eeuw mede nog op het Stadhuis te *Enschede* en ten jare 1901 zag ik in den muur boven het bordes van de hoofd-trap in het Raadhuis te *Hèvre* mede nog een sierlijke koperen Meter, de juiste lengte eenheid aangeven.

echter met eijcken plancken gedekt evenals de Hal, de wandeling, de antichambre of voorhal genoemd, welke men in 1655 besloot met plancken te bevloeren.

Onder de-Rades-camer was de schrijff-camer of 't Secretarij; daär stond de groote eijcken spinde door Harman Kistemaker in Januari 1536 gemaket voor 3 gl., waarin de runde quitancien-dosen bewaard werden, voorts stond daar het de Raads-comptoir ende de pulpita of de pulmters ende ook de drie kisten of koffers, in 1674 aangeschaft om de Stads-brieven ende inventaris in te bergen, alsmede eene kast met eenige rioolen in 1673 aldaar verveerdiget. Behalve die schrijff-kamer was er nog eene reken-kamer in 1636 reeds genoemd, terwijl er in 1668 tevens sprake is van eene boven-reken-kamer; in eene dier kamers stond de ijzeren kiste van den Stads-rentmeester, in 1675 voor 73 Car. gl. 6 st. te Amsterdam gekocht en met het Stads-wapen geschildert, waarin de deels op francijn deels op pappijr geschreven Stadts-boecken ende registers lagen, terwijl den rentmeester zelf sedert febr. 1620 eene woning onder het Raadhuis werd verhuurd; aan den Stads-roeper echter, die er ook woonde werd in 1638 uit vrees voor brand eene andere woning aan gewezen; een ander kelder-gedeelte »het Schomakersgat«, diende tot verblijf voor hen »die op de hals gevangen sitten«, terwijl op den zolder de gevangen-plaats was voor »moetwilligen«.

Het Stads-Wijn-huis werd meestal voor drie jaren verpacht, en bracht de stad per jaar tusschen de 7000—12000 Emd. gl. op, daaraan toch was oorspronkelijk verbonden het monopolie van den wijn-verkoop en van den wijn-tap: hier kwamen de Raadsleden hunne loeden penningen verdrinken, hier hadden bi utgaender koerse de verhuringen en verkopingen plaats, hier werden maaltijden en drinkgelagen gegeven, hier was het bier-feest der kooplieden, hier werd het Meij-feest gevierd, [1]) hier ook werden vremde schutters die op bezoek kwamen, zooals die van *Leeuarden* in 1535, door den Raedt met wijn vereert; kortom, tal van feestelijke en officieele bijeenkomsten hadden hier plaats; hier ook werden de eigen schutters, oud- en jong, die aan den Ommegang hadden deelgenomen op bier onthaald, en was bij die gelegenheid de groote boven-zaal in het Wijn-huis toevallig bezet, dan werden zij ontvangen 'tzij in de Raad-camer 'tzij in de scrijffcamer, en had er de volgende dag een groote schoonmaak plaats, waarvoor dan in de Stads-rekening telkens 2 of meer stuvers als uitgave werd geboekt. In dat Wijn-huis vinden wij, behalve de groote boven-zaal, die de volle ruimte van het gebouw besloeg, twee boenen- of tusschen-verdiepingen, met lage vertrekken, voorts een ruim zgn. voór-huis, een groote kelder met den wijn-voorraad en een hooge zolder, met het radt en de wijnde, dat diende om vaten en tunnen uit den kelder op te hijschen, bij groote festijnen toch, liet men door het luik in den vloer direct een of meer vaten aanrukken en in de zaal opstellen. Op dien zolder werden ook, als daartoe op den Raadhuis-zolder de ruimte ontbrak, bewaard de speetsen der lants-knechten, en de stads-haecken en het overige kleine oorlogs-materieel dier dagen.

Van het bestaan eener Raads-Kapel, in enkele onzer middeneeuwsche Raadhuizen aanwezig, o.m. te *Leiden* en te *Sluis*, is mij tot dusverre niets gebleken, trouwens de Sint Maartens-kerk was dicht bij en de gebruikelijke »Rades-misse" zal daar dus wel gehouden zijn. In de *oudste* rekening der Stad, die van 1323-26, al de vroegere zijn helaas verloren gegaan met al hetgeen zij ons hadden kunnen vertellen, in die *oudste* rekening komt volgende post voor: item (utghegheven) up Donderdach voer Sunt-Peter, Roleff Wiben ghesant to des Rades-misse to den presters ende den discanters mijt den scholmesters: vijff ar. gl. ende 4 st.

Met het Protestantisme in 1591 verviel die Raads-mis, en werd sedert vervangen door het Raads-gebed, waarvoor op 16 Febr. 1629 (zie bijlage D) bij Raads-besluit een formulier werd geconcipieerd en vastgesteld.

Groningen's vijfde Raadhuis.

Daar het oude Raadhuis, voorlang te klein geworden, ongeschikt was voor eene doelmatige vergrooting en bovendien ook vrij wat verzakt was hier en daar, besloot men op 16 Maart 1770 tot den bouw van een nieuw Raadhuis ter zelfde plaatse, doch eerst den 17den Februari 1774 werd door den Breeden Raad het

(1) Zie Mr. *P. G. Bos*, Het Groningsche Gild- en Stapel-recht, bladz. 62—66.

daartoe noodige eind-besluit genomen. De Edele Mogende Heeren Burgemeesteren en Raad, schreven daartoe nu eene prijsvraag uit, waarbij gevraagd werd:

«een gebouw lang 120 voet, breed 110 voet, hoog 65-70 voet van de *Ionische* of van de Gemengde, «dat is de *Romeinsche* order, met ruime plaats en eenvoudig Dak, overal even hoog, met 3 verdiepingen; de Eerste «gelijksvloers à Rez de chaussée hoog 14 of 15 voeten onder de Balken; de Tweede of Capitaale verdiepinge, «ten weinigste hoog de Balken 20 of 22 voeten, de Derde 12 of 13 of meerder Voeten. Aan de voor-«naamste façade, met uitsteekend portail met peristijle moet zijn de Groote buiten Trap, die roijaal en van «gehouwen steen moet zijn.

«Op de Capitaale verdiepinge word verlangd: zoo als men buiten langs den Grooten Trap en het «Portail onder de Peristijle inkomt, zal er zijn eene ruijme Vestibule of Voorzaal, met een of twee schoor-«steenen en met vier cabinetjes voor de Suppoosten, voorts een Raad-kamer 32 of 34 voeten lang met «een schoorsteen, een Banket-zaal lang 40 voeten met twee schoorsteenen en een Balkon voor Muzickanten «en daarenboven nog negen Vertrekken, behalve de Boode-kamertjes." enz.; mede werd op deze verdieping verlangd «ergens één (of twee om de sijmmetrie) Balcon, zoo groot ieder, dat er 12 perzonen konnen geplaatst «worden, om publijk Muzijk, hier gebruikelijk, te konnen uitvoeren."

Uitvoerig wordt alles omschreven, alle Kamervloeren te voorzien «met estrikken of gebakken en verglaasde vloer-steenen en vervolgens met houte vloeren overdekt, de Raad-kamer en Banket-zaal echter met Marmeren en Blauwe steenen gefigureerd of met Compartimenten gelegd."

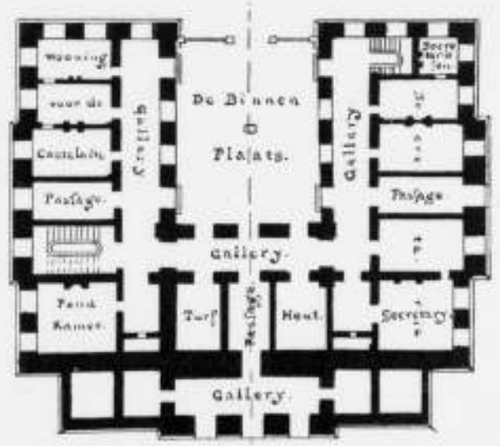

Plattegrond der onder-verdieping van het nieuwe Raadhuis, Afbeelding LXI.

Op die prijsvraag, waarvoor «vier Praemien of Prijsen" waren uitgeloofd «aan de geenen, op de vereischtens omtrent het Nieuwe Gebouw, bij Programma uitgedrukt, de beste en fraaiste Plans zullen ingezonden hebben," kwamen vóór 1 Febr. 1753 in, 21 plans, van welke, den hoogsten prijs, zijnde 100 Ducaten (*fl* 525) werd toegewezen aan *Jacob Otten Huslij*, Arch. Civ. Directeur of medebestuurder van de Academie der Tekenkonst te Amsterdam. Conform het voorstel van Heeren Burgemeesteren werd daarop in November 1775 aan *Huslij*, als architect, den bouw van het nieuwe Raadhuis opgedragen en daartoe een contract met hem gesloten, als bijlage A in pleno meegedeeld. Reeds in September van dat jaar was het oude Raadhuis verlaten, dat daarop in Mei 1776 met het Wijn-huis en de drie behuizingen voor *fl* 6205 voor afbraak verkocht werd. Hoezeer in 1777 het graafwerk reeds was begonnen, werd eerst in Juni 1792 den bouw voortgezet, nadat *Huslij* op verzoek der Heeren zijn ontwerp had gewijzigd, en de eerst aan alle vier zijden ombouwde binnen-plaats, voor het aangename uitzicht der daarom heen gelegen galderijen en gangen aan de westzijde had geopend met een vrij uitzicht op de Markt. (1) Den 1sten April 1793 had de eerste steenlegging plaats, doch reeds in Februari 1795 werd, uit hoofde der omwenteling, het werk gestaakt (2) en eerst in 1802 hervat; dato 16 October 1806 was het gebouw zoover, dat daarin de eerste Raads-vergadering kon gehouden worden, doch het duurde nog tot in 1810, alvorens het geheel voltooid was; niet minder dan 33 jaar is er dus wegens herhaald oponthoud met den bouw beengegaan.

Huslij stierf echter in 1795, waarom bij contract van 4 Maart 1802, (bijlage B) de voortzetting van het werk werd opgedragen aan den opzigter over den bouw, aan *Hermannus Raanmaker*.

Een voorstel door den Prefect aan de Municipaliteit gedaan om het gebouw tot een Hôtel de Préfecture in te richten en aftestaan werd 6 Febr. 1813 beleefdelijk afgewezen. Nevenstaande plattegronden, afbeeldingen

(1) In 1852 is echter ter verkrijging van meerdere ruimte, die open gebleven westzijde met een midden-bouw gesloten.
(2) Op een schilderstuk in het Raadhuis, voorstellende het planten van den Vrijheids-boom op de Groote Markt, op 14 Februari 1795, ziet men wel de geheele omstrijging en omsluiting met de bouw-keeten, doch van het nieuwe Raadhuis zelf nog niets.

LXI en LXII, toonen de indeeling der onder en der principale verdieping van dit Raadhuis, dat een lengte heeft van 39.70 M. bij eene breedte van 31.50 M., met 9 ramen in den vóór- en met 7 ramen in elk der zij-gevels.

Hoezeer dit »Domus Senatoria" in bouwstijl weinig paste te midden der Oud-Groninger architectuur, die het omgaf, maakt het toch een rustige en deftige indruk en heeft het inderdaad het karakter van een Senaats-huis; de massif gehouden onder-bouw van arduinsteen hoog 4.10 M., draagt den rijzigen boven-bouw met zijn breede, 11.70 M. hooge zandsteenen pilasters, de beide boven-verdiepingen uitwendig tot een geheel verbindend, terwijl de werkelijk monumentale dubble bordes-trap breed 3.50 M., hoog 21 treden, toegang geeft tot eene breede pui, door eene goed geproportionneerde zuilen-stelling of peristyle overdekt, aldus den hoofd-ingang op grootsche wijze accentueerend. (zie plaat XXI afb. LXIII).

Het geheel toont, dat *Huely* het imposante, waartoe de klassieke stijl zich zoo (bij uitstek) leent, niet alleen ten vollen heeft begrepen, maar ook in zijn werk tot uitdrukking heeft weten te brengen. (1)

Het werk werd in eigen beheer uitgevoerd, onder toezicht eener Raads-commissie van 3 of 4 leden, gesteund door een boekhouder ad *fl* 40 's maands, belast met de administratie, die trouw elke post, hoe klein ook, afzonderlijk boekte; de Commissie had haar eigen, de Heeren Loots, vond daar haar pijpen-rek, haar tabak, haar eigen thee-gerei en was zij bijeen geweest, dan vinden wij meestal de volgende posten als uitgave geboekt: ½ gros beste Goudsche tabaks-pijpen *fl* 1.12 st., ½ pond tabak 14 st., 4 kruijt-kocken 16 st., thee *fl* 1.-, candy 8 st., room 4 st., zeep 3 st., en 1 kroes jenever ad 12 st., later echter vervangen door 2 vlesse wijn ad *fl* 1.6 st. Hoezeer in eigen beheer uitgevoerd, werden toch tal van onderdeelen en leveringen bij afzonderlijke bestekken omschreven en uitbesteed, zooals het leveren der colommen en van de buiten-trap, de levering van den gehouwen steen voor de lijstwerken, het maken der festoenen en kapiteelen, het maken en leveren der bekapping en van het leiendak, het maken der cozijnen, deuren en glasramen, het bepleisteren der muyren en zijdwanden op elke verdieping, de verving van elke verdieping, enz. enz.; bestecken, na advertissement aan de gegadigden in de Loods voorgelezen en aldaar uitgemijnd, onder uitbetaling van strijkgeld, dat van 2 acht-en-twintigen, tot *fl* 30 ad *fl* 40 per bestek opliep, terwijl den aanwezigen pijpen, tabak en jenever werd aangeboden.

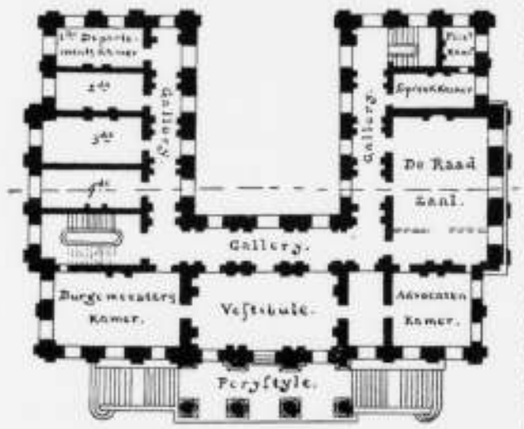

Afbeelding LXII.
Plattegrond der Principale verdieping van het nieuwe Raadhuis.

Vooral uit een technisch oogpunt geven de gedetailleerde rekeningen van dezen bouw, jaarlijks een groot pakket vormende, menig belangrijk kijkje in de wijze van werken toen gebruikelijk, en op de dagloonen dier dagen; in 1793 verdienden de timmerlieden en metselaars in de zes werkdagen *fl* 5.5 st., toch Harm, de metselaar, kreeg 's weeks *fl* 2.14 extra; de steenhouwers verdienden *fl* 8.8 st. tot *fl* 10.—; de sjouwers 13—15 stuivers daags. In 1803 werd aan de beeldhouwers *fl* 12 's weeks uitbetaald.

De zandsteen werd in groote blokken per schip uit *Bremen* aangevoerd, en was afkomstig uit de *Oberkirchener* groeven, per as toch werd die steen uit die groeven naar de dichtbijzijnde *Weser* gebracht, en van daar per schip naar *Bremen* en via *Delfzijl* naar *Groningen*; reeds vanaf de XVI^de^ eeuw werd *die* steen onder den naam van *Bremer*-steen uit *Bremen* naar onze havens verscheept en hier verwerkt.

Bij elke gelegenheid werd het werkvolk getracteerd, niet alleen werd op 10 Aug. 1803 bij het voltooijen van het kapwerk aan ieder persoon, in 't geheel 96, *fl*. 1 tot «een present» gegeven, maar ook bij het stellen van het *eerste* basement, van de *eerste* kolom, van het *eerste* kapiteel, bij het leggen van de *laatste* balk eener balklaag, of bij het stellen van het *laatste* kozijn op eene verdieping, of van het *laatste* dakvenster of van de *laatste* schoorsteen-afdekking enz. enz. werd er aan enkelen of meerderen een extra uitbetaald en met een borrel dat heuchelijk moment even bedronken.

(1) Meerdere gegevens omtrent dezen bouw vindt men in „De Tegenwoordige Staat", Deel XXI. „Beschrijving van Stad en Lande", waarin *Huely* zelf eene volledige omschrijving van het Raadhuis geeft.

Op 20 Juli 1805, toen men nog met de bekapping bezig was, beliepen blijkens eene *toen* opgemaakte recapitulatie der bouw-uitgaven, deze reeds: *fl* 235.292.8 st. 1 oort; eene latere, eene eind-recapitulatie ontbreekt echter, doch ik schat het totaal der uitgaven op ± *fl* 400.000, althans met inbegrip der waarschijnlijk *laatste* of 120ste rekening, bij de stukken van den Raadhuis-bouw aanwezig, was het totaal bedrag dier uitgaven: *fl* 399.334.2.8. (1)

Volgens den tegenwoordigen loon-stand en prijs der bouw-materialen zou die bouw nu minstens het *dubbele* kosten.

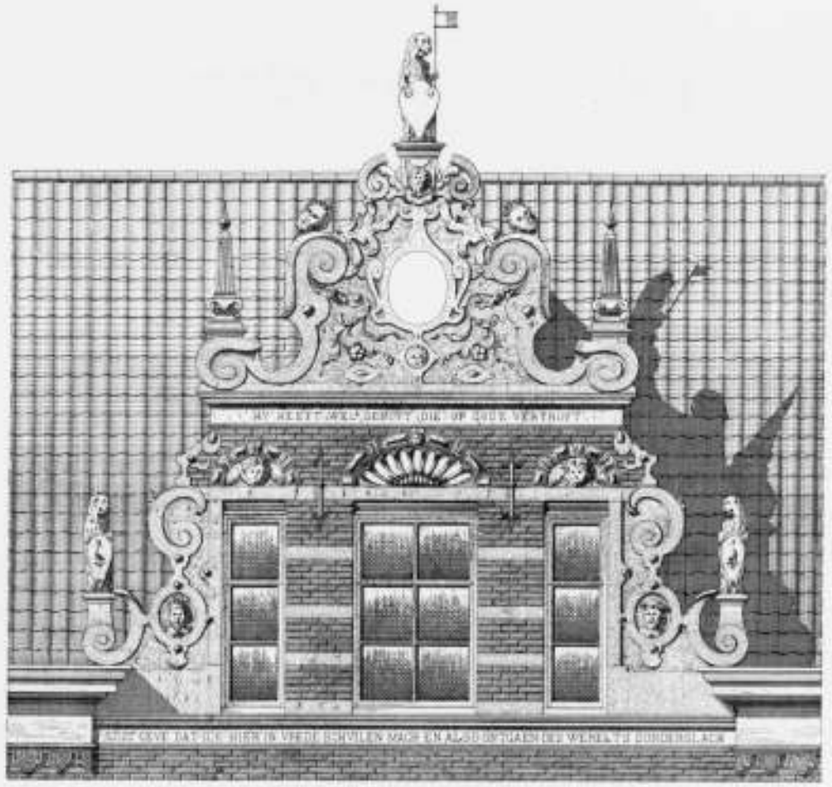

(breed 6.90 M.)
Topgevel van het huis van Mr. B. van Roijen aan de Ossenmarkt. Afbeelding LXVI.

(1) Ik dank deze mededeelingen ten deele aan de welwillendheid en hulp van Mr. *H. R. van Berkum*, die mij bij het inzien der boeken en rekeningen dezen Raadhuis-bouw betreffende, zooveel doenlijk heeft geholpen.

HET OUDE RECHT-HUIS.

IT older gewoonte werd tot in het begin der XVI^de^ eeuw op eene open plaats op den hoek van St. Walburgis kerkhof bij de Jacobiner-straat, tusschen twee dennebomen, het lage of neder-gericht gehouden, dáár ook hielden Schulte ende Raed hun recht-zittingen, dáár ook kwamen Burgemesteren ende Raed zaam ter eeds-aflegging en ter afkondiging van wetten en dáár ook hielden de Burgerkluften hunne zittingen.

Ten jare 1509 echter werd ten zuidwesten van den St.-Maartens-toren op den hoek der Groote Markt, in aansluiting met de ommuring van het St. Maartens-kerkhof (zie op plaat III het plan der Stad van 1575) een Recht-huis gebouwd met een gedenksteen in zijn voorgevel, »Justicia et Pax Osculate Sunt, A° 1509", d. i. »Gerechtigheid en Vrede kussen elkaar", blijkbaar daarop doelend, dat de Gerechtigheid twisten slecht en Vrede brengt — en van nu af hadden *in* dit gebouw de rechts-zittingen plaats, tot dusverre tusschen de doornen stengen in de open lucht op het St.-Walburgis kerkhof gehouden, en aldaar voor een ieder ongevraagd toegankelijk.

De gevel-behandeling van dit Recht-huis, hoezeer in zijn lijstwerken, banden en sluit-steenen reeds den overgang naar de Renaissance toonend, was echter nog geheel in over-eenstemming met die van het Raadhuis van 1443, met gelijksoortige vensters en boog-vormen (zie afbeelding LIX), een midden-eeuwsche raamvorm, tot omstreeks 1610 gebruikelijk in de Groninger architectuur, van *toen* af eerst, verdwenen die boog-vormen en de nissvormig geleedde topgevels en kwam het *schelp*-venster.

Uit de Raads-resolutiën en uit de rekeningen blijkt, dat o. a. in 1526/27 werd betaald om dat Rechthues to schonen ende to witten, to krijt ende kallick 7½ stuver", dat daarin in 1535/36 werd verstoeckt 8 schute torves, en er een nieuwe torfkortfft mijt eenen hoep ommegelecht werd aangeschaft, evenals in 1548 een puijster (blaasbalg) ad 7 st. terwijl er up sunte Andrees verleggínge werd verbrandt 1 ℔ keersen ad 2 st. 1 pl.

Blijkens het Stede-plan van 1575 (plaat III) stond er zoowel vóór als bezijden een uitbouwtje tegen, in 1588 echter door eene woninge vervangen »want alstoen heft de Stadtbouwmester uth bevel des Raedes in 't westen ant Rechthues een affhangen woninge laten setten, insgelijcks in 't noerden" — aanbouwingen, die op de Stede-kaert van *Haubois* (plaat VII) duidelijk blijken, alwaar de twee kleine voór-bouwtjes blijkbaar de »wackboetjes» zijn, ingevolge Raads-besluit van 22 febr. 1657 geremoveert. Na den verbouw van het Raadhuis in het begin der XVII^de^ eeuw, verhuisde het Neder-gericht, dat in dit Recht-huis zijn zittingen hield, en bleef alleen het gericht van Selwerd daarin gevestigd, van daar dat den 29sten Nov. 1626 aan de officieren van de hoofdwagt op hun verzoek daarin de boven-verdieping hon worden toegestaan; in May 1630 werd het gebouw met leijen gedekt en niet met blauw glasuurde pannen zooals voertijden dagen te voren besloten was; in April 1636 werd iemand tijdelijk vergund een ledige plaats in 't olde Regthues om school te houden en 8 Nov. 1641 werd aan de officieren van de soldaten geaccordeerd daarin de wagt te nemen.

Alsnu Hoofdwacht tevens geworden, werd het, na de opheffing van het Selwerder gerecht in 1803, uitsluitend Hoofdwacht en als zoodanig dato 13 Dec. 1841 in vollen eigendom aan het Rijk overgedragen. Onder het beheer der Genie verloor het echter al heel spoedig zijn karakteristiek uiterlijk, moderne ramen vervingen de oude kruis-vensters, een moderne ingang zijn beide oude poortjes, en ter volle lengte werd langs den voorgevel eene galerij van vier zandsteenen Ionische kolommen, eene kroonlijst met vlakke afdekking dragende, aangebracht, zie onderstaande afbeelding LXVII, eene galerij, in 1876 na de opheffing der Hoofdwacht weder weggebroken.

In 1898—9 werd het gebouwtje ontdaan van zijn noordelijken aanbouw breed twee smalle vensters en van zijne pleisterlaag en zoo na mogelijk in zijn oorspronkelijken toestand teruggebracht;[1]) doordien echter de bestrating der Groote Markt sedert den bouw van het Recht-huis minstens 3 voet of meer is gerezen, staat het gebouw nu veel te laag en schijnt het in den grond verzakt te zijn.

De Kaak.

Vóór het Rechthuis staat op het plan van *Haubois* (plaat VII) op eene straatverhooging de eigen-aardige zeszijdige kaak of hardsteenen schandpaal, (zie afbeelding XVI) met zijn breed, massief voetstuk, zijn elegante colonnetten, zijn omhekt balkon met de daaruit opgaande paal met het Groninger wapen, bekroond door het beeld der Gerechtigheid, welke kaak den 20sten Augustus 1630 ingevolge besluit van Borgem. en Raedt nije gemaecket was volgens het formierde patroen", en die tot in 1811, toen hij werd afgebroken, dienst deed.

Vóórdien was er een de kaak tegen den zuidelijken hoek-dam van den voorgevel van het Recht-huis, bestaande uit een colonnet een breede dekplaat dragend, evenals aan het oude Raadhuis te *Woerden*. Het was op die kaak, in 1841 weggebroken, dat de beeldtenis van Alva in 1578 bij wijze van spot te pronk werd gesteld. Bij de restauratie van het gebouw had men ook die oude kaak moeten herplaatsen.

Voorts stond er nog vóór het Recht-huis (zie plaat VII) een houten paard, op welks scherp gekanten rug, militairen die zich aan overtredingen hadden schuldig gemaakt, korteren of langeren tijd tot straf moesten zitten, de voeten soms met gewichten bezwaard; desgevraagd, werd echter ook bij herhaling de Stads-kake en als 't noodig was ook de Stads-scharprichter aan het Krijgs-gericht geaccordeerd.

Het oude Recht-huis omstreeks 1870 (gepleisterd.)
Afbeelding LXVII.

[1]) Verdere mededeelingen vindt men in de bijdrage van *Mr. J. A. Feith* over „het Olde Rechthuis" in den Groninger Volks-Almanak van het jaar 1900.

DE WAAG.

EER dan één Waag zelfs vond men eertijds in de Stad; eene handelsplaats als Groningen van oudsher was, had natuurlijk reeds vroegtijdig eene overdekte plaats of ruimte, alwaar de goederen door een onpartijdig weeg-meester konden worden gewogen, tegen betaling van een klein recht, tot de zoete bate, welke de Stad daaruit trok haar verlokte tot een keur, waarbij bijna alles wat maar weegbaar was, nu tot weeg-recht verplicht werd. De Waag werd sedert dan ook verpacht en doet (o. a. in 1526) des jaars »7½ hundert rins gl., den gl. tho 30 st. gherekent, ende sal hyrna doen 10½ hundert rins gl.»

In elk der achtereenvolgens midden op de Markt staande Raadhuizen was beneden eene zoodanige weegruimte of Waag, terwijl een soort afdak bezuiden tegen het Raadhuis van 1430 aangebracht, als »de lutke waghe« bekend stond. Uit behoefte aan ruimte werd de Waag echter in 1581 uit het Raadhuis overgeplaatst naar een eigen gebouw, staande op de noord-oostzijde van »Tusschen beide Markten», toen echter nog weinig breeder dan eene steeg. De aanhoudende klachten over de belemmeringen welke het verkeer door die steeg van de Waag ondervond, deden Burgem. en Raad in 1626 besluiten, dien doorgang te verbreeden en wel op kosten van 17 der omwonenden, die elk van *fl* 10.—*fl* 200 moesten offeren, op grond van de waarde-vermeerdering hunner perceelen.

Vanaf het jaar 1615—1679 bleef men in den Raad delibeeren over den bouw eener *nieuwe*, eener rondom *vrijstaande* Waag. Op 30 Maart 1615 toch leverde *Garreer Peters*, de Stadsbouwmeester, reeds 2 projecten in voor een *nieuwe* waage; in 1633 werd den belthouwer *David Wulff* betaelt 12 Car. gl. wegens 't patron offte teickeninge van de gevel van de nije waege, op 27 Febr. 1647 besloot men haar te timmeren op de Vismarkt, tusschen Volkardinge- en Stoel-draijers-strate, doch eerst in Nov. 1659 volgde het eind-besluit. Op 1 Maart 1660 werd het model voor de *nieuwe* Waag in oogenschouw genomen en geaprobeerd en in 1660—62 den bouw tot stand gebracht, volgens het ontwerp van den fabrijckmeester der Provincie, *Conraet Roeleffs*, die voor zijne aangewendde diensten aen gemelte wage werd vereert met eene som van honderd rijesdaelders. In Januari 1661 werd den bewaarder van de wage de woning daar boven sunder huur afgestaan en het gebouw in dienst genomen, dat geplaatst was op den noordwestelijken hoek der Groote Markt, in het verlengde der Gulden-straat.

Het was (zie afbeelding LXVIII) een rechthoekig gebouw, breed 9 M., lang 13.10 M., van 2 verdiepingen, de onder-verdieping van de Dorische, de boven-verdieping van de Ionische orde, de hoeken met zandsteenen blokken opgezet. Drie groote halfrond gesloten deuren, tusschen pilasters besloten, gaven aan de oost- of markt-zijde en ter weerszijden toegang tot de beneden-ruimte, waarin aan zware eiken moerbalken verschillende groote weegschalen en ook eene botter-schale hingen, eene ruimte door de bijna altijd openstaande deuren en eenige smalle vensters belicht. Het iets vóórspringend midden-gedeelte van den voor- of oostgevel, ter volle hoogte in zandsteen opgetrokken, eindigde in een fronton met een cartel en het jaarcijfer 1661 in zijn tympan en was versierd met guirlandes en festonnen om de ramen der boven-verdieping. Boven de zij-deuren prijkte een cartel in Lutma-stijl met het Stads-wapen en waren de dammen der boven-verdieping eveneens met guirlandes en festonnen behangen.

Eene eenvoudige kroonlijst omsloot en dekte het gebouw, dat tot bovenkant lijst 8.80 el hoog was en welks omgaand leijen-dak met den nok op 14 M. straat eindigde in 2 schoorsteenen. Ter volle breedte was langs den voorgevel een luifel aangebracht en een vlak bevloerd plein half rond ompaald, welke palen ter weerszijden omgaande, rondom eene vrije opslag-ruimte vormden.

Het sierlijke gebouw, dat zijn ontwerper alle eer aandeed, bleef tot in 1873 in dienst, toen echter werd het ter kwader ure, omdat het eenig onderhoud vroeg, maar heel leuk bouwvallig verklaard en in December van dat jaar, na Raadsbesluit, voor afbraak verkocht en daarmede verdween, een echt typisch en mooi gebouw, dat zijn plaats ten vollen waard was, dat een stuk geschiedenis uit 't Groninger bedrijfs-leven vertegenwoordigde en dat karakter en kunstwaarde tevens had, hetgeen werkelijk niet gezegd kan worden van de *in*-leelijke Boter-waag, toen of iets later op den hoek der Gulden-straat gebouwd.

De Waag, afgebroken in 1873. Afbeelding LXVIII.

DE STADS-HALLE.

HETTELIJK heeft de draperie- of de laken-bereiding zich in Groningen nooit, als in andere onzer steden, in een tijdperk van bloei kunnen verheugen; wel bestond er reeds in 1436 een Wantscheerders- of lakenbereiders-gild, dat zich 15 Juli 1495 afscheidde van de Schroers- of kleermakers tot een *eigen* gilde en tot een broederschap van Sint Sebastianus met een eigen altaar tho Jacobinen. Alleen in de Stads-Halle of het Stads-wanthuus mogten, buiten de gezette markt-tijden, vreemdelingen in Groningen hun laken aan de inwoners verkoopen, doch waar dat olde wanthuus gestaan heeft, is tot heden nog niet gebleken. Uit de oudste stadsrekening, blijkt wel, dat er een enkle „wetfer" en „ffarwer" het borgerschap heft ghewonnen, en in de Schattunghe tot den landsknechten in het jaar 1535/36 komen ook de namen voor van verschillende wantscherers, schoers, dragers, wevers en varwers.

De Olde verkoops-Halle was intusschen toch te klein geworden, zoodat men naar eene nije omzag, waartoe in 1602 werd ingericht het omstreeks 1590 door de Knokenhouwers verlaten Vleesch-huis, dit werd nu de Laken-Halle, alwaar in eene beneden- en in eene boven-halle elk koopman zijn standplaats of bank kreeg; de Halle-meester woonde boven en werd geholpen door de Halle-knaap, die tevens de Staalmeesters ten dienste stond, welke elken Donderdag alle bedrijfs-questiën, welke zich in de afgeloopen week hadden voorgedaan, kwamen berechten en beslissen.

Blijkens de Stadsrekening van het jaar 1619 werd het fless-huijs toen onder verhuret tot een halle van alle wollen ende linne lakenen en was het boven geordineert tot een halle van alle boemsien ende boemsijenrassen. In 1631 werd besloten het natten der lakens vóór de halle te doen, in 1636 werd een taxameter op de halle aangesteld; op 17 May 1675 besloot de Raad de draperij alhier voor te setten en 5 Sept. 1681 werd nog eens een poging gedaan dat bedrijf te bevorderen, door het verleenen van privilegies aan meesters in het vak, welke zich binnen de Stad wilden vestigen, en door het in dienst nemen van bekwame meesters tot onderricht van de burgers en weezen in het handwerk van weefselen, van trijpen, van saijen en bombasijnen. (1) Maar wat het Stads-bestuur ook deed om het laken-bedrijf te bevorderen, recht vlotten wilde dit niet; op 23 Nov. 1624 werd nog aan een Engelsman, zoo deze lakenen wilde komen maken, vrijdom van gilde, van borgerregt, van wagt ende van ijken aangeboden en in Nov. 1626 aan drapeniers end andere die vrije neringen wilden opzetten, het borgerschap aangeboden, doch dit alles heeft niet mogen baten.

Na de opheffing der Gilden in 1795 diende het gebouw voor openbare verkoopingen van gewezen goederen, tot het in 1818 werd vertimmerd tot eene Boter-Halle, dáár binnen alléén, mogten nu de „kinnetjes roode en witte botter" worden gewogen en verkocht, en had elk der drie Ommelander kwartieren en ook het Goo-recht, zijn eigen standplaats, tot dat de Hal in 1848 werd gesloopt.

(1) Zie bij Mr. *H. O. Feith* de „Gildis Groninganis", het desbetreffend Raadsbesluit van 5 Sept. 1681.

HET VLEESCH-HUIS.

EDERT de vroegste tijden bijna had ook Groningen, evenals andere Steden, een Vlees-banc of Vleesch-hal, alwaar de slachters verplicht waren hun vleesch te verkoopen en ieder hunner zijn vaste banc of plaats in huur had, terwijl de Hal zelve aan de hovetlingen van het knokenhouwers-gild voor 80 arend guldens per jaar door de Stad verhuurd werd. De oudste der overgeblevene Stads-rekeningen zegt: »It. dat *Fleskebnus* doet des jaers tho hure 80 ar. gl. in 2 termijnen, 40 gl. op Mandach na Conceptio Mariae ende 40 gl. op Hilligen Sacramentes avent." Het Olde Vleesch-huijs, voor zooveel bekend, stond blijkens de Stads-rekening van A° 1578 op de Zuijt-oosterhorne en de Luttke-broerstrate, en werd toen van Stadswege verhuurd voor 13 rijder; het schijnt in of omstreeks het jaar 1407 reeds te zijn verlaten, en de Hal toen te zijn verplaatst in een gebouw aan de Breede Meret, alwaar wij deze in 1526 aantreffen op den noord-oostelijken hoek in het laatste huis van Suipen-strate, nu Waag-straat geheeten — welk huis in 1536 verbouwd, zijn hoofd-ingang kreeg aan de noordzijde met eene overdekte puie met zandsteenen kolommen; de boven-woning werd door een Stadtdienet sonder huijr bewoent, die tevens de zorg had voor de gevangenen welke er somtijds bewaard werden; onder het gebouw, dat o. m. voorkomt op eene teekening van *J. Baltbuijs* (± 1790,) waren kelders, en langs de oostzijde en op den noord-oostelijken hoek potkasten, waartegen jukken waren aangebracht, aan welke de zijden spek en de schincken ten verkoop werden opgehangen. Omstreeks 1590 echter werd dit Vleesch-huis door de Knoken-houwers verlaten en tot Laken-halle benut, doch later (reeds in 1638 is daarvan in de Raads-resolutiën sprake,) werd het weder geheel of ten deele tot Vleesch-hal benut.

In 1594, tijdens het beleg der Stad, diende de Hal tot hospitaal, »Anno 94 (zegt de Rentmeester,) heb ick geen huijre geboerth, want dit gantse jaer daer in gelegen gequeste en krancke soldaten, de kaste opte noortoesterhorne van 't vleesshuijs wordt bewoend, end de boene van 't vleesshuijs verhuurd.« voorts blijkt uit zijne mededeeling, dat op 't zuijden ant vleesshuijs in Suijpstrate was gelegen Roeleff Wantscheers-huijs mit kelder ende kaste.

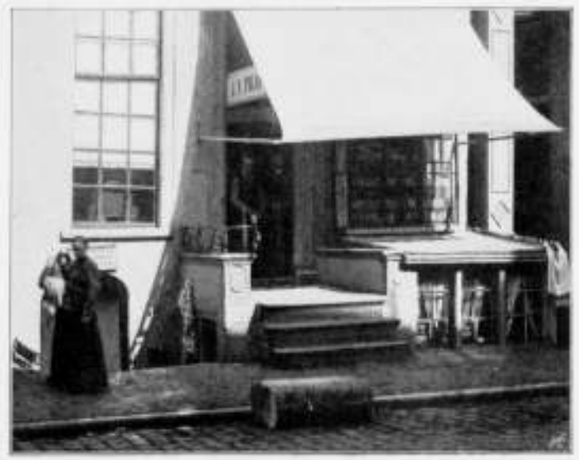

Huis met kelderingang, stoep met zitbanken en potkast vóór in de Poele-straat. Afbeelding LXIX.

DE BEURS.

GAILLIARD zegt in zijn kronyk van *Brugge*, dat de Graaf van Vlaanderen, het groote voordeel inziende, dat de handel zijner gewesten kon trekken uit bijeenkomsten der kooplieden, in 1358 eene koophandels-vergadering instelde, waartoe de koopman *Van der Beurse* toen in *die* stad zijn huis beschikbaar stelde.

Sedert werd *dat* huis, waarin men dagelijksch bijeen kwam, de *Beurse* genaamd, een naam, sedert overal gegeven aan de plaats of localiteit alwaar de kooplieden vergaderden; zoo werd in *Dordrecht* de boven-verdieping van de aldaar in 1383 gebouwde Vlaamsche Hal, alwaar de kooplieden en makelaars bijeenkwamen en wij toen reeds twee kantoren van wisselaars vinden, mede de *beurs* genoemd, (zie *van Balen's* beschrijving dier Stad) »en op den XXVII^de^ dach van Augustus 1515 besloot de Magistraat van *Bergen op zoom* tot aankoop van het geheele huis en erve genaamd »de Rinck" tot behoef van eene *beurs* om de kooplieden te gerieven.

De Stad Groningen was echter ten dezen vrij achterlijk, want voor het *eerst* is er sprake van eene beurs, toen op 26 May 1679 besloten werd ten oosten van het Stads-wijnhuis een *pleintien* te maken tot het houden eener *kooru-beurs*, d.w.z. de hobbelige bol-keijen aldaar door eene vlakke klinker-bestrating te vervangen. Men stelde zich dus toen blijkbaar nog tevreden met eene ruimte in de open lucht en dat wel tot in het jaar 1774, toen beoosten de A-kerk op de Visch-markt eene ⌐¬ vormige houten overdekte galerij, eene open binnenplaats van 11.25 M. breedte bij 13.50 M. diepte aan drie zijden omsluitend, tot Groningen's *eerste* beurs werd ingericht, een oppervlak beslaande van 526 M², eene beurs in 1826 door een soortgelijke, doch grooter en nu van steen opgetrokken galerij-gebouw vervangen, groot 512 M²., Groningen's *tweede* beurs, die op hare beurt in 1864 werd vervangen door het overdekte hooge serrevormige glazen gebouw met zijn klassiek front, groot 1150 M²., Groningens *derde* beurs, die veel te dicht op de A-kerk staat en op verre na niet zóó karakteristiek en zóó passend is bij de omgeving, als hare beide voorgangsters.

De Visch-banken en Vis-halle.

Blijkens de oude Stads-rekeningen stonden er ter weerszijden der Visch-markt, welke markt blijkens haar naam, reeds van vroeg her voor den visch-verkoop diende, aerdvaste bancken, welke door den markt-meester ten bate der Stad werden verhuurd. De rekening van het jaar 1548—49 zegt onder het hoofd: »*Vyschbancke*": De Stadtbowmester holt van der stadt wegen staende 14 certvaste bancke up de noerderzijde vant Vismarcket, ses und ses tegen melkander over, und twe ant oester ende nha de Kremerrype. Deze 14 bancke verloten de marckmesters, boeren de huyr daervan und leveren de den rentemester over.

»Noch etlijke bancken, die de marckmesters vergunt hebben etlijke seevischwijven up de suijderzijde vant Vischmarcket, daervan elck sijn egen banck bekost und soelen vant verleden jaer 48 huyre geven, »Summa 20 rijder.« In 1578 vinden wij bovendien nog vermeld: »9 vischbancken die de vischwiechers schoen holden van de Klocke off hent nae de oesterhorne van de Pelsterstrate op de groepe ad 7½ opbrengste,« alle welke banken meestal bij uytmijnge werden verhuurd.

In Augustus 1627 werd besloten ook bij Bottringe straat end aan 't Noorder Diep visbancken te maken en in 1629 Vis-markt te houden op 2 plaatsen, de helft op de oude Vis-markt, de andere heeft

op de nieuwe Vis-markt bij de Olde Bottringe poort; in Augustus 1642 besloot men voor den Vis-schrijver eene woning te maken aan ter A en in 1643 om de visbanken bij het Noorder- en Suyder-diep met gehemelten te dekken voor Sonne en regen, nadat in April van datzelfde jaar reeds op versoek van bewoners van het Zuiden der Stad, om aldaar gelegenheid te geven tot koop van visch, aan het Suider-diep, tusschen Heere- ende Oester-pijpe, bij provisie vier bancken gemaakt waren.

Op het plan der Stad van *Haubois* (plaat VIII) zien wij aan 't Suder-diep vóór de Gelkinge-straat twee dier nieuwe banken staan, op plaat V langs het Loopend Diep vóór 't eind der Butties-straat de Nieuwe Vis-merct van 1623 en op plaat VIII de op de Groote Vis-merckt staande bancken — Omstreeks 1775 echter werd aan het der A, bezuiden de Visscher-straat, ter plaatse waar op de kaart van *Haubois* (plaat VI) aan het A-diep nog 6 huizen staan, eene galerij-vormige overdekte Vis-hal gebouwd, zooals andere Steden deze reeds lang bezaten, een echt karakteristiek gebouwtje, dat, uit onderhouds-gebrek ietwat bouwvallig geworden, na Raadsbesluit, in 1890 helaas gesloopt is.

De Stads-kraan.

De overdekte Vis-hal boven genoemd, stond dicht bij de *Crane* poort, eene poort, welke haar naam ontleende aan de oude Stads-Kraan, welke op de plattegrond der Stad van *Braun* A° 1575, (plaat III) in een ronde steenen muur-toren is aangebracht, ter plaatse waar de noordelijke Stadsgracht uitliep in het Reid-diep. Op ditzelfde plan zien wij even buiten de poort aan het Reid-diep nog eene tweede, een groote houten kraan, welke op de plattegrond van Jacob van Deventer van ± A° 1550 nog niet voorkomt, en inderdaad voor de scheepvaart veel gemakkelijker was als de steenen kraan aan den Stads-wal staande. Deze beide kranen komen echter in 1643 op de kaart van *Haubois* niet meer voor, maar zijn vervangen door eene groote omhuisde los-kraan, aan de Haven, bewesten de Jats-brug op den Suder Craan opslagh (zie plaat VI), tot wier verveerdiging op 28 Dec. 1624 in den Raad het besluit werd genomen, en waartoe in Februari 1625 een Mr. timmerman naar Amsterdam werd gezonden »om zich te informeeren op een krane.«

De kraan, welks gebruik verplichtend gesteld was, werd ten bate der stad verhuurd, o.a. in 1626/27 »heft Jasper Wijn-tapper in de hure de Crane ende de hoppe-mate mijt sijn thobehoren voer 55 rinsgl. des jaers, 30 st. voer den gl.

Geen eigen Munt-gebouw.

Een *eigen* munt-gebouw schijnt Groningen oudtijds *nooit* gehad te hebben, waarschijnlijk moesten de munt-meesters, welke de munt pachtten, zelf voor hunne werkplaats zorgen en was deze daardoor bij voortduring in de eene of andere particuliere woning gevestigd. Reeds in het jaar 1181 is er sprake van een stedelijke munt-slag en in 1481 van eene keizerlijke vergunning om Gouden munt te slaan; na jaren lange deliberatie liet ook de Provincie in 1673 munt slaan, waartoe zij alstoen voor fl. 200 's jaars huurde het huis aan het beplante Ossen-markt, voordien door *Rabenhaupt*, den bevelhebber der Stad tijdens de belegering in 1672, bewoond, in welk huis sedert 1807 het *Instituut voor Doofstommen* gevestigd is, ten jare 1790 door *Henri Daniël Guyot*, Waalsch Predikant te Groningen, gesticht.

De Doelens.

De Groninger boog-schutterij, reeds ten jare 1213 genoemd, kwam ter oefening in hun wapen op gezette tijden zaam op een hen daartoe ten gebruike gegeven stuk wal, »de Schutten-wal«, gelegen ant oostende van sint Mertens-kerkhof tusschen den kerkhof-muur en den Stads-muur achter het Fraters-huis, waarschijnlijk de Doelen der Oud-schutten, terwijl die der Jong-Schutten was gelegen aan den wal langs de Visscher-straat. Bij beiden was natuurlijk een onder dak of Schutten-huus, doch slechts bij uitzondering blijkt daarvan iets in de overgebleven bescheiden.

In den priviligie-brief, dato 28 Sept. 1434 van Stadweghen den Schutten derselven onsen Stad toegheseght ende ghelovet", blijkt daarvan niets, zij vormden toen een Gilde, het Schutten-Gilde, welks vier Hoifdinge de Raad jaarlijks aanwees; dit gilde bestond uit de aanzienlijkste burgers, die verplicht waren om ter heirvaart op te trekken en de Stad te bewaken en te verdedigen, doch of dit gilde nog een eigen kapel, met eigen altaar en beschermheilige had, zooals elders, is mij niet gebleken.

Jaarlijks hielden zij een wedstrijd, het z.g.n. papegaai-schieten, en trokken dan na afloop met den

overwinnaar van den sulveren papegaai voorop, met hun pipers ende trommelslagers naar het Raadhuis, alwaar zij op Stadskosten onthaald werden, evenals op Drie-koningen en op Sacraments-dagh, als zij aan den »Ommegang« hadden deelgenomen. — Sept. 1548 werd de olde sulveren papegaije ingewisseld tegen een nieuwe, die 7 loedt woog, ad 20 st. 't loedt. Uit de Stads-rekening van het jaar 1565 blijkt, dat *toen* op Frijhum Reghum ende de darde Vridach nha pasche de Schutten door de Stad *upt Schuttenhuijs* wine was geschencket, daartoe schragen en rafters waren gehuurd en de kannen daarbij ghebrocken door de Stad betaald werden; in 1578 is er sprake van »de afgebroecke thoorn an den *doel*«, terwijl uit de rekening van het jaar 1594 blijkt, dat de Bussen-schutten *doel*, toen bewoent werd door Geert Heeckema, bussen-schutter; karakteristieke gebouwen, zooals andere Steden die hadden, schijnen het echter nimmer geweest te zijn.

Het Bussen-huis.

In de Stads-rekeningen is bij herhaling daarvan sprake, o.a. in die van het jaer 1575/6, alstoen werd het Bussen-hues mijt bolten ende slotelen voorzien en daarin eene hoeveelheid holt, turf, salpeter, smeer, olij, enz. opgeslagen; het was daarin ook, dat Arent Schuddekop, door de Stadt angbenomen in 1527 »in bussencruet tho maken, tho doen heft, ende he sal des wekes verdenen fijff st.« en kreeg tevens »en elle wijttes tho en paer hosen.« In de rekening van het jaar 1594 is er zelfs sprake van een wester én van een oester-bussen-huys, van welk laatste toen de thoren door een Stadts-speelman bewoond werd. Uit eene Raads-resolutie van 23 Dec. 1646 blijkt, dat er mede nog een artillerij-huis bestond bij 't Papen-poortjen, dat men toen wilde examineeren of 't geschikt kon worden tot een gevangenis voor sterke bedelaars en in 1641 werd besloten in den Dwinger tusschen Ebbinge- en Boteringe-poorte een nieuw Ammunitie-huis te bouwen.

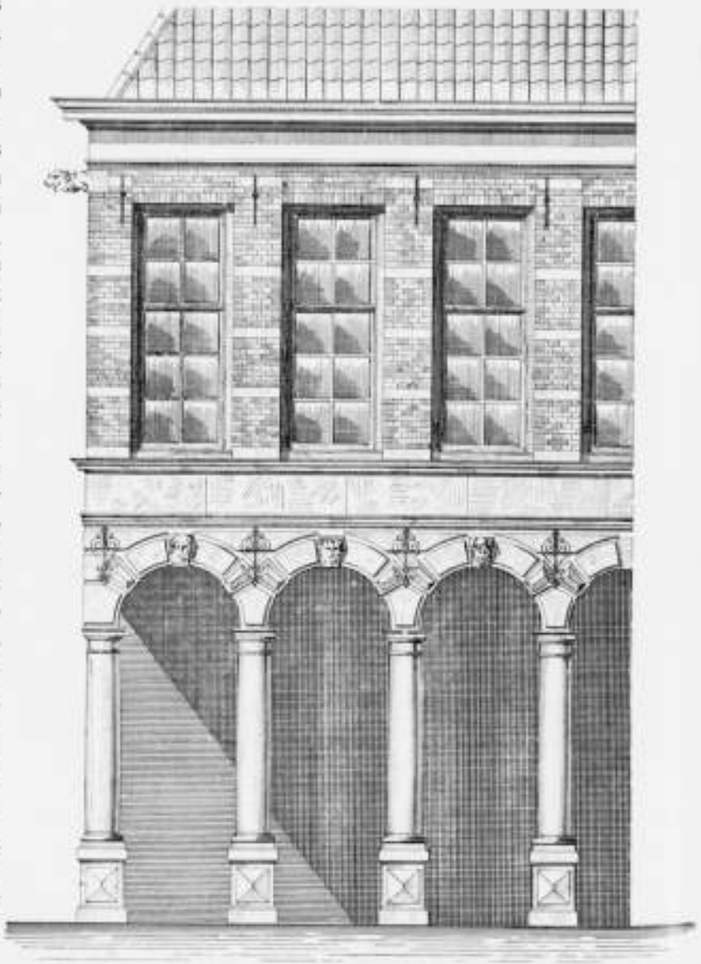

Gedeelte van de gewezen „Corps de Guarde", met de nog open galerij.
Afbeelding LXX.

In het Bussen-huis werden van »leghe tunnen balyen ghemaket ende kruet ijn ghedaen,« daar werden soms dagen achtereen »loden kloten ghegoten, gheschut ghesmedet, laetgateren ijn de ijseren kamers ghedrijlt of deze versmeed, an de kartouwen kette ghemaket, enz.« en daarin zelfs bussen gegoten, tot daarvoor later een afzonderlijk giet-huijs werd ingericht, als hoedanig nà 1594 een gedeelte van het toen opgeheven Jacobiner Klooster is benut. In deze Bussen-huizen werd mede opgeslagen het Stads-geschut, voor zooveel dit niet op de wallen of in de verdedigings-torens lag, daar vond men de hele, drequarteerde ende halve kartouwen, de slanghen, halve slanghen, noet-slanghen en velt-slanghen, de korte valkenetten, de steen-bussen en de enkle en dubbelde Scarpentiners, en ook »de Vlegende Geest", of hoe dit geschut op verschillende tijden betiteld werd, totdat na den bouw van

het Provinciaal Artelerije-huis, dit in hoofdzaak tot geschut-magazijn werd benut. Het kruijt werd in tunnen of in leeren sacken meestal bewaard in een of meer der verdedigings-torens; een dier kruijt-toorns was o.a. de toorn achter St. Geertruijts-siecken-huijs, alwaar blijkens eene post in de rekening van 1536—36: »voert peert ijn de Kruetththoren" door middel van een paard ook kruit gemalen werd. In de nieuwe verdedigings-werken van 1607—24, werden echter onder de omwalling overwelfde pulver-magazijnen ingericht en op de stede-kaart, van *Haubois* (plaat II) vinden wij in het westelijk nieuwe Stads-gedeelte bij den Cruud-dwinger, »de Polver meulen", staande op den hoek der »Kruud-straat".

De Gevangenis.

Een afzonderlijk gebouw, bepaaldelijk tot Gevangenis ingericht en dienend, had men in de Middeleeuwen slechts in *enkele* Steden, en alsdan meestal »de Steen" genaamd; bijna overal en zoo was het ook hier, werden de misdadigers en de dieven opgesloten in donkere kelder-hokken onder het Raadhuis, alwaar zij in boeijen werden gelegd en als zij niet bekennen wilden, scherpelick werden „ghepinegt om tot de waerheijt aff te vragen" en hadden zij bekend, dan volgde, na eene geeseling of brandmerking op de kaak, de straffe der verbanning, of veelal de doodstraf, toen nog onderscheiden in eene zgn. eervolle, met het »rijchtsweert" en in eene on-eervolle, met de „strop aan de galg". Praktisch als men toen was, hield men er niet van om de misdadigers langen tijd te bewaren en te verzorgen, met zware geldboete, bij gemis aan geld nam men kleedingstukken of huisraad, met verbanning of doodstraf (de scherprichter kreeg niet voor niets 250 daelders jaerlijcx), werd de zaak meestal in eens finaal afgedaan, zoodat de kelders onder het Raadhuis, slechts behoefden te dienen tot het vonnis was uitgesproken en voltrokken.

Op de Stads-poorten, de Poele-poort bij voorkeur, werden de gijzelaars, de overtreders der keuren en de „moedwilligen" in bewaring gezet en deze, zoo ontvluchting gevreesd werd, aldaar met hun beenen in den „Deve-stock" besloten; wel werd reeds in April 1605 besogneerd over middelen tot het maken van een tucht- en dol-huijs, doch tot eene uitvoering kwam het van Stadswege niet, en nam in tijden van gebrek het aantal misdadigers toe, zoodat de hokken onder het Raadhuis en ook de verblijven boven de Poorten alle gevuld waren, dan werden tijdelijk andere Stads-gebouwen, als het Vleesch-huis en de Muur-torens en zelfs de kelder onder de Sacristij van St. Meertens-kercke, tot gevangen-bewaring benut.

Het Galge-veld lag aan het Damster-diep buiten de Schuten-schuvers-wijk, zie het plan van 1575 (plaat III), op het plan van *Haubois* echter (plaat V), is de Jacobiner Dwinger daarvoor ingericht en heet de van af het Butter-diep daar heen leidende straat de Galge-wegh; ook buiten de Heer-poort was toen een gerecht, of Ghalghen-barch alwaar men „gerichtveerdighet" werd. De doodstraf door onthoofding vond echter plaats op het daartoe op de Brede Meret opgeslagen schavot, zooals blijkt uit eene post in de rekening van A° 1565: »Kuenert doetgraver voer dat graft to graven daer selige Barelt Bruijns de upt-markt afgehouwen, ingelegt is, X st., betaelt IIII October".

PROVINCIALE EN ANDERE GEBOUWEN.

Behalve de openbare Gebouwen, welke aan de Kerk en aan de Stad toebehoorden, waren er in Groningen in de middeleeuwen nog eenige gebouwen van bizondren aard, en nà de Reductie van 1594, zien wij er mede eenige Provinciale gebouwen verschijnen.

Het Prefecten-Hof.

Ofschoon de Prefect, 's Bisschops Stede-houder of vertegenwoordiger, nà de schenking van het Graafschap Drenthe aan de kerk van Utrecht ten jare 1024, (zie bladz. 14) veelvuldig in de burger-twisten, welke de Stad in de XIII^de^ eeuw en ook later nog teisterden, voorkomt, zoo is er toch omtrent diens Hof of woning in schrifture weinig te vinden, zoodat tot in 1869, zelfs niet met eenige zekerheid de plaats bekend was, alwaar deze had gelegen. Toen echter heeft Mr. *G. Acker Stratingh* in zijne studie over »Het Selwerder Hof" (1) aangetoond, dat het Hof der Prefecten of Burggraven van Groningen *niet* heeft gelegen ter plaatse van het Fraters-huis, het latere Prinsen-hof en Militair Hospitaal, zooals tot dusverre verondersteld en aangenomen was, maar aan de noord-oostzijde der Groote Markt, op het terrein begrensd door de Ebbinge-straat, de Kreupel-straat en de Jacobijner- straat (zie op den historischen plattegrond, plaat II, No. 37), op welk terrein, het huis zelf door een groote Hof omsloten en van de markt geisoleerd lag, totdat in de XV^de^ eeuw het Selwerder- of gewezen Prefecten-hof werd verdeeld en in handen gekomen van verschillende eigenaren, aan de Marktzijde met huizen bebouwd, geheel verdween.

Het Bisschops-Hof.

De Bisschop, als Heer der Stad, »Groningen bezoekend" 't zij om gehuldigd te worden, 't zij om strijd te voorkomen of een reeds begonnen strijd bij te leggen of te doen eindigen of uit welken hoofde ook, nam aanvankelijk zijn intrek in het Hof van zijn Prefect, doch om misschien als scheidsrechter vrijer te kunnen optreden in de bevige burger-twisten, waarin juist zijn Prefect meestal persoonlijk betrokken was, liet hij op een gedeelte van het gewezen praedium zich een *eigen* huis en hoff inrichten, gelegen tusschen de St. Maartens-kerk en de Poele-straat en het is *dat* huis met erf, het Biscops-hoff geheeten, dat Bisschop Johannes den 29sten September van het jaar 1125 (2) schenkt aan de kerken van St.-Maarten en St.-Walburg, mits dit huis een open herberg, een hospicium, blijve voor ons en onze opvolgers en men elk jaar een zwart pond tournoois daarvoor opbrengt. Met die schenking verdween dat Hoff als particuliere residentie der Bisschoppen en toen Groningen in 1564 zelve tot een Bisschops-zetel was verheven, werd op last van Alva in 1568 het Fraters-huis aan St. Walburgs-kerke gelegen (zie afb. D), ontruimd en tot 's Bisschops-verblijf ingericht.

(1) Deze Studie is te vinden in Deel VI, bladz. 25 van de „Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde inzonderheid voor de Provincie Groningen."

(2) Zie in het Groninger Oorkonden boek, No. 289.

Het Provincie-Huis.

Tot de gebouwen ten behoeve van het Provinciaal bestuur ingericht, of door de Stad daartoe afgestaan of op kosten der Provincie zelve gebouwd, behoort in de eerste plaats, het Provincie-huis, zijnde de oude St-Meertens- of Latijnsche schole, welke school na de Reductie in 1594 was overgebracht naar het Minderbroeders-klooster. Bij Resolutie van de Staten van Stad en Lande van 20 Junij 1601 werd die school afgestaan en ingericht tot een Provincie-huis ten dienste der Staten en derzelver Gedeputeerden en tot het houden der Lands-dagen, die tot dusverre plaats hadden in de zaal van de Weem, dat is de

Topgevel van de Heeren-Societeit, aan de Oostzijde der Groote Markt, naar eene teekening van N. W. Lit. Afbeelding LXXI.

Pastorie der Sint Meertens-kerke. Uit het opgeheven klooster te Selwert werden voor den daartoe noodigen verbouw 10.000 steenen gebroken, een verbouw in 1602 voltooid, toen op 16 Junij de Staten er hun eerste vergadering hielden, terwijl het Collegie van Heeren Gedeputeerden er zitting nam op 8 Dec. 1605.

Afbeelding LIV, op bladz. 98, stelt het gebouw voor zooals het er in 1754 uitzag, na de groote veranderingen en den verbouw van de jaren 1685 en 86, toen ook de beneden-zaal met goudleer werd behangen, wier schoorsteen van 1712 prijkt met een schilderstuk van *H. Collenius*, de Vrijheid voorstellende, van denzelfden schilder is ook de Geregtigheid in den schouw der boven-zaal. In 1803 opnieuw belangrijk verbouwd, verdwenen de typische lage vóórgebouwtjes om plaats te maken voor een lang stijf laag gebouw met groote raamgaten, waarboven echter de 19 smalle lange boog-ramen van de boven-verdieping en het 9 el hooge leien dak van het hoofd-gebouw met zijn achtkanten trap-toren met omgang en koepel, op 't eigenaardigst uitkwamen. In 1871 echter werd dit lage vóór-gebouw en die karakteristieke trap-toren afgebroken en vervangen door een in Waterstaats-stijl opgetrokken hoog nieuw vóór-gebouw, terwijl het achter-gebouw, dat toen van af het Martini Kerkhof voor het gezicht verdween, later van Rijkswege is gerestaureerd en met een brandvrij archief-gebouw is vergroot.

Het Gerechts-Hof.

Het groote aan de westzijde der oude Boteringe-straat staande Huis, nu tot Rechts-gebouw dienende, had voorheen tot bezitter *Christoffer van Ewsum*, doch werd den 23^en^ van Hooimaand 1585 op het Stads-wijnhuis bij der keersen utgang voor schuld verkocht aan den abt van het Convent te *Selwert* voor 2868 gl. 75 ct; bij de Saecularisatie der kloostergoederen kwam het in 1594 aan de Provincie, en daarna door verkoop aan den meestbiedende, aan Burgemeester *Abel Coenders* van Helpen en *Taetke Entens* zijne huisvrouw, en werden deze eigenaars van, »des gewesenen Conventes hueijs van *Selwert*, staende in Botteringestrate, mit de poorte ende plaetze daerbij, ende het deel vant hoff streckende tot ande druppe van de schuijre, ende line recht van de druppe der vors. schuijre beth aen het Jufferen Cloosterhoff, sampt de halve putte .... voer de summe van negenthijn hondert Car. gulden".

Burgemeester *Coenders* verbouwde nu het huis eenigszins, althans het noordelijk gedeelte van de 25.40 cM. langen voorgevel, (zie plaat XXIV) (1) blijkens het in den 19.80 cM. hoogen topgevel, staande jaarcijfer 1612 en de familiewapens van *Coenders* en *Entens*. Den 5^en^ van Hooimaand 1754 echter kocht de Provincie voor tienduizend gulden vrij geld, dit huis met stalling en koetshuis en het daar achter gelegen hof terug, dat nu voor fl. 32175.11 st. geheel werd vertimmerd en ingericht tot een Provinciaal Hof van Justitie of Hoofdmannen-kamer, als hoedanig het den 15^en^ van Herfstmaand 1755 in eene plegtige eerste zitting werd ingewijd. De breede hooge stoep met den in Rococo-stijl uitgevoerden hoofdingang, waarboven het beeld der Gerechtigheid en het Provincie-wapen, dagteekenen van *dien* verbouw.

De z.g.n. Hoofdmannen-Kamer Regt doende over de Ommelanden, en bij art. 21 van het Reglement-Reformatoir van 28 van Slagtmaand van het jaar 1749, waarbij tevens de vergaderingen van de Oosteren van de Wester-werf werden opgeheven, nu door het Provinciale Hof van Justitie, vervangen, had voor dien steeds zitting gehouden in het Oude Raadhuis in de met groen laken bekleedde bovenzaal met hare negen smalle ramen gelegen langs de noord- of galerij-zijde (zie afbeelding XXIV).

De kruis-vensters in de breede ramen van het noordelijk of jongst gedeelte van den gevel van het Gerechtshof en de steenen midden kalven van de overige slechts 0.67 breede ramen zijn met de luiken der onder-ramen, na 1774 alle verwijderd, waardoor dit gebouw, dat ook door de daarin gebroken groote inrij-poort had geleden, nog meer van zijn karakter heeft verloren. (2)

Het Stadshouders-Hof.

Het klooster van de Broeders van het Gemeene-Leven of het Fraters-huis (zie bladz. 91) in 1468 gesticht en in 1568 tot een Bisschops-Hof ingericht, is bij de Reductie en de opheffing van dit Bisschoppelijk Hof in 1594 aan de Provincie gekomen en toen verbouwd en ingericht tot een verblijf voor de Heeren Stadhouders over Stad en Lande; de kaart van *Haubois* (plaat VII) toont, met welke zorg o. a. de bijbehoorende groote tuin, toen geheel in den smaak dier dagen was aangelegd. Met de opheffing van het

(1) Deze plaat, genomen naar een aquarel, het Hof van Justitie voorstellende in den Jaare 1774, is echter wat de hoogte der topgevels en de ligging der stoep betreft, alles behalve juist.
(2) Zie in de Groninger Volks-almanak van 1842, de Studie van Mr. *H. O. Feith* over en eene afbeelding van dit Gerechtshof.

Stadhoudersschap in 1795 verviel echter die bestemming en kwam het groote gebouw met tuin nu aan het land en werd benut, deels tot een laboratorium en gehoorzaal voor de lessen in de Chimie, deels tot een Hortus Oeconomicus, deels tot een Instituut van onderwijs, tot het in 1800 werd bestemd en ingericht tot 's Lands Militair Hospitaal, eene bestemming, die het tot in 1907 grootendeels behield.

Het Provinciaal Collecte-huis.

Op 13 Dec. 1631 werden van wege de Provintie eenige Heeren gecommitteert om met die van den Raedt te spreken over »aencoop van seker predicant behuijsinghe aan 't brede marcket daerinne de generale middelen gecollecteert te worden», met dat gevolg, dat dit huis in Maart 1632 door de Provintie werd aangekocht van de Stad voor *fl* 6500,—, datzelfde jaar nog voorloopig werd ingericht en in 1635 geheel nieuw werd opgetrokken naar het daarvan 14 Maart van dat jaar door Borg. ende Raedt geapprobeerde pourtrait, waarbij bepaald werd, dat het ten westen zall responderen met de Stadshalle, ten oosten inclineren nae het Raethuis omtrent ses voeten ende hebben noch een gallerije van tijn voeten wijdt, sullende de zijdmuire ten westen drie ende dertich endt ten oosten soeven en twintich voeten lanck wesen.

Afbeelding LXXIII.
Vaandel uit den Patriotten-tijd, van het Genootschap „Voor onze duurste panden".

Dit nieuwe gebouw (zie plaat XXV), nog steeds het sierlijkste in de Stad, waarin de comptoiren gevestigd werden ter betaling van 's Lands excijnzen, is gebouwd onder toezicht van den commijs voor de gebouwen en waterstaats-werken der Provintie, *Eeko Menseborch*, dato 24 Maart 1632 als zoodanig aangesteld, doch het ontwerp is, naar ik vermoed van *Johan Isbrants*, den Stads-bouwmeester, die op 14 Nov. 1629 den overleden Stads-bouwmeester *Garuwer Peters* was opgevolgd. Met zijn voorgevel en hoofd-ingang tegenover het Raadhuis gelegen, sluit dit kleine, maar hoogst karakter- en waardevolle gebouw met zijn zijgevel, breed 10.18 M., de noordzijde van het blok huizen gelegen tusschen de Supen- nu Waag-straat en de Markt; het bestaat uit eene kelder-, twee boven- en eene zolder-verdieping, de laatste met 2 sierlijke topgevels met zandsteenen zijstukken, en eene nisvormige bekroning met het wapen der Provincie. Op het fries van de zandsteenen cordon-lijst, de beide boven-verdiepingen scheidend, staat in vergulden letters op blauwen grond, aan beide zijden: „Date Caesari quae sunt Caesaris. Anno Domini 1635." Behalve bij die der kelder-verdieping, zijn boven alle ramen, overeenkomstig toenmalig Groninger gebruik, gebeeldhouwde zandsteenen schelpen onder de ontlastings-bogen aangebracht; ter kwader ure heeft men echter, nà 1838, die ramen hun steenen kruizen met hun luiken voor de onder-ramen en het glas in lood ontnomen, op plaat XXV, blijkens de aquarel van *J. Ensing* toen nog aanwezig. Tevens toont die plaat, de vóór het gebouw op eene zandsteenen borstwering staande Toscaansche gallerij, breed 6 kolommen, met hare sierlijke bekroning in cartelvorm met de wapens van Stad en Lande. De sier-ankers hebben mede het Groninger anker-karakter van dien tijd, doch de schoorsteen, welke nu boven het 16.60 M. hooge pannen-dak uitkomt, dagteekend kenbaar uit het midden der IX^de^ eeuw, toen de thermometer van ons architectonisch kunnen bijna op zijn laagste punt stond. Met de algeheele verandering in ons Staatsbestuur nà 1795 als Provinciaal Collecte Huis opgeheven, werd het sedert ingericht en benut tot Goud- en Zilversmids-keurhuis, en sedert kortweg het Waarborg-kantoor genoemd, een naam die het nog draagt, hoezeer het al reeds eenige jaren niet meer tot Keurhuis, maar tot bureau voor den Gemeente-Ontvanger en voor de Inspectie van den Geneeskundigen dienst wordt gebruikt.

De Corps- de Guarde.

Op het westeinde der Oude Boteringe-straat en den hoek van het Diep, ter plaatse van „Olde Bottringe poorte nije brugge" werd door het Provintiaal en het Stads-bestuur in gemeen overleg in Maart 1633 besloten tot »die timmeringe van een corps de garde voor de militie opt nije merckt," een gebouw reeds in 't begin van 1634 aanbesteed aan Mr. *Berent Geerts*, provinciaal timmerman voor *fl* 5780.— en dat mede onder toezicht van *Ecko Mousenborch* bovengenoemd, volgens het ontwerp van den Stadsbouwmeester *Isbrants* zal zijn uitgevoerd. Feitelijk was het slechts eene overdekte gallerij met eene boven-verdieping, eene gallerij bestaande uit zes, door halfronde bogen verbonden Toscaansche kolommen (zie afbeelding LXX) langs de zijde der Boteringe-straat en uit elf zoodanige kolommen langs het Loopend Diep, aldus eene overdekte hal voor de wacht vormend, die boven hare vertrekken had. Ook dit eigenaardig gebouw (1), breed 6.85 M¹. lang 16.65 M¹. met zijn zandsteenen onder-bouw en zijn slechts 1.25 breede boog-openingen, heeft in verloop van tijd zijn vroegere vensters en hun afdekking verloren; op de kaart van *Haubois* (plaat V) staat het aan de west-zijde nog geheel vrij, heeft het aan de oost- of smalle zijde een topgevel met puntstuk en is het dak met dakvensters bezet. Na zijn bestemming als militaire wacht verloren te hebben, zijn in 't begin der XIX^de^ eeuw de boog-openingen gedicht en met ramen gesloten en verloor het daardoor geheel en al zijn karakter, zijn diepte, zijn beteekenis. Tijdens het verblijf van de Stadhouders werd het altijd graeelijk aan de burgerlijke wacht afgestaan; op de boven-zaal stond de stads-kiste, waarin 's avonds na poort-sluiting, de sleutels van de poorten, van de water-boomen en klapbrug-afsluitingen van die zijde der Stad werden geborgen, een kist in 1657 vernieuwd.

Het Artillerie-huis.

Door hare toetreding tot de Unie van Utrecht in 1594, kreeg de Stad als Vesting groote beteekenis en waarde voor de Republiek der Vereenigde Nederlanden en van daar, dat uit 's Lands middelen dan ook is bijgedragen in de kosten harer in 1607—24 uitgevoerde nieuwe vesting-werken, en dat de Staten van Stad en Lande na herhaalden aandrang in 1623 besloten tot de bouw van een Artilerie-huis, waarvoor eerst fl. 6000, alsook de materialen van het clooster te Thesinge, »zonder dat nochtans die kercke angetast zal worden", beschikbaar gesteld worden, en later nog eens fl. 2000. In 1627 werd nu achter het Provincie-huis, aan de overzijde van het Schuiten-diep, het door eene gracht geheel omsloten, één verdieping hooge en eene groote open plaats omsluitende Arsenaal gebouwd, op de kaart van *Haubois* (plaat VII) het Nieuw Artillerij-Huis genoemd, dat met zijn Kruid-gracht in 1879 voor een Schouwburg en een Gymnasium heeft plaats gemaakt. Behalve dit Provinciaal wapen-magazijn, werwaarts al het geschut en verder oorlogs-materiaal werd overgebracht, had de Provincie ook een tijdlang de kerk van het gewezen Jacobiner-klooster in gebruik als Giet- en Pulver-huis, tot deze in 1674 bouwvallig geworden werd ontruimd, en toen van het Geertruids-gasthuis de stalling werd gehuurd en later aangekocht, het kleine Magazijn genaamd.

De Kazernes.

Volgens *Mr. J. A. Feith* (2) komen deze te Groningen eerst op het einde der XVIIIe eeuw voor en werden vóórdien de soldaten bij de burgers gehuisvest, of woonden met eigen gezin in de armste langs de wallen gelegen buurten, in eigen huizen, daar zij zich toen voor een bepaald aantal jaren, tegen een vast soldij verbonden of verhuurden. Vóór hare toetreding tot de Unie, in 1594, had de Stad geen vast garnizoen, wel in den Spaanschen tijd en ook vroeger soms eene tijdelijke bezetting, maar van nu af kreeg zij, ingevolge het Tractaat van Reductie, vijff oft zess van der »Generaliteijts Compaignien voetvolxs", waarover nu, voor zooveel het althans geen mannen op 't papier waren, huisvesting werd gezocht, totdat voor de Fransche troupes in October 1795 een groote tuin benoorden het Nieuwe Kerck-hoff werd aangekocht voor fl. 20.675, waarop nu voor ± fl. 9000, eene kazerne werd gebouwd, die in 1798 betrokken, in 1808 door aankoop Stads eigendom geworden, in 1811 aan het Rijk werd overgedragen en in 1897 ontruimd en daarna voor afbraak is verkocht. Mede werd aan het Suder-Kerckhoff (plan van

(1) In de serie afbeeldingen van „Oude Bestaande Gebouwen" door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst uitgegeven is dit gebouw als plaat 171 opgenomen, naar eene opmeting in 1889 van *J. F. C. Nienhuis*.
(2) Zie in de Groninger Volksalmanak voor 1906 „de Militaire Gebouwen" door Jhr. Mr. *J. A. Feith*.

Haubois VIII) langs den Stads-wal eene kazerne gebouwd, in onderscheiding met de reedsgenoemde de Zuider-kazerne genoemd, die in 1800 in eigendom aan de Stad overging, in 1841 Rijks-eigendom werd en in 1896 is afgebroken. Bovendien was in 1797 nog een Ruiter-stal aan het Diep bij de Ebbinge-brug gebouwd, die in 1842 verdween, terwijl de in 1798 in een gedeelte van het Heilige Geesthuis in de Peper-straat ingerichte kleine Infanterie-kazerne, in 1862 door eene school is vervangen.

Het Provinciael Tugthuis.

Reeds ten jare 1601 werd er in de Stad op kosten van Stad en Lande een Tuchthuis gebouwd, dat echter zoo slecht beheerd werd, dat de Staten in 1623 besloten het maar weer afteschaffen.

Op den Landdag van 14 Sept. 1661 werd echter opnieuw besloten tot den bouw van een Tuchthuis, en daartoe in 1663 een terrein aangekocht op een nog onbebouwde plek gronds, waarover toen tevens eene straat werd aangelegd, de Spinhuis-straat, sedert 1876 echter, op verzoek der bewoners, de Zout-straat genoemd. In 1664 werd aldaar nu voor ± *fl* 16000.— het nieuwe Tuchthuis gebouwd, waarin de misdadigers, die niet ziek waren, zelf met hunne handen den kost moesten verdienen althans minstens 3 stuivers daags, 't overige moest hen worden uitgekeerd; de „geconfineerden" klaagden echter herhaaldelijk, dat het oververdiende hen niet door den tuchtmeester werd uitbetaald, 't geen voortdurend moeielijkheden gaf. Hoe eigenaardig het in zoo'n gevangenis destijds toeging, blijkt uit de mededeelingen van Mr. *R. Meijer Wiersma*, in de Groningsche Volksalmanak van 1894. In dat jaar is dit tuchthuis echter voor afbraak verkocht, nadat voor dien van Rijkswege in betere gebouwen was voorzien.

Het Ommelander Huis.

Tusschen de Poel-straat en de Popken-straat staat aan de oostzijde van de Agter-de-Muurstraat met F.F. op de kaart van *Haubois* aangeduid „Het Ommelands Huijs", alwaar de Heeren der Ommelanden hunne vergaderingen hielden; dit huis werd in 1784 met eene nieuwe voorgevel voorzien en bevat beneden eene vestibule en ruime antichambre, een groote vergaderzaal en eene afdeelings-kamer, terwijl boven de Secretarie en bezijden de woning van den Sijndicus is. Het hoofdgebouw had, volgens eene teekening van *J. Builhuis* van 1786, toen eene hooge kelder-verdieping, eene hooge beneden- en eene lage boven-verdieping en was 9 smalle ramen breed, die der beneden-verdieping alle met een midden-kalf en met luiken voor de onder-ramen.

Sedert 1873 behoort het in eigendom aan de Loge l'Union Provincale, in 1772 gesticht.

Het West-Indische Huis.

De West-Indische Compagnie door de Staten-Generaal 9 Junij 1621 geoctroyeerd werd den 29sten Sept. van dat jaar door de Gr. Ed. M. H. ten zeersten aan de Staten der Provincie Groningen aanbevolen, en H. Edl. aangeschreven: „om met courageuse en liberale teekening de ingezetenen voortegaan en goed exempel te geven, alsmede alle devoiren aan te wenden bij magistraten en goede ingezetenen, dat sij als goede patriotten en liefhebbers van de behoudenisse, dienst en nut van ons lieve «Vaderlant», dezen aangaende hare genegentheyt bethoonen".

In navolging van de Ommelanden nam dan ook de Stad den 16^en^ Nov. van dat jaar tot een bedrag van 30.000 daalders deel in die Compagnie, een bedrag, later nog herhaaldelijk verhoogd; er werd hier nu eene West-Indische Kamer gevestigd, en aan deze in 1623 afgestaan een groot gedeelte van het opgeheven Aduarder klooster refugium, gelegen aan de westzijde van de Munnikeholm, op de kaart van *Haubois* met K aangeduid, sedert het Westinds-huus genoemd en dat tot aan die ophefing der Compagnie in 1791, daarvoor gediend heeft.

Opdat de schepen der Compagnie met staanden mast de Stad konden binnen zeilen, werd de waterpoort, welke het Reid-diep van de Haven scheidde, afgebroken, terwijl een groot erf aan de noordwestzijde dier Haven, binnen de Crane-poort gelegen, haar tot Scheeps-timmerwerf (letter W op de kaart van *Haubois*), werd afgestaan, tevens liet die Compagnie aan de Suder Craan opslagh een 7-tal pakhuizen bouwen, waarvan er een paar nog bijna onveranderd dienst doen.

De Boteringe boog-brug.

Tot Groningen's bizonderheden behoorden mede de steenen boog-brug over het Loopend Diep in de Boteringe-straat. Op de kaart van *Haubois* ligt aldaar nog eene houten brug met privaat gelegenheden ter weerszijden, eene brug in 1703 vervangen door eene baksteenen booge met zandsteenen kantstukken, zie afbeelding XXIII, door *Coenraed Leeneken* Mr. Metselaar gebouwd. Deze brug had blijkens de cijfers op haren sluit-steen eene wijdte of spanning van 59 voet 4 duim bij eene diepte van 29 voet en $3^1/_4$ duim, en eene pijl-lengte van $16^1/_2$ voet en was merkwaardig van wege hare geringe gewelf-dikte en haar eleganten boog-vorm. Zij was bovendien de laatste der 14 boog-bruggen, kortweg bogen genaamd, op eene kaart van 1812 zoo in de Stad als vóór hare poorten nog aanwezig en van deze de elegantste, trots de zwaar beladen koorn-wagens die haar voortdurend bereden. In 1886 bouwvallig verklaard en afgebroken, bleek zij met de meeste zorg naar alle zijden verankerd te zijn, en is toen vervangen door eene echt leelijke ijzeren brug, een ware misstand op die plaats.

Al de Openbare gebouwen van *Oud*-Groningen, die eenige vermelding verdienden, zoowel die der Stad als van de Provincie, zij zijn voor zooveel bekend, hiermede kortelijk beschreven.

Het Rijk bezat destijds nog geen *eigen* gebouwen in de Stad, deze zijn er eerst gekomen met de voortdurende toename der Staats-zorg van den laatsten tijd.

Groningen, in de XV^de^ eeuw eene zoo goed als onafhankelijke Republiek, die zelve in *alles* voorzag, in haar *eigen* rechtspleging, in haar *eigen* onderwijs, in haar *eigen* munt en maat en gewicht, die haar *eigen* oorlogs-materieel had en toen eigenmachtig oorlog voerde of vrede sloot, verdragen aanging of verbrak, zij kende het woord *Staats-zorg* toen nauwelijks, eerst nà 1594, eerst nà hare toetreding tot de Unie tot de Republiek, heeft zij langzamerhand *dat* woord leeren begrijpen, dat in de oogen dier fiere Steden van voorheen, geen Staats-toezicht of Staats-voogdij, maar in menig opzicht Staats-dwingelandij zou zijn geacht en tal van wets-bepalingen, die Steden *nu* opgelegd, zij zouden voorheen als volstrekt onduldbaar tot een Steden-bond hebben geleid, met het doel een *zoodanig* optredend Staats-gezag eenvoudig alle gehoorzaamheid op te zeggen en zich daaraan voorgoed te onttrekken zelfs. Stuksgewijze echter heeft het Centraalgezag, dat er vroeger ten eenemale miste, de Steden hare positie en een groot deel van heur taak ontnomen, eerst hare zelfstandigheid naar buiten en haar direct aandeel in het Staats-bestuur, daarna de Veiligheids- of de Verdedigings-zorg, de Militaire, aangelegenheden, toen de Munt, vervolgens het hooger Onderwijs en de Gerechtspleging, hare Gilden zelfs werden opgeheven en zij zelve steeds meer beperkt in doen en laten en eindelijk feitelijk onder toezicht, onder voogdij gesteld, een voogdijschap, die van lieverlede de *beteekenis*, het geheele *wezen* en *zijn* onzer Steden totaal heeft veranderd.

In het eerste stadium van haar bestaan, bezat de woon-buurt Groningen, geen *enkel* openbaar gebouw, en ook toen zij zich feitelijk reeds tot eene *Stad* had ontwikkeld, deed zij het zelfs *nog* tal van jaren, *zonder*: hare oudste Godsdienstige bijeenkomsten, hare Raads-vergaderingen, hare Rechts-plegingen, zij alle hadden *toen* plaats in de open lucht, onder een oude linde of schaduwrijke eik.

Eerst met en door de Christelijke Kerk kreeg Groningen haar *eerste* openbaar gebouw, eene Kerk, die ook als bede-huis niet alleen steeds voor allen ten allen tijde open stond, maar aanvankelijk ook tot School en zoo noodig mede tot vergaderplaats der poorters diende, en langen tijd, het *eenigste* openbare gebouw was, dat de gemeenschap kende en bezat en daarom, bij herhaling, ook voor *niet*-kerkelijke gemeenschaps-doeleinden, zonder eenige bedenking zelfs werd benut. Op dat eerste, dat *eenigste* openbare gebouw, volgde met de toename van het verkeer, een tweede, het Gast- of Heilige Geesthuis, alwaar de vreemdeling een onderdak en bij ziekte verpleging kon vinden; *daarna* eerst volgde het Raad- of Stede-huis, dat tot zelfder tijd tot Waag en tot tijdelijk Gevangenis-verblijf en gedeeltelijk ook tot Verkoops-hal en Feest-zaal werd ingericht of benut, en eerst *nu*, doch daarmede zijn wij reeds bij of in de XII^de^ eeuw, en eerst *nu*, ontstaan er met en door de ontwikkeling van handel en bedrijf, *nieuwe* behoeften, die voorziening, die *openbare* gebouwen vragen, zij het dan ook veelal in hoogst bescheiden afmeting en inrichting.

En naarmate de Stad nu in omvang en in beteekenis toeneemt, komen er meerdere Parochiekerken, meerdere Gasthuizen, komen er Scholen, hoe eenvoudig dan ook, komen er meerdere Hallen, komen er Doelens en Gilde-huizen en wat dies meer zij.

En naar mate de Stad nu tevens meer invoed krijgt in en op hare Gewestelijke omgeving, en die invloed zich in wijderen kring gaat uitstrekken, wordt hare beteekenis ook *in* en *voor* dat Gewest grooter, en vestigen zich *binnen* haar, niet enkel tal van groot grondbezitters en klooster-refugia, maar ook eene Hoofdmannen-kamer, een Ommelander-huis, enz., tot met en door de gewijzigde verhouding tusschen Stad en Lande nà 1594, in de Stad nu tal van Provinciale gebouwen komen, op hare beurt, ten gevolge der nieuwe Staatsregeling van het begin der XIX^de^ eeuw, allengs in Rijks-gebouwen veranderende.

Afdeelding LXXV. Een huis met overgebouwden zij-gevel, naar eene teekening in het Gron. Museum.

GILDEN EN GILDE-HUIZEN.

De verschillende beroepen en bedrijven in de Stad uitgeoefend, zij hadden zich reeds vroegtijdig, elk beroep ter bevordering zijner *eigen* belangen, gesplitst en vereend tot Gilden en zulks in navolging van de Kremers of Kramers, de kooplieden, en van de Visschers en Schippers, welke, om elkaar op reis en ter markt hulp en steun te bieden, zich misschien, reeds in den Carolingischen tijd elk voor zich, hadden aangesloten tot een broederschap, tot een *gilde*. Wij vinden in Groningen dan ook meer dan 32 Gilden verdeeld in drie groepen, de groep der Raads-gilden bestaande uit 12 broederschappen, de groep der »Achttien gilden", later meer onjuist dien der »Burger-gilden" genaamd en enkele buiten die beide groepen staande gilden. (1) De Raads-gilden stonden onder jurisdictie van den Raad, de Achttien-gilden onder die van de beide door hen zelven gekozen Bouwmeesters, welke deze groep in den Raad vertegenwoordigden en niet zelden door hun veto het nemen van raadsbesluiten, die tegen hun zin waren wisten te voorkomen of de uitvoering van reeds genomen besluiten wisten te beletten, tot hen in 1663 die macht werd ontnomen en ingevolge raadsbesluit van 27 April van dat jaar het silveren wapen van de bode der boumesteren van de gilden werd versmolten en het gilde schrien werd vernietigd.

Buiten die beide groepen stond het *Brouwers*-gilde, het aanzienlijkste, het eigenlijk aristocratische en rijkste gilde tevens, de brouwerije toch, is van oudst in Groningen geweest in groote achtinge en brachte groote rijkdommen aan; om lid van dat gilde te worden, dat ook *niet*-brouwers opnam, moest men gegoed zijn en o.a. in 1434 een bedrag van *fl* 150 storten; hun beschermheilige was Sint. Lambertus.

Op hen volgde in beteekenis en aanzien het *Goudsmids*-gilde met Sint Eligius tot patroon, »in 't jaer ons Heeren MCCCXVII doe wart begrepen een eendrachticheit ende eene vergaderinge als van den goltsmeden, in al dusdane manieren Stede ende vast to holden als hiernae gescreven staet, dat wij ons onder malkanderen corrigeren mogen opdat se so vele to nauwer op malkanderen sien sullen als van gebreck des de Raedt so wal niet versteet, daer yemant mede bedrogen mach worden, daer de eene den anderen in wrogende sal wesen den broke daervan to nemen van allen als sovele als voersc. is . . . . ." Dit gilde oorspronkelijk behoorende tot de groep der Achttien-gilden, beklaagde zich bij den Raad, over »bezwaricheit" van de zijde der bouwmeesters, met dat gevolg, dat het zich in 1512 met goedvinden van den Raad daarvan afscheidde »ende soelen oeck voert meer onder den gheboden der bouwmeesters van den ghylden neet staen". Eene afscheiding, daarna ook door de Barbiers en Wond-artsen verzocht en verkregen. Op 20 Juny 1629 werd bij raadsbesluit bepaald, dat in 't vervolg het proefstuk der goltsmeden zou zijn een silveren credens met figuren gedreven en een gouden geëmailleerde ring.

Tot de voornaamste Raads-gilden, nà de afscheiding der *Goltsmeden*, behoorde dat der *Kopersligers* en daarna dat der *Timmerlieden* met St. Joseph tot patroon. Om van leer-venter tot meester in dit gilde

(1) Eene volledige studie over het hoogst eigenaardige Groninger Gildewezen ontbreekt nog, doch zal, hoop ik, spoedig door *Mr. P. G. Bos* bewerkt worden, aan wien ik die groepeering ontleen.

te kunnen worden opgenomen, moest men »zonder opspraak als proefstuk weten te maken eene dubbelde thering-vloer met een gebint daar onder, 't welk op een schieve gront accordeert.

Ende daertoe noch wieten te ordoneren ende teijcken een wendel-trappe, op een behoirlijke plaetse, bij Olderman en Heuvelingen aen te wijsen, ende daer en bove noch een cruiseert cruiscozijn met sijn vijnsters, waervan de beide onderste gaten gelijcke groot sullen wesen, sulcks dat de vensters van 't eene gat in 't ander pertinent sluiten ende passen».

Mede behoorde hiertoe het *Zwaardvegers*-gilde met Sint Gregorius tot patroon, voorts dat der *Baard-schoerders* en *Heelmeesters* met Sint Cosmas en Damnianus, dat der *Korve-* en *Mande*-makers, dat der *Wollen-wevers*, dat der *Molenaars*, dat der *Koekbakkers* en dat der *Herbergiers* en *Biertappers*, het twaalfde gilde, terwijl ook de beide buiten-gilden, dat der *Groot-schippers*, en dat der *Voerlieden* tot den groep der Raads-gilden behoorden. Die der Achtien-gilden bestond uit: het gild der *Smeden* met Sint-Eligius tot schutsheilige, dat der *Bakkers* met Sint-Oldbertus, St.-Joest, Ste.-Lucie en Ste.-Odilie tot patroons en patronessen, dat der *Schoenmakers* en *Leerlooyers* met hun Sint-Crispijn, dat der *Kleermakers* met Sint-Jakobus, dat der *Kramers of Kooplieden* onder bescherming van Sint-Martinus en Sante Maria, dat der *Zadelmakers* en *Kanne-* of *Tinnegieters*, mede met Sint-Eligius tot patroon en dat der *Schilders* en *Glasemakers* met hun Sint-Lucas. Voor dit laatste gilde werd bij raadsbesluit van 25 July 1725 tot proefstuk vastgesteld: voor de fijn-schilders, het maken van een historie stuk, of nae dat sijn konst is, nae een prent, op doek wel bereit, twee voet hoogh en twee en een half voet breet. Een kladtschilder sal maken een beelt, drie voet hoogh, in 't grouw met wit en swart opgeschilderd. Een glasemaker, die het glasschilderen wil doen, sal een stuck glas beschilderen, groot een voet vierkant, met figuur als hem sal angewesen worden. Een sligtwerker sal maken een steek-glas, vier voet hoogh en twee voet breet, die ruiten rontom gegruist ende gepast.« — Op het Schilders-gilde volgde dat der *Kastemakers* of *Schrijnwerkers*, voor welk gilde dato 8 Febr. 1610 opnieuw de proefstukken om meester te worden, door Borgem. en Raad werden vastgesteld, op bijlage *E* medegedeeld, met de bij dat besluit behoorende teekeningen, zijnde de afb. XCIII, XCIV en XCV.

Verder behoorde er toe het gilde der *Wiel-*, *Stoel-* en *Hout-draaiers*, dat der *Hoepen-binders* of *Kuipers*, die evenals de beide vorige St.-Joseph tot hun beschermheilige hadden, dat der *Wantscheerders* of *Laken-bereiders*, met Sint-Sebastianus tot patroon, wier proefstuk bestond in het maken van: vier stucken werck en wel twee ellen root Engelsch, twee ellen graauw yperstuyn, twee ellen swart Hollandsch ende twee ellen geruit wit selfret.« Verder volgden de *Hoedemakers*, de *Schuitemakers*, de *Schuitevaarders*, de *Stel-* of *wagen-* en *rade*-makers, de *Knoken-* of Vleeschhouwers, de *Pelsters* en eindelijk de *Linnen-wevers*, wier ambt »toecheert eenig linnen, fijn of grof cameri doek, tafellaken, servetten, beddetick ofte iets anders.«

De boven aangegeven volg-orde is geen willekeurige, maar overeenkomstig de rang-orde bij feesten of plegtige Ommegangen in acht genomen. Enkele dier gilden hadden een eigen kapel, met eigen altaar en eigen priester, waarin op hun patroons- en feest-dagen, of als zij hun morgenspraken hielden dienst werd gedaan en ook voor de afgestorvene leden missen werden gelezen; enkele ook hadden een *eigen* Gilde-huis. Reeds in 1362 is er sprake van een *gildae domum* der *Kremers*, alwaar hun schrijn en gilde-kiste werd geborgen, de zilveren scepter van hun bode werd bewaard, zoo mede hun zilveren of tinnen eet- en drink-gerei, hun pronk-bekers en schalen, hun gedreven zilveren begrafenis-schilden, het rouw- of dood-laken en wat dies meer zij en waar ook de koperen armenbusse hing.

Van die gilde-huizen of gilde-kamers is helaas geen enkele overgebleven en tevens heel weinig bekend ook, en toch was dit de plaats van het veelvuldig en gezellig zamen zijn der gilden-leden, voor hen de plaats innemend onzer hedendaagsche societeiten en koffiehuizen. Bij gemis aan een *eigen* verblijf kwam men bijeen in een bepaalde taveerne o.a. in »Het Hachje,« alwaar het gilde dan zijn *eigen* hoek, zijn *eigen* tafels, banken en kroesen had, bij feesten beslag op de geheele taveerne leggend en deze voor *dien* dag tot heur gilde-huis doopend, zoo kwamen de *Brouwers* veel bijeen in het olde Hamburger beerhues, buten Heer-poorte, dat echter in 1571 ten behoeve van het Casteel van Alva werd afgebroken.

De *Knokenhouwers* gebruikten in het door hen van de Stad gehuurde Vleesch-huis, de verdieping tot Gilde-kamer; het huis, »de Sunt Jacob,« staende in de Swaene-strate diende in 1678 en misschien ook vroeger tot gilde-huis der *Kremers*, welke het echter uit geldnood in 1702 verkochten. (1) De *Tappers*

(1) Mr. *R. K. Driessen*, geeft in zijn: „*Monumenta Groningana*" op bladz. 234, de volledige Gilde-rolle of Broederschaps-brief van dit Gilde, waarin bij herhaling van hun *Ghilde-huys* sprake is en in deel VI van de „Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde van de Provincie Groningen" wordt op bladz. 133 en volg. dit Gilde uitvoerig beschreven.

hadden in de XVII^de^ eeuw mede een *eigen* huis, waarin zij hun feesten hielden, die soms twee of meer dagen duurden, en ook de *Kleermakers* hadden in de Messemakers-straat een *eigen* huis, dat zij van af 1662 echter verhuurden, zich daarin echter voor hun bijeenkomsten eene vrije camer reserveerende.

En de Messelers, Tymmerliede, Kystemakers, Beeldesniders, Stoeldriers ende Holtsagers, die in het jaar 1404, in Sunte Walburgen kercke een kroon-licht lieten maken, zij moesten (oorkonde No. 1180) »op Sinte Josepshdag evenals de ghildesusters alle toe kercke komen ende offeren, ende als die misse uut is, soe sullen hem die ghemene broeders vergaderen voert kerckhof ende sullen gaen in eenre processie in oer *ghilde-huys*, daar men drincken sal ende horen die rolle lezen, bij een goede halve tonne beers to broke."

Voor de Gilden echter die geen *eigen huis* of geen *eigen kamer* in eene taveerne hadden, diende van oudsher reeds voor hun morgenspraken en 't houden hunner maaltijden, de groote eetzaal in het Minderbroeders-klooster, en leverde de keuken en de kelder van dat klooster, hen misschien eene betere tafel, dan zij in *eigen* verblijf hadden kunnen vinden, terwijl de klooster-gangen en tuinen, zoo vóór als ná den maaltijd, eene uitstekende gelegenheid aanboden om zich wat te verpoozen en, zich, 't zij voor te bereiden voor, 't zij uit te rusten van hun zwaren arbeid. Ná de Reformatie en de opheffing der kloosters, werd hen het refectorium in het gewezen Geestelijke Maagden Convent en in 1614 de kerk van dat klooster voor hun bijeenkomsten afgestaan en den 5^en^ Sept. 1631 bij Raadsresolutie bepaald, dat de Achttien gilden nergens anders dan in dat Reventer hunne Rekening mogten houden; dankbaar voor die gastvrijheid, lieten zij daarom ten jare 1627 op hunne kosten het nog bestaande sierlijke weeshuis-poortje bouwen. (Zie afbeelding LII).

Met de Reformatie vervielen de kapellen en altaren, de Gilde-missen en Gilde-heiligen en ten jare 1613 werd bij Raadsbesluit vastgesteld »dat in alle gilde-rollen de poinctij van sieloffer, wasgelden en diergelijke sullen worden geroyeert ende sunder doer dese gecasseert," en tevens alle superstitien bij de begrafenissen, enz. verboden; terwijl in 1633 werd bepaald, dat slechts één der Heuvelingen van het Koekebakkers- en van het Schutenschippers-gilde uit de Roomse mag gekozen worden, volgde XI April 1657 het Raadsbesluit: »in alle de Gilden moeten de Older-man en een Heuveling gereformeerd zijn, de andere Heuveling mag Rooms zijn."

Meer nog dan de Gilden zich misschien vóór de XVII^de^ eeuw met den Raad en diens handelingen hadden bemoeid, bemoeide de Raad zich sedert met de Gilden, slechts met 's Raads toestemming mogten de Gilde-rollen worden gealtereert, hun bodes worden aangesteld, hun proefstukken worden vastgesteld; op 1 Dec. 1666 besloot de Raad de maaltijd bij 't verkiezen van een Olderman van 't Gildregt te casseeren, ende Stad daer niet toe meer te geven 30 gld; soms ook werd bij raadsbesluit het aantal leden van een gilde vastgesteld, o.m. in 1655 dat der Chirurgijns op 20 bepaald, of wel aan een gilde verzocht, zoo al niet gelast, om in eene kerk of hal op eigen kosten nieuwe licht-kronen, geschilderde glazen, enz. aan te brengen, zoo werden op 12 November 1655 de gezamentlijke Koperslagers gelast werden het koperen dak van de Sapmeerskerke (voor Stadstekening gebouwd) te leveren en deze spoedig te doen maken, daar dit anders door de Stad zelver op hunne kosten zou geschieden, terwijl bij herhaling ook het overmatig maaltijdhouden en het overmatige drinken op hunne feestgelagen werd verboden.

Tal van malen ook werd de Raad betrokken in geschillen tusschen de Gilden onderling, o.m. 21 Juni 1554 in dat tusschen het Snijders- en het Schoenmakers-gilde over de bevoegdheid van snijden en naaijen. — 6 Juli van dat jaar beklaagden zich de Bouwmeesters van de Kremers over ongeoorloofden verkoop van vijgen en rozijnen, terwijl de Raad toen mede uitspraak deed inzake de Timmerluden-knechten contra de Kistemakers, willende de eersten ook werk verrichten, gelijk de Kistemakers toegekend is. — Waar volgens de Raad een Gilde zijn bevoegdheid soms te buiten ging, volgde er onmiddelijk een strenge straf, toen o.a. in 1611, de Oldermans der Smeden en Bakkers op eigen gezag de Sint Jacobs-markt hadden laten uitluiden, luidde het vonnis: gevangenschap op de Poort en 10 daalder boete, eene straf echter vervangen door eene »gratia in die pena" — wat daarentegen het Heelmeesters-Gilde contra de Raad deed, toen deze op 5 November 1554 Salomon de Jood, Medicus, tot wederopzeggens toe vergunning gaf te practiceren, is mij niet gebleken.

Sommige gilden waren in het bezit van een kostbare inventaris, o. a. was dit het geval met het Brouwers-Gilde. Van het Kremer-Gilde is bekend, [1]) dat dit blijkens de registers van overdracht der

[1]) Zie in de „Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde" van Groningen, deel VI, bladz. 133, het daaromtrent door *Dr. Acker Stratingh*, medegedeelde.

ampts-kiste aan de nieuwe Overlieden in 1647 bezat: 37 zilveren bekers, een zilveren pulle, een cantige beker van zilver met een decksel, een zilveren pasglas en nog drie in elkander sluitende veldbekers met deksel. In dit Gilde bestond de gewoonte om telken jare, tot gedachtenis van de aftredende Overlieden, een nieuwe beker te laten maken, tot de Raad zulks in 1637 verbood. De ambtskist van dit Gild, ten jare 1619 vernieuwd, en op de vóórzijde beschilderd met de beelden van de Justitia en Prudentia en op de achterzijde met de beeltenis van den bode in vol costuum, staat nu in het Museum van Oudheden.

Ook van het Goldsmeden-Gilde is aangeteekend, wat er in die ampteskijste bij enkele overdrachten aanwezig was, in 1571 o.a. het zegel unde breven, unde dat warckstuck, vort kanne ende pulle, voert mit al zijn toebehoor, mit lepelen unde papiere und die doecke doert ijn gewonden is; een denckrijnck mit 7 engelsche goldes[a], dat sijnt goldgreine; 4 ½ marck unde 2 loet. Op 28 Junij 1673 bevatte de kist 9 silv. beeckers, 't oude meesterstuck, de amts scale, 4 pont troise gewichte en 4 pont colsse met die cartoenen daer om, met noch 4 pont oude gewighte en sulveren prueve busse met een sulvr. sleutelijn daerin, een mesken busse, een doosien met 14 butties, het oude meesterstuck op francijn geteeckent, beneffens het oude ende nieuwe regement, 3 gildekannen, 2 pullen, 2 versegelingen van d' oude en nieuwe rolle met noch verscheijden renten sijn tot defensij van den ampte alsmeede een amptstonne met noch 2 doode harven (doodbaren) tiewisten 1 groote mit een cliene".

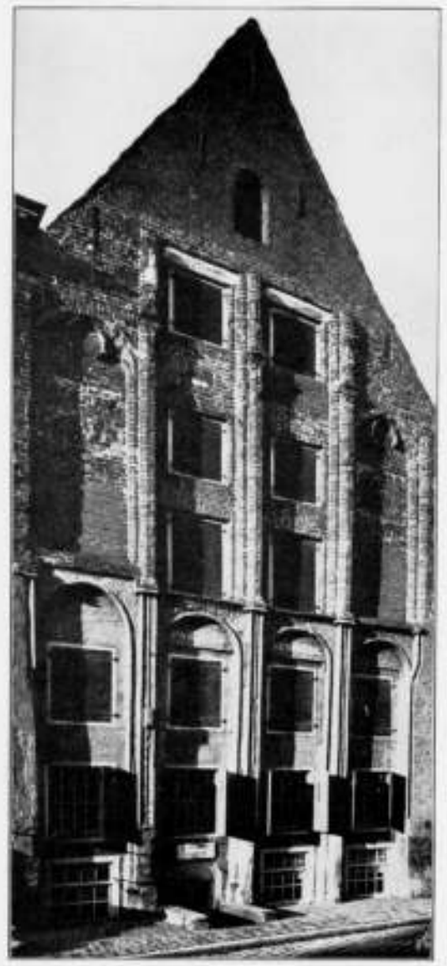

Het Huis „New-York" in de Brug-straat,
naar een photo.
Afbeelding LXXVI.

Bij besluit van 5 October 1798 van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek werden echter deze Gilden alle opgeheven en daarmede verdween eene onzer alleroudste bedrijfs- en beroepsinstellingen, welke heel veel goeds had tot stand gebracht, doch ook maar al te dikwerf ontaardde in een verlammend en tot in 't kleingeestige doorgezet monopolie, om nu vervangen te worden door eene onbeperkte concurrentie zonder eenig toezicht; in gewijzigden vorm bleven enkele der Groninger Gilden nog bij wijze van gezelschaps-kring, voortbestaan, zooals het Barbiers-Gilde, feitelijk zijn echter krachtens dat besluit van 1798 de Gilden toen alle verdwenen en hun tinnen kannen en bekers, hun zilveren pullen en scepters, hun rollen, boeken en kisten, hun draagteekenen, penningen en proefstukken, zij wachten nu in het Groninger Museum tot aldaar eene Gilde-Kamer, zooals het Lubecker Schiffers-Haus dat heeft, voor hen wordt ingericht.

DRINKWATER EN BESTRATING, STRAAT-VERLICHTING EN REINIGING.

OUD-GRONINGEN kende de drinkwater-voorziening, de bestrating en straat-verlichting van het heden niet, 't zij verre. In den eersten of oudsten tijd diende hoogstwaarschijnlijk één enkele groote put, midden op den Brink gegraven en van groote rolsteenen opgezet en bovengronds omzet tot voorziening in aller behoeften en werd het vee op geregelde tijden in een der poelen of dobben bezijden dien Brink gedrenkt. Na de bekeering tot het Christendom is wellicht, gelijktijdig met den bouw der eerste Kerk, op het daarbij behoorend Kerkhof, het latere Sint Walburgs-Kerkhof, eene tweede put gegraven, met het doel het water te leveren voor den doop, die toen door indompeling plaats had; die put, vanwege haar helder en zuiver water langen tijd zelfs beroemd, is echter niet verbeterd door hare ligging op *dat* Kerkhof, het meest gezochte, en later dan ook gedicht. Met de toename der bevolking en van den omvang der Stad, werden nu in enkele buurten en straten door de omwonenden op gezamenlijke kosten putten gedolven, want *eigen* putten had en regenbakken kende men toen nog niet, trouwens de daken hadden toen nog geen goten ter opvanging van het hemelwater en nog geen vergaarbakken en buizen om dit af te voeren en te geleiden naar bewaarbakken, zoodat elk gezin wel verplicht was een of meermalen daagsch zijn watervaten of kannen te doen vullen bij de buurt-put, evenals dit nog in *Rhenen*, in *'s-Heerenberg* en op meerdere plaatsen geschiedt.

Die eerste buurt-putten waren echter hoogst eenvoudig, het waren echte boeren-ophaal- of galgputten; tegen den steenen bovenrand stond een stevige paal goed bevestigd, in wiens vorkvormig uitloopend bovengedeelte een lange dunne boomstam lag, die bijwijze van hefboom diende, om met een aan een stuk bast of zeel daaraan bevestigde emmer het water uit de diepte op te halen, putten, zooals wij er nu nog in den achterhoek van Gelderland en in Brabant vele vinden. Volgens de kaart van *Haubois*, alzoo ten jare 1643, waren er in de Stad nog 14 van die primitieve putten, waarvan er één nog tot straat- of buurt-put diende, de overigen staan op de groote erven in het oudste Stads-gedeelte; voorts zien we op die kaart in de oude of binnen-Stad een 16-tal straat-putten, voorzien met eene stelling met katrol of windas, en 12 dergelijke putten op verschillende erven, en eindelijk, doch enkel op de beide Markt-pleinen, een 6-tal putten met pomp- of zuig-inrichting, toen nog betrekkelijk iets *nieuws*.

Behalve deze, waren er toen stellig nog veel meer putten in de stad, die echter op die verheven kaart buiten 't gezicht vielen, zooals o. a. de Wijnhuus-putte, die in 1564 voor III Emd. gl. uthgeputtet ende voert schone gemaket werd, tevens werd toen de troch up die putte mit warck ande drijven vast, de kumme geteert, dat loetwarck gemaket, ghrawe stien daartoe ghelevert en door den maler de putthe overgestreken — terwijl in 1634 die put geheel vernieuwd en zekerlijk in eene pomp veranderd werd.

Elke buurt had de verplichting hare putten en later hare pompen te onderhouden, bleef zij in gebreke, dan ontving zij daartoe eene lastgeving van den Raad, of werd dit van Stadswege op hare kosten uitgevoerd, terwijl de Stad, buurten die geen put of pomp hadden of geheel konden bekostigen, daartoe soms de materialen leverde, of, als het herstel al te zwaar werd, geldelijk hielp, o. a. op 21 Junij 1651, besloot de Raad de putte ten oosten tot breede merkt weder op te maken tot last der naburen, tot een bedrag van ƒ 400, 't ander voor de Stad, in 1757 echter, werd deze put door de Stad opgeruimd, »omdat niet blijkt tot wiens last de reparaties zijn". In 1624 op 24 Febr. werd besloten, op voorstel van de Cluft, eenige steenen *pompen* te maken ter plaatse der meeste drift is, en 24 Oct. 1676 werden de Heeren van de Clufte geauthoriseert een pompe te laten maken in de Brugge-straet ten laste van de incumbenten.

de buurt-*put* veranderde zoodoende van lieverlede in eene buurt-*pomp*, en in het nieuwe Stads-gedeelte in 1607—1624 aangelegd, komt op de kaart van *Haubois* buurt-put noch buurt-pomp meer voor, en waren en werden dus de meeste huizen aldaar gebouwd, met goten langs de daken en met eigen regenbakken of regenvaten voorzien, waartoe gaandeweg ook de huizen in de binnen-stad overgingen, de buurt-pomp verloor zoodoende hare vroegere beteekenis en behield deze alleen nog in de achter-buurten, alwaar nu ook door de druk-waterleiding en de verplichting om elke woning met water te voorzien, hare dagen geteld zijn.

Op de kaart van *Haubois* (plaat VI en VIII) staan langs de binnen-zijde van het A-diep een 13-tal eigenaardige toestellen, zoogenaamde put-stoelen, ten behoeve der Brouwerijen aldaar, zijnde een op een jukwerk staande groote vierkante waterbak, soms sierlijk van buiten beschilderd met den naam en het merk der brouwerij en waarin door middel van een vorkvormige paal met hefboom waaraan stok en emmer, het water uit het Diep werd opgehaald en gestort, dat van daaruit, door eene boven over de straat aangebrachte goot, het verkeer niet hinderend, uitliep in de brouwerij. Dit verklaard ook de zorg, die men toen had tegen verontreiniging van het grachtwater en de privaten voor de schippers bezijden de bruggen aangebracht.

Bestrating.

Steen-straten kendt men in Oud-Groningen niet, slechts harde of zachte wegen, al naar het seisoen en het weer, meer of min begaanbaar, vol drooge of natte kuilen en gaten, die, als zij wat al te gevaarlijk begonnen te worden, met wat mest of stroo werden gevuld. Eerst in het jaar 1446 is er sprake van eene *bestrating*, toen toch werd de Visch-markt met flinten of bolkeijen rede gemaket ende gestratet en in de beide volgende jaren dat Grote ende Brede marcket. Over de kerkhoven gaven enkele paden, die met schillen (schelpen) begaanbaar werden gehouden, toegang tot de kerken. In 1654 besloot de Raad om de Koren-rijpe, zijnde het voetpad langs de noord-zijde der Groote Markt, van Bottringe-straat af tot Martinitoren toe met geele klinkers te vloeren, en een zelfde besluit volgde in 1658 voor de Cremer-rijpe, terwijl 11 Junij 1661 besloten werd, »rijpen bijlangs de capitale straten te maaken tot last der eigenaars van de huizen, mits 't sand door de Stad te leveren en de vlinten over te nemen; in 1662 was dit echter nog niet tot uitvoering gekomen, want de Raad benoemde toen eene Commissie om die zaak te bevorderen, trouwens eerst in 1669 kreeg de Pelster-straat rijpen. Verschillende straten misten ook *toen* nog eene bevlinting, en waren nog steeds veeltijds modder-wegen. De Volkinge-straat o. a. werd eerst in 1668 bevlint. Een strate-maker was in 1549 nog een zóó zeldzaam werkman hier, dat hij met VI stuvers daagsch betaald werd, een derde hooger dan de timmerman, die toen IV st. per dag verdiende.

Straat-verlichting.

Deze miste ten eenenmale voorheen in onze Steden, bij avond was men verplicht met eene lantaarn in de hand zijn weg en zijn huis te *zoeken* en daarbij te zorgen, dat men niet struikelde over het vuil dat er op straat lag, of over de varkens, die er tusschen Ste-Ludgers en Ste-Oedgers dagen vrij rondliepen en eenigermate bij wijze van vuilnis-ophaalders dienst deden. Liefst ging men dan ook uit, voorgelicht door een of twee knechten met lantaarns en stokken gewapend. Eerst op 27 Dec. van het jaar 1673 was er in den Raad sprake om lantaarns in de straten op te richten, nadat men reeds op het einde van 1672 bij de Osse-markt, misschien wel omdat dit geheel bij avond onbegaanbaar was geworden, eene proeve had genomen met het zetten van eenige lantaarns. Het schijnt toen echter bij het goede voornemen gebleven te zijn, want in 1679 was het er nog niet toegekomen en besloot men op 26 Meij, om de Meester van de introductie der lantaarns in Amsterdam, alhier te doen komen ten selven einde.

Werkelijk kwam Groningens *eerste* straat-verlichting na heel wat deliberatie *eindelijk* in 1681 tot stand, tot dekking der kosten werd een lantaarn-geld ingevoerd, terwijl op de bewoners of eigenaars der huizen de onkosten voor het oprigten der lantaarnpalen werd verhaald; 2 lamp-besorgers werden nu tevens aangesteld up 2 gl. 's weeks des somers en 3 gl. 's winters, en ijzeren lantaarn-armen op de hoeken der straten gemaakt, en de ratelaars gelast te regadeeren op het wel branden der lantaarns 's nachts. Op plaat XIV, en XXIII ziet men die eenvoudige palen met hun *olie*-lichtje, omstreeks 1830 ten deele door de z.g.n. réverbères (zie plaat XIV), in 1854 door het *gas*-licht en dit laatste nu weder ten deele door het *electrisch* licht vervangen.

Al de Stadsstraat-lantarens van 1681, zij hadden te zamen misschien nog niet zooveel lichtsterkte als thans één enkel electrisch booglicht.

Reiniging.

Met de Stads-reiniging was het voorheen weinig beter gesteld als met de bestrating en met de verlichting, een ieder gooide bij voorkeur zijn afval en vuil maar vóór zijn huis, 't aan de varkens overlatende om dit op te ruimen, totdat men de ratel- of vuilnis-wagens invoerde, die één of tweemaal 's weeks dat vuil kwamen weghalen; in 1657 echter werden die ratel-wagens afgeschaft en de ingezetenen, die intusschen reeds gevorderd waren tot vóór het huis staande vaste vuilnis-bakken met een deksel voorzien, verplicht de vuiligheid op de stekken te doen brengen, op verschillende plaatsen toch waren daartoe van Stadswege drek-bakken of stekken gemaakt. Ook werden af en toe, als het al te erg liep, de openc straat-gruppen of goten eens opgeschoond en gesuiverd, en de Markt soms gereinigd, eene taak waarvoor anders de huisbewoners moesten zorgen; de ratel-wagens bleken echter niet gemist te kunnen worden en in 1675 zijn ze dan ook weer in dienst en passeeren zij, in gevolge Raadsbesluit, 2 maal des weeks de Stad. Dat de publieke privaten ter weerszijden der bruggen aangebracht en niet zelden in de Diepen uitmondend, of dat de particuliere privaten oudtijds niet zelden vóór het huis aan den kant van het Diep staande, het water konden verontreinigen, dat niet enkel tot spoel-, schrob- en wasch-water, maar althans dat van het A-diep door de bierbrouwers bij voorkeur werd benut, niemand, die daaraan blijkbaar dacht, geen wonder dan ook dat hevige pest-ziekten Groningen dikwerf teisterden, de gemiddelde levensduur was toen inderdaad veel korter dan nu, men leefde wel is waar veel goedkooper, maar in menig opzicht onbewust ook veel ongezonder.

Het huis „Cardinaal", gebouwd 1559, gesloopt 1893.
Afbeelding LXXVII.

E WOONHUIZEN.

Van Groningen's oudste woonhuizen is feitelijk *niets* met zekerheid bekend, bestaat geen enkele reste, geen enkele schriftelijke mededeeling zelfs. Als *Ludger*, die het gewest Groningen tot het Christendom bracht en er bij herhaling moet hebben vertoefd, had *kunnen* beseffen, welk een dienst hij, elf eeuwen ná zijn dood, onze Anthropologische wetenschap had *kunnen* bewijzen, door ons iets mede te deelen van het leven, het wonen en zijn van de menschen die hij bekeerde, van de markt-plaatsen en dorpen die hij bezocht, dan zou hij stellig ook de toen reeds welvarende marktplaats *Groninga* hebben beschreven, met heur lage houten stolp-hoeven met riet gedekt en heur houten of leemen hutten, hoeven en hutten beiden inwendig nog slechts uit één onverdeelde ruimte bestaande, met het open vuur, de heerd, midden op den deel, zonder vensters nog, doch met een rook-*uitlaat* midden in de groote dakruimte, een *rook*-uitlaat tot *licht*-inlaat tevens dienend.

7 20 M.
Huis aan de noordzijde der Visch-markt, afgebroken in 1904. Afbeelding LXXX.

Inderdaad Groningen's oudste woningen, het waren weinig meer dan even boven den grond staande dak-ruimten, dan groote stolpen, waarbinnen de bewoners met hun vee, hun oogst, hun werk- en voertuigen zonder eenige afscheiding hoegenaamd, zàam-hun verblijf vonden, met de vuurplaats in het midden, die bij avond voor de verlichting tevens had te zorgen. Eene groote inrij-deur, waar boven het dak om haar de noodige hoogte te geven iets was opgelicht, gaf aan een der smalle einden de beladen oogst-wagens gelegenheid binnen te rijden; langs den eenen zij-wand stond het vee, langs de andere lagen de voorraden en werktuigen, terwijl het achtergedeelte dier woon-schuur, alwaar de slaapsteden der inwonenden waren, tot werk- en wasch-ruimte tevens diende, gedekt door eene overzoldering van dennen spurren, waarop het ongedorschte graan, en de nog onafgeplukte erwten- en boonen-struiken werden geborgen. Naar mate de markt-plaats echter in beteekenis toenam, ontwikkelden zich naast het landbouw-bedrijf, aanvankelijk vrij wel de *eenigste* bestaansbron, allengs ook bepaalde ambachten en door deze een nijverheids- en een koopmans-groep, ten wier behoeve die primitieve stolp-hoeve zich van lieverlede eenigszins wijzigde en zich allengs vervormde en afscheidde tot eene *nieuwe* woning-groep, tot die van het bedrijfs- èn van het koopmans-huis.

Wel is waar bestonden ook de woningen dier *nieuwe* groep, ter wille van de *eenige* stookplaats, die, zoolang eene rook-geleiding of schoorsteen nog niet bestond, deze met de dakwaarts uittrekkende rook bleef vullen, nog uit *één enkele* onverdeelde tot in het dak doorgaande ruimte, welke tegelijkertijd tot

werk- èn berg-plaats, tot opslag-plaats èn woning diende, doch ter wille van het meerdere licht thans gevorderd, werd nu de vóór-wand ter volle dakhoogte, bij wijze van gevel, loodrecht van houten stijlwerk opgetrokken en *met* dat stijlwerk *in* dien gevel tal van rechthoekig omraamde openingen gevormd, die bij slecht weer ten deele en bij avond en 's nachts alle met luiken werden gedicht.

Zoo deed *het raam* zijn entrée in de woning, een raam, geruimen tijd met een dun vlies of met een stuk blaas of met een doek gedicht, tot *eindelijk* kleine schijfjes glas, in lood gevat, die taak overnamen, en die licht-openingen, die licht-ramen, nu in glas-ramen veranderden.

En toen *eindelijk*, ná jaren zoekens en tobbens, ook de rook-vang en de rook-geleider, of liever de rook-uitleider, de z.g.n. *schoorsteen*, in gebruik was gekomen, en de dwarrelende rook dus het geheel niet meer vulde en benauwde, *toen*, maar ook *toen* voor het *eerst*, kon van die tot dusverre *onverdeelbare* ruimte, de dak-ruimte worden afgescheiden, kon een gedeelte ook als tusschen-verdieping worden ingedeeld, *kon* de woning nu bovenwaarts in afzonderlijke verdiepingen worden ingedeeld, *elke* verdieping met haar *eigen* schouw en met haar *eigen* licht-ramen, terwijl weder later *elk* dier *verdiepingen* zich splitste in vertrekken, elk *vertrek* nu met zijn *eigen* schouw en met zijn *eigen* venster.

6.25 M.
Huis aan de oost-zijde der Gelkinge-straat.
Afbeelding LXXXI.

Bij de woon-schuur, de *Hoeve*, als oudste woon-type, werd enkel gevraagd naar *berg*-ruimte, naar een *onderdak* voor *allen* en *alles*, van daar haar pyramidale stolp-vorm, die in afbeelding IX nog zeer duidelijk spreekt;

bij het *Bedrijfs*-huis, werd verlangd eene goed verlichte werkruimte, waartoe van dien pyramidalen stolp nu het vóórste dak-schild werd weggelaten, de vóór-wand loodrecht werd opgetrokken en aangekapt en tot licht-inlaat werd benut;

bij het *Koopmans*-huis eindelijk, dat eene woon-, werk- èn berg-ruimte noodig had en tevens veiligheid tegen brand en diefstal, maken de houten wanden weldra plaats voor steenen wanden en het rieten dak voor een pannen-dak, en op grond van de burgertwisten die in de XIII^de^ eeuw Groningen duchtig teisterden, neemt het Koopmans-huis nu zelfs den *Stins*-vorm, dien eener verdedigbare woning aan.

Naast die *Stinsen*, bleef echter nog eenigen eeuwen lang het *houten* huis, zij het dan eindelijk ook met een *hard* dak gedekt, in gebruik, zooals afbeelding L, bladz. 91, er ten jare 1636 aan het Sint-Walburgs-kerkhof naast het Stadhouders-Hof nog een enkel te zien geeft; 't is het *eenigste* houten huis, dat op al de afbeeldingen der Stad te vinden is; op het plan van *Haubois*, dat alles zoo nauwgezet mogelijk teruggeeft, is, behalve de houten molens op de dwingers, slechts één houten huis te vinden en wel in 't begin van de oostzijde der Nieuwe Jat-straat, waarschijnlijk was dit echter geen woonmaar een berg- of pak-huis, behoorende tot het aangrenzende perceel.

Van Groningen's eigenaardigen, als overal stellig hoogst naïven en echt leuken hout-bouw is inderdaad *niets* overgebleven in natura, dan de leerlooierij bij de Noorder-Kuilen aan het Schuiten-diep, zijnde een hoogst primitief oud gedoe, op steenen onder-bouw en met ± 80 c.M. ter weerszijden vóórspringende eind-gevels, dat met zijn rood pannen-dak, van de overzijde door de boomen gezien, werkelijk hoogst eigenaardig doet. In afbeelding bezitten wij dus enkel bovengenoemd huisje met zijn iets vóórspringend topgeveltje; de beide pui-geveltjes er naast, hebben, evenals die op afbeelding LIII, reeds steenen bovengevels. Nog eenigszins verwant aan dien primitieven hout-bouw en aan die licht zoekende pui-gevels is de overgebouwde zijgevel van het huis, afbeelding LXXI, naar eene teekening uit het Museum van Oostenga.

Dat gedurende de XIV^de^ eeuw en zelfs tot in de XV^de^ binnen de Stad, het „holtene hues" regel en

het „steen-hues" uitzondering was, blijkt uit de schenkingen van dien *tijd*, waarbij een *steenen* huis altijd uitdrukkelijk als een „domus lapidea" wordt vermeld. Van de oudste steenhuizen en van die ná den grooten brand in het jaar 1227 in de Stad gebouwd, is er geen enkel overgebleven; de *eenigste* Middeleeuwsche steenen woonhuis-gevel, die nog bestaat, is die van het oude huis in de Brug-straat, het pakhuis New-York, op de kaart van *Haubois* (plaat VIII) met zijn pinakels boven het dak uitkomende en door een open erf met ophaal-put, aan zijn oostzijde begrensd. Deze van groote baksteenen gemetselde gevel, breed 9.20 M'., hoog 18 M'., (zie afbeelding LXXVI) die helaas zijn oude kruis-vensters met hun boogvormig gemetseld middenkalf en zijn ouden topgevel mist, [1]) dagteekend uit het begin der XIV^de^ eeuw, is Groningen's *oudste* nog bestaande gevel, die, geheel van profilsteen opgetrokken, waard is om met behulp eener Rijks bijdrage naar eisch gerestaureerd te worden, in *Brugge* en elders zou een dergelijke gevel reeds voorlang van Stadswege gerestaureerd zijn.

De zijgevel van het oude Raadhuis, ten jare 1443 gebouwd en die van het Wijnhuis in 1470 gebouwd (zie afb. XXIV), geven mede een duidelijk beeld dier Middeleeuwsche gevel-architectuur, waartoe mede behoord het groote Huis met de 13 tempels, of de 13 pinakels op zijn afdek-lijst, gelegen aan de oostzijde der Oude Botteringe-straat (zie het plan v. *Haubois*, pl. V). Plaat XXVI genomen naar een schilderstuk van *Calleuius*, stelt dit huis omstreeks A° 1774 voor, zooals het verbouwd en gewijzigd, er uitzag vóór het gesloopt werd, een schilderstuk, dat te meer waarde heeft, daar het tevens de beide naastgelegen gevels geeft. Dit huis werd omstreeks 1450 getimmerd door *Johan Wicheringe*, proost in Hummerse, Raadsheer van Bisschop *David van Bourgondie*, die toen zijn vaste goederen opbrekend, in de Stad ging wonen en in dit huis 9 Aug. 1483 stierf; dato 21 Oct. 1734 werd bij Raadsresolutie bevolen: dat wegens bouwvalligheid de timpels van dit huis moesten worden afgebroken en het dak tot een wulfdak ingericht.

Afbeelding LXXXII.
Hoofd-ingang van het huis aan de Osse-markt, nu Doofstommen-Instituut, gebouwd 1647.

Middeleeuwsche gevels met hun hoog opgaande toppen, hun spitsbogen, hun pinakels en windvanen, staan er op de kaart van *Haubois* nog onderscheidene, vooral aan de oostzijde der Heeren-straat (pl. VIII), aan de oostzijde der oude Botteringe-straat (pl. V) en aan de oostzijde der Breede Marck en Ooster-straat (pl. VII); ook het huis in de Ebbinge-straat, op plaat XXVII naar eene teekening van *J. Ensing* voorgesteld, heeft nog zijn gothische topgevel, en het er nevenstaande nog zijn zijgevel met oude ramen en zijn ingang tot de kelder-woning, eene tapperij, »de Muizenvreugd", terwijl het ruim 9 M'. breede en ± 24 M'. hooge huis „met den Schoonen Gevel", [2]) aan de noordzijde der Groote Markt, op pl. XXV rechts bezijden de Waag zichtbaar en reeds in 1413 aldus genoemd, hoezeer in de XVII^de^ en XIX^de^ eeuw verbouwd, toch nog zijn Middeneeuwsche herkomst toont. Ook op de platen XXII en XXIII naar teekeningen van *H. L. Meijlink* de Groote Markt ten jare 1810 voorstellende, ziet men nog een 7 tal Gothische gevels, sedert echter alle verdwenen, zoodat *nu*, behalve de beide oude Hoofd-kerken en de Martini-toren, de oude baksteenen gevel in de Brug-straat en de overwelfde gang van het Roode Weeshuis het *eenigste* is, wat er in Groningen, uit dat rijke bouw-tijdperk van haar verleden, nog van eenige waarde *overgebleven* is.

Met de XVI^de^ eeuw ontwikkelden zich langzamerhand nieuwe of althans andere kunst-vormen en komt de Renaissance, die in de gevel-architectuur hier het *eerst* optrad in den 11.65 M'. breeden voorgevel van het in 1509 gebouwde Recht-huis (afb. LIX) en wel door het aanbrengen van zandsteenen banden en door eene andere profileering; in die XVI^de^, Groningen's moeilijkste, rampvolste eeuw, is er echter zeer weinig gebouwd en van het *toen* gebouwde is er, behalve dit Recht-huis, weinig karakteristieks of waarde-

[1]) Een 25 jaar geleden was er in den westelijken zijgevel nog één dier typische baksteenen kruis-vensters aanwezig, welke ik toen, evenals de gevel, heb opgemeten.
[2]) Zie hiervoor de de bijdrage van *Mr. C. P. L. Rutgers* in de Gron. Volksalmanak voor 1893, bladz. 102.

vols meer over, alleen een pakhuis-gevel van het jaar 1577, die verscholen staat in een slob aan de zuid-west-zijde der Gelkinge-straat, en door verbouw en een te groote hijschbalk-overdekking, veel van zijn waarde verloren heeft. Tot in het jaar 1893 stond er echter aan de west-zijde der Kijk-in-'t Jat-straat nog een rijk bewerkte monumentale gevel uit die eeuw, zie afbeelding LXXVIII, in 1559 geheel van zandsteen in klassieken stijl opgetrokken, de beneden-verdieping met hare vier meer dan halfrond voorspringende kolommen in de Dorische orde, de boven-verdieping in de Ionische en de top-gevel in de Corintische orde met krulvormige zij-stukken onder en een paar zittende figuren met bloemvazen boven; drie medaillons met de bustes van *Alexander Magnus*, van *Carolus Magnus* en van *Koninck Davids* versieren dien top, op welks afdek-fronton voorheen een standbeeld van *Julius Cæsar* stond, met het onderschrift: »Caesar Magnus, Romanorum Imperator, Semper Augustus.«

Door het veranderen der kruis-vensters in schuif-ramen verloor deze gevel de onderlinge verhouding tusschen hare deelen, vooral het zolder-venster is te groot geworden; met zorg afgebroken en aan het Museum afgestaan, wacht deze gevel nog steeds op herplaatsing. Een paar overgebleven zandsteenen top-gevels, zij toonen echter aan, dat die klassieke gevel niet geheel alleen heeft gestaan.

De oude stins op den hoek van de Pelster-straat met de Visch-markt, het refugium van het klooster ter Apel, later het huis *Wijchel*, kreeg bij zijn verbouw ten jare 1622 (zie plaat XVII) een rijke topgevel en een sierlijk buiten- of stoep-portaal, terwijl bij de in 1617 opgetrokken zandsteenen gevel, het huis *Quintus* in de Ooster-straat, zie plaat XXVIII, de klassieke vormen zich in hoofdzaak bepaalden tot de ingangen. Strenger behandeld is echter het deftige laat XVI^de^ eeuwsch Heeren-huis met zijn 12.60 M. breeden pilaster-gevel en fronton, staande aan de Noorder-Haven en minder streng was het, in 1904 afgebroken, typische huis aan de Visch-markt, afbeelding LXXX, met zijn door 2 draken gesteunden topgevel.

Behalve de steenen kruis-vensters door ontlastings-bogen gedekt en met eenvoudig gesloten of met beeldhouwwerk gevulde tympans, kruis-vensters uit de Middeleeuwsche architectuur overgenomen, met hun onder-ramen alle met luiken gesloten en hun boven-ramen met glas in lood veelal gedicht, zooals in het huis *Quintus*, plaat XXVIII, zooals in het *Collecte*-huis, plaat XXV, zooals in het huis in de Ebbinge-straat, plaat XXVII, behalve die raam-type, vinden wij in de Groninger woonhuis-gevels, het smalle, het uit de vroegere stinsen (afb. IX) overgenomen venster, met steenen midden-kalf en een bovendorpel door een ontlastings-boog gedekt, vensters, die door smalle dammen gescheiden, door hun aantal en hun lengte, de gevels schijnbaar vergrooten en deze een zóó eigenaardig karakter gaven, dat die raam-vorm in de XVII^de^ eeuw en ook later nog, bij voorkeur in de Groninger architectuur is gebezigd. In het oudste gedeelte van den gevel van het Gerechts-hof, plaat XXIV, komt dit karakter zeer duidelijk uit.

Afbeelding LXXXII, is de hoofd-ingang met 2 van de 14 ramen van den 20,80 M'. breeden, in 1627 gebouwden gevel van het huis aan de Osse-markt, nu tot Doofstommen-Instituut dienend, welke gevel, juist door zijn *vele smalle* ramen wel 30 M'. breed *schijnt*; hoezeer sedert omstreeks 1835 zijn midden-top en goot-balustrade missend, is hij toch nog steeds een der karakteristiekste Groninger gevels, evenals de 17 ramen breede gevel aan de noord-zijde der Spil-sluizen, van 1631, waarvan men echter ter kwader ure de geheele beneden-verdieping heeft vernield.

Het steenen kruis in de oude kruis-ramen en het steenen kalf in de smalle Groninger vensters is echter in en nà de XVIII^de^ eeuw bijna overal uitgebroken ter wille van het opschuif-raam, dat tegen het midden der XVII^de^ eeuw in gebruik gekomen, door den architect *Pieter Post*, naar ik meen, het eerst is toegepast in het kasteel *Honsholredijk* van *Frederik Hendrik* en sedert gaandeweg in de mode gekomen, de afmetings-verhoudingen der oud-Groninger-gevels is komen verstoren en de smalle vensters dier gevels schijnbaar nog veel langer en smaller deed worden.

Behalve door hare vele en smalle ramen, onderscheidt de oud-Groninger gevel-architectuur, meerendeels in baksteen uitgevoerd, zich door hare zandsteenen banden, door hare sier-ankers, doch nog het meest door hare in de raam-tympans aangebrachte gebeeldhouwde schelpen en hare rijk behandelde top-gevels.

Van die gevels met raam-schelpen, welke men in de tweede helft der XVI^de^ eeuw hier zekerlijk over de honderd kon tellen, zijn er nu, nog slechts een paar dozijn overgebleven, en de uitgebroken schelpen, alle tot schuur-zand of slijp verbruikt.

Van wàar echter die schelpen, die, voor zooveel nù nog aanwezig, het *vroegst* voorkomen in een huis van Ao. 1612, aan de zuidzijde der Zwane-straat?

Met zekerheid is dit niet te zeggen, doch waarschijnlijk heeft een Groninger bouwmeester in het begin der XVII^de^ eeuw, misschien wel *Garwer Peters* op zijn reis naar den Hage in 1608 (zie bladz. 17)

Enkhuizen aangedaan, destijds de belangrijkste haven-plaats aan de Zuider-zee en daar toen niet enkel gezien het rijk gebeeldhouwde eikenhouten Koor-hek van 1542 in hare *Wester*-kerk met de groote schelpen, waarin Mozes, Christus en de 4 Evangelisten zijn gezeten, maar tevens de schelpen boven 3 ramen der aldaar in 1557 gebouwde Waag, geheel aangebracht als wij ze later in Groningen vinden. In geen andere Nederlandsche Stad, heb ik tot dusverre, zóó *vroeg* als in *Enkhuizen*, die raam-schelp aangetroffen, door de Enkhuizers blijkbaar overgenomen uit den Duitschen, laat Middeleeuwschen, vakwerk-bouw, in alle havens van Noord-Duitschland rijkelijk vertegenwoordigd en waarin de schelp, als siervulling boven het raam, een geliefd motief was.

Van Groningen uit, verspreidde zich die eigenaardige smalle raam-vorm met zijn schelp-afdekking naar *Appingedam* en naar *Emden* vooral, doch ook in *Coevorden* en in *Deventer* vinden wij nog een enkle Groninger gevel.

Behoorde de *smalle* raam-vorm door een elegante schelp gedekt en met een smaakvol uitgesmeed anker op

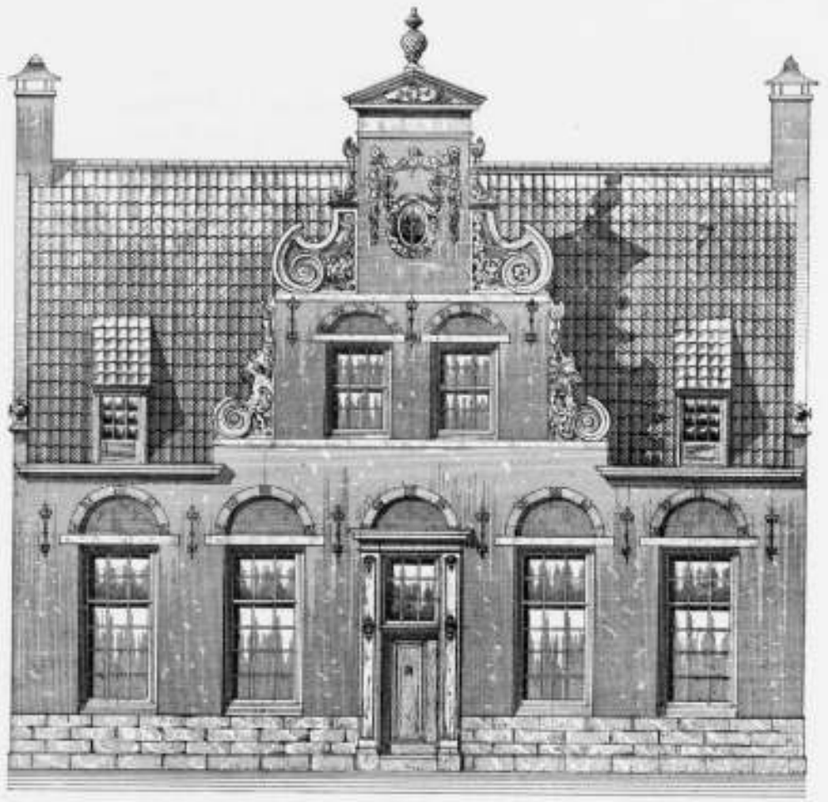

Huis aan de zuid-zijde van het Martini-kerkhof, breed 14.25 M. Afbeelding LXXXV.

elken dam, tot de karakteristiek der Groninger gevel-architectuur van de eerste helft der XVII^de^ eeuw, daartoe behoort tevens een rijk behandelde topgevel; de strenge, de, of traps-gewijze opgetrokken, of schuin afgedekte top-gevel vond blijkbaar geen genade meer in de oogen van hen, die, gewoon om de topgevels altijd rijker dan het overige gevel-gedeelte te behandelen, daarvoor nu in kwistige mate allerlei krul-, dier- en mensch-vormen in zandsteen lieten beitelen en aanbrengen, daartoe waarschijnlijk opgewekt, door de plaatwerken van een *Hans Vredeman de Vriese* (± 1606) en anderen, welke, juist doordien zij geen technici waren en zich geen rekenschap gaven van de bouw-materie en hare eischen, aan hun phantasie des te vrijer spel konden geven. Onder den invloed dier plaatwerken, dier »*Variae Architecturae Formae*», komen nu de rijke topgevels, zooals de dubbele topgevel van het Collecte-Huis (van A° 1635), plaat XXV, zooals de 8.75 el breede gevel der Heeren-Societeit, afbeelding LXXI, tot men in de tweede helft dier XVII^de^ eeuw weder tot eenvoudiger vormen

teruggekeerde, afbeelding LXXXV, zooals het huis aan het Martini-kerkhof dato 1660 gebouwd, dat overeenkomstig *de mode* van dien tijd, met in zandsteen gebeitelde guirlandes en festonnen is versierd, evenals de Waag toen gebouwd en evenals het huis op den hoek Ebbinge- en Jacobijner-straat, dat met tal van groote bloem-guirlandes en bloem-festonnen behangen, als het ware blijvend *ten feest* is getooid. Ook tot de meer klassieke vormen, doch nu met reuzen-pilasters en de orden niet meer verdiepingsgewijze toegepast, keert men weer terug, zie afbeelding LXXX, terwijl met de streng behandelde gevel aan de Noorder Haven, die korte herleving der klassieke gevel-architectuur hier eindigde.

Hoogst karakteristiek moet de Stad er inderdaad in die XVII^de^ eeuw hebben uitgezien, rijk als zij *toen* nog was niet enkel aan interessante Middeleeuwsche baksteenen gevels, maar ook aan gevels uit den overgangstijd van de Gothiek tot de Renaissance, zooals die van het Recht-huis, en rijk als zij toen mede was aan *nieuwe* gevels met kwistig gebeeldhouwde toppen, gevels, 't zij met de zóó typische lange smalle ramen, 't zij met steenen kruis-vensters; Stad, Provincie en particulieren, zij vroegen *toen* als zij bouwden nog niet, wat is het *goedkoopste*, maar wel, wat is het *sierlijkste*. Wel werden er ook *toen* hoogst *eenvoudige* huizen gebouwd, in de mindere straten vond men er van allerlei afmeting, tot de zgn. *kamers* toe, doch ook deze hadden toch, trots hun eenvoud, nog eenig karakter, nog eenig cachet, nog iets aardigs, nog iets toevalligs en misten het zoo *in*-vervelende onzer moderne buurten. Daarbij kwam, dat toen in de oude Stad, vóór haren uitleg in de jaren 1607-24, de beschikbare woon-ruimte opraakte, men uit nood was gekomen tot de *kelder*-woning. In het gevolg dier kelder-woning kwamen de pot-kast, kwam de hooge stoep en kwam de kelder-ingang, drie factoren, die zooals afbeelding LXIX en de platen XVI, XVII, XXV, XXVIII zulks duidelijk toonen, tot tal van eigenaardige oplossingen, tot tal van echte schilderachtige gevelgedeelten leidde en toen eindelijk ook nog de vrije *boven*-woning was uitgevonden, had men bij tal van hoek-huizen leuke buiten-trappen, *nu* bijna alle hier verdwenen, doch in *Amsterdam* nog bij vele tientallen te tellen. Denkt men zich daarbij de zoowel open als met luifels overdekte, overal aanwezige stoepen met heur zitjes, de vele uithangborden, de leuke winkel-uitstekken en de gebeitelde gevel-steenen met hun opschriften en namen, want aan huis-nummering deed men toen nog niet, elk huis had een persoons- of bedrijfs- of symbolische naam op het uithangbord, op luifel, of gevelsteen en men zal moeten toestemmen, dat de Stad er *toen*, in allen deele veel eigenaardiger, veel gezelliger, veel sprekender en veel karakteristieker en veel typischer uitzag dan *nu*.

In de XVIII^de^ eeuw volgde men, op enkele uitzonderingen na, niet meer de *eigen* gevel-type der vorige eeuw, maar de nieuwe bouw-mode, de *Rococo*-vormen, zich bepalend, tot een goed geproportionneerd vlak geheel, zonder banden of verdiepings-lijsten, enkel met eene versiering van rijk gesneden krul-, blad- en loof-werk om den hoofd-ingang en rond het daarboven staande raam der verdieping; een langs-dak met eene groote kroonlijst op zware gebeeldhouwde kraagstukken rustend, verving toen meestal den topgevel en waar deze niet vervangen is, neemt hij nu den vorm van een hals-gevel aan, met een gebogen frontonstuk gedekt, waarin het wapen van den bouwheer, zooals de gevel van A° 1723, op den hoek der Haddinge-straat met de Visch-markt, op plaat XVI zichtbaar.

Tegen het einde der XVIII^de^ eeuw, kreeg echter 't geen er sedert gebouwd werd, karakter noch kunstwaarde meer; eerst tegen het laatst der XIX^de^ eeuw kwam er weder eenig kunst-besef, en, nadat er reeds *honderde* waardevolle gevels en daaronder de beste *zijn gesloopt*, doet men eerst *nu*, als er van de slooping van een karakteristieke gevel sprake is, eenige poging tot behoud.

En het Groninger woonhuis van *binnen*?

Ik kan inderdaad niet beter doen dan te verwijzen naar plaat XXX genomen naar eene schilderij, vele jaren geleden gemaakt door onzen Groninger Kunst-schilder *O. Eerelman*.

Zij stelt voor eene oud-Groninger kamer, met goudleer behangen, met haar open haard, waarboven eene rijke spiegel-betimmering met porceleinen pullen en preciosa, met heur koperen licht-kroon en wandarmen, met haar ebbenhouten kast met Delftsch stel, met haar rijk omtimmerden doorgang, door een zwaar gordijn gesloten, dat opgenomen een kijkje toelaat in de aangrenzende kamer. Stoelen met hooge ruggen, met gedreven leer bekleed, en een bol-poot-tafel met een fluweelen kleurvol omrand kleed belegd, een penant-tafeltje en een haardstel, zij voltooien het ameublement, terwijl een deels porseleinen, deels zilveren thee-servies op zilveren blad en een gedreven koperen sierlijke thee-stoof den tijd van den dag aangeven

in dit typische, echt gezellige interieur, met zijn beide weesjes en de drie, in oud-Groninger costuum, gedoste personen. Tot dit *eenige* kijkje in het Oud-Groninger woonhuis, doch dat voor zich alléén reeds een boekdeel vertelt, moet ik mij voor heden bepalen, daarmede afscheid nemende van *Oud-Groningen*, van de Stad met haar zóó rijk, zóó krachtvol verleden, met haar merkwaardigen aanleg, haar grootschen uitleg, met hare waardevolle gebouwen, met hare zoo karaktervolle *eigen* gevel-architectuur.

Bouwmeesters van invloed op Groningen's verleden en architectuur heb ik slechts weinige kunnen noemen, van uit de Middeleeuwen geen enkele, zelfs niet de beteekenisvolle meester van den Sint Maartenstoren, van uit *dien* tijd bezitten wij voor Groningen, geen Meester-namen.

In de XVII^de^ eeuw hebben wij *Garzer Peters*, eerst Stads-Ingenieur voor den uitleg en de nieuwe vesting-werken, daarna Stads-bouwmeester, die in 1629 gestorven, werd opgevolgd door *Johan Ishrants*, die in 1647 stierf; of *Egbert Haubois*, aan wien wij het prachtige vogelvlucht-plan der Stad van ± 1643 te danken hebben, als Stads-bouwmeester, van 22 Februari 1648 tot 27 Augustus 1650, iets beteekend heeft, is nergens gebleken. *Conrect Roeleffs*, de fabriek-meester der Provincie daarentegen, was een man van talent en invloed op haar architectuur, en *Jacob Otten Huslij*, de Amsterdamsche bouwmeester, was als ontwerper van het Nieuwe Raadhuis, de laatste architect van beteekenis voor *Oud*-Groningen.

Onder de verdere artisten wil ik slechts noemen, de schilder *Jan Scoart*, leerling van *Jan Scorel* (± 1449 — ± 1535) en de beide goudsmeden en graveurs, *Johan Lutma* (vader en zoon, 1584—1689) terwijl als ontwerper en uitvoerder van de elegante houten 120 voeten hooge boven-bouw der Oude-Kerks-toren te *Amsterdam*, uitgevoerd in de jaren 1558—66, wordt genoemd *Jelis Jansz.* van *Groningen*, omtrent wien ik echter nog nadere gegevens mis, eindelijk nog de schilders *Johannes Antiquus* (1702—1750), *Jan Bultbuis* (1730—1800) en *Egbert van Drielst* (1746—1808).

In vele opzichten heb ik van het *weleer dezer* Stad niet *kunnen* geven, wat ik wel gewenscht had, en zekerlijk ware ik daarin nog meer te kort gekomen, had ik niet de steun mogen hebben van de Heeren *Mr. J. A. Feith* en *Mr. P. G. Bos*, wien het beiden nooit te veel moeite was, om, hoe ongelegen ik soms ook bij hen aanklopte en hoeveel tijd mijne vragen ook ter beantwoording mogten vorderen, mij toch altijd, naar hun beste weten en kunnen te helpen. Aan die beide Heeren breng ik daarvoor bij dezen gaarne allen dank.

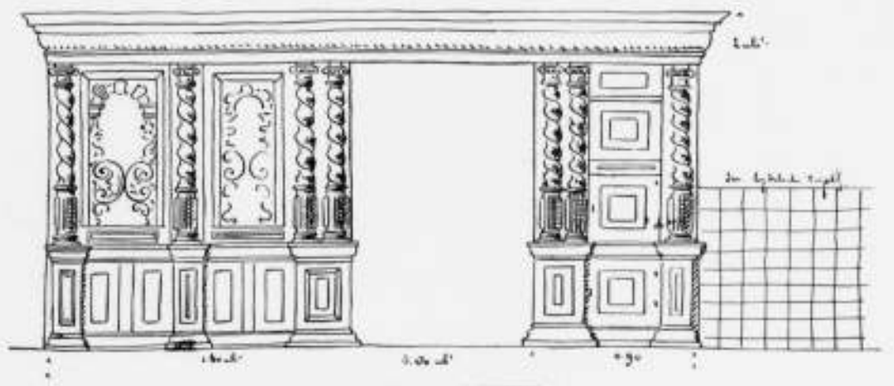

Afbeelding LXXXVII.
Oud Groninger Kamer-betimmering, naar eene schets van *O. Eerelman*.

Martis 15 Dec. 1609.

INSTRUCTIE voor den Bouwmeester deser Stat.

1. De boumeester zal goede opzicht hebben op des Stadts-graften, wateringen, poorten, bruggen, bolwerken, plantagiën, faulse-breen, muyren, toorns, wegen, straten, end andere des Stadts publicque wercken en huijsen, dat die in gooden wesende onderholden worden en blyven.
2. Sal gien nije wercken van timmeren, metselen end graven, ofte oock olde wercken te repareren beginnen, sonder expres wieten end consent van den Raedt.
3. Sal alle voorjaer an den Raad schriftelijck overgeven memorie van de wercken, die dat lopende jaer nodige reparatien ende vulveerdingen van doen hebben, ende versoecken dat daer over weerde geresolveert met notitie, wat voorgaende jaer is gedaen.
4. Sal alle Stadts wercken daer hen dirigeren, dat deselve in bequame tijt worden verveerdiget ende sullen trocken, ende dat in de 5 wintermaenden, alse October, November, December, Januar of Februar niet worde gearbeijdet, ofte den weinichsten anders niet als nootdruftige dingen, bij des Raedts last ende ordonnantie maken ofte arbeijden laten.
5. Sal alle tijt op 't andienen der Committeerd heren ter plaetsen compareren, daer hij sal versocht worden.
6. Sal hem van alle saeken, de Stadt raeckende ende hem angedient dechargeren ende heren Praesid. Borg. ofte de heren Gecom. van den Raedt sulckes ten laste comende daer inne te disponeren, tijtlicx andienen, opdat daer inne met goede ordre tot miesten prouffijte van den Stadt gedisponeert mach worden.
7. Sal oock alle tijt antiekenen dach ende tijt wanneer, waer ende in wat werck de arbeitsluijden tijtlicx gearbeijdet hebben ende daervan pertinente rekeninge holden va.1 een iegelijck werck apart, ende deselve op ieder saterdach met sijn ondertiekeninge in den vullen Raedt overleveren, opdat na examinatie van deselve ordonnantie mach gepasseert worden tot betalinge van de voors. arbeijtsluiden.
8. Ende sonderlinge opsicht dragen op de stienmetselers, timmerluijden ende andere arbeitsmannen, des morgens als sij op 't werck comen ende des avonds wan sie weder affgaen, ende geholden sijn de onwillige, loije en onbequame arbeijders stracx ende metterdaet afftedancken ende gaen te laten.
9. Sal alle weken offte ten langesten alle maenden sorchvuldich laten van de Leveraers van enige materialen opstellinge doen, ende rekeninge overgeven, de materialen bij de Gecom. heeren recognoseeren, opdat daerop ordonn. mach verlienet ende gegeven worden.
10. Sal de materialen, als holt, steen, calck ende anders, so tot dienst van de Stadt muchten worden ingecofft, datelijcks op verordente plaetsen laten brengen, vlijtich doe verwaren ende deselve sunder kennisse niet verarbeijden laten.
11. Ende so sulex muchte gedaen worden alle tijt reden geven, waer deselve materialen tot dienst van de Stadt geemployeert zijn.
12. Sal sunder kennisse des Raedes gecomm. giene materialen mogen incopen, noch oock enige affrekeninge van deselve materialen maken.
13. Sall noch part off andiel an ienige materialen, noch oock leveringe van deselve, off oock enige bestede wercken annemen, offte daeran participeren, oock gien Stadts goederen mogen aen sich handelen in 't gehiel of voor een diel.
14. Sal neerstich ondervragen de lopende prijs der materialen, ende getrouwe staet van de bestelde wercken maecken ende de committ. daervan bijtijdes doen verstendigen.
15. Ende gelijck hij op de quantiteit der voors. materialen ende wercken moet letten, sal oock op de qualiteit achtinge moeten geven, dat de materialen goet ende geve, worden gelevert, ende de bestede wercken na de bestecken worden gemaecket, volverdiget en opgenomen.
16. Sal moeten contreboeck holden van 'tgene datter gecoft ende gelevert wort.

17. Sal alle jaer bijtijdes buyten de Stadt doen maecken ende dichten de wegen, so tot last ende onderholdinge van de Stadt komen, dat daerover giene clachten vallen, offte anders voor de versuimenisse responabel wesen.
18. Sal de wateren van de Stadt, als dat Hoendiep, Damsterdiep ende Cleijsloot voor so veele de Stadt zulex tot laste compt, alle jaren, indien het noodich, laten ruijden.
19. Sal buiten de Stadt in giene Commissiën vertrecken sonder consent van den Raedt of des Praesiderende Borgemester in der tijt.
20. Ende in Commissie wegens des Stadts saken door last verreijsende, voor vacatien een daler des dages genieten.
21. Sal eigentlijcken, wat hem voorcomen mach tot verbeteringe van der Stadtswercken ende apparente schadenn getrouwelick andienen, ende in alles dezer Stadts miesten voordiel ende prouffijt behartigen, ende voorts sich so holden en dragen als een vroom ende getrouw Boumeester eget en gebeuret. Ende dat voor een tractement van vier hundert Carol. gulden jaerlicx, alle halve jaeren te betaelen bij den Stadts Rentemester de gerechte helffte op quitantien.

Aldus gearresteert bij de Heren Borgemesteren ende Raedt den 15 Decemb. an. 1629.

Deze Instructie bleef van kracht gedurende de XVII^de^ eeuw, doch werd op 13 Aug. 1650, nog aangevuld met:

Dies' sall hij in onze handen den behoorlijcke Eedt doen, roerende deze zijn Instructie nae zijn uiterste vermogen te zullen nakomen ende achtervolgen.

Afbeelding LXXXVIII.

Houten standvink op steenen voet.

Afbeelding LXXXIX

Gevel-anker.

Afbeelding XC

Gevel-anker.

Bijlage B.

Instructie voor den Architect van het nieuw te bouwen Raadhuis.

Lunar, den 20 November 1775.

Gehoord het rapport van de Heeren Borgem^en^ welke ten gevolge Secrete Resolutie Commissoriaal van den 22 Maart jongstleden Hunne gedagten hadden laaten gaan over het aanstellen van eenen Architect tot den aanbouw van een nieuw Raadhuis, zijnde daartoe hun Ed^len^ voorgekomen de perzoon van *Jacob Otten Husly* aan wien de eerste prijs voor het beste en best berekende plan is toegewezen, en van wiens bekwaamheid hun Ed^len^ toereikende informatiën hadden bekomen: hebbende Hun Ed^len^ voor denzelven een Instructie geformeert, welke zij de eer hadden, aan den Raad ter deliberatie te presenteeren:

INSTRUCTIE voor den Architect en Opper-Directeur over het Gebouw van het Nieuwe Raadhuis te Groningen.

1.

. . . . . Verbind zich, om alle de plans, façades, doorsneeden, dak en spantwerk volgens de verbeterde en goedgekeurde teekeningen in schets voorgesteld, in het net, en op eene groote zeer duidelijke voetmaat te brengen, zoodat de duimen zelve op die tekeningen duidelijk konnen gezien en gemeeten worden. En deze aan Burgemeesteren en Raad te leveren, om altoos te konnen dienen tot voltooijing van het gebouw voor de maand Julij des jaars 1776.

2.

Om, bevoorens de bouwinge begint, afzonderlijk te tekenen de platte grond voor de fundamenten alsmede voor yedere Etage, in het vervolg op eene Grootere Voetmaat, waarin alle de lengtens en breedtens van de kamers, diktens van de muuren, breedtens van de raamen, deuren, pennanten, enz. in cijfers zijn uitgedrukt, opdat daaromtrent door de werklieden geene abuizen zouden worden begaan.

3.

Dat door hem, of onder zijn opzicht door anderen die hij deswegens op zijne eigene rekening zal moeten aanstellen, zullen worden op de juiste grootheid getekent alle de tekeningen, zoo van de platte gronden, als profilen van alle het steenhouwerswerk, geene uitgezondert, van hoeksteenen, deuren, venstercasijnen, lijsten, plinthen, colommen, pilasters, entablementen, frontispiçen, frontons, trappen enz. en alle zoodanige mallen welke de steenhouwers, metzelaar of timmerman zoude mogen nodig hebben of vereisschen.

Dat Burgemeesteren en Raad daartoe zullen leveren het hout, en de timmerlieden, om dit uit te werken op Hunne kosten.

4.

Dog dat de Opper Architect alle deezen, in N°. 3 vervat, zal examineeren, en onderteekenen, met zijn naam of teken, opdat hij, ingevalle van fauten, daaruit voortvloeijende, voor dezelve aanspraakelijk is.

5.

Dat hij daar en boven verplicht zal zijn, te leveren drie nette copien van de teekeningen in art. 2 vermeld: als, Een voor den Meester Metzelaar; Een voor den Meester Steenhouwer, en Een voor den Meester Timmerman, welke mede met zijnen naam ondertekent zullen liggen in de Comptoiren, of kaamers van ieder deezer Opperhanden, om geraadpleegt te konnen worden bij gelegenheid.

6.

Dat hij, ten einde netter en zekerer te houwen, voor ieder grondslag, dat is van het fundament, Rez de Chaussée, Eerstte en tweede Etage, op planken, daartoe met de noodige hulp hem te bezorgen, zal aftekenen de juiste grond, opdat de metzelaars, met meerdere zekerheid zouden konnen werken.

7.

Dat hij zich verbind, de baazen, die onder hem zullen worden gestelt, tot hunnen plicht te houden, en tegenwoordig te zijn bij het leggen van ieder zulk een grond, en van de ondermuuren en dak, mits daarvoor zijne daggelden trekkende, gelijk naderhand zal worden bepaalt.

8.

Dat hij zich verbind tot het concipieren, maken, of schrijven van alle de bestekken, zoo van de materialen, als arbeidsloonen van Steenhouwerijen, Metzelarij en Timmerwerk, Loodgieters, Leijendekkers, enz. tot de bouwinge noodig.

9.

Neemt hij aan, en verbind zich, dit, alsmede de praeparatoire schetzen en teekeningen met eene nieuwe berekeninge der kosten ter goedkeuringe aan Burgemeesteren en Raad nog voor te stellen, alle hier boven gemeld, en alle hetgeene verders tot de volvoeringe van dit gebouw mogte vereischt worden, en hetgeene niet wel te specificeren is, te doen en te volbrengen voor een somma van Tienduizend vijfhondert Car. guldens, welverstaande, dat hij bij de leveringen der teekeningen in het 1ste art. bepaald, zal op rekening ten Comptoirie van den Stads Rentmeester ontvangen de Somma van Twee duizend en vijfhondert guldens, en vervolgens, als ieder Etage af zal zijn, een vierde van Acht duizend guldens, dat is twee duizend.

10.

Verbind hij zich, gelijk gemeld is, zelve in persoon te Groningen te zullen zijn bij het aanleggen der ondergronden van de bijzondere Etages, bij het zetten van Kap en Dak, en verders waarbij zijne tegenwoordigheid geoordeelt zal worden noodzaakelijk te zijn, mits voor iederen dag daarvoor in rekeninge brengende veertien guldens. En daar te booven twee dagen voor gaan, en twee dagen voor koomen telken reijze, als hij naar Holland gaat tot bevordering van het Gebouw, en niet voor zijne eigene bijzondere zaaken, zonder verders te moogen rekenen voor reijskosten.

Het getal deze dagen zal hij, zonder voorafgaande permissie van Borgemeesteren en Raad, niet moogen vermeerderen boven de Hondert dagen in een Jaar.

Komende hij zijne presentie Gelden en de dagen van de reijskosten gesteld alle $^1/_4$ jaars, of om het halve jaar naar zijn goedvinden ontvangen.

11.

Ingevalle hij onverhoopt kwam door ziekte, of door afsterven belet te worden in het volvoeren van zijn aangenomen plicht, zal hij, of zijne Erven kunnen ontvangen de penningen, die volgens de bovengemelde artikels reeds verdient zijn.

12.

Daartegens verbind hij zich, en zijne erfgenaamen, om alle de onder handen zijnde tekeningen en papieren getrouwelijk over te geeven, en over te leveren in handen van Burgemeesteren en Raad, die naar bevind van zaaken dezelve vergelden.

13.

Eijndelijk erkent hij, dat zijn ambt als Opper-Directeur en zijne vergeldinge daar omtrent niet eerder plaats hebben zal, bevoorens dat hij de Teekeningen volgens Art. 1 zal ingelevert hebben, en dat ingevalle hij uit eigene beweginge mogt vertraagen, om de bestekken en teekeningen voor de Bouwmeesters tijdig te bezorgen, het Burgemeesteren en Raad als dan vrij zal staan, een ander in zijne plaatze aan te stellen, zonder meerder van de 8000 te mogen eijsschen, dan van ieder Etage, die af is, en van de daggelden.

Waarop zijnde gedelibereert hebbende HH^ren^ Borgem^en^ en Raad, de Heeren Borgem^en^ voor hunne genomene moeijte en attentie bedankende, voorzeide Instructie geapprobeert.

Extract Raadresolutie.

BIJLAGE C.

Daar de Bouwmeester van het Raadhuis J. O. Huslij tijdens den opbouw stierf, moest er een ander in zijne plaats aangesteld worden, voor wien nu onderstaande Instructie werd vastgesteld.

4 MAART 1802.

INSTRUCTIE voor den Architect over het Gebouw van het Nieuwe Raadhuis in Groningen.

1.

Harmannus Rammaker verbindt zich en wordt aangesteld tot wederopzeggens toe, om de opbouwing van het Nieuwe Raadhuis hier ter stede, volgens de daarvan voorhanden zijnde, Plans en Tekeningen, bevorens door *J. O. Huslij* gemaakt en bij den Raad gearresteerd, en zoo verder nog te maken mogten nodig gevonden worden als Architect, onder de Opper directie van de Commissie tot de Executie van de Secrete Resolutiën van de Municipaliteit van den 21 Januarij enz. Februarij 1802 wegens de verdere opbouwing van gemeld Gebouw benoemd, of diens Successeuren ter uitvoer te brengen.

2.

Ten dien einde zullen aan hem Architect alle voorhanden zijnde Tekeningen en Plans, dit Gebouw betreffende onder eene daarvan gemaakte Rotulus worden in handen gesteld.

3.

De Architect is verplicht alle de Plans en Tekeningen zoo tot den opbouw vereischt worden op eene genoegzame grote voetmaat te brengen, en zoverre zulks noch niet verricht envoor handen is op zijne kosten.

4.

Dat door den Architect of onder zijn toezicht door anderen, die hij daartoe op zijn eigen kosten zoude willen nemen zullen worden op de juiste grootheid getekend alle De Tekeningen, zoo van de platte gronden als profijlen van al het Steenhouwerswerk, geen uitgezonderd, van Hoeksteenen, Deuren, Venstercosijnen, Lijsten, Plinthen, Colommen, Pijlasters, Entablementen, Frontespiceen, Frontons, Trappen enz. en alle andere zoodanige mallen, welke de Steenhouwers Metzelaar of Timmerman zoude mogen nodig hebben of vereischen, voor zooverre niet reeds veerdig zijn en voorhanden. Dat voor rekening van de Staal aan hem alleen zal geleverd worden het Hout tot alle de Mallen nodig benevens Spijkers en de Timmerlieden om het te bewerken en in gereedheid te brengen en voorts hebben zorge te dragen dat voorz. Tekeningen en Mallen enz. altoos tijdig genoeg in gereedheid zijn, op dat de werklieden daar door niet verhinderd worden, met hun arbeid voort te varen.

5

Dog dat de Architect zelve alle deze in art. 4 vervatte Mallen van platte gronden, profijls zal examineren en ondertekenen met zijn naam of teken opdat hij ingevalle van fouten daaruit voortvlocijende voor dezelve aanspraaklijk zij.

6.

Dat hij daarevenboven zal verplicht zijn, drie nette copien van de tekeningen in art. 3 vermeld op zijne kosten te leveren, ingevalle dezelve niet reeds voorhanden mogten zijn of wegens den gevorderden opbouw niet meerder nodig mogten bevonden worden; als een voor den Meester Metzelaar, een voor den Meester Steenhouwer, en een voor den Meester Timmerman; welke Tekeningen met des Architects naam mede ondertekend zullen liggen inde respective Comptoiren, of kamers van ieder dezer opperbazen om geraadpleegd te kunnen worden bij gelegenheid.

7.

Dat de Architect teneinde netter en zekerder te bouwen, voor de grondslag van de nog te bouwen tweede etage, op planken daartoe met de nodige hulp hem te bezorgen zal aftekenen de juiste grond opdat de Metzelaars met meerder zekerheid zouden kunnen werken.

8.

Dat hij zich verbindt de Bazen, Die onder hem worden gesteld tot hunnen pligt te houden, teneinde zij goed opzicht op het werkvolk houden, opdat alles na behoren en na vereischt vlijtig werde uitgevoerd, en voorts strikt te doen observeren de orders, zoo bij Gecommitteerden omtrent het werkvolk zijn gestatueerd.

9.

Ingevalle er enig verschil over het werk tusschen de Bazen mogte ontstaan, 't welk niet ten eersten konde vereffend worden, zal de Architect daarvan aan Gecommitteerden hebben kennis te geven.

10.

Dat hij zich verbindt tot het concipieren, maken, of schrijven van alle de bestekken zo van de Materialen als Arbeidslonen van Steenhouwerij, Metzelarij, en Timmerwerk, Loodgieters, Leijdekkers enz. tot de bouwing nodig, welke als dan door den Boekhouder zullen worden in 't nette geschreven.

Extract Raadsresolutie.

Wordende hem (die in Groningen woonde en tijdens *Huslij* het toezicht over den bouw had) hiervoor toegekend een daggeld van fl 4.00.

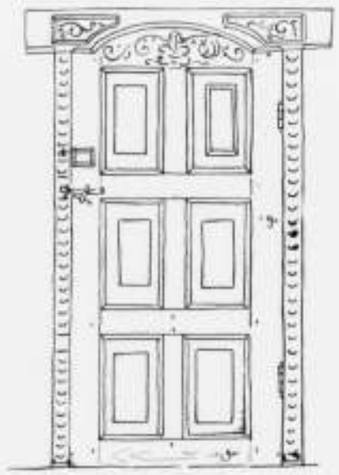

Schets van een oud binnen-deurtje.
Afbeelding XCI.

Bijlage D.

Lunae den 16 Februarij 1629.

HET RAADS-GEBED.

Het geconcipieerde formulier van een gebet is naer examinatie gearresteert, ende geordonneert dat 't selve tijtlix als de Raedt vergaedert in aenvanck gelesen sal worden in voegen hijrnae volgende:

„Almachtige Godt, Here aller Heren ende Richter aller Richteren: naedemael het Uw belieft heeft ons op te leggen den last om te regieren ende richten een groote gemiente, ende dat wij tot dieneinde hijr vergaedert zijn, soo bidden wij dat Ghij onse duister verstant wilt verlichten met Uwen Heiligen Geest, ende onse wille alsoo leiden ende stuiren, dat wij bij sijden settende alle affecten ende beweechenissen, die ons in het bedrijff onses amptes zullen kunnen verhinderlijck zijn, mogen verstaen, resolveren, ordelen ende doen, 't gene datt best, recht, ende billick is, alle tijtt voor oogen hebbende de ehre Uwes heiligen naemens, mitsgaeders de welstant, rust, vrede ende enicheijtt van de gemiente, opdat wij alsoe beholdende ene goede conscientie nae dit moeijsaeligen levent voor Uwen Richterstoel onverschrocken mogen verschijnen, ende met alle uithverkoornen van Uw verwachten het ende onses gelovens, naementlick de ewige zalicheijt.

Datt bidden wij Uw om de verdiensten onses Heren ende Heilandts Jesu Christi. Amen."

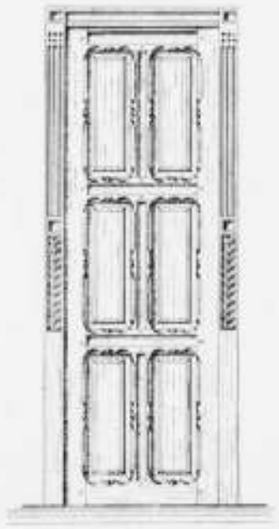

Binnen-deurtje. Afbeelding XCII.

A. Dubbelde Kruijsz glasraem. Afbeelding XCIII.

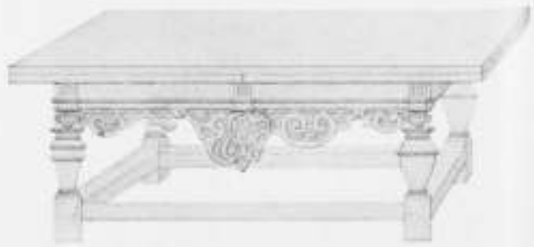

B. Treek-tafel. — Afbeelding XCIV.

Bijlage E

De proefstukken der Meester-Kistemakers.

Borgemesteren ende Raedt der Stadt Groeningen het versoeck bij den Olderman ende Hoevelingen sampt de gemene Gildebroederen van de *Kistemaeckers gilde* gedaenn, bij welckeers se versochtten: Dat compstelijck niemant in hoer gilde tot eenen Gildebroeder solde geadmitteert ende toegelatenn moegen worden, He hadde dan eerst ende allvoerenn sijnn Proeve gemaket, in onderlinge communicatie ende deliberatie gelecht hebbende bevinden, Datselve niet allenich tot Eer vann deser Stadt int gemeen ende tot denst van de gantze Borgerije int particulier sall gedijen, Maer dat het oock den Jongen gesellen tsulve haantwerck lerende een anporringe ende anreijtsinge sall wesenn Om sich destoe meer int selve hantwerck te exerceeren ende oefenen, Hebben daeromme ordonneert ende gestatueert, Ordonneren ende statueren mitz desen: . . . . . .

1. Dat alle Gildebroeders soenen, de na desen dage dese Gilde annemen willen, tot eenn Proeve soelenn maeckenn Een dubbelde kruijszglasraem, hetwelcke met een dubbelde spondinge vergadert sijnde, also in malcanderen soelen passen Dat het eene glasraem in alle veer gaten evenngelijck passenn, navolgende het patroon onder A. (zie afb. XCIII.)

2. Ofte soelen de voersz. Gildebroeders soenen tot haer Koer mackenn eenn Trecktafel, Waer af de stijlen op alle veer hoekenn soelenn verdickt ende de bovenn vriesenn springende wesenn, Mitz dat die klampenn van het blat eenn halve voet briet ende overboeckich vergadert. Ende dat die pennen vuijts hoer selffs holt gemaeckt soelenn wordenn, in conformité vant patroon onder B. (zie afb. XCIV.)

3. Indien averst Een vrembdelinck, dat is geene gildebroeders soene dese Gilde annemenn solde willen Dat die solve sall maeckenn Eenn Trijsoer mit acht vrije roode pijlaren. Walverstaende bovenn veere ende onder veere neffens platte pijlaers daer achter. Ende de onderste pilaer sampt Kaptelenn ende Basen in malcanderenn vergadert ende dat alles met dubbelde Karniszen nae wijder inholt vant patroon onder C (zie afb. XCV) wesende deselve voerschreven patronenn onder A, B, C, hijr onder gedelinieert ende afgetogenn.

4. Walverstaende Dat bij aldienn die jonge toekomende Gildebroeder de macht niet hebben muchte sich het holt tot het voersz. warck noedig toe bestellenn, Dat die gilde het holt daertoe nae gebruijck van de Gilde leverenn sall. Laetende nochtans in sijnn optie oft he het warck op sijnn egen costenn verfeerdigen dann tot profijt eenes Meisters voer behoerlijcke dachhuijren veerdich maecken sall willenn.

5. Welck voersz. warckenn soelenn van den Jongen toecomenden Gildebroederen in eenes Meijsters hues mit hoer eegen handenn sunder hulpe vann eemants gemaecket moetenn wordenn.

6. De examinatie unde visite deser warckenn onder A ende B tho wietten ofte de desolve conform ende gelijckmetich sinnen soelenn vann twee Raedesheeren daer toe tijtliex toe committeren neffens den Olderman ende Hoevelingen van de Gilde op eener tijtt gedaenn worden.
Waervoer elcke perssen voer sijnn salarijs van den toecoemenden Gildebroeder sall genietten tijnn. brab. stuver

7. De examinatie ende visite oeverst der wereckenn onder C, te wieten ofte de denselvenn gelijckmetich sinnen soelenn van den voersz. persoenenenn op drie verscheijdenen tijdenn gedaen wordenn, als ten ersten Wanneer het holt bereijdet is, ten anderden alst int veerkante steit ende tenne laestenn als het geheel bereyt ende gereet is.
Waer voer elck person telcken reijze voer sijnn salaris van den toecomenden gildebroeder sall hebben als bovenn.

8. Dies dat se den toecomenden jongen Gildebroeder daerbovenn met meerder costenn vann maeltijdenn toe gevenn wijnn oder beer toe scheneken, ofte met andere costenn hoedanich de oock wesenn moegenn directelijck oder indirectelijck niet beswaren soelenn bij verlies vann dese proeve.
Ende steet alles tott hoer E. intrepretatie ende revocatie vann toe meerderen ende minderenn nae gelegentheijt.

Aldus gearresteert Jovis den achtsten dach Februarij anno (Dusent) sesshundert tijene. — tho Oercunde der Stadsz. hijr onder gehangenen Segell. Gegevenn in denn Jaere und up daege voerschrevenn. Doe Joachim Altisg, Hildebrandt Roltman, Tabbo Conders unde Lodewig Heekenken der voerschrevenn Stadt Borgermesteren weren.

18 Februarij 1670.

Stads-bellehaard. Afbeelding XCVI.

ATTESTATIE door Borgem. en Raadt afgegeven aen een gezel.

Wij Borgemeesteren ende Raadt van Groningen, betuigen met desen openen versegelden brief dat ter instantie van d'E. Jannes Enscheda (1), als sijnde van ouder tot ouder een burgers soon oock van een goede ende erlycke familie deser Stadt; persoonlyck voor ons gecompareert is Mr. Lambertus Socteman, horlogiemaeker en borger in Groningen, attesterende voor de oprechte waerheit, dat gem. Jannes Enscheda seven jaren lanck by hem Comparant 't horlogiemaecken heeft geleert en sich gedurende de voorst. tyt, soo aengaende syn ambacht, leere en gehoorsaemheit, tegens syn meesters Vrou als oock in de dagelixge conversatie by een iegelyck also gehouden en gedragen als een goet vroom en eerbaer jongeman ofte leerknecht betaemt. Soo dat hy Comparant hem, Johannes Enscheda, wegens syn goede comportement, gehoorsaemheit ende getrouwicheit bedanckt, hem dienvolgens weerdig achtende om by een ider, daer sulx de gelegentheit vereischt, wegens syn goede leven, gerecommandeert te worden. Is daeromme an alle hoge en lege stande personen van wat staat ofte conditie deselve souden mogen wesen, die dese attestatie mach voor des Compts. dienstich versoeck dat sy den gem. Johannes Enscheda voor soodanen jongeman ofte geselle willen erkennen, en die volgens hem soo angaende syn ambacht, wetenschap als anderzins, alle mogelycke hulpe en bystant bewysen, bereyt 't selve by gelycke gelegenheit wederomme te doen. Tot weicken fine hy Compt. den welgem. Johannes Enscheda op desselfs versoeck, dese attestatie heeft medegegeve als om te mogen strecken nae behoiren. Sonder argelist: Dat oirconden wy met unsen Stadtszegel gegeven in den jare XVIc seventien den achtienden Febr.: Doe Johan Tassens, Gerhard Ten Berghe, Johan van Julsingha en Sicco Eeck, Borgemeesteren waren onser Stadt.

(*was geteekend*) S. EECK.

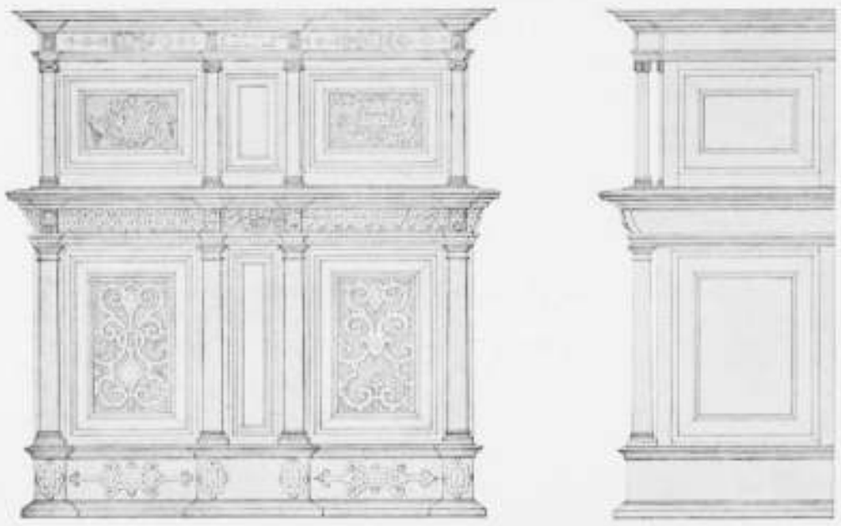

C. Trijsoer. Afbeelding XCV.

(1) Anno 1526 had zekere *Johan Enscheda* het burgerschap gewonnen en was ingeschreven in het poorterboek der Stad.

Overzicht in opvolgende tijds-orde, van verschillende gebeurtenissen en aangelegenheden het oud-Groninger Stede-leven betreffende.

Anno:	
753	Groninger kooplieden bezoeken reeds de markt te *York*.
777—794	*Ludger* brengt de Groningers het Christendom en sticht hun eerste Bede-huis.
808	Groningen door de *Noormannen* verbrand.
± 839—850	De Sint-Walburgs-kerk gebouwd.
1006	de naam *Groninga* komt het eerst voor in eene oorkonde (No. 12).
1020	Groningen wordt met plancken ende stricketten, met een „houten tuijn" bevestet.
1024. 3 Jan.	Keizer Hendrik II schenkt het Graafschap *Drenthe* aan de kerk van *Utrecht*.
1036	Groningen is reeds eene belangrijke markt-plaats.
1040. 21 Mei	Koning Hendrik III schenkt zijn landgoed in *Villa Cruoninga* aan de kerk van Sint-Maarten te *Utrecht*.
1110	De Stad ommuurd zich.
1112	De Bisschop dwingt haar die ommuring weder af te breken.
1143—1148	Groote burger twist, de Sint-Walburgs-kerk bij herhaling als burcht benut en belegerd.
1162	De Stad opnieuw ommuurd, wordt vruchteloos door den Bisschop belegerd.
± 1205—1215	De Rivier *de Aa* Stadwaarts geleid, de binnen-haven door eene buiten-haven vervangen.
1210—1220	De Sint-Maartens- of *tweede* parochie-kerk gebouwd.
1225. 3 Jan.	Groninger kooplieden krijgen vergunning handel te drijven in Engeland.
1227 April	Groote burger twist, de Stad voor meer dan de helft *verbrand*, wordt nu *aangelegd* en tevens *uitgelegd*.
1229	Groningen is reeds in drukke handelsverbinding met de Oostzee-plaatsen.
1231—1256	De Stad in strijd met de Gewestelijke bewoners, wordt belegerd en ingenomen en moet hare muren, poorten en stinsen afbreken.
± 1245	Het Franciscaner- of Minderbroeders-klooster gesticht. Aan een oorkonde van dit jaar komt reeds het oude Stads-zegel met de St. Maartens-kerk voor.
1246	Eene *derde* parochie-kerk, die van Onze Lieve Vrouwe ter Aa gesticht.
1249	Er is pestilentie en hongersnood in de Stad.
1258	De Stad sluit een verbond met *Friesland* en heeft reeds eene vaste paarden-markt en een hout-markt.
1259	De rivier de *Hunze* Stadwaarts geleid.
± 1260	Het Heilige Geesthuis gesticht.
1276. 1 Nov.	Het Vrouw Menolda Convent gesticht.
1277. 13 Febr. en 25 Dec.	Groote zeevloeden teisteren Groningerlant, de Dollard ontstaat.
1285	Groningen reeds opgenomen onder de *Hanze*-steden.
± 1290	Het Clarissen-klooster gesticht.
1298. 29 April	De Graaf van Holland stelt zijne landen open voor de Groninger kooplieden.
1300. 13 July	Het Vrouw Sijwen Convent bestaat reeds.
1309	Het Jacobijner klooster gesticht.
1309. 19 Febr.	Bij een burgertwist, wordt Groningen's tweede of steenen Raadhuis afgebroken.
1317	De Statuten van het Goudsmids-gilde vastgesteld.

Anno:

1318 Een Broederschap der Kalenden ingesteld.
1329 Het Vrouw Claren Convent bestaat reeds.
1334 De Stad sluit een verbond met de handels-stad *Stavoren*.
1338 De Stad door de Vriezen en Drenthen belegerd en ingenomen, moet hare muren en stinsen afbreken.
1342. 3 Aug. Het Gasthuis der Armen gesticht.
1350 Horribele pestilentie.
1360 De Stad koopt en sloopt het kasteel *Schaard*.
1361 De eerste Land-dag in de Stad gehouden.
1362 De Statuten van het Kremer-gilde vastgesteld.
1379 Er is hier voor *'t eerst* sprake van het gebruik van donre-bussen en cruyt.
1382 Van dit jaar dagteekent het oudste Gilde-boek der Schuiten-makers.
1392 De Stad pacht voor 100 jaar het Goo-recht.

1400—1405 De Stad bij herhaling door den Bisschop van Utrecht belegerd.
1405 25 Juli. Het Sint-Geertruida Gasthuis gesticht voor arme pelgrims.
1413 Volledige opstand binnen de Stad.
1424 Het Damster-diep gegraven.
1425 De A-kerk vergroot, een nieuw koor gebouwd; er komt eene verordening in zake de straat-reiniging.
1425 De Sint-Maartens- of Latijnsche school staat reeds onder Stads-toezicht.
1443 Een nieuw of *derde* Raadhuis gebouwd.
1446—7 De beide Markt-pleinen voor *het eerst* bestraat.
1457 Het klooster van de Broeders van het Gemeene Leven gesticht.
± 1450—1460 De Martini-kerk vergroot.
1461—64 Een nieuwe, *tweede*, Sint-Maartens-toren gebouwd.
1468 De nieuw gebouwde Martini-toren stort in.
1469—82 Een nieuwe, *derde*, Sint-Maartens-toren gebouwd.
1469—71 De Stad opnieuw, voor de *tweede* maal uitgelegd.
1470 Het Stads-Wijnhuis bezijden het Raadhuis gebouwd.
1479 Het Sint-Anna Gasthuis gesticht.
1494 Het Sint-Jacobs Gasthuis gesticht.
1495—7 De Stad heeft bijna geheel Vriesland aan zich onderworpen, hare moeielijke jaren beginnen.
1500—1506 De Stad bij herhaling belegerd.
1506. 1 Mei De Stad huldigt Graaf *Edzard* van Oostfriesland als Heer.
1506—14 Het kasteel door Graaf *Edzard* bezuiden de Stad in 1506 gebouwd, wordt in 1514 geslecht.
1509 Het Recht-huis gebouwd.
1514. 3 Nov. De Stad huldigt den *Hertog van Gelder* als Heer.
1517 Het Sint-Antony Gasthuis gesticht
1522 De Stad op nieuw, voor de *derde* maal uitgelegd.
1525—26 Van dit jaar dagteekent de *oudste* nog overgeblevene Stads-rekening.
1536 13 April. De voor-steden door de Gelderschen onder *Meijnert van Ham* verbrand.
1536. 8 Juni De Stad huldigt Keizer *Karel V* als Heer.
± 1550 Oudste platte grond der Stad geteekend door *Jacobus van Deventer*.
1561. 7 Aug. Groningen tot Bisschops-stad verheven.
1568 Het Klooster van de Broeders van 't Gemeene Leven tot Bisschoppelijk verblijf ingericht.
1569—77 Het kasteel door den Hertog van *Alva* bezuiden de Stad in 1569 gebouwd, wordt in 1577 geslecht.
1575. 15 Mrt. De Martini-toren door 't ontsteken van vreugde-vuren in brand geraakt, verliest zijn spits.
1583—88 Het Jacobijner-klooster geheel vernieuwd.
1594. 22 Mei—24 Juli. De Stad door Prins *Maurits* belegerd en ingenomen, treedt toe tot de Unie, haar kloosters opgeheven.
1595 *Ubbo Emmius* van 1595—1614 Rector der Latijnsche School, van 1614—9 Dec. 1625 Professor der Academie geeft in 1615 uit zijn: „De Urbe Groninga."
± 1595 Het Ubbena Gasthuis gesticht.
1599 Het gewezen Clarissen of Geestelijke Maagden klooster wordt tot een Weeshuis ingericht.

1600—7 Het Kasteel door de Staten bezuiden de Stad in het jaar 1600 gebouwd, wordt in 1607 geslecht.
1607—24 *Vierde* of groote uitleg der Stad.
1611. Aug. De Sint-Walburgskerk stort ten deele in — 13 Nov. Raadsbesluit tot *sloping* genomen.

Anno:

1611 De Swane-straat doorgetrokken tot aan de Groote Markt.
1612. 16 Junij. De Sint Maartens-school wordt tot Provincie-huis ingericht.
1613 De Stad begint venen aan te koopen en te ontginnen en kanalen aan te leggen.
1614—37 Het Suider-diep gegraven tot verbinding van het Schuiten-diep met het Der Aa.
1614. 23 Aug. De Academie ingewijd.
1621 Eene West-Indische Kamer opgericht.
1621 Het gewezen Jacobijner-klooster tot een Wees-huis ingericht.
1627 Het afgebrande gedeelte van den Martini-toren door *Garaver Peters* herbouwd.
1627 Het Roode Weeshuis-poortje gebouwd.
1627 Het huis aan den *Oss*-markt, nu Doofstommen-Instituut, gebouwd.
1627 Het laatste gedeelte van Sint-Walburgs-Kerk *gesloopt*.
1627 Het Provintiaal Artillerije-huis gebouwd.
1629 De loop van de rivier de *Hunze* belangrijk verbeterd.
1630—40 De Folkinge-, Gelkinge-, Haddinge- en Pelster-straat alle tot aan het Suider-diep doorgetrokken.
1632 De Corps de Garde door de Provincie bij Boteringe boog gebouwd.
1635 Het Provinciaal Collecte-huis gebouwd.
1643 Groot vogelvlucht-plan der Stad van *Egbert Haubois*.
1654—63 Beide Markt-pleinen met riepen omzet.
1655 10 Nov. De eerste trekschuit, die naar *Leeuwarden*, komt in de vaart.
1660—65 De Nieuwe of Noorder-kerk gebouwd door *Conraet Roelofs*.
1660—62 De Waag gebouwd door *Conraet Roelofs*.
1664 Het Provintiaal Tucht-huis gebouwd.
1666 Eene Lutherse kerk zonder vergunning gebouwd, op last der Overheid weder afgebroken.
1671 1 Mei. De A-toren brandt af, wordt in 1674 herbouwd.
1672 De Stad belegerd door den Bisschop van *Munster* en den Keurvorst van Keulen.
1681 Een nacht- of ratelwacht ingesteld, en voor het *eerst* eene straat-verlichting ingevoerd.
1687—8 Het schip der Martini-kerk uitwendig geheel verbouwd.
1694 De Stads-munt opgeheven.
1694—6 De Lutherse kerk gebouwd.
1698 De *Helper*-linie volgens het ontwerp van *Menno van Coehoorn* aangelegd.

1703 1 April. De *Boteringe* boog-brug gebouwd.
1710 De A-toren stort in, wordt in 1726 herbouwd.
1744. 17 Juni. Verbod bij Stads-placcaat nieuwe huijven te maken en aanzegging de bestaande binnen ses jaren af te breken.
1744 Straatvegers aangesteld.
1755. 15 Sept. Het Hof van Justitie ingewijd; de eerste Synagoge gebouwd.
1756 Het Sterre-bosch aangelegd.
1768 Het hooge koor der Martini-kerk versterkt en verankerd.
1774 Het oude Raad- en Wijnhuis bouwvallig verklaard en *gesloopt*.
1774 De *eerste* Koren-beurs gebouwd.
± 1775 De Vischhal gebouwd.
1786 Een Werkhuis voor bedelaars gesticht.
1790 Het Doofstommen-Instituut gesticht.
1793—1810 Het nieuwe of *vijfde* Raadhuis gebouwd.
1795. 14 Febr. De Vrijheids-boom op de Groote Markt geplant.
1796 De Noorder Kazerne gebouwd.
1797 De Teeken-Academie, *Minerva* tevens Zeevaart-school, gesticht in het gewezen Vrou Claren Convent.
1798. 5 Oct. De Gilden opgeheven.

± 1800—1900 Meer dan een derde der oud-Groninger gevels *gesloopt* en door nieuwe vervangen.
1804. 10 Mei De Vrijheids-boom door het volk omvergehaald en bij Kranen-poort in de gracht geworpen.
1809 De gewezen Minderbroeders-kerk aan de Katholieken afgestaan, in 1894 *gesloopt* en door eene nieuwe kerk vervangen.
1811. De voor het Recht-huis staande kaak of schandpaal (afb. XVI) *gesloopt*.
1815. 29 Oct. De eerste Doopsgezinde kerk ingewijd.
± 1820—25 Aan de Corps de Garde bij Boteringe-brug door dichtmetseling zijner arcaden het *karakter ontnomen*.

Anno:

1825 Eene nieuwe, de *tweede* beurs gebouwd. Begraafplaatsen *buiten* de poorten aangelegd.
1827 De *eerste* straatweg, die naar *Assen* aangelegd.
1827 De kerkhoven *binnen* de Stad gesloten.
1828 De binnen A- en de binnen Poele-poort *gesloopt*.
1830 De lantaarn-palen ten deele door réverbères vervangen.
± 1831 Het kunstlievend Genootschap *Pictura* opgericht.
± 1838—40 Het typische Butter-huisje bezuiden de Martini-Kerk *gesloopt*.
± 1838—50 Aan het Collecte-huis (plaat XXV) door 't uitbreken der oude vensters en het wegbreken der galerij zijn *karakter* ten deele *ontnomen*.
1846—50 De nieuwe Academie volgens het ontwerp van *J. F. Scheepers* gebouwd.
1851 Het poort-geld afgeschaft.
1854 Eene Stedelijke Gasfabriek gebouwd.
1856 Het Eems- of groot scheepvaarts-kanaal gegraven. De oude Stins, hoek Pelser-straat (plaat XVII) *gesloopt*
1858 Het gewezen Jacobijner Klooster, in 1621 Groene Weeshuis geworden, *gesloopt* en door een nieuw gebouw vervangen
1864 De Stedelijke accijnsen afgeschaft.
1865 De oude beurs *gesloopt* en eene nieuwe, de *derde* Beurs ingewijd.
1866 De eerste spoorweg-verbinding, die met *Leeuwarden*, komt tot stand.
1866 Het huis Quintus in de Ooster-straat (plaat XXVIII) *gesloopt*.
1871 Het voorgedeelte van het Oude Provincie-huis *gesloopt* en door een nieuw gebouw vervangen.
1874, 18 April. De Vesting bij Kon. besluit opgeheven, na dien geslecht en alle poorten *gesloopt*.
1875 De Waag *gesloopt*.
1878, 10 Juli. Het plan van uitleg der Stad volgens 't ontwerp *Bert Brouwer* door den Raad aangenomen.
1879 Het Provinciaal Artillery-Huis, het Arsenaal, *gesloopt*.
1879—80 Het Zuider-diep gedempt; eene drink-waterleiding in dienst gesteld.
1880 Een tram binnen de Stad aangelegd.
1882 Een cellulaire Gevangenis buiten de Heere-poort gebouwd.
1883 Het in 1881—2 gebouwde Rijks-archief in dienst genomen.
1883, 1 Oct. De nieuwe Schouwburg ingewijd.
1884 Een beroeps-brandweer ingesteld.
1886 De Boteringe-hoogbrug *gesloopt* en door eene ijzeren brug vervangen.
1889—94 De Martini-toren gerestaureerd
1890 De oude Visch-bank *gesloopt*.
1892, 11 Oct. De nieuwe Veemarkt in gebruik genomen, de Osse-markt als zoodanig buiten gebruik gesteld.
1893 Een Museum voor Oudheden gesticht.
1893 Het huis *Cardinaal* (afb. LXXVII) in de Oude Kijk-in-'t Jat-straat *gesloopt*.
1894 Het Provinciaal Tuchthuis *gesloopt*.
1897 De nieuwe Kazerne buiten de Heere-poort gebouwd.
1898—9 Het oude Recht-huis gerestaureerd.

1903—5 Het Academisch Ziekenhuis gebouwd.
1904 Het Draken-huis aan de Visch-markt (afb. LXXX) *gesloopt*.
1906, 30 Aug. Het Academie-gebouw verbrandt.

Stads-Kan.
Afbeelding XCVII.

LIJST DER PLATEN EN AFBEELDINGEN.

Platen.	Afbeeldingen.			Bladz.
1	No.	1.	Kaart van de Provincie Groningen	
2	„	2.	Historische plattegrond der Stad.	
3	„	3.	Plattegrond der Stad in vogelvlucht gezien in A°. 1575.	
4	„	4.	Plattegrond der Stad in vogelvlucht gezien in A°. 1616.	
	„	5.	Schets der vroegere ommuring	15
	„	6.	Het Kasteel door de Staten bij de Stad aangelegd	20
	„	7.	Doorsnede over de laatste omwalling en omgrachting	24
	„	8.	Plattegrond der Groote Markt	27
	„	9.	De borch Nijenstein tot Sandeweer	32
5, 6, 7, 8	„	10.	Plattegrond der Stad, in vogelvlucht gezien in 1643.	
9	„	11.	Aanzicht der Stad, van omstreeks A°. 1580.	
	„	12.	Kerkbank-deurtje te Appingedam	39
	„	13.	Schets van een ijzeren uithangbord	43
10	„	14.	Aanzicht der Stad, ten jare 1637.	
11	„	15.	Aanzicht der Stad, ten jare 1743.	
	„	16.	De Kaak of Schand-paal	45
	„	17.	De buitenste Heer-poort ten jare 1575	46
	„	18.	De buitenste Ooster-poort ten jare 1575	47
	„	19.	De Heer-poort ten jare 1621 gebouwd	50
12	„	20.	Gezicht op de A-poort ten jare 1754.	
	„	21.	Deur-bekroning	52
	„	22.	Plattegrond van het Kasteel door de Staten gebouwd	54
	„	23.	De Boteringe-hoog-brug	57
	„	24.	Het Raad- en Wijn-huis, noord-gevel	64
	„	25.	De Sint-Walburgs-Kerk	66
	„	26.	Het oudste Stads-zegel	68
	„	27.	Plan der Sint-Maartens-Kerk	70
	„	28.	Zuid-gevel der Sint-Maartens-Kerk.	71
	„	29.	Pijler-kapiteel der Sint-Maartens-Kerk	72
	„	30.	Dwars doorsnede over de Sint-Maartens-Kerk.	73
13	„	31.	Zilveren Monstrans, van A°. 1523.	
	„	32.	Cartel als tijmpanvulling	75
	„	33.	Hoogte doorsnede over den Sint-Maartens-toren	77
	„	34, 35.	Plattegronden van den Sint-Maartens-toren	77
	„	36, 37.	Loop-gang binnen den voet van den Sint-Maartens-toren	78
	„	38, 39, 41	Gedeelten van den Sint-Maartens-toren in opstand gezien.	
14	„	40.	Hoek der Groote Markt met den Sint-Maartens-toren.	
15	„	42.	De Martini-toren in vollen opstand gezien	
	„	43.	De Sint Salvators-klok	81
	„	44.	Plattegrond der A-kerk	83
	„	45.	Noord-gevel der A-kerk	84
16	„	46.	De Visch-markt met de A-kerk in 1714.	
	„	47.	Kerkportaal-deur van 1643	85
	„	48.	Raad- en Wijnhuis, zuid-gevel in 1775	85
	„	49.	Het Geestelijk Maagden-klooster	88
	„	50.	Het Fraters-huis, of het klooster van de Broeders van 't Gemeene Leven	91
17	„	51.	Het gewezen refugium van het klooster Ter Apel, 't huis *Wigchel*.	
	„	52.	Het Roode Weeshuis-poortje in 1839 door *J. Ensing*	93
	„	53.	Het St.-Geertruyts Gasthuis	96

Platen.	Afbeeldingen.		Bladz.
	No. 54.	De Latijnsche of Sint-Maartens-school, het Provincie-huis in 1704	90
	„ 55.	Het Academie-gebouw	110
18	„ 56.	Het ontwerp der Protestantsche of Noorder-kerk.	
19	„ 57.	Inzicht in de Protestantsche of Noorder-kerk.	
	„ 58.	Deur van een der boven-gestoelten in de Noorder-kerk	107
	„ 59.	Het oude Recht-huis	108
20	„ 60.	Het Raad- en Wijn-huis, oost-gevel.	
	„ 61, 62.	Plattegronden van het tegenwoordige Raadhuis	113, 114
21	„ 63.	Het tegenwoordige Raadhuis in opstand.	
22	„ 64.	De Groote Markt, zuidwest-zijde.	
23	„ 65.	De Groote Markt, noordoost-zijde.	
	„ 66.	Topgevel van het huis van *Mr. B. van Roijen* aan de Ossen-markt	115
	„ 67.	Het oude Recht-huis	117
	„ 68.	De Waag	119
	„ 69.	Huis met kelder-ingang en pot-kast	121
	„ 70.	De Corps de Guarde	124
	„ 71.	Topgevel der Heeren-Societeit staande aan de Groote Markt	127
24	„ 72.	Het Gerechtshof in 1774	
	„ 73.	Groninger vaandel uit den Patriotten-tijd.	129
25	„ 74.	Het gewezen Collecte, het latere Goud- en Zilversmits-Keurhuis of Waarborg-Kantoor.	
	„ 75.	Afbeelding van een oud hoek-huis	133
	„ 76.	Het Middeleeuwsche huis *New-York* in de Brug-straat	137
26	„ 77.	Het gewezen Huis met de 13 tempels in de Oude Boteringe-straat.	
	„ 78.	Het gewezen Huis *Cardinaal* in de Kijk-in-'t Jat-straat	140
27	„ 79.	Huizen in de Ebbinge-straat.	
	„ 80.	Het gewezen Draken-huis op de Visch-markt	141
	„ 81.	Een schelp-huis in de Gelkinge-straat.	142
	„ 82.	Hoofd-ingang van het Doofstommen-Instituut	143
28	„ 83.	Het gewezen huis *Quitus* in de Ooster-straat.	
29	„ 84.	Twee gevels aan de Groote Markt.	
	„ 85.	Het huis van wijlen *Dr. Glenns* aan het Martini-Kerkhof	145
30	„ 86.	Eene oud Groninger Kamer naar *O. Evelman.*	
	„ 87.	Eene oud-Groninger Kamer-betimmering naar *O. Evelman.*	147
	„ 88.	Een gebeeldhouwde houten standvink, nu in het Museum	149
	„ 89, 90.	Gevel-ankers	149
	„ 91, 92.	Oude binnen-deurtjes	153, 154
	„ 93, 94, 95.	Proefstukken van het *Kistenmakers* Gilde	154, 156
	„ 96.	Een Stads-hellebaard	156
	„ 97.	Een Stads-Kan	160

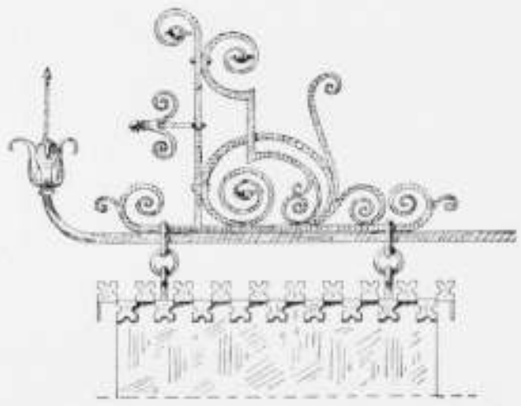

Oud-uithangbord.

PROVINCIE GRONINGEN. BEVAARBARE KANALEN EN HARDE WEGEN A° 1905.

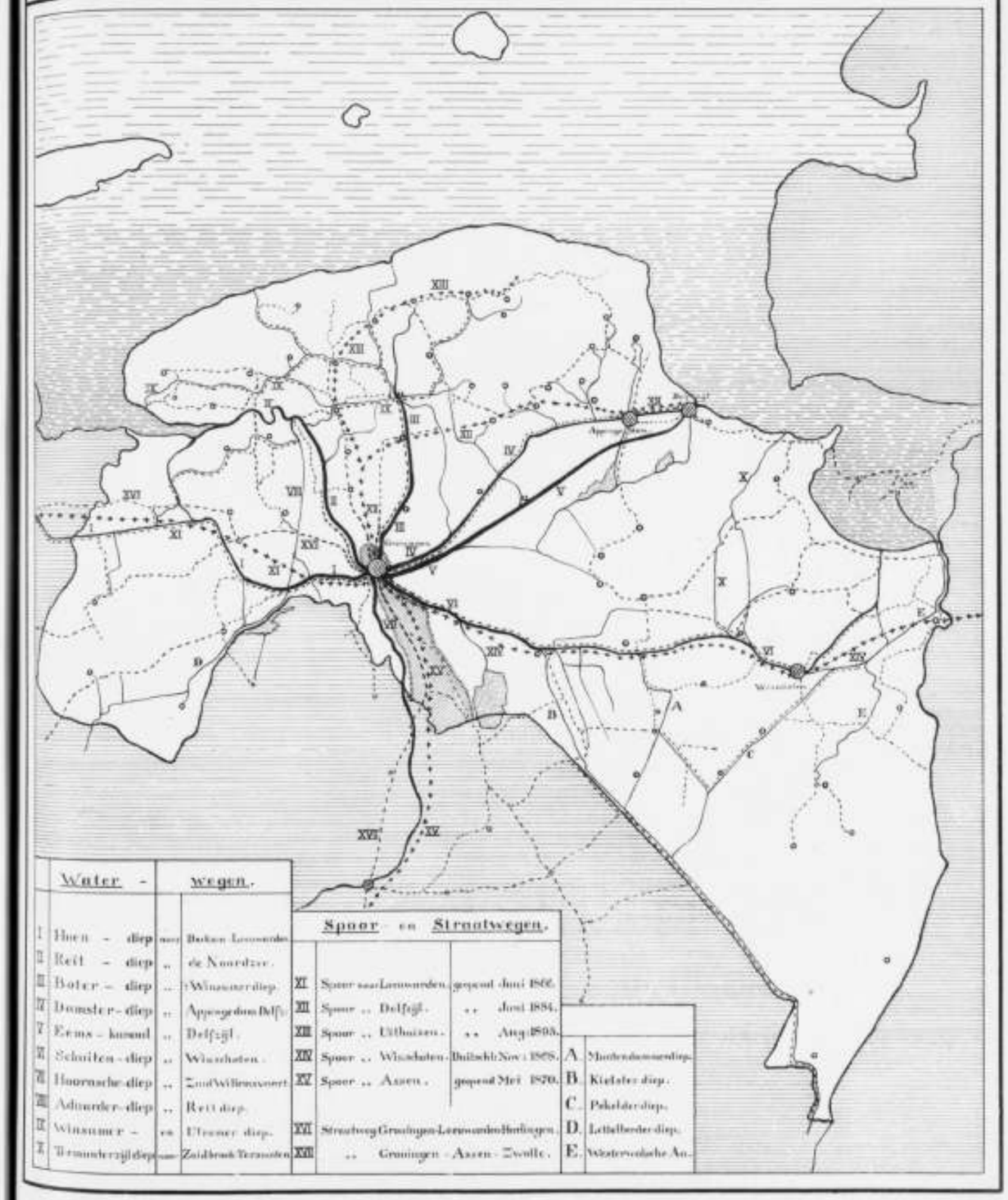

LIGGING DER STAD GRONINGEN TEN OPZICHTE DER OMMELANDEN.

++++++ Straat- en Spoorwegen. -------- Grintwegen. ▬▬▬ Rivieren en Diepen.

HISTORISCHE PLATTEGROND

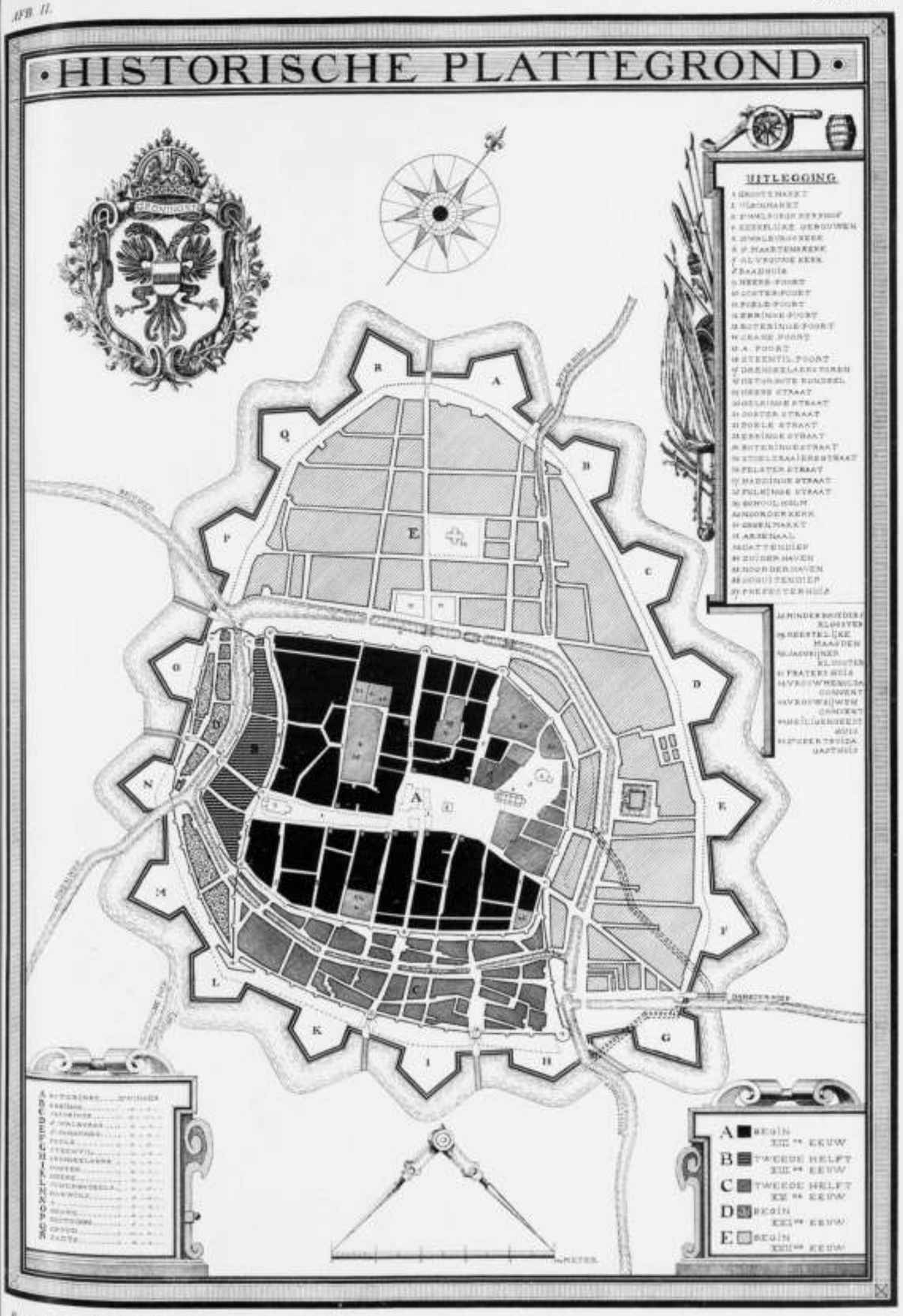

PLATTEGROND DER STAD, OMSTREEKS A° 1575.
Ontleend aan de Steden-atlas van G. Braun.
(Origineel groot 32 bij 43½ cM.)

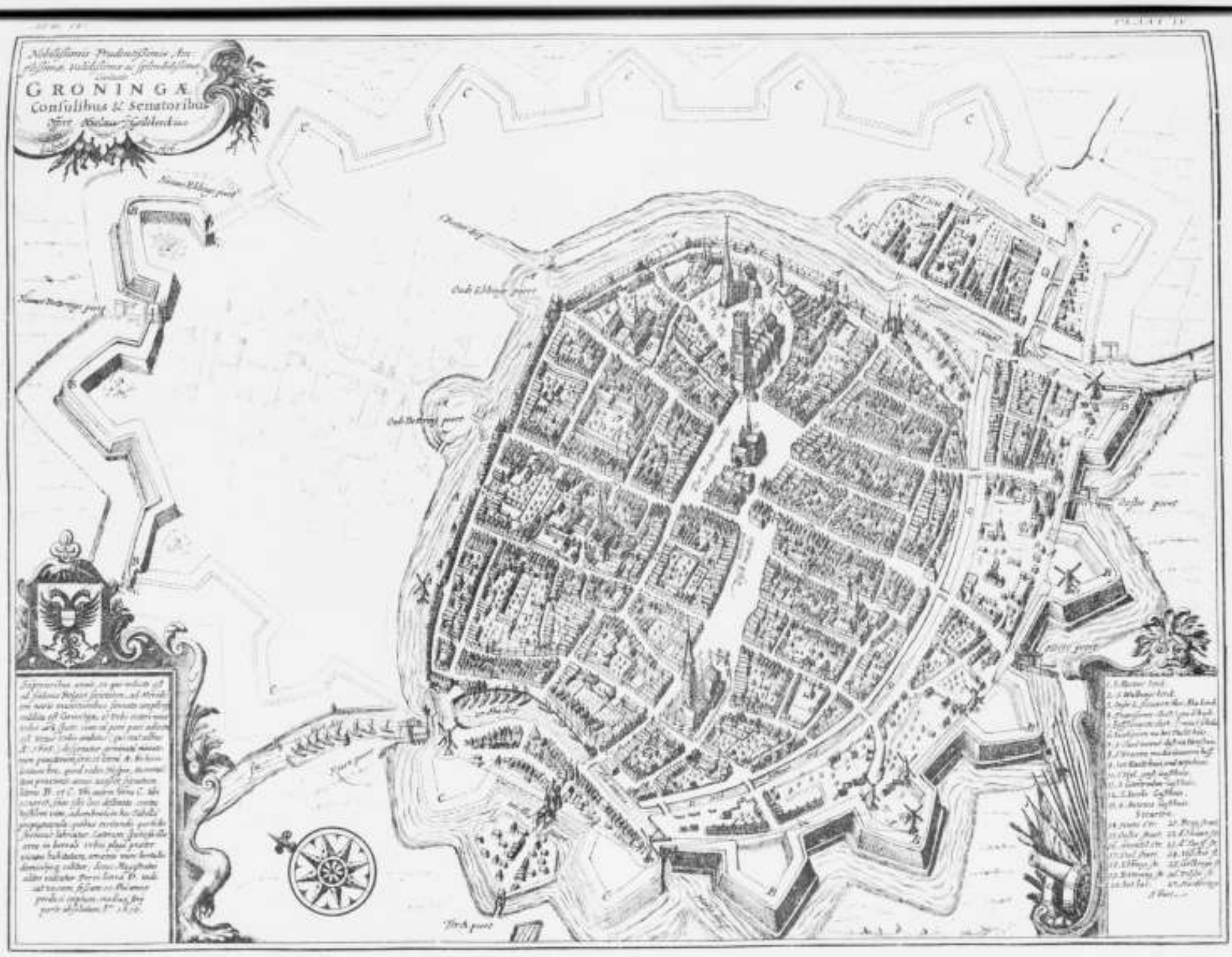

PLATTEGROND DER STAD Aº 1616.
Ontleend aan Ubbo Emmius' Geschiedenis der stad.
(Origineel groot 27 bij 36 cM.)

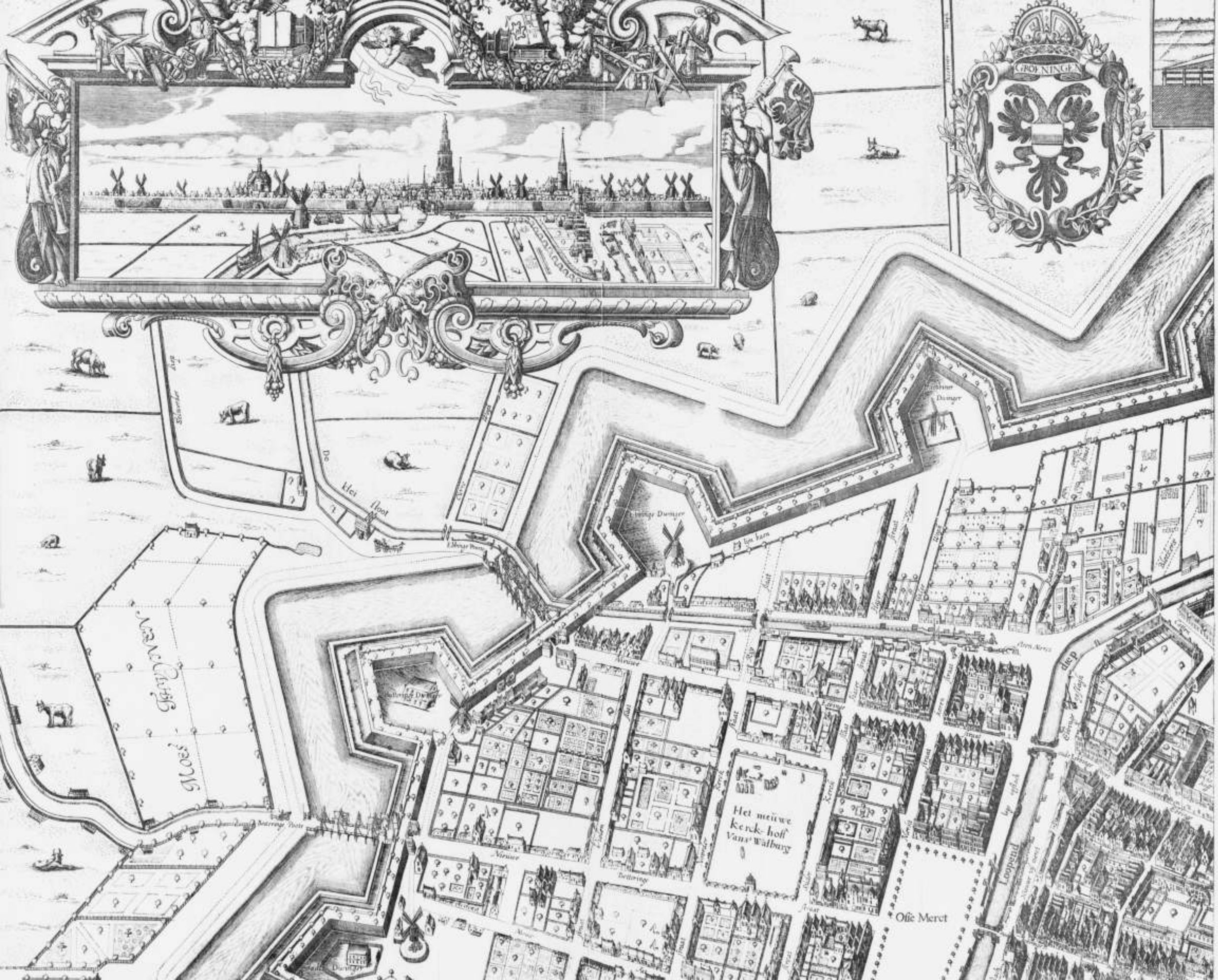
GROENINGEN
De Klei Hoot
Het meüwe
kerck-hoff
Vans Walburg
Osse Merct
Loopend
diep

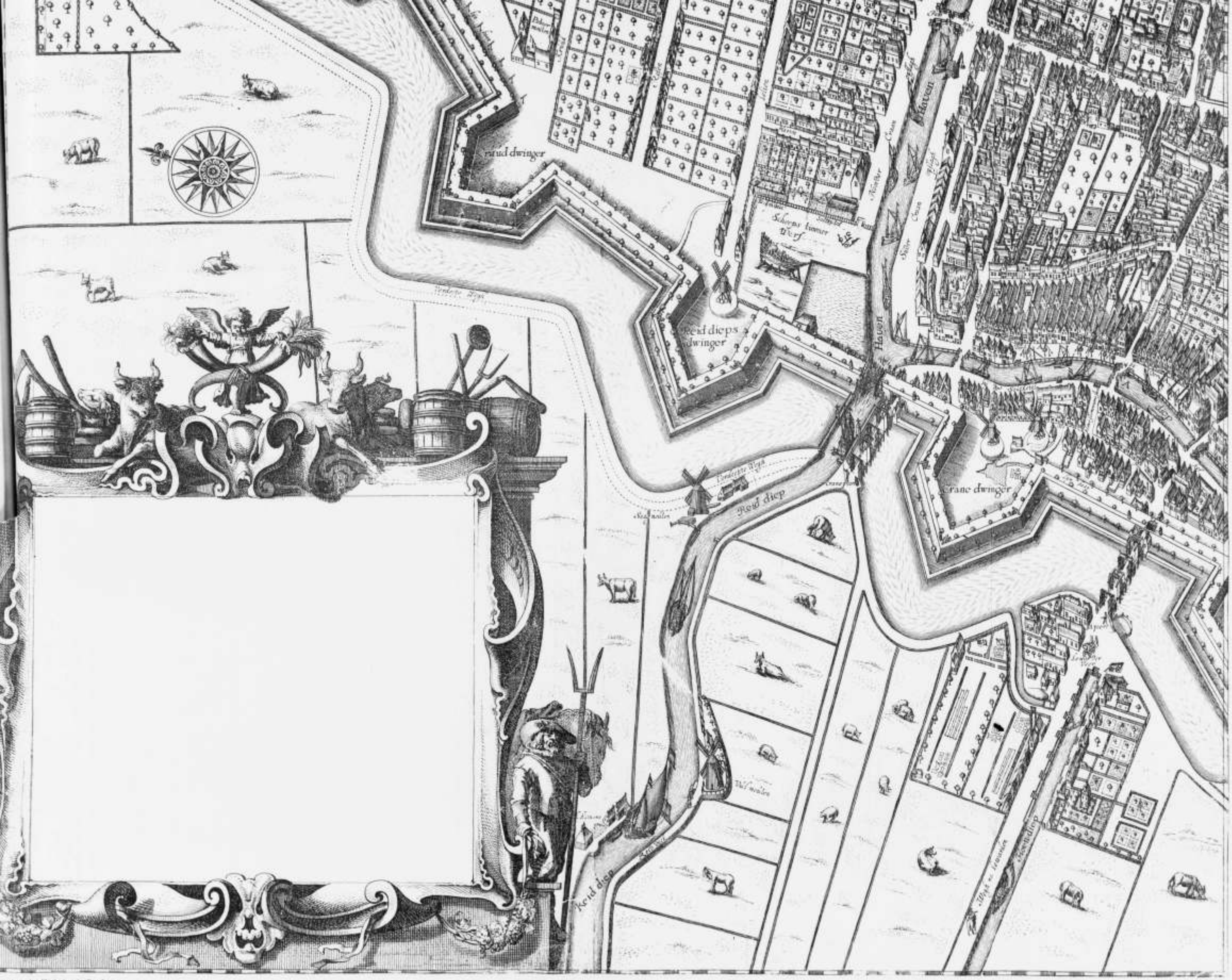
Reid dieps dwinger
Crane dwinger
Reid diep
Haven
Haven
Reid diep

Aggeribus GRONINGA potens, disquirere gliscit
Sidera laudato Virtus celsa loco
Aspius Hesperiæ eruptæ fanctibus urbem
Evolato in manus efficere hinc decus
Libertate fovens Cupidos indutrin cives
Iocunore multiplici damna rependit opum
Præcipua pietas et fancti cura Senatus
Augusta facit cuncta nitere decor
Indefori tripheis templorum, inclusa moles
Longe fraudatam emicat inter humum
Atq ubi doctiloquax fluit fana dicata Camenis
Hanc eadem radio perpete fignat honor

Diep
Dantfer
Schuiten
Diep
Brede Merct
schuiten
Diep
Barck meulen
Dronckelaers Dwinger

PLATTEGROND DER STAD GRONINGEN TEN JARE 1615

Oosterhaven

Oosterhaven

Oosterhaven

Reproductie naar plaat 31, deel I van G. BRAUN's Steden-atlas.
(Origineel groot 15 bij 47 cM.)

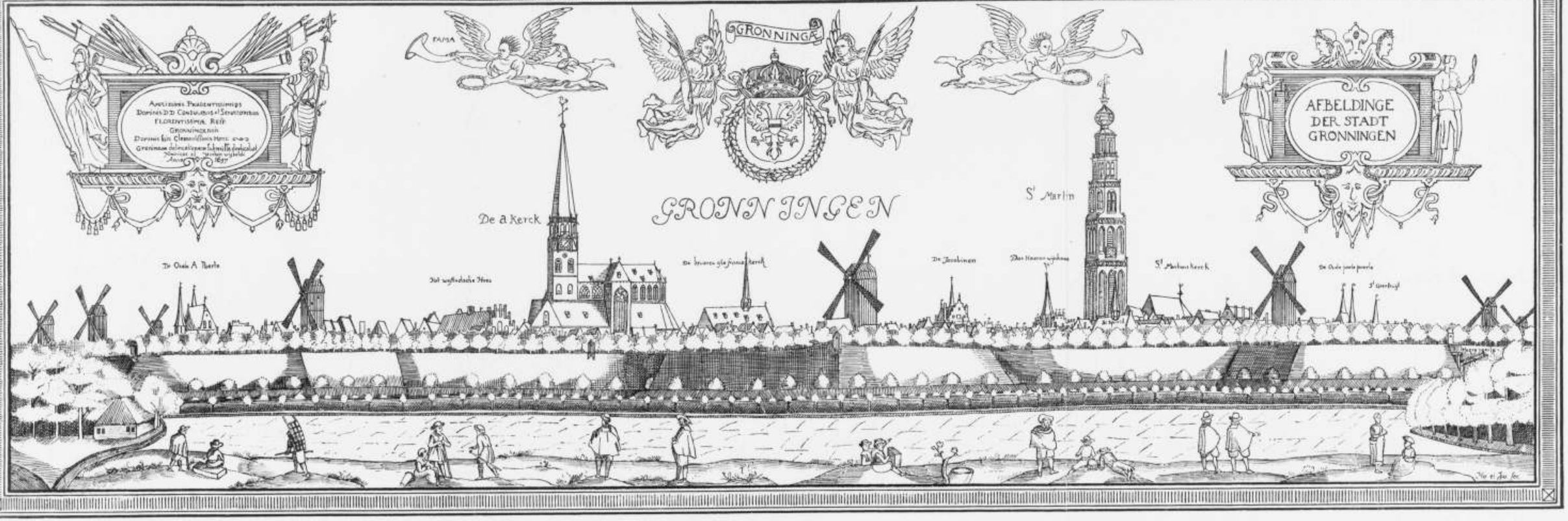

Naar de Gravure van H. en J. Wigbold, van Anno 1637.
(Origineel groot 0.35 bij 1.06 M.)

De noord-oost hoek der Groote Markt met den Martini-toren, naar eene teekening in O.-I. inkt van Jacob Bruggink van Ao. 1831, groot 36 bij 23 c.M.

De Martini-toren gezien van de west-zijde van af een der schoorsteenen van het Raadhuis.
(Naar eene photografie van J. G. Kramer, groot 48 bij 22 cM.)

De Vischmarkt met de A-kerk, naar eene teekening van *C. Fromé* en *J. Balthus* van Ao. 1754, groot 15' bij 23' 6M.

Gewezen Stins, later het Refugium van het klooster Ter Apel, gelegen aan de zuid-zijde van de Vischmarkt, hoek Pelsterstraat.
Naar een aquarel van den schilder A. J. van Prooyen, *groot* 24 bij 48 cm.

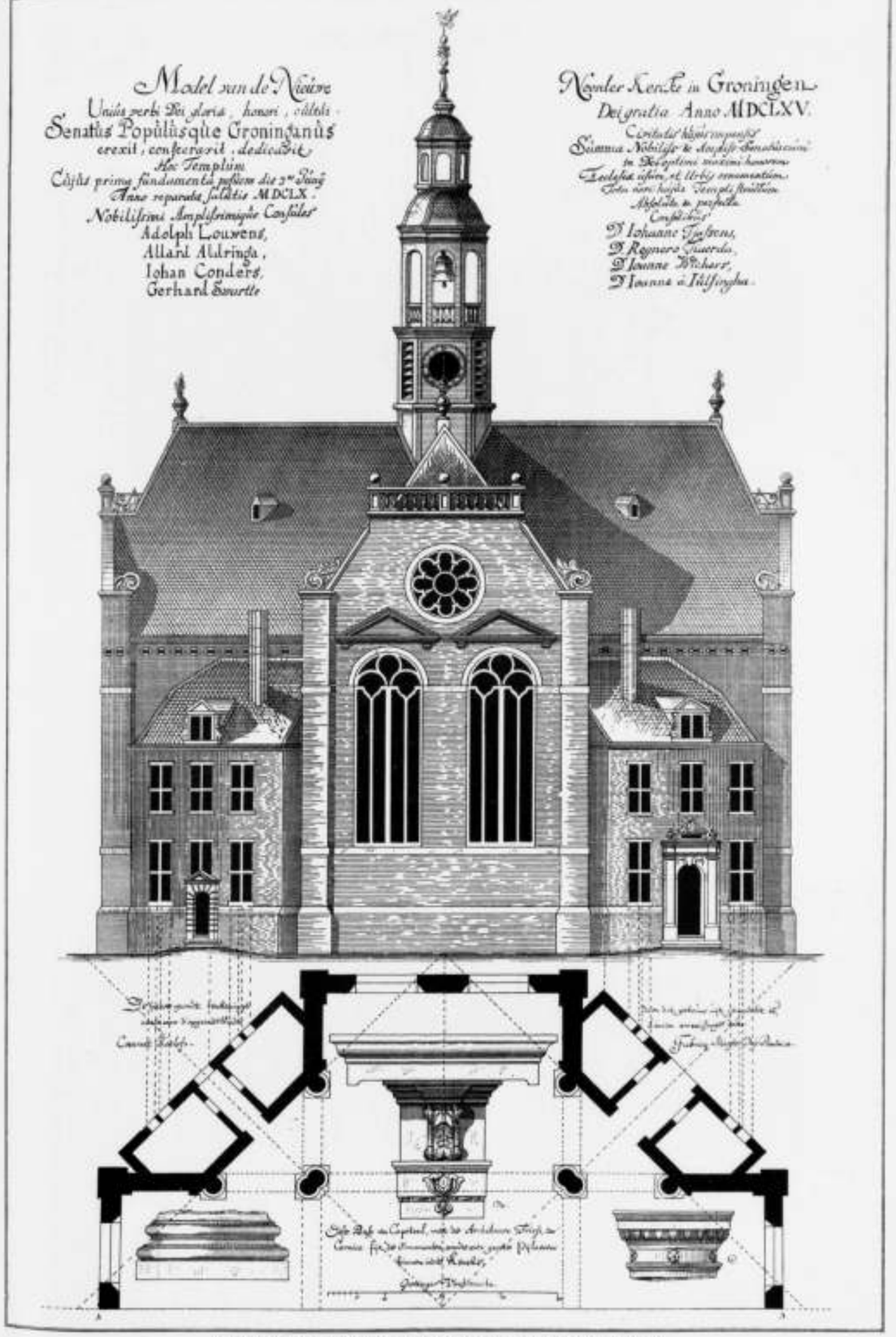

DE PROTESTANTSCHE OF NOORDER-KERK TE GRONINGEN.

Verkleinde afdruk van de originale teekening van *Cornaet Roelofs* van A° 1665, groot 85^{3} bij 56 cm., voorstellende de halve platte grond, een der gevel-opstanden en enkle details.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 23
(Deel 49 der Bouwkundige Bijdragen)

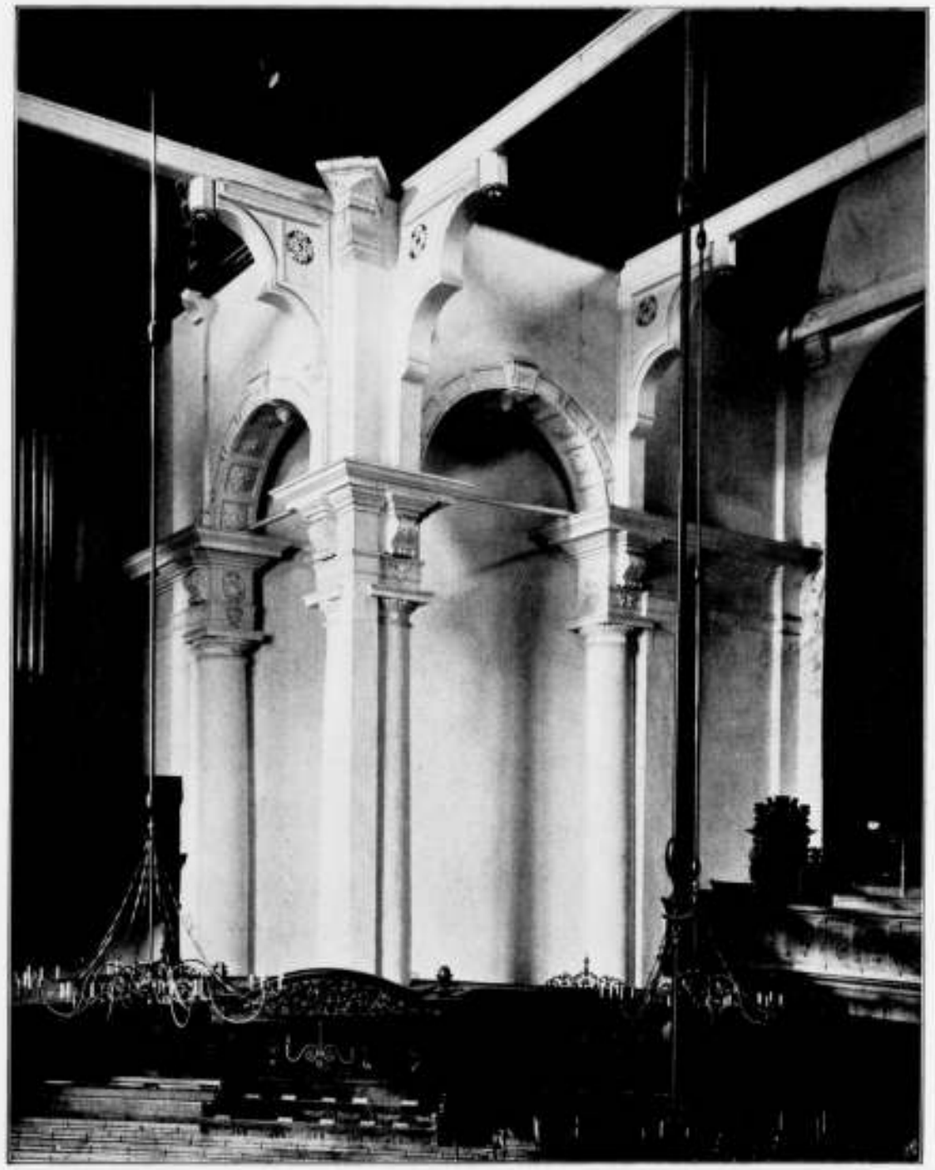

DE PROTESTANTSCHE OF NOORDER-KERK

De noord-oostelijke binnen-hoek der kerk, naar eene photografische opname van J. G. Kramer.

Oost-gevel van het Wijnhuis, afgebroken A° 1775 naar een aquarel van *J. Ballhuis* van 1784, in originale grootte 20 bij 26⁵ cM.

Voorgevel van het Raadhuis, naar eene photografische opname.

Noord-west-zijde der Groote Markt ten jare 1810, naar H. L. Mevling (in originale grootte 27⅝ bij 38⅝ cM.)

Zuid-oost-zijde der Groote Markt ten jare 1810, naar H. L. Meyling. (in originale groot 27ᵗ bij 38ᵗ cM.)

Het Hof van Justitie zooals het zich vertoonde in den Jaare 1774.
Naar een aquarel, groot 22.3 bij 29.7 cM. uit de collectie van het Groninger-Museum.

Het Goud- en Zilversmids-Keurhuis, de Waag en het huis „met den Schonen Gevel" in 1838
Naar een aquarel, van den Groninger Schilder *J. Ensing*, in originale groot 41^{c} bij 33^{c} M.

Het Huis met de 13 Tempels in de Oude Boteringe-straat, naar eene schildering van *H. Collenius*.

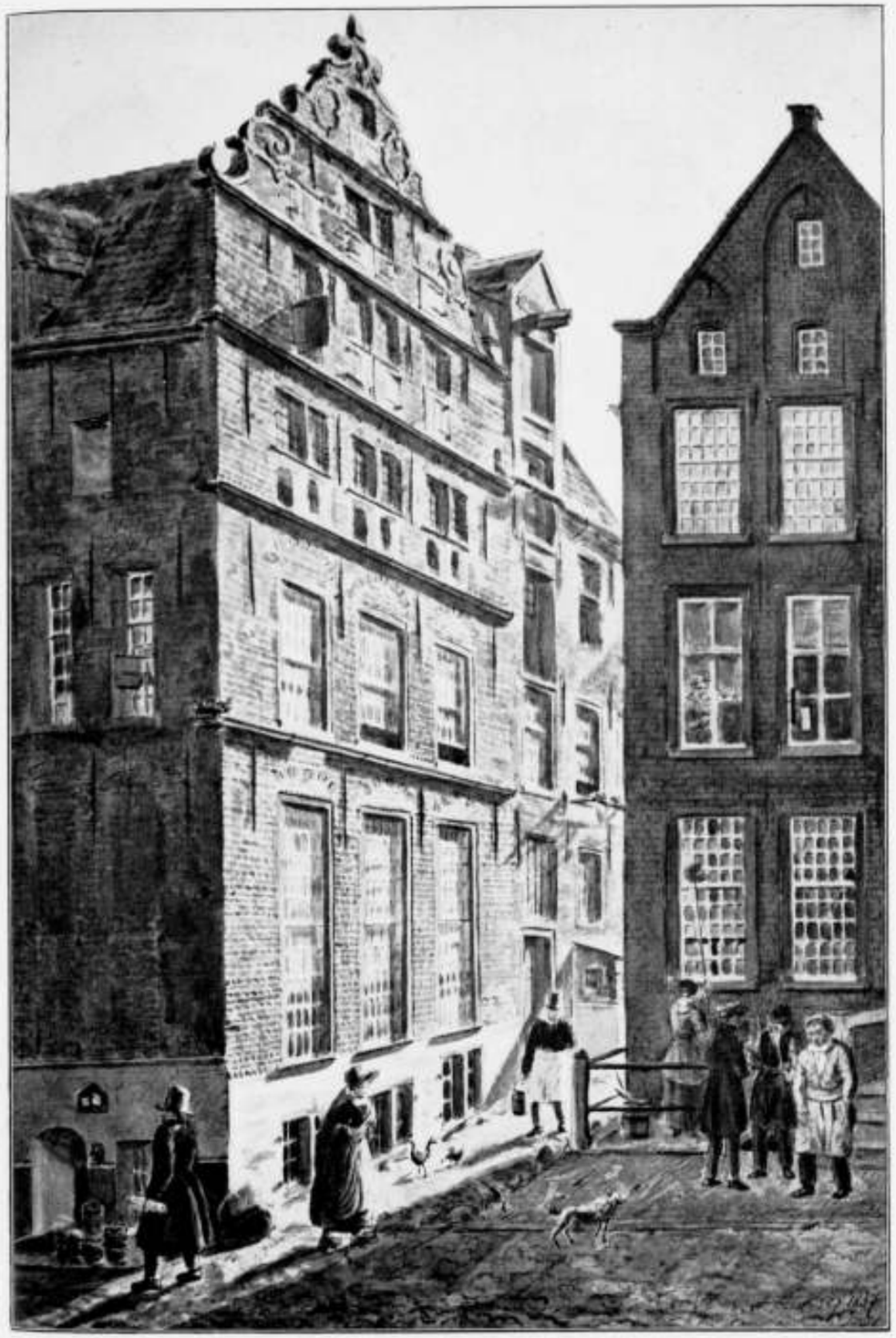

Het Hoekhuis aan de west-zijde vóór in de Ebbinge-straat in A°. 1837, naar *J. Ensing*, in originale groot 31 bij 21 cM.

Het huis van den Heer Quintus in de Ooster-straat, gebouwd A°. 1615, naar en aquarel van 1837 van *J. Ensing*, in originale groot 41⅝ bij 33 cM. (gesloopt 1866).

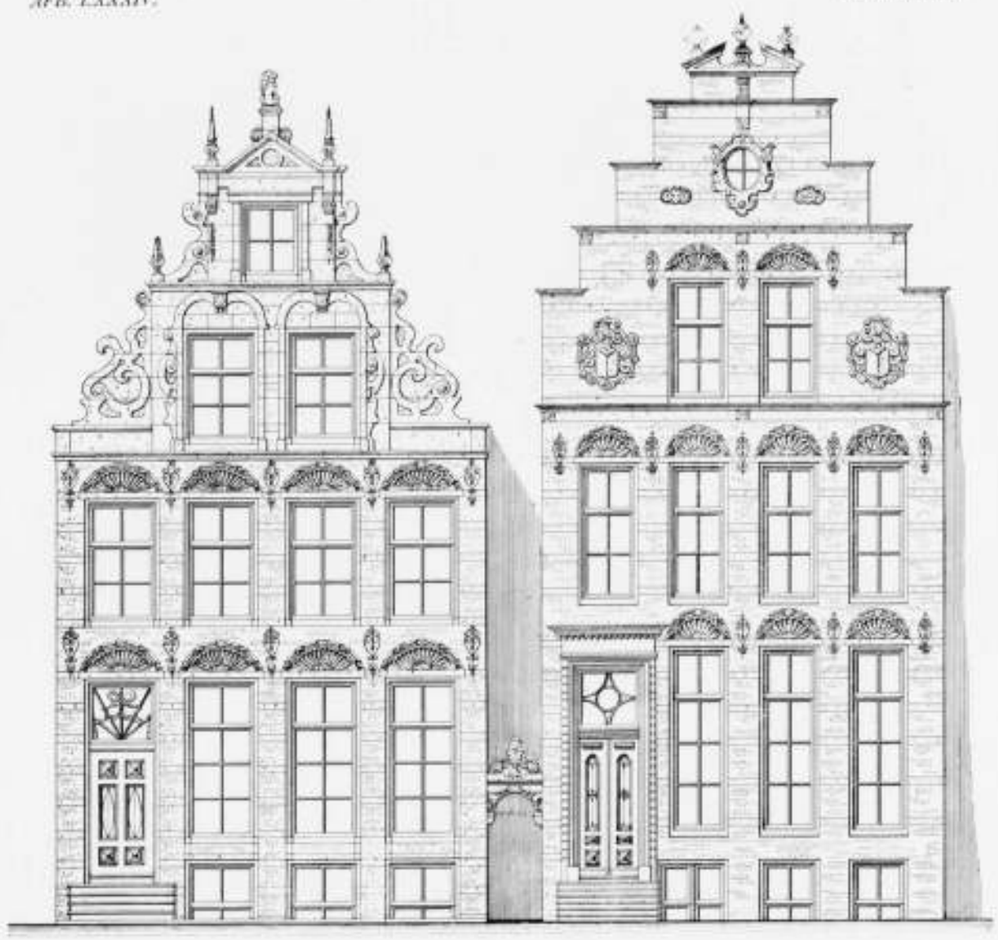

breed 8.60 M'. breed 8.05 M'. (A°. 1620)

Twee huizen staande aan de noord-zijde der Groote Markt.

Eene oud-Groninger kamer naar eene schilderij van *O. Eerelman.*

MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Beschermvrouwen H. M. DE KONINGIN en H. M. DE KONINGIN-MOEDER.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

DEEL XXIV.

DEEL 50 DER BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN

T. H. S.
BIBLIOTHEEK
DELFT.

's-GRAVENHAGE.

MOUTON & Co.

1908.

INHOUD.

	Bladz.
Het bouwen van Musea, door A. W. Weissman	1.
Enkele Mededeelingen omtrent het Kasteel Doorwerth door F. A. Hoefer	37.
De Renaissance te Utrecht door Mr. S. Muller Fzn. Platen I—XXVII	63.

AFBEELDINGEN TUSSCHEN DEN TEKST.

		Bladz.
	HET BOUWEN VAN MUSEA.	
1.	Robens-zaal in het Louvre te Parijs.	1.
2.	Constructie van Weissman voor een zaal met bovenlicht	9.
3.	" " Magnus	9.
4.	" " Tiede	9.
5.	Oude Museum te Berlijn	10.
6.	" " "	10.
7.	National Gallery, Londen	10.
8.	Keizer Friedrich Museum, Berlijn	10.
9.	Kestner Museum, Hannover	10.
10.	Doorsnede Alte Pinakothek, München	11.
11.	Alte Pinakothek, München	11.
12.	Museum te Brunswijk	11.
13.	" " Cassel	11.
14.	Städel's Museum, Frankfort	11.
15.	Museum te Dresden	11.
16.	Hofmuseum, Weenen	12.
17.	" "	12.
18.	Museum te Brussel	13.
19.	Rijksmuseum, Amsterdam	13.
20.	Stedelijk Museum, Amsterdam, Noord-west zijde	14.
21.	" " " Plan begane grond	14.
22.	" " " Zuid-oost zijde	15.
23.	" " " Plan eerste verdieping	15.
24.	" " " Hoofdtrap	16.
25.	" " " "	16.
26.	" " " Langwerpige zaal	17.
27.	" " " "	17.
28.	" " " Kabinet met zijlicht	18.
29.	" " " Kamer in XVII-eeuwschen stijl	18.
30.	" " " Middengedeelte	19.
31.	" " " Vierkante zaal	19.
32.	" " " XVII-eeuwsche keuken	20.
33.	" " " Kamer in XVIII-eeuwschen stijl	20.
34.	" " " Kamer in XVIII-eeuwschen stijl	21.
35.	" " " Detail	21.
36.	" " " Windvaan	21.
37.	" " " Kamer in den stijl van het laatst der achttiende eeuw	22.
38.	" " " Kamer in den stijl der achttiende eeuw	22.
39.	" " " Achttiende eeuwsch trappenhuis	23.
40.	" " " Kamer in den stijl van het begin der negentiende eeuw	23
41.	Plan voor een Museum in het Florapark te Haarlem	25.
42.	Plan Museum Haarlem. Begane grond	26.
43.	" " " Eerste verdieping	27.
44.	Tate Gallery. Millbank. Londen. Begane grond	35.
45.	" " " " Voorgevel	35.
	HET KASTEEL DOORWERTH.	
46.	't Huis te Doerweerd van den Rhijnkant te zien 1642	38.
47.	Gezicht van het Westen uit op het Kasteel op 21 Juli 1744	39
48.	" " " Noord-Oosten uit op het Kasteel en omgeving naar eene teekening van J. de Beyer 1744	42.
49.	" " " Zuid-Oosten uit op het Kasteel op 21 Juli 1744	43.
50.	" " " Westen uit op het Kasteel en een gedeelte van den Voorburcht naar het schetsboek van C. Pronk	44.
51.	" " " op Kasteel en Voorburcht van het Zuid-Oosten uit naar het schetsboek van C. Pronk	44.
52.	" " " Noord- en Oostzijde van het Kasteel naar het schetsboek van C. Pronk	45.
53.	Situatieplan	46.
54.	Gezicht op het Koetshuis van het Zuid-Oosten uit	47.
55.	" " den toegang tot den Voorburcht van het Zuid-Oosten uit	50.
56.	" " " " tot den Voorburcht	53.
57.	" " " " " het Kasteel	54.
58.	" " het Kasteel van het Noord-Westen uit	55.
59.	" " den Noord-Oosthoek van het Kasteel	56.
60.	" " Zuid-Oosthoek " " "	57.
61.	Plattegrond van het Kasteel. Eerste verdieping	58.
62.	" " " " Tweede "	58.
63.	" " " " Onderhuis	58.
64.	" " " " Begane grond	58.
65.	Doorsnede over de lijn A. B.	59.
66.	" " " " C. D.	59.
67.	Noordzijde van het Kasteel	60.
68.	Westzijde " "	60.
69.	Zuidzijde " "	61.
70.	Oostzijde " "	61.
	DE RENAISSANCE TE UTRECHT.	
71.	Plattegrond van het Stadhuis	63.
72.	Gevel " "	64.
73.	Schoorsteenmantel	71.

Rubens-zaal in het Louvre te Parijs. GEORGES REDON, architect.

HET BOUWEN VAN MUSEA

DOOR

A. W. WEISSMAN, Architect te Amsterdam.

Lezing gehouden voor het Royal Institute of British Architects op Maandag 22 April 1907.

WANNEER een architect gevraagd wordt, een museum te ontwerpen, dan moet hij voortdurend bedenken, dat alleen dan het gebouw voldoen zal, wanneer de kunstwerken, waarvoor het is bestemd, er volkomen veilig zullen zijn en er zoo gunstig mogelijk geplaatst kunnen worden. Wanneer de ontwerper van het gebouw vóór alles gewenscht heeft, dat het inwendige een goeden indruk zal maken, dan zal het museum niet aan zijn bestemming beantwoorden. Waar het gebouw zal komen te staan wordt meestal alleen door de autoriteiten beslist. Maar het zou gewenscht zijn, dat men ook den architect over de plaats en de omgeving van het gebouw raadpleegde, want een museum moet aan alle zijden ten minste 45 M. van de huizen in zijn omgeving verwijderd zijn. Wordt aan die voorwaarden voldaan, dan zal een brand, die in een dezer huizen mocht woeden, aan het museumgebouw geen schade kunnen doen. En daar vele vertrekken met zijlicht zullen moeten gemaakt worden, veroorlooft de vrije ligging ons aan de schilderijen het licht te geven, dat zij behoeven. Toen mij werd opgedragen het Stedelijk Museum te Amsterdam te bouwen, ontwierp ik een ruim plein vóór den gevel. Deze ruimte bestond nog in 1898, toen de tentoonstelling der werken van REMBRANDT

in het museum plaats vond. In de kabinetten hadden de schilderijen toen een voortreffelijk licht. Een jaar later besloot echter de Gemeenteraad het plein als bouwterrein te verkoopen, een hoog huis verrees, en nu is het licht voor altijd bedorven.

Het aantal en de afmeting der museumzalen worden bepaald door den aard en den omvang der verzamelingen welke men er in wil tentoonstellen. De zalen kunnen bovenlicht of zijlicht krijgen. De hedendaagsche schilders verkiezen bovenlicht, ofschoon de meesten bij zijlicht werken. Daarom behoeft een museum voor hedendaagsche kunst slechts één verdieping, zooals men in het Musée du Luxembourg te Parijs en de Tate Gallery te Londen vindt. Daar echter zulke gebouwen betrekkelijk laag zijn, is hun uiterlijk minder bevredigend. Op het vasteland hebben de musea twee, soms meer verdiepingen. De schilderijen hangen op de verdieping onder bovenlicht, terwijl gelijkstraats oudheden, beeldhouwwerken en dergelijken zijn tentoongesteld.

Wanneer meer dan twee verdiepingen aanwezig zijn dan omgeven de twee hoogstgelegene de zalen met bovenlicht. Maar zulk een schikking is niet aanbevelenswaard, daar de zalen met bovenlicht dan te veel hoogte moeten krijgen en de schilderijen niet goed verlicht zijn. De trap, die naar de bovenverdieping leidt, biedt een voortreffelijke gelegenheid voor een rijke versiering, die in de zalen niet op haar plaats zou zijn, daar de kunstwerken zelven een versiering vormen, die men niet kan overtreffen, en die men ook niet door decoraties kan verbeteren. De trap moet zooveel mogelijk midden in het gebouw geplaatst worden. Maar er dient zorg gedragen, dat zij niet hinderlijk is voor het verkeer tusschen de zalen onderling. Wanneer betrekkelijk donkere ruimten tusschen zalen en trap aanwezig zijn, kan de trapzaal overvloedig verlicht worden.

Het is noodzakelijk, dat men gemakkelijk den weg in het gebouw kan vinden, en niet twee maal door één zaal behoeft te gaan.

De zalen in een museum voor tijdelijke tentoonstellingen behooren zóó gegroepeerd te worden, dat men een grooter of kleiner getal afzonderlijk kan gebruiken. Het is niet gemakkelijk, hiervoor een bevredigende oplossing te vinden, daar de architect niet gaarne zijn plattegrond aan zulke eischen van uitsluitend practischen aard ten offer brengt. Toch moet men tot een goede indeeling zien te geraken, daar deze een eerste vereischte is voor de doeltreffendheid van een museum, waar tijdelijke tentoonstellingen zullen worden gehouden. Een „academische" plattegrond heeft in den regel hier geen waarde.

Vertrekken voor het bestuur, den directeur en de oppassers zijn noodzakelijk, maar het is niet gewenscht, dat er in een museum woningen worden gemaakt. Want het geeft niets of er in zulk een gebouw gekookt en geslapen wordt. De bezoekers houden er niet van, de geuren uit keukens te ruiken, en als er 's nachts brand mocht uitbreken kan iemand, die in het gebouw slaapt, al heel weinig tot blussching doen.

Veel beter is het om afzonderlijke oppassers voor den nacht aan te stellen; zij beginnen hun dienst als het gebouw voor het publiek wordt gesloten en gaan heen als den volgenden dag de opening plaats vindt. Wanneer deze nachtwakers op bepaalde uren het geheele museum doorgaan wordt volstrekte veiligheid gewaarborgd, daar men deze ronden door contrôle-klokken kan nagaan.

Regenschermen en stokken, die de bezoekers medebrengen, behooren aan den ingang te worden afgegeven. En daarom is het verkieslijk, dat slechts één ingang gemaakt wordt. Want het is zeer onaangenaam wanneer een bezoeker, die het gebouw door een andere deur verlaat, dan waardoor hij binnenkwam, zijn regenscherm of stok niet vindt, doch elders moet gaan zoeken. De twee ingangen aan het Rijksmuseum te Amsterdam geven een voorbeeld van zulk

een minder gewenschte inrichting, waarvoor de architect echter niet verantwoordelijk is, daar de autoriteiten hem verplichtten zijn gebouw door een doorgang in twee helften te deelen.

Voor ruime bergplaatsen dient gezorgd te worden, in het bijzonder wanneer het gebouw voor tijdelijke tentoonstellingen bestemd is. Hier vinden de kisten, waarin de kunstvoorwerpen zijn verpakt, een plaats. Deze bergplaatsen behooren afzonderlijke ingangen te hebben; het is gewenscht, dat de schilderijen door liften naar de zalen kunnen worden vervoerd.

Goed verlichte zalen voor het herstellen en copieeren van schilderijen behooren aanwezig te zijn. Men moet copiisten niet vergunnen, hun werk in tegenwoordigheid van het publiek te verrichten. Zij zijn meestal geen kunstenaars van groot talent, maar in ieder geval hinderen zij de bezoekers. Het is zeer onaangenaam wanneer men een stuk van groote kunstwaarde niet naar behooren kan zien, omdat de copiisten de beste plaatsen hebben ingenomen.

Het is van het hoogste belang, dat de kunstwerken in museum tegen stof, vochtigheid of plotselinge verschillen van temperatuur beveiligd zijn. Daarom zijn dubbele buitenmuren zeer geschikt, daar de in de spouw opgesloten lucht isoleerend werkt. Een verwarmingstoestel behoort aanwezig te zijn en door ventilatie moet men in elk jaargetijde frissche lucht, die steeds vernieuwd dient, in de zalen kunnen brengen.

Het verwarmen en ventileeren van een museum is een zóó gewichtig vraagstuk, dat de architect aan het oplossen daarvan zijn beste krachten dient te wijden. De beste uitkomsten worden verkregen door warm water toe te passen. Stoom-verwarming of heete-lucht-verwarming zijn niet geschikt, daar het stof, hetwelk daarbij niet te vermijden is, veel schade aan de kunstwerken kan doen. De verwarmingslichamen moeten altijd zoo ver mogelijk van de schilderijen verwijderd blijven. Daarom is het verkieslijk ze in het midden der zalen te plaatsen, of onder de vensters, zoo deze aanwezig zijn. Een verwarmingslichaam is niet fraai, en daarom bedekt men het door er zetels omheen of voor te plaatsen.

Het ventileeren van museumzalen is gemakkelijk als vensters daarvoor gebruikt kunnen worden. Maar het vraagstuk wordt moeilijk in zalen met bovenlicht. Want daar moet de warme lucht, die zich tusschen de glazen zoldering en het dak verzamelt, vooral op zonnige zomerdagen, voortdurend worden weggevoerd. Om dit te bereiken moet men zorgen, dat die lucht niet opgesloten wordt, maar dat zij door openingen met de lucht in de zaal in verbinding staat. Ventilators in het dak kunnen de warme lucht dan wegzuigen, waarvoor die van Boyle zeer geschikt zijn. Roosters kunnen in alle buitenmuren onmiddellijk boven den vloer voor aanvoer van versche lucht dienen. Deze roosters zoowel als de ventilators moeten zoo worden gemaakt, dat men de aan en af te voeren hoeveelheid lucht kan regelen. Want in den winter is er minder behoefte aan ventilatie dan in den zomer.

Wij komen nu aan het verlichten der zalen, een zaak van het hoogste gewicht. Men moet wel bedenken dat de architect, die een goed museum wil bouwen, het uitwendig aanzien van zijn gebouw ondergeschikt aan de verlichting behoort te maken. De zalen kunnen bovenlicht of zijlicht verkrijgen. Een verbinding van deze twee wijzen van verlichten is soms beproefd, doch zonder bevredigende uitkomst. Zalen met bovenlicht zijn geschikt voor de groote schilderijen van de Italiaansche en Vlaamsche meesters. Voor de Nederlandsche schilderijen verkiest men over het algemeen zijlicht. Er moet voor worden gezorgd, dat de muren en niet de vloer het beste licht krijgen. Een schilderij mag het licht niet weerkaatsen, daar dan hinderlijke glimlichten ontstaan. Deze weerkaatsing is niet te voorkomen als de schilderijen door glas bedekt zijn. Dan

worden alle donkere stukken spiegels, waar de dames-bezoeksters van houden, doch die den wezenlijken liefhebbers van kunst een ergernis zijn.

Voor het verlichten van museumzalen zijn regels vastgesteld. MAGNUS raadt aan de vertrekken 12 M. breed en 9 M. hoog te maken, met een opening in de zoldering van 4 M. breed (zie diagram, blz. 9). Hij geeft voor de lengte der zaal geen maat. Deze regelen werden toegepast door VON DEHN ROTHFELSER, toen de beroemde Casseler Gallerie werd gebouwd; maar daar de architect, om betere gevels te verkrijgen, de zalen 15 M. hoog maakte, kan MAGNUS daarvoor niet verantwoordelijk worden gesteld. De regelen van MAGNUS hadden een halve eeuw geleden groote vermaardheid; toch waren de uitkomsten, door het toepassen verkregen, niet volkomen bevredigend. De oorzaak daarvan was, dat MAGNUS de lengte der zalen onbepaald liet. In een zaal van 12 M. vierkant besloeg het licht een negende van het oppervlak, in een zaal van 24 M. lang daarentegen een vierde. Daar het beste licht op den vloer viel, stelde MAGNUS voor een velum onder de zoldering op te hangen; maar de toch reeds lage zalen kregen daardoor een onaangenaam aanzien.

THEDE beveelt aan, de zalen 10 M. breed te maken en geeft de constructie voor het bovenlicht zooals op blz. 9 is voorgesteld. Zalen op deze wijze ingericht, zooals die van Schinkels Alte Museum te Berlijn, voldoen beter dan die van MAGNUS, maar toch valt het beste licht op den vloer.

Toen ik de voornaamste musea van Europa bezocht vond ik geen zaal, die geheel bevredigend verlicht kon geacht worden, en bij het ontwerpen van het Stedelijk Museum te Amsterdam moest ik zelf een constructie bedenken, die men op blz. 9 weergegeven vindt. De opening in de zoldering gaf ik het halve oppervlak van de zaal, en was daardoor in staat zoowel langwerpige als vierkante ruimten voldoende te verlichten. De langwerpige zalen hebben alleen aan de lange zijden ramen in het dak, de vierkante echter aan alle zijden.

Om te beletten, dat de vloer te veel licht zou ontvangen, werd het bovenste deel van het dak niet van glas voorzien. Langs de muren werd een ondoorzichtig gedeelte van de zoldering ter breedte van 1.50 M. gelaten, opdat het hinderlijke glimlicht zich niet op de schilderijen zou kunnen vertoonen.

Het dak van een museum wordt het best van ijzer of staal gemaakt, niet slechts omdat hout een lastige bouwstof is, daar het krimpt en scheurt, maar ook wijl de metalen constructie zeer licht en toch sterk kan zijn en het voordeel van onbrandbaarheid heeft. Het is gewenscht, dat de ramen in het dak van rolschermen worden voorzien, daar deze nuttig zijn om zoo noodig het zonlicht te weren en ook kunnen dienen om het licht van electrische lampen, boven de glazen zoldering aangebracht, bij avond te weerkaatsen. Het zonlicht moet echter niet geheel worden buitengesloten, daar zon aan de zalen een zekere vrolijkheid geeft. Daarom behoort de as der langwerpige zalen van het Oosten naar het Westen te loopen.

In vele musea heeft men ook vertrekken met zijlicht. De weerkaatsing van het omliggende terrein maakt, dat zulke zalen gelijkstraats voor het tentoonstellen van schilderijen niet geschikt zijn. Maar op de verdieping heeft men van de weerkaatsing geen last meer en kan voortreffelijk licht verkregen worden. Toch moet men bedenken, dat de sterkte van zijlicht snel afneemt, en reeds op 6 Meter van het venster onvoldoende wordt. Daarom is het niet gewenscht, groote schilderijen in vertrekken met zijlicht te hangen, vooral niet omdat men de volle lengte van de zijwanden, die het beste licht hebben, niet kan gebruiken, daar aan de zijde van het raam ten minste een ruimte van 1.50 M. vrij moet blijven. Die ruimte, waar schilderijen hinderlijk spiegelen, kan gebezigd worden om er de deuren in te plaatsen. In een vertrek met zijlicht, dat verleden jaar aan het Rijksmuseum te Amsterdam werd toegevoegd, is nu REMBRANDTS „Nachtwacht" tentoongesteld. Maar daar dit stuk voor zijlicht te groot is zou het onder goed bovenlicht beter voldoen.

In een vertrek met zijlicht behoort slechts één venster aanwezig te zijn. De glaslijn moet 2.10 M. boven den vloer liggen en het venster dient tot de zoldering door te loopen. Vertrekken met zijlicht moeten 6 M. hoog en hoogstens 6 M. diep zijn, daar in diepere ruimten het licht reeds te veel van zijn sterkte verliest. Wanneer de zijwanden eenigszins schuin geplaatst worden, dan hebben de schilderijen uitmuntend licht. Daar de wand tegenover het venster veel minder gunstig verlicht is, moet men aan vertrekken met zijlicht geen groote breedte geven.

In de meeste musea heeft men de vertrekken met zijlicht aan de noordzijde ingericht, zooals bijvoorbeeld te München, Dresden en Cassel. In den laatsten tijd heeft men ze echter ook aan de oostzijde, de westzijde en zelfs aan de zuidzijde gemaakt. Maar dit schijnt mij toe, geen aanbeveling te verdienen. Want op heldere dagen moet het zonlicht door gordijnen getemperd worden, terwijl de warmte zeer hinderlijk voor de bezoekers is. Bovendien is de scheikundige werking van het zonlicht schadelijk voor de schilderijen.

Ik ben van meening, dat een museumzaal er stil en rustig moet uitzien, en slechts een achtergrond moet vormen voor de kunstwerken, die er in tentoongesteld worden. De muren moeten zeer sober van kleur zijn, en hun versiering dient tot zeer weinig beperkt te blijven. Dikwijls is de lijst, die het bovenlicht met de muren verbindt, weelderig versierd; de schilder en de beeldhouwer hebben hun best gedaan, om een rijk geheel te verkrijgen. Maar is zulk een versiering wel gewenscht? Als de kunstwerken, die aan de wanden hangen, meesterstukken zijn, zal niemand aan de versiering eenige aandacht geven. En wie het toch mocht doen, zal voelen dat die versiering de harmonie der zaal verstoort. Als de schilderijen daarentegen weinig waarde hebben, zal zelfs de meest versierde zoldering dat niet kunnen verhelpen.

Een museumzaal behoort iets compleets, iets rustigs, iets voor haar doel geschikts te hebben. Daar moet niets in te vinden zijn, dat beter ware weggelaten; daar moet geen hard kleureffect worden aangetroffen, maar alles dient zóó getemperd te zijn, dat de eerste, blijvende indruk, die de bezoeker ontvangt slechts is, hoe voortreffelijk de kunstwerken in hun omgeving passen. Daarom moeten ook de meubelen niet in het oog vallen, om de aandacht der bezoekers niet van de kunstwerken af te leiden.

Wie een goede versiering in een museumzaal wil aanbrengen dient haar eenvoudig, bescheiden en weinig sprekend te maken. De wanden moet men liefst in een effen tint behandelen, daar een patroon niet goed voldoet. Die tint dient in harmonie te wezen met al de schilderijen, die zich in de zaal bevinden. Een effen tint geeft altijd een goeden achtergrond. Het is zeer gevaarlijk een dessin te gebruiken, en daarom beter het achterwege te laten. Maar wie toch een dessin wil toepassen moet zorgen dat het zeer eenvoudig is en noch door vorm, noch door kleur sterk spreekt. Het is de algemeene toon, die van belang is; daar aan behoort het dessin ondergeschikt te blijven.

De schilderijen moeten aangeven, welke kleur voor de muren het meest gewenscht is. Gebroken tinten, als diep rood of groen kunnen dikwijls geschikt zijn. Maar soms verlangen de schilderijen een schitterend blauw, een fijn grijs of zelfs een helder geel als achtergrond. Slechts iemand met veel smaak kan aangeven, welke tint voor een zaal het beste past. Het is een dwaling, dat de kleur van den achtergrond voor de schilderijen van geen belang is. Een lambri-

seering van donker hout, dat niet glimmend zijn mag, geeft den muren een goede afsluiting.

De vloeren der moderne musea bestaan uit beton tusschen stalen balken gelegd. Daar overheen is dan dikwijls marmermozaïek aangebracht, dat, wel mooi op zich zelf, toch het licht te veel weerkaatst. Dit nadeel hebben parketvloeren van donker hout niet. Zij sluiten zich goed aan bij de lambriseering, die ter hoogte van 0.90 M. de „rampe" vormt, waar schilderijen het beste hangen.

In plaats van de gewone ijzeren schilderij-roeden onder de kroonlijst, waaraan de koorden of koperdraden hangen, welke de muren ontsieren, is het beter een houten lijst te maken, waarin men duimen kan schroeven, om de stukken aan te bevestigen.

Eenige opmerkingen omtrent schilderijlijsten zijn misschien van nut. Stukken van groote waarde hebben dikwijls leelijke lijsten, die het effect van de kunstwerken bederven. Weinigen geven er zich rekenschap van, dat de lijst één geheel met een schilderij vormt, dat een rijkvergulde lijst een oud donker stuk ontsiert, dat een fijn stukje geen drukke omlijsting kan velen. Vroeger was er altijd een zekere harmonie tusschen een schilderij en de lijst. De groote stukken, die levensgroote figuren voorstelden, gaf men lijsten van minstens 0.30 M. breedte, van donker hout, met een smalle vergulde bies aan de binnenzijde. Smallere lijsten in denzelfden geest werden voor de kabinetstukken der 17e eeuwsche Nederlandsche meesters gekozen. De Italiaansche schilderijen hebben dikwijls nog hun oorspronkelijke lijsten met toepasselijke versiering, nu eens massief, dan weer opengewerkt, die, al naar het noodig was, het stuk naar voren brengen of als een ijle afsluiting omgeven. De oude Italianen hebben met veel overleg steeds het juiste weten te vinden.

De zalen moeten geschikt zijn voor de schilderijen, en daarom dient de ontwerper van een museum van te voren te weten, wat er in ieder vertrek tentoongesteld zal worden. Sommige kleuren zullen goede, andere slechte achtergronden geven. Om een goed museum te verkrijgen is het niet voldoende, dat het licht voortreffelijk en de kleur der wanden de juiste geoordeeld wordt. De kunstwerken moeten ook met smaak worden gerangschikt, zoo dat zij elkander niet hinderen.

Vooral moet geen zaal te vol worden gehangen. Het meest gewenscht is, alle stukken, à la „rampe" te plaatsen, en voldoende ruimte tusschen de schilderijen open te laten. Is het niet te vermijden, dat de eene schilderij boven de andere komt, dan plaatse men het donkerste stuk beneden. Om te bepalen waar iedere schilderij in het ensemble het beste past, moet men op haar algemeene kleur en toon letten. Symmetrie is niet noodig, zoo er slechts evenwicht in de plaatsing blijft behouden. Eentonigheid dient vermeden, daar zij den totalen indruk van een zaal bederft.

Trijp is een van de mooiste bekleedingen voor de muren van een museumzaal; het vormt een voortreffelijken achtergrond en men kan het goed schoon houden door het met een vochtige lap te wrijven. Hoewel tapijten — Oud-Vlaamsche bijvoorbeeld — op zich zelf zeer fraai zijn, is het niet gewenscht daartegen schilderijen op te hangen. In de meeste gevallen is trijp echter te kostbaar en moet men de muren schilderen.

Slechts zelden laat men den architect vrij, als het de inrichting van een museum geldt. Maar ik meende, dat het goed was, omtrent het arrangement der zalen toch enkele opmerkingen te mogen maken, niet om bepaalde regels voor te schrijven, doch alleen om enkele practische wenken te geven.

Een en ander omtrent de voornaamste musea moge nu volgen.

Het museum te Brunswijk, van 1883 tot 1887 door SOMMER gebouwd, heeft een langwerpigen plattegrond. De verdieping gelijkstraats dient voor het tentoonstellen van pleisterafgietsels, oudheden en dergelijken. Hier hebben de vertrekken zijlicht en daar zij 12 M. diep zijn laat de verlichting te wenschen over. De pijlers, die in deze zalen geplaatst moesten worden als steun voor de muren der verdiepingen, maken geen aangenamen indruk. De trap ligt aan de westzijde van het gebouw en leidt naar zalen met bovenlicht. Daar deze zalen te hoog zijn, het beste licht op de vloeren valt, en de daken geheel met glas zijn gedekt, kunnen deze vertrekken niet aan de eischen, die men stellen mag, voldoen. Het verlangen om het gebouw van buiten vooral indrukwekkend te maken bracht den ontwerper er toe, twee verdiepingen met zijlicht om deze zalen met bovenlicht aan te brengen. Aan de noordzijde heeft men die zalen door schotten van 3 M. hoogte in kleinere ruimten verdeeld. Deze schotten zijn schuin geplaatst en de schilderijen, die er tegen hangen, meest Nederlandsche, hebben voldoende licht, ofschoon de lage borstwering der vensters tot reflectie aanleiding geeft. Het gebouw heeft donkere parketvloeren, die goed met het zwarte houtwerk en de effen tinten der muren harmonieeren.

Het museum te Cassel wordt als het best ingerichte van Duitschland beschouwd. Tot dusver is het nog niet overtroffen, daar de later gebouwde musea in dat land verschillende gebreken vertoonen. Het gebouw te Cassel, van 1871 tot 1877 door VON DEHN ROTHFELSER opgetrokken, heeft een langwerpigen plattegrond. De voornaamste gevels liggen op het Noordwesten en het Zuidoosten. De laatste is voorzien van een »loggia«, van waar de bezoekers een fraai gezicht over de Casseler Au kunnen genieten. De trap is aan de noordoostzijde, niet in een afzonderlijken vleugel, doch door zalen omgeven. Daar de ingang in een der zijgevels ligt en de voornaamste gevel een deur miste, werd daar een looze deur gemaakt, die geen nut heeft. De vertrekken gelijkstraats zijn te Cassel op dezelfde wijze als te Brunswijk ontworpen. Maar de schilderijzalen op de verdieping vertoonen een veel beter inrichting. De vertrekken met zijlicht liggen aan de vier zijden van het gebouw. Hun afmetingen en hun inrichting zijn terecht vermaard en een architect, die kabinetten voor Nederlandsche oude schilderijen moet maken, kan niet beter doen dan die te Cassel volgen.

Gelijk reeds werd gezegd zijn de regelen van MAGNUS voor de zalen met bovenlicht toegepast. Maar MAGNUS kan niet aansprakelijk gesteld worden voor de fout, die gemaakt werd, toen de architect, ter wille van het uitwendig aanzien, het dak te hoog plaatste en de vensters daarin te klein maakte. De zalen zijn in rood en groen geschilderd. Om de bovenlichten is te veel ornament aangebracht, waarin een hard blauw domineert.

SCHINKEL bouwde van 1823 tot 1828 het Alte Museum te Berlijn in den vorm van een Griekschen tempel, wat in het noordelijk klimaat geen zin had. Omstreeks 1880 werd het museum van binnen veranderd, de regelen van TIEDE werden voor de zalen met bovenlicht toegepast en kleine vertrekken met zijlicht uit het Noordoosten, het Zuidoosten en het Zuidwesten werden ingericht.

De meeste der kunstwerken, die hier vroeger verzameld waren, werden eenige jaren geleden overgebracht naar het Kaiser Friedrich Museum, dat door ERNST VON IHNE gebouwd is. Deze architect had een moeilijke taak, daar het gebouw op een driehoekig terrein — het noordelijk deel van het zoogenaamd Museum-eiland, dat tusschen Spree en Kupfergraben ligt — moest geplaatst worden. Hij besloot, de as van het gebouw in het midden van den hoek te plaatsen, waar de bruggen samenkomen, die toegang tot het museum geven. Een ruiterstandbeeld van KEIZER FREDERIK werd voor dien hoek geplaatst.

Voor de gevels is een Palladiaansche ordonnantie, in den geest der 18e eeuw behandeld, gekozen. De zalen liggen deels in de as, deels aan de twee zijgevels, doch staan met elkander in verbinding door dwarse vleugels, zoodat vijf binnenplaatsen van bescheiden afmetingen gemaakt konden worden.

De hoofdtrap is bij den ingang van het gebouw, en tusschen haar twee opgangen door bereikt men eerst een zaal en dan een kerk in Italiaanschen Renaissancestijl, waar kerkelijke oudheden der vijftiende en zestiende eeuw tentoongesteld zijn. De kerk is natuurlijk niet groot en werd gebouwd om den bezoeker een denkbeeld van een Italiaansch interieur te geven. Maar daar de zon van het Zuiden te Berlijn niet schijnt en de kunstwerken een anderen indruk maken als men ze in een oude kerk ziet, kon men het mooie effect, dat bedoeld werd, niet verkrijgen.

De overige zalen op den beganen grond zijn goed verlicht. Men vindt daar een zeer volledige verzameling van beeldhouwwerk, die met de vijfde eeuw begint. Vooral belangrijk zijn de middeneeuwsche werken en de beeldhouwwerken in hout, marmer en brons door de Italiaansche meesters der vijftiende eeuw. De fraaie mozaieken uit San Michele in Affricisco te Ravenna zijn niet in een afzonderlijke, daarvoor ingerichte kapel geplaatst, maar in een dezer zalen opgesteld. Een trap in den stijl der 18e eeuw, aan het einde der Italiaansche kerk, leidt naar de bovenverdieping, waar de schilderijen zich bevinden. Deze bovenzalen zijn deels van zijlicht, deels van bovenlicht voorzien. Ook is beproefd, de beide wijzen van verlichting te samen te gebruiken, doch dit heeft niet voldaan, zoodat een der lichtbronnen door schermen moest worden afgesloten.

Men heeft getracht, de inrichting dezer vertrekken zóó te maken, als een rijk liefhebber zou doen. Oudheden van groote waarde, als ingelegde kasten, stoelen en tafels zijn tegen de muren geplaatst. Tusschen de schilderijen van Raphael en Murillo ziet men mooie bronzen of marmerwerken. Het komt mij voor, dat zulk een inrichting voor een openbare verzameling niet gewenscht is, want men moet de aandacht der bezoekers niet verdeelen tusschen de meubelen en de schilderijen. Het is beter, de groote meesters alleen aan het woord te laten, hun werk in een goed licht te plaatsen en voor een geschikten achtergrond te zorgen.

Wie in 1898 de Rembrandt-tentoonstelling te Amsterdam bezocht heeft zal niet licht den indruk vergeten, dien de beroemde „Staalmeesters" gaven, toen het stuk geplaatst was bij een venster, juist zooals de schilder het had kunnen wenschen. In het Berlijnsche museum heeft men een quasi-Hollandsche kamer voor Rembrandt ingericht. Maar ik geloof, dat zijn werk zulk een omgeving niet behoeft.

Het gebouw der National Gallery te Londen is dikwijls in ongunstigen zin beoordeeld, daar de architectuur, met haar gedrukte gevels, haar onbeteekenden koepel en haar torentje als een peperbus, op een laag peil staat. Maar sedert de nieuwe vleugels en de achtkante middenzaal werden gemaakt, die inderdaad verbeteringen zijn, is het museum, wat zijn inrichting betreft en vooral om de goede verlichting vermaard. Misschien zijn sommige zalen, zooals die waar de schilderijen der meesters van Venetië en Brescia hangen, of die waar de Nederlandsche en Vlaamsche kunst zijn tentoongesteld, wat te groot. Men zou deze zalen echter gemakkelijk door lage schotten in drie deelen kunnen scheiden, waardoor men voortreffelijk verlichte wanden zou verkrijgen, om de schilderijen wat ruimer te kunnen hangen. De schilderijen van Engelsche meesters der 19e eeuw zijn thans overgebracht naar de Tate Gallery, waar alle zalen bovenlicht hebben. De plattegrond van dit museum is in menig opzicht voortreffelijk. De architect Sidney R. J. Smith heeft zijn talent getoond in de groote vestibule. In de zalen vindt men zeer goed

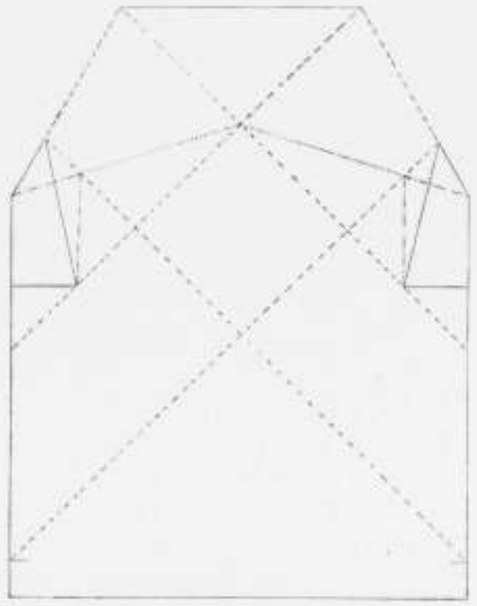

Constructie van Wessman voor een zaal met bovenlicht.

Constructie van Magnus voor een zaal met bovenlicht.

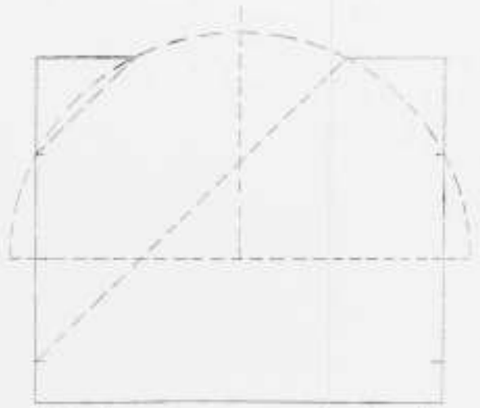

Constructie van Tiede voor een zaal met bovenlicht.

Oude Museum te Berlijn.

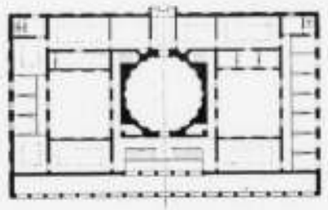

Oude Museum, Berlijn.

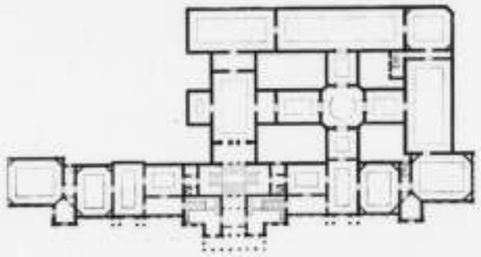

National Gallery, Londen.

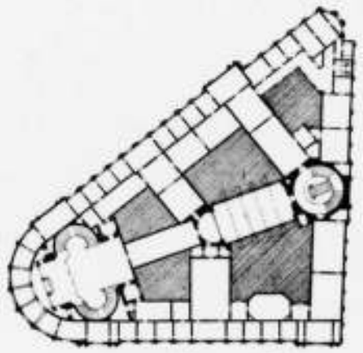

Keizer Friedrichs Museum, Berlijn.

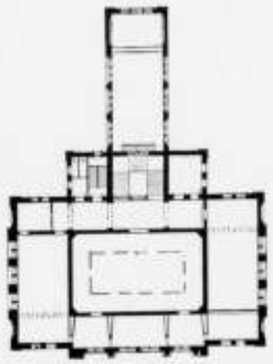

Kestner Museum, Hannover.

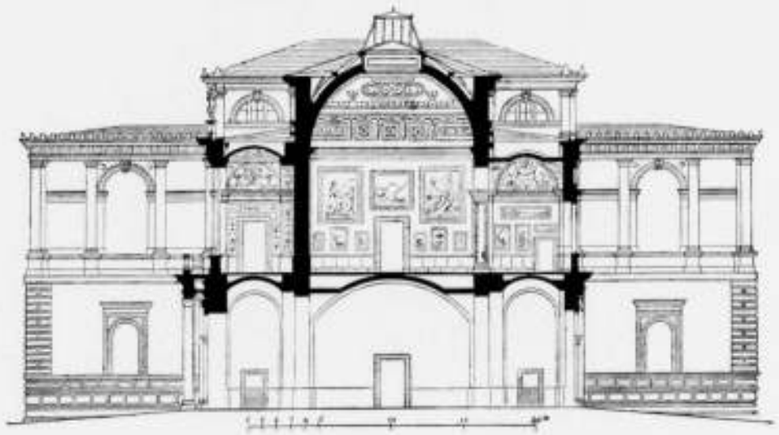

Doorsnede Alte Pinakothek, München.

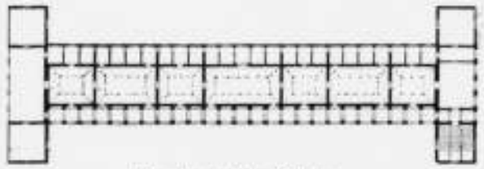

Alte Pinakothek, München.

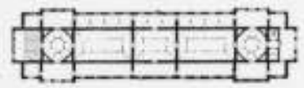

Museum te Brunswijk.

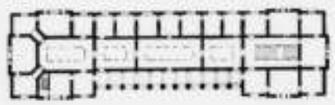

Museum te Cassel.

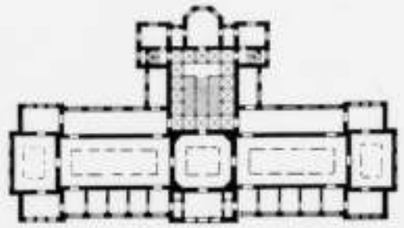

Städel's Museum, Frankfort.

Museum te Dresden.

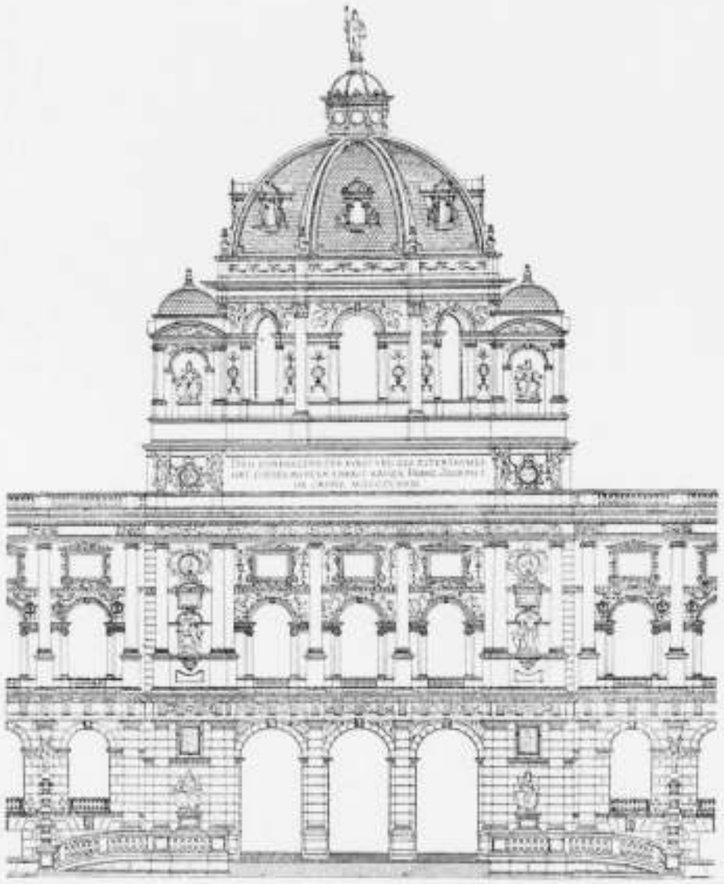

Hofmuseum, Weenen.

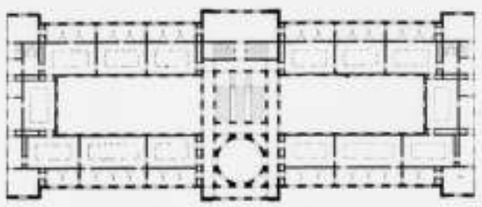

Hofmuseum, Weenen

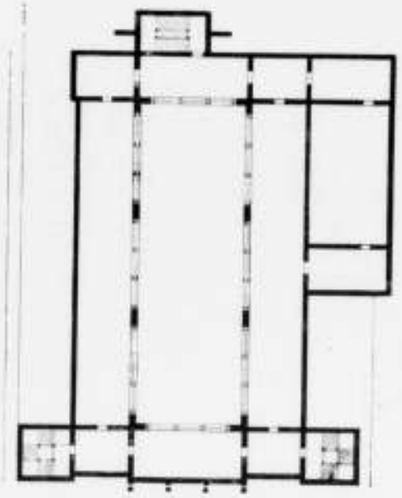

Museum te Brussel

Rijksmuseum Amsterdam.

Stedelijk Museum, Amsterdam. Noord-west zijde.

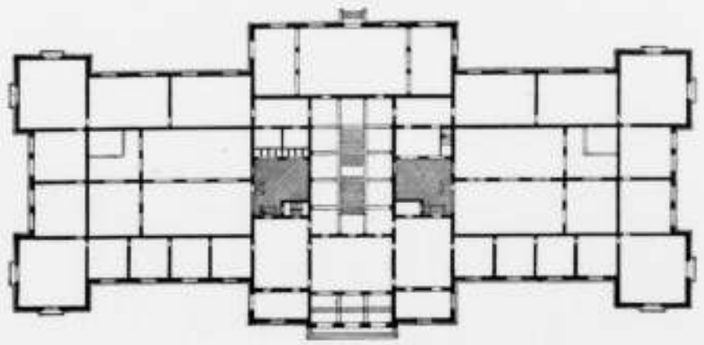

Stedelijk Museum, Amsterdam. Plan begane grond.

Stedelijk Museum, Amsterdam. Zuid-oost zijde.

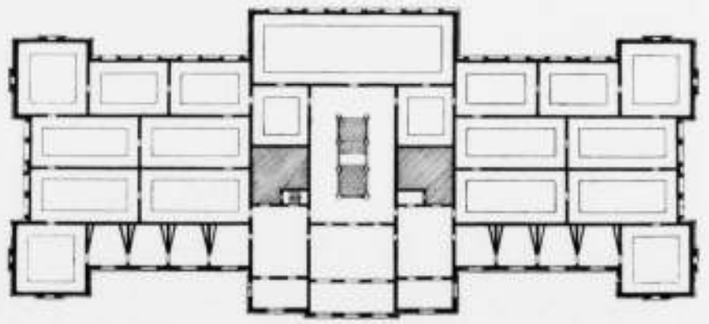

Stedelijk Museum, Amsterdam. Plan eerste verdieping.

Stedelijk Museum, Amsterdam. Hoofdtrap.

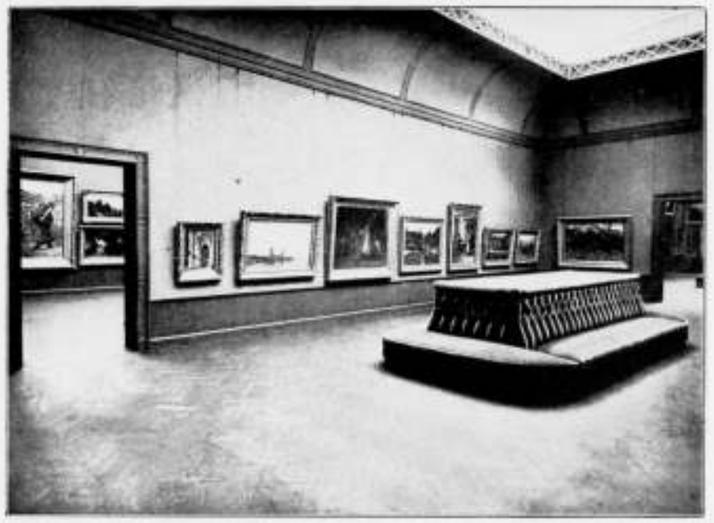

Langwerpige zalen in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Kabinet met zijlicht, Stedelijk Museum, Amsterdam.

Kamer in XVII-eeuwschen stijl, Stedelijk Museum, Amsterdam.

Stedelijk Museum, Amsterdam. Middengedeelte.

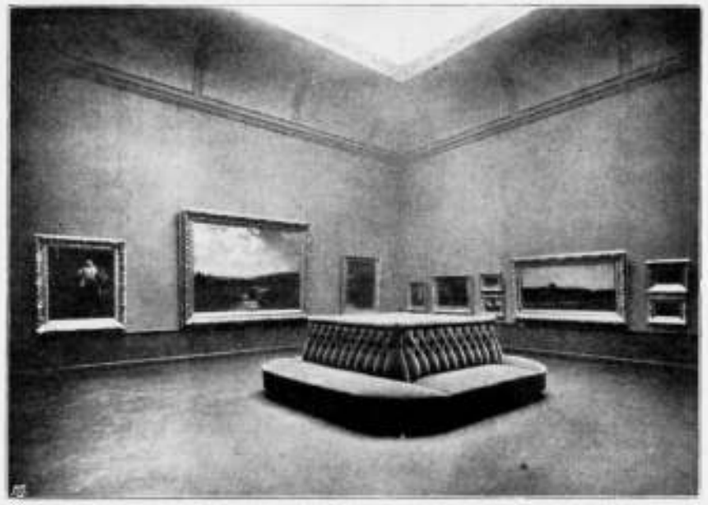

Stedelijk Museum, Amsterdam. Vierkante zaal. (Collectie Van Eeghen.)

XVII-eeuwsche keuken, Stedelijk Museum, Amsterdam.

Kamer in XVIII-eeuwsche stijl, Stedelijk Museum, Amsterdam.

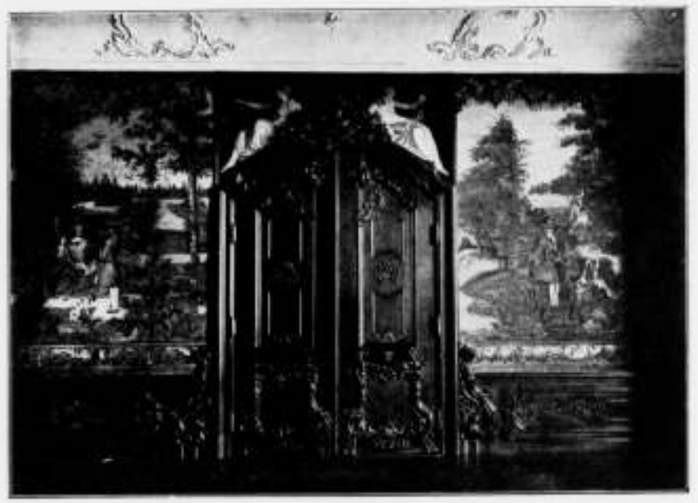

Kamer in XVIII-eeuwschen stijl, Stedelijk Museum, Amsterdam.

Detail en Windvaan, Stedelijk Museum, Amsterdam.

Kamer in den stijl van het laatst der achttiende eeuw.
Stedelijk Museum, Amsterdam.

Kamer in den stijl der achttiende eeuw.
Stedelijk Museum, Amsterdam.

Achttiende-eeuwsch trappenhuis.
Stedelijk Museum, Amsterdam.

Kamer in den stijl van het begin der negentiende eeuw.
Stedelijk Museum, Amsterdam.

licht, terwijl de versiering hier zoo bescheiden is, dat de kunstwerken daarvan geen hinder hebben.

Ik wensch thans een enkel woord te zeggen over Hertford House, het paleis, dat de vermaarde Wallace Collection herbergt. Misschien maakte dit gebouw een beteren indruk toen de eigenaar dezer schoone voorwerpen het paleis bewoonde en de meubelen, het porselein of het majolica gebruikte. Thans is men noch in een huis, noch in een museum. Wanneer een gebouw werd gesticht om deze kunstschatten op te nemen, dan zouden afzonderlijke zalen voor de schilderijen, de meubelen, het porselein, de miniaturen, de émaux en de wapenrustingen zóó worden ingericht, als het meest geschikt zou zijn. Dan kon ook een brandvrij gebouw worden gemaakt, wat Hertford House zeker niet is.

De „Alte Pinakothek" te München is merkwaardig omdat zij het eerste museum was, dat opzettelijk voor het bewaren van kunstwerken werd gebouwd. Het werd in 1833 geopend en is het voorbeeld geweest voor de meeste latere musea in Duitschland. De plattegrond is langwerpig; het gebouw ligt op een ruim plein met de as van het Oosten naar het Westen, zoodat de voornaamste gevels licht uit het Noorden en uit het Zuiden ontvangen. De ingang is aan de oostzijde. De vertrekken gelijkstraats, waar prenten en oudheden tentoongesteld zijn, hebben niets merkwaardigs. De schilderijzalen vindt men op de verdieping. Zeven zalen met bovenlicht bevatten de groote schilderijen, terwijl de kleine tentoongesteld zijn in vier-en-twintig kabinetten met zijlicht uit het Noorden en in vier grootere zalen met zijlicht uit het Oosten en het Westen. Het zuidelijk gedeelte van het gebouw is van een loggia voorzien. Het bovenlicht laat te wenschen over, daar de zalen te hoog en de daarin aanwezige lantaarnramen te klein zijn. Het systeem der verlichting is hetzelfde als in de National Gallery te Londen. Maar daar in dit laatste gebouw de zalen veel minder hoog zijn en de bovenlichten in goede verhouding tot het oppervlak der vloeren werden aangebracht, is hier een veel betere uitkomst verkregen.

De kabinetten met zijlicht zijn te München minder goed dan te Cassel, daar de vensters niet de juiste afmetingen hebben. De versiering van het inwendige is te druk. Eenige weinige eenvoudige tinten op de wanden en in de kroonlijsten der zalen zouden aangenamer om te zien geweest zijn en ook een beteren achtergrond voor de kunstwerken, die van hooge waarde zijn, hebben opgeleverd. Het gebouw is in Renaissancestijl ontworpen.

In de nabijheid vinden wij de „Neue Pinakothek", waar moderne schilderijen tentoongesteld zijn. Dit museum is belangwekkend wegens de fresco's, die op de gevels werden aangebracht. Deze poging om de oude fresco-techniek te doen herleven is echter een mislukking gebleken, daar de regen de kleuren van de muren heeft weggespoeld.

SEMPER nam de „Alte Pinakothek" als voorbeeld toen hij het beroemde museum te Dresden ontwierp. Maar hij moest veranderingen maken, daar het noodzakelijk werd geacht, het Zwinger-paleis met de Elbe door een voor het openbaar verkeer bestemde doorgang te verbinden, die midden in het museum moest komen. Deze doorgang gaf den architect heel wat moeilijkheden te overwinnen. Daar de verdieping gelijkstraats er door in tweeën werd gesneden, waren twee ingangen noodig en was het maken van een trap in het midden onmogelijk. Daar de gewelven, die de doorgang dekken, met hun kruin hooger liggen dan de vloer der verdieping, zijn de eigenlijke museumzalen door een achtkant vertrek in het midden, dat men met trappen bereikt, gescheiden. Het gebouw werd in 1847 begonnen; maar daar SEMPER wegens zijn deelnemen aan de revolutie van 1848 eerst naar Zwitserland, later naar Engeland moest vluchten, kan men hem niet voor de uitvoering van zijn ontwerp verantwoordelijk stellen. In 1855 werd het museum geopend, dat, wat zijn inrichting betreft, veel overeenkomst met de „Alte Pinakothek" te München heeft.

Plan voor een Museum in het Florapark te Haarlem.

SEMPER is ook de ontwerper van het „Hofmuseum" te Weenen, dat sedert 1872 onder het toezicht van den heer HASENAUER is gebouwd. De gevel die in den zoogenaamden „Hoch-Renaissance" gehouden werden, zijn zeer effectvol. Een koepel kroont het middengedeelte en de hoofdtrap is een der prachtigste die bestaan. De plattegrond van het gebouw is langwerpig en bevat twee ruime binnenplaatsen; langs de gevels bevinden zich, evenals te Brunswijk, twee verdiepingen met zijlicht, die veertien zalen met bovenlicht omgeven. De bovenste dezer twee verdiepingen wordt niet langs de hoofdtrap, doch langs afzonderlijke trappen bereikt. Men bemerkt aanstonds dat de ontwerper in de eerste plaats een fraai gebouw wilde maken, en dat de geschiktheid voor de bestemming als museum minder gewicht in de schaal heeft gelegd. Daarom kregen de zalen met bovenlicht een te groote hoogte, terwijl de zoogenaamde „Venetiaansche" vensters, al vormen zij een zeer decoratief element in de gevels, toch niet bijzonder geschikt zijn voor zalen, waar schilderijen van groote waarde moeten worden tentoongesteld.

Het doel was vooral, om een paleis te stichten en dit is bereikt, want het museum is ongetwijfeld een indrukwekkend gebouw, dat een onderdeel vormt van SEMPERS plan om de omgeving van de Hofburg, waar de keizer van Oostenrijk verblijf houdt, te verfraaien. Het museum van Natuurlijke Historie, tegenover het Hofmuseum geplaatst, is daaraan, van buiten, geheel gelijk. Dus is een volkomen symmetrie verkregen, die echter wel eenigszins vervelend werkt.

De musea te Brussel en te Antwerpen vertoonen de klassieke orden. De details zijn door de ontwerpers met zorg bestudeerd, de verhoudingen getuigen van een verfijnden smaak en de gevels hebben zoowel waardigheid als bevalligheid. Maar daarvoor moest in beide gevallen de doeltreffendheid worden opgeofferd. Te Brussel gaat men een groote zaal binnen, die door galerijen is omgeven, hetwelk een indrukwekkend geheel vormt, dat echter meer aan een bazar dan aan museum doet denken. De schilderijen zijn op de galerijen geplaatst; maar daar het licht daar grootendeels uit de middenzaal komt, laat het in menig opzicht te wenschen over.

Het museum te Antwerpen heeft een fraaie trap, doch, daar de zalen hoog en de bovenlichten betrekkelijk klein zijn, moest men door reflectoren de verlichting verbeteren, die toch niet in allen deele voldoende kan worden geacht.

Het Louvre te Parijs werd een eeuw geleden als museum ingericht. De reusachtige zalen zijn sombere ruimten, daar zij geen licht genoeg hebben. In de laatste jaren zijn evenwel verbeteringen aangebracht, doordat Georges Redon een zaal met bovenlicht, door kabinetten met zijlicht omgeven, aan de westzijde heeft ingericht. De middenzaal bevat de schilderijen van Rubens, die in architectonische omlijstingen geplaatst zijn, welke misschien wat al te weelderig zijn opgevat. De werken der Nederlandsche meesters zijn in de kabinetten met zijlicht goed geplaatst.

Het Rijksmuseum te Amsterdam is een van de zeldzame gevallen, dat middeneeuwsche vormen door den ontwerper werden gebruikt. Het mooie Museum van Natuurlijke Historie te Londen, door Waterhouse ontworpen, gaf den heer Cuypers een voorbeeld, hoe het mogelijk was, de verdwenen voortreffelijkheid van een stijl uit het verledene te herwinnen, zonder in zuiver copieeren te vervallen. De heer Cuypers had de Gothische bouwkunst van Frankrijk bestudeerd, die hij in verbinding bracht met de Nederlandsche bouwkunst der 16e eeuw, en dus tot eigen trant wist om te werken. Het ontwerp houdt rekening met de eischen, die aan een gebouw gesteld worden dat op een open terrein staat en van alle kanten zichtbaar is. Naar mijn oordeel is Cuypers' museum een van de beste gebouwen, die in den schilderachtigen stijl, welke gedurende de tweede helft der 19e eeuw in zwang was, werden gesticht. Niemand zal het voor een gebouw uit de middeneeuwen houden, ofschoon het karakter eener Gothische constructie overal zichtbaar bleef.

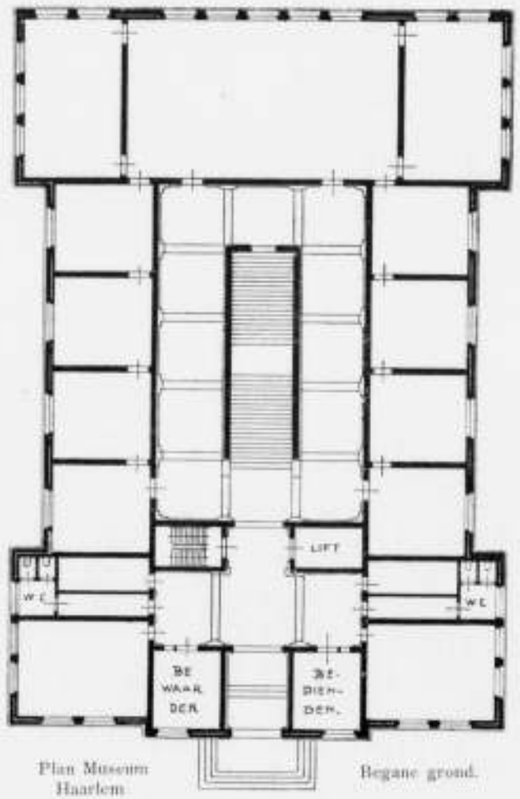

Plan Museum Haarlem. Begane grond.

Reeds merkte ik op, dat de architect door het stadsbestuur gedwongen werd, een openbare doorgang in het midden van het museum aan te brengen. Deze doorgang, met de twee massieve torens daarnaast en de middenhal daarboven is op zich zelf zeer schoon. De doorgang bestaat uit drie beuken, wier gewelven door pijlers en zuilen, met fijn versierde kapiteelen, worden gedragen. De middenbeuk heeft de dubbele breedte van de zijbeuken. Deze aanleg wordt op de verdieping herhaald, waar de middenbeuk een groote overwelfde zaal vormt, terwijl de zijbeuken in kapellen met bovenlicht verdeeld zijn. Aan de twee einden zijn de drie beuken tot groote zalen vereenigd; de eene zou men den narthex, de andere het koor kunnen noemen. Rembrandts „Nachtwacht" was bestemd voor de eereplaats, waar in een kerk het hoogaltaar zou zijn opgericht. De voornaamste werken der andere meesters werden in de kapellen tentoongesteld.

Een geheel gelijk dit wordt door architecten bewonderd en genoten. Hun treft de schoonheid der gewelven, wier ribben het oog leiden naar Rembrandts meesterstuk, terwijl zoowel de grootschheid der ruimte als de overvloedige gebeeldhouwde en geschilderde versierselen den indruk nog versterken. Toch is in het geheele gebouw de versiering nergens iets, dat op zich zelf staat. Overal heeft de heer Cuypers de constructie als haar grondslag genomen. De geschilderde ornamenten hebben steeds een zinnebeeldige beteekenis. De duidelijk uitgesproken bedoeling was overal, dat de constructie het geheele ontwerp zou beheerschen. Van binnen en van buiten werd alles getoond zooals het werkelijk is, en in de geheele compositie komt duidelijk uit, met welk doel ieder deel werd aangebracht. De massa's staan in goede verhouding tot elkander, terwijl torens de plaats der trappen van buiten kenbaar maken. Het ornamenteele beeldwerk verdient ook de aandacht, daar het vervuld is van den geest der middeneeuwen, die alles onderschikt aan de hoofdgedachte deed blijven.

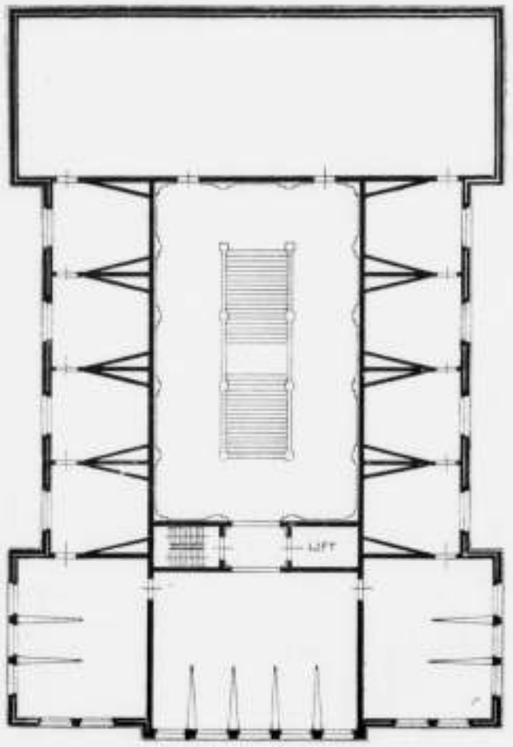

Plan Museum Haarlem. Eerste Verdieping.

En toch, terwijl de architecten het gebouw bewonderden waren de kunstenaars en de kunstliefhebbers van oordeel, dat de Oud-Hollandsche schilderijen niet zóó verlicht waren, als gewenscht zou zijn, en dat ook de al te rijke versiering der zalen hinderlijk was. De openbare meening was aan de zijde dezer klagers, en na een strijd van twintig jaar dwong men den heer Cuypers, een aanbouwsel aan zijn museum te maken, waardoor het effect bedorven werd. Rembrandts „Nachtwacht" werd van de oorspronkelijke plaats genomen en is nu te zien in een vertrek met zijlicht uit het zuiden; kleinere vertrekken daarnaast bevatten de andere schilderijen van den meester. De eereplaats in het gebouw is nu leeg.

Ten slotte nog een enkel woord over het Stedelijk Museum te Amsterdam, dat door mij tusschen 1892 en 1895 is gebouwd en f 500.000 heeft gekost. Het is van gebakken en gehouwen steen opgetrokken en wordt door leien daken gedekt. Bij het maken der plattegronden moest met de ligging van het gebouw rekening worden gehouden. Daarom kwam de voornaamste gevel, waar de kabinetten met zijlicht werden verlangt, op het Noorden.

Daar er geen 19e eeuwsche stijl bestond, was ik verplicht voor de vormen tot een vroeger tijdperk terug te gaan. Ik koos de Nederlandsche Renaissance van het begin der 17e eeuw. Maar ik heb dien stijl nergens gecopieerd. Bij het detailleeren ging ik mijn eigen weg en vermeed het nabootsen van de oude voorbeelden.

Het voornaamste deel van de gevels is de middenpartij op het Noorden, die drie ingangen heeft met een loggia daarboven, waar de bezoekers des zomers een luchtje kunnen scheppen. Die loggia werd ontworpen, omdat vóór het museum oorspronkelijk een park gemaakt zou worden. Maar de grond, voor dit park bestemd, werd later door het stadsbestuur verkocht en met gebouwen bezet, zoodat de loggia nu haar eigenlijk doel mist.

Een kleine klokkentoren kroont het midden van het gebouw; daarop staat een windvaan uit de 17e eeuw, die de gedaante van een oorlogsschip heeft. Een dergelijke windvaan is in een der zalen van het gebouw tentoongesteld, om dit mooie stuk werk van nabij te kunnen laten zien.

In de middenhal bevindt zich de hoofdtrap. Hier zijn de muren met roode en gele blindeersteenen bekleed. Licht roode zandsteen is voor lijsten, enz. gebruikt, terwijl tegels uit de fabriek Rozenburg in den Haag ter versiering dienen. De trap heeft goudkleurig bovenlicht, waardoor zij zelfs op de donkerste dagen er vroolijk uitziet. Daar het niet goed zou zijn indien de bezoeker uit dit warme licht onmiddellijk in de tentoonstellingszalen kwam, werden betrekkelijk donkere ruimten gemaakt die men door moet gaan, alvorens de zalen te betreden. De deuren, die de trapzaal met de tentoonstellingszalen verbinden, zijn niet voor het publiek bestemd. Ongelukkigerwijze worden zij daarvoor toch dikwijls gebruikt.

Over de verlichting der zalen werd reeds gesproken. Er is voor gezorgd, dat noch door de daken, noch door het torentje licht kan worden onderschept. De afmetingen der zalen verschillen van 12 tot 30 M. wat de lengte, en van 7,50 tot 10 M. wat de breedte betreft. Er zijn ook zes zalen van 10 M. in het vierkant. Al deze zalen hebben bovenlicht. De kabinetten met zijlicht zijn acht in getal.

De vloeren der schilderijzalen zijn van teakhout en als parket bewerkt. Oorspronkelijk waren de wanden in lijmverf beschilderd, doch nu zijn zij met olijfgroen of donkerrood doek bekleed. Er zijn geen versieringen in de zalen aangebracht. In de twaalf vertrekken van den linkervleugel is eene verzameling van hedendaagsche schilderijen tentoongesteld. De overblijvende veertien zalen worden voor tijdelijke tentoonstellingen gebruikt. Al de vertrekken gelijkstraats hebben zijlicht en omgeven ruime bergplaatsen, die hun licht van binnenplaatsen ontvangen. De zalen in den linkervleugel bevatten oude betimmeringen, meubelen, porselein en wat dies meer zij. Iedere zaal is in den stijl van een bepaald tijdperk gehouden. In den rechtervleugel is een zeer merkwaardige oude apothekerswinkel ingericht; ook andere oudheden zijn daar te zien.

In 1903 bouwde ik te Amsterdam een huis voor een kunstliefhebber, die fraaie moderne Nederlandsche en Fransche schilderijen bezit. Om die goed te doen uitkomen, werd een afzonderlijke zaal met bovenlicht gelijkstraats gemaakt, waar zich ook de huiskamer, de eetkamer, de salon en de keuken bevinden. De ingang is aan de Noordzijde. De huiskamer ligt op het Oosten, de eetkamer en de salon liggen op het Westen, de schilderijenzaal op het Zuiden. De plattegrond is ongeveer vierkant, om een zoo eenvoudig mogelijke bekapping te kunnen maken. Daar de schilderijenzaal een afzonderlijk dak noodig had, om haar goed te kunnen verlichten, was een zakgoot onvermijdelijk; maar deze is van sneeuwhekken voorzien, zoodat er nooit een opeenhooping van sneeuw, die tot lekkage aanleiding zou kunnen geven, kan voorkomen. De keuken is van het voorhuis afgescheiden door een vertrek met ventilatie, zoodat onaangename

geuren uit het huis verwijderd blijven. De trap is uit de vestibule niet te zien, zoodat bezoekers geen blik in de intimiteit van het huis kunnen slaan. Alle zolderingen en betimmeringen zijn van eiken-, ceder-, of teakhout. De wanden zijn met kostbare stoffen bedekt, en op de beide woonverdiepingen is nergens stukadoorwerk gemaakt. De gevels zijn van gebakken steen, met grijs granieten plinten, drempels en stijlen. Een viertal paneelen werden met sectiel-tegels van »De Porceleyne Fles" te Delft gevuld. Het aan alle zijden overstekende dak is met roode verglaasde pannen gedekt. De vensters zijn deels met spiegelglas, deels met glas in lood bezet.

De schilderijenzaal dient tevens als muziekzaal, en bevat een vleugel en gemakkelijke stoelen. De vloer bestaat hier uit eikenhouten parket en is met oude Indische en Perzische tapijten belegd. Donkergroen trijp geeft voor de schilderijen den gewenschten achtergrond. Vier booglampen zijn tusschen de ramen in het dak en de matglazen zoldering aangebracht. Haar licht wordt door schermen zóó verspreid, dat bij avond hetzelfde effect als bij dag wordt verkregen.

In 1906 besliste de Gemeenteraad van Haarlem, dat de kunstwerken der stad, waaronder ook de wereldvermaarde schilderijen van Frans Hals behooren, en die nu in het oude stadhuis tentoongesteld zijn, waar groot gevaar voor brand bestaat, naar een veiliger gebouw zouden overgebracht worden. Zonderling genoeg besloot men toen, het oude Weeshuis, dat evenmin brandvrij is, voor dit doel aan te koopen. Men meende, dat dit voor weinig geld te verkrijgen gebouw wel voor zijne bestemming op min kostbare wijze zou zijn geschikt te maken. Maar ik geloof, dat men bedrogen zal uitkomen, daar de kosten van zulk een verbouwing nooit meevallen.

Daar het Weeshuis geheel is ingebouwd en slechts door onooglijke straten bereikt kan worden, stelde ik voor een nieuw museum te bouwen en dit in het ruime Florapark geheel vrij te plaatsen. Het ontworpen gebouw zou twee verdiepingen krijgen en geheel brandvrij worden opgetrokken. Gelijkstraats zouden de oudheden der stad worden opgesteld, en op de verdieping, in acht zalen met zijlicht, wilde ik de meesterstukken van Frans Hals plaatsen. Andere zalen met zijlicht of bovenlicht zouden voor de andere schilderijen kunnen dienen.

Bij het ontwerpen der gevels werd getracht zooveel mogelijk in den geest der Haarlemsche architectuur van het begin der 17e eeuw te werken.

Tot dusverre heeft de gemeenteraad zich niet geneigd getoond, mijn raad op te volgen. Doch de openbare meening zal, naar ik hoop, ten slotte dit bestuurslichaam doen inzien, dat, wie voor zulke onschatbare kunstwerken verantwoordelijk is, ze moet plaatsen in een gebouw, dat volkomen veilig is, en ze niet mag overbrengen naar een oud Weeshuis, waar ze gevaar kunnen loopen en niet naar den eisch kunnen worden tentoongesteld.

BESPREKING DER LEZING DES HEEREN WEISSMAN.

De heer Leonard Stokes, Ondervoorzitter, neemt het Voorzitterschap waar.

Sir Lawrence Alma Tadema, die op verzoek van den voorzitter het woord neemt, zegt het volgende.

Het is zeer aangenaam voor het Institute, dat een broeder-architect van over de zee kwam, om ons te onderhouden over musea en hun bouw; wat mij betreft, ik heb dit zeer gewaardeerd. De groote moeilijkheid is het verlichten der schilderijen Zooveel ik weet is die moeilijkheid zeer

goed opgelost in de zalen der Maatschappij Arti et Amicitiae te Amsterdam, waar het glas in de twee zijden van het dak werd aangebracht, juist tegenover de wanden, die verlicht moeten worden. Zulk een verlichting zou in onze Royal Academy onmogelijk zijn. Want wat zou er dan terecht komen van onzen „vernissage-dag", als de menschen komen om de toiletten en de hoeden der dames te zien en de schilderijen slechts een voorwendsel zijn?

Onze verlichting is het beste op den vloer, maar niet op de muren. Toen de heer Norman Shaw de schoollokalen van de Royal Academy verbouwde, moesten de lessen in de tentoonstellingszalen gegeven worden. Toen bleek het, dat die veel te hoog waren, zoodat het bovendeel der muren het sterkste licht kreeg, en het model slechts door de reflectie kon worden verlicht.

Ik herinner mij nog, omstreeks 1880 te Parijs een tentoonstelling met een glazen zoldering en een schelrood kleed op den vloer, dat op alle lijsten en schilderijen een leelijke roode reflectie gaf.

Wie een museum te bouwen krijgt moet vóór alles bedenken hoe de tentoon te stellen kunstwerken het best zullen uitkomen; voor sommigen zijn vertrekken met zijlicht, voor andere zalen met bovenlicht noodig. Schilders gebruiken nooit bovenlicht bij hun werk, want zij zouden dan geen aangenaam portret kunnen maken. Immers onder de neus zou een harde schaduw ontstaan en daarenboven wonen de menschen niet in zalen met bovenlicht.

Bij het bouwen van het Rijksmuseum wilde Cuypers een tempel voor de schoone kunst van zijn land oprichten, een kerk, die het meesterstuk van Nederlands grootsten meester zou overhuiven. Maar het meesterstuk dat vroeger zoo groot scheen in een kleine kamer leek nu klein in een groote zaal. Toen men Cuypers vroeg: „Hoe kwaamt gij er toe, het schilderij hier op te stellen?" antwoordde hij: „Ik dacht, dat niets groot genoeg voor Rembrandt kon zijn".

Schilderijen stellen eischen en wij kunstenaars hebben het recht, te verlangen, dat schilderijen op de beste wijze tentoongesteld worden. Er is een schilderij van Van der Helst, dat in het stadhuis te Amsterdam zeer goed voldeed, doch geheel werd opgeofferd, toen het naar het Rijksmuseum moest verhuizen. Het was bij zijlicht geschilderd en daarom had Van der Helst het gedeelte bij het venster zeer ver doorgevoerd, doch het overige meer breed behandeld. Zoolang dit doek bij zijlicht te zien was, voldeed het, doch toen het onder bovenlicht kwam verdween de bekoring.

Rembrandts „Nachtwacht" werd geschilderd voor de Doelenzaal der Schutters, waar slechts zijlicht aanwezig was, waar de schutters hun bier dronken en hun pijp rookten en waar het schilderij die diepe schaduwtoon kreeg, die het zijn naam van „Nachtwacht" verschafte, ofschoon de schilder helder zonlicht had willen uitdrukken.

Vele moeilijke vraagstukken heeft de architect, die een museum te bouwen krijgt, op te lossen. Vooral de veiligheid bij brand is van gewicht. Vijftig jaar geleden kwamen de brandvrije gebouwen in den smaak. Ik herinner mij dat er toen een gesticht werd voor het archief der Provincie Antwerpen. Alles was ijzer en steen. Toch kwam er brand, en, ofschoon het gebouw vrij wel onbeschadigd bleef, werden al de documenten vernietigd. Daarom ben ik het met den spreker van hedenavond geheel eens, dat een museum geen woningen moet bevatten. Het gebouw moet geheel vrijstaan, zoodat brand van belendingen niet kan overslaan. Wachters behooren te komen, als het gebouw voor het publiek gesloten wordt en zij mogen pas vertrekken als het den volgenden dag weder voor de bezoekers wordt geopend.

Ten slotte wensch ik nog te zeggen, dat ik van harte dankbaar ben voor wat wij dezen avond mochten hooren en ik vraag u, met mij in te stemmen in een motie van dankbetuiging aan den heer Weissman voor de belangrijke lezing die hij ten beste gaf.

De heer J. D. Crace zeide: Met groot genoegen ondersteun ik deze motie. Ik geloof, dat wij den heer Weissman ten zeerste dankbaar er voor mogen wezen, dat hij van zoover kwam om ons te onderhouden over de vraagstukken, die bij het bouwen van een museum moeten worden opgelost. Wanneer de spreker niets anders gezegd had, dan dat niet alle schilderijen bij hetzelfde licht op hun voordeeligst uitkomen, dan reeds zou zijn reis niet te vergeefs zijn geweest.

Dat groote en kleine schilderijen niet op dezelfde wijze geplaatst behooren te worden kan niet nadrukkelijk genoeg worden betoogd. De groote verschillen, die bestaan tusschen de vroegere en de latere Italiaansche schilderijen en tusschen deze en die der Nederlanders wijzen er reeds op, dat ook een verschillende wijze van tentoonstellen noodzakelijk is.

De heer Weissman heeft ons ook een nuttige wenk gegeven omtrent het omlijsten der schilderijen van Nederlanders zooals Pieter de Hooghe en David Teniers, zulke stukken winnen zeer wanneer men ze een eenvoudige zwarte lijst geeft, die door een smalle gouden bies van het eigenlijke schilderij is gescheiden. Een van de groote hoedanigheden van de Nederlandsche school is de wijze, waarop de atmosfeer is wedergegeven. Die atmosfeer wint door het gebruik van een zwarte lijst, welke de kleuren zuiverder doet schijnen en de perspectief dieper maakt.

Een ander punt, dat besproken werd, betrof de vloeren in museumzalen. Velen, die hedenavond tegenwoordig zijn zullen zich herinneren, dat toen Edward Barry met het vergrooten der National Gallery begon, hij vloeren van eikenhout maakte, die door een rand van wit marmer langs de muren werden afgesloten. Die witte banden zijn reeds na twee jaar verwijderd omdat zij zoo hinderlijk waren bij het bezien der schilderijen.

De groote waarde der lezing van den heer Weissman is vooral daarin gelegen, dat zij, in beknopten vorm, een oordeel over de voornaamste musea van Europa geeft, een oordeel uitgesproken door iemand, die zelf de vraagstukken, die bij museumbouw van gewicht zijn, onder de oogen móest zien. Ik sluit mij van ganscher harte aan bij de motie van dankbetuiging, en wat de bekwaamheid van den spreker betreft, kan ik zeggen, dat, ofschoon ik — terwijl de heer Weissman eenige dagen mijn gast was — telkens beproefd heb, onderwerpen met hem te bespreken, waarvan ik dacht, dat hij niet op de hoogte zou zijn, het mij bleek, dat hij meer wist, dan ik hem kon vragen.

Sir Aston Webb, die nu van den Voorzitter het woord verkreeg, zeide: Ook ik wensch niet van hier te gaan zonder den heer Weissman dank te zeggen voor zijn overkomst en voor zijn even belangwekkende als leerrijke lezing. Ik heb haar met genoegen gehoord en ben het met den spreker in de meeste opzichten eens. De schilders zijn over het algemeen niet gemakkelijk tevreden te stellen wat de inrichting van museumzalen betreft, en wij architecten moeten althans beproeven, aan de vaak zeer uiteenloopende eischen der schilders te voldoen.

Met alle bescheidenheid wensch ik op te merken, dat bovenlicht zóó gemaakt kan worden als noodig is om schilderijen goed te verlichten. Sir Lawrence Alma Tadema is een man van gezag, en toen hij, als zijn eigen architect, zijn atelier bouwde, bracht hij daar één hooggelegen venster aan, dat een voortreffelijk licht geeft en de schilderijen prachtig doet uitkomen. Deze lof mag Sir Lawrence door ons niet onthouden worden, al zou het er slecht voor ons uitzien, indien ieder die bouwde als zijn eigen architect optrad.

De heer Weissman behandelde het vraagstuk van de circulatie der bezoekers in een museum, hetwelk mij van zeer groot belang schijnt. Zelfs het zien van de fraaiste kunstwerken vermoeit op den langen duur, en wie dan, aan het einde der zalen gekomen, weer genoodzaakt is ze allen door te gaan, om den uitgang te vinden, voelt een zekere ontstemming. Daarom

moet de architect, die een museum bouwt, zorgen, dat de bezoekers nimmer een zaal voor de tweede maal behoeven door te gaan.

Wat betreft de veiligheid tegen brand schijnt het mij onbegrijpelijk, hoe men ooit heeft kunnen meenen, dat die bereikt was als een gezin ergens in het museum slaapt. Ook tegen diefstal levert dit niet de minste waarborg op. Gelukkig is de Engelsche regeering langzamerhand het nuttelooze hiervan gaan inzien, en schaft men de inwonende bewaarders af, om ze door nachtwakers te vervangen, die door klokken op hun voorgeschreven ronden worden gecontroleerd. De stadsbesturen houden echter nog aan het oude stelsel vast; zelfs in de programma's der prijsvragen, die zij uitschrijven, worden nog steeds woningen voor concierges gevraagd. En toch kan zulk een woning de oorzaak van een groote ramp zijn.

De heer Mc. Kim is nu bezig, te New York een groot museum voor den heer Pierpont Morgan te bouwen. Hier zijn in de zalen hooge boogramen gemaakt. Dit museum is echter grootendeels voor decoratieve kunstwerken bestemd en werd door Mc. Kim naar het Musée des Arts Décoratifs te Parijs gevolgd. Een Amerikaansche commissie heeft onlangs alle musea van Europa bezocht, om na te gaan, wat de beste wijze van tentoonstelling voor kunstwerken was. Zij is tot het besluit gekomen, dat een Oud-Italiaansch paleis het meest voldoet, doch daar dit alleen in Italië beschikbaar is, vrees ik, dat de commissie de oplossing van het vraagstuk niet veel verder heeft gebracht.

Het schijnt mij toe, dat, waar geen zijlicht te verkrijgen is — en in een groot gebouw met vele zalen zal dit dikwijls voorkomen — bovenlicht goed kan voldoen, indien slechts gezorgd wordt, dat het middendeel der zoldering geen ramen heeft. Gelijk Sir Lawrence Alma Tadema reeds zeide krijgt men dan een effect, hetwelk met dat van hoog zijlicht in menig opzicht overeenkomt. De tentoonstellingszalen van Christie in King Street zijn zoo verlicht en ik geloof dat zelfs de schilders over die zalen tamelijk tevreden zijn.

Wat de afmetingen van museumzalen betreft, geloof ik dat 9 Meter een goede breedte is. Zij komt ongeveer overeen met het gemiddelde, dat de heer Weissman opgaf. Ik had gelegenheid, een groot getal van musea in Europa te bezoeken, en vond 9 Meter als meest gebruikte breedte, met een hoogte van ongeveer 6 M. Bij zijlicht moet het venster een hoogte van 3 M. hebben en onmiddellijk onder de zoldering beginnen. Het oppervlak van bovenlicht moet ongeveer de helft zijn van dat hetwelk de vloer eener zaal heeft. Naar ik meen is de Amerikaansche commissie, die ik zooeven besprak, tot dezelfde maten gekomen.

Een moeilijk vraagstuk is dat van de schermen in de zalen. In Frankrijk maakt men ze zoo, dat zij niet de vensters in het dak bedekken, waardoor het zonlicht dikwijls te veel wordt buiten gehouden, doch men hangt een scherm in het midden van de zaal. Zulk een hangend scherm is voldoende, daar het het zonlicht belet op de schilderijen te komen.

Wij zijn het allen met den heer Weissman eens, dat bij het versieren van een museum groote bescheidenheid behoort te worden betracht, en dat de architect daar niet al te veel van zijn kunst moet toonen. De musea zijn voor de kunstwerken, en hoe minder versiering dus gemaakt wordt, hoe beter. Wij hebben een leerzaam voorbeeld in de zaal, waar wij hier vergaderd zijn. De schilderijen, die door beroemde meesters voor ons gemaakt zijn, kunnen niet behoorlijk gehangen worden omdat de muren zoo versierd zijn. Wij moeten altijd onze verontschuldigingen maken, als de schilders eens naar hun werken komen kijken. De muren van een museumzaal behooren geen pilasters of andere decoraties te hebben. De versiering wordt immers gevormd door de kunstwerken, die er tentoongesteld zijn. Ook de vloer mag niet in het oog

vallen. In vele musea zijn marmeren mozaïekvloeren aangebracht, die op zich zelf zeer fraai, toch hinderen, omdat zij zich te veel opdringen en zich in de glimmende oppervlakte der schilderijen weerspiegelen. Donkere houten vloeren zijn naar mijn meening het best, doch zij moeten niet al te glad worden gewreven. Ik herinner mij hoe ik op zulk een gladden vloer in een der musea van het vasteland uitgleed en bijna tegen een kostbaar doek aanviel. Zulk een gladheid is niet slechts gevaarlijk voor de bezoekers, maar ook voor de voorwerpen, die men tentoonstelt.

De heer Weissman zeide, dat tapijten geen goeden achtergrond voor schilderijen geven. In het algemeen is dit waar. Maar wie Hardwicke Hall met zijn prachtige tapijtwerken kent en ziet, hoe die tapijten door de eeuwen een stille, harmonische toon hebben gekregen, zal toegeven dat hier de tapijtwerken een niet te overtreffen achtergrond voor de portretten zijn.

De tijd ontbreekt, om over andere onderdeelen uit te weiden. Daarom wensch ik tot besluit te zeggen, dat de heer Weissman ons een zeer nuttige lezing heeft gegeven. Hij heeft niet alleen een groot getal van musea bezocht, maar er zelf een gebouwd. En als iemand met zooveel ervaring uit den vreemde tot ons komt, dan mogen wij hem wel hartelijk dankbaar zijn voor wat hij ons mededeelde.

De heer Alfred East zeide: Voor mij als schilder was het zeer belangwekkend te hooren, dat een architect zooveel aandacht schenkt aan de wenschen der schilders. Wanneer ik onze hedendaagsche huizen binnenga, dan treft het mij steeds, dat de bouwmeesters met onze eischen in het geheel geen rekening hebben gehouden. Zij zijn blijkbaar van meening, dat wie in een modern huis woont, noch schilderijen, noch beeldhouwwerken, noch boeken behoort te bezitten. Ik spreek hier in het algemeen, want er zijn enkele gelukkige uitzonderingen.

Het was mij een verkwikking, toen ik hoorde, hoeveel aandacht de heer Weissman schonk aan de vraag, hoe schilderijen het best verlicht konden worden. Dit is een moeilijke vraag, omdat men ook met de afmetingen rekening behoort te houden. Ik bedoel, dat een groote zaal met veel kleine schilderijen even onbevredigend toont als een kleine zaal met enkele zeer groote doeken.

Daarom moet de architect, die een museum zal bouwen, van te voren weten waarvoor het bestemd zal worden. Slechts op deze wijze is te verwachten, dat iets goeds tot stand zal komen.

Natuurlijk heeft men in Italië minder glas-oppervlak noodig dan in Engeland, waar de zon maar betrekkelijk zelden schijnt en donkere dagen veelvuldig zijn.

Vooral voor oude schilderijen is een gelijkmatige temperatuur in de zalen van een museum gewenscht. Want een doek, dat op een vochtigen dag uitzet, krimpt op een drogen dag, en dit werkt op den langen duur uiterst nadeelig. Daarom moet niet slechts een gelijkmatige temperatuur, maar ook een gelijkmatig vochtigheidsgehalte in de zalen voortdurend aanwezig zijn.

Dit is het oordeel van een schilder, die overigens de lezing van den heer Weissman niet wil critiseeren. Ik heb daar zeer veel uit geleerd en zie nu in, hoe moeilijk het is, een openbaar museum behoorlijk te verlichten. Met het grootste genoegen ondersteun ik de motie van dankbetuiging.

De heer Reginald Blomfield zeide: De lezing van den heer Weissman heeft mij veel geleerd omtrent een onderwerp, waarvan ik eigenlijk niets wist. Het vraagstuk is uiterst moeilijk. Immers, zoo zeide de heer East, de architecten bekommeren zich om de schilders niet, en hij voerde daarbij aan, dat een doek in bepaalde omstandigheden kan scheuren. Als wij architecten ook in de toekomst ons den naam van kunstenaars willen waardig toonen, dan moeten wij zorgen, dat zoo iets niet kan voorkomen.

Ik ben den heer Weissman vooral dankbaar er voor, dat hij ons van zijn eigen ervaringen mededeelde; het was duidelijk dat hij zijn onderwerp door en door meester is. Wij hoorden

ook veel wetenswaardigs van een anderen deskundige, Sir ASTON WEBB, die meer dan iemand anders in Engeland van musea en hun bouw op de hoogte is.

Maar ook wat Sir LAWRENCE ALMA TADEMA mededeelde was van groote beteekenis, want die zeide hoe een schilder werkt, die in een museum en voor een museum stukken maakt. Doch niet altijd hebben de schilders met het oog op een museum geschilderd: de oude meesters deden dit zeker niet. En ik geloof dat velen het met mij eens zullen zijn, dat de mooiste tentoonstellingszalen niet in musea, maar in woonhuizen worden aangetroffen. Zoo ziet men in Hampton Court de schilderijen zoo als ze gezien moeten worden, stil en rustig tegen de muren hangen. In den Haag zag ik het museum, dat niet voor die bestemming gebouwd is, en waar men toch de schilderijen voortreffelijk heeft geplaatst. En dan is er nog het Dogenpaleis te Venetië.

Men kan dus het vraagstuk op tweeërlei wijze oplossen. De eerste oplossing is, dat men de architecten buiten de questie laat, en geen musea bouwt, doch de kunstwerken in oude gebouwen tentoonstelt, waar de beschouwer er het meest van kan genieten. Musea zijn eigelijk uit den booze, daar de kunstwerken er nooit goed kunnen uitkomen. Men kan zulke gebouwen, die het publiek verlangt om kennis te vergaren, echter niet missen, al kunnen zij kunstenaars niet voldoen. En dan moet de architect aan het werk gaan om een oplossing te geven. Als architect ben ik den heer WEISSMAN zeer dankbaar voor de bewonderenswaardige lezing van dezen avond.

De Voorzitter, de heer STOKES, zeide: Nu zoo vele deskundigen hun meening gezegd hebben behoef ik hier niets aan toe te voegen. Ik heb nu geleerd, dat een museum een eenvoudigen plattegrond moet hebben, opdat de bezoekers er gemakkelijk den weg kunnen vinden. En het is mij ook duidelijk geworden, dat de versieringen zeer eenvoudig dienen te zijn. Dit is inderdaad een gebiedende eisch. Sir ASTON WEBB toonde aan, hoe slecht deze zaal als tentoonstellingszaal voldoet. De vraag der verlichting is zeer moeilijk om op te lossen. De heer BLOMFIELD heeft er ons op gewezen, waarom een museum niet de beste plaats voor een schilderij is. Maar naar ik meen zou een museum veel beter voldoen als het niet al te monumentaal werd ontworpen, als sommige zalen bovenlicht, andere zijlicht kregen, als eenige groote zalen voor de groote stukken en vele kleine zalen voor de kleine stukken bestemd werden en wanneer die stukken dan ook inderdaad gehangen worden, waar zij behoorden.

Ik heb mij wel eens afgevraagd, waarom men museumzalen altijd rechthoekig maakt. Die hoeken zijn onaangenaam voor de bezoekers. Wij hebben nu reeds ronde zalen in gasthuizen; waarom zouden wij in musea het niet eens met veelhoekige zalen beproeven?

Wij zijn den heer WEISSMAN ten zeerste verplicht voor zijne uitmuntende lezing en ik vraag u nu, de motie van dankbetuiging aan te nemen, die door Sir LAWRENCE ALMA TADEMA werd voorgesteld en door den heer CRACE ondersteund.

De heer WEISSMAN betuigde zijn erkentelijkheid voor de motie van dankbetuiging. Hij zeide met genoegen gehoord te hebben, dat zijn lezing niet alleen door het gehoor verstaan was, doch ook dat de heeren, die aan de discussie hadden deelgenomen, zoo vriendelijk waren te zeggen, dat zij uit het medegedeelde iets hadden kunnen leeren. Toch was het zijn bedoeling niet geweest, onderwijzend op te treden; wat hij beoogde, was slechts van zijn ervaring het een en ander bekend te maken. Hij was er zeer erkentelijk voor, dat ook anderen uit hun ervaring wat hadden medegedeeld. Vooral Sir ASTON WEBB bracht hij daarvoor een woord van dank. Ten slotte merkte hij nog op, dat het bovenlicht in het Stedelijk Museum te Amsterdam hetzelfde was als het „lantaarn-licht" door Sir LAWRENCE ALMA TADEMA genoemd.

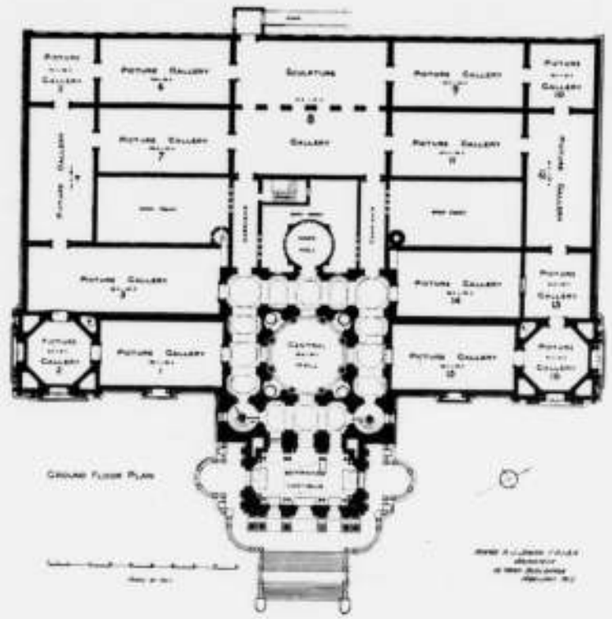

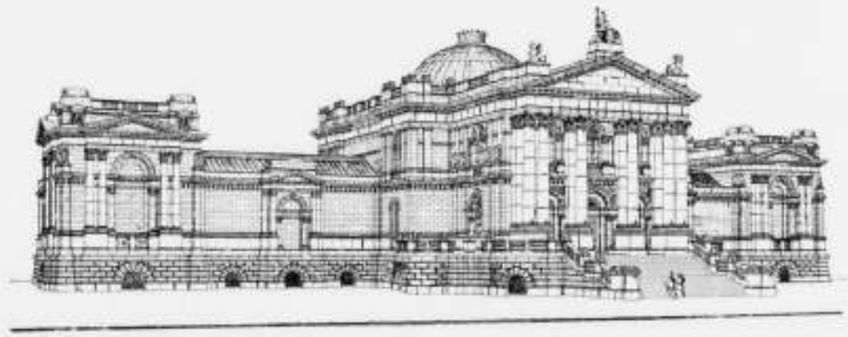

TATE GALLERY, MILLBANK, Londen

ENKELE MEDEDEELINGEN OMTRENT HET KASTEEL DOORWERTH.

DOOR F. A. HOEFER.

TOT de bekendste kasteelen van Nederland behoort ongetwijfeld de Doorwerth. Of wie, die in de omstreken van Arnhem vertoefde, bezocht niet met groot genot dit kasteel? Dat slot, waarvoor het geboomte gedeeltelijk een gordijn toovert, waarvan de lijnen bij maneschijn zoo verrukkelijk tegen de lucht afsteken.

Deze burcht heeft een, zij het ook doorzichtig, gordijn noodig, of getemperd licht. In het volle daglicht vertoont het helaas te sterk de wonden, die de tijd sloeg en de eigenaar niet heelde. Maar hoe ook gewond, fier verheffen de torens nog hunne spitsen omhoog, al ontzinkt hun de grond en tieren weer en wind door de openingen. Eerbied daarom voor dit gebouw niet uit medelijden, maar een eerbied, die ons bezielt bij het naderen van een in den strijd gewonden held, die staande den laatsten vijand afwacht. Want helaas de Doorwerth is ten doode opgeschreven, noch de zachte stem, die gevoel kan opwekken, noch de klinkende stem, die menig hart vermurwen kan, schijnen thans nog bij machte den ondergang te bezweren.

Aan die stervende grootheid een afscheidsgroet te brengen en haar te danken voor alles wat zij eens voor het voorgeslacht was en voor den tijdgenoot nog is, moge daartoe deze geringe arbeid van een van hare dankbare bewonderaars strekken.

Velen hebben over de Doorwerth geschreven en naar hun doel en naar hun temperament wisselden hunne beschrijvingen af. Op hen schijnen echter gebouw en omgeving dermate te werken, dat zij de historie slechts zelden en dan nog onvolledig aanroeren. Maar nooit ontkomt iemand aan den sterken indruk, die het kasteel op hem maakt. Een indruk stellig in vroegere dagen nog grooter, toen de rivier dichter bij het slot lag en men, althans in vredestijd, varende en rijdende de sterkte bespieden kon en van den burcht uit bespied kon worden. Dien tijd hebben wij niet gekend, toen de Doorwerth het middelpunt vormde van „de heerlijxte en grootste" heerlijkheid [1]) „van de gantze Velouw". Maar al moeten wij ons thans vergenoegen met het alleen van het land uit te zien, liggende in de Doorwerthsche waard en ten Noorden door de hoogten in het Doorwerthsche Bosch beheerscht, het is en blijft toch nog tot heden „van buyten vermaekelijk in 't oogh."

Wat moet die „vermaekelijkheid" echter vroeger grooter geweest zijn. Of gaat het u als mij, dat juist in dergelijke omgevingen U de fletsheid van hedendaagsche gewaden en gelaatsuitdrukkingen der personen treffen. Verzonken in aanschouwen denken wij natuurlijk niet aan ons zelf, maar hinderen ons alleen de begeleidende personen, wanneer ons oog toevallig op hen valt. Wat

[1]) Zie voor de in 1712 en 1713 nog vastgestelde grenzen van deze voormalige heerlijkheid Groot Gelders Placaet-Boek. III. 1740. kol. 223 vlg.

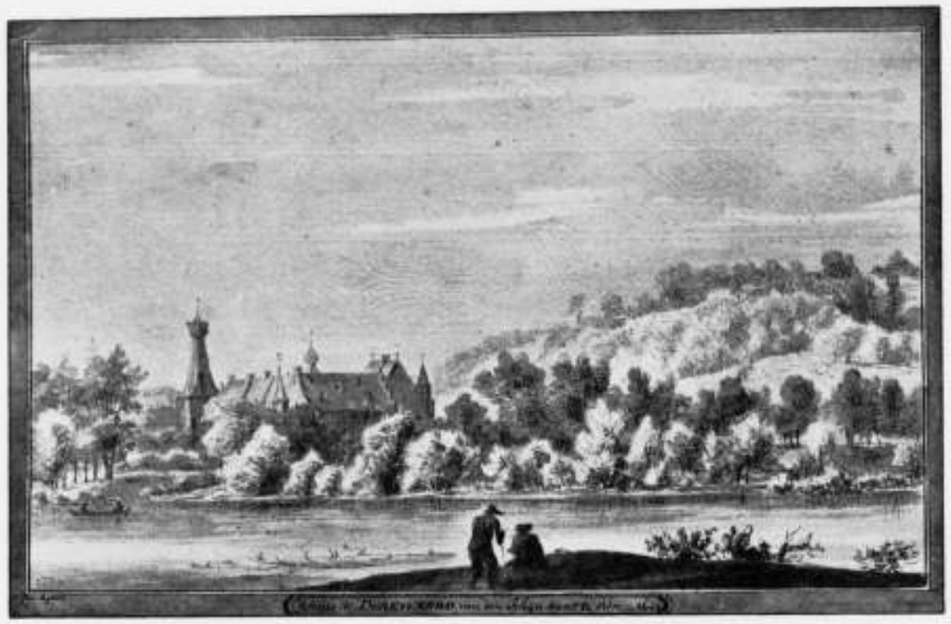

zouden wij dan liever den standaard van den toren zien wapperen met het wapen van de Doorwerth, met dat schild beladen met een dwarsbalk en vergezeld van zes turven, de bovenste drie balksgewijze geplaatst en de onderste twee en een, alles van goud. Maar dan zou ook de heer van de Doorwerth op den burcht zijn en zou onze wensch, het kasteel te mogen betreden, wellicht niet vervuld worden en juist de prikkel het thans te mogen zien verhoogd worden bij al de drukte, die in de omgeving heerscht.

Drukke tijden heeft het slot gekend en wanneer die muren spreken konden, zouden zij veel, stellig meer en gloedvoller kunnen vertellen dan schrijver dezes. Benijdenswaardige muren, die niet papagaai behoeven te spelen, maar arme muren tevens, die hun ach's en wee's moeten opkroppen, ons blijven aanstaren en hunne geheimen mede in het graf nemen. En toch mogen wij voor die muren dankbaar zijn, dat zij niet kunnen spreken, of zeg mij, verstaat gij die rijke en schoone Nederlandsche taal in hare geheele ontwikkeling van de 13e eeuw af en leeft gij in de denkbeelden van vroegere eeuwen? Haalt gij niet uw schouders op gij vreedzaam (!?) kind van de 20ste eeuw, wanneer gij hoort, dat de heer van Vianen Berend van Doorwerth beoorloogde en het kasteel in 1260 verbrandde! Wat waren die menschen nog onbeschaafd in de 13e eeuw. Een huivering vaart door menig hazenhart van onzen tijd bij het lezen, dat in 1280 de heer van Baer in oorlog met Hendrik van de Doorwerth de voorburcht innam, dat hij «syne bouwinghen» heeft «aengesteeken» en «grooten buyt van daer gesleept». Maar wellicht zijn uwe zenuwen thans reeds zoo gespannen, dat het slot van deze verschrikkelijke

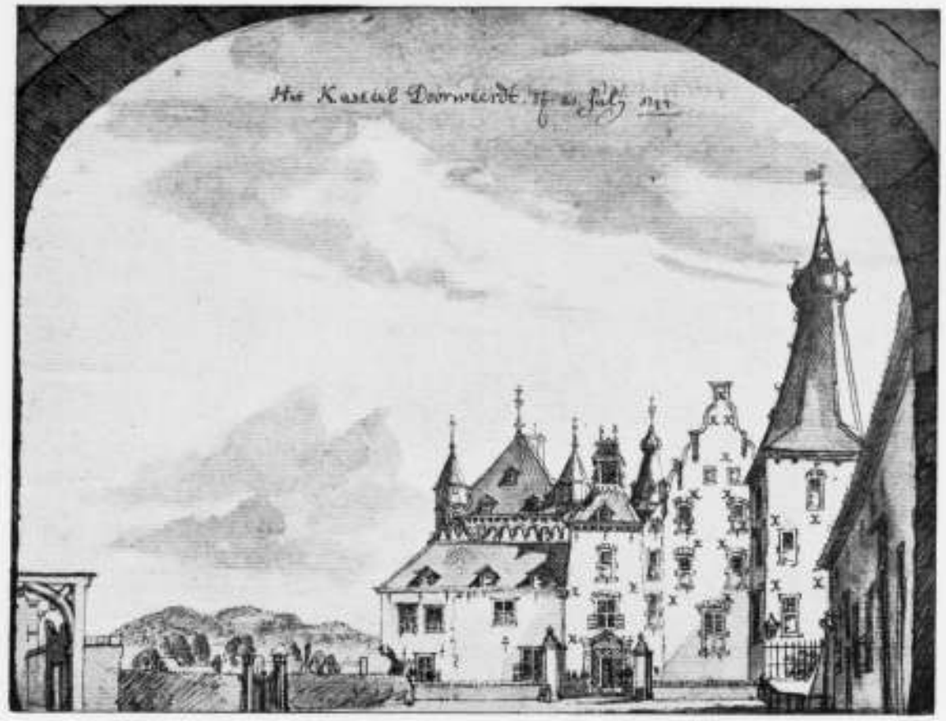

Gezicht van het Westen uit op het Kasteel op 21 Juli 1744.

feiten aan U gevoelloos voorbijgaat namelijk dat Karel, hertog van Gelderland, na een beleg van negen dagen het kasteel stormenderhand liet innemen.

Hoe heerlijk is het thans voor menigen zenuwlijder badende in zonnegloed zich te vermijden in het aanschouwen van een getemden leeuw, wien men tand en klauw ontnam.

Voor dien zenuwzieke kan echter de Doorwerth toch nog menig aantrekkelijk tafreel uit lang vervlogen tijden voor den geest tooveren, al ware het alleen door een blik te werpen op zijne bezitters en bezoekers.

Die bezitters verrijzen voor onzen geest in bonte mengeling en wel van den ridder uit de 13e eeuw, dien wij ons zonder harnas niet denken kunnen, tot den bezitter van heden gekleed zonder zich van andere menschen te onderscheiden en zoo nu en dan alleen als edelman uitkomende. Wat zullen die bezitters hier geleden, gestreden en laat ons hopen overwonnen, vooral overwinningen op zich zelf behaald hebben. Sporen hebben zij in het kasteel bijna allen achtergelaten, zooals blijken zal uit de nog talrijke wapens bij toegangen, aan deuren en in windvanen.

Dat de Doorwerth voor menigeen een benijdenswaardig bezit was, blijkt wel uit het feit, dat Prins Willem III vooral in 1698 herhaalde malen pogingen deed het van de toenmalige eigenaresse de gravin van Aldenburg, geboren hertogin de la Trémouille, te koopen. Zij wilde echter

alleen op de voorstellen ingaan bij ruiling tegen een bezitting met gelijke privilegiën en ten minsten gelijke inkomsten. Toen Bronkhorst werd aangeboden sprongen de onderhandelingen af, omdat de gravin beweerde, dat dit goed in treurigen toestand verkeerde en met schulden belast was.

Een laatste poging om eigenaar van deze bezitting te worden, deed de Prins den 19 October 1700. Dat later nog velen de Doorwerth begeerden meldt ons de geschiedenis.

Ons hart wenscht thans het kasteel een eigenaar, die anderen wegens het onderhoud tot jaloerschheid wekt.

Innig met de bezitters van het slot hangen de bezoekers samen. Ging bekoring uit van de schilderachtige omgeving van den burcht, om bezoekers blijvend te boeien moeten de bewoners weten te bezielen. Die bezieling schijnen velen bezeten te hebben.

Helaas zijn ons alleen bezoekers bekend, hetzij omdat zij persoonlijkheden waren of omdat hunne namen groot naar de wereld waren. De lijst der stillen in den lande, die *het* volk vertegenwoordigen, wordt ons niet opgesomd. De bekende historische figuren vooral uit de 17e eeuw zijn der vermelding wel waard.

Zoo zien wij er, toen Johan Schellard van Obbendorp op de Doorwerth woonde, herhaaldelijk Prins Frederik Hendrik, den veldmaarschalk Brederode en den hertog van York. Bekend is, dat de latere Groote Keurvorst van Brandenburg als jongmensch in 1634 en volgende jaren in ons land vertoefde, en hoofdzakelijk te Arnhem zijn verblijf gevestigd had. Toen hij Arnhem wegens de pest verliet en zich te Zevenaar vestigde, vertrok hij van daar in Juli 1636 naar de Doorwerth, waar hij met een korte tusschenpoos tot Mei 1637 bleef.

Die bezoeken van meer of minder bekende historische personen werden later voortgezet, vooral toen de reeds genoemde Charlotte Amélie gravin van Aldenburg nu en dan op de Doorwerth haar tenten opsloeg.

Met opzet gebruik ik de beeldspraak »tenten opslaan«, omdat zij zeer heen en weer trekkende was. Laten wij hopen trekkende naar het Eeuwig Thuis, want het is verwonderlijk hoe weinig zij van de groote gebeurtenissen, die in haar leven afspeelden, in haar dagboek [1]) vermeldt. Het is alsof haar dat aardsche gewemel niet der moeite waard is te vermelden en haar alleen de medereizigers naar de Eeuwigheid boeien.

Maar men kan ook ondeugend opmerken en vragen: Bezat zij opmerkingsgave, zelfs voor de groote feiten, waarvan zij getuige was. Het zinrijke opschrift in de kapel van haar afkomstig pleit voor haar. Het luidt:

„Qu' importe quand on dort
Dans la nuit du tombeau,
D' avoir porté le sceptre
Ou trainé le râteau.".

Aantrekkingskracht voor bezoekers bezat de gravin stellig en gave om het natuurschoon der omgeving tot zijn recht te laten komen ook zeker. Lang na haar overlijden werd naar haar nog een punt in het bosch, van waaruit men een schoon uitzicht had „La galerie de la Princesse de la Trémoille" genoemd. Wat de bezoekers betreft, zoo vertoefde in 1700 vier of vijf dagen de vorstin van Nassau op Doorwerth. Zij wordt zonder nadere aanduiding vermeld en was vermoedelijk Ernestine Charlotte, [2]) echtgenoote van Willem Maurits, vorst van Nassau—Siegen, met wien zij den 6 Januari 1678 gehuwd was.

[1]) Dr. Reinhard Mosen. Das Leben der Prinzessin Charlotte Amelie de la Trémoille, Oldenburg und Leipzig, 1892.
[2]) Zij was sedert 23 Januari 1691 weduwe en stierf in 1714.

De nabijheid van Arnhem, destijds evenals thans een geliefkoosd oponthoud, gaf soms aanleiding tot bezoeken. Toen de Landgraaf Philipp van Hessen—Philippsthal [1]) er was, vertoefde hij den 10 Augustus 1701 op de Doorwerth, een bezoek dat den 19 Augustus gevolgd werd door een van Prins Karel van Cassel, [2]) die volgens de gravin een beminnelijke prins was.

Daarna ging er eenige tijd voorbij zonder dat iemand vermeld wordt, maar den 16 Februari en 17 Maart 1703 was er de Prins Karel van Philippsthal [3]) te gast en in Mei Prinses Amalia, [4]) een dochter van den Landgraaf Philipp.

Wanneer men bedenkt, dat die bezoekers soms met talrijk gevolg kwamen, kan men wel begrijpen, dat aan de eischen van onderkomen dikwijls moeilijk voldaan kon worden. Zoo verwachtte men in 1705 de Koningin van Denemarken. Om haar waardig te kunnen ontvangen was de gastvrouw den 22 Juli op de Doorwerth gekomen. Men had op een talrijk en voornaam gezelschap gerekend. Maar toen de 1 Augustus aanbrak en de Koningin met meer dan zeventig personen verscheen, geraakte de edele gastvrouw over die talrijkheid in geen geringe verlegenheid. Een verlegenheid, die nog vermeerderde, toen den volgenden dag haar broeder, de landgraaf, met zijn gevolg de feestvreugde kwam verhoogen.

Haar hoofdverblijf had de gravin te Utrecht. Wij kinderen van dezen tijd zouden haar dan ook meer des zomers alleen op de Doorwerth zoeken. Het geslacht der 17e eeuw schijnt echter minder onder den invloed van de jaargetijden gestaan te hebben dan wij. Uit het reeds medegedeelde blijkt, dat zij op verschillende tijden op het kasteel was. Zoo vindt men haar dan ook op het einde van 1700 van Utrecht uit met de vorstin van Nassau naar de Doorwerth trekken, waar zij oudejaarsdag bleef en eerst den 3 Januari 1711 vertrok.

Nog een gast wordt van haar vermeld en wel de Prins van Weimar, [5]) die te Utrecht op school zijnde, zeer veel lust gevoelde het kasteel te zien. Wel een bewijs, dat de burcht de reis van Utrecht uit waard was. Den 22 Juni 1711 begaf zich de slotvrouw naar de Doorwerth, waar twee dagen later de prins met zijn gouverneur Binckendort aankwam. Samen bezochten zij daarop het kasteel Rosendaal en keerden den 27 Juni naar Utrecht terug.

Stellig zullen in latere tijden nog wel illustere personen de Doorwerth binnengetrokken zijn, maar de tijden veranderden en in dit kasteel weerspiegelde zich een beeld van den toestand van ons land, een tanende grootheid, maar trots haar eenige treden afdalen, toch nog groot en waarmede heden nog rekening gehouden wordt.

Van dien mijlpaal in onze landshistorie bezat het slot eens getuigen in den vorm van boomen, geplant ter herinnering van den vrede van Utrecht in 1713. Een schendende hand, gevoelloos voor historische herinneringen en zonder eerbied voor leeftijd, liet hen vellen en ..... velde zich zelf hierdoor een oordeel.

Een van hare latere bezitters J. A. P. Baron van Brakell trachtte nog eens den burcht in ouden luister te doen herleven. Voor menigeen verrees het kasteel als uit een tooversprookje.

[1]) Philipp van Hessen-Philippsthal geboren 1655, gehuwd 1680 met Catharina Amalie gravin van Solms—Laybach, gestorven 1721.
[2]) Karel, zoon van den Landgraaf Karel van Hessen—Cassel, geboren 12 Juni 1680, gestorven 17 November 1702 aan een wond bij den storm op Luik gekregen.
[3]) Geboren 21 September 1682, huwde 13 November 1725 Karoline Christine dochter van Hertog Johan Willem van Saksen—Eisenach, stierf 8 Mei 1770.
[4]) Amalia was de tweede dochter van den Landgraaf Philipp, geboren 26 Februari 1681 gestorven 18 Maart 1754.
[5]) Johan Ernst, zoon van Hertog Johan Ernst van Saksen—Weimar, geboren 26 December 1696, overleden 1 Augustus 1715.

Gezicht van het Noord-Oosten uit op het Kasteel en omgeving naar een teekening van J. de Beijer 1744.

Klinkende namen telde het onder zijne bezoekers. Schitterende jachtstoeten trokken uit en keerden met rijken buit beladen terug. Een Prins van Oranje was weer te gast, maar met den dood van den bezitter verstomde weer de stem van het gejuig en honderde kraaien, thans oppermachtig, overstemmen elk geluid.

Is dat kraaiengekras de lijkzang van de Doorwerth?

Te lang wellicht vertoefden wij daarbuiten en wekten hierdoor verwachtingen op, waaraan wij niet kunnen voldoen.

De platen zullen hoop ik den lezer minder teleurstellen, al kleeft ook aan hen evenals aan alle menschenwerk een zekere halfheid. Waar toch is die zon, die licht en schaduw werpende, kleuren toovert en het bij dit gebouw zoo noodige bladgordijn? Soms zullen thans, vooral de photographiën deernis wekken, maar deernis ontstaat uit medelijden en dit verbiedt ons het kasteel, wij naderen het met eerbied en verontwaardiging.

Met eerbied? Kan dit nog een vraag zijn, waar herinneringen aan zoo menige persoonlijkheid verbonden zijn!

Met verontwaardiging? Kan deze vraag rijzen bij de wetenschap, dat handen zich uitstrekkende tot eerherstel en deze worden afgewezen, omdat men niet wil dat het kasteel met eere valle of herrijze en men geen gevoel heeft voor wat een zinkende grootheid toekomt!

Vooraf nog een woord over de platen zelf.

Een zestal, naar photographiën, geeft gezichten op het tegenwoordige kasteel weer. Deze zijn evenals de uitvoerige bouwkundige teekeningen achteraan geplaatst. (1) Uit de teekeningen uit vroegeren tijd is er een van den burcht en omgeving van 1640, van de rivier uit, toen het slot nog dichter bij den Rijn lag «na Sagtlev", zooals in de randteekening staat, vermoedelijk moet dit echter Saftleven zijn. Dan volgt een plaat uit 1744, waarop kasteel en omgeving van de landzijde door

1) De teekeningen ontving ik uit een particuliere verzameling, de bouwkundige teekeningen door de welwillendheid van den Heer Administrateur Roijer en de photographische opnamen van het Monumenten-Bureau. Door hunne medewerking verplichten zij niet alleen mij, maar allen, die belangstellen in de Doorwerth.

Gezicht van het Zuid-Oosten uit op het Kasteel op 21 Juli 1744.

J. de Beijer voorkomt. Zij is merkwaardig, omdat hierop ten Westen van het gebouw aan de Noordzijde nog een sierlijk thans verdwenen uitbouw met een uitstek op voorkomt, dien wij ook vinden op de plaat uit 1731, afkomstig uit het schetsboekje van C. Pronk, aanwezig op het Rijksmuseum te Amsterdam. Denzelfden uitbouw vinden wij ook op de andere plaat uit 1731, ontleend aan het schetsboekje van C. Pronk, en op die met de dagteekening 21 Juli 1744, beide voorstellende het kasteel van het Westen uit gezien en wel ten Noorden van het poortgebouw van het eigenlijke kasteel. Platen met dezelfde dagteekeningen stellen het kasteel van het Zuid-Oosten uit voor.

Doch laat ons naar den burcht gaan.

In gedachte niet alleen. Liefst mengen wij ons tusschen die mannen der 17e eeuw, waarbij wij ons thuis gevoelen, omdat onze gedachten het meest overeenkomen met de hunne, omdat hunne en onze beschouwing van vaderlandsliefde — elk oogenblik het leven veil te hebben voor ons land — met de onze strooken. Wij bewonderen die krachtige gestalten, die mannen van de daad, maar toch ook met een gevoel van eigenwaarde, want een stem in ons zegt: Wij behooren nog tot uw ras, wij zijn nog niet aangestoken door dien tijdgeest, die niet meer aan de kracht der persoonlijkheid gelooft, omdat hij zich suf tuurt op al het nietige van een kleinen tijd en niet dagelijks een staalbad neemt in het weleer: Een tijd, die spreekt van strijd en van zegevieren.

Wij wandelen langs het dijkje in de Doorwerthsche waard, gaan een houten ophaalbrug over — zie het situatieplan — en bevinden ons op een voorpleintje met boomen beplant, dat rondom in het water ligt en waarop nog een soort van wachttoren staat. Vlak tegenover die brug ligt een kleinere, die naar den moestuin ten Zuiden van het kasteel voert.

Van het voorplein voert een brug in den voorburcht, die nagenoeg geheel met een gracht omgeven is. Onder het poortgebouw door bereikt men het voorhof, ook wel «Nederhof» genoemd.

Dit poortgebouw is ten Oosten verlengd en dient thans tot woningen. Westwaarts van

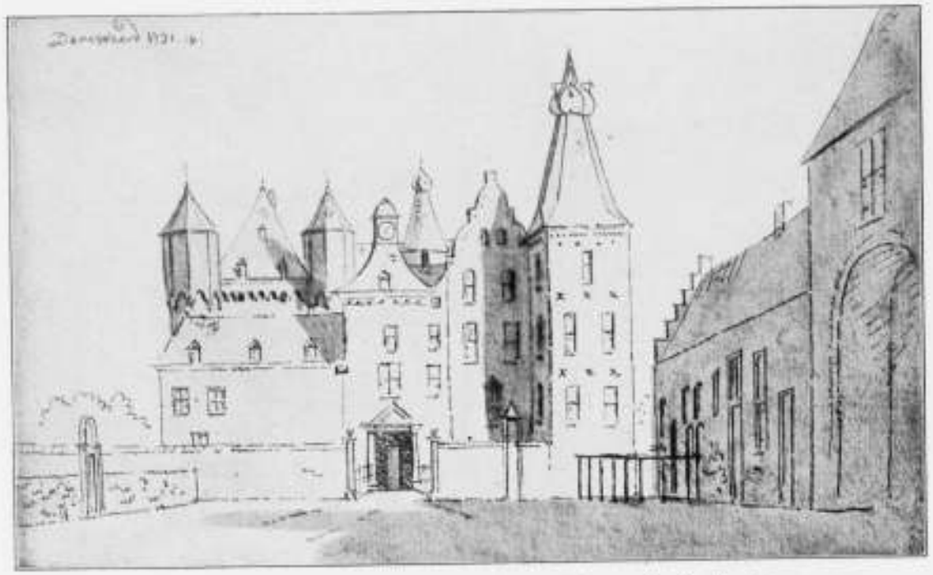

Gezicht van het westen uit op het Kasteel en een gedeelte van den Voorburcht naar het schetsboek van C. Pronk.

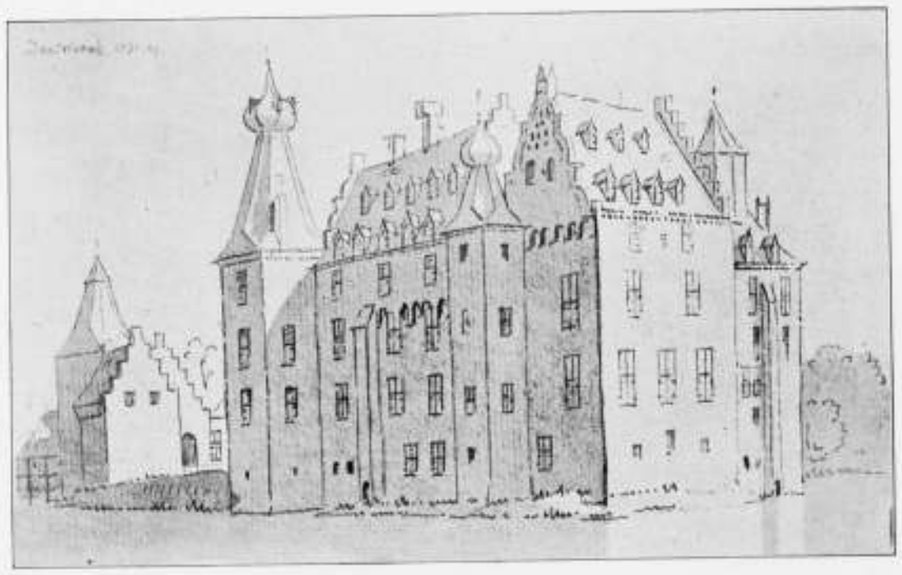

Gezicht op Kasteel en Voorburcht van het Zuid-Oosten uit naar het schetsboek van C. Pronk.

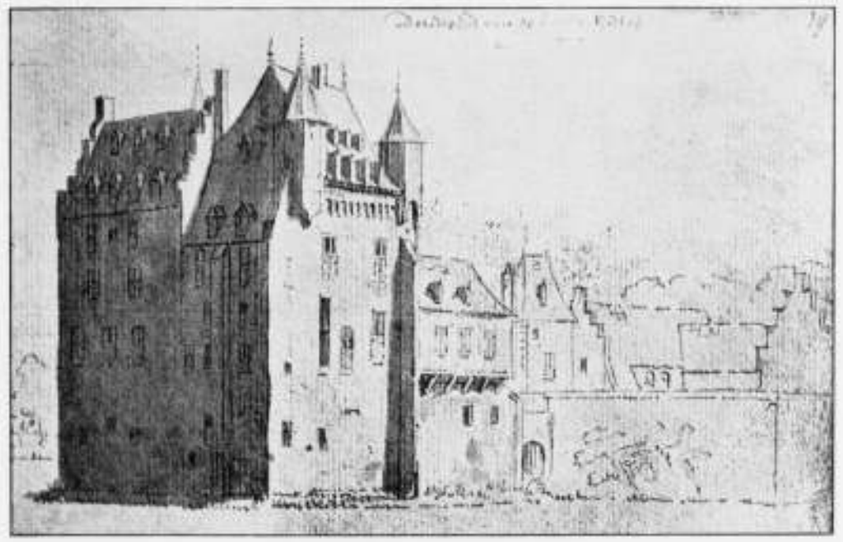

Gezicht op de Noord- en Oostzijde van het Kasteel naar het schetsboek van C. Pronk.

het poortgebouw vindt men de voormalige stallen, daartegenover ligt het koetshuis. Waar geen gebouwen de afsluiting van den voorburcht vormen, deden dit muren met schietgaten, waarvan de overblijfselen nog aanwezig zijn.

In de haast om toch te zien wat achter het poortgebouw ligt, verzuimden wij ons behoorlijk rekenschap te geven van hetgeen de buitenkant te zien gaf, reden waarom wij op onze schreden terugkeeren. Boven den ingang van het poortgebouw vindt men op één natuursteen drie wapens in sierlijke omlijsting. Het rechter wapen is dat van Schellard van Obbendorp, het linker dat van Voorst en het middelste dat van Doorwerth.

Maar ook rechts en links van den ingang vindt men in de daar aangebrachte beeren in natuursteen gebouwen wapens en wel rechts het mannen-wapen Aldenburg en links het vrouwen-wapen Tremouille.

Vervolgen wij hierna weer onzen weg naar het voorplein, dan ligt ten Oosten hiervan het eigenlijke kasteel bijna geheel met een natte gracht omringd. In grondplan vormt het met zijne gebouwen en muren, eens ter verdediging ingericht, een langen vierhoekigen rechthoek, met uitgebouwden vierkanten toren op den Zuid-Westhoek.

Een brug voert over de gracht door het poortgebouw naar een open plaats, een binnenplein, „de Opperhof", waarop de verschillende gebouwen uitkomen. Dat poortgebouw met zijn

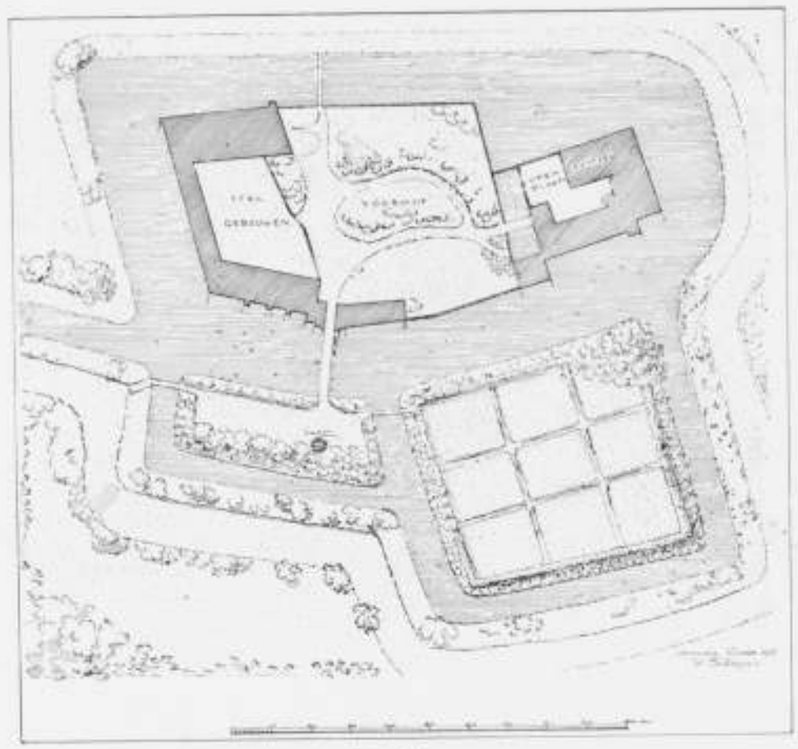

Situatieplan.

deur, voorzien van een bijzonder fraaien bronzen deurklopper, handvat en spijkers, bezit een uurwerk en wijzerplaat met „Anno 1767".

Rechts en links van de brug staan op baksteenen voetstukken leeuwen elk een schild houdende. Het rechter wapen met gevierendeeld schild, rechter boven- en linker benedenkwartier Schellard van Obbendorp, linker boven- en rechter benedenkwartier Doorwerth. Het linker wapen heeft een gedeeld schild, zijnde het wapen Boedberg gedeeld met Oije. De houten deur is voorzien van het wapen der Bentinck's.

Hebben wij den Opperhof bereikt, door onder het in grondplan een vierkant vormende poortgebouw door te gaan, dan verrijzen daar de verschillende gebouwen en waar deze ontbreken om het plein af te sluiten worden de lijnen voortgezet door muren met schietgaten.

Was reeds buiten staande de prikkel groot om den burcht inwendig te zien, deze neemt stellig hier toe, maar kan helaas niet ten volle bevredigd worden. Niet dat op het kasteel schatten

Gezicht op het Koetshuis van het Zuid-Oosten uit.

bewaard worden, die achter slot behooren, waardoor niet voor ieder toegankelijke vertrekken ontstaan, maar thans ziet men eerst de door den tijd en door verwaarloozing aangerichte verwoestingen. Menig vertrek moet voor den bezoeker gesloten blijven, omdat de vloer hem niet kan dragen.

Die ten deele ontoegankelijkheid zou op de verbeelding kunnen werken, wanneer hetgeen inwendig te zien is, verwachtingen opwekte.

Gaan wij thans het gebouw binnen voor welks voordeur de verbondene wapens Brakell Schuylenburch prijken, maar laten wij dit liever niet doen, laten wij van het inwendige een illusie bewaren. De begeleider zou ons alleen op gepeperde verhalen vergasten en ten slotte zouden wij even wijs, wellicht verstoord het kasteel verlaten.

Mag ik daarom aan de hand van de platen uwe aandacht op de gebouwen vestigen, die om den opperhof staan en die elk als het ware een afzonderlijk geheel, ofschoon onderling verbonden, vormen. Voor het gemak zullen wij bij de opsomming elk van hen een letter geven. Wij vinden dan:

a. Een gebouw, in grondplan een langen rechthoekigen vierhoek vormende, met de lange zijde in de richting Oost-West, op drie hoeken: Noord-West, Zuid-West en Noord-Oost van achthoekige hangtorentjes voorzien. Bij de torentjes aan de Westzijde heeft de aansluiting met de muren van het gebouw met boogjes in twee achtereenvolgende uitkragingen plaats.

Dit gebouw is, evenals het geheele kasteel in baksteen opgetrokken en aan den bovenkant van vooruitstekend metselwerk voorzien, dat aan den benedenkant in lancetvormige boogjes op kraagsteenen eindigt. Vermoedelijk is dit gedeelte het overblijfsel van een getinneleerden muur, die om dit gedeelte van het kasteel en door de torentjes heenliep.

In dit gebouw vindt men een onderhuis, door een muur van Noord naar Zuid in nagenoeg twee gelijke helften verdeeld, een verdeeling, die ook gelijkvloers en verder op de 1ste en 2de verdieping voorkomt.

De verbinding tusschen de verschillende verdiepingen wordt door trappen onderhouden.

b. Een gebouw, in grondplan denzelfden vorm hebbende als het gebouw onder *a* genoemd, liggende ten Oosten van het eerstgenoemde en er loodrecht opstaande. De Oostzijde van dit gebouw springt vóór *a* uit.

Aan de Noordzijde heeft het een trapjesgevel, aan de Zuidzijde eindigt de gevel in een top bestaande uit zwak gebogen S vormen, voorzien van overhoeksche hoekpijlertjes en een bogenfries. Het onderhuis vormt één vertrek eveneens opvolgend gelijkvloers, 1ste en 2de verdieping.

c. Een gebouw, in grondplan overeenkomende met de twee voorgaanden zich uitstrekkende in de richting Oost-West en loodrecht staande op het vorige. Dit gebouw springt aan de Zuidzijde vóór het laatstbesprokene uit. Aan de Oostzijde heeft men een trapjesgevel aan de Westzijde bestaat hij uit zwak gebogen S vormen.

Het onderhuis is in drie vertrekken verdeeld, welke indeeling opvolgend gelijkvloers op de 1ste en 2de verdieping voorkomt.

Opmerkelijk is, dat de Zuidelijke muur van dit gebouw ook van een bogenfries voorzien is, dat echter niet in één lijn doorloopt, evenmin overal dezelfde bogen vertoont en bovendien niet verder loopt, dan de twee meest Oostelijke vertrekken. Het Noordelijke gedeelte van dit gebouw werd er later tegen aangebouwd.

d. In den rechten hoek in den opperhof, gevormd door de gebouwen onder *b* en *c* vermeld, is een traptoren ingebouwd, voorzien van een wenteltrap met groefsteenen treden, die naar verschillende verdiepingen voeren. Deze toren is met een hoogen leien spits gedekt.

e. De ruimte aan de Oostzijde, gevormd door het vooruitspringen van het gebouw *b* ten opzichte van *a*, is gevuld door een aanbouw, ter weerszijden aan die gebouwen aansluitende en overeenkomende inwendig met het onderhuis, gelijkvloers en 1ste verdieping.

f. In den uitsprong der gebouwen *b* en *c* aan den Zuidkant is een vierkante traptoren uitgebouwd met lage leien spits gedekt. In dien toren vindt men rechte trappen met houten treden, voerende naar de verschillende verdiepingen.

g. De vierkante vooruitspringende hoektoren in het Zuid-Westen met hooge leien spits in welks verschillende afdeelingen men van het gebouw *c* uit komen kan. Gelijkvloers is deze toren ingericht tot kerk, die van buiten toegankelijk is. Een galerij, van het kasteel uit bereikbaar, diende voor het gezin der kasteelbewoners. Van de inrichting valt niet veel te zeggen, alleen de spreuk, die wij mededeelden, verdient de aandacht. Op een steen leest men nog:

„Jacob Adriaan Prosper Baron van Brakell Doorwerth
heer van Doorwerth enz. MDCCCXLIV."

h. Voor den ingang van het kasteel is ongeveer in het midden der 19e eeuw een trap met uitbouwsel aangebracht, uit dienzelfden tijd dagteekent het gedeelte ten Noorden tegen het gebouw *c* aangemetseld en vormt beginnende van het onderhuis op elke verdieping een doorloopende lange gang.

Wat de verschillende bouwtijdperken betreft, valt op te merken:

dat het gebouw onder *a* genoemd het oudste is en dagteekent uit het begin der XVe eeuw;
dat de gebouwen onder *b*, *c*, *d*, *e* en *f* genoemd uit het einde der XVIe eeuw zijn en
dat de toren onder *g* vermeld uit het begin der XVIIe eeuw is.

Uit laatstgenoemden tijd dagteekenen: het poortgebouw van den voorburcht en dat van het eigenlijke kasteel.

In den loop der eeuwen zijn kasteel en voorburcht vooral inwendig zeer gewijzigd. In het midden der 19e eeuw is het kasteel bijna overal van gestukadoorde zolderingen en nieuwe ramen voorzien. Op sommige plaatsen vindt men nog overblijfselen van dichtgemetselde oude ramen. Uit dien tijd, toen het door J. A. P. baron van Brakell bewoond werd, dagteekenen ook de windvanen met de wapens der Brakell's en van de heerlijkheid Doorwerth.

Aan de oude rechten van de Doorwerth herinneren nog eenige oude ijzeren werktuigen, die bij de rechtspleging gebruikt werden en thans op den burcht bewaard worden.

Mocht ik bij eenigen een snaar hebben doen trillen bij de gedachte, dat dit stuk geschiedenis ten doode is opgeschreven en wanneer die gedachte zich in daden zoude omzetten, met beteren uitslag dan de mijne, dan zal ik mij gelukkig achten en niet afgunstig zijn maar dankbaar, dat anderen gelukte wat ik trots alle moeite niet kon, namelijk

DE DOORWERTH REDDEN VOOR ONDERGANG.

Dit schreef ik eenigen tijd geleden sterk onder den indruk, dat al mijn pogingen tot heden vruchteloos waren. Sinds bereikte mij het bericht dat de Heer J. W. F. Scheffer op den huize „de Duno" binnenkort eigenaar van de Doorwerth zou worden.

Ik had het voorrecht dien heer op een van mijn tochten te ontmoeten en deze kennismaking geeft mij thans moed te verklaren:

DE DOORWERTH IS IN VEILIGE HANDEN.

BEZITTERS VAN DE DOORWERTH.

1. Berend of Bernard van Dorenweerd,
1260 genoemd.

2. Hendrik, heer tot den Dorenweert, knape.

3. Berend van den Dorenweert, ridder,
1317 genoemd tot 1333.

4. Hendrik, ridder, 1345 genoemd, gehuwd met Geertruid van Appeltern.

5. Bernard, komt voor van 1368 tot 1380

6. Robbert van Dorenweerd draagt in 1402 den Dorenweert met al zijn toebehooren op aan Reinald van Gelder Hij was gehuwd met Jutte van Asperen.

7. Dochter gehuwd met Wouter van Dornick, wier naam niet genoemd wordt, 1412 amet de heerlijkheid beleend.

8. Agnes
gehuwd met Derek, baanderheer tot Wisch, 1419 met Dorenweert beleend, sterft 1425.

9. Stevania of Stevina
geh. met Hendrik, heer van Homoet. 1426 beleend met Dorenweert, transporteert deze bezitting 1430 op

10. Reynald van Homoet gehuwd in 1449 met Sophia van den Bylandt. In 1459 is Reynald reeds overleden. Zijn weduwe, gestorven 21 April 1498, hertrouwt 1461 met Johan heer van Hemert.

11a. Johan van Homoet, heer van Dorenweert, stierf vermoedelijk ongehuwd 1467. Zijn moeder erft zijn deel van Dorenweert.

11b. Maria, vrouwe van Dorenweert, gehuwd met Sweder van Montfoort, ridder, transporteert in 1500 haar aandeel aan hare zuster Margriet.

11c. Margriet, vrouwe van Doorweert en Doornenburg, gehuwd met Johan van Rechteren genaamd Voerst of Voorst.

12. Frederik van Rechteren, genaamd Voorst. 31 Januari 1522 beleend, sterft 1535, gehuwd Walravia van Haeften.

13. Johan, gehuwd 22 Maart 1544 met Maria van Wittenhorst, sterft 1548.

14. Walravia, vrouwe van Dorenweert. In 1554 verloofd met Jasper van Afferden. Huwde 1558 Daem of Adam Schelart of Schellard van Obbendorp. Zij sterft in 1581.

15. Johan Schellard van Obbendorp. Hij huwde achtereen volgens: 1°. Margriet van Middachten, 2°. Catharina van Goltstein, 3°. Ursula Scheiffart van Merode

16. Daem Willem, heer tot Dorenweert, uit tweede huwelijk, gestorven 1627, 14 April 1614 beleend, gehuwd 1616 met Anna Sophia van Boedberg. (1)

1) Anna Sophia van Boedberg was de dochter van Gaspar en Sophia van Olje, de laatste steenen leverden ter waarschijnlijken van de ophaalbrug, die voorplein en binnenplein verenigt, dragen de wapenschilden van het echtpaar Schellard-Boedberg.

17. Johan Albrecht, zoon van Daem Willem, geboren 15 Januari 1619, werd den 24 Maart 1628 met Doorwerth beleend, en deed den 10 Maart 1642 zelf den eed. Hij was viermaal getrouwd: 1°. in 1643 met Anna gravin van Hornes, begraven met hare beide jong gestorven kinderen op het kerkhof te Heelsum; 2°. in 1648 met Dorothea Theresia baronesse de Celles Montigny, stierf 24 Mei 1649, begraven bij de eerste vrouw; 3°. in 1659 met Sophia Anna van Pipenpoy, vrijvrouwe van Meerchten, gerechtelijk gescheiden 23 Maart 1664 en 4°. met een Engelsche vrouw, wier naam niet bekend is. Hij stierf kort na 1675 zonder kinderen na te laten. De Dorenweert werd in 1667 in verwin genomen door Anton graaf van Aldenburg, die daarmede in 1677 beleend werd.

18. Anton graaf van Aldenburg, geboren 1 Februari 1633, gestorven 27 October 1680 huwde met:
1°. In 1659 Augusta gravin van Sayn en Wittgenstein, sterft 1666.
2°. den 19 Mei 1680 Charlotte Emilia, hertogin de la Trémouille, gestorven te Utrecht 21 Januari 1732.

19. Antonia Augusta, 3 Januari 1681 beleend.

20. Zoon, geboren 27 Juli 1681, 15 Januari 1684 beleend met Dorenweert. Gehuwd:
1°. Anna vrijvr. van Kniphausen, in 1710 gescheiden;
2°. 19 Mei 1711 hertrouwd Wilhelmina Maria, landgravin van Hessen—Homburg
21. Charlotta Sophia, dochter uit tweede huwelijk, geboren 4 Augustus 1715, gestorven te Homburg 5 Februari 1800, gehuwd 1 Juni 1733 met Willem graaf Bentinck, heer van Rhoon en Pendrecht, geboren 17 November 1704 en 13 October 1773 gestorven. Gescheiden
23. Charlotta Sophia in 1779 weer hersteld in het bezit van Doorwerth.

Christiaan Fredrik Antony Bentinck, zoon van Willem, geboren 15 Augustus 1734, gestorven 1 April 1768, huwde 5 October 1760 Maria Catharina van Tuyll van Serooskerken, geboren 5 April 1743, gestorven 23 October 1793.

Jan Albert Bentinck, zoon van Willem, geboren 29 December 1737, gestorven 23 September 1775, huwde 17 Juli 1763 Reynira van Tuyll van Serooskerken, geboren 29 Maart 1742, gestorven Juli 1792.

22. Willem Gustaaf Frederik, geboren 21 Juli 1762, stierf 22 October 1835. Gehuwd: 1°. 20 October 1791 Ottoline Fredrika Louise van Reede—Lynden, geboren 24 Januari 1773, overleden 24 November 1799; 2°. 8 November 1816 Sara Margaretha Gerdes, geboren 31 October 1776, overleden 11 Februari 1836. Beleend na het overlijden van haar grootvader.

24. Willem, geboren 17 Juni 1764, gestorven 21 Februari 1813, gehuwd 20 October 1802 met lady Frances Augusta Elisa Pierrepont, geboren 19 Juni 1781, gestorven 10 Februari 1847.

25. Graaf George Willam Pierrepont Bentinck, geboren 17 Juli 1803, doet de bezitting over aan zijn broeder Karel, sterft 20 Februari 1886.

26. Karel graaf van Aldenburg Bentink geboren 22 Maart 1810, gestorven 7 Februari 1891, verkocht in 1837 Dorenwerth aan Jacob Adriaen Prosper baron van Brakell

27. Jacob Adriaen Prosper baron van Brakell, geboren 3 Februari 1808, gestorven 27 Juni 1853, gehuwd 30 April 1828 met Johanna Henriette Gabriëlle van Schuylenburch, gestorven 5 Januari 1878.

dochter gehuwd met Mr. Hendrik Anthon ridder van Rappard,

28. Mr. Jacob Gabriel ridder van Rappard, verkocht de Doorwerth in 1908 aan
29. J. W. F. Scheffer

Gezicht op den toegang tot den Voorburcht van het Zuid-Oosten uit.

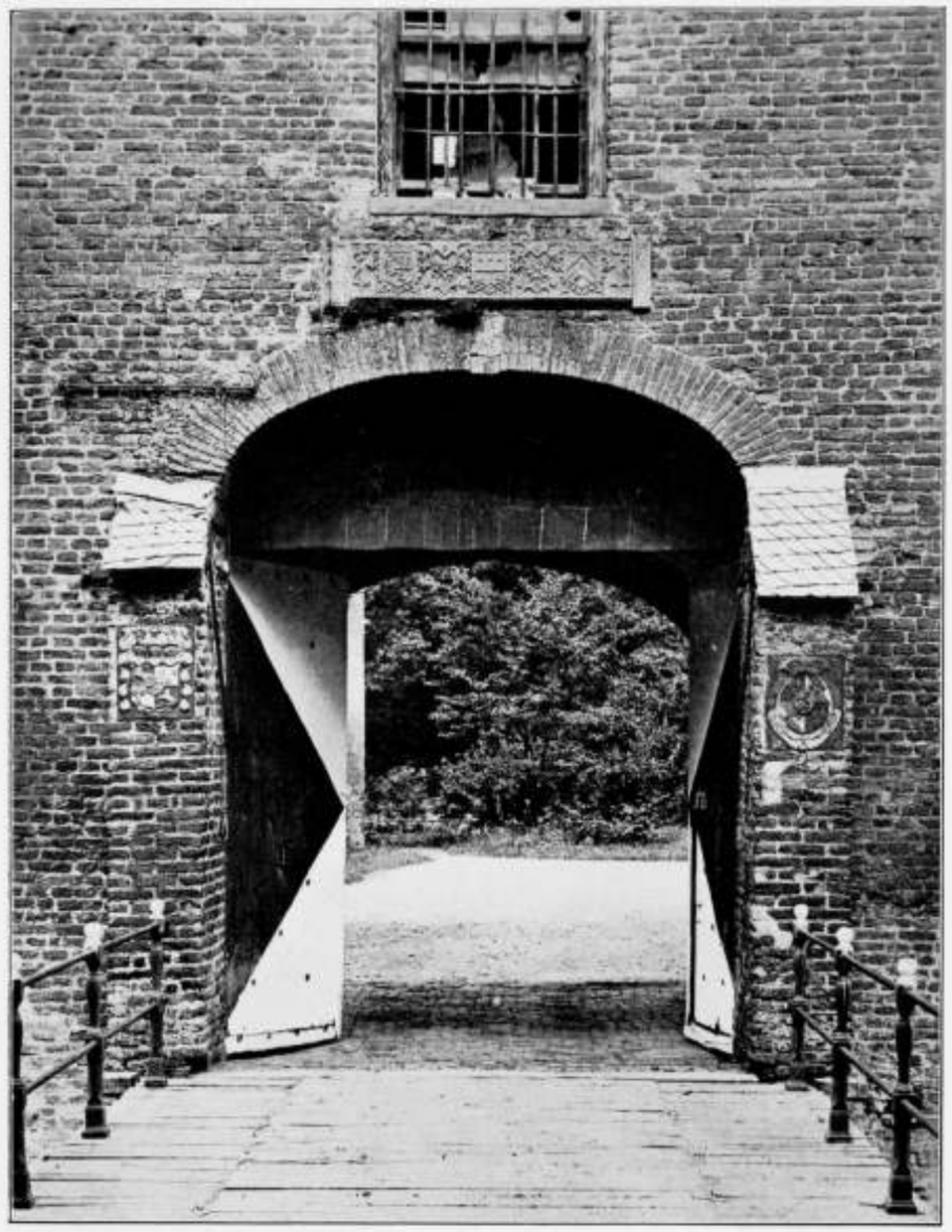

Gezicht op den toegang tot den Voorburcht.

Gezicht op den toegang tot het Kasteel.

Gezicht op het Kasteel van het Noord-Westen uit.

Gezicht op den Noord-Oosthoek van het Kasteel.

Gezicht op den Zuid-Oosthoek van het Kasteel.

PLATTE GRONDEN VAN HET KASTEEL DOORWERTH.

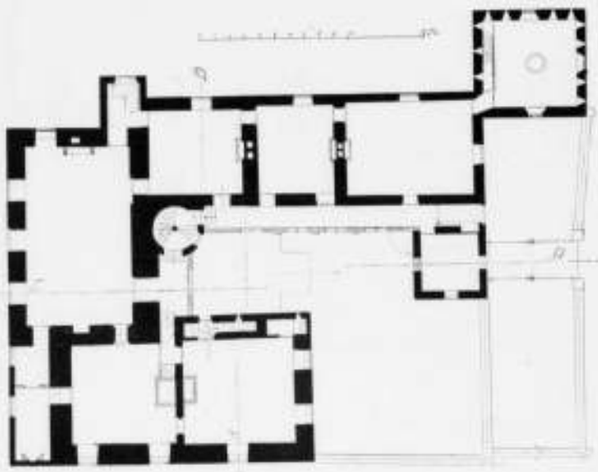

Eerste verdieping.

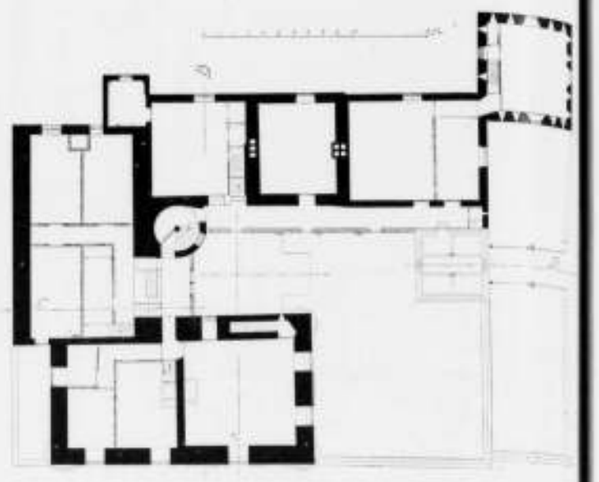

Tweede verdieping.

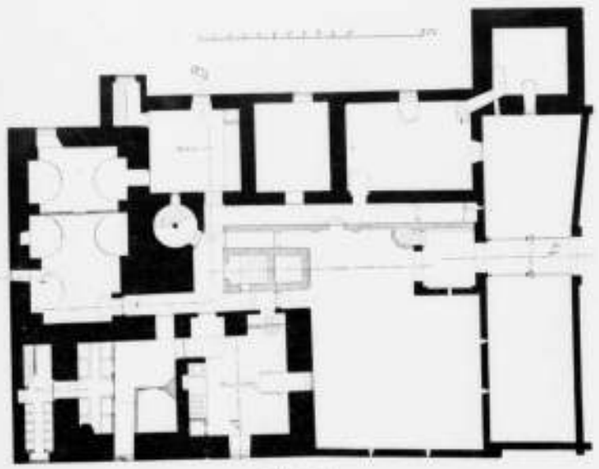

Onderhuis.

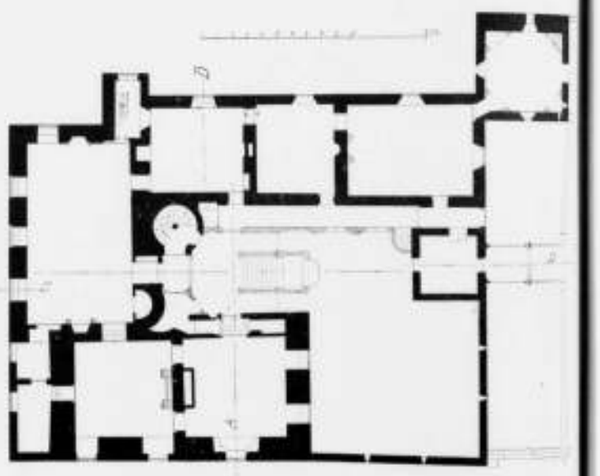

Begane grond.

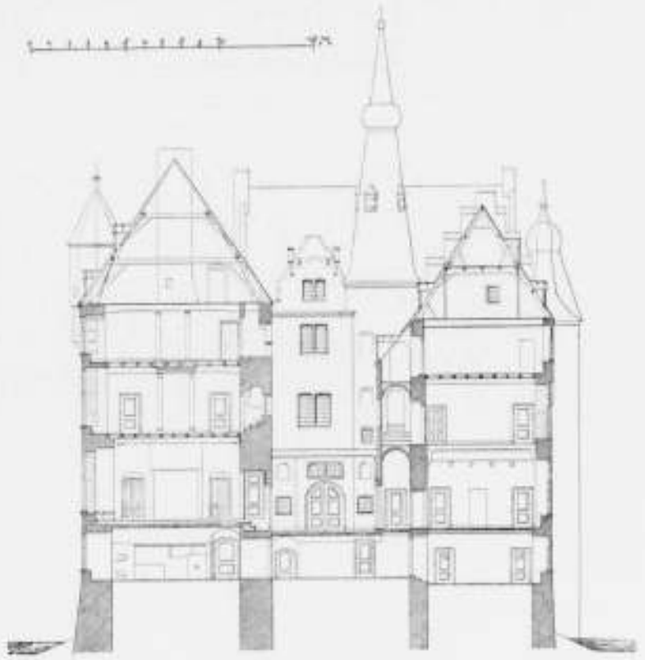

Doorsnede over de lijn A B.

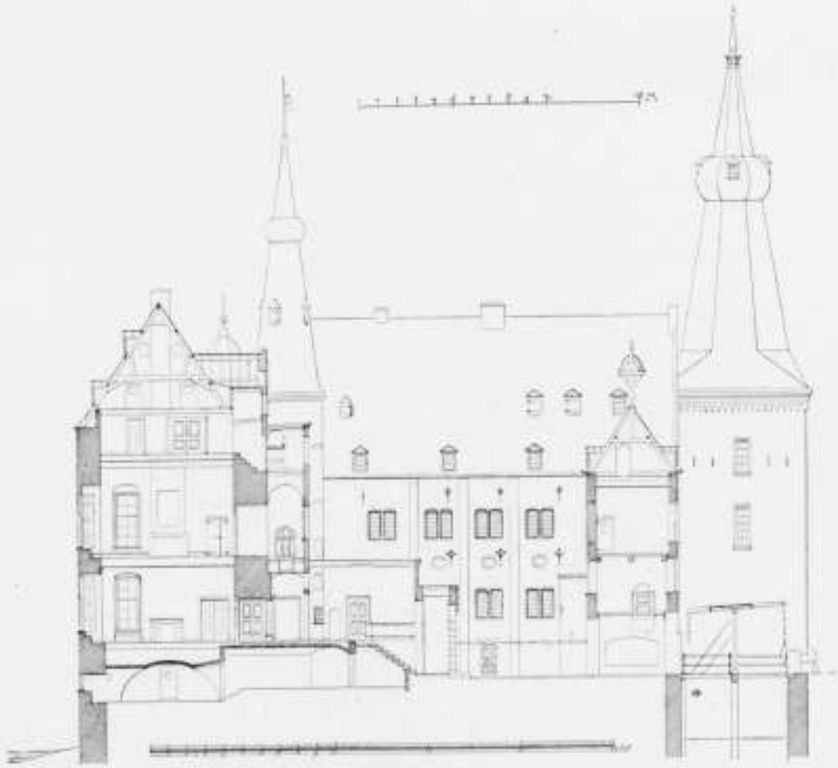

Doorsnede over de lijn C D.

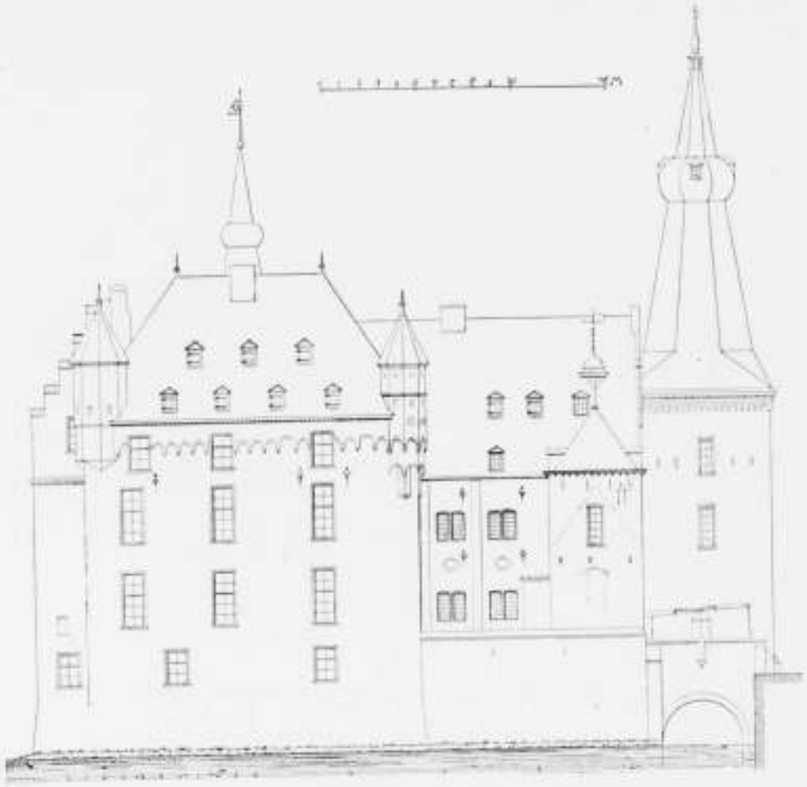

Noordzijde van het kasteel.

Westzijde van het kasteel.

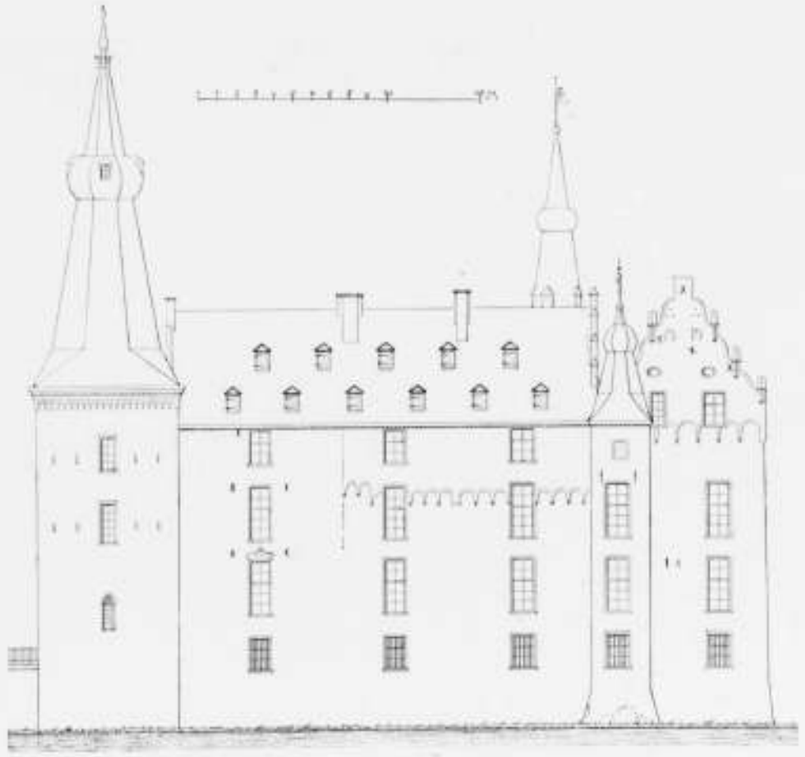

Zuidzijde van het Kasteel.

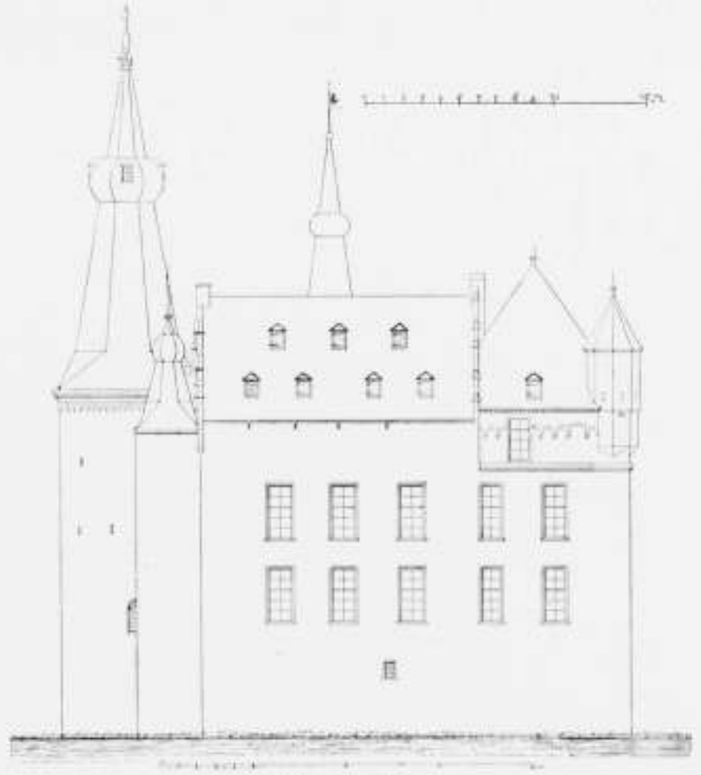

Oostzijde van het Kasteel.

DE RENAISSANCE TE UTRECHT.

DOOR MR. S. MULLER FZ.

VOORWOORD.

Voor het samenstellen eener publicatie over de gebouwen, die de Renaissance en hare dochters te Utrecht gesticht hebben, schijnt nauwelijks reden te bestaan: de solide constructies, die de Middeleeuwen in deze stad, waar zij zich zoo krachtig ontwikkelden, hebben gesticht, hebben aldaar wellicht den bouw van woningen in de moderne bouwstijlen belemmerd. Wel moet er ook in deze conservatieve stad sedert het midden der 16e eeuw een en ander gebouwd zijn, dat de aandacht verdient; ook de 18e eeuwsche stadsgezichten, die lange rijen trapgeveltjes vertoonen op de Oude gracht, pleiten voor deze meening. Maar deze stichtingen van de glorieuse 17e eeuw en van hare elegante opvolgster zijn, als men langs Utrechts straten wandelt, daar toch niet meer te vinden: ze zijn verdwenen, volkomen en spoorloos. Toen ik dan ook voor eenige jaren ondernam, om de oude Utrechtsche huizen te doen reconstrueeren door de kunstvaardige hand van den heer G. de Hoog Hz., bestond er geene noemenswaardige aanleiding, om daarbij ook de produkten der Renaissance op te nemen; ook in de rijke serie afbeeldingen van Utrechtsche gebouwen, die de stad Utrecht heeft bijeengebracht, waren slechts zéér enkele gebouwen aan te wijzen, die aanleiding gegeven zouden kunnen hebben tot eene reconstructie van verdwenen gevels. Zoo is dus mijn werk (terecht!) beperkt tot de Middeleeuwen.

In den loop der jaren kwam echter bij mij de gedachte op, die (naar later gebleken is) tegelijkertijd ook bij prof. K. Sluyterman gerezen was, dat het inwendige der huizen, evenzeer een produkt van den bouwstijl en den zin voor decoratie eener periode als het uitwendige, even goed als de huisgevels de belangstelling verdient van het nageslacht, dat zich interesseert voor de kunst van vroegere eeuwen. Onder den indruk dezer gedachte heb ik mij eenige jaren geleden, na verkregen machtiging van Burgemeester en Wethouders, beijverd, om de verzamelingen der stad Utrecht die slechts zeer enkele afbeeldingen van oude interieurs bezaten, op dit punt aan te vullen. Ik was zoo gelukkig, bijna altijd, wanneer ik vroeg, de medewerking der huiseigenaars te verkrijgen: zoo ben ik in staat geweest, om nog een aantal fraaie vertrekken en vestibules althans in beeld te vereeuwigen.

Toen dit resultaat eenmaal verkregen was, viel het mij in, dat het wellicht de moeite waard kon schijnen, om eene keur uit deze fraaie serie te publiceeren. En toen de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst bereid bleek, mij ook ditmaal ter wille te zijn, scheen het natuurlijk, om daarbij te voegen afbeeldingen van de enkele merkwaardige gebouwen, die uit de 17e en 18e eeuw te Utrecht nog zijn overgebleven. Zoo zou dit nieuwe boek, hoewel geheel anders opgezet, te gelijk toch min of meer een vervolg kunnen worden van mijne *Oude huizen*, die wel is waar nagenoeg uitsluitend reconstructies van middeleeuwsche gevels vertoonden, maar daarbij toch ook reeds enkele interieurs in beeld brachten. Dat het nieuwe werk, dat geene reconstructies behoefde, alzoo toch min of meer eene leemte zou aanvullen, die het oude had opengelaten, was mij eene groote voldoening.

Terwijl de druk van dit boek, die zeer lang geduurd heeft, werd voortgezet, heeft prof. Sluyterman reeds enkele

mijner interieurs afgebeeld. Voor het succes van mijn werk levert dit een klein bezwaar; maar ik meende toch de fraaiste afbeeldingen mijner collectie, die reeds lang daarvoor gereed lagen, niet daaruit te moeten terugnemen, omdat de hoogleeraar (dien ik gaarne heb bijgestaan) door het lange, van mijn wil onafhankelijke uitstel der uitgaaf mij ten slotte is vóórgeweest.

S. MULLER Fz.

PLAAT I en II.

HET STADHUIS.
(1547.)

Sedert 1343 bezat de stad Utrecht het huis Hasenberch, dat diende als zetel voor de schepenbank; in 1537 kocht zij daarbij aan de beide naast Hasenberch gelegen huizen Lichtenberch en Klein Lichtenberch, waar de raad zich vestigen zou. Dadelijk zijn toen plannen gemaakt, om de drie huizen te verbouwen; tegelijk zou Hasenberch, dat op de straat vooruitsprong, voor een gedeelte afgebroken worden en gebracht in de rooilijn van Lichtenberch en Klein Lichtenberch. Het werk werd opgedragen aan den stads-architect Willem van Noort, die het aannam (voor *f* 2300, met de materialen) en toen (1546) den hierbij gereproduceerden plattegrond ontwierp [1], waarop wij nog enkele becijferingen van zijne hand vinden over de vermoedelijke kosten van den bouw.

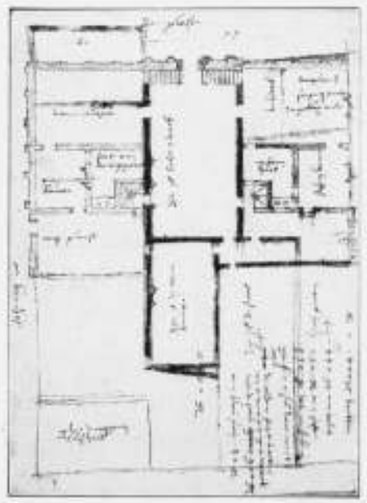

Blijkbaar was het volgens dezen plattegrond de bedoeling, voor het geheele gebouw, nadat Hasenberch half afgebroken zou zijn, een doorloopenden gevel op te trekken, waarvan het iets vooruitspringende middengedeelte, versierd door zwaardere halfronde pilasters, zonder twijfel zou bekroond worden met een trapgevel, die den hoogen baksteenen gevel van den ouden burg Lichtenberch zou vervangen. Tot de uitvoering van zoo weidsche plannen is het echter nooit gekomen. Lichtenberch en Klein Lichtenberch hebben tot in de 19e eeuw hunne middeleeuwsche gevels behouden, en alleen voor Hasenberch, welks vooruitspringende voorgevel om verschillende redenen afgebroken moest worden, verrees in 1547 de rechtervleugel van den rijken hardsteenen gevel, dien Mr. Willem van Noort zich gedroomd had, terwijl fronton en linkervleugel bleven ontbreken.

Die rechtervleugel, waarvan ik hierbij (plaat I) eene nauwkeurige afbeelding geef, — naar eene teekening, die bij de afbraak in 1824 vervaardigd werd, — is merkwaardig. Het torentje, waarvan het onderstuk op de teekening midden op het dak zichtbaar is, behoort niet bij den oorspronkelijken bouw en werd er eerst in 1582 aan toegevoegd; ook de zonderlinge afsluiting van het dak ter rechterzijde moet worden weggedacht, daar zij de door snede vertoont van een dakvenster, de bekrooning van den hoek van den zijgevel, die eerst in 1645 voor dit gedeelte van het gebouw werd geplakt.

Het overige van den gevel met zijne rijke versiering van beeldhouwwerk, waarvan men de détails kan nagaan op plaat II (vervaardigd naar de overblijfselen, die nog in het Stedelijk museum aanwezig zijn) is zeer opmerkelijk. Het was door zijn ontwerper bestemd, om nog meer de aandacht te trekken dan op deze afbeelding; want de stedelijke rekeningen leeren ons, dat dadelijk na de voltooiing de geheele gevel glanzend wit is geschilderd, terwijl de pilasters zwart geschilderd, de beelden en ornamenten verguld werden. — De bogen gelijkstraats waren blijkbaar aanvankelijk open. Daarachter zou volgens den plattegrond het college van de Oudermannen der gilden openlijk terechtzitten; terwijl de correspondeerende opene hal in den linkervleugel bestemd werd voor de zittingen van de kleine rol der Schepenbank, die zelve in de groote hal van Lichtenberch de vierschaar spannen zou. De uitvoering van dit grootsche plan bleef achterwege; maar de groote hal van Lichtenberch is toch ingericht voor de Schepenbank, die daar tot 1811 toe hare plechtige openbare terechtzittingen heeft gehouden. Ook in de benedenzaal van Klein Lichtenberch schijnt (hoewel de ontworpen verbouwing achterwege bleef) een tijd lang werkelijk de kleine rol der Schepenbank gevestigd te zijn geweest; dit bewijst de voorstelling van Salomo's eerste recht, aangebracht op het van daar afkomstige en hierbij (plaat II) ook afgebeelde schoorsteenfries van witten steen, dat volgens een post der stedelijke rekening gebeiteld werd door den architect Mr. Willem van Noort zelven en dan ook in stijl overeenkomt met de beelden in den gevel van het gebouw. Maar de zaal, door Van Noort's plattegrond bestemd voor het Oudermansrecht, is nooit tot stand gekomen [1], omdat

[1] Om de teekening goed te begrijpen, dient men te weten, dat zij geteekend is in twee kleuren: rood en groen, die in de reproductie niet volkomen duidelijk zijn. Het groen duidde de oude muren aan, het rood de nieuwe. (Men heeft wel onderscheid willen zien tusschen de groene oude muren, die behouden, en de blauwe oude muren, die weggebroken zouden worden; maar ik geloof, dat dit onderscheid slechts bestaat in de fantasie.)

[1] Ook in een ander opzicht week Van Noort's gevel af van den plattegrond; de teekening geeft vier bogen aan, gescheiden door drie pilasters, de gevel bezat echter vijf bogen, gescheiden door vier pilasters.

de huizen achter den nieuwen gevel van Hasenberch, die bij het stadhuis aangetrokken hadden moeten worden, niet te verkrijgen bleken en het na de afbraak van het vooruitspringende gedeelte overblijvende deel van Hasenberch zelf zeer ondiep was. Zoo is het gekomen, dat Van Noort's kunstrijke gevel, zoolang hij bestond, niets is geweest dan een tooneelscherm; achter dezen weidschen gevel bevond zich slechts eene serie kleine vertrekjes, die weinig bruikbaar waren en dan ook niet dienden tot veel bijzonders. Ook bij de verbouwing van dit gedeelte van het stadhuis in 1645 kwam men niet op het oude bouwplan terug; men liet aan Hasenberch zijne kleine kamertjes en stichtte daarachter, op een nieuw aangekocht terrein, de groote raadkamer, die later gediend heeft voor de Utrechtsche vredehandeling.

Zoo bleef het Utrechtsche stadhuis een onaangenaam en ondoelmatig gebouwen-complex; eerst in 1826 is men eindelijk overgegaan tot eene radicale verbouwing. Inderdaad is toen een doorloopende gevel aangebracht, zooals Willem van Noort er een gedroomd had; maar zijn fraaie oude gevel zelf is toen gevallen [1].

PLAAT III.

HUIS DE KEYSER.
(Oudegracht Wz. No. 49.)

De tweeling-huisjes met het beeld van keizer Karel V — volgens eene onzekere overlevering de woning van den stadsarchitect Willem van Noort [2], die in 1547 den hiervoor afgebeelden gevel van het stadhuis had ontworpen en uitgevoerd — bezaten zeker wel de rijkste renaissance-gevels van de geheele stad. Het bewijs daarvan leveren de nog bewaarde en in het Stedelijk museum geborgen overblijfselen: het nisje met het keizersbeeld en de beide gebeeldhouwde friezen der eerste verdieping van het grootste huis, die op onze plaat zijn afgebeeld. Het is deze omstandigheid, die er mij toe gebracht heeft, met inspanning te trachten naar eene reconstructie van deze unieke gevels naar de spaarzame, eigenlijk onvoldoende gegevens. De heer De Hoog is bij het teekenen zijner reproductie gelukkig geslaagd [1]; maar ik gevoel toch, dat ik rekenschap schuldig ben van het bij het vervaardigen der teekening gevolgde procédé, omdat de resultaten minder zeker zijn dan ik wel zou hebben gewenscht.

De reconstructie berust in hoofdzaak op eene teekening van L. P. Serrurier, — een teekenaar in den trant van Rademaker, Stellingwerff en andere kunstenaars, die bijna fabriekmatig arbeidden voor de groote collecties topographische afbeeldingen, bijeengebracht door de groote heeren van de eerste helft der 18e eeuw. Serrurier, die zijne verzameling omstreeks 1730 heeft samengesteld, werkte gewoonlijk niet minder onnauwkeurig dan zijne consorten, maar naar goede voorbeelden; zijne teekening, die de twee huisjes nog geheel voorstelt in hun oorspronkelijken toestand, levert dus voor de reconstructie een zeer belangrijk materiaal, hoe slecht en hoe verkeerd begrepen dit materiaal ook weergegeven moge zijn. — Naast zijne teekening komt in aanmerking een potloodschets van den grootsten gevel, in de collectie van den architect A. Oltmans, wier juistheid volkomen bevestigd wordt door eene photographie, vervaardigd omstreeks 1860, voor de afbraak van den gevel. Beide voorstellingen geven slechts eene afbeelding van hetgeen destijds nog alleen overig was: de rijke versiering van de eerste verdieping van het breedste huis, gelukkig zoo nauwkeurig opgenomen, dat het van den gevel afkomstige beeldhouwwerk (bij de afbraak aan de stad overgedragen en door mij nagenoeg kompleet op den zolder van het stadhuis teruggevonden) daarnaar op het Stedelijk museum van oudheden opgesteld is kunnen worden. Eene goede en vrij nauwkeurige teekening van dit beeldhouwwerk door A. Wouters (1857), die later door de stad Utrecht verkregen werd, vermeerdert

[1] Zie over de geschiedenis van het Utrechtsche stadhuis meer uitvoerig mijn artikel in: Het huis. 1907, No. 7, 8.

[2] Kramm, Levens der schilders. IV p. 1212.

[1] Reeds voor eenige jaren had ik den heer J. A. van Straaten opgedragen, van den gevel eene reconstructie te vervaardigen, die ook in den Stedelijken atlas bewaard wordt; zij is echter minder goed geslaagd dan die van den heer De Hoog.

derhalve onze kennis niet. — De breedte der beide huisjes was nog op te nemen aan de perceelen zelven.

Het was en bleef dus in hoofdzaak Serrurier, die den weg wijzen moest en ook gewezen heeft. Iets veranderd is er aan zijne voorstelling eigenlijk niet, behalve het nisje met het keizersbeeld, dat op zijne teekening zeer onnauwkeurig was weergegeven en dat natuurlijk hersteld is naar het origineel in het Stedelijk museum. De driehoekige frontons boven de vensters komen zoowel op zijne teekening als op de photographie voor. De topgevels der beide huizen, op de latere afbeeldingen reeds geheel verdwenen, zijn zoo goed mogelijk hersteld volgens de onnauwkeurige teekening van Serrurier. De topgevel van het groote huis schijnt wat gedrukt; maar Serrurier's teekening is in dit opzicht toch zeker juist: immers de aanwezigheid in plaats van vensters van twee beelden in nissen (door Serrurier slechts schetsmatig aangeduid) bewijst, dat zich achter die nissen de daklijn bevond. Het versierde ronde dakvenster is op de teekening onduidelijk aangegeven; de pyramides en de knoppen zijn door den heer De Hoog bijgevoegd.

In den kleinen gevel (die op de latere afbeeldingen reeds *geheel* verdwenen is) komt de zonderlinge halfronde boog onder op den topgevel duidelijk voor op Serrurier's teekening. Het beeld op dezen topgevel ontbreekt daar; maar het voetstuk is nog aanwezig.

Aan de onderpui der huisjes wordt het zonderlinge verschil tusschen de halfronde bovenlichten in het breede en de vierkante in het smalle door Serrurier duidelijk aangegeven.

De tijd van den bouw der huisjes wordt eenigszins aangegeven door het (zeer goed gelijkende) beeld van keizer Karel V in den gevel: zij moeten dateeren van omstreeks 1550. Daarmede in overeenstemming is de omstandigheid, dat onder de verflaag van het beeldwerk zeer duidelijke sporen zijn teruggevonden van de oorspronkelijke polychromie van het keizerbeeld (die thans hersteld is). De gevelversiering was zoodoende in harmonie met den van 1547 dateerenden gevel van het stadhuis, die, naar wij weten, *geheel* geschilderd was; niet onwaarschijnlijk was dit dus ook het geval met dezen gevel.

De naam van het huis de Keyser komt voor in een transport van 12 Mei 1696. Nog in 1780 behoorden, blijkens een transport van 21 Juni 1780, de beide huisjes aan denzelfden eigenaar.

PLAAT IV.

HUIS OP HET OUDMUNSTERKERKHOF.

(Korte Nieuwstraat No. 2.)

De afbeelding van dezen fraaien gevel is gereproduceerd naar eene nauwkeurige teekening van den bekenden architect A. Oltmans in de verzameling van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken. Ik achtte het meest gewenscht, die onveranderd (doch verkleind) te reproduceeren. Wel had gemakkelijk eene reconstructie vervaardigd kunnen worden: immers de gevel bestaat nog, en alleen de rijke topgevel is afgebroken. Maar die reconstructie is onnoodig: de photographie van de versiering van een der vensters, die nog aanwezig is, geeft het karakter van het ornament duidelijk aan.

Het aardige poortje *vóór* het huis, dat op Oltmans' teekening voorkomt en ook thans nog als huisdeur dient, is niet de oorspronkelijke toegang. Vroeger was het huis een hoekhuis (thans is er eene woning tegen aangebouwd); zonder twijfel was dus in den toen vrijstaanden zijgevel de huisdeur aangebracht. Trouwens dit lag destijds voor de hand, omdat de toegang aldus gericht was naar den Oudmunster, die juist tegenover den zijgevel van het huis verrees; ik vermoed toch, dat het huis een der klaustrale huizen van deze kerk geweest is, bestemd om bewoond te worden door een der kanunniken van het kapittel.

De gevel schijnt te dagteekenen van omstreeks 1560. Over de geschiedenis van het huis is niets bekend.

PLAAT V.

SCHOORSTEENMANTELS.

Op deze plaat heb ik verschillende schoorsteenfriezen doen afbeelden, allen uit de tweede helft der 16e eeuw, fraaie stukken werk uit den bloeitijd der Renaissance.

De eerst afgebeelde schoorsteenmantel is afkomstig uit het huis op de Kromme Nieuwe gracht No. 66, eenmaal bewoond door den Domproost Cornelis van Mierop (ov. 1572). Het fries schijnt geheel uit den tijd van dezen prelaat; toch draagt het niet zijne wapens, maar die van een geheel ander persoon: Jhr. Jacob Mom en zijne echtgenoote Cornelia van Cuylenborch, den lezers van Van Lennep's *Wegzoom* welbekend als samenzweerder tegen het leven van prins Maurits en in 1621 geëxecuteerd. Utrecht is, naar het schijnt, altijd wat achterlijk geweest in zijn kunststijl: het Stedelijk museum bewaart een gebeeldhouwd schoorsteenfries met het beeld der H. Maagd, nog zuiver gothisch in stijl en opvatting, dat tweemaal duidelijk het jaartal 1561 draagt. Zoo zou het dus niet al te onmogelijk schijnen, dat een reactionnair als Jhr. Mom nog in 1604, toen hij zijn nieuwe huis op de Kromme Nieuwe gracht kocht, den stijl gevolgd had, die elders reeds omstreeks 1560 in de mode was. Maar ik geloof toch niet, dat dit het geval is geweest. Immers ook de haardsteenen, die in den schoorsteen gemetseld zijn (in volkomen dezelfde eigenaardige dispositie, waarin ze in den boezem werden aangetroffen) dateeren allen blijkbaar van omstreeks het midden der 16e eeuw, zooals de rijke verzameling haardsteenen in het Stedelijk museum (grootendeels gedateerd) overtuigend bewijst. Na 1600 waren te Utrecht (de collectie leert dit) geheel andere haardsteenen in de mode, en het is onaannemelijk, dat zelfs de meest verstokte reactionnair, zoekend naar antieke modellen, destijds te Utrecht nog zulk eene kompleete collectie van oud-modische haardsteenen kan hebben bijeengebracht. Eene andere oplossing moet dus gevonden worden: blijkbaar hebben Jhr. Mom en zijne echtgenoote, toen ze in hun nieuwe huis een schoorsteenmantel vonden, te fraai om hem af te breken, de daarop voorkomende wapenschilden van een vroegeren bezitter (zeker wel die van den Domproost Van Mierop) doen uitbeitelen en daarvoor hunne eigene familiewapens in de plaats doen stellen. — Ter weerszijden van het beeldhouwwerk hebben zich blijkbaar kleine karyatiden bevonden, die de uitspringende hoeken der kroonlijst droegen [1].

Het volgende fries op de plaat munt uit door fraai en fijn gebeiteld ornament; in de ronde schelpvormige orna-

[1] De op de plaat boven den schoorsteenmantel voorkomende console behoort natuurlijk niet daarbij; zij is er in het Stedelijk museum toevallig boven geplaatst.

menten zijn gaten aangebracht, die zeker eenmaal fraaie koperen luchters zullen gedragen hebben. De tijd van dit fries is eenigszins te bepalen door een fragment van een ander fries in het Stedelijk museum, dat denken doet aan het hier besproken en het volgende stuk; dit fragment is afkomstig uit het huis van den kanunnik ten Dom Antonie van Aemstel van Mijnden, die in 1566 overleed, en moet dus ouder zijn dan dit jaar.

Het derde fries, met de beeldjes van St. Jan en St. Catharijne tusschen de drie wapenschilden met ornamenten in cartouche-stijl, is afkomstig uit een huis in de Hamburgerstraat, blijkbaar eenmaal de woning van den balyer der daarachter gelegen Johanniter-kommanderij van St. Catharijne. Het fraaie stuk is door mij onlangs gissenderwijze toegeschreven aan het atelier van den Utrechtschen beeldhouwer Jacob Colijn de Nole, den zoon van den uit Cambray afkomstigen artist Colijn de Nole [1]. Het moet ouder zijn dan 1580, toen de Hervorming aan de glorie der halye een eind maakte; als mijne attributie aan Jacob de Nole juist is, kan het echter niet *veel* ouder zijn, en eenig verband met den balyer Wouter van Byler, die zich in 1558 liet vereeuwigen door Stephanus Hollandicus op een fraaien penningplaat, is dan onwaarschijnlijk. Aan de hoeken van het fries waren blijkbaar weder karyatiden geplaatst; het fries was gepolychromeerd, althans bij het schoonmaken vertoonde het sporen van vergulдsel.

De laatste twee friezen, afkomstig uit de rechtzaal van den bisschoppelijken officiaal naast den Domtoren en uit de kapittelkamer van St. Marie, zijn blijkbaar gebeeldhouwd naar eenzelfde model. Beide friezen stellen voor, de in de middeleeuwen in rechtzalen zeer populaire geschiedenissen van Salomo's eerste recht en van Susanna voor den rechter. Beide friezen heb ik (evenals de vorige) toegeschreven aan het atelier van Jacob Colijn de Nole. Het fries uit de rechtzaal van den officiaal moet dagteekenen van vóór 1580, toen de tijdsomstandigheden aan de geestelijke rechtspraak een einde maakten; het fries uit de kapittelkamer van St-Marie zal niet jonger zijn.

PLAAT VI.

HUIS OP DEN DRIFT No. 17.

(1595.)

Het huis, dat ik hierbij afbeeld, bestaat uit twee deelen, gescheiden door een dikken muur. Het linker gedeelte, geheel intact, is blijkbaar het oudste en schijnt nog gebracht te moeten worden tot het laatst der 16e eeuw [2]. Alleen de poort is niet geheel oorspronkelijk: slechts de halfronde pilasters op de versierde basementen zijn oud; op die pilasters was ter verlichting van de vestibule een groot en rijkversierd venster in Louis XIV-stijl aangebracht (afgebeeld hierna op plaat XX), dat bij de restauratie in 1900 verwijderd is en vervangen door een architraat met driehoekig dekstuk [3], waaronder toen ook de steenen boog weder aangebracht is. Ook de zeven dakvenstertjes dagteekenen van de restauratie. — Belangrijk zijn de fraai gebeeldhouwde koppen der gootlijst, waarvan er vijf (naar afgietsels in het Stedelijk museum) op deze plaat afgebeeld zijn. De in het midden geplaatste dolfijnkop met opene muil heeft blijkbaar eene versierde looden pijp gedragen, ter afvoer van het water der goot; de grond voor de middeleeuwsche huizen (stoep) en daarnaast (snijding) toch behoorde gewoonlijk aan de huiseigenaars, tot opneming en afvoering van het van de hooge daken afvloeiende water (recht van „oysendrup").

De rechterhelft van het huis is jonger. De onderste vensters sluiten zich aan bij die van het oudere gedeelte van het huis; maar de verdieping herinnert reeds aan de vormen van het hierna (plaat VIII) afgebeelde huisje Het vergulde scheepje, dat het jaartal 1644 draagt. — De topgevel dagteekent van de restauratie van 1900; vóór dien tijd was het geheele huis afgedekt met eene doorloopende platte lijst. Dat men terecht op het rechter-deel van den gevel weder een topgevel heeft aangebracht, blijkt uit een gezicht op den Drift in de 18e eeuw (Topographische atlas, Suppl. No. 251:2), dat op deze plaats inderdaad nog een hoogen trapgevel aangeeft.

De bouwheer van het oudste gedeelte van het huis was de bekende griffier der Staten van Utrecht Gillis van Ledenberch (ov. 1619), die in de rekening der kleine kamer van St. Jan van 1595 voor het eerst als bezitter van het huis voorkomt. Een pamphlet over zijn ellendigen dood verhaalt: „Peu de temps après (nam. nadat Ledenberch zich door het beheer der geestelijke goederen verrijkt had) Ledenberch fit édifier une maison près du cymitière St. Jean, là ou il faisoit sa demeure, laquelle estoit si somtueuse, magnifique et grande, que le commun en murmurost." Ledenberch's erfgenamen, die tot 1656 in het huis bleven [4], moeten er echter later toch nog het kleinere huisje met het trapgeveltje aan toegevoegd hebben, dat vroeger een afzonderlijk klaustraal perceel van het kapittel van St. Jan was geweest.

PLAAT VII.

HUISJE AAN DE NEUDE No. 35.

(1606?)

Het hier afgebeelde huisje is alleen merkwaardig door de bijzonder fraai gesneden karyatiden aan de pui; daar-

[1] Muller, De Utrechtsche beeldhouwer Colijn de Nole en zijn geslacht, in: Oud Holland. XXV p. 49.

[2] De niet-aymmetrische stelling van de vensters der bovenverdieping schijnt er echter op te wijzen, dat het onderste gedeelte van den gevel ouder is dan de verdieping. — Ik heb er wel aan gedacht, of niet wellicht de onderste rij vensters met het daarboven geplaatste fries, geheel van denzelfden vorm als de gelijkstraatsche vensters van het rechter deel van den gevel, daarmede oorspronkelijk een geheel uitgemaakt kunnen hebben, dat dan *later* aangevuld zou zijn door toevoeging der verdieping. Maar dit is (ook afgezien van de omstandigheid, dat het rechter gedeelte met den trapgevel jonger schijnt) onaannemelijk: immers de rechter-gevel is geheel opgetrokken uit eene kleinere steensoort dan die van het linker-gedeelte; terwijl ook alleen daar de bakstien aan de hoeken afgewisseld is door blokjes bergsteen.

[3] De ruimte in den gevel boven het architraat (slechts eenigszins vermoemd door de twee in 1900 aangebrachte gevelsteentjes) wekt het vermoeden, dat de poort vroeger een veel zwaarder en rijker fronton zal hebben bezeten, denkelijk met een klein rond venster in het midden; waarschijnlijk was de poort versierd eenigszins op de wijze van het poortje van Bruntenhof (hierna plaat VIII).

[4] Den 28 November 1656 werd het huis door Egidius de Ledenberch getransporteerd aan burgemeester Bartholomeus de Gruyter, wiens weduwe het 3 Januari 1709 overdroeg aan den Dombeer Gerbrand de Beer.

achter was tot voor korten tijd nog een schilderachtige, geheel in ouden stijl ingerichte winkel aanwezig.

De naast de afbeelding geplaatste gevelopstand van het huis is geteekend naar twee gezichten op de Neude in de 18e eeuw (Topographische atlas No. 185, en Suppl. No. 361), waarop zich het zeer eenvoudige geveltje (dat thans geheel vernieuwd is) met voldoende duidelijkheid vertoont.

In hoeverre het op de pui *geschilderde* jaartal 1606 eenige bewijskracht heeft voor den bouw van den gevel, blijkt niet; wel moet echter de gevel *ongeveer* uit dien tijd dagteekenen.

PLAAT VIII.

a. HUIS DE KONING VAN PORTUGAL.

(Voorstraat No. 14.)

(1619.)

Deze gevel, voor eenige jaren hersteld, is nog geheel in den afgebeelden toestand. Het spreekt van zelf, dat de vensters der verdieping vroeger minder ver naar beneden doorliepen en dat de profilband boven den gevelsteen toen onder die vensters doorliep. Opmerkelijk is de onder de karyatiden opengelaten ruimte boven den geprofileerden band, die bewijst, dat op die plaats vroeger een luifel was aangebracht.

Eene afbeelding van den gevel is reeds in 1894 gepubliceerd in de *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen* der Maatschappij van bouwkunst, pl. CLXXV.

b. HUIS HET VERGULDE SCHEEPJE.

(Vischmarkt No. 15.)

(1644 [1]).)

Dit geveltje was nog voor eenige jaren volkomen intact; alleen het aardige deurtje was 18e eeuwsch en de daarnaast geplaatste lompe deur modern. Thans is het huisje afgebroken.

De gevel is hier afgebeeld naar eene teekening, in 1852 vervaardigd door H. J. Brusse (Topographische atlas No. 1292), als prijsteekening van de Stadsteekenschool; zij is (met twee andere, geheel gelijke prijsteekeningen) de eenige afbeelding, die van het huisje bewaard is.

c. POORT VAN BRUNTENHOF.

(1621.)

Het hier afgebeelde poortje staat nog geheel intact op zijne oude plaats Achter den wal; de opbouw herinnert aan het (nu herstelde) poortje van het hiervoor (pl. VI) afgebeelde huis van Ledenberch, dat iets ouder is. De regentenkamer, waartoe ons poortje toegang verleent, behoort bij de godskameren (vrijwoningen), in 1620 gesticht door den advocaat Mr. Frederick Brunt [2]). De stichting is later door erfenis gekomen aan den graaf Van der Nath en sedert naar hem vernoemd [3]).

[1]) Door eene vergissing bij het drukken heeft deze gevel van plaats gewisseld met den middelsten gevel op plaat IX.

[2]) Zie Lapp van Waveren, in: Kronijk Hist. Genootschap. XV p. 87.

[3]) Fresl. Brundt wordt in 1613 als momber van Dierck en Cornelia van der Nath vermeld: Register der klaustraal-huizen van St. Marie (deel I); in de Vroedschapsresol. 28 Febr. en 20 Maart 1724 heet „de grave Van der Nath" directeur van „de fundatie van Fredrik Bruntz kameren".

PLAAT IX.

a. HUISJE AAN DE NIEUWE GRACHT N°. 39.

Met het hier afgebeelde aardige geveltje deed het classicisme zijne intrede te Utrecht. Het is van baksteen met ornamenten van bergsteen; de stijl der versieringen schijnt het te brengen tot omstreeks 1630.

De hier gereproduceerde teekening (aan de stad Utrecht geschonken door den heer Joseph Cuypers) is voor het boven- en benedendeel eene reconstructie. Van de pui is alleen overig de linker-pilaster, het bewijs leverend, dat bij de pilasters geene basementen aanwezig waren; het herstellen der beide andere pilasters leverde dus natuurlijk niet het minste bezwaar. Op de bovenlijst is thans een smakelooze driehoekige topgevel aangebracht, dien de heer Cuypers terecht heeft verwijderd en vervangen door een oploopend dak met dakvenster.

b. HUIS OP HET OUDKERKHOF N°. 41 [1]).

De hier afgebeelde fraaie gevel, dien ik dagteeken van omstreeks 1630, is in overleg met mij gereconstrueerd door den heer De Hoog. De pui, thans geheel vernieuwd, is gefantaiseerd. De beide verdiepingen met de vier fraai gebeeldhouwde consoles bestaan echter nog nagenoeg intact, en konden met volkomene zekerheid geteekend worden. Daarboven zijn nog aan den gevel aanwezig de onderstukken van de drie pilasters, die aanduiden, hoe de overgang naar den topgevel was aangebracht; volgens deze aanduiding is die top hier logisch opgebouwd.

Eene andere reconstructie, die mij eerst na de voltooiing dezer teekening bekend werd, is door E. Mengelberg in 1894 uitgegeven in de *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen* der Maatschappij van bouwkunst, pl. CLXXV.

c. HUIS VOLBEYERT.

(Oude gracht Wz. No. 9.)

(1645.)

Deze zeer eigenaardige gevel, tegenover de Bezembrug, bestaat niet meer; de teekening is door den heer De Hoog vervaardigd naar twee teekeningen in den Topographischen atlas N°. 125 en N°. 117. De eene teekening, vervaardigd door J. de Beyer omstreeks 1760, vertoont den gevel zeer duidelijk, juist op den voorgrond, doch door den rand der plaat middendoor gesneden, zoodat slechts de helft van den gevel is afgebeeld. De andere teekening, door J. Versteegh in 1776 vervaardigd, beeldt den gevel geheel af, doch meer op zijde, zoodat het hooge relief van het rijke beeldhouwwerk duidelijk spreekt.

De beide afbeeldingen gaven de gelegenheid, om den verdwenen gevel met volkomene zekerheid te teekenen; alleen enkele details van versiering (zooals de schildjes in de vensterbogen boven de bovenste vensters en de vormen van het ronde dakvenster) zijn wat onzeker. De oude pui, die in 1776 reeds verdwenen was, komt op de teekening van De Beyer nog met volkomene duidelijkheid voor en kon dus worden overgenomen.

Het jaartal der stichting van het huis kan niet onzeker

[1]) Door eene vergissing bij het drukken heeft deze gevel van plaats gewisseld met den middelsten gevel op plaat VIII.

zijn, hoewel geene der beide teekeningen het juist vermeldt. Versteegh geeft het geheel niet aan; maar De Beyer plaatst in den top het voor dezen gevel geheel onaannemelijke jaartal CIↃIↃCXIV (1614), — en nogmaals onder de twee bloemfestoenen de onverstaanbare woorden: *Anno MDXXLV*. Uit beide jaartallen *te zamen* kon echter met eene kleine correctie het jaartal CIↃIↃCXLV (1645) met zekerheid hersteld worden [1]).

Over de geschiedenis van het huis kan ik eene merkwaardige bijzonderheid mededeelen: het was hier, waar destijds de herberg de Toclast gevestigd was, dat de gezanten van czaar Peter den Groote in 1697 het bezoek ontvingen van koning Willem III.

PLAAT X.

a. HUIS ACHTER ST. PIETER N°. 14.

Deze gevel is zeer verwant aan den eersten gevel, die op de vorige plaat is afgebeeld; doch hij is van bergsteen [2]). De gevel is nog geheel intact; alleen de deurbekroning is blijkbaar veranderd in het begin der 18e eeuw, toen ook de beide loompe dakvensters zijn aangebracht. Het gebouw (thans als Inrichting voor havelooze kinderen gebruikt) schijnt iets jonger dan het geveltje aan de Nieuwe gracht; ik dagteeken het van omstreeks 1640. Over zijne geschiedenis is niets bekend.

b. WONING VAN DEN MUNTMEESTER.

(Oude Gracht Wz. No. 71.)

(1648.)

Den 8en Mei 1644 werd door Gedeputeerde Staten van Utrecht eene commissie benoemd tot het nemen der voorbereidende maatregelen voor de verhuizing der Provinciale munt; op het rapport dezer commissie besloten de Staten 22 Februari 1647, om het St. Cecilia-klooster aan de Neude daartoe te bestemmen en over te nemen. Den 11en Maart werden Gedeputeerden gemachtigd tot de verbouwing van het pereeel; het transport had echter eerst 20 Juni 1648 plaats. Onderwijl waren er echter reeds maatregelen genomen, om bij de nieuwe Munt een gebouw te stichten voor de woning van den Muntmeester: blijkens de resolutie der Vroedschap van 23 Februari 1648 werd toen nog een aan het St. Cecilia-convent behoorend huis aan de Oudegracht aangekocht. Op dit terrein werd in October d.a.v. de woning voor den Muntmeester opgetrokken [3]). Als eene merkwaardigheid wordt in de Vroedschaps-resolutie van 20 October 1648 vermeld, dat de poort van het nieuwe gebouw „merckelijck uytsteken zou", zóózeer dat de gecommitteerden der Vroedschap zich daarover ongerust maakten en de Vroedschap verzochten om eene speciale goedkeuring, — eene merkwaardigheid, gewis te verklaren uit de omstandigheid, dat tusschen de pilasters van den nieuwen gevel niet genoeg ruimte was voor het plaatsen van eene eenigszins monumentale poort.

[1]) Het verdient echter opmerking, dat de vrij gelijke gevel van een huisje aan de Weesbrug op eene teekening van J. H. Prins („ad virum") de jaartallen *Anno MDCC* en 1709 droeg, — zooals eveneens te zien is op de afbeelding van dit huisje in den Tegenwoordigen staat van Utrecht (Topographische atlas No. 129).

[2]) Dat de gevel uit dit materiaal is opgetrokken, schijnt mij zeker, hoewel hij zwaar geverfd en de zijgevel van baksteen is.

[3]) Vroedsch. resol. 14, 20, 23 October 1648.

De eigenaardige gevel van het gebouw werd opgetrokken in een stijl, die destijds te Utrecht zeer in de mode was. In 1645 was de nieuwe zijgevel van het stadhuis na lange beraadslagingen op deze wijze opgetrokken; zóózeer was men er toen op gesteld dit type te volgen, dat men er zelfs niet tegen heeft opgezien, voor het nieuwe gedeelte van het stadhuis een ander niveau aan te nemen dan voor het oude, om den bouw van den gevel mogelijk te maken. Tusschen 1643 en 1646 zijn dan ook in de stad tal van geheel dergelijke gevels gebouwd, waarvan er thans nog niet minder dan twaalf overig zijn. De meeste dezer gebouwen zijn (evenals het Muntmeestershuis) opgetrokken geheel in baksteen, met uitzondering van de basementen en kapiteelen der pilasters, die in bergsteen zijn opgetrokken; bij sommige (Nieuwe gracht No. 58) zijn de geheele pilasters van bergsteen, eene enkele maal (Stadhuis en Achter St. Pieter No. 20) schijnt zelfs de geheele gevel in bergsteen te zijn opgetrokken. In de twee bovengenoemde particuliere huizen bevindt zich boven het middengedeelte van den gevel een driehoekig fronton. De festoenen, tusschen de beide vensterrijen in den gevel van het Muntmeestershuis aangebracht, ontbreken in al de andere gevels; zij komen te Utrecht het eerst voor in hetzelfde jaar, waarin het Muntmeestershuis gebouwd werd; in den hierna op plaat XIII afgebeelden gevel. Ook de aardige schoorsteen komt, althans nu, bij de andere gevels niet voor.

Het Muntmeesterhuis schijnt het jongste exemplaar van dit geveltype te Utrecht geweest te zijn; jongere zijn mij althans niet bekend. Het ligt voor de hand aan te nemen, dat de talrijke, alle zeer gelijke Utrechtsche gevels het werk zijn geweest van éénen architect, die wellicht spoedig na 1648 overleden is. Wie dit geweest is, is helaas niet meer na te gaan: de resolutie der vroedschap van 16 December 1643 zegt alleen, dat over den bouw van den nieuwen stadhuisgevel zal gevraagd worden „'t advys van meesters, hun dies verstaende".

De gevel van het huis bestaat nog grootendeels ongeschonden; alleen de vensters zijn allen naar beneden verlengd en de festoenen ontbreken; ook de poort is weggebroken en in het midden der 19e eeuw vervangen door eene smakelooze breede poort, terwijl voor den bouw daarvan een der benedenvensters versmald is. De oude poort, de festoenen en de getraliede benedenvensters komen alleen voor op eene (overigens zeer gebrekkige) teekening van L. P. Serrurier van omstreeks 1730 (Topogr. atlas No. 1153), die juist de thans ontbrekende details van den gevel met voldoende nauwkeurigheid weergeeft, om de reconstructie van den ouden gevel door den heer De Hoog mogelijk en ook volkomen zeker te maken.

PLAAT XI.

HUIS IN DE WIJDE BEGIJNENSTRAAT N° 5.

(1645.)

Deze baksteenen gevel is geheel intact en wordt alleen ontsierd door een cementlaag. Belangrijk is de ingang, die het jaartal 1645 draagt en waarin nog de oude fraai gebeeldhouwde deur met klopper aanwezig is, die op de plaat ook is afgebeeld.

Een geheel dergelijke gevel, blijkbaar van dezelfde hand en eveneens het jaartal 1645 dragend, is nog aanwezig in de Keizerstraat No. 35. Dit pereeel is smaller en het ver-

toont boven de vensters van *beide* verdiepingen driehoekige frontons met ornament, waaronder onversierde friezen. Deze gevel wordt ontsierd door een later naast de voordeur aangebracht smal venster; hij kon daarom niet voor reproductie in aanmerking komen.

PLAAT XII.

REGENTENZAAL IN HET ST. BARTHOLOMEUS-GASTHUIS.

(1643.)

Deze zaal, voor eenige jaren hersteld, is thans in zeer voldoenden toestand. Zij dagteekent van 1643. Haar hoofdsieraad, het fraaie en goed bewaarde (hoewel wat verkleurde) tapijtbehangsel, is vervaardigd door den beroemden tapijtwever Maximiliaan van der Gucht te Delft. De schoorsteenmantel, uit denzelfden tijd, draagt nog de fraaie versierde koperen handvatsels, waaraan de regenten van het gasthuis zich steunden, als zij de voeten warmden voor het groote turfvuur. Het schoorsteenstuk stelt den stichter van het gasthuis voor: heer Willem van Abcoude en Duerstede [1]; de schilder is onbekend. De wapenschilden, die boven in het tapijt geweven zijn, zijn die van de regenten, die het kostbare behangsel aan het gesticht hebben vereerd.

PLAAT XIII.

HUIS OP HET ST. JANSKERKHOF No. 13.

(1648.)

Dit huis, welks gevel wel het fraaiste voorbeeld te Utrecht levert van de pilaster-versiering, is nog volkomen intact en onlangs geheel ontdaan van de verflagen, die het sinds lang ontsierden; alleen de deur is in het midden der 18e eeuw vernieuwd in rococo-stijl. Het huis draagt op een zijpoortje het jaartal 1648; de bouwheer was zekere Bartholomeus van Vlooten [2], die in het oudste register van het huisgeld ook als bewoner vermeld wordt. Van hem kwam het huis aan Samuel de Marez, heer van Maarsbergen [3], en Margaretha Trip, na wier dood in 1717 het werd toegescheiden aan hunne dochter Anna Maria de Marez, echtgenoote van Gerard Maximiliaan Pynssen van der Aa, heer van Deyl.

Over den architect, die het huis bouwde, is althans eene waarschijnlijke gissing te maken. Ik schrijf den gevel toe aan Jacob van Campen, den beroemden bouwheer van het Amsterdamsche stadhuis, wiens buitengoed Randenbroek niet zeer ver van Utrecht lag: immers de stijl van het werk doet geheel aan dezen meester denken.

[1] Eigenlijk is volgens het oorspronkelijke besluit „de heer van Gaesbeeck" afgebeeld, d. i. de neef en opvolger van den stichter, heer Jacob van Gaesbeeck, die later ten onrechte gold als de stichter van het gasthuis. Het portret schijnt echter toch gevolgd te zijn naar dat van den eigenlijken stichter zelf, zooals dat gevonden wordt in het St. Ewouts- en St. Elisabeths-gasthuis te Wijk bij Duurstede.

[2] Vroedschapsresol. 8 Nov. 1647, 23 Febr. 1648. — Vgl. Van der Monde, Tijdschr. v. Utrecht. VII p. 191 noot 1.

[3] Naar hem heet blijkbaar de brug over de Nieuwe gracht naast het huis nog altijd Maarsberger-brug. — De heer van Maarsbergen bezat ook eene grafkapel met fraai gebeeldhouwd hek op het Domkoor.

PLAAT XIV.

KAPITTELKAMER VAN ST. PIETER.

(1650.)

De vergaderzaal van het achtbare kapittel van St. Pieter, vroeger denkelijk versierd met fraai geweven tapijtbehangsels, is, terwijl het deze pittoreske versiering thans derft, overigens nog geheel intact. De zware gesneden consoles van het oude plafond vertoonen op een wapenschild de sleutels van den patroon, St. Pieter. De schoorsteenmantel, door ronde steenen pilaren en platte pilasters gesteund (het vroegste voorbeeld van dien aard te Utrecht), draagt als schoorsteenstuk eene episode uit het leven van 's kapittels patroon: de wonderdadige vischvangst, denkelijk nog geschilderd door den bejaarden Adam Willaerts.

De deur der zaal, naast het gezicht afgebeeld, is nog de oorspronkelijke [1]. Indeeling en vormen dezer deur doen denken aan die van de hiervoor (plaat XI) afgebeelde deur van 1645. De magere trapleuningen schijnen later aangebracht; bij een portaal uit denzelfden tijd in het Burgerweeshuis te Amsterdam komen echter dergelijke leuningen voor.

PLAAT XV.

a. KAST IN EENE KEUKEN OP HET ST. JANSKERKHOF No. 12.

De kast, welks merkwaardig fraai snijwerk in eene keuken verrast, is toch blijkbaar reeds dadelijk bij de stichting van het huis op die plaats gesteld. Zij behoort bij de op de volgende plaat afgebeelde trap van dit huis, en vormt gewis een deel van den oorspronkelijken bouw van het huis, dat ik dagteeken van omstreeks 1640 (zie het medegedeelde hierna bij plaat XVIII). Blijkbaar is de kast vroeger open geweest; de glazen deuren in Louis XIV-stijl moeten later daarvoor aangebracht zijn.

b. PORTIEK IN EENE VESTIBULE IN DE BOOTHSTRAAT No. 12.

(1660.)

Deze met fraai snijwerk versierde portiek vormt den achterwand der vestibule in een huis der Boothstraat; vermoedelijk leverden de beide doorgangen vroeger *open* toegangen naar den gang en de trap, en zijn de deuren er later ingezet. Daar de straat is aangelegd in 1659 en alleen het (vroeger naar het St. Janskerkhof gerichte) huis No. 6 in de straat ouder kan zijn dan dit jaar, neem ik aan, dat deze betimmering zal dagteekenen van het jaar 1660.

PLAAT XVI.

a. TRAP IN HET HUIS OP HET ST. JANSKERKHOF No. 12.

Deze bijzonder fraaie trap behoort blijkbaar, evenals de op de vorige plaat afgebeelde keukenkast, bij den oorspronkelijken bouw van dit huis, welks gevel ik dagteeken van omstreeks 1640 (zie het medegedeelde hierna bij plaat XVIII). De trap, vroeger geplaatst recht over de oude voordeur, staat thans, door de veranderde inrichting van het gebouw, in een duisteren hoek van den gang.

[1] Hier is opgenomen de buitenzijde der deur, omdat de binnenzijde moeilijk op te nemen was; beide zijden zijn echter *volkomen* gelijk.

b. SCHOORSTEENMANTEL IN HET HUIS OP HET ST. JANSKERKHOF No. 16.

(1661.)

Deze zeer rijk versierde schoorsteenmantel wordt gedragen door pilaren en pilasters van grijs marmer, terwijl de houten mantel geschilderd is in dezelfde kleur met wit-geschilderde rijke ornamenten; blijkbaar is deze schildering nog de oorspronkelijke. Het schoorsteenstuk, dat den mantel versierde, *De groentevrouw* door den schilder Joachim Wtewaell, berust thans in het Museum Kunstliefde.

De dagteekening van dezen prachtigen schoorsteenmantel is vrij nauwkeurig te bepalen, daar de vier huizen, die ter weerszijden van de Boothstraat aan het St. Janskerkhof gelegen zijn, tezamen zijn opgetrokken in de jaren 1660 vlg. Het huis, waarin de schoorsteen staat, is gebouwd in 1661; zonder twijfel is ook de mantel dus van dit jaar.

PLAAT XVII.

a. TRALIEVENSTER IN EEN STAL OP DEN ST. JANSDAM.

Aan den St. Jansdam staat een gebouw uit de 1e helft der 16e eeuw, dat als stal behoort bij het veel jongere huis op het St. Janskerkhof No. 12; het bezit een traptorentje van baksteen met blokken bergsteen, waarvan de spits verdwenen is. Hoewel het gebouwtje vrij goed bewaard is, beeld ik het niet in zijn geheel af, omdat de voorgevel met cement besmeerd en de inrijpoort veranderd is. Doch het venster boven de poort is belangrijk door zijn gesmeed traliewerk met fraai bloemwerk, dat blijkbaar uit den tijd der stichting van het huis dagteekent. Eigenaardig is het houten plankje (blijkbaar oorspronkelijk), dat in schuine richting boven in het traliewerk is aangebracht en bestemd is, om het inregenen van het openstaande venster te voorkomen. — Een dergelijk, doch jonger en minder fraai traliewerk, ook met houten afdekking, is aanwezig in een tuinmuur aan de overzijdevan den St. Jansdam.

b. STOEPHEK AAN HET HUIS OP DE OUDE GRACHT Tz. No. 22.

Dit fraai gesmeedde hek, waarin vooral de talrijke rozen opmerking verdienen, dateer ik van het laatst der 17e eeuw. Het is voor eenige jaren bij den aanleg van het trottoir weggenomen en aan de stad overgedragen; thans is het geplaatst in het Stedelijk museum.

PLAAT XVIII.

a. STOEP VAN HET HUIS DE KRAKELING.

(Achter St. Pieter No. 8.)

(1663.)

Deze eigenaardige stoep met zijne gebeeldhouwde deur in zonderlinge omlijsting en zijne vreemd versierde leuning maakt deel uit van het typische huis, door den zonderling Jhr. Everhard Meyster voor zich gebouwd op den hoek van de door hem ontworpen en gedoopte Keistraat. Het is niet fraai, maar merkwaardig. Opmerking verdient de schuine richting van de poort, naar men beweert aangebracht, om bij den eenigszins schuinen stand van den gevel in de straat, de deurposten rechthoekig op de richting der straat te kunnen plaatsen.

Het huis, volgens een gevelsteen dagteekenend van 1663, is nog geheel in den ouden toestand. De gevel is uiterst eenvoudig, slechts behangen met twee verticale bloemfestoenen, die evenzoo nog voorkomen aan een gevel van 1686 op de Kromme Nieuwe gracht No. 80.

b. STOEP VAN HET HUIS OP HET St. JANSKERKHOF No. 12.

(1723.)

De gevel van dit fraaie, onlangs hersteld huis levert aan deskundigen een raadsel door zijne abnormale, van de gewone afwijkende vormen. Ten slotte schijnt het echter zeker, dat de gevel in twee perioden is uitgevoerd. Het huis zelf, van baksteen met bergsteen-versieringen, wijst door den eigenaardigen vorm der bogen boven de vensters der twee verdiepingen (op onze plaat nog zichtbaar) op het verval der oud-Hollandsche renaissance omstreeks 1640; ook de dubbele platte pilasters tusschen de vensters wijzen op deze periode. In den oorspronkelijken toestand (met twee verdiepingen meer dan tegenwoordig) zien wij het huis dan ook op een plaatje van de feesten, bij het Utrechtsche vredescongres in 1714 gegeven door den Portugeeschen gezant, graaf Tarouca (Historische atlas No. 78). Toch was er ook destijds reeds iets aan het huis verbouwd: zoowel de verdeeling van den zijgevel als de plaatsing der trap in den gang bewijzen, dat de ingang van het huis oorspronkelijk moet geweest zijn op den Drift, over eene brug, die nergens afgebeeld is.

Toen het St. Janskerkhof meer en meer in de mode kwam, heeft men, terwijl de twee bovenverdiepingen van het huis werden afgebroken en vervangen door eene nieuwe rijke kroonlijst, blijkbaar gewenscht, meteen de voorzijde van het huis te verleggen naar den fraaisten kant. Daartoe werd het middelste der drie aan die zijde achter elkander liggende vertrekken ingericht tot vestibule; daarvóór werd aan den zijgevel het rijk versierde fronton met stoep aangebracht, dat hier afgebeeld is. Het is nog geheel ongeschonden, in het bezit van zijne gebeeldhouwde voordeur met lantaarn en bovenlicht van verguld ijzerwerk.

De tijd van deze belangrijke verbouwing kunnen wij nauwkeurig bepalen. Zoowel in het fronton als in het stucwerk der vestibule komen de wapens voor der familiën Van Voorst en De Moor, wijzende op het echtpaar Lucas van Voorst en Justina Clara de Moor, die den 24 Januari 1712 te Amsterdam huwden. Lucas van Voorst, reeds in 1701 schepen der stad en later raad, thesaurier, ten slotte (1716) burgemeester, overleed 10 Augustus 1738 „op het St. Janskerkhoff", blijkbaar in het hier besproken huis. In December 1712, bij de gehoorte van den oudsten zoon, woonde het echtpaar echter nog Achter den Dom; eerst na dien tijd is het dus verhuisd naar het St. Janskerkhof. Aangezien op het schilderwerk der hierna (plaat XXII) afgebeelde kamer het jaartal 1725 voorkomt, terwijl de huisbel het jaartal 1723 draagt, is dit laatste jaartal ongetwijfeld de datum van de verbouwing en nieuwe inrichting van het oude huis.

PLAAT XIX.

KAMERDECORATIE OP DE KROMME NIEUWE GRACHT No. 80.

(1686.)

Dit prachtig versierde vertrek, dat nog voor enkele jaren geheel in den ouden toestand verkeerde, is blijkbaar ingericht in het jaar 1686, dat in den voorgevel prijkt. De betimmering is thans uitgebroken en berust onder Mr. H. F. W. Dubois, die zich voorstelt ze mettertijd weder te doen plaatsen. Op dit oogenblik was dus eene photographische opname nog onmogelijk, en ik heb derhalve naar de voorwerpen zelven door den heer De Hoog twee teekeningen doen vervaardigen, die aangevuld zijn volgens de in het oude vertrek achtergebleven oude lambriseering; alleen het raam is gefantaiseerd, daar het vertrek thans schuiframen bezit.

De fraaie en geheel intacte schoorsteenmantel behoort tot een type, dat te Utrecht zeldzaam schijnt te zijn geweest; toch bestaat er nog een tweede voorbeeld, dat, hoewel door smakelooze beschildering ontsierd, zeer opmerkelijk is. Dit tweede exemplaar staat in de Senaatskamer der universiteit; het dagteekent van 1694.

Op de koele penteekening komt onze prachtige schoorsteenmantel niet volkomen tot zijn recht; daarom is (op verlangen van het Bestuur der Maatschappij) hier mede opgenomen de reproductie van een gedeelte eener chromolithographie, die

het vertrek voorstelt en opgenomen is in het werk van G. J. Dozy, *Het leven van onze voorouders*, deel IV; de details der versiering van het vertrek zijn overigens daar echter niet volkomen juist voorgesteld.

De spiegel met trumeau schijnen goed te behooren bij het meubilair van het vertrek; maar of ze oorspronkelijk zijn, is toch niet zeker. De spiegel, onwaarschijnlijk groot voor de 17e eeuw, vult niet het geheele vak; trumeaux zijn mij in de 17e eeuw niet bekend, en de stijl van het voorwerp zweemt ook meer naar de 18e eeuw.

PLAAT XX.

a. DESSUS-DE-PORTE VAN EEN HUIS OP DEN DRIFT No. 17.

Dit fraaie snijwerk in Louis XIV-stijl is in het laatst der 17e eeuw geplaatst op de oude pilasters van het steenen poortje, dat toegang verleende tot het op plaat VI afgebeelde huis Drift No. 17. Het diende daar tot het aanbrengen van licht in de vestibule; bij de restauratie van den gevel is het onlangs verwijderd en overgebracht naar het Stedelijk museum.

b. VESTIBULE IN EEN HUIS OP HET ST. JANSKERKHOF No. 12.

(1723.)

Deze betimmering, met rijk verguld snijwerk versierd, vormt den achterwand der vestibule in het op plaat XVIII afgebeelde huis. De grisaille-schildering in den linker-boog, van onbekende hand, stelt voor Tomyris, koningin der Scythen, met het hoofd van Cyrus. De betimmering moet dagteekenen van 1723, welk jaar voorkomt op de in de vestibule hangende huisbel; de in den muur der vestibule in stuc aangebrachte wapens Van Voorst—De Moor wijzen mede op dien tijd.

PLAAT XXI.

TRAP EN SCHOORSTEENMANTEL IN HET HUIS ACHTER ST. PIETER No. 18.

Deze trapleuning, van omstreeks 1700, is nog geheel intact aanwezig in den gang van het genoemde huis Achter St. Pieter.

De schoorsteenmantel, in geheel denzelfden stijl, staat in de linker zijkamer van dit huis. Hij is van rood marmer met rijk vergulde versierselen, terwijl het in den boezem aangebrachte relief van den roof van Proserpina van witgeschilderd hout is. Ik dagteeken ook dit stuk van omstreeks 1700. — Het pendant van dezen schoorsteenmantel, af komstig uit de thans geheel verbouwde rechter-zijkamer van hetzelfde huis, is voor eenige jaren door beeren Notarissen geschonken aan het Stedelijk museum van oudheden, waar hij thans opgesteld is [1]. Hij is vervaardigd uit dezelfde materialen en in opbouw vrij gelijk aan den hier afgebeelden mantel; maar in de détails zijn beiden zeer verschillend.

Blijkbaar is het hier bedoelde huis omstreeks 1700 geheel nieuw opgebouwd en bijzonder rijk versierd. De bouwheer moet geweest zijn een lid der adellijke familie Pynssen van der Aa, die reeds in 1687 en ook nog in 1703 en later (volgens de registers van het huisgeld) in het huis woonde. Eerst na het midden der 17e eeuw heeft deze familie het perceel overgedragen aan den graaf Van Rechteren, heer van Westerveld, die toen in de Staten-vergadering van Utrecht eene zeer invloedrijke positie bekleedde.

[1] In dien mantel is thans aangebracht een afgietsel van het relief van Proserpina's roof, dat er geheel in paste; het vervangt daar eene voorstelling in gobelin, die voor eenige jaren met de gobelin-behangsels van het vertrek verkocht is.

PLAAT XXII.

ZAAL IN HET HUIS OP HET ST. JANSKERKHOF No. 12.

(1725.)

Deze bijzonder rijke en merkwaardig goed bewaarde kamerbetimmering style Régence is aanwezig in het huis, welks gevel afgebeeld is op plaat XVIII. Opmerkelijk is de met vergulde beeldjes versierde lambriseering. De wandbeschildering is gemerkt *J. Moucheron fec.*; het beschilderde middenvak van het plafond en een en grisaille geschilderd stukje boven den spiegel dragen daarentegen de handteekening *J. de Wit 1725*. De dagteekening der kamerinrichting is dus zeker.

Het huis is tot voor enkele jaren steeds in dezelfde familie gebleven; zoo verklaart zich de aanwezigheid daarin, niet alleen van de Louis XV-stoelen, maar ook van de prachtig gebeeldhouwde tafel uit den tijd der betimmering zelve.

PLAAT XXIII.

VOORDEUREN.

a. De eerste, bijzonder fraai gebeeldhouwde voordeur style Regence is nog thans aanwezig in den gevel van het huis Kromme Nieuwe gracht No. 33. Zij dagteekent van het begin der 18e eeuw.

b. De tweede deur, style Louis XVI, is mede rijk versierd. Zij is afkomstig uit het huis de Hazewind op de Stadhuisbrug No. 4 en thans (na de verandering der onderpui van het huis) geborgen in het Stedelijk museum. Zij is geheel intact, behalve het sleutelgat en de onderop gespijkerde plint; ook de versierde ijzeren deurknop is nog oorspronkelijk [1]. De deur dagteekent van het laatst der 18e eeuw.

PLAAT XXIV.

a. VOORKAMER IN HET HUIS OP HET ST. JANSKERKHOF No. 13.

(1765?)

Deze keurige kamerbetimmering is nog geheel in den ouden toestand aanwezig in het hiervoor (plaat XIII) afgebeelde huis. De fraai gebeeldhouwde schoorsteenmantel is van wit marmer; de ornamenten van den boezem zijn verguld; het plafond is in stucwerk. Alleen het gebloemde roode behangsel is van lateren tijd.

Ik dagteeken deze kamerinrichting met waarschijnlijkheid van het jaar 1765: in dat jaar toch (20 Maart) droegen de erfgenamen van mevrouw Pynssen van der Aa geb. De Marez het huis over aan den heer Jan van Voorst, oud directeur-generaal van Nederlandsch Africa, die het huis zeker nieuw zal hebben ingericht; de stijl der decoratie wijst toch op dezen tijd.

[1] Aan de binnenzijde van deze deur is aangebracht een merkwaardige, rijk versierde koperen slotplaat, die ik tot het laatst der 17e eeuw breng.

b. ZIJKAMER IN HET HUIS IN DE BREEDSTRAAT No. 36.

(1760.)

Deze betimmering, nog geheel intact, is aanwezig in de zijkamer van het huis in de Breedstraat, waar thans het Diaconie-weeshuis gevestigd is. Het snijwerk, hoewel wat druk en grover dan de vorige betimmering, is zeer typisch. Het geheel is opmerkelijk als een volkomen harmonisch ensemble in den onrustigen stijl van het midden der 18e eeuw. — De wandbeschilderingen stellen bergachtige landschappen voor, waartusschen (als schoorsteenstuk en dessus de porte) twee gezichten op de Wittevrouwenpoort en de Gaardbrug te Utrecht een wat zonderling figuur maken. Zij dragen den naam van den bekenden Utrechtschen schilder *P. J. van Liender* (ov. 1779) met het jaar 1760. Het huis behoorde toen aan een lid der Utrechtsche familie Van Dorssen.

PLAAT XXV.

a. ZAAL IN HET HUIS AAN HET ST. JANSKERKHOF No. 13.

(1765?)

Deze kamerbetimmering, in de achterzaal van het op de vorige plaat genoemde huis, is zeker te gelijk met de betimmering der voorkamer, in 1765, aangebracht; ze is nog nagenoeg geheel intact. De schoorsteenmantel is van donkergrijs marmer met vergulde spiegellijst; de betimmering is de oorspronkelijke. De bekleeding der vakken met hemelsblauwe gebloemde zijde is voor eenige jaren vernieuwd, doch geheel volgens de oude, geheel verkleurde zijde. In het plafond bevindt zich een geschilderd middenstuk.

b. REGENTENZAAL IN HET FUNDATIE-HUIS VAN RENSWOUDE.

(1757.)

De fraaie regentenzaal in het gebouw der Fundatie van Renswoude dagteekent natuurlijk uit denzelfden tijd als de gevel van het huis, derhalve uit het jaar 1757. Alles in de zaal is nog in den ouden toestand, aus einem Guss ontworpen: de marmeren schoorsteenmantel met het gebeeldhouwde schoorsteenstuk, dat de stichteres voorstelt, het rijk gebeeldhouwde paneelwerk, de oude klok, de geschilderde dessus-de-porte in vergulde lijsten, en het fraaie (onlangs geschilderde en vergulde) stuc-plafond met geschilderd middenstuk. Alleen de portretten van den heer en mevrouw Van Reede van Renswoude, gevat in vergulde Louis XVI-lijsten, behooren niet goed bij het overige meubilair.

PLAAT XXVI.

VOORDEUREN.

a. De eerste deur, fraai gesneden en gevat tusschen twee Jonische pilasters, is aanwezig in het huis Domplein No. 1. Zij moet dagteekenen van het laatst der 18e eeuw.

b. De dubbele deur met bijbehoorende omlijsting staat in het huis Achter St. Pieter No. 11. Zij is uit dezelfden tijd als de eerste deur.

PLAAT XXVII.

KAMERBETIMMERING UIT HET HUIS OP HET Sr. JANSKERKHOF No. 17.

(1791.)

De hier afgebeelde fraaie kamerbetimmering in Louis XVI-stijl bevindt zich in het Stedelijk museum. Zij is daar opgesteld met groote zorg, geheel zooals zij voorkwam in het thans afgebroken groote huis op het St. Janskerkhof No. 17, op welks terrein eene stadsschool gebouwd is; ook de versieringen aan het plafond zijn afgegoten naar eenige bewaarde gedeelten van de lijst van het oude plafond. De betimmering is lichtblauw en grijs gekleurd; het zijden behangsel is hemelsblauw; de schoorsteenmantel is van grijs marmer, terwijl het snijwerk van den boezem verguld is. Op het geschilderde dessus-de-porte (wit op donkerblauwen grond) is te lezen de naam van den schilder: „*P. S. fecit Ao. 1791 à Paris*", waardoor de tijd der betimmering nauwkeurig bepaald wordt. Stellig was de bouwheer van het vertrek Mr. W. A. Leyssius, die 3 Juni 1791 het huis aankocht van Mr. F. P. van Ewijck van Oostbroek en het (ook blijkens den stijl van den thans afgebroken gevel) geheel nieuw deed optrekken.

Het op onze plaat aangebrachte meubilair in den stijl van het vertrek is afkomstig uit verschillende Utrechtsche huizen, en eerst na de overbrenging der betimmering naar het Stedelijk museum in het vertrek geplaatst.

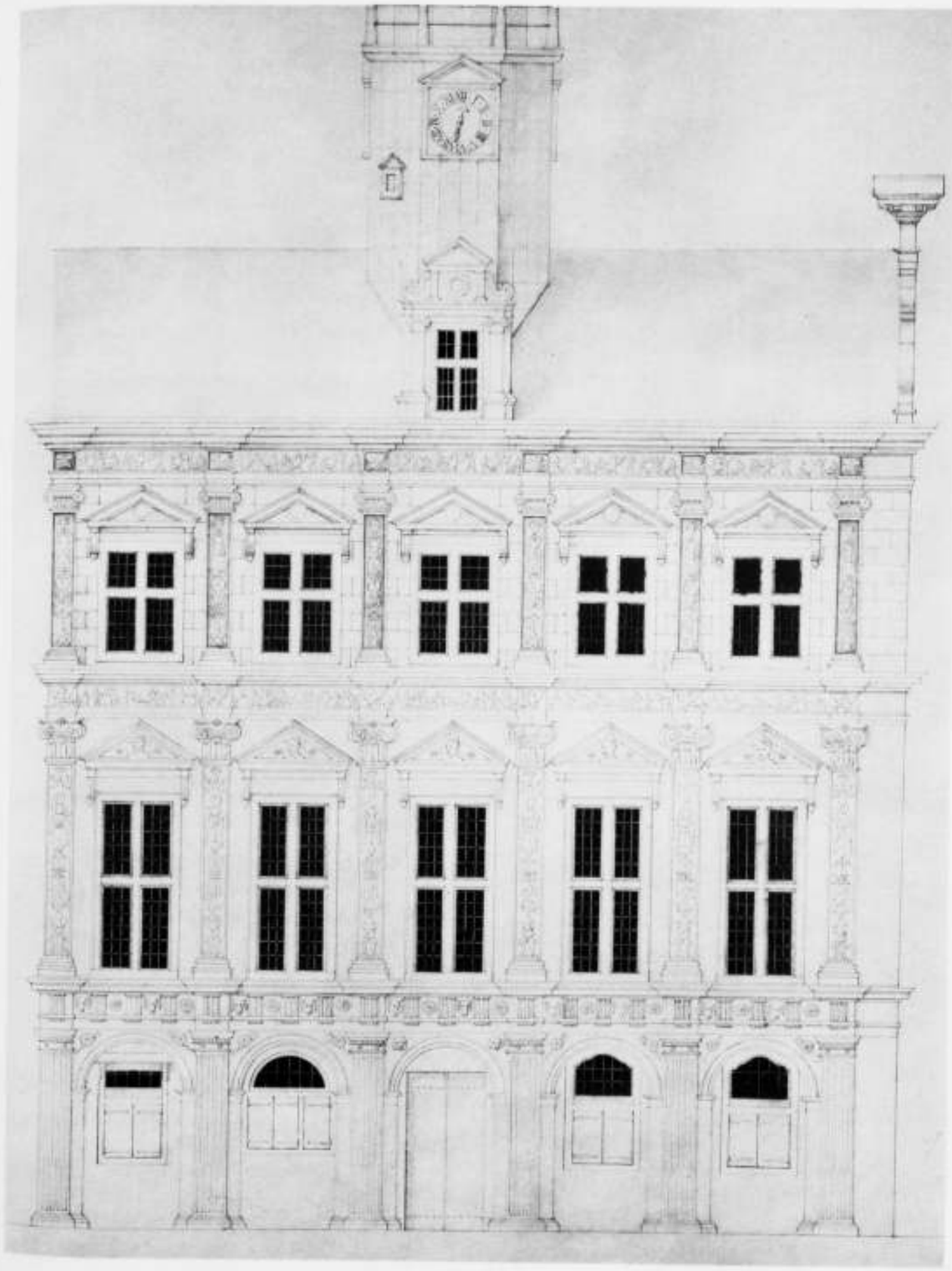

STADHUIS (RECHTER-VLEUGEL).
(1547.)

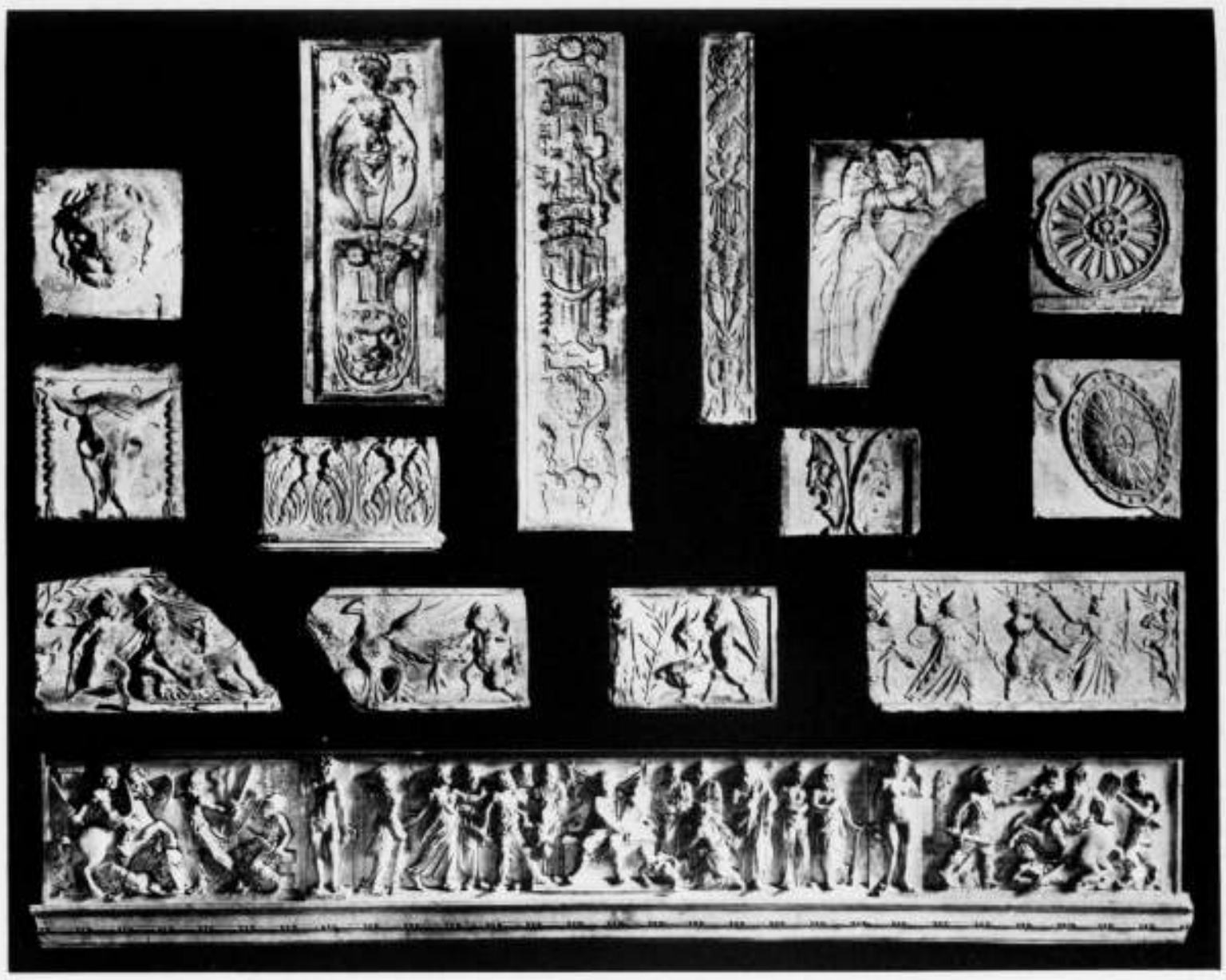

Photographie A. Braun.

STADHUIS (RECHTER-VLEUGEL).
(1547.)

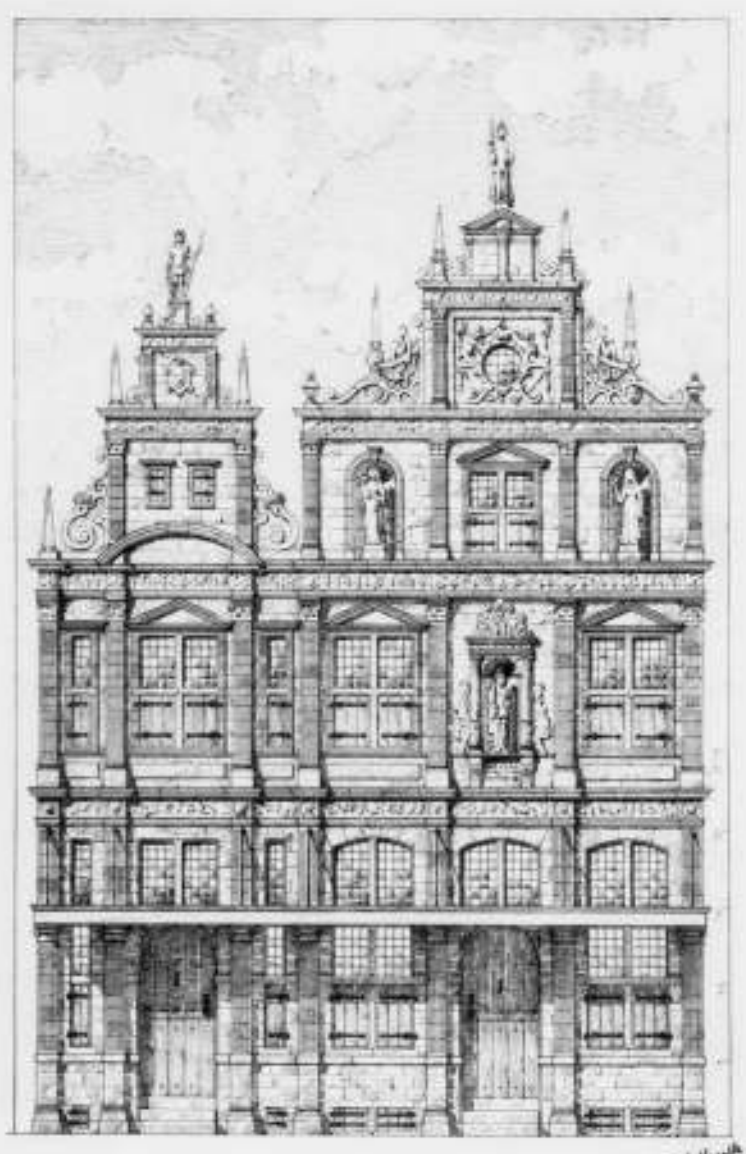

Photographie A. Bruch.

HUIS DE KEYSER.

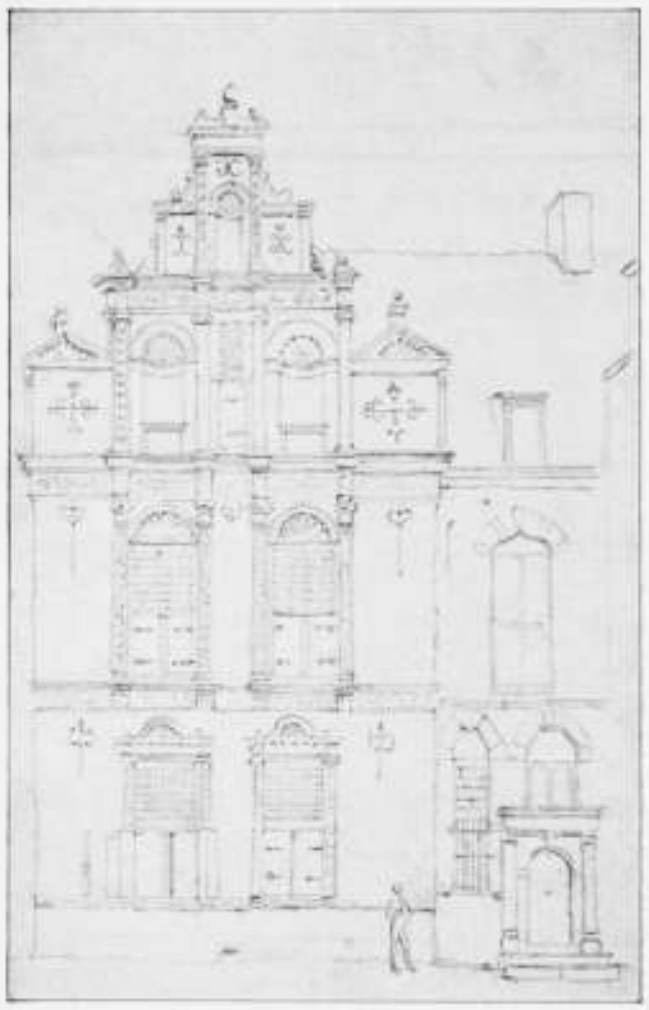

Photographie A. Bruteh.

HUIS OP HET OUDMUNSTERKERKHOF.

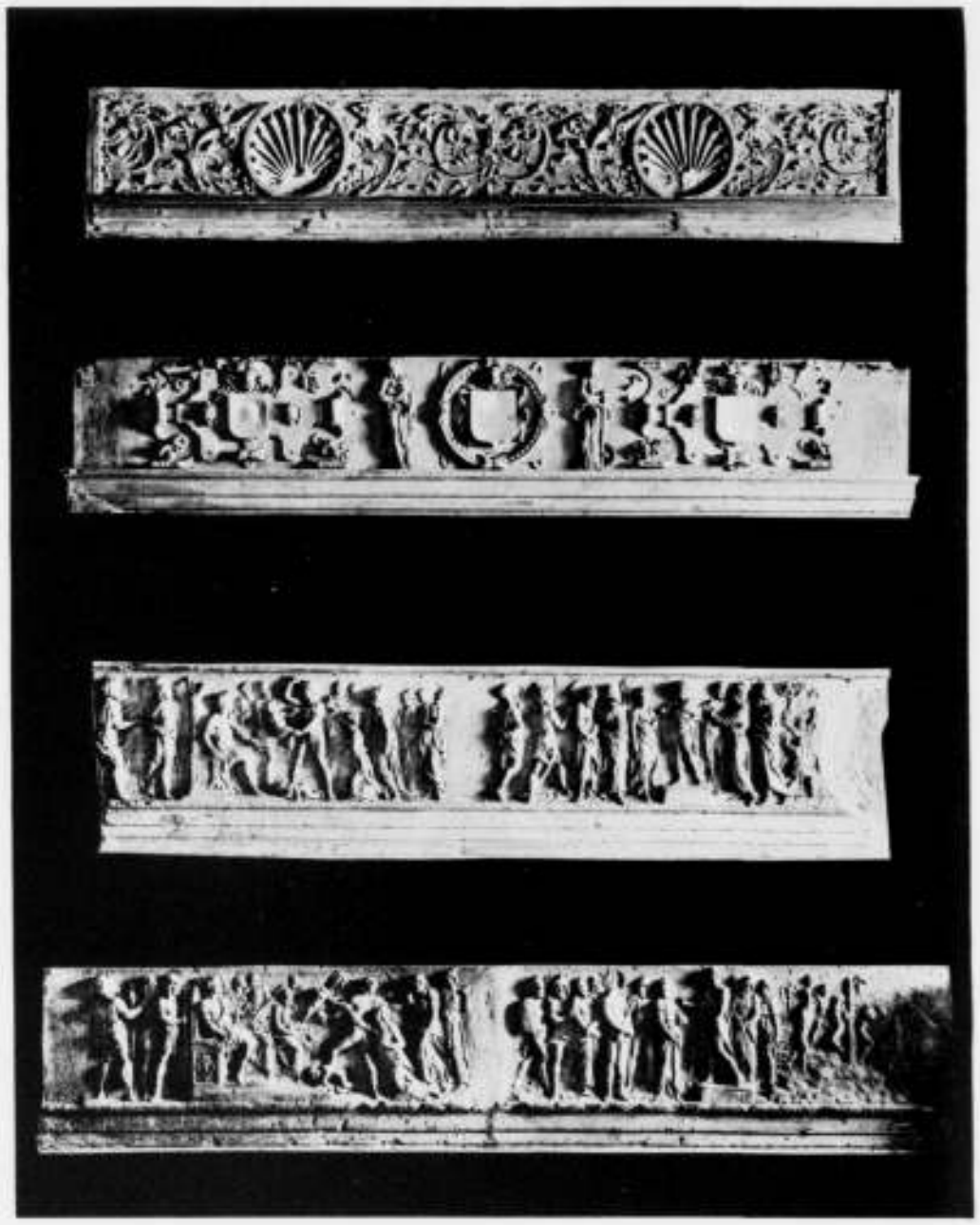

SCHOORSTEENMANTELS

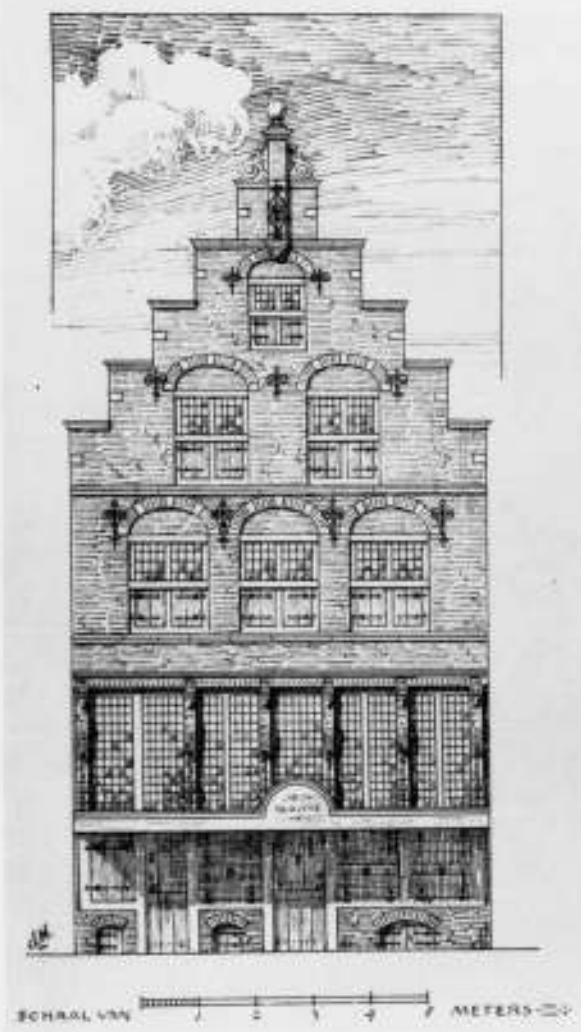

Photographie W. G. Issel

HUISJE AAN DE NEUDE
(1606 ?)

Photographie W. G. Kon.

HUIS DE KONING VAN PORTUGAL.
(1619.)

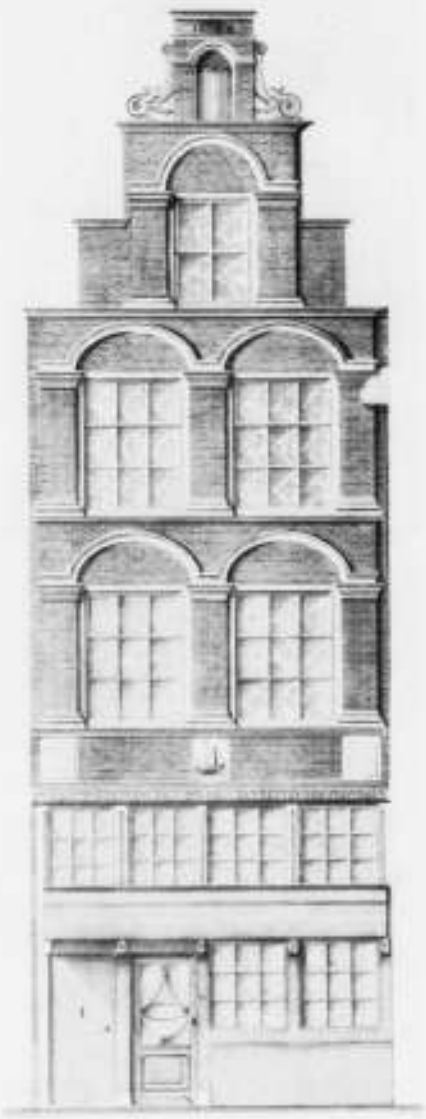

HUIS HET VERGULDE SCHEEPJE.
(1644.)

POORT VAN BRUNTENHOF.
(1621.)

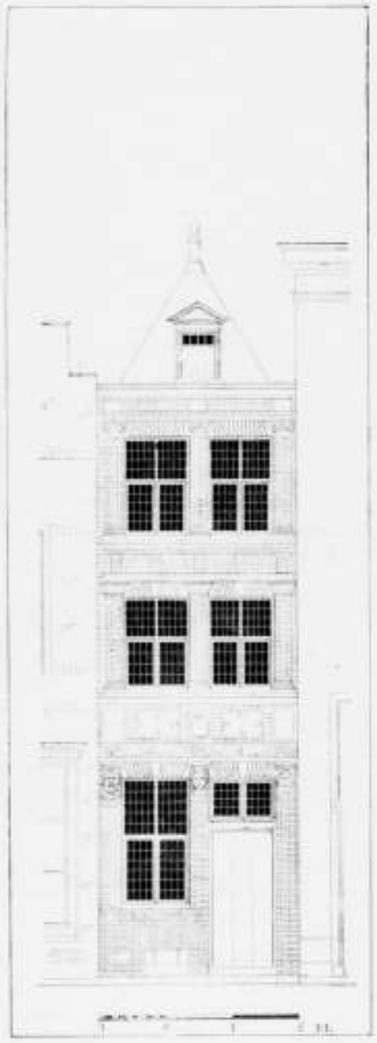

HUISJE AAN DE NIEUWE GRACHT.

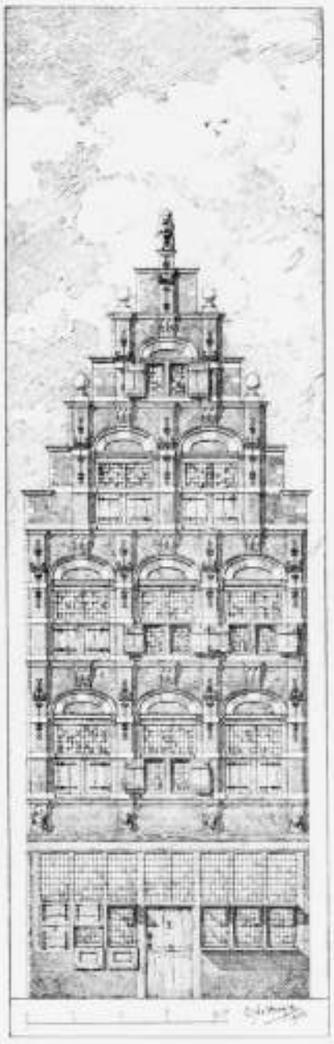

HUIS OP HET OUDKERKHOF.

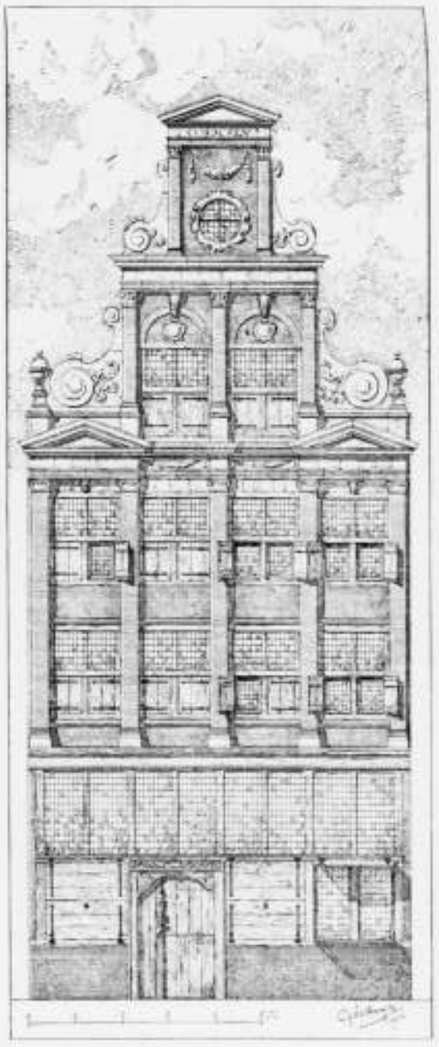

HUIS VOLBEYERT.
(1645.)

Photographie W. G. Rutt.

HUIS ACHTER St. PIETER.

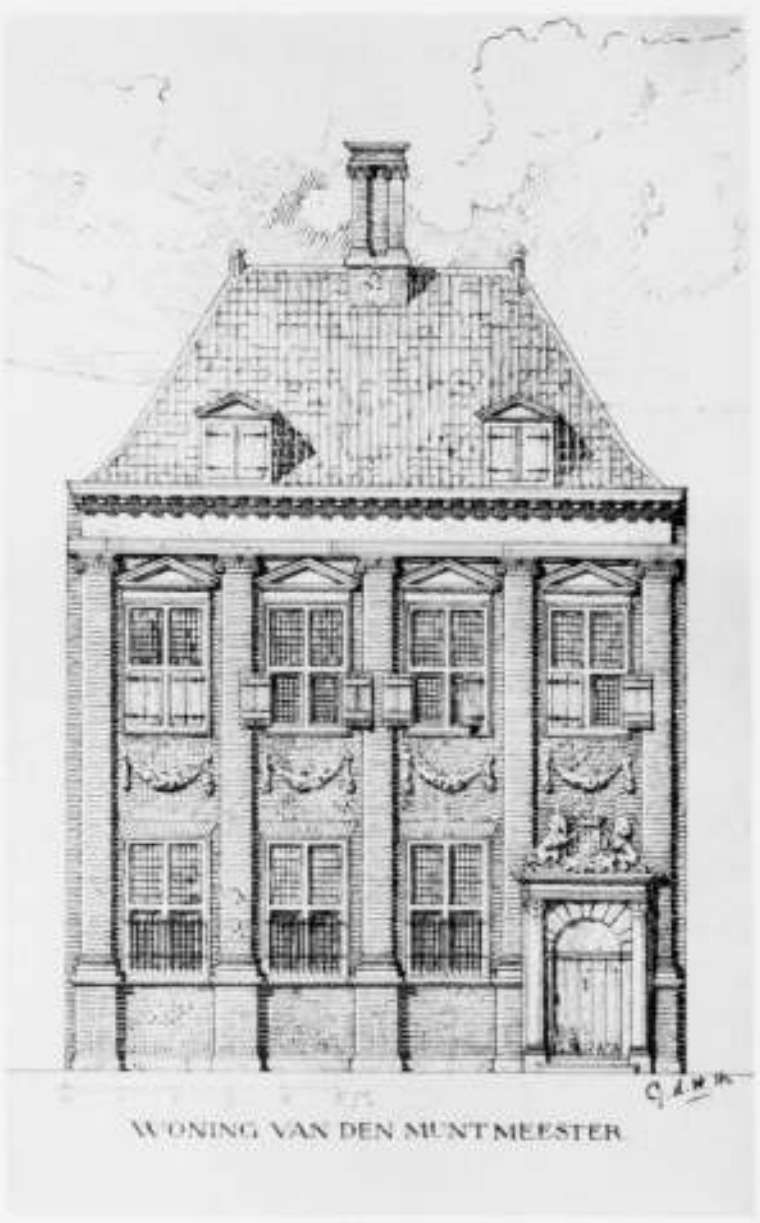

WONING VAN DEN MUNTMEESTER

(1648.)

HUIS IN DE WIJDE BEGIJNENSTRAAT.
(1645.)

REGENTENZAAL IN HET ST. BARTHOLOMEUS-GASTHUIS.
(1643.)

HUIS OP HET St. JANSKERKHOF.
(1648.)

KAPITTELKAMER VAN ST. PIETER.
(1650.)

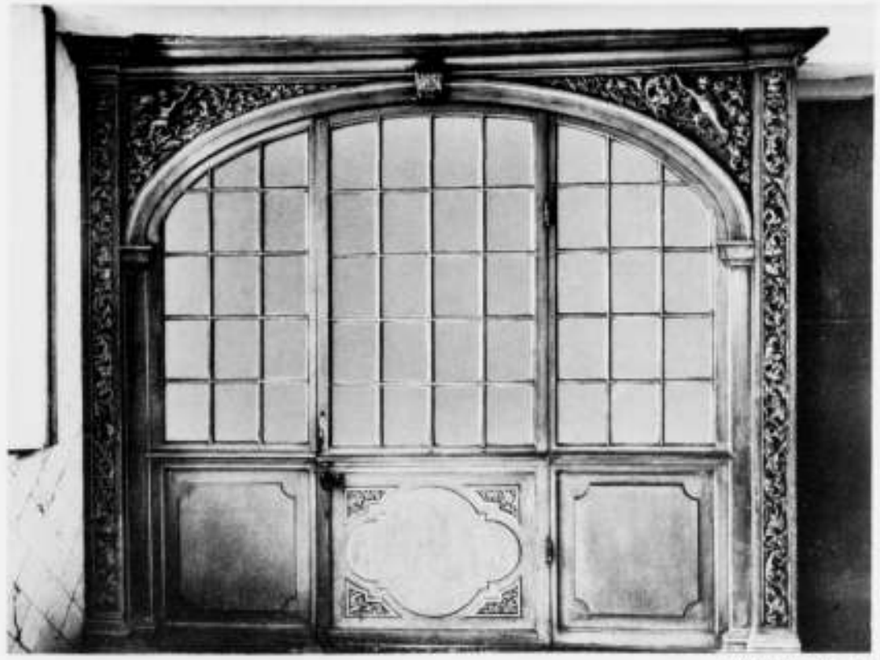

KAST IN EENE KEUKEN OP HET ST. JANSKERKHOF.

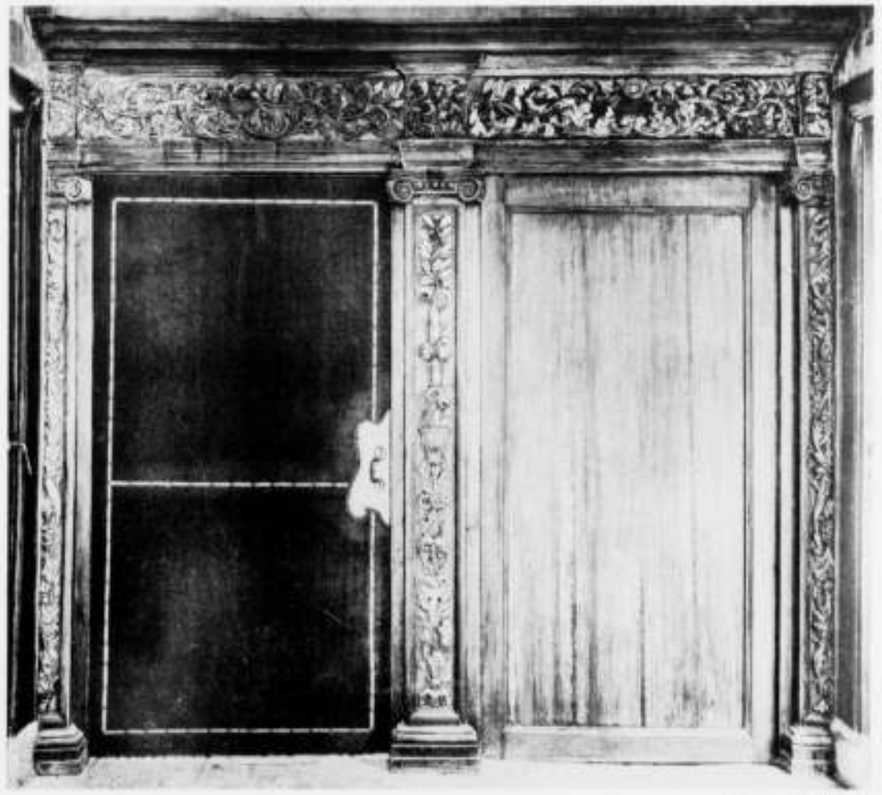

PORTIEK IN EENE VESTIBULE IN DE BOOTHSTRAAT.
(1660.)

TRAP IN EEN HUIS OP HET ST. JANSKERKHOF.

Photographie A. Bisterbosch.

SCHOORSTEENMANTEL IN EEN HUIS OP HET ST. JANSKERKHOF.
(1661.)

TRAP IN EEN HUIS OP HET St. JANSKERKHOF.

Photographie A. Bisschop.

SCHOORSTEENMANTEL IN EEN HUIS OP HET
St. JANSKERKHOF.
(1661.)

TRALIEVENSTER IN EEN STAL OP DEN ST. JANSDAM.

Photographie A. Breuels.

STOEPHEK AAN EEN HUIS OP DE OUDE GRACHT.

STOEP VAN HET HUIS DE KRAKELING.
(1663.)

Photographie A. Bontekoe.

STOEP VAN EEN HUIS OP HET ST. JANSKERKHOF.
(1723.)

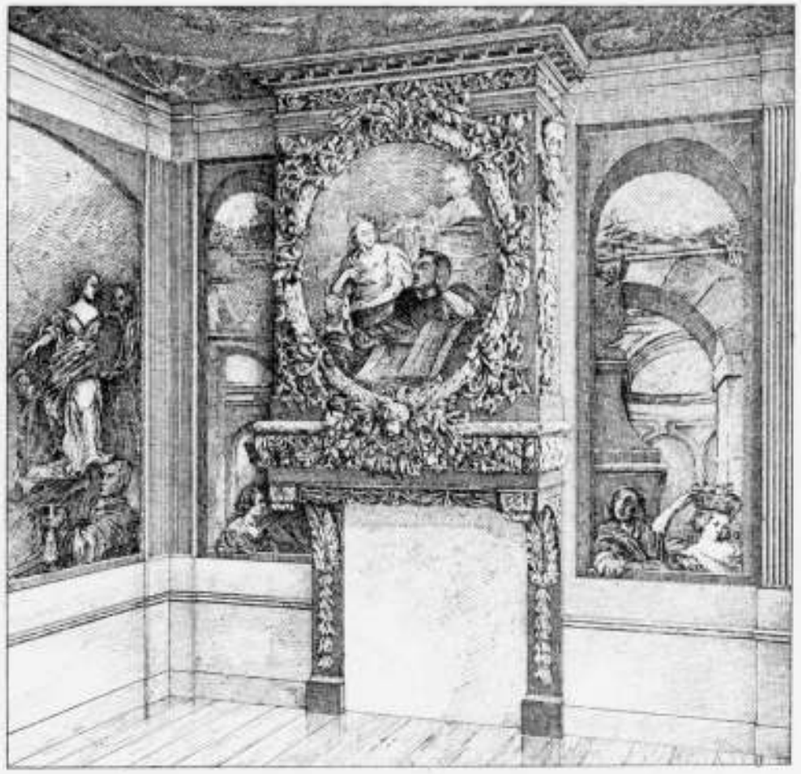

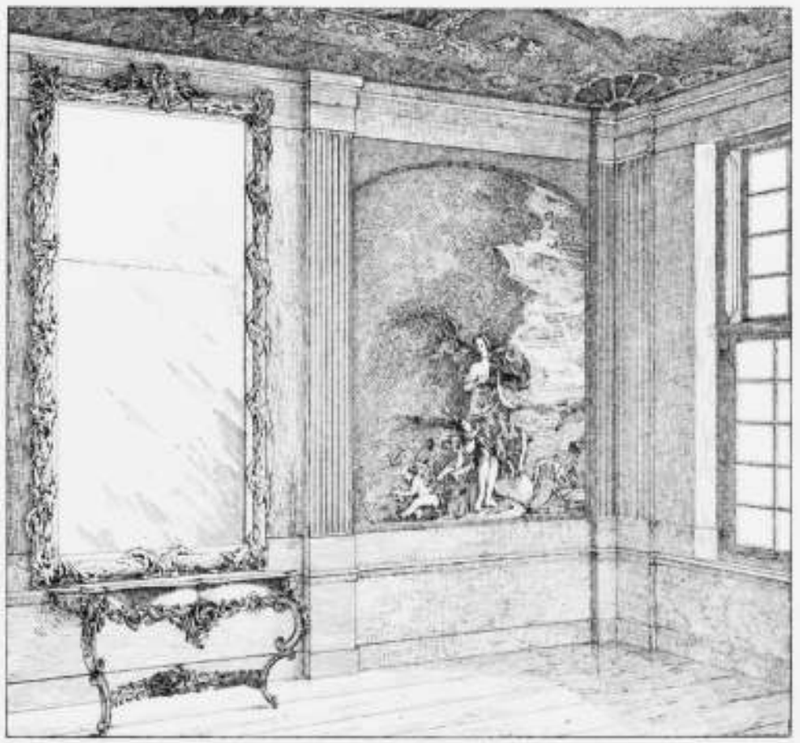

KAMERDECORATIE OP DE KROMME NIEUWE GRACHT.
(1686.)

DESSUS-DE-PORTE VAN EEN HUIS OP DEN DRIFT.

Photographie A. Bosch.

VESTIBULE IN EEN HUIS OP HET ST. JANSKERKHOF.
(1723.)

Photographie A. Bosch.

TRAP EN SCHOORSTEENMANTEL IN EEN HUIS ACHTER Sr. PIETER

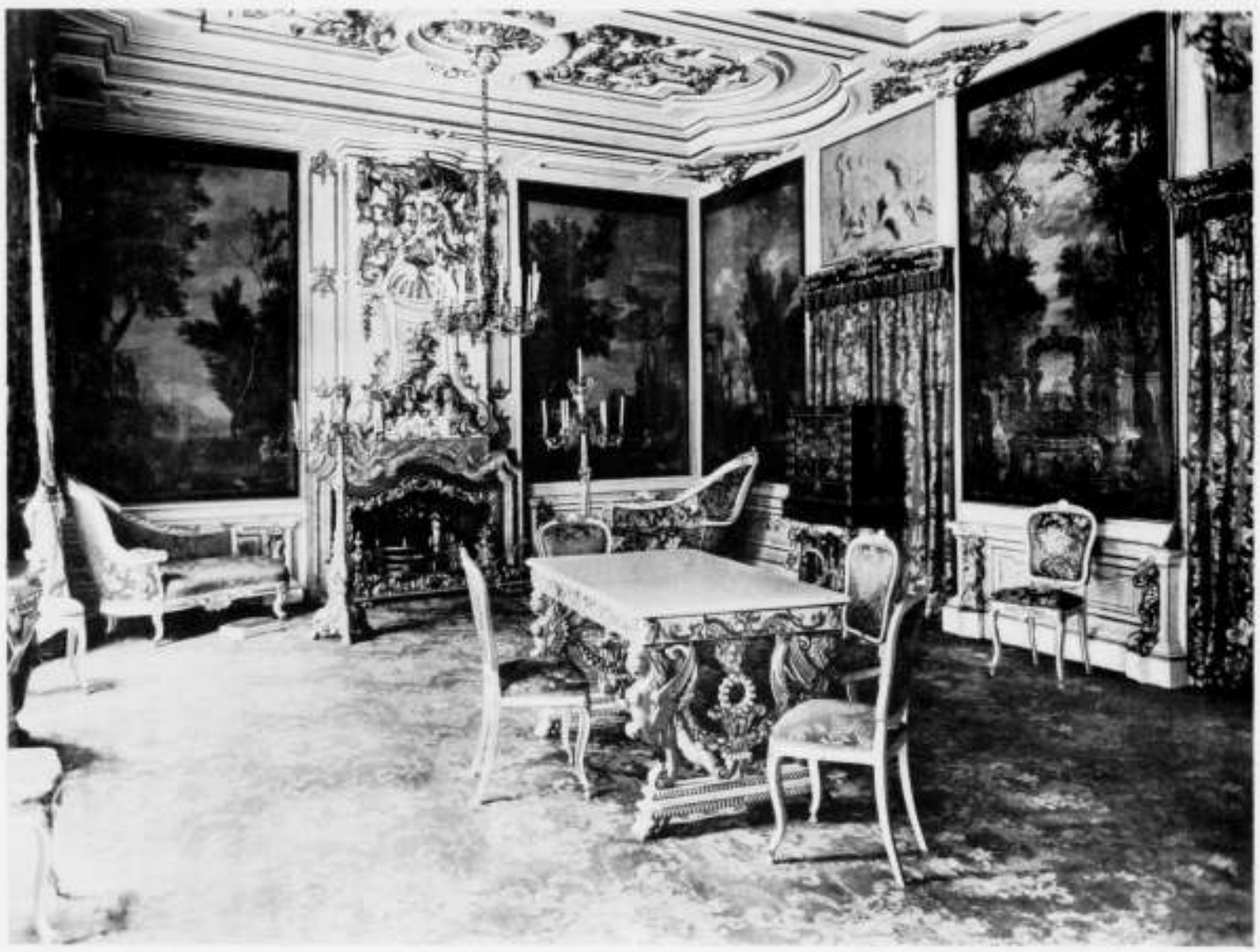

Photographie A. Bisschop.

ZAAL IN EEN HUIS OP HET Sr. JANSKERKHOF.
(1725.)

Photographie A. Bruinsma.

VOORDEUR OP DE KROMME NIEUWE GRACHT.

Photographie W. G. Rau.

VOORDEUR OP DE STADHUISBRUG.

VOORKAMER IN EEN HUIS OP HET St. JANSKERKHOF.
(1765?)

Photographie A. Bruch.

ZIJKAMER IN EEN HUIS IN DE BREEDSTRAAT.
(1760.)

ZAAL IN EEN HUIS OP HET Sr. JANSKERKHOF.
(1765 ?)

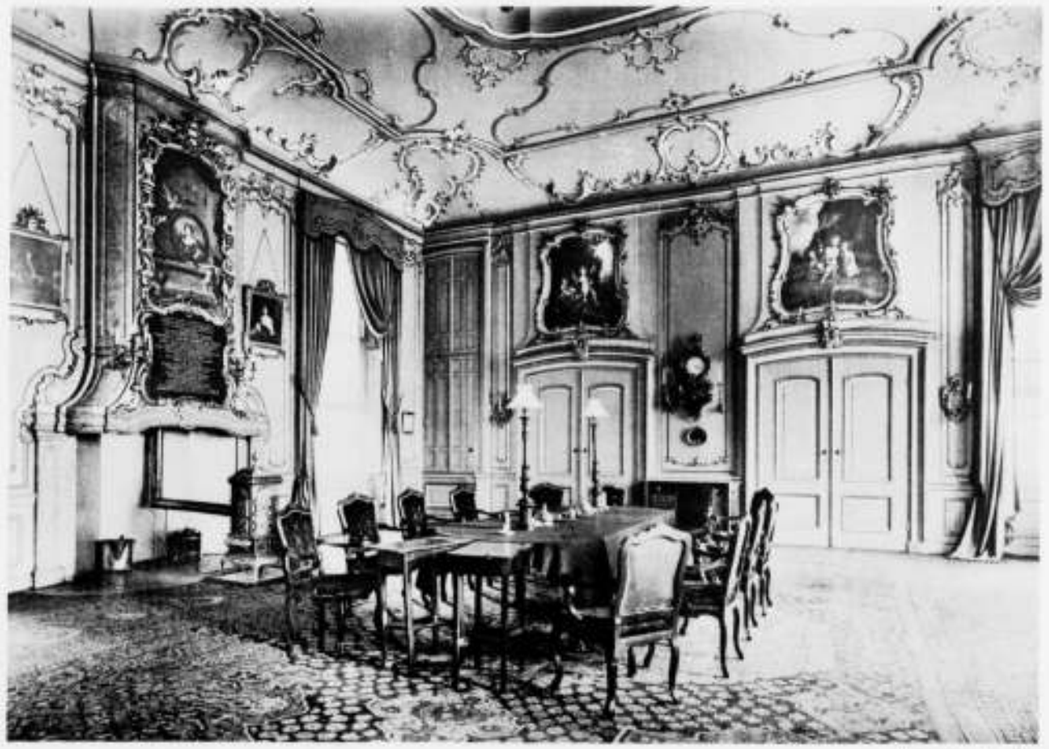

Photographie A. Bisbach.

REGENTENZAAL IN HET FUNDATIEHUIS VAN RENSWOUDE.
(1757.)

VOORDEUR OP HET DOMPLEIN.

VOORDEUR ACHTER ST. PIETER.

KAMERBETIMMERING UIT EEN HUIS OP HET St. JANSKERKHOF.
(1791.)

Photographie A. Bosch.

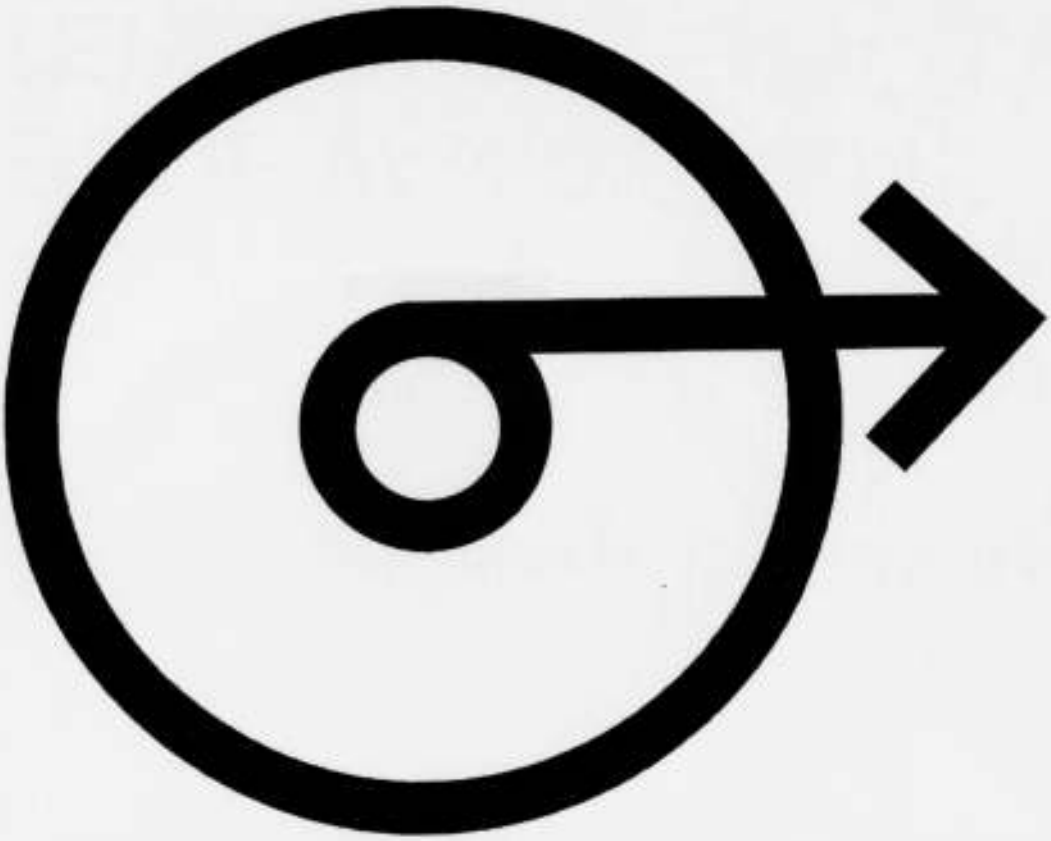

EINDE VAN DE FILM
TERUGSPOELEN A.U.B.

END OF REEL
PLEASE REWIND